GRČKO ... ZEMALJSKOG ... SARAJEVO

SADRZAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

Radimský V.: Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893. (Sa 52 slike u tekstu i 4 table.) . . . . . 1— 48
Patsch Karlo: Rimske starine iz Goražde. (Sa 5 slika u tekstu.) . . . 53— 56
Херман Коста: Даље рецензије о дјелима „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ и „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“ . . . . . 57— 88
Фиала Фрањо: Римски нахођаји из Босне. (Са 3 слике у тексту.) . 95— 96
Radimský V.: Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini. (Sa 8 slika u tekstu.) 97—104
Пач Карло: Прилог повијести града Нове (Руновић). (Са 1 сликом у тексту.) 105—106
Fiala Franjo: Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva. (Sa 12 slika u tekstu i 16 tabli.) . . . . . 107—140
Patsch Karlo: Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja . 167—188
Трухелка др. Ћиро: Старобосански натписи. (Са 10 слика у тексту.) 189—194
Новотни др. Едуард (Nowotný): Занимљив релијеф о мистеријама у босанско-херцеговачком земаљском музеју. (Са 1 сликом у тексту.) . . . 201—208
Руварац Иларион: Бановање Тврткa бана 1353.—1377. . . . . 225—240
Radimský V.: Starine kotara županjačkog u Bosni. (Sa 39 slika i 1 tablom.) 283—320
Пач Карло: Римске старине из рамске долине. (Са 3 слике у тексту.) 321—324
Fiala Franjo: Prehistoričke bilješke. (Sa 8 slika i 1 tablom u tekstu.) . 325—332
Херман Коста: Још неке рецензије о публикацијама земаљског музеја, изданим у њемачком језику. (Наставак.) . . . . . 333—340
Patsch Karlo: Novi i revidirani natpisi. (Sa 24 slike u tekstu.) . . . . 341—358
Truhelka dr. Ćiro: Bosanski, srpski i bugarski novci zemaljskog muzeja u Sarajevu. (Sa 18 slika u tekstu.) . . . . . 389—410
Truhelka dr. Ćiro: Još jedan u Bosni kovani turski novac. (Sa 1 slikom u tekstu . . . . . 419—420
Фиала Фрањо: Цртице из Дбњег Унца. (Са 10 слика у тексту и 3 табле.) 421—428
Radimský V.: Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine. (Nastavak. Sa 22 slike u tekstu.) . . . . . 429—448

Strana — Страна

24. Broncano zvono i dva željezna kopljana šiljka iz Golubića kod Bišća. — 25. Nekoliko nahogjaja pri gradnji željeznice Lašva-Travnik. — 26. Vidoška gradina kod Livna. — 27. Nekoliko novih nahogjaja iz grahovske okolice u livanjskom kotaru. — 28. Gradina Dônje Vrtoče kod Dônjeg Unca u petrovačkom kotaru. — 29. Rimska razvalina Biograci na Mostarskom blatu. — 30. Gromile kod Pologa na Mostarskom blatu.

Трухелка др. Ћиро: Из старих рукописа . . . . . 449—464

I. Наредба против празновјерја по једном старом номоканону. — II. Рукописна кроника из почетка XVI. вијека.

Patsch Karlo: Sandžak novopazarski u rimsko doba. (Sa 35 slika u tekstu.) 465—490

Трухелка др. Ћиро: Бронцани шљем од Вранкамена код Крупе. (Са 2 слике у тексту.) . . . . . 491—494

Radimský V.: Gradina Čungar kod Cazina. (Sa 2 slike i 9 tabli.) . . 495—520

Radimský V.: Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini . . . . . 533—540

Truhelka dr. Ćiro: Isprava Skender-baše od godine 1486. (Sa 1 tablom uz tekst.) . . . . . 609—610

Руварац Иларион: Три додатка к расправи „Бановање Твртка бана“ (1353.—1377.) . . . . . 611—620

Radić Frano: Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli. (Sa 1 slikom u tekstu.) . . . . . 621—630

Пач Карло: Натписи из Никопола (Превеса) у Епиру. (Са 4 слике у тексту.) . . . . . 681—682

Fiala Franjo: O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni. (Sa 10 slika i 1 tablom u tekstu.) . . . . . 683—690

Radimský V.: Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom (Sa 18 slika u tekstu) 697—710

Пач Карло: Римски останци из долине Неретве. (Са 7 слика у тексту.) 711—720

Fiala Franjo: Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. (Sa 63 slike u tekstu.) . . . . . 721—760

Вулетић-Вукасовић В.: Увјет Хрвоје, војводе спљетскога и опћине дубровачке проти Остоји, краљу босанскому. (Са 1 сликом у тексту.) . 761—764

Patsch Karlo: Dva rimska natpisa iz Pecke. (Ispostava Varcar-Vakuf.) (Sa 4 slike u tekstu.) . . . . . 765—770

Трухелка др. Ћиро: Старобосански писмени споменици. (Са 14 слика у тексту и 2 табле.) . . . . . 771—782

Kadić efendija Ali: Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda „l' Onorato Bocchese“. (Sa 1 tablom uz tekst.) . . . . . 783—784

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Kapetanović-Ljubušak Mehmed-beg: Carski zet, veliki vezir Rustan-paša 195—196

Пец Карло (Peez): Ахмет паша Херцеговић . . . . . 361—363

Херман Коста: Састанак археолога и антрополога у Сарајеву од 15. до 21. августа 1894. . . . . 521—532

Uredništvo: Bosansko-hercegovački zemaljski muzej na znanstvenim kongresima u godini 1894. 539

Благо нађено у крешевском манастиру . . . . . 539—540

Сирку П.: О румуњском натпису ћириловским писменима на једној сабљи у Дубровнику . . . . . 797—798

Strana — Страна

Le Congrès de Sarajévo par M. Salomon Reinach. (Kongres u Sarajevu od Salomona Reinacha.) . . . . . 798—800

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Трухелка др. Ћиро: Фригијска капа, комад босанске женске ношње. (Са 9 слика у тексту.) . . . . . 89— 94
Лилек Емилиан: Вјерске старине из Босне и Херцеговине . . . . 141—166
— — (Наставак) . . . . . 259—282
— — (Наставак. Са 2 слике у тексту.) . . . . . 365—388
— — (Свршетак.) . . . . . 631—674
Truhelka dr. Ćiro: Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini. (Sa 16 slika u tekstu.) . . . . . 241—258
Glück dr. Leopold: Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih Jevreja u Bosni 675—680

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Николић Душан: Трговци (ђелепчије, игра у Босни) . . . . . 197—199
Фазлагић Х.: Народни љекови из билинства у Босни . . . . . 800—802
Ugljen Eff. Sadik: Ćudnovati običaj u muslomanskih seljaka oko Prozora 802—803

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

Izvještaji i rasprave. — Извјештаји и расправе.

Рајзер Отмар: Ластавице Босне и Херцеговине . . . . . 49— 52
— — Сјенице у Босни и Херцеговини . . . . . 691—696
Apfelbeck Viktor: Rezultati koleopterološkog ispitivanja iz alpinske regije južno-bosanskih planina . . . . . 209—224
Fiucek Josip: Ocjena na knjigu: O vodama kotara stolačkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński, sreski ljekar. Izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo 1892. — O vodama kotara konjičkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński, sreski ljekar. Izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo 1893. . . . . 359—360
Фиуцек Јосип: Бактериолошка истраживања у Сарајеву . . . . . 411—418
Фирер пл. Људевит (Führer): Једна година орнитолошког изучавања у Црној Гори . . . . . 543—608
Апфелбек Виктор: Врсте, варијете и одлике риластих кукаца из рода „Otiorrhynchus“ (подразреда „Dodecastichus Stierlin“) . . . . . 785—794
Ocjena djela: Materialien zu einer Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha) . . . . . 795—796

GRČKO-ISTOČNA ZBIRKA
ZEMALJSKOG MUZEJA
SARAJEVO

Imenik spisateljâ. — Именик списатељâ.

Strana — Страна

Apfelbeck Viktor (Апфелбек Виктор): Rezultati koleopterološkog ispitivanja iz alpinske regije južnobosanskih planina 209
— Врсте, варијете и облике риластих кукаца из рода „Otiorrhynchus“ (подразреда „Dodecastichus Stierlin“) 785
Фазлагић Х.: Народни лекови из билинства у Босни 800
Фиала Фрањо (Fiala Franjo): Римски нахођаји из Босне 95
— Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva 107
— Prehistoričke bilješke 325
— Цртице из Дбњег Унца 421
— O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni 683
— Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. . . 721
Фирер пл. Људевит (Führer pl. Ljudevit): Једна година орнитолошког изучавања у Црној Гори 543
Fiucek Josip (Фиуцек Јосип): Ocjena na knjige: O vodama kotarâ stolačkog i konjičkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński 359
— Бактериолошка истраживања у Сарајеву 411
Glück dr. Leopold: Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih Jevreja u Bosni . . 675
Херман Коста: Даље рецензије о дјелима: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ и „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“ 57
— Још неке рецензије о публикацијама земаљског музеја, изданим у њемачком језику 333
— Састанак археолога и антрополога у Сарајеву од 15. до 21. августа 1894. 521
Kadić efendija Ali: Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda „l'Onorato Bocchese“ 783
Kapetanović-Ljubušak Mehmed-beg: Carski zet, veliki vezir Rustan paša . 195
Лилек Емилиан: Вјерске старине из Босне и Херцеговине . 141, 259, 365, 631
Николић Душан: Трговци (целепчије, игра у Босни) 197
Новотни др. Едуард: Занимљиви релијеф о мистеријама у босанско-херцеговачком земаљском музеју 201
Patsch dr. Karlo (Пач др. Карло): Rimske starine iz Goražda 53
— Прилог повијести града Нове (Руновић) 105
— Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja 167

Strana — Страна

— Римске старине из рамске долине 321
— Novi i revidirani natpisi 341
— Sandžak novopazarski u rimsko doba 465
— Натписи из Никопола (Превеса) у Епиру 681
— Римски останци из долине Неретве 711
— Dva rimska natpisa iz Pecke 765
Пец Карло (Peez): Ахмет-паша Херцеговић 361
Radić Frano: Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli 621
Radimský V.: Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893. 1
— Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini 97
— Starine kotara županjačkog u Bosni 283
— Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine 429
— Gradina Čungar kod Cazina 495
— Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini 533
— Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom 697
Рајзер Отмар (Reiser Othmar): Ластавице Босне и Херцеговине 49
— Сјенице у Босни и Херцеговини 691
Руварац Иларион: Бановање Твртка бана (1353.—1377.) 225
— Три додатка к расправи „Бановање Твртка бана“ (1353.—1377.) . . . 611
Сирку П.: О румуњском натпису ћириловским писменима на једној сабљи у Дубровнику 797
Трухелка др. Ћиро (Truhelka dr. Ćiro): Фригијска капа, комад босанске женске ношње 89
— Старобосански натписи 189
— Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini 241
— Bosanski, srpski i bugarski novci zemaljskog muzeja u Sarajevu 389
— Još jedan u Bosni kovani turski novac 419
— Из старих рукописа 449
— Бронцани шљем од Вранкамена код Крупе 491
— Isprava Skender-baše od godine 1486. 609
— Старобосански писмени споменици 771
Ugljen Eff. Sadik: Čudnovati običaj u muslomanskih seljaka oko Prozora . . 802
Uredništvo (Уредништво): Bosansko-hercegovački zemaljski muzej na znanstvenim kongresima u godini 1894. 539
— Благо, нађено у крешевском манастиру 539
— Ocjena djela: Materialien zu einer Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha) 795
— Kongres u Sarajevu od Salomona Reinacha 798
Вулетић-Вукасовић Вид: Увјет Хрвоје, војводе сплетскога и опћине дубровачке проти Остоји, краљу босанскому 761

Sarajevo, januar—mart. **1894.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893.[1])

ЗЕМАЉСКИ МУЗЕЈ САРАЈЕВО

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský.**

Poslije nenadane smrti našeg revnog suradnika, nadrudara Ljudevita Pogatschniga, 14. februara 1892., povjerena je uprava daljim prekopavanjem u Domaviji rudarskom povjereniku Eduardu Vorličeku, koji se je tome poslu s velikom obzirnošću i osobitom revnošću podvrgao u ljetu 1892. i 1893.

Radnji ovih dviju godina bila je naročita svrha, da istočni prigradak kurije, tako zvani tribunal i kupališta sasvim otkopa. Napokon otpočeto je prekopavanje jedne oveće hrpe zgradâ sjeverno od kurije i pokušano je ponešto prekopavanje u današnjem selu Gradine na mjestu nekadašnjeg gornjeg grada Domavije.

Resultat toga prekopavanja pokušaću, da ovdje prikažem na temelju dotičnih izvještaja gospodina Vorličeka i na osnovu onoga, što sam sâm vidio, razgledavši jednoć ono mjesto:

A. Istočni prigradak kurije.

Potpunim otkopanjem toga zdanja pokazalo se, kako se vidi iz tlocrta na *tabli I.*, da je to bio pravokutnik, dug 28 *m*, a širok 10·8 *m*, koji je svojim jugozapadnim rogljem ponešto zahvatao u istočni glavni zid kurije. U sredini zdanja izlazi iz njegovog južnog zida četverouglast prigradak *I*, ali ovomu istočni zid ne stoji sasvim u pravom kutu prama južnome zidu kuće. Taj prigradak ima sjeverojužnu širinu od 5·3 *m* dužine, te je zbog gore navedene okolnosti na sjevernoj strani dug 8 *m*, na jugu nasuprot samo 7·5 *m*.

[1]) Vidi Glasnik zem. muzeja 1891., str. 1 i d. i 1892., str. 1 i d., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 218 i d.

Zgrada sastojaše dakle od velike, pravokutne dvorane *H*, duge 26·1 *m*, a široke 9 *m*, u koju se je pràvo s ulice ulazilo kroz vrata u sjevernom glavnom zidu i od prigratka *I* tik do nje, koji je imao nutarnju širinu od 4·4 i srednju dužinu od 6 *m*. Ulaz u prigradak *I* nije se više mogao naći, ali je on valjda, slično kao ulazi u dva južna prigratka kurije, bio u južnom zidu dvorane.

Obje prostorije mogle su se ložiti, kako to pokazuju kanali ispod nekadašnjeg poda. Nego se samo grijalište (praefurnium), koje bi moralo biti na kraju južnog kanala kod γ, nije ondje našlo. Kanal je naime prema svom južnom kraju sužen, te se ondje hvata južnog zida prostorije *I*, ali u zidu ondje nema nikake rupe, niti kakog traga takvoj. Praefurnium pak mogao je svoje ušće imati jedino u tom širem poprečnom kanalu zgrade, te mora po tome da je bio smješten na sjevernoj spoljašnoj strani zgrade kod δ, gdje je u ostalom zid vrlo loše očuvan, te može biti, da se je praefurniju zameo trag.

Spomenuti već suženi južni dio poprečnog kanala imao je takogjer samo u sredini jedan red stupića, koji su se još u visini od dva do četiri reda cigala u krečnom lijepu održali. Cigle u stupićima imale su razmjere od 20 : 20 : 5 *cm*, a stupići su od sredine do sredine bili 50 *cm* razmaknuti jedan od drugog.

Kako stupići, tako i 50 *cm* debeli pobočni zidovi kanala stajali su na 10 *cm* debelom, naljevenom lijepu, kome je opet 20 *cm* debeo tarac od lomljenog kamena i šljunka bio podlogom. Pobočni su zidovi u visini od 50 *cm* izjednačeni malim kamenitim pločicama u obilnom sloju lijepa i isto tako u visini od 47 *cm* povrh toga.

Mali kanal β ide s obje strane kroz glavne zidove, pa je za to služio samo za odvagjanje vode, koja se je valjda nakupila uz južni zid.

Kosi dio temeljnog zida α, kome pišući o prekopavanju godine 1891. nijesam umio označiti svrhe, pripada kao i temelji $\alpha_{,}$ i $\alpha_{,,}$ nekoj starijoj zgradi, kojoj je na ostancima podignuto novo zdanje.

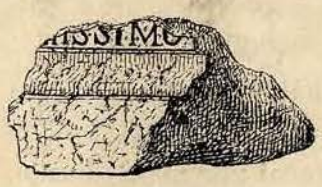

1/10

Slika 1.

U samoj zgradi nije se ništa osobita našlo, samo u južnom dijelu poprečnog kanala nagjeno je osobito mnogo žmurnjaka i zidne opeke, pločâ od taraca, ogrijevnih cijevi i ilovastih rbina megju ruševinom.

Nasuprot je izvan zgrade u járcima uz južni glavni zid i uz zidove oko prigratka nagjeno različitih predmeta. Prije svega valja spomenuti dva fragmenta od kamenja s natpisima. To su profilirani dônji dijelovi od dva nejednaka počasna kamena. Na jednome, *slika 1.*, održala su se samo od zadnjeg reda pismena ISSIMO.

Drugi, prikazan u *slici 2.*, ima dolje još rupu za nasagjivanje, a od zadnjeg reda natpisa može se samo još razabrati dônji dio pismena D.

Nadalje nagjena je u tome jarku mala gema od staklene paste, koja se vidi u *slici 3.* u naravnoj veličini, a u dvostrukoj veličini kao otisnut pečat. Ona sastoji od eliptičke, crne, dônje plojke s nasagjenom, tankom, modrom plojkom, u kojoj je izvajana podoba djeteta. Gola je ta figura obrnuta na lijevo, u desnoj ruci drži lûk, a u lijevoj neki mali predmet, koji se ne može raspoznati.

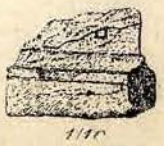

Slika 2.

Od broncanih rukotvorina nagjena je mala jedna rimska fibula s prijegibom[1]), duga 44 *mm*, koja je forma fibule već ponovno nagjena u Domaviji; jedan posve izlizan novac, povraz neke malene posude od 7 *cm* premjera s rombičkim presjekom, broncano teneće, valjda od kakog zaponca i polukruglasta glavica broncanog klinca.

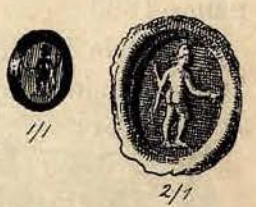

Slika 3.

Od željeznih rukotvorina vrijedi da se spomene jedino fragmenat u *slici 4.* prikazane tanke potkove, koja je na svakoj strani bila pričvršćena sa tri klinca, ali nije imala držaka. Čini se, da nije imala ni nožice, te je, što naročito navodim, nagjena u takim prilikama, po kojima se ne može sumnjati, da potječe iz istog doba s broncanim i drugim nahogjajima.

Od koštanih predmeta nagjena je u jarku bočka s okruglom glavicom i otkinutim rtom, *slika 5.*, duga 89 *mm*, dônji dio druge, deblje bočke s tupim, čunjastim šiljkom i gornji dio šivaće igle s ušicom.

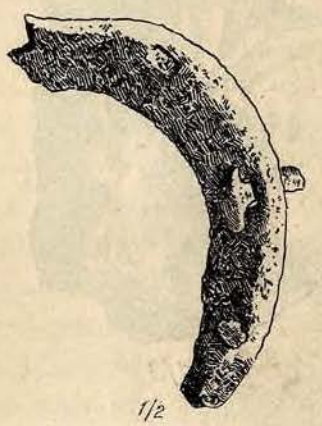

Slika 4.

Slika 5.

Megju češće nagjenim ilovastim, crvenim i sivim rbinama od posuda gragjenih na točilo, vrijede da se spomenu uska grlca sa oštro preloženim okrajkom, poklopac jedne posude i velika trakolika ručka.

Po svim tim nahogjajima ne može se suditi, kakvoj je svrsi služila opisana gore zgrada. Samo gornja dva kamena s natpisima svjedoče, da je to bila javna zgrada. To se može zaključiti i po svoj njenoj osnovi. Jer neposredno sa ulice ulazilo se je u veliku

[1]) Isporedi: Glasnik zem. muzeja 1891., str. 17, slika 32. i 1892., str. 11, slika 10., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 240, slike 42. i 43.

dvoranu, koje se je s južne strane hvatala oveća soba. Pošto su se obje te prostorije mogle grijati, to može biti, da je velika dvorana služila za rasprave i za saobraćaj stranaka, a sporedni prostor *I* da je bila soba glavara dotičnog ureda. Da dakle toj zgradi uopće dademo nekakvo ime ne će biti odviše smjelo, ako je u buduće zbog kratkoće nazovem tribunalom.

B. Kuća sjeverno od kurije.

Pošto je zgrada tribunala posve otkopana, prešlo se na otkopavanje oveće razvaline na sjevernoj strani ceste spram kurije i tribunala. Na *tabli I.* vidi se, dokle su ondje došle radnje na kraju kampanje 1893.

Dosele je na istočnoj strani otkopana trijemu slična prostorija 1. na 26·5 *m* dužine, koje se zapadno u sjevernom dijelu zgrade hvata sličan drugi trijem 2. Vratima slični ulazi u zidovima tih trijemova biće da su u kasnije vrijeme kakom prilikom probijeni. Uz južnu stranu nagjena su četiri prostora 3., 4., 5. i 6. U prostoru 6. vide se tragovi naljevenog bijelog lijepa, koji je nagjen na kamenitom taracu, dok je u drugim prostorijama nagjen samo nabijen glinast pod. Na sjeveru prostire se istočnozapadno uz obalu potočića zidina, koja se završuje otpornjakom, a njoj pri dnu nagjena je s polja množina nabacanog lijepa, mnogo isprevijanih komada olovnih ploha i mnoštvo ilovastih rbina. Najveća od tih olovnih ploha duga je 75 *cm*, a do 50 *cm* široka, većina ostalih komada djelomice je vatrom rastaljena. Olovne plohe debele su 4 *mm*. Biće da su to ostanci olova, kojim je krov bio pokriven.

1/3

Slika 6.

Pod ruševinom prostorijâ 4. i 6. nagjeno je mnogo komada opeke sa zaparanom petljom[1]); o ostalim stvarima, koje su nagjene u otkopanom dijelu te zgrade, valja ovo navesti:

[1]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 22, slika 37. i str. 23, slika 38., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 250, slike 68. i 69.

Izvana, uz istočni glavni zid, blizu njegovog sjevernog kraja, nagjen je komad lapora s lisnim ornamentom, *slika 6.*, nekoliko komadića olovnog tenećeta, onda okrugla olovna šipka duga 75 *mm* i 15 *mm* debela.

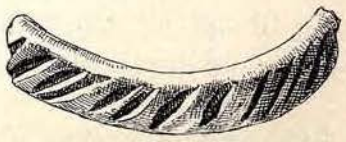

1/1

Slika 7.

U prostoriji 2. i to u njenoj sjevernoj polovici nagjena je po ruševini rasuta veća množina bukovog uglja. Nadalje nagjen je ondje ulomak stupa od vapnenca s premjerom od 35 *cm*, stremenka zajedno sa špiralom veoma zargjale broncane fibule s prijegibom, više broncanih fragmenata, razlupanog stakla (megju ostalim komadi oveće staklene zdjelice široka ruba), fragmenat staklenog koluta, koji je izvana ornamentiran kosim brazdama, valjda dječije narukvice, *slika 7.*, podosta rbina od ilovastih posuda i dva komada crvene olovne glegji.

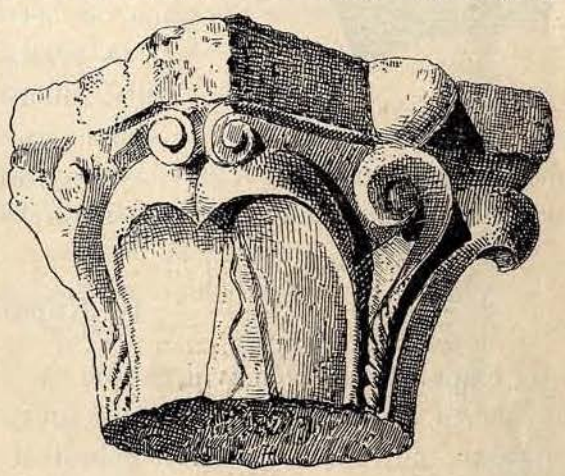

1/10

Slika 8.

U prostoriji 4. nagjeno je više komada broncane troske i broncanog grumenja, onda jedna glatka željezna plojka s premjerom od 64 *mm* i 3 *cm* debljine; isto tako ulomak jakog željeznog klinca s plosnatom, okruglom glavicom.

U prostoriji 6. najposlije nagjena je u *slici 8.* prikazana, provincijalizovana korintska glavica od trahita, kojoj dônja površina ima premjer od 50 *cm*, i koja po tome mora da je pripadala velikome stupu, uz to ulomci debla jednog omanjeg stupa od lijepog otvoreno-zelenog trahita i od dva takogjer omanja temelja stupova od vapnenca.

Ilovaste rbine, nagjene u toj zgradi, mahom potječu od posuda, većinom crvenih, gragjenih na točilo. Ali je bilo i sivih, smegjih i zagasitih rbina. Oštro pregnuti, udebljani okrajak neke oveće posude, oličen je nekakim crnim firnisom, a jedna je rbina s obje strane kalajisana nekom surovom, smegje-zelenom, olovnom cakleni.

1/3

Slika 9.

Megju ovim rbinama ima i fragmenat neke male crvenkaste, ilovaste lampe i rbina zagasito-sive zdjelice, koja je na dnu probušena kao cjediljka.

Posude su vrlo različite veličine, ali se je samo mali, u *slici 9.* prikazani, ilovasti pehar mogao reštaurirati. On je bez ručica, dno mu je ponešto

udubljeno, a brazdom od trbušine oštro razlučeno, kratko grlce pri zjalu je prošireno. Dimenzije:

$V = 80\,mm$, $Pr = 83\,mm$, $zj = 59\,mm$ i $d = 35\,mm$.

Rbine su, kao uopće rimske posude za svagdanju potrebu, jednostavno ornamentirane, te ornamenat većinom sastoji od pojedinih, najviše trostrukih crta, kojima su optočene. Nešto obilatije našarane su samo dvije rbine neke oveće posude, *slika 10.* Tu ornamenat sastoji od dva, nekakom češljastom spravom povučena traka, kojima je trbušina horizontalno optočena, a svaki sastoji od šest usporednih brazdi, a izmegju njih teče sličan valovit trak, koji je megjutim sastavljen samo od pet crta.

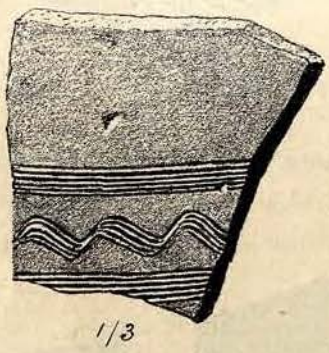

1/3

Slika 10.

O svrsi, kojoj je opisana zgrada valjda služila, mučno je što god nagagjati. Svakako je to bila oveća zgrada, stajala je na odličnu mjestu, bila je po nagjenoj velikoj glavici i drugim ostancima od stupova arhitektonički ukrašena, te po tome mora da je bila neka znamenita zgrada varoši Domavije.

C. Kupališta.

Kupališta u Domaviji, kojim je tlocrt uz prosjeke — *tabla II.* — po nacrtu rudarskoga povjerenika gospodina Eduarda Vorličeka ovdje prikazan, ne mogu se doduše mjeriti s pokrajinskim kupalištima Sv. Barbare kod Trijera[1]) ili s velikim toplicama i centralnim termama u Pompejima[2]), ali opet svojom površinom od $2122\,m^2$ gotovo dostižu veličinu malih toplica u Pompejima[3]). Njihova znatna i posve zagragjena skupina zgradâ od $52{\cdot}8\,m$ najveće istočnozapadne dužine i $50{\cdot}8\,m$ najveće sjeverojužne širine leži uz desnu obalu Saske rijeke[4]) na niskoj terasi, te nam ponovo zasvjedočuje znamenitost istorički posve nepoznate rudarske varoši Domavije.

Preporučiće se prije svega, da redom progjemo kroz svih 45 prostorija kupališta, pa da razmotrimo razmjere i uredbu njihovu, kao i nagjene u njima stvari, jer će nam takav postupak vrlo olakotiti tumačenje cijele osnove.

---

[1]) Vidi: Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst von J. Hettner 1891., god. X., str. 261 i d.

[2]) Vidi: *Pompeji* od Overbecka, 4. izdanje, Lipiska 1884., str. 215 i 233.

[3]) Overbeck, Pompeji, str. 200 i d.

[4]) Vidi: Glasnik 1892., str. 1 i d., i tabla I. i II., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 218 i d., tabla I. i II.

Prostorija 1. s polja je pravokutnog oblika, ali je iznutra sasvim okrugla s premjerom od 4·68 *m.* Pred cijelom je dužinom sjevernog zida s polja podignut, s ovim nespojen, potporni zid, a pred ovim je opet u sjeverozapadnom kutu, takogjer bez sveze, podignut potporni stup. Bez sumnje su oba ta potporna zida istom kasnije u razna vremena podignuta, da se bolje očuva sjeverni zid. U otkopanom materijalu bilo je osim zemlje, zidnog kamena i lijepa dosta žmurnjaka i ćeremita.

U tu se je prostoriju ulazilo iz prostorije 5. sa zapada; s obje strane ciglom obzidana vrata imala su širinu od 120 *cm.* Pod je bio kamenom potaracan, a tarac je bio naljeven lijepom. Taj je lijep zbog primiješanih mnogih komada i prašine od cigle crvenkast; ja ću taj materijal od sada kratkoće radi nazivati ciglastim betonom.

Temelj zidova bio je do visine od 60 *cm* od zemlje crveno obojen, viši dio zidova ostao je bijel.

U samoj prostoriji nije nagjeno ništa osobito. Ali su s polja uz sjeverni zid nagjene tri skobe od bronca, slične, onim, što su prikazane u *slici 20.*, s duljinama od 10 *cm*, 10 *cm* i 18 *cm.* Nadalje nagjena je ondje duguljasta ilovasta lampa[1]) i dvostruko konička ilovasta gmiza s jakim rebarcem po sredini, sa 21 *mm* premjera i 18 *mm* dužine.

Prostorija 2. Pravokutna, iznutra od sjevera na jug duga 5 *m*, a od istoka na zapad široka 4·46 *m* ta prostorija unatoč očuvane visine zida, od prosječno 180 *cm*, nema ulaza, a pod joj je samo glinom nabijen. Istočni zid nije spojen sa zidovima prostorijâ 1. i 3.

Čini se s toga, da su obje pošljednje prostorije isprva bile dogragjene istočnom glavnom zidu kupališta, a otvorena prostorija megju njima da je tek kasnije sagragjena.

Pod ruševinom nagjeno je mnogo žmurnjaka i ćeremita.

Nagjena je neka vrlo zargjana željezna rukotvorina, valjda bodež, *slika 11.*, dug 26 *cm*, od koje dužine 18 *cm* dolazi na oštricu, a 8 *cm* na držak, onda broncana skoba, duga 12 *cm*, nadalje ulomak okrajka neke zelenkaste, staklene posude, fragmenat nekog stupa od bjelkasto-crvene, vapnenaste brekčije i više ulomaka laporastih

2/3

Slika 11.

[1]) Isporedi: Glasnik 1891., str. 3, slika 2., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 220, slika 2.

ploha za oblaganje zida, od kojih je jedna bila ukrašena lisnim ornamentom. Najposlije spomenuti arhitektonički kameniti fragmenti valjda su ovamo dospjeli iz prostorije 3., jer je nagjeni ornamentirani komad plohe pristajao na više drugih u prostoriji 3.

Prostorija 3. je, kao i prostorija 1., s polja u vidu pravokutnika uzidana, ali iznutra joj pràvi sjeverni i južni zid prama istočnoj strani prelaze u polukružni oblik. Ta prostorija ima nutarnju širinu od 4·7 *m* i istočnozapadnu dubljinu od 3·78 *m*. Ulaz od 4·3 *m* širine nalazi se zapadno od prostorije 7. i uokviren je sa dva stupa od cigle, koji su uzidani na vapnenastom pragu, koji zaprema cijelu nutarnju širinu toga prostora.

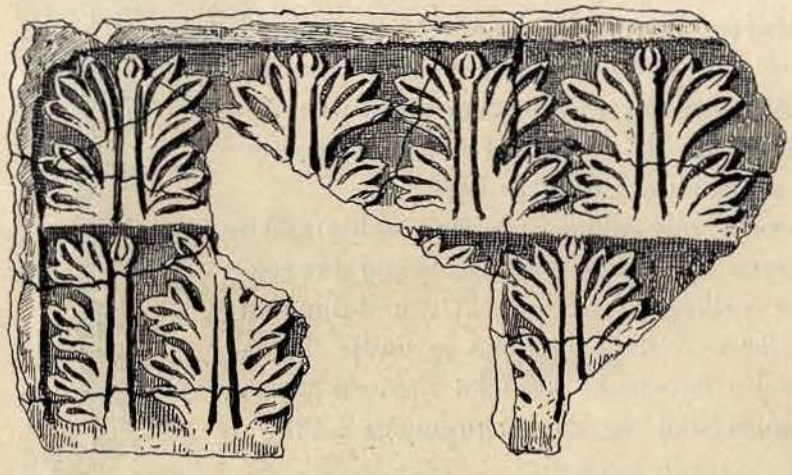

1/5

Slika 12.

U ruševini nagjeno je osim gragjevnog kamena mnogo žmurnjaka i ćeremita, te je udarilo u oči, da je ćeremit gotovo sav tako ležao, da mu je šira strana bila obrnuta na istok. Nadalje nagjeno je u ruševini drvenog uglja, komada ciglastog betona i ogrijevnih cijevi s grlićima. Taka je ogrijevna cijev s grlićem, koju isprva nijesam umio raspoznati, prikazana u Glasniku 1892., str. 15, slika 19. i u „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ 1893., I., str. 244, slika 50. U dônjim slojevima ruševine i na tlu nagjeno je mnogo ulomaka crvenkasto-bijelih ploha od vapnenaste brekčije, nadalje od laporastih ploha i od kristaliničnog vapnenca, kao i od 15 *mm* do 18 *mm* debelih i 45 *mm* širokih, na jednoj strani ponešto zaobljenih rebaraca, od istog kamenitog materijala.

Jedan dio 2 *cm* debelih ulomaka od ploha bio je ornamentiran i ležao je s ornamentiranom površinom neposredno na tlu. Djelomice sastavljeni ulomak takve, listom od akanta ornamentirane laporaste plohe prikazuje *slika 12.*

Po brazdicama na protivnoj površini može se suditi, da su te plohe od kamena otpiljene testerom.

Najposlije valja još napomenuti odeblji, palmetom ornamentirani laporasti komad.

Pod je u toj prostoriji bio potaracan kamenom i naljeven lijepom. Spomenute, stranom glatke, stranom ornamentirane kamenite plohe služile su, kako *slika 13.* pokazuje, za oblaganje 60 *cm* visokog temelja u istočnom, polukružnom dijelu prostorije. Pojedine plohe bile su široke 70 *cm*, pa su uz zid tako bile prislonjene, da je megju svake dvije plohe došlo po jedno rebro sa zaobljenom uskom stranom, te je nadvisivalo površinu plohâ za 1 *cm*. Na tlu su te plohe bile pričvršćene pred njih položenim gužvastim kolutom od ciglastog betona, a gore valjda broncanim skobama, *slika 20.*, od kojih je u svemu nagjeno 10 komada u okolnim prostorijama 1. do 5. i 7.

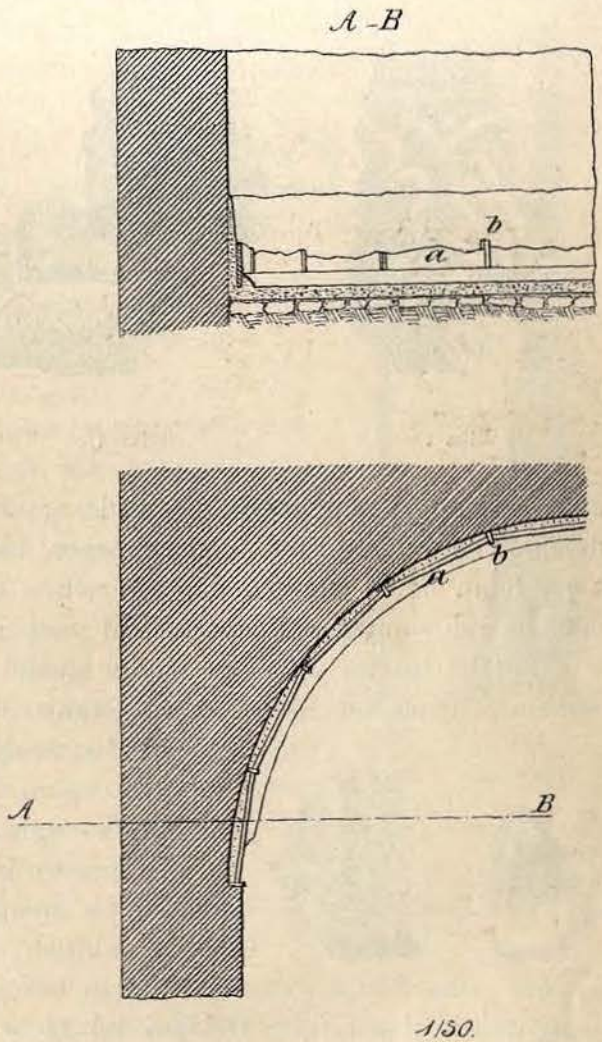

Slika 13.

Šuplji prostori na oblik segmenta izmegju plohâ i okruglog zida bili su zaljeveni ciglastim betonom. Temelj je po tome činio poligon, kome su kutove markirala izbočena rebra. Iznad temelja nije se na zidu održao lijep.

Od nagjenih u tome prostoru stvari, valja da se spomene željezni klinac, broncana skoba duga 11 *cm* i ulomak još jedne takve skobe, duge 14 *cm*, dva broncana novca, najposlije brus, dug 19 *cm*, širok 4·5 *cm* i debeo 1·5 *cm*, od sitno-zrnatog kvarcita.

Prostorija 4. zatvorena je sa sjevera apsidom, a na ovu su s polja nazidana dva potporna stupa, kao što su na sjeverne zidove prostorijâ 13. i 18. nazidana 4 druga potporna stupa. Nijedan taj stup nije spojen s dotičnim zidom, te su valjda kasnije pridošli.

Sjeverojužna dužina prostora iznosi 6·45 *m*, širina 4·9 *m*, a u južnom zidu imade otvor za vrata, širok 1·3 *m*.

Pod ruševinom nagjeno je ovdje ponešto crijepa, a bliže tlu ulomci koje glatkih, koje ornamentiranih laporastih ploča, od kojih je jedna prikazana u *slici 14.* Temelj je bio oblijepljen ciglastim betonom, kao u prostoriji 3., a nagjeni su i pojedini ostanci plohâ uza nj pričvršćeni. Isto

1/3

Slika 14.

1/3

Slika 15.

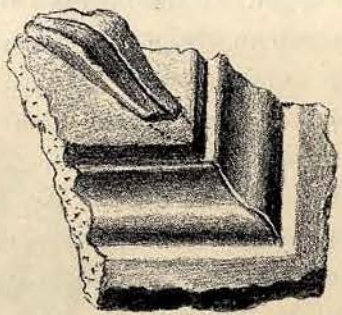

1/3

Slika 16.

tako nagjeno je napolju ukraj apside, gotovo do temelja razorene, mnogo ulomaka od rebara i plohâ od vapnenca, kako smo ih vidjeli u prostoriji 3., te po tomu nema sumnje, da je temelj u ovoj prostoriji onako bio obložen plohama od vapnenca i lapora, kao onaj u prostoru 3.

Nadalje ležahu po podu mnogi ulomci arhitektoničkih ukrasa od finog vapnenog lijepa, od kojih su za primjer nekoji ovdje prikazani, i to u *slici 15.* list bršljana, u *slici 16.* lovorov list, u *slici 17.* cvjetni pupolj, a u *slici 18.* linearni vijenac oko ugla.

2/3

Slika 17.

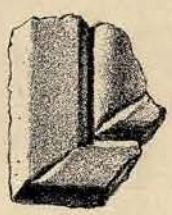

1/3

Slika 18.

Ta prostorija mora dakle da je ili po zidovima ili po tavanicama bila ukrašena arhitektoničkim nakitom od lijepa.

Pod je bio potaracan kamenom, pa onda u debljini od 10 *cm* naljeven lijepom. Povrh toga bio je onda još drugi sloj ciglastog betona, za pravo lijep za mozajik, koji se odlupljivao. Površina mu je bila pokrivena na *tabli III.* prikazanim mozajikom.

Taj je mozajik bio izveden u pet boja (bijelo, zeleno, crveno, žuto i modro), te se čini, da je tu bilo pobočno pročelje jedne zgrade, možda hrama, u dorskom slogu, ali surovo izgragjeno.

Na jednom temelju stoje tri stupa bez baze, kojim debla spram gornjeg kraja nijesu stanjena. Echinus i abakus glavice prelaze jedan u drugi, te

su samo udebljanim i izvijenim gornjim okrajkom debla naznačeni. Na stupove položene su vrlo tanke grede, a nad njima vrlo širok, pravokutnim poljima ukrašen friz. Povrh toga dolazi slab korniž, a nad njim šaren krov, koji peršpektivi nije pošao za rukom.

Ni po nacrtu, ni po izvedbi ne može se taj mozajik mjeriti s drugim, nagjenim u prostoru 18., o kome ćemo kasnije govoriti. Upotrijebljeni su klinovi nerazmjerno veliki, nepravilno uloženi, a površina im nije ravna, čemu je uzrokom djelomice čvršći materijal, koji je upotrijebljen.

Za različite boje upotrijebljeno je evo ovo kamenje:

1. Za crveno potočni obluci jašmaka, gore obrnuti onom stranom, koju je voda izgladila.
2. Za zeleno čvrst trahit.
3. Za bijelo zrnast vapnenac.
4. Za žuto kristalinički vapnenac.
5. Za modro gust vapnenac.

2/3
Slika 19.

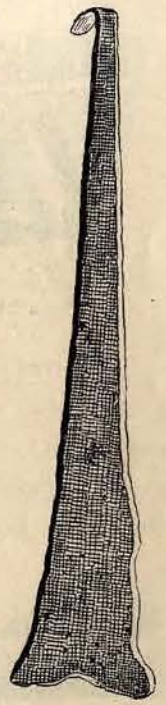

2/3
Slika 20.

Nego taj mozajik nije udešen u isto vrijeme, kad je gragjeno kupalište, nego tek kasnije. Jer pod dubljim lijepom mozajičkog poda nagjen je u sredini istočnog i zapadnog zida toga prostora po jedan, na nacrtu naznačen, od opeke uzidan stup, visok 79 *cm*, od kojih je zapadni širok 61 *cm*, a debeo 34 *cm*, istočni pak zid širok je 63 *cm*, a debeo 26 *cm*. Površine im ležahu 18 *cm* dublje, nego mozajik, pa makar da se danas ne može razabrati, za što su služili, opet je stalno, da pod mozajikom ne mogahu imati nikake svrhe. Nadalje nagjena je pod lijepom mozajikovim koštana šivaća igla, duga 72 *mm*, *slika 19.*, broncana skoba, duga 97 *mm*, *slika 20.*, jak željezni klinac, oveća željezna okovica, željezna stremenka i više ilovastih rbina.

Te su rbine od sive, na točilo gragjene posude s ručicama, kojoj je jedna nutarnja strana pokrivena ostancima zatvoreno-rumene masti, pa je to očevidno bio lonac za boju.

Prostor 4. mora po tome da je imao drugi, valjda 18 *cm* dublji pod.

Rgjaviju izradnju toga mozajika spram onog u prostoriju 18. valjaće time protumačiti, što je onaj mozajik uložen u kasnije vrijeme, kada je uopće počela padati svaka umjetnost, pa i mozajička industrija Rimljana.

Prostorija 5. leži za jedan stepen više, nego prostorija 4., a za jedan stepen niže od prostorije 1., nasuprot u istoj visini s prostorijama 3. i 6.—9. Sjeverojužno duga je 4·65 *m*, istočnozapadno 4·34 *m* široka, te je

ulazima sastavljena na sve četiri strane s prostorijama 1., 4., 6. i 15. Južni otvor vrata prama 6. bio je isprva širok 2·25 *m*, ali je kasnije zazidan do na širinu od 1 *m*. Zapadna vrata, koja vode u prostor 15., niži za 60 *cm*, široka su 1·2 *m*.

U ruševini bila je množina ogrijevnih cijevi i ulomaka 1·5 *cm* debele, glatke, vapnenaste plohe, nadalje mnogo ulomaka od 2 *cm* debelih ploha od kristaliničnog vapnenca. Od ovih su dva komada prikazana u *slikama 21.* i *22.* Valjda ti ulomci plohâ potječu iz prostorije 4.

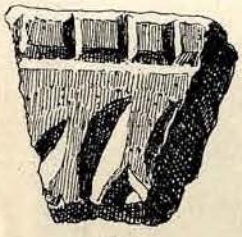

1/3

Slika 21.

Pod je bio od ciglastog betona.

Od nagjenih stvari valja da se spomenu 2 broncana novca, nekoliko željeznih klinaca i ilovasta rbina sa žućkasto-zelenom olovnom cakleni. Dalje jedan broncani novac Aleksandra Severa nagjen je u lijepu temeljnog zida, u pragu od vrata, koja vode u prostoriju 15.

Prostorija 6. duga je od sjevera k jugu 5·3 *m*, a široka od istoka k zapadu 4·34 *m*. Otvor za vrata u južnom zidu, koji ima prag od vapnenca, širok je 3·15 *m*.

U ruševini nagjeno je mnoštvo ogrijevnih cijevi s grlićima, nadalje nekoliko komada ornamentirane laporaste ploče, kojoj su ostali dijelovi nagjeni u prostoriji 3., te su prikazani u *slici 12.*

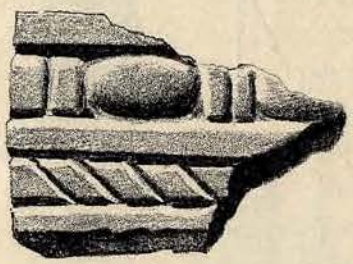

1/3

Slika 22.

Najposlije nagjeno je ovdje i deblo jednog stupa od vapnenca, s premjerom od 36 *cm*, i dva ulomka od vapnenaste sedre, ornamentirana palmetama.

Pod je bio od ciglastog betona.

Nagjen je jedan Billon-novac od Proba, broncana skoba, duga 12 *cm*, i ilovasta svjetiljka običnog duguljastog oblika, onda dvije rbine od dna malih staklenih posuda, s okrajcem pri dnu, i brušeni okrajak oveće jedne staklene posude.

Prostorija 7. duga je od sjevera k jugu 5·3 *cm*, a široka od istoka k zapadu 4·34 *m*. Otvor vrata u južnom zidu, koji vodi u prostoriju 8., te je uokviren ciglom, širok je 1·1 *m*.

Pod ruševinom nagjeno je vrlo mnogo crijepa, a ćeremit, koga je megju njim bilo, većinom je bio širom stranom okrenut na zapad. Pošto je ćeremit, nagjen u prostoriji 3. imao protivni položaj, to možemo zaključiti, da su prostorije 3. i 7., ali po svoj prilici i sporedne prostorije na sjevernoj strani, bile pokrivene krovom na šljeme.

Uz to nagjeni su često ulomci vrlo dobro izragjenog arhitektonskog ukrasa od vapnenog lijepa i mnoštvo ogrijevnih cijevi dvojakog oblika. Jedne su s grlićima, kakve smo već spomenuli govoreći o prostoriji 3. Druge su pravokutne paralelepipedne cijevi[1]), koje ću radi kratkoće nazvati prizmatičke ogrijevne cijevi. Čini se, da su ovdje ogrijevne cijevi s grlićima bile položene uz duvarove, dok su nasuprot prizmatičke cijevi upotrijebljene, da se dobije šuplji pod, hypocaustum. Jer ogrijevne cijevi s grlićima nagjene su ponajviše u višim slojevima ruševine, još iznad krovnog materijala. Kada je zgrada razorena vatrom, što se može zaključiti po množini nagjenog drvenog uglja, biće da se je krov odmah srušio, dok su se ogrijevne cijevi s grlićima istom kasnije odlučile od duvarova, pa pale na krovni materijal.

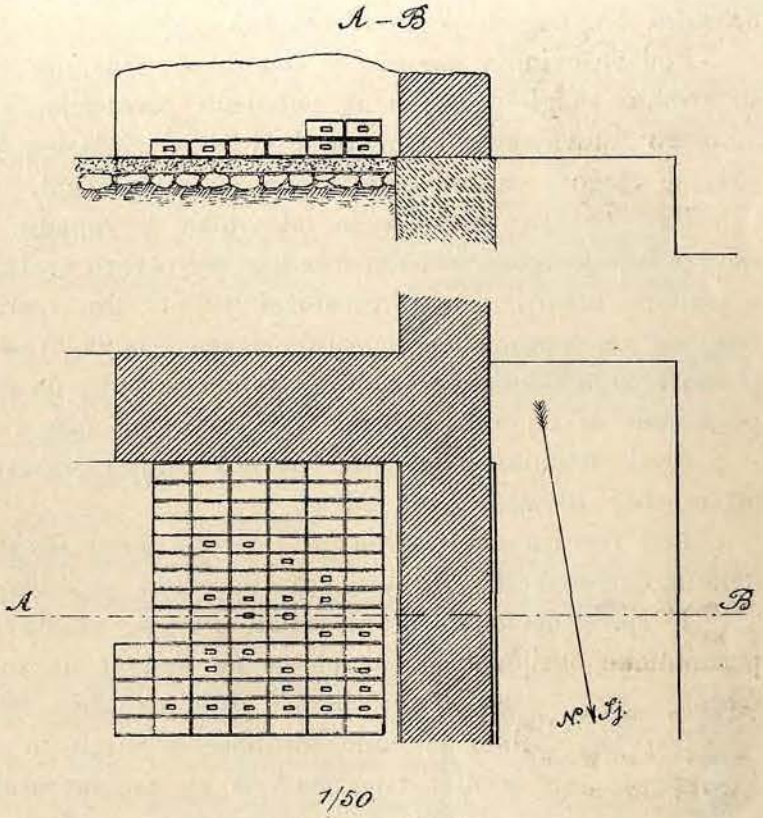

Slika 23.

Od ciglastog betona sastavljeni pod bio je, kao što je već rečeno, u jednakoj visini s podovima susjednih prostorija 3., 6. i 8. Na naljevenom podu nagjen je u jugozapadnom uglu jedan hypocaustum, koji je na 1·5 *m* dužine i 1·5 *m* širine dobro bio očuvan.

Taj hypocaustum, *slika 23.*, sastoji od dva tavana jednih na druge složenih prizmatičkih cijevi sa 1 *cm* debelim zglobištima od lijepa, koje su redom bile naslagane jedna do druge. Bile su tako položene, da je jedan dio pobočnih rupa korespondirao s rupama susjednog reda, a drugi dio rupâ s rupama gornjeg reda, čime je postignuta komunikacija kako onih redova, koji su jedni uz druge, tako i onih, koji su jedni nad drugima.

[1]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 6, slike 3. i 4., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 232 i d., slike 28. i 29.

Naljevenog stropa, koji negda mora da je pokrivao gornji red ogrijevnih cijevi, nema više.

Od nagjenih predmeta valja spomenuti dvije broncane skobe, duge 12 *cm.*

Prostorija 8. od istoka k zapadu duga 4·34 *m*, a široka od sjevera k jugu 3·45 *m*, imala je, osim spomenutih već sjevernih vrata prama 7., i u južnom duvaru jedan otvor za vrata, širok 1 *m*, koji je vodio u prostoriju 9. Treći nekadašnji otvor vrata, širok 1 *m*, u zapadnom duvaru prama prostoru 15. nagjen je posve zazidan ciglom.

Pod ruševinom nagjeno je nekoliko ogrijevnih cijevi s grlićima, koje su ovamo mogle dospjeti iz pobočnih prostorija, i osim toga neobično mnoštvo žmurnjaka i ćeremita. Pod je od ciglastog betona, a na zidovima vide se tragovi crvene boje, kojom su bili oličeni.

Prostorija 9. duga je od istoka k zapadu 4·34 *m*, a široka od sjevera k jugu 3·3 *m*, te osim rečenog već otvora vrata još jedan, širok 93 *cm* u južnom duvaru, prama prostoriji 10. U tim vratima ima vrlo istrošen prag od vapnenca, kome je gornja strana viša za 95 *cm* od poda prostorije 9. Ostanak zida od opekâ pri tim vratama kazuje, da su ovdje bile stepenice, po kojima se iz više prostorije 10. salazilo u nižu 9.

Pred istočnim zidom bio je neki stupu sličan zid od opeke, visok 80 *cm*, dug 70 *cm*, a širok 27 *cm*.

Pod ruševinom nagjena je množina prizmatičkih ogrijevnih cijevi i nekoliko modrikasto oličenih komada lijepa sa duvara.

U sjeveroistočnom kutu stajale su još, uz duvar pričvršćene, dvije prizmatičke ogrijevne cijevi jedna na drugoj na smrvljenim rbinama od ogrijevnih cijevi s grlićima, *slika 24.* U ovim pošljednjim bilo je samo zdrobljenog lijepa, a u uspravljenim ogrijevnim cijevima još se mogla razabrati čagj.

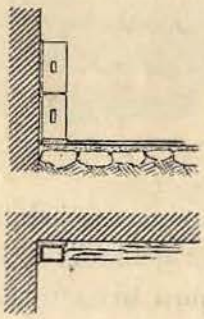

1/50.

Slika 24.

Od ogrijevnog kanala prostorije 16., o kome će još biti govora, ulazio je jedan ogranak kroz zapadni duvar u horizontu stropa na podu u prostoriju 9. Sastojao je od pravokutne ilovaste cijevi, koja je uzlazila u duvaru, u koji je bila uložena, stranica širokih 23 *cm* i 15 *cm*, a dugih 32 *cm*, a do nje desno i lijevo uz duvar bile su još uspravljene prizmatičke i začagjane ogrijevne cijevi.

Pod je sačinjavao sloj ciglastog betona, a na zidovima se je vidjela mjestimice još održana boja (crvene, nepravilne crte na bljedožutom temelju).

Nego ogrijevni nastroji te prostorije nijesu očevidno isprva bili, nego su istom kasnije udešeni, jer su tu stajale dvije, uz duvar sasvim pričvršćene ogrijevne cijevi jedna nad drugom, pa je po tome taj jedan duvar njima

bio obložen. Na jednom, crveno oličenom komadu žbuka sa duvara, nagjen je nadalje lijep, na kome se je jasno razabirao otisak ogrijevne cijevi, te je po tome ta ogrijevna cijev prizidana na obojeni već duvar.

Nagjeni modrikasti komadi žbuka biće da potječu iz vremena, kada je ta prostorija po drugi put obojena, pošto je već dogragjen ogrijevni nastroj.

Od nagjenih stvari može se spomenuti samo jedan komad iskovanog i djelomice rasječenog i drugi komad u pola rastaljenog olova.

Prostorija 10. duga je od sjevera k jugu 4·74 *m*, a široka od istoka k zapadu 4·34 *m*, leži za 95 *cm* više nego prostorija 9. i ima, osim navedenog već, u zapadnom duvaru još jedan drugi otvor za vrata, širok 94 *cm*.

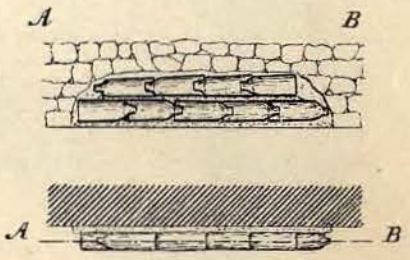

1/50

Slika 25.

Pod je naljeven ciglastim betonom, pod kojim ima tarac od razbijenog krovnog crijepa.

Naljeveni strop bio je pokriven tankim slojem zemlje, a na ovoj je prilično pojednako ležalo mnogo tankog, bijelog žbuka, glatkom stranom dolje obrnutog, očevidno nekadašnji žbuk sa tavanice. Istom nad ovim bilo je pržinâ, komadâ žbuka, ogrijevnih cijevi s grlićima i prizmatičkih ogrijevnih cijevi, gragjevnog kamena i druge ruševine uzduž i poprijeko.

Uz istočni duvar bila su dva reda ogrijevnih cijevi s grlićima, *slika 25.*, složenih jednih nad drugima tako, da su im grlići u svakom redu bili položeni prama obratnoj strani. Spram uglova stajale su i ležale prizmatičke ogrijevne cijevi, duge 30 *cm*, a 15 *cm* i 8·5 *cm* širokih bokova, kojim je šira puna površina unakrst bila isprutana, *slika 26.*

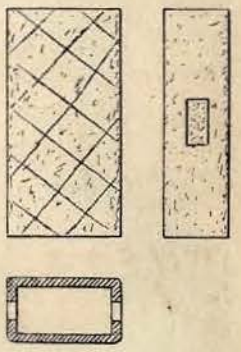

1/10

Slika 26.

U sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu nagjena je još po jedna takva prizmatička cijev, uspravljena na položenim ogrijevnim cijevima s grlićima.

Zid je u toj prostoriji, u kojoj nije ništa nagjeno, ostavljen bijel.

Prostorija 11. ima pri sjeverojužnoj dužini od 4·92 *m* istočnozapadnu širinu od 4·34 *m*, otvor vrata u zapadnom zidu širok je 1·35 *cm*. Pred tim vratima leže dvije stepenice uzidane od cigle, svaka visoka 30 *cm*, preko kojih se dolazi u prostoriju 17., višu od ove za 60 *cm*.

Duž cijele širine istočnog duvara bila je od opeke uzidana klupa, široka 58 *cm* i visoka 46 *cm*, na kojoj je još bio nastavak ili neka vrsta naslona od 30 *cm* visine i 28 *cm* širine.

U ruševini te prostorije ležala je dosta surovo otesana, nedovršena glavica od vapnenca, istog oblika i veličine, kao korintska glavica, *slika 37.*, o kojoj će kasnije biti riječ. U ruševini bile su nadalje mnoge, začagjene ogrijevne cijevi. Do sjeverozapadnog ugla ulazio je ogrijevni kanal prostorije 16. u horizontu poda u rečenu prostoriju.

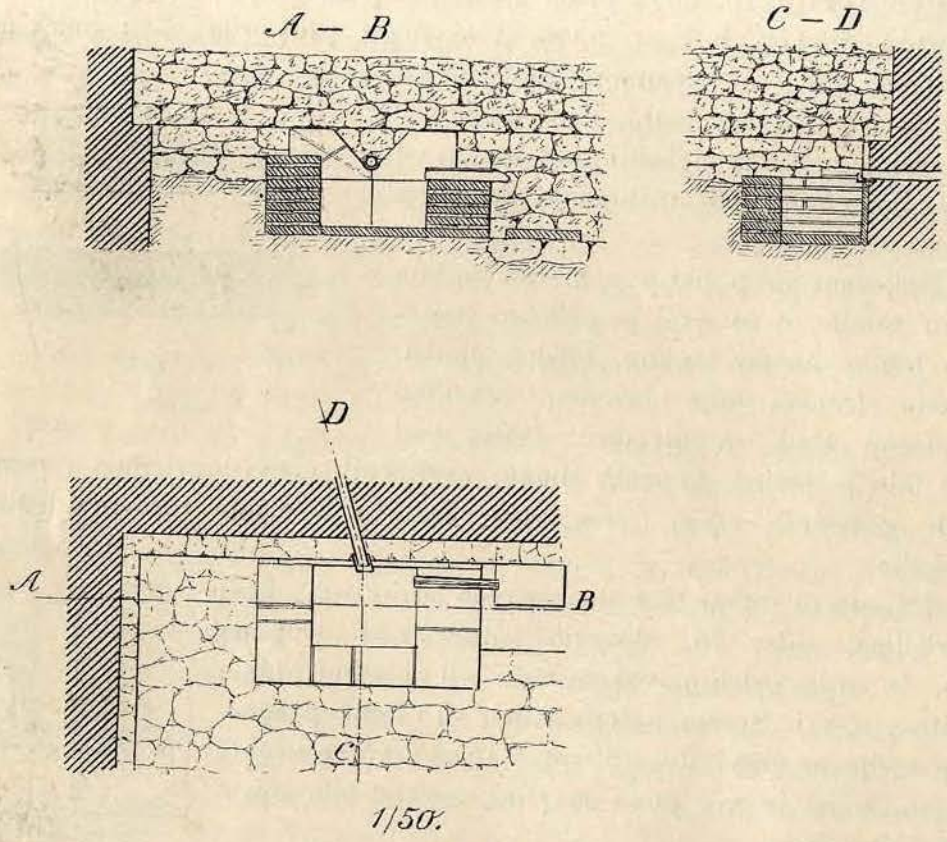

Slika 27.

Pod sastojaše od ciglastog betona, koji je bio složen na taracu od razbijenog crijepa. Sjeverni je zid bio nažbukan crvenkastim, ciglastim betonom, a ostala su tri zida bila bijelo nažbukana. Drugo u toj prostoriji nije ništa nagjeno.

Gdje je prostoriji 12., dugoj od istoka k zapadu 4·34 *m*, a širokoj od sjevera k jugu 4·03 *m* bio ulaz, nije se moglo ustanoviti, jer zapadni zid prama prostoriji 17. bio je očuvan do visine od 1·9 *m* i posve zatvoren. Nasuprot je sjeverni zid prama prostoriji 11. do poda prostorije 12. posve razoren i nikaka traga nema ni vratima ni pragu.

Pod je u toj prostoriji potaracan kamenom, te uz južni zid ima od cigle uzidan, u podu izdubljen pravokutni reservoar za vodu, iznutra dug 70 *cm*, širok 50 *cm*, a dubok 30 *cm*, kuda je voda iz vodovoda pritjecala kroz koso u južni zid uloženu olovnu cijev, od 6 *cm* unutrašnjeg premjera, *slika 27.* Cijev je ponešto provirivala iz duvara, a ispred zjala bio je žlijeb od olova, dug 17 *cm*. Oko cijevi bio je zid obložen koso izrezanim pločastim krovnim crijepom, a kako dno, tako i bokovi reservoara bijahu ožbukani ciglastim betonom.

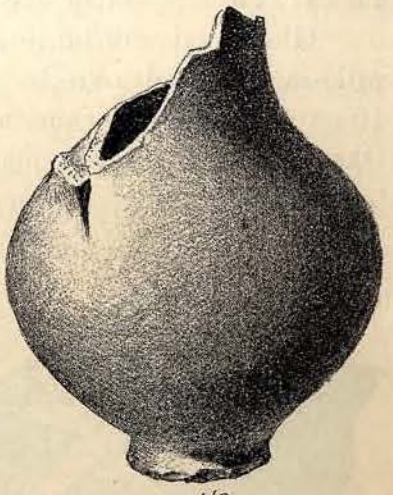

1/3

Slika 28.

Voda, koja se je preljevala, odvogjena je olovnom cijevi, dugom 81 *cm* sa 6 *cm* nutarnjeg premjera, uloženom u okrajak reservoara. Dok je olovna cijev, uložena u duvar, bila ljevena, bila je cijev za otjecanje od debelog, nad šipkom savijenog zglobljenog olovnog tenećeta. Pri zjalu bila je potonja cijev sužena do unutrašnje širine od 3 *cm*. Voda, koja se je preljevala, padala je u poširok kanal zapadno od reservoara s ovim jednake dubljine, te je odovud žlijebom prama zapadu odvogjena duž glavnog zida. Od tog žlijeba vide se na lijepu duvara samo još tragovi, a u zidovima megju prostorijama 12., 17. i 26. ostavljeni su otvori od 20 *cm* visine i 17 *cm* širine. Pošto nijesu nagjeni nikaki ostanci tog žlijeba, biće da je bio od drveta.

Uz jugozapadni kut prostorije 26. nestade svaki trag takom vodenom žlijebu; pokušaja radi bude za to naljeveno vode u jarak, koja je za neko vrijeme izbila na nutarnjoj strani južnog zida od prilike u sredini dužine prostorije 38. Kad se je ovdje pošlo tragom vode, otkopan je duž duvara do istočnog zida prostorije 38. red jedne uz drugu nadostavljenih prizmatičkih ogrijevnih cijevi, pod kojima su bile položene velike ploče od škriljevca, kao nastavak vodenog žlijeba. Niti istočno od te prostorije, niti zapadno od tog reda cijevi nijesu se mogli naći dalji tragovi vodenoga žlijeba.

1/3

Slika 29.

U vodenom reservoaru prostorije 12. nagjena je osim mnogih komada drvenog uglja od bukve, javora i pasjaka, poveća množina crvenih, sivih i zagasitih ilovastih rbina od posudâ različite veličine. Megju ovima mogu se raspoznati lonci, zdjelice, vrčevi i t. d. Na jednoj takoj rbini poznaju se i ostanci zućkasto-zelene olovne cakleni, dok se na drugim opet vidi, kako su bile oličene crvenom bojom. Oveća

siva zdjelica gužvastog okrajka mogla bi se reštaurirati. Nadalje nagjena su ondje i dva siva, gotovo posve čitava, trbušasta vrča s ručicama, ali im nema ni ručicâ ni okrajaka. U većeg, *slika 28.*, je trbušina široka 14 *cm*, a stalak mu ima premjer od 6 *cm*, u manjeg, *slika 29.*, je trbušina široka 97 *mm*, a stalak mu ima premjer od 43 *mm*.

Glavna od svih tih ilovastih rukotvorina svakako je megjutim u *slici 30.* prikazani komad okrajka od vrlo velike ilovaste posude, koja na svom 10 *cm* širokom, prevrnutom okrajku ima u grčkom pismu natpis Glykon. Okrajak je na jednom mjestu proširen na 11 *cm*, te ovdje ima žljebastu udubinu; unutrašnji premjer te posude izlazi po računu na osnovu nagjene rbine na 57 *cm*, dok su bokovi debeli 21 *mm*, a ondje, gdje je okrajak prevrnut, pače 33 *mm*.

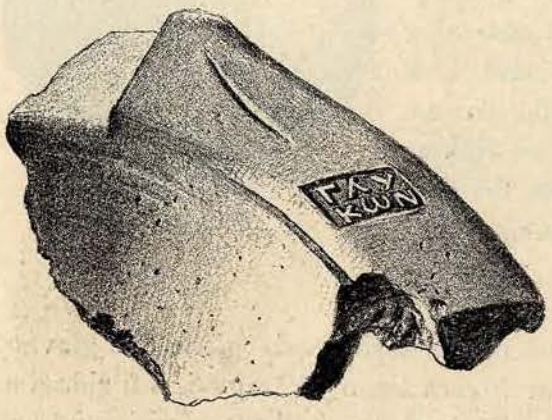

1/5

Slika 30.

Oblikom priliči održani dio posude kotlu, pa mislim, da se ne varam, ako reknem, da je to bio kotao, u kome se je grijala voda za kupanje. Posuda je crvenkasto-žuta i od jednakog materijala, kao i druge ilovaste posude za domaću potrebu u Domaviji. Pošto se nadalje ne može misliti, da su se takvi kotlovi iz daleka dobavljali, to je najvjerojatnije, da je u Domaviji bilo i grčkih naselaca, pa da je jedan od njih na načinjenom po njemu kotlu otisnuo svoj pečat. To mnijenje podupire to, što je nagjen jedan kamen s grčkim natpisom u blizoj Biljači.

U jarku, što se s polja prostire duž južnog zida, nagjen je drugi kraj dovodne cijevi, koja je ovdje, bez sumnje za to, da se može uložiti drvena cijev, na način lijevka proširena. Nadalje jasno se može razabrati u stijeni s istoka do zgrade izmegju strmih slojeva čvrstog grafitičkog škriljevca dakako već razvaljeni, 20 *cm* široki i oko 2 *m* duboki otvor vodovoda, kome temelj dosta strmo uzlazi u goru. Dno mu je bilo za 60 *cm* više od lijevka olovne cijevi, pa je i u suho ljetno doba, kad se je ondje prekopavalo, voda kapala iz jame. Taj je otvor upućivao na jugoistočno oko 15 minuta puta od kupki udaljeno, od prilike za 100 *m* od njih više vrelo u Gojčinom Dolu. To je vrelo danas na močvarastom zemljištu, a ne vidi se pri tome nikaka traga, da je nekoć bilo ogragjeno kamenom, ali se za to vidi udubina u gorskom obronku, u kojoj se je lako mogla nakupiti oveća množina vode. To vrelo u ostalom po kazivanju tamošnjeg svijeta

nikad ne presuši, pa se čini, da se je otuda voda kroz drvene cijevi vodila u kupke.

Prostorija 13. duga je od istoka k zapadu 4·42 *m*, a od sjevera k jugu široka 3·9 *m*, pa su ovdje megju ruševinom nagjeni mnogi komadi od ogrijevnih cijevi. U južnom duvaru ima 1·29 *m* širok otvor vrata, oko koga su zidovi, kako pokazuje *slika 31.*, bili od opeke.

Pod je bio naljeven ciglastim betonom, na kome je bio, danas samo u nekoliko ostanaka očuvani hypocaustum od ogrijevnih cijevi, udešen valjda slično kao u prostoriji 7. Pri jugoistočnom uglu nagjene su naime, kako se vidi u *slici 32.*, na 13 *cm* visokom temelju od razlupanih žmurnjaka dvije ogrijevne cijevi jedna do druge, svojim spojnim otvorima uz vis okrenute, još uz duvar pričvršćene, dok su druge, od zida već otkinute, onuda ležale.

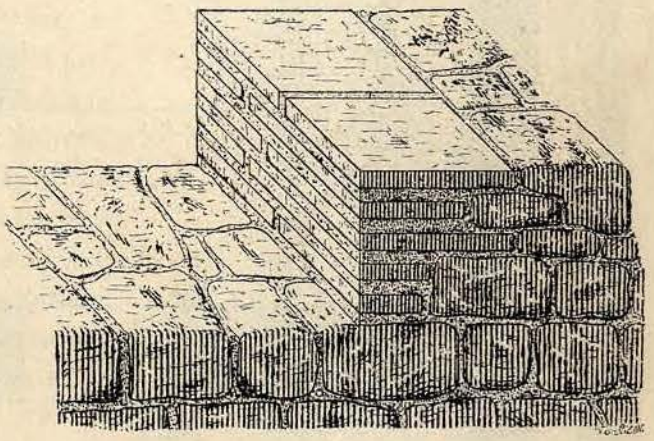

1/20.

Slika 31.

Na drugoj strani toga ugla nagjena je ogrijevna cijev s grlićem, koja je ležala na jednakom temelju od krovnog crijepa, još pričvršćena uz duvar, a kraj nje takogjer pričvršćeni ulomak isto takve ogrijevne cijevi. Bile su dakle ogrijevne cijevi u redovima rasprostrte po podu.

Uz južni i zapadni zid te prostorije održao se do visine od 50 *cm* iznad stropa obojeni žbuk. Taj je temelj bio tako obojen, da je zid bio podijeljen na vertikalna polja naizmjence rgjaste i sivo-zelene temeljne boje, a polja su imala nejednaku širinu od 127 *cm* do 270 *cm*. Na rgjastom temelju bile su crvene zatvorene eliptičke linije, široke 9 *mm*, a površine tih elipsa bile su ispunjene tankim crvenim crticama. Na sivo-zelenom pak temelju bijahu tamno-zelene, 2 *cm* isprelamane, linije.

Kako pokazuje *slika 32.*, bila je ta maljarija sve dolje do naljevenog poda održana, pa pošto se po duboko položenom naljevenom stropu spram praga u vratima može suditi, da je hypocaustum te prostorije već isprva ondje udešen, to se čini, da su Rimljani najprije obojili odaje, a onda tek uredili pod, bilo s hypocaustumom ili bez njega. Tako je n. pr. u prostoriji 1. iza otkopanog naljevenog stropa zid nagjen ožbukan, uglagjen i obojen.

Pod ruševinom prostorije 13. nagjeno je nekoliko komada štukatura, a od ostalih nahogjaja valja da se napomene komad dna od jedne male ilovaste posude, debelo obložen rastaljenom olovnom glegji, u kome je ležao 3 *cm* dug olovni cilindar, na kraju polukrugljast, s premjerom od 25 *mm*. Taj je olovni cilindar na gornjem ravnom kraju pričvršćen za željeznu stremenku od 8 *mm* u premjeru i 16 *mm* duljine, te je valjda bio kaki uteg. Inače vrijedi samo još da se spomene komad okrajka jednog pehara od tankog, bijelog stakla.

Prostorija 14. duga od istoka k zapadu 4·42 *m*, a široka od sjevera k jugu 3·29 *m*, ima osim spomenutog već otvora vrata prama

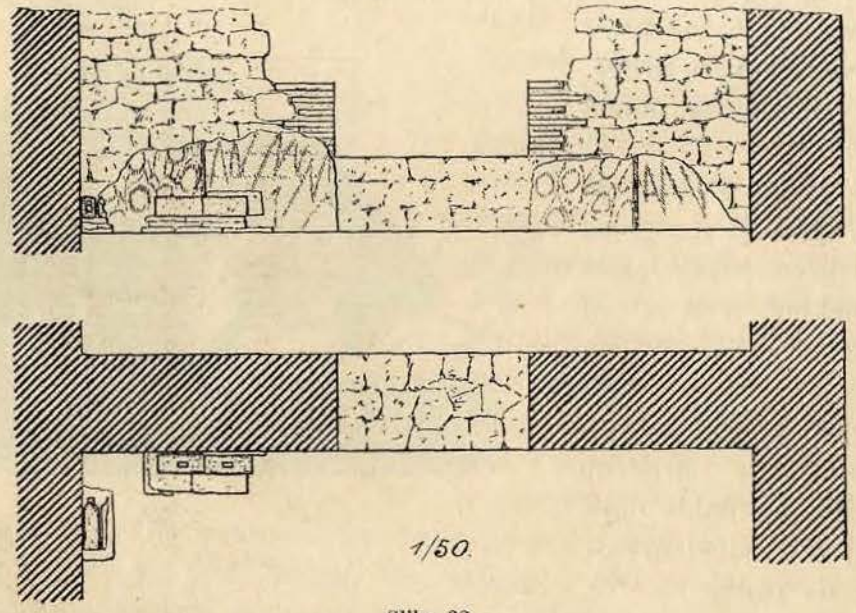

Slika 32.

prostoriji 13. još drugi otvor od 120 *cm* u zapadnom zidu, kao i otvor za treća vrata, širok 1 *m* u južnome zidu.

Pod ruševinom bili su mnogi komadi drvenog uglja i žmurnjaka, pomiješani ogrijevnim cijevima s grlićima. Pošto se ta prostorija, nije mogla grijati, biće da su ogrijevne cijevi onamo dospjele iz pobočnih prostorija 13. ili 18. To isto valjaće i za nagjene ondje zeleno i crveno obojene komade žbuka, kao i za dva komada pločâ od bijelog, kristaliničkog vapnenca i bjelkasto-crvene brekčije, pošto su zidovi ove prostorije bili bijeli i za stalno njim bili obloženi pločama.

Pod je bio naljeven ciglastim betonom i ležao je na njoj do vrata u južnom zidu jedan broncani novac Aurelijanov.

Prostorija 15. priliči trijemu, duga je od sjevera k jugu 20·66 *m*, a široka od istoka k zapadu 3·38 *m*. U sjevernom 11 *m* dugom dijelu ima

pod naljeven od ciglastog betona, koji je u jednakom horizontu s podom prostorije 14., a za 60 *cm* dublji od poda prostorije 5. Pred spomenutim već vratima prama prostoriji 5. ima 30 *cm* visoka, 40 *cm* široka i 1 *m* duga kamenita stepenica, tako da se u prostoriju 5. može doći preko dviju stepenica, od kojih je svaka visoka po 30 *cm*. Drugi otvor vrata, širok 1·43 *m*, vodio je nadalje zapadno prama prostoriji 19., a izmegju tih vrata bila je množina ogrijevnih cijevi s grlićima i krovnog crijepa, zgrnutih na jednu hrpu.

U južnom su dijelu trijema do rečenog sjevernog dijela dva pravokutna nastavka uzidana od opeke, dugi po 5·6 *m*, a visoki 60 *cm*, a udaljeni jedan od drugog 131 *cm*. Izmegju pobočnih zidova produžen je naljev od ciglastog betona sjevernog dijela do grijališta južno do njega, koji je bio preložen ilovastim plohama, položenim na 9 stupova od cigle. Da li je prolaz do grijališta (praefurnium) izmegju dva stupa bio prekriven, posumnjao bih, jer bi onda pristup do ognjišta bio samo 60 *cm* visok. Obje gornje površine pobočnih stupova, kao i ilovaste ploče nad grijalištem, bile su naljevene ciglastim betonom.

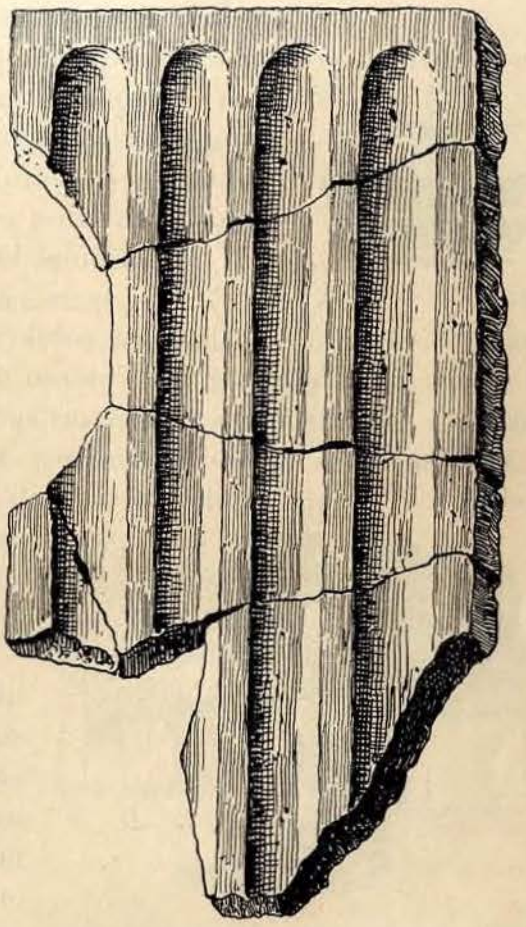

1/5

Slika 33.

U južnom duvaru toga, za 63 *cm* višeg dijela trijema, vodila su jedna 2·1 *m* široka vrata u prostoriju 16., a u zapadnom zidu jedna, 1·43 *m* široka vrata u prostoriju 22.

Svi zidovi prostorije 15. bili su obijeljeni. Od nagjenih stvari valja napomenuti od godine 1891. rimsku fibulu na oblik strijele s broncanim lučastim dugmetima[1]), onda iz kasnijeg prekopavanja 2 broncana novca, 7 ovećih željeznih klinaca, rbine dvijuh vodovodnih cijevi od crvene ilovače i malen, sasvim olovnom cakleni obložen oblutac.

[1]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 20, slika 31., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 62.

Više komada 2 *cm* debele i ulaštene crvenkasto-bijele vapnenaste ploče, kao i ulomci plitko kanelirane laporaste ploče, koja je pošljednja prikazana u *slici 33.*, biće da potječu iz prostorije 3., onda različiti ulomci, naročito korniža, od štukaturskog lijepa, od kojih jedan komad prikazuje *slika 34.*, biće da potječu iz prostorije 7.

Prostorija 16. takogjer priliči trijemu, duga je od sjevera k jugu 8·38 *m*, a široka od istoka k zapadu 2·92 *m*.

Pod podom od ciglastog betona, koji je ležao u istoj visini, kao i strop južnog, povišeg dijela u prostoriji 15., prostire se 36 *cm* širok kanal, koji se južno u luku obraća prama sjeverozapadnom kutu prostorije 11. Kanal je bio sagragjen od ciglastog betona, preložen ilovastim pločama, a nad ovima bio je naljeven strop od ciglastog betona.

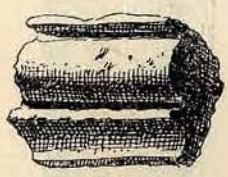

1/3

Slika 34.

Pod zidnim kutom izmegju prostorija 10., 11., 16. i 17. bio je megjutim kanal, kako pokazuje *slika 35.*, opekom na polukrug sveden, a pri istoj širini od 36 *cm* do blizu ušća njegovog u prostoriju 11., 60 *cm* visok, ali ovdje mu je dno uzlazilo, tako da mu je visina pri ušću iznosila samo 42 *cm*.

Kamenitih duvarova svedenog kanala hvatali su se s obje strane zidovi od opeke, visoki 26 *cm*, koji su u dužini od 42 *cm* zahvatili u prostoriju 11. Kako spram prednje tako i s gornje strane nagjen je taj produžak kanala otvoren.

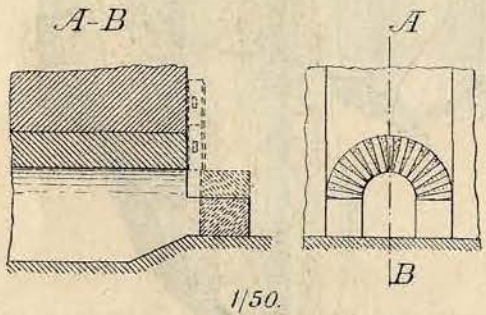

1/50.

Slika 35.

Nego mora da je isprva svakako bio zatvoren, i da je samo uz unutrašnje zidove od 11. prostorije za dovogjenje plinova u ogrijevne cijevi, pričvršćene uz duvar, od kojih su ovdje nagjene mnoge i iznutra začagjene, imao uzak otvor. Jer prostorija 11. očevidno bijaše korito za kupanje, te u njoj nije mogao biti hypocaustum, pošto joj prije opisane dvije stepenice od opeke vode do naljevenog poda. Na pročelju istočnog izbočenog kanalskog zida vidio se je nadalje još crveno obojen žbuk po zidu, a to pod pokrovom hypocausta ne bi moglo imati svrhe. Ja po tome mislim, da su oba produška kanala, načinom u *slici 35.* piknjicama naznačenim, s prijeda bili zatvoreni i ondje takogjer ožbukani. S gornje strane biće da su bili zatvoreni kamenitom ili ilovastom pločom, naljevenom ciglastim betonom, te je tako na onom toplom mjestu, kuda se je uvodio plin u ogrijevne cijevi, priregjena klupa za one, koji su se kupali.

Iz kanala prostorije 16. odvajao se je nadalje pobočni kanal prama prostoriji 9., a drugi, koji se megju tim više nije našao, prama prostoriji 10. Treći kanal mora da je prije vodio i prama prostoriji 23., jer je u horizontu poda, u istočnom zidu te prostorije, nagjen otvor od 45 *cm* širine i 40 *cm* visine, koji je bio prekriven pločom od trahita, ali opekom zazidan.

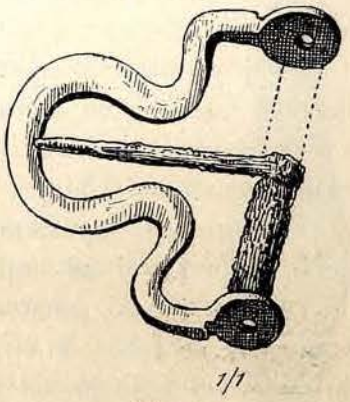
1/1

Slika 36.

Od predmeta, koji su većinom nagjeni u kanalu, navodim osim nagjenog već 1891. godine željeznog noža i željezne konjske spone, billonnovac i dva broncana novca, srebrnu brnjicu, *slika 36.*, široku 34 *mm* i isto tako dugu, onda rbine različitih bijelih i zelenih staklenih posuda.

Uz zapadni zid te prostorije nagjen je nadalje još jedan surovo otesan vapnenac, valjda nedovršena glavica nekoga stupa. Na jednom kvadratičnom kraju duga je ona po strani 48 *cm*, na drugom, okruglom kraju ima premjer od 37 *cm*, a visoka je 44 *cm*.

I prostorija 17. ima podobu trijema, duga je od sjevera k jugu 9·43 *m*, široka 3 *m*, a ima osim gore pomenutog još jedan otvor vrata prama prostoriji 24., širok 1·64 *m*, onda prama prostorijama 25. i 26. po jedan takav otvor, širok po 1·3 *m*.

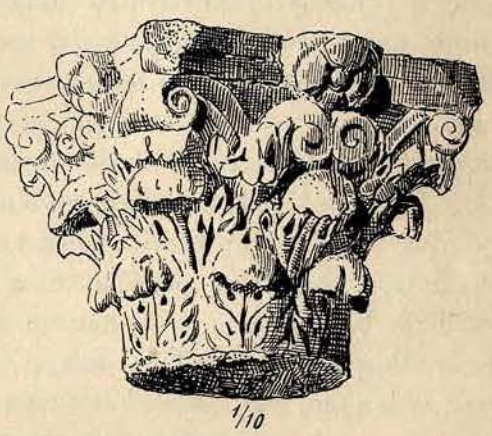
1/10

Slika 37.

Pod je samo još sastojao od kamenitog taraca, koji je, kako se čini, bio naljeven bijelim lijepom. Nigdje se nije moglo primijetiti, da je zid bio omazan. U toj je prostoriji nagjena korintska glavica, prikazana u *slici 37.*, ukupne visine od 41·5 *cm*. Abakus, visok 5·5 *cm*, dug je po strani 46 *cm*, a vrat mu ima premjer od 31 *cm*, te je tako ta glavica više stisnuta, nego što su inače normalni korintski stupovi.

Prostorija 18. duga je od sjevera k jugu 7·97 *m*, a široka od istoka na zapad 7·6 *m*. Osim spomenutog već otvora vrata na istočnoj strani prama prostoriji 14., imala je još jedna druga vrata u južnom zidu prama prostoriji 19., ali joj je zid, kojim su bila obzidana, razoren. Po jednom taracu od opeke, dugom 1 *m*, a širokom 28 *cm*, koji je još održan pri dnu vrata, može se megjutim suditi, da su ta vrata bila široka 1 *m*.

Uz istočni zid nagjeni su mnogi ostanci ogrijevnih cijevi s grlićima, te je prilika, da je taj zid bio obložen takovim cijevima; nadalje nagjeni

su ostanci žbuka sa zida, obojeni crveno, zeleno, žuto i bijelo, isto tako mnogo crijepa.

Ali po čemu je ta, dvorani slična prostorija za nas osobito zanimljiva, to je, što je pod bio obložen lijepim, na *tabli IV.* prikazanim, mozajikom.

Taj je mozajik isprva prekrivao svu površinu poda, ali je duž cijele sjeverne strane, u sredini i pred južnim vratima već bio posve razoren, a u sredini je i ulekao. Bio je vrlo pomno izragjen, klinovi bijahu ljeveni od finog žućkastog lijepa, a na površini polirani. Kao materijal upotrebljeni su zagasito-sivi, bjelkasti, modrikasto-sivi, crvenkasti, rgjasti, žućkasti i bijeli klinovi, svi od vapnenca.

Pošto je ta prostorija ponešto odmicala od pravokutnog oblika, pomogoše se tako, da su okvirom nejednake širine, povučenim svud uokolo do zida, od zagasito-zelenih i otvoreno modrikasto-sivih kamenica udesili pravokutnik. U tome okviru prostire se na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani bordira od kvadrata, od kojih je svaki sa dvije dijagonale podijeljen na četiri trokuta. Bordira je na zapadnoj i sjevernoj strani nešto šira, nego na istočnoj, a površina trokuta u kvadratima izvedena je bez ikaka reda bijelom, modrikastom, sivom, crvenkastom i tamno-sivom bojom.

Na južnoj strani bordiru zamjenjuje površina od zagasito-sivih valovitih linija na bijelom temelju, te u sredini te površine ima duguljasto pravokutno, na žalost većim dijelom razoreno polje, na kome su prikazane ribe, kako plivaju u vodi. Vodena je površina bila izvedena modrikasto-sivo, konture ribâ i valovite linije zagasito-sivo.

Iza toga slijedi uokolo gotovo isto tako široka druga bordira. Ona sastoji od dva reda četverotrakih zvijezda, koje zahvataju jedna u drugu; zrake im imaju rombičku podobu, a u sredini su popunjene malim rombima različite boje. Megju zrakama tih zvijezda leže po tri reda kvadrata, kojim je sredina pokrivena bez ikakog reda različitim geometrijskim figurama, megju kojima više puta dolazi svastika (krst s kvakama).

Spram sredine hvata se te bordire uzak okvir od četverostrukog, isprepletenog traka. Taj okvir obuhvata središnje polje, koje valja da je nekoć bilo ukrašeno figuralnom nekom prikazom, ali je sada do malog dijela bordire sasvim razoreno.

Žućkasti lijep od mozajika vezao je pojedine klinove, u debljini od 5 *mm.* Ispod toga bio je ciglasti beton u debljini od 8 *cm,* onda obični bijeli maz u debljini od 10 *cm,* a na dnu kameniti tarac u debljini od 10 *cm* do 20 *cm.* Dônji bijeli sloj lijepa i sloj ciglastog betona sasvim se lako odlupiše, dok su se nasuprot gornji sloj ciglastog betona i žućkasti lijep mozajika vrlo čvrsto držali jedan drugog.

U istočnom zidu nagjen je nadalje na podu kanal, koji je bio spojen sa hypocaustom prostorije 13., pa pošto su uz taj zid, kao što je već rečeno, bile mnoge ogrijevne cijevi, to nema sumnje, da je to bio ogrijevni zid prostorije 18., u koji su dovogjeni vrući plinovi iz hypocausta prostorije 13.

1/4

Slika 38.

Od nahogjaja u toj prostoriji možemo jedino spomenuti više ovećih željeznih klinaca, komad olovne glegji i nekoliko rbina od ilovastih posuda.

Prostorija 19. priliči nepravilnu trijemu, dugu 12·97 *m*, u istočnom je dijelu 2·7 *m* široka, a sužava se na zapadnom kraju do na 2·27 *m*. U ruševini te prostorije nagjeno je vrlo mnogo žmurnjaka i ćeremita, a kraj otvora vrata, spram prostorije 18., uz duvar koso prislonjen jedan stup, koji je sastojao od 9 komada opeke od 40:27:5 *cm* sa 4 *cm* debelim spojnim zglobovima megju pojedinim opekama. Valjda je ostanak od prijašnjih dovratina.

Južni je zid, kao i njemu protivni od prilike u dužini od 3 *m* oštećen, te su na tome mjestu bila jedna vrata prama prostoriji 20., kojima se megjutim širina nije pravo mogla odrediti. Pod je od ciglastog betona, a žbuk na zidu nije se održao. Od nagjenih predmeta spominjem, u *slici 38.* prikazanu, 26·5 *cm* dugu, a u sredini 7 *cm* široku, željeznu okovicu, valjda od nekih vrata, onda poviše jakih željeznih klinaca, rbinu neke brušene staklene posude, *slika 39.*, i jedan veprov zub. Osim više rbina od ilovastih posuda nagjena su megju njima dva dna, s obje strane obložena zelenkastom cakleni, nadalje u *slici 40.* prikazana polovica malog crvenog vrča s ručicom. Visok je 68 *mm*, a trbušna mu je širina 65 *mm*

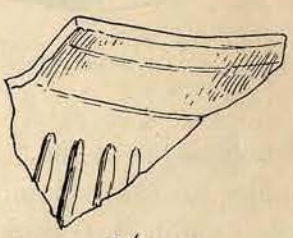

1/1

Slika 39.

Prostorija 20. od sjevera k jugu duga 10 *m*, a od istoka k zapadu široka 5·92 *m*, već je god. 1891. nekim dijelom otkopana. Osim spomenutih već vrata prama prostoriji 19. ima u zapadnom zidu te prostorije otvor vrata, širok 4·75 *m* i pred njim kamenita stepenica. Duž sjevernog i istočnog zida prostire se 2 *m* širok trotoar, naljeven od bijelog lijepa, dok je ostali dio poda samo od gline nabijen. Vrijedno je spomenuti, da je sjeverni i istočni zid imao temelj dubok 135 *cm*, dok je nasuprot južnom i zapadnom zidu temelj imao dubljinu od 30 *cm*.

Već g. 1891. nagjen je u toj prostoriji postamenat od žućkaste trahitne sedre, sa dvije ljudske noge i orlovskim pandžama — ostancima male carske statue (?[1]).

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 19, slika 30., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 61.

Nadalje nagjena su tri fragmenta kamenja s natpisima, lijeva ruka s palicom i lijeva ljudska noga na pravokutnoj plinti, sve od trahita[1]); najposlije probušena olovna plojka i olovni jedan uteg[2]).

Pošto je raščišćena sva prostorija, nagjen je onaj dio plinte, koga isprva nije bilo, sa desnom ljudskom nogom i sa dvije lavje noge od posve jednakog trahita, tako da se sastavljeni dijelovi sada prikazuju kako se vidi na *slici 41.* Plinta, koja na dônjem kraju ima rupicu za nasagjivanje, duga je 36 *cm*, široka 15 *cm*, a visoka 10·5 *cm*.

Inače vrijedi samo još da se spomene nagjena ondje rbina od neke staklene posude, s okrajcem pri dnu.

Prostorija 21., 2·6 *m* široka, paše na oblik trijema pregjašnju prostoriju, a oba zida izmegju te dvije prostorije bila su samo još u

2/3

Slika 40.

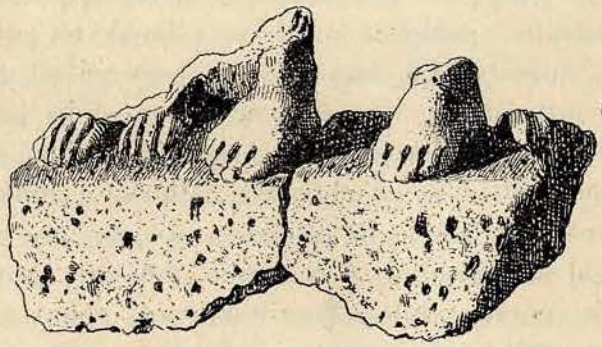

1/5

Slika 41.

temeljima očuvana. Po kamenitoj ploči, koja je bila pred razvaljenim ondje južnim zidom, isto tako po množini razbacane onuda cigle od nekadašnjih dovratina raspoznaje se, da su ondje nekoć bila vrata prama prostoriji 22.

Pod ruševinom istočnog rukava nagjeni su u tome trijemu mnogi ostanci krovnog crijepa, megju njim jedan žmurnjak, kroz koji je probijen željezni klinac, onda ulomak ručnog žrvnja od trahita, grumen olova bez oblika, jednorez, pràv željezni nož, *slika 42.*, kome je oštrica duga 10·5 *cm*, a široka 14 *mm*, dok prelomljeni držak sa dvije zglavke samo još ima dužinu od 45 *mm* i nekoliko željeznih klinaca.

---

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 18 i d., slike 25.—29., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 246, i d., slike 56.—60.

[2]) Vidi: Glasnik 1892., str. 20, slika 32., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 63.

Nadalje nagjeno je više rbina oveće zagasito-sive ilovaste posude, nekoliko rbina žućkaste, brušene staklene posude, *slika 43.* i komad dna neke pravokutne posude debelih bokova od zelenog stakla.

Naročito vrijede da se spomenu 7 fragmenata žućkaste i zelene staklene ploče, koji su ljeveni, a djelomice s obje strane i u polak brušeni.

1/2

Slika 42.

Najposlije je u otvoru vrata megju prostorijama 21. i 22. nagjena desna ljudska ruka, koja drži nekaki, gore na kratko zaobljeni, okrugli predmet, valjda zapovjedničku palicu, *slika 44.*, i gornji dio rečene palice lijeve ruke od jednakog trahitnog materijala.

Pod te prostorije bio je samo kamenom potaracan, ali u sjeveroistočnom i jugoistočnom kutu sjeverojužnog krila trijemovog nagjen je nizak pravokutni nastavak od opeke, dug po stranama 48 *cm* i 42 *cm*. Ja sam sada uvjeren, da su: ljudska glava, nagjena godine 1891. u prostoriji 33.[1]), obje ruke i plinta s nogama od trahita, fragmenat statue nekog boga ili cara, koja je bila nastavljena na jednom od ona dva temelja od opeka na jednome podnožju. Tome podnožju valjda pripadaju i pomenuti gore komadi trahita s natpisom.

Iznad drugog od opeke uzidanog temelja biće da je stajala druga, manja carska statua(?) od trahitske sedre i to na podnošku, koji se je za nas izgubio.

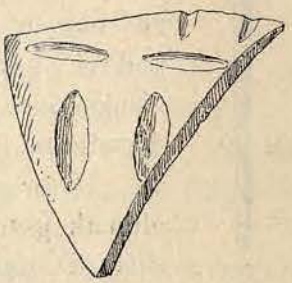

1/1

Slika 43.

I prostorija 22. trijem je, kome je od istoka k zapadu pruženo krilo široko 3·15 *m*, dok je od sjevera k jugu prama prostoriji 30. pruženo krilo tek 2·2 *m* široko. U trijem izlazi šest otvora za vrata, i to jedan prama prostoriji 15. i jedan prama prostoriji 21., o kojima je već bila riječ. Osim toga vodi jedan otvor vrata, širok 1 *m* u prostoriju 30., jedan prama prostoriji 31. širok 1·2 *m*, a dva, široka 1·5 *m* odnosno 80 *cm* prama prostoriji 23.

Pod je u trijemu naljeven bijelim lijepom, te su uz istočni zid od sjevera k jugu pruženog krila *g h* kraj otvora vrata prama prostoriji 30. nagjeni ostanci ogrijevnog nastroja od prizmatičkih ogrijevnih cijevi, kome je vruće plinove od hypocausta prostoriji 31. valjda dovodio pobočni kanal. Taj se je trijem dakle mogao grijati.

Ovdje nije nagjeno stvari, koje bi vrijedno bilo spomenuti.

---

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 17 i d., slika 24, i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 245 i d., slika 55.

Prostorija 23. od sjevera k jugu duga 8·38 *m*, a od istoka k zapadu široka 7·16 *m*, imala je pod naljeven od bijelog lijepa. U sjevernom dijelu istočnog zida ukazao se je, pošto je otpao bijeli lijep sa zida, 125 *cm* širok, ali ciglom sasvim zazidan otvor vrata, koji je prije vodio u trijem 16. Po dnu toga prostora vide se posvuda otisci od stupova za hypocaustum, ali cigli više ni traga nije bilo, od koje su stupovi nekoć bili uzidani, a u ruševini bili su samo ostanci od krovnog crijepa. Nadalje nagjen je u južnom dijelu istočnog zida, i to u horizontu naljevenog stropa ciglom posve zazidani otvor jednog ogrijevnog kanala, oko koga je trahitno kamenje zida bilo crveno ispečeno. Očevidno je u toj prostoriji prije bio hypocaustum, kome su se vrući plinovi dovodili ogrankom kanala iz glavnog kanala prostorije 16., i koji je kasnije razvaljen.

1/5

Slika 44.

Od stvari nagjenih u toj prostoriji vrijedno je spomenuti broncani novac, obruč jedne situle s premjerom od 18 *cm*, 13·5 *cm* duga bočka od kosti na oblik žličice, *slika 45.*, rt druge jedne slomljene koštane bočke, više rbina od bijelih i zelenih staklenih posuda, megju njima jedna brušena i mnoštvo rbina od ilovastih posuda.

2/3

Slika 45.

Tri prostorije 24., 25. i 26., koje su jedna do druge, duge su od istoka k zapadu 3·7 *m*, pri sjeverojužnoj širini od 2·89 *m*, 2·71 *m* i 2·82 *m*, a pod je u sve tri prostorije bio samo od gline nabijen. Lijep na zidu nije se nikako više održao. U prostoriji 24. nagjen je pješčenjak za poliranje, kojim su se valjda polirali podovi, vapnenaste ploče ili debla od stupova. Dug je 32 *cm*, visok 17 *cm*, a širok 12 *cm*, pri čemu su uglovi zaobljeni. I jedna duguljasta ilovasta svjetiljka nagjena je ovdje.

U prostorije 25. nagjena je duguljasta ilovasta svjetiljka, ulomak gotovo isto tolikog ilovastog kotla, kao u prostoriji 12., *slika 30.*, onda više fragmenata od dva malena vodena kotlića, od kojih je jedan u izvrnutom okrajku imao žljebić širok 7·5 *cm*, a 12 *mm* dubok. Bokovi tih dviju manjih kotlića debeli su 12 *mm* do 20 *mm*, a jedan od njih ima gore nutarnju širinu od 33 *cm*, spoljašnji premjer dna od 18 *cm*, visinu od 11·5 *cm* i širinu okrajka od 6 *cm*.

U prostoriji 26. najposlije nije ništa nagjeno.

Prostorija 27. ima nepravilan oblik, duga je od sjevera k jugu 3·7 *m*, a od istoka k zapadu ima srednju širinu od 3·5 *m*.

Pod je potaracan kamenom, koji je naljeven bijelim lijepom. Nagjeni su ondje mnogi ulomci od žmurnjaka i ćeremita, nekoliko komada rude,

nekoliko staklenih rbina od bijelih posuda i više ulomaka ljevenih staklenih ploča, megju njima jedan, koji je s obje strane u polak brušen.

Nadalje nagjeno je podosta rbina od loncima, zdjelama i zdjelicama sličnih ilovastih posuda razne veličine, od kojih su neke bile crveno obojene, komad dna, oličen crnim, sjajnim firnisom, i komad boka od trbušine, koji je zeleno ocaklen. Najposlije nagjen je ovdje jedan veprov zub, kokošije kosti i cjevanica jednog kokota s mamuzom.

Prostorija 28. takogjer je nepravilna, srednja joj je dužina od istoka k zapadu 7·15 *m*, a širina od sjevera k jugu 3·5 *m*. Pod je kamenom potaracan i naljeven bijelim lijepom. Nagjeno ovdje nije ništa.

Pod u obje prostorije 27. i 28. niži je za 1·42 *m*, nego pod okolnih prostorija 18., 19. i 32.

Prostorija 29. čini ponešto iskrivljen četverokut od 4·42 *m* srednje, sjeverojužne dužine i 2·70 *m* istočnozapadne širine. Otvor vrata u južnom zidu prama prostoriji 30. bio je širok 1 *m*, a pod je sastojao od naljevenog bijelog lijepa nad taracom od kamena.

Ovdje je nagjen samo dônji dio počasnog kamena, *slika 46.*, kome natpis glasi:

PRO*[c(urator?)* Aug*(usti)?]*
PRO SAL*[ute sua]*
ET SVORV*[m]*
V*(otum)* L*(ibens)* S*(olvit).*

1/10.

Slika 46.

Prostorija je 30. pravokutna, od sjevera k jugu 4·8 *m* duga, a megju obje stepenice od vapnenca od istoka k zapadu široka 2·38 *m*.

Obje stepenice, koje taj prostor obuhvataju, duge su 4·72 *m*, široke 54 *cm*, a visoke 29 *cm*. Prostor izmegju njih potaracan je kamenom. Nagjeno nije ovdje ništa.

Prostorija 31. pravokutna je, ali je na južnoj strani zatvorena polukruglom apsidom. Duga je od sjevera k jugu 11·75 *m*, a široka od istoka k zapadu 5·05 *m*.

Oba dovratnika bila su, kao obično, uzidana od cigle, a iznutra je pred vratima bila stepenica od vapnenca.

U ruševini nagjena je množina ulomaka od ogrijevnih cijevi s grlićima nad hypocaustom te prostorije. Na kamenitom taracu bio je ponajprije jedan sloj ciglastog betona, a na ovom su bili stupići hypocausta, od sredine do sredine razmaknuti za 50 *cm*. Svakom je stupiću bila podlogom ploča od opeke 27 : 27 : 6 *cm*, a na ovoj su tek stajali pravi stupići od 18 : 18 : 6 *cm*. Pri jednom takom stupiću, visokom 45 *cm*, održalo se nad

pločom, koja mu bijaše podlogom još pet redova cigle, tako da je lijep u zglobovima prosjekom bio 18 *mm* debeo.

Praefurnium ili pravo grijalište bilo je s polja uz istočni dio apside, gdje je kroz zid još prolazio kanal od 45 *cm* širine, koji je ulazio u hypocaustum. I cijelih i razlupanih ilovastih ploča, kojima su stupovi nekoć bili preloženi i uz koje su još prionuli komadi ciglastog betona, što nad njima leži, nagjena je ovdje velika množina.

Uz zapadni zid nazidana su dva stupića od lomljenog kamena, dugi od sjevera k jugu 90 *cm*, široki od istoka k zapadu 60 *cm*, a visoki 30 *cm*. Od sjevernijeg tih stupića prelaze upoprijeko preko prostorije prama istoku 60 *cm* široki tragovi lijepa, po kojima se može suditi, da je ovuda nekoć prolazio zid.

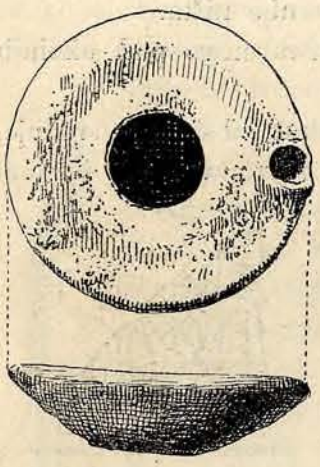

2/3
Slika 47.

Nagjen je u ovoj prostoriji jedan oveći, u právi kut savijeni željezni klinac, okrugla ilovasta svjetiljka, *slika 47.*, s premjerom od 56 *mm*, brus i ulomak 2 *cm* debele, glatko izbrušene ploče od sivog vapnenca.

Prostorija 32. ima posve nepravilan oblik od 7·7 *m* sjeverojužne širine, a ulazilo se je iz nje kroz otvor vrata na južnoj strani, širok 1 *m*, u prostoriju 33. Zapadni kosi zid, od koga su se megjutim održala samo dva tavana, bio je sasvim uzidan od cigle[1]). Pod je bio naljeven bijelim lijepom na kamenitom taracu, a zidovi su bili obijeljeni.

Ovdje je nagjen ulomak mramorne ploče, debele 2 *cm* i s obje strane ulaštene.

Prostorija 33. priliči trijemu otvorenu prama zapadnoj strani, široku 4·8 *m* na istočnom, a 4·25 *m* na zapadnom kraju. Pod je bio nabijen glinom, a otvor vrata u južnom zidu prama prostoriji 34. bio je 80 *cm* širok.

Ovdje su nagjena ona dva natpisa na vapnenastoj ploči, jedan iz godine 220., koji se odnosi na dovagjanje vode za ove kupke po prokuratoru Valeriju Superu, a drugi iz godine 274., kada je prokurator Aurelius Verecundus opravio propale kupke, nadalje jonska glavica od vapnenca. Osim toga ležala je ovdje glava jedne statue i dva fragmenta natpisa od trahita[2]).

---

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 14, slika 18., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 243., slika 49.

[2]) Vidi: Glasnik 1892., str. 15 i d., slike 20.—24., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 244 i d., slike 51.—55.

Prostorija 34. duga je od istoka k zapadu 4·1 *m*, a široka je od sjevera k jugu 3·87 *m*. Otvor vrata u južnome zidu prama prostoriji 37. širok je 1·2 *m*, pod je naljeven od bijelog lijepa na kamenitom taracu, a zidovi su obijeljeni. Našao sam ovdje ulomak od trahita s palmetom, *slika 48.*, oveći željezni klinac, tri rbine od staklene ploče, od kojih su dvije u polak brušene i nekoliko rbina od ilovastih posuda.

Prostorija 35. naliči na otvoren trijem, široka je od istoka k zapadu 1·76 *m*, a vodi iz nje na južnoj strani otvor vrata, širok 1·3 *m*, prama prostoriji 38.

Pod je u toj prostoriji jedino od prirodne pjeskovite gline, te su u njenom sjevernom dijelu nagjene mnoge rbine velike, crvene ilovaste posude, kojoj se šiljasto dno svršava tupim nastavkom. Tim je nastavkom posuda bila zataknuta u zemlju. Inače nagjena je ovdje samo još množina rbina neke oveće ilovaste posude, s obje strane zeleno ocaklene.

1/3

Slika 48.

Prostorija 36. duga je od sjevera k jugu 3·87 *m*, od istoka k zapadu široka 2·42 *m*, a ima u južnom zidu prama prostoriji 37. otvor vrata širok 1 *m*. Pod je naljeven od bijelog lijepa, zid je obijeljen, a nagjeno nije ovdje ništa, što bi bilo vrijedno spomenuti.

Prostorija 37., duga od sjevera k jugu 12·55 *m*, a široka 7·1 *m* od istoka k zapadu, ima u sjevernom zidu, osim spomenutih još jedan otvor vrata od 1 *m* širine prama prostoriji 39. Drugi nekadašnji otvor vrata na sjevernom kraju zapadnog zida prama prostoriji 40., u širini od 1 *m*, posve je zazidan. Zapadni dio južnog zida razoren je do temelja, ali se ni po čemu ne može poznati, da su ondje kad god bila vrata.

Pod je od ciglastog betona.

Pred vratima prama prostoriji 39. ležao je ponešto koso ulomak oveće na jednoj strani ulaštene ploče od vapnenca, valjda dio jednog kamena s natpisom, a pred vratima prama 34. nagjen je vapnenac, sličan temelju podnoška jedne statue. Osim toga nagjen je ovdje ulomak debla od stupa s premjerom od 35 *cm*, tek u najkrupnijim počecima izragjena glavica od stupa, oblikom i veličinom jednaka s korintskom glavicom, nagjenom u prostoriji 17., i ploča od vapnenca od 90 : 80 : 28 *cm* sa rupom za sastavljanje u sredini.

Od drugih stvari nagjena je jedna potkova, *slika 49.*, bez drška i nožice, nekoliko broncanih novaca, jedan mali broncani kolutac, jedna

koštana bočka s okruglom glavicom, vidi *sliku 5.*, fragmenat druge jedne koštane bočke i dvije staklene rbine.

U prostoriji 38. ima kameniti tarac od ovećih ploča; duga je od istoka prama zapadu 12 *m*, a široka od sjevera k jugu 4 *m*. Zidine blizu jugozapadnog kuta posve su razvaljene.

Prostorija 39. duga je od istoka k zapadu 6·51 *m*, od sjevera k jugu 3·87 *m*, te osim spomenutog ima i prama prostoriji 40 otvor vrata, širok 1·5 *m*. Prije su u tu prostoriju vodila druga vrata na zapadnom kraju južnog zida, široka 1 *m*, ali su nagjena ciglom posve zazidana. Pod je na dnu taracan kamenom u lijepu, na taracu je bio 10 *cm* debeo sloj ciglastog betona, a povrh ovoga bio je tarac od žmurnjaka, kojim su žljebići odbijeni. U vratima prama prostoriji 37. bila je vapnenasta ploča, široka 46 *cm* kao prag i nagjena je vrlo izgažena, po čemu se može suditi, da se je ovuda mnogo prolazilo.

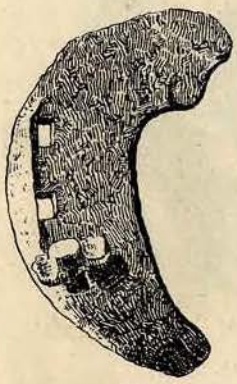

1/2

Slika 49.

U jugozapadnom kutu, dakle pred zazidanim otvorom vrata nagjena je pravokutna vapnenasta kocka stranica dugih 70 *cm* i 53 *cm*, čvrsto uzidana u strop na podu, kojoj se je na gornjem bridu na one tri strane, što su bile na dvoru, vidio žljebić, a površina joj je u sredini imala rupicu za nasagjivanje. Valjda je to bio podstavak kakoj statui ili na kakom spomenkamenu.

Zid je bio omazan ciglastim betonom, koji je bio obijeljen.

Od nagjenih predmeta vrijede da se spomenu 33 željezne dvostruke skobe, od kojih jednu prikazuje *slika 50.* Očevidno su po jednim ili sa po dva željezna klinca širokih glavica bili prikovani za gredu, pa su u rupama dužih krakova dotični klinci još nagjeni zataknuti.

U razvalinama rimskog vojničkog kupališta u Deutsch-Altenburgu na Dunavu[1]) nagjene su željezne kuke posve slične ovoj oblikom i veličinom, koje su ondje služile da drže ilovaste ploče na tavanicama. Tim ilovastim pločama, dugim 50 *cm*, a širokim 37 *cm* i debelim 3 *cm*, koje su na svojim dužim stranama imale po dva polukružna mala izreska za prolaz dužih krakova dvostrukih skoba, bile su u Altenburgu tavanice pod gredama posve prekrivene, a na dônjoj strani ožbukane.

U tu svrhu megjutim dvostruka skoba u Domaviji nije mogla služiti, Jer pri konštrukciji krova u Altenburgu trebalo je na jedan m^2 14 takih

[1]) Mitth. d. k. k. Central-Comiss. für die Erforschung u. Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmale in Wien. Alois Hauser, Römisches Militärbad in Deutsch-Altenburg 1876., sv. 2., str. 40.

dvostrukih skoba, te bi u Domaviji za prostoriju 39. samo pri njenoj površini od 25 m^2 trebalo 350 komada, a nagjeno ih je u svemu 37 komada.

Moglo bi doduše biti, da su one kasnije poizbirane i raznesene, tako da je od ukupnog pregjašnjeg broja samo nekoliko njih ostalo u ruševini. Ali one su nagjene gotovo jedino u prostoriji 39., pa su ona tri komada u pobočnoj prostoriji 41., kao i onaj jedan komad iz pobočne prostorije 40. lasno onamo dospjeli iz prostorije 39., kada je zgrada razorena. Inače ih se u čitavoj zgradi nije našlo, te bi samo u one jedne prostorije 39., koja se inače ničim nije odlikovala od ostalih, morala biti tako komplicirana konštrukcija krova, a to s obzirom na bogatije udešene prostorije sjeveroistočnog dijela kupke nikako nije vjerojatno.

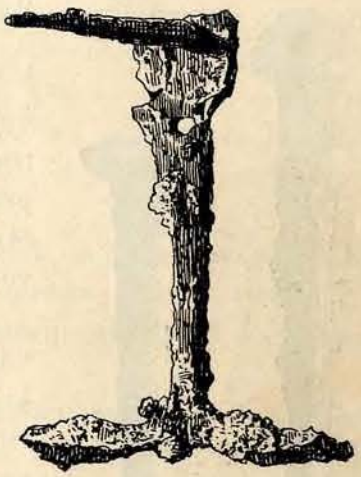

1/2

Slika 50.

Ali nije ni jedna takva, za oblaganje tavanice nužna ilovasta ploča nagjena u prostoriji 39., ili u njenim pobočnim prostorijama, pa ja za to mislim, da su dvostruke skobe u toj prostoriji služile onima, koji su se kupali, da o njih vješaju svoje haljine.

Inače je nagjeno još dosta željeznih klinaca i rbina od više staklenih posuda različite veličine.

Prostorija 40. duga je od sjevera k jugu 12·55 *m*, a široka od istoka k zapadu 4·83 *m*. Osim ulaza prama prostoriji 39. bila su u zapadnom zidu još tri otvora vrata, i to jedan prama prostoriji 42., širok 1·76 *m*, drugi prama prostoriji 43., širok 1·82 *m*, i treći prama prostoriji 44., širok 1·6 *m*.

Pod ruševinom te prostorije nagjena je množina prizmatičkih ogrijevnih cijevi u dimenzijama 24 : 15 : 15 *cm*, od kojih je jedan dio iznutra bio začagjan.

Pod je bio od ciglastog betona, debelog 10 *cm*, koji je ležao na kamenitom taracu, debelom 10 *cm*. Na tom su betonu od opeke bili uzidani stupići jednog hypocausta u razmaku od sredine do sredine na 60 *cm*. Svaki je sastojao od jedne ciglene ploče kao podstavka od 27 : 27 : 6 *cm*, na kojoj su bili uzidani stupići od 18 : 18 : 6 *cm*.

U jugozapadnom kutu ima nad dônjim podom od betona uzidan kvadratični stup od lomljenog kamena, s pobočnom površinom od 1 m^2 i 81 *cm* visine. Na njemu je bila položena ilovasta ploča od 9 *cm* debljine, a ova je opet bila pokrivena slojem ciglastog betona u debljini od 10 *cm*.

Ilovastih ploča, kojima su stupovi bili prekriveni, nagjeno je poviše s dimenzijama od 59 : 59 : 9 *cm*, a mjestimice je za njih još prianjao, za

10 *cm* debljine, naljeveni ciglasti beton. Ali su nagjene i pojedine ploče od 57 : 57 : 6·5 *cm*.

Sva visina konštrukcije toga hypocausta bila je po tome 100 *cm*, a unutrašnja mu je visina bila 81 *cm*.

Grijao se je iz dva praefurnija, od kojih je jedan bio uz zapadni, a drugi uz južni zid. Zapadni se je posve održao i sastoji od trijema, širokog 80 *cm* megju zidovima prostorijâ 42. i 43., koji dvije naprijed potisnute trahitne ploče od 65 *cm* visine, 35 *cm* debljine i 1 *m* dužine pod zapadnim zidom prostorije 40. sužavaju do na 45 *cm*. Te su trahitne ploče crveno dopečene, a u prostoriji megju njima ima množina drvenog uglja.

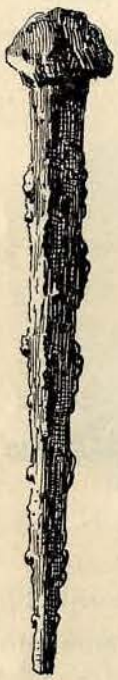

1/2

Slika 51.

1/2

Slika 52.

U južnom zidu sastoji praefurnium samo od jednog kanala, širokog 45 *cm*, a visokog 30 *cm*, koji s obje strane zatvara po jedna crveno dopečena trahitna ploča, debela 20 *cm*. Zapadna od tih ploča proviruje na 40 *cm* iz duvara prama jugu. Pred otvorom toga praefurnija ima u prostoriji 40. nekoliko većih trahitnih šuljeva.

Nagjena je ovdje jedna željezna dvostruka skoba, valjda iz prostorije 39., više željeznih klinaca, od kojih dva prikazuju *slike 51.* i *52.*, više komada olova, stranom na pola ljevenog, stranom u trakove iskovanog više rbina od staklenih posuda, komad ljevene i na jednoj strani u polak brušene staklene ploče, najposlije rbina jedne ilovaste posude s obje strane zeleno ocaklene i na više mjesta probušene.

Prostorija 41. prama zapadu je na oblik okruga zatvorena, duga je od istoka k zapadu 4·85 *m*, a široka od sjevera k jugu 3·87 *m*. U tu prostoriju mora da se je dolazilo s istočne strane iz prostorije 39., ali joj istočni zid od opeke nije viši od poda prostorije 39., pa se po tome ne može odlučiti, je li tu bio otvor vrata, ili da li je prostorija 41. prama 39. bila posve otvorena i samo zavjesom zastrta.

Pod te prostorije leži za 82 *cm* dublje nego pod prostorije 39. i vrlo je pomno izragjen. Na dnu je solidno potaracan kamenom u lijepu, nad tim je taracom 10 *cm* debeo strop od bijelog kreča, koji je naljeven 40 *cm* debelim slojem ciglastog betona. Na sloju betona ima najposlije tarac od žmurnjaka, kojim su odbijeni žljebovi. Zidovi su uokolo omazani ciglastim betonom.

Nagjene su ondje tri dvostruke skobe, koje valjda potječu iz prostorije 39., 5 pràvih, jakih željeznih klinaca i rbina ilovaste posude, koja je s obje strane bila ocaklena zelenom olovnom cakleni.

Prostorijama 42., 43. i 44. male su ćelijice, duge od sjevera k jugu 2·86 *m*, 2·72 *m* i 2·24 *m*, a sve imaju od istoka k zapadu jednaku širinu od 1·55 *m*. Pod od sve tri ove prostorije leži za 1 *m* dublje nego gornji pod hypocausta u prostoriji 40.

Pod u prostoriji 42. sastojao je od kamenitog taraca, naljevenog ciglastim betonom, na tom je potonjem opet tarac od cigle. Ovdje je nagjen samo jedan veći i jedan manji komad ljevene i na jednoj strani u polak brušene staklene ploče.

U prostorijama 43. i 44. činio je nasuprot pod samo jedan sloj ciglastog betona od 10 *cm*, naljevenog na kamenitom taracu. U betonu prostorije 44. nagjen je uzidan jedan broncani novac Gallienov.

Zapadno od te tri prostorije nagjen je zid, koji se prostire od sjevera k jugu, te se dijeli na dva ogranka, a podignut je bez temelja, te je valjda pripadao ogradi oko ukupne gragjevine. Istočno od tog zida nagjen je u zemlji broncani novac i ulomak ručnog žrvnja.

Prostorija 45. ima sasvim nepravilan oblik, te joj je sjeverozapadni zid ujedno ogradom cijelom kompleksu tih zgrada prama potoku, a održali su mu se samo temelji. Pod toj prostoriji sastoji od kamenitog taraca i naljevenog na njemu bijelog lijepa.

Na zapadnom kraju južnog mu zida ležala su četiri obragjena vapnenca, prvi u dimenzijama od 130 : 90 : 33 *cm*, drugi od 100 : 43 : 30 *cm*, treći od 67 : 64 : 30 *cm*, a četvrti od 64 : 60 : 23 *cm*. U oba pošljednja kamena bile su po tri rupice za spajanje, koje su jedna drugoj odgovarale.

Ako sad promotrimo zgradu kupki u Domaviji s obzirom na njihovu tehničku izgradnju, to ćemo vidjeti, da je masa ukupnih zidina uzidana od lomljenog kamena. Kamen je uziman iz najbliže okolice, te je trahit, kvarcit i vapnena sedra.

Kada zidove pobliže ispitamo, to ćemo nadalje naći, da ih je samo jedan dio uzidan od trahita, a to su zidine oko sastavljenih prostorija 5. do 10., onda 16. i 23., koje su u nacrtu — *tabla II.* — šrafirane tmastijim crtama. Zrnasti trahit ovih zidina izgleda hrgjav i sasvim je rastrošen.

Zidovi svih ostalih prostorija nasuprot sastoje od tvrdog kvarcita, koji odolijeva vremenu, te su mu samo donekle primješani zelenkasti, čvrsti i sitnozrni trahiti. Čini se po tome, da u prijašnja vremena nijesu znali, kako se lako na zraku troši zrnasti trahit, i da su, tek iskustvom opamećeni, stali upotrebljavati kvarcit, koji se mučnije obragjuje, dodajući mu izabranog, gustog i tvrdog trahita.

To bi nas dovelo na to, da su zidine od zrnastog trahita starije, a ostale, od kvarcita novije.

Takvo mnijenje potvrgjuju i druge prilike. Kada razmotrimo tlocrt na *tabli II.*, onda vidimo, da tmastije šrafirane zidine od trahita zapremaju sredinu cijele osnove, dok se zidine od kvarcita grupiraju oko jezgre ukupnog tog kompleksa zgradâ.

Ali nigdje, gdje se zidovi od kvarcita hvataju trahitnih zidina, kao n. pr. u prostorijama 1. do 3., 4., 14., 15., 11., 24. i 31., ne nalazimo ih spojene s ovima, nego naprosto prizidane na glatke trahitne zidine. Nadalje uzidan je od trahita pregradak megju prostorijama 5. i 6., te tako smo vidjeli istočni dio vrata, koja spajaju obje prostorije, kasnije u širini od 1·25 *m* zazidan, ali ne trahitom već kvarcitom.

Još dvoje vrijedi u tom pogledu da se uzme na oko. Ponajprije vapnenaste sedre, koja u ostalom u našim krajevima ima podregjenu vrijednost, nema nigdje u svim trahitnim zidinama, osim u južnom spoljašnjem zidu prostorije 23., gdje je očevidno upotrijebljena za neku naknadnu malu reparaturu. U zidinama od kvarcita nasuprot češće se nagje vapnenasta sedra, kao n. pr. u sjevernom zidu prostorije 33.

Nadalje su opeke u zidovima i u stupovima u prostorijama, sagragjenim od trahita, označene ili utisnutom u sredini elipsom, ili polukrugom, na kraju nasuprot opeka iz prostorijâ s kvarcitnim zidinama nikada na taj način nije označena, nego se na njoj vigjaju ponovno već spomenute petlje, onda jednostruke i višestruke dijagonalne crte, a kad god još i prekrštene crte. Samo u jednoj jedincatoj prostoriji 31. nagjene su cigle s oba znamenja, što u ostalom, kada se u obzir uzme, da je stariji oblik lasno iz pobočne prostorije 23. onamo dospio prigodom razorenja kupki, ništa osobito ne znači.

Ja po tome mislim, da ne ću zastraniti, ako reknem, da su tmastije šrafirane prostorije u nacrtu najstariji dio kupki u Domaviji.

U svim zidinama od lomljenog kamena vidi se u visini od 25 *cm* do 41 *cm* gdje je zid izjednačen, što po upotrebljenim sitnim kamenčićima, komadićima zdrobljene opeke i fragmentima od ploča za oblaganje, kao i po upotrijebljenom debljem sloju lijepa lako udara u oči.

Zidarsko pravilo, da se redovi valjano vežu, nije se ovdje baš strogo vršilo, naročito ne spram nutrinje zidinâ. Zidovi, koji se ukrštavaju, kao i u takim, koji uglove čine, i onda, kada su od kvarcita, samo su djelomice vezani, pa se često jedan zid hvata drugog ravnom površinom bez svake sveze. Očevidno su se preko mjere oslonili samo na dobar lijep.

Sasma od opeke uzidani zidovi, kao onaj izmegju prostorija 32. i 45., posve su rijetki. Nasuprot su obzidi oko vrata i ulaza često uzidani od

opeke. Nadalje upotrebljavana je opeka za stupiće hypocausta, za temelje statuama, kao u prostoriji 21., za veliki kanal u prostoriji 16., za vodovodni reservoar u prostoriji 12. i za stepenice, kao u prostorijama 9. i 11., najposlije za naknadno zazigjivanje vrata, i za reparature oštećenih zidina od lomljenog kamena. Pri tome se lijep nije štedio, te je lijep u zglobovima često debeo do 3 *cm* pače i do 5 *cm*.

Cijele ilovaste ploče, nagjene u kupkama, i ogrijevne cijevi imale su ove dimenzije:

Vrsta opeke	Dužina	Širina	Debljina	Vrsta opeke	Dužina	Širina	Debljina
	u centimetrima				u centimetrima		
Ilovaste ploče	59	59	9	Zidne opeke	18	18	6
	58	56	6·5		16	15	6
	57	57	6·5	Prizmatičke ogrijevne cijevi	30	15	8·5
	42	28	5		27	15	10
	41	28	5		26	12	11
	40	27	5		24	15	8·5
	39	27	5		24	12	12
	37	26	5		22	12	12
Zidne opeke	42	15	6	Ogrijevne cijevi s grlićima	38	12	11
	41	13	5		34	12	9·5
	30	30	5		32	12	9
	28	28	6		30	18·5	16·5
	27	27	5		30	13	12
	20	20	5				

Dužina grlićâ variira u ogrijevnih cijevi s grlićima izmegju 4·5 *cm* i 6 *cm*.

Za vezanje zida upotrebljavao se je lijep od kreča i krupnije pržine. Pržinu su vadili iz Saske rijeke, jer u pržini ima zrnaca kvarcita, komadića trahita, kvarcita i škriljevca, dakle sam takav materijal, koga ima u rečenoj rječici. Ali se mora primijetiti, da u lijepu tih kupki nema primiješanih komadića opeke. Zidove su najprije mazali jednim slojem isto takog lijepa, kakav se je upotrebljavao za zidanje, onda bi došao jedan sloj finijeg lijepa, a za tijem bi se za treći najgornji sloj uzeo vrlo fin, tanko, sa mnogo kreča razmućen lijep.

Zidovi, bili oni obijeljeni ili omašteni, sjajni su i boja vrlo čvrsto prianja uz lijep. Biće dakle da su zidovi obijeljeni ili obojeni, dok lijep još nije bio posve suh.

Podove su u manjim prostorijama nad kamenitim taracom od 10 *cm* do 20 *cm* debljine naljevali bijelim stropom u debljini od 10 *cm* po prilici, koji je sastojao od običnog zidnog lijepa. Nije se više moglo ustanoviti, da li mu je najgornji sloj bio od finijeg materijala i da li je bio ulašten.

U boljim prostorijama gradili su pod od ciglastog betona. Na taracu od kamena ili od opeke, a u prostorijama s hypocaustima na ilovastim pločama vrh stupova, naljevali bi ga u debljini od 10 *cm* po prilici, te je sastojao od krupnog lijepa, kome bi zrnca opeke od 1 cm^2 i 2 cm^2, kao i prašinu od cigle primješali. Gornji sloj takog ciglastog betona bio je finiji, a na površini je bio ulašten, kako bi ljepši izašao na oko i priličio mramoru, što se n. pr. u prostoriji 3. još sasma lijepo vidi.

Dônji podovi hypocausta takogjer sastojahu od ciglastog betona nad kamenitim taracom, te su stupovi šupljeg poda onda uzidani na tom ciglastom betonu, koji u takim prilikama dakako nije bio ulašten. Stupove bi onda prekrili ilovastim pločama, a na ove bi došao drugi, ulašteni sloj betona.

Fini ciglasti beton, koji je većinom sastojao od kreča, pijeska i prašine od opeke, upotrebljavali su najposlije za mazanje zidova u onim prostorijama, u kojima je kao u basinima za kupanje, bila voda, n. pr. prostorija 41., nadalje vodeni reservoar prostorije 12. i najposlije su njime zaljevali šuplje prostore iza pločâ, kojima su bili obloženi temelji u nekim sobama, n. pr. u prostoriji 3.

Već smo spomenuli, kako se je opazilo, da su najprije zidovi omazani i sobe obojene nad dovršenim prije toga kamenitim taracom, a onda istom da je strop naljeven ili hypocaustum udešen.

U podovima s mozajikom u prostorijama 4. i 18. bio je na dnu tarac od kamena, na kome je bio naljeven bijeli strop. Nad naljevenim stropom bio je sloj ciglastog betona, u koji su ulagani klinovi mozaika, koji su u prostoriji 18. uz to još zaljeveni finim žućkastim lijepom. Sloj od ciglastog betona lako bi se odlupio od naljevenog bijelog stropa, te je ovaj potonji valjda već otvrdnuo prije, nego što je na nj došao sloj od ciglastog betona.

Štuk, koji je upotrebljavan za ukrašavanje zidova i tavanicâ u bogatijim prostorijama, kao n. pr. 4., sastojao je od finog krečastog lijepa s primjesom zrnaca od bijelog vapnenca, a valjda i od prašine vapnenčeve.

Prostorije su se raznim načinom grijale iz praefurnija, koji su bili stranom izvan kuće, kao za prostorije 31. i 40., stranom u zgradi, kao u prostoriji 15. Ili je pod podom bio hypocaustum, bilo od stupića, uzidanih od opeke, kao u prostorijama 31. i 40., ili od položenih ogrijevnih cijevi, kao u prostorijama 7. i 13., te su onda vrući plinovi dovogjeni u hypocaustum, a iz ovog dalje u cijevi uz ogrijevne duvarove, kao u prostorijama 31. i 40. Ili su se vrući plinovi iz zajedničkog ovećeg ogrijevnog kanala kroz ogranke dovodili u ogrijevne cijevi uz duvarove, kao u prostorijama 16., 9. i 11. I iz hypocausta jednog prostora odvogjeni su vrući plinovi ogrijevnog zida u pobočnu prostoriju, kao n. pr. iz hypocausta prostorije 13. u istočni ogrijevni zid prostorije 18.

Gdje je bio hypocaustum, ondje bi se grijao ili samo pod dotične prostorije, kao u prostorijama 7. i 13., ili su pak i pojedini zidovi ulaganjem ogrijevnih cijevi bili uregjeni kao ogrijevni zidovi, kao u prostorijama 31. i 40.

U ognjištima, kojim se mjesto za pojedine prostorije, kao n. pr. 13., megjutim više nije moglo ustanoviti, upotrebljavani su kao bokovi oveći šuljevi trahita ili opeke, uzidane vapnenim lijepom. Ilovastog lijepa nije se pri tome nigdje našlo.

Sve natkrivene prostorije u kupkama napokon bile su pokrivene žmurnjacima ili ćeremitom.

Pošto smo tako upoznali čitavu gragjevnu osnovu i način gradnje kupki u Domaviji, htjeli bismo da pokušamo protumačiti svrhu, kojoj su služile pojedine prostorije u opsežnom kompleksu zgradâ.

Da najprije razmotrimo tmastije šrafirane prostorije 5. do 10., onda 16. i 23., koje smatram najstarijim dijelom našeg kupališta. Pošto ne znamo, da li pojedini dijelovi, koji su im pripadali, pri kasnijem pregragjivanju nijesu sasvim razvaljeni i uklonjeni, to im ne možemo stalno odrediti svrhu. Isto tako ne znamo, da li je i u čemu od onoga vremena promijenjeno uregjenje tih prostorija.

Toliko megjutim stoji, da je prostorija 23. po prvoj osnovi bila caldarium ili vruća kupka za znojenje, pa je poslije obrnuta u drugu svrhu. To potvrgjuju tragovi stupića nekadašnjeg hypocausta, onda zazidana vrata u istočnom zidu prama prostoriji 16., i zazidani crveno dopečeni ogranak kanala prama ogrijevnom kanalu prostorije 16. U toj prostoriji biće da je bio smješten i alveus, korito za kupanje u toploj vodi (lavatio calda).

Manje prostorije 8. i 9. bile su možda prostorije za kupanje u studenoj vodi (frigidarium), a prostorija 10. sa svojim višim podom bila je odaja za razodijevanje (apodyterium).

Veće prostorije 5., 6. i 7. najposlije može se uzeti, da su bile posjetnicima čekaonice i zabavljališta prije i poslije kupanja.

Posmotrimo sada osnovu cijelog mjesta, kako je otkrivena prekopavanjem pošljednjih godina, to ćemo vidjeti, da je glavni ulaz sa zapada kroz trijemu sličnu prostoriju 33. dovodio u kupke. Ovdje su nagjena oba kamena s natpisima procuratora Valerija Supera i Aurelija Veracunda, koji se odnose na gradnju dovoljnog vodovoda i na reštauraciju kupki, te su po svoj prilici bili uloženi u jedan zid pri ulazu. Takogjer ovdje nagjena jonska glavica stupa svjedoči nadalje, da su pri ulazu u kupke bila arhitektonički ukrašena vrata.

Ja bih na tome mjestu izrekao i to mnijenje, da je na zapadnom kraju trijema 33. čvrst kamenit most preko Saske rijeke vodio do kupki, a to se može suditi po čvrstom zidanom temelju na desnoj obali potoka.

Tik pred prvom mramornom stepenicom, preko koje se dolazi prostoriji 30., vidimo u južnom zidu trijema 33. vrata, kroz koja dolazimo u posve inače zatvoreno odjeljenje kupki, koje sastoji od prostorija 34., 36., 37. i 39. do 44., te je na nacrtu — *tabla II.* — ogragjeno debelom crtom.

Po analogiji manjih i većih toplica u Pompejima[1]) mislim, da ovo odjelenje valja smatrati ženskim kupalištem, te se, ako to prihvatimo, ostale prostorije dosta lako tumače.

Prostorija je 34. predsoblje, gdje je valjda i služinčad čekala na gospogje, dok su se kupale. Iz toga predsoblja dolazi se kroz vrata južnog zida u dvoranu 37., tepidarium, gdje se je čekalo na kupku, ili gdje su se običavali hladiti poslije vruće kupke. Ovdje bi takogjer kupališne podvorkinje svršavale kupkama za znojenje spojeno trijenje i mazanje mirisavim mastima.

Pod te dvorane niti je bio šupalj (hypocaustum) niti je imao ogrijevne nastroje uz duvarove, pa će biti, da se je grijala žeravicom. Svakako je megjutim i istočni ogrijevni zid kaldarija (prostorija 40.) ponešto grijao tepidarium.

Po nagjenim ostancima kamenitog temelja i jedne ploče može se suditi, da je u toj prostoriji valjda bila nastavljena statua neke boginje.

Mala odaja 36., u koju se je iz tepidarija ulazilo kroz jedna vrata u sjevernom zidu, biće da je kupališnim podvorkinjama bila boravištem, gdje su se valjda čuvale i dragocijenosti onih, što su se kupali, u jednom ormaru (capsa), onda kupališne sprave, masti i ulja (eleotherium).

Druga jedna vrata u sjevernom zidu tepidarija vodila su u odaju za razodijevanje, apodyterium (prostorija 39.), kojoj se svrha može raspoznati po množini dvostrukih skoba za vješanje odjeće. I ovdje je na održanom kamenitom temelju u jugozapadnom uglu prostorije valjda stajala kakva statua ili kamen s natpisom.

Zapadno od apodyterija ima na polukrug ogragjen prostor 41., koji je prama prostoriji 39. cijelom širinom otvoren, pa je valjda samo zavjesom bio zastrt. Pod mu je za 82 *cm* niži nego pod u apodyteriju, osobito je pomno izragjen ciglastim betonom, a i zidovi su mazani tim materijalom. Bez sumnje je ovdje bio basin (piscina) za studeno kupanje (frigidarium).

---

[1]) Overbeck, Pompeji, IV. izd., 1884., str. 200 i d., i 215 i d.

Druga jedna vrata u južnom zidu apodyterija vodila su u prostoriju 40., koja je isto tako bez sumnje bila žensko odjeljenje za znojenje (caldarium). U toj prostoriji osim šupljeg poda (hypocaustum ili suspensura) bile su i uz istočni zid ogrijevne cijevi, što svjedoči množina ondje nagjenih i djelomice začagjanih ogrijevnih cijevi.

Ta se je prostorija grijala iz dva prefurnija, od kojih je jedan bio smješten uz zapadni zid, a drugi uz južni zid, a to je bilo dosta, da se jače može razgrijati caldarium.

Kao svoje mnijenje htio bih ovdje napomenuti, da je na temelju od opeke na 1 m^2 površine u jugozapadnom kutu caldarija po svoj prilici bila na više postavljena vodena posuda (labrum) za sapiranje poslije znojenja.

U zapadnom zidu vodila su tri otvora vrata, koji su valjda samo zavjesama bili odijeljeni od glavne prostorije, u tri male prostorije 42., 43. i 44. Pod je za 1 m dublji nego pod u caldariju, te je sličnim načinom, kao i pod u basinu 41. od ciglastog betona s taracom od cigle na njemu. To su očevidno bile ćelijice za basine s toplom vodom (lavatio calda).

Prostorija 38. nazidana je doduše na ženske kupke, ali je spram njih posve zatvorena i moglo se je do nje doći samo kroz jedna vrata iz dvorišta 35. Potaracana je kamenitim pločama, te je onamo otjecala voda iz reservoara u prostoriji 12. kroz žlijeb. Mislim po tome, da su u toj prostoriji, dugoj 12 m, a širokoj 4 m, bili kotlovi za ugrijevanje vode kako za ženske, tako i za muške kupke, o kojima će kasnije biti govor. Nego se od njih nije sačuvao nikaki trag, a još su se manje sačuvali ostanci cijevi, koje su vodu dovodile u ćelije 42. do 44. i 24. do 26. I studena voda za basin 41. biće da se je otuda dovodila.

Najposlije bi još valjalo napomenuti, da u podovima basina 41. do 44. nijesu nagjeni otvori za otjecanje upotrijebljene vode, kojih svakako mora da je bilo.

Da sada ostavimo ženske kupke, pa da se vratimo ulazu u 33. Tu se istočno, preko ponovno već spomenutih mramornih stepenica, uzlazi u predsoblje 30., kome je sa sjeverne strane odaja 29., valjda boravište kupališnog podvornika. Možebiti da je ta odaja služila i kao capsarium, gdje su oni, koji su se kupali, ostavljali svoje dragocijenosti.

Iz prostorije 30. moglo se je ili kroz vrata u južnom zidu uljesti u trijem 22., ili otuda pràvo u različite prostorije muškog kupališta, ili se je pak preko drugih stepenica na istočnoj strani dolazilo u dvorište 20. i 21.

Iz tog se je dvorišta onda moglo doći kako južno kroz trijem 22. do samih kupki, koje su sačinjavale južni dio cijelog kompleksa zgradâ, tako i sjeverno kroz trijem 19. u prostorije za konverzaciju i u druge dijelove muških kupki.

Pogjemo li ovim pošljednjim putem, onda vidimo, da prostoriju 20. na istočnoj i južnoj strani zidom, samo u temeljima uzdržanim, obuhvata prostorija 21. Duž sjeverne i istočne strane prostorije 20. prostire se nadalje 2 *m* širok trotoar od bijelog naljevenog stropa, dok je ostali pod samo od gline i druge zemlje. Da li je ova bila nabijena ili samo pijeskom nasuta, nije se više moglo ustanoviti. Ali je prostorija 20. bez sumnje bila dvorište, i valjda ambulatio, mjesto za šetnju prije i poslije kupanja. Za palaestru, gdje su se izvodile tjelesne vježbe bila je ta prostorija po svojoj dužini od samo 10 *m* i po širini od 5·92 *m* možda premalena, nego za to ipak ne bih hotio poreći, da su se ovdje i razne igre izvodile.

U prostoriji 21. mislim pače da je bilo natkriveno šetalište, otvoreno prema dvorištu 20., kome su stupovi stajali na ostancima temelja, održanim izmegju 20. i 21., te je to mjesto valjda bilo odregjeno za šetanje, kad je bilo kišno vrijeme.

U svakom kutu istočnog zida prostorije 21. ima u podu, potaracanu kamenom, po jedan pravokutni temelj od opeke, na tom su temelju valjda bile nastavljene one dvije statue, kojim su fragmenti nagjeni ovdje ili u pobočnim prostorijama, i o kojima je već bio govor.

Kad iz dvorišta 20. i njegovog ophodnika sa stupovima 21. zagjemo kroz vrata u južnom zidu potonjeg, onda opet dospijemo u pravokutno prelomljeni trijem 22., u koji bismo iz predvorja 30. i izravno mogli doći.

Trijem je naljeven bijelim lijepom i mogao se je grijati, jer su mu uz duvar *g h*, kako smo vidjeli, ogrijevne cijevi, u koje su vrući plinovi valjda dolazili iz hypocausta prostorije 31. kroz kanal, pod naljevenim stropom, koji se više nije mogao naći.

Naspram ovih vrata, kroz koja smo uljegli, ima drugi otvor vrata, koji nas vodi u poznati nam već prostor 23. Kako smo vidjeli, bio je u toj prostoriji prije hypocaustum, koji je u kasnije vrijeme razvaljen, tako da sada pod sastoji od bijelog naljevenog stropa nad kamenitim taracom.

Za tu bismo prostoriju mogli reći, da je bila tepidarium, gdje su se razodjevali oni, koji su se htjeli kupati u toploj vodi. Nego udara u oči, što u zapadnom zidu te prostorije, koji se je održao do na blizu 2 *m*, nema vrata za prolaz u caldarium 31., dok je u sva tri kupališta u Pompejima i u toplicama u Trijeru tepidarium izravno spojen s caldarijem. Ja mislim da će uzrok takoj uredbi biti u tome, što je istočni zid našeg caldarija, uz koji je još nagjena čvrsto prizidana jedna ogrijevna cijev, i na što nas upućuje i množina po ruševini rasutih ogrijevnih cijevi, sasvim bio obložen ogrijevnim cijevima, te se kroz taj zid po tome nijesu mogla probiti vrata. Hoteći da dogje iz tepidarija u

caldarium, morao je po tome onaj, koji se kupao, proći ugrijanim doduše trijemom 22. Nerazumljivo je nadalje, za što su ona sporedna vrata, koja na istočnom kraju sjevernog zida takogjer vode u trijem 22.

Tepidarium nije bio uregjen za grijanje, pa su ga valjda kao onaj u muškim kupkama malih toplica u Pompejima, ili kao onaj u ženskim kupkama u Domaviji, o kome je bila riječ, grijali mangalama, a djelomice i istočnim ogrijevnim zidom caldarija.

Zapadno se tepidarija hvata prostorija 31. caldarium u muškim kupkama, u koju se je ulazilo iz trijema 22., te se je grijala kako hypocaustom, tako i istočnim ogrijevnim zidom. Praefurnium, od koga je samo još nagjen kanal, koji onamo kroz duvar ulazi u hypocaustum, bio je uz spoljašnji zid istočnog dijela polukružne apside toga caldarija. Što su imala da nose dva mala stupa od lomljenog kamena uz zapadni zid, kojim je stranica duga 90 *cm* i 60 *cm*, ne bih umio reći. Po analogiji malih toplica u Pompejima mislim megjutim, da je u polukružnom prostoru za otjecanje caldarija bila oveća posuda (labrum) za sapiranje poslije znojenja, i uz to četverouglast kazan za toplu vodu (lavatio calda), nešto podalje od ulaznih vrata uz zapadni zid, dakle možda na ona dva od opeke uzidana stupića.

Pogjimo sada kroz istočna vrata trijema 22 u trijem 15, kome je pod podom nastroj za grijanje, i dalje prama jugu u trijemove 16. i 17., onda ćemo uz istočne im strane naći pet manjih prostorija 8. do 12., od kojih su megjutim samo dvije i to 10. i 11., otvorima vrata u svezi s trijemovima 16. i 17. pred njima.

Pod prostorije 10. u jednakoj je visini sa stropom trijema 17, dok je nasuprot pod prostorije 11 za 60 *cm*, a onaj u prostorijama 9. i 8. za 70 *cm* niži. Nadalje valja primijetiti, da su u prostorijama 9., 10. i 11. nagjeni ostanci ogrijevnih nastroja za duvarove.

Iz trijema 17. salazi se nuz dvije stepenice, svaka visoka 30 *cm* u prostoriju 11., kojoj je pod od ciglastog betona, i u kojoj je uz sjeverni zid mjestimice još prionuo lijep od ciglastog betona. Po svemu tomu, kao i po klupi duž istočnog zida može se zaključiti, da je ta prostorija bila basin za kupanje (piscina).

Pošto nadalje u pobočnim prostorijama 12. stoji reservoar, iz koga se je dovodila voda, to mislim, da je taj basin odregjen za studeno kupanje, te po tome bio frigidarium.

Tri male ćelije 24., 25. i 26. uz zapadnu stranu trijema 17. smatram takogjer basinom za kupke, ali se ni po čem ne može razabrati, da li su to bile studene ili tople kupke. Pod u te tri ćelijice nagjen je doduše samo od gline; ali ja mislim, da se tu nije dosta duboko kopalo,

pa da ćemo, kada skorim budemo nastavili prekopavanje, naići na ciglasti beton.

Kao apodyterium ili odaja za razodijevanje za ta četiri kupališna basina biće da je služila trijemu slična prostorija 17., duga 9·43 *m*, a široka 3 *m*, pa su ondje valjda bili ormari ili drvene vješaljke za ostavljanje odjeće.

Za prostoriju 10. moglo bi se misliti, da je bila apodyterium muškog kupališta, ali to time izlazi nevjerojatno, jer u južnom zidu, koji se je održao na 2 *m* visine, nije bilo vrata, kroz koja bi se ulazilo pravo basinu pobočne prostorije 11., te je po tome onaj, koji se je kupao, pošto se je razodio, tek kroz trijemove 16. i 17. mogao dospjeti do kupališnih prostorija.

Valjda je dakle odaja 10. bila takva prostorija, gdje su polaznici čekali prije kupanja ili počivali poslije kupanja.

Iz odaje 10. dogje se na sjevernoj strani preko vrlo istrošenog praga i preko ciglenih stepenica pred vratima u dublje odaje 9. i 8., kojim su zidovi bili obojeni. Možda su ove odaje bile za mazanje mirisavim mastima i za protiranje po unctoru, za tim za brijanje poslije kupanja.

Kroz vrata sjevernog zida prostorije 8. ulazilo se je nadalje u bogatije uregjene kupališne prostorije za konverzaciju, kojima ja pribrajam i prostorije 1., 3., 4., 7., 13. i 18.

U odaji 4. i u dvorani 18. nagjeni su naime podovi s mozajikom, a u ostalim podovi od ulaštenog ciglastog betona, u 3. i 4. laporne i mramorne ploče, kojima su bili obloženi temelji duvarova, u 4. i 7. ostanci štukaturskih radnja, onda u 1., 13. i 18. ostanci zidne slikarije, pa su se sve te prostorije mogle grijati ili izravno, bilo hypocaustima, bilo ogrijevnim zidinama ili bar iz pobočnih prostorija, kao n. pr. 3. iz 7.

I u samom predsoblju 14., iz kog se je ulazilo u bogatije prostorije 13. i 18., bili su doduše samo obijeljeni zidovi, ali je pod bio od opeke. Mislim po tome da se ne ću prevariti, kad reknem, da su gore navedene prostorije, koje su zapremale cijeli sjeverni dio muških kupki, služile za društvene sastanke i zabavu.

Ostaje nam sada još, da časom zavirimo u nepravilne i gotovo posve razvaljene pobočne prostorije 27., 28., 32. i 45., koje su od svih drugih prostorija toplica sasvim o sebi zagragjene.

Pod je u svim tim prostorijama naljeven od bijelog lijepa, a prostorije 27. i 28. dublje su za 142 *cm* od prostorija 32. i 45.

U 27. nagjeni su kuhinjski ostanci i podosta rbina od ilovastih i staklenih posuda za običnu kućnu potrebu. Biće po tome, da je prostorija 27. bila kuhinja. Uzevši, da je to mnijenje osnovano, to su onda pošljednje četiri, od kupki posve odijeljene prostorije valjda bile kantina, gdje su se kupališni gosti poslije kupanja mogli krijepiti.

Ne može se tajiti, da kupke rudničkog grada Domavije daleko u dnu provincije Dalmacije ni iz daleka onako bogato nijesu uregjene, a u gdjekojem pogledu i onako moderno nijesu razdijeljene, kao toplice u Pompejima, ali načela, po kojim su razdijeljene kupke u Pompejima, naime potpuna odijeljenost ženskih kupki od muških, i bogatije uregjenje ovih potonjih, nalazimo provedena i u kupkama domavijskim.

U kupkama domavijskim nije baš nagjeno mnogo drevnih stvari, a još manja bila je vrijednost onima, koje su nagjene. Valjda su već Rimljani sve sa sobom ponijeli, što se je moglo ponijeti iz kupki, kada su pošli odonud, a varvari, došavši iza njih, valjda su ih još do kraja oplijenili, prije nego što su ih razorili. Gdješto, što je i iza toga još ostalo, odnijeli su kasnije valjda kopači blaga.

Nas megjutim prije svega zanimaju ona dva kamena s natpisima, što su se održali, jer se iz njih može konštatovati gradnja dovoljnog vodovoda godine 220. i opravak kupališta godine 274. Svakako su kupke godine 220. već imale onoliki obim, koliki je danas nagjen, jer prvi natpis ne spominje proširivanje kupki, a i drugi od godine 274. govori samo o reštauraciji propalih kupki prema prvašnjem im obliku. U IV. vijeku nadalje mora da su kupke, kao i kurija i tribunal još postojali, pošto su ondje, kako ćemo vidjeti, nagjena dva broncana novca iz tog vijeka.

Već godine 1891. u prostorijama 20. i 33. nagjenih pet fragmenata od trahita s natpisima, koji potječu najmanje od dva natpisa[1]), onda opisani vapnenasti fragmenat s natpisom, koji je nagjen u prostoriji 29., *slika 46.*, na žalost su se održali u tako malim dijelovima, da se samo može nagagjati, da su to bili spomen-kameni u čast careva (?), a onaj iz prostorije 29. da je valjda bio ara.

I fragmenti dviju statua iz prostorije 21. od trahita i trahitnog tufa (sedre) ne mogu se po mome sudu pouzdano protumačiti.

Čuditi se je nedovršenim glavicama od stupova, što su ondje nagjene, po kojima bi se moglo misliti, da je pri odlasku Rimljana postojala namjera rekonštruirati ili proširiti kupke.

Od novaca nagjeno je u kupkama godine 1891. 10 komada, a godine 1892. i 1893. 23 komada, u svemu dakle 33 komada. Od ovih su 4 billon-, a ostali broncani ili bakreni novci.

Od ovih, većinom rastrošenih novaca, odredio je njih 7 direktor umjetničko-istoričkih zbirki Previšnje carske kuće u Beču, gospodin vladin

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 16, 18 i 19, slika 22., 25., 26. i 28., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 245 i d., slika 53., 56., 57. i 58.

savjetnik dr. Fridrik Kenner, a 6 komada gospodin profesor dr. Karlo Patsch u Sarajevu.

Megju billon-novcima ima jedan od Tacita (275.—276.) i tri od Proba (277.—282.).

Odregjeni su ovi broncani ili bakreni novci:

Aleksander Severus (222.—235.).

Gallus (251.—254.).

Gallienus (260.—268.) 2 komada.

Aurelianus (270.—275.) 2 komada.

Diocletianus (?) (284.—305.) i

2 pobliže neodregjena novca iz IV. vijeka.

Novci po tome svi potječu iz kasnijeg doba careva. Udara u oči, gdje su dva od tih novaca nagjena u duvarovima, i to jedan (Aleksander Severus) u temeljnom zidu praga u vratima izmegju 5. i 15., drugi (Gallienus) u stropu, kojim je naljeven pod u prostoriji 44.

Od srebrnih predmeta nagjena je samo jedna brnjica u ogrijevnom kanalu prostorije 16.

Od broncanih rukotvorina valja pomenuti jednu rimsku strelastu fibulu[1]), onda 10 broncanih skoba jednakog oblika, kojim u pràvi kut savijena ručica najviše ako dostiže dužinu od 14 *mm.*

Od željeznih predmeta vrijede da se napomenu samo bodež, dva noža, potkova bez drška i stupića, koja je na svakoj strani bila prikovana sa 3 klinca, konjska spona[2]), onda mnoge dvostruke skobe i množina ovećih klinaca.

Od olova bilo je vodovodnih cijevi, jedan uteg[3]), jedna probušena ploča, nadalje više rastaljenih kalufa i gruda, i nekoliko kovanih fragmenata.

Od koštanih stvari valja da se navede jedna bočka žličaste, i dvije krugljaste glavice, onda šivaća igla, sve sami takvi oblici, koji su nagjeni i u rimskim razvalinama kod Carnuntuma.

Od staklenih posuda pokupljeno je poviše stranom bijelih, stranom žućkastih ili zelenih rbina. Većim su dijelom od posuda različitog oblika, a ponekad su i za ukras nabrušene. Gužvasti okrajci i okrajca pri dnu obično su tako načinjeni, da je meko još staklo sasvim uzvrnuto, pa kako okrajca tako i gužve imaju oblik po jedne šuplje cjevčice. Komad dna od jedne zelene, pravokutne staklene posude ima utisnut

[1]) Glasnik 1892., str. 20, slika 31, i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 62.

[2]) Glasnik 1892., str. 21, slika 33., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 249, slika 64.

[3]) Glasnik 1892., str. 20, slika 32., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 63.

natpis[1]). Ali je ondje bilo i ljevenih staklenih ploča, koje su većinom na jednoj, a kadšto i na obje strane bile u polak brušene.

Još češće nego stakleni, nagjeni su ilovasti predmeti, od ovih valja prije svega da se spomenu četiri duguljaste i jedna okrugla svjetiljka bez ručicâ i ulomak jedne takve svjetiljke.

Od množine ondje nagomilanih rbina najrazličitijih posuda mogao se je rekonštruirati jedan pehar i dva omanja vrča; a moći će se osim toga još nadopuniti jedan posve malešan vrčić s ručicom, jedan oveći kotlić za grijanje vode i možda još jedna zdjela. Vrijede da se napomenu podosta rbinâ s prostom, zelenom, olovnom ocaklinom s obje strane, nekoliko drugih nasuprot posve ili djelomice oličenih sa sjajnim crnim firnisom, i onda najposlije još valja spomenuti, da na velikoj rbini okrajka jednog kotla za grijanje vode ima grčki pečat.

D. Prekopavanje za pokus u gornjem gradu.

Kako nam je već poznato, sagragjeno je današnje selo Gradina na razvalinama negdašnjeg gornjeg grada Domavije. Nagjen je ondje kod kuće Ibra Hajdarovića u jednoj provaliji temelj ovećeg stupa od kristaliničkog vapnenca[2]).

Toga radi prekopavalo se je ondje ponešto za pokušaj, pa je tom prigodom odmah ispod ledine nagjen 1 *m* visoki temelj pravokutne jedne zgrade od lomljenog kamena u vapnenom lijepu, koja svojom gradnjom posvema priliči razvalinama u dônjem gradu.

Kad je oko zida s polja i iznutra povučen jarak, našlo se, da ta zgrada od sjeverozapada prama jugoistoku ima veću širinu od 7·42 *m*. Duge strane mogle su se prama jugozapadu u jednu ruku samo na 2·65 *m*, a u drugu samo na 5·30 *m* otkopati, jer se je jarcima naišlo na njivu, zasijanu kukuruzom.

Debljina zida izmjerena je na 62 *cm*, a poprečnim je jarkom konstatovano, da je pod te zgrade samo glinom bio nabijen. Nagjeno pri tom pokusnom prekopavanju nije ništa, a ni na opeku ili krovni crijep nije se naišlo.

Sjeverno od toga mjesta, prema gradu, ima megjutim već po površini rasutog rimskog krovnog crijepa i opekâ, pa s toga ima nade, da će se daljim prekopavanjem i u gornjem gradu doći do povoljnih rezultata.

---

[1]) Glasnik 1892., str. 22, slika 36., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I, str. 250, slika 67.

[2]) Vidi: Glasnik 1891., str 5, slika 6., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I, str. 222, slika 6.

ORČKO
ZEMALJSKI MUZEJ
SARAJEVO

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

Tabla I.

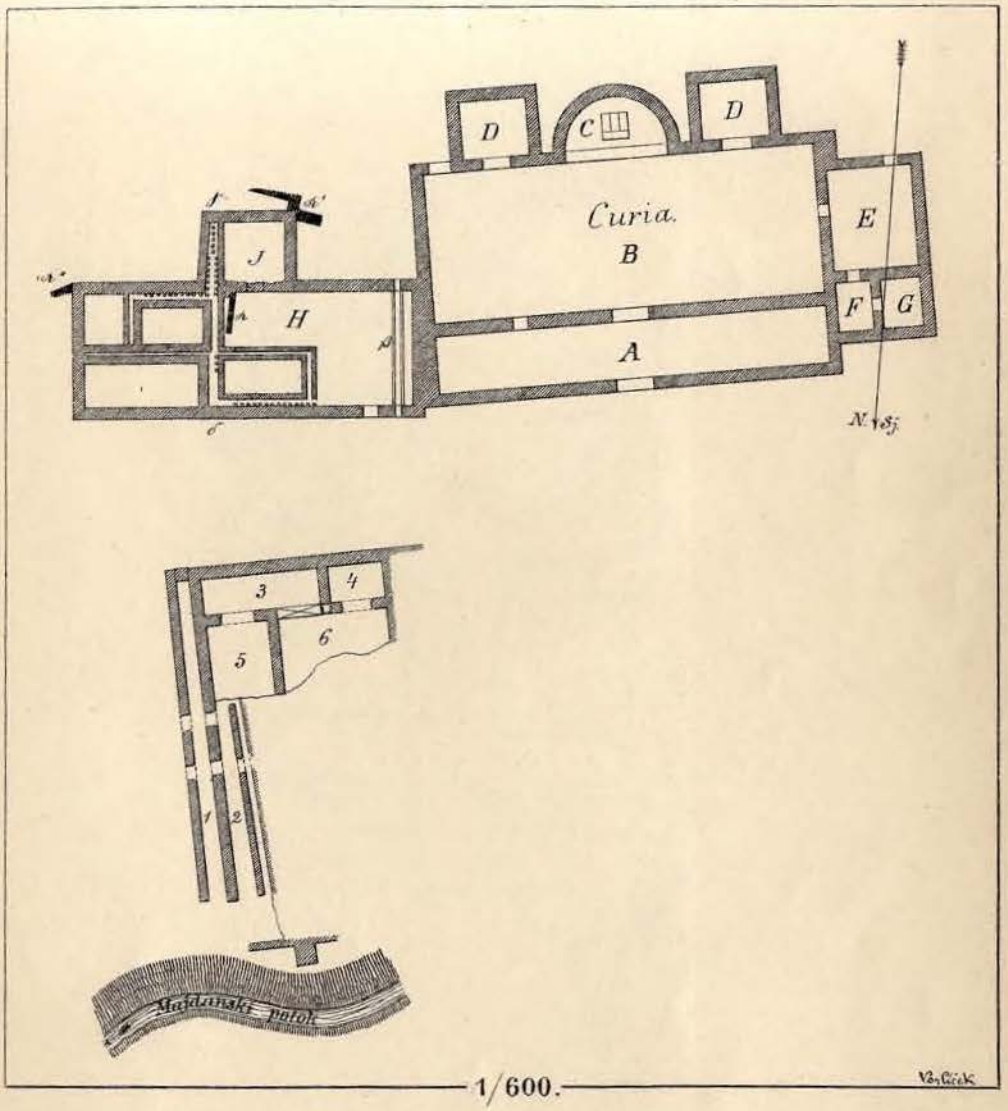

1/600.

Tabla II.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

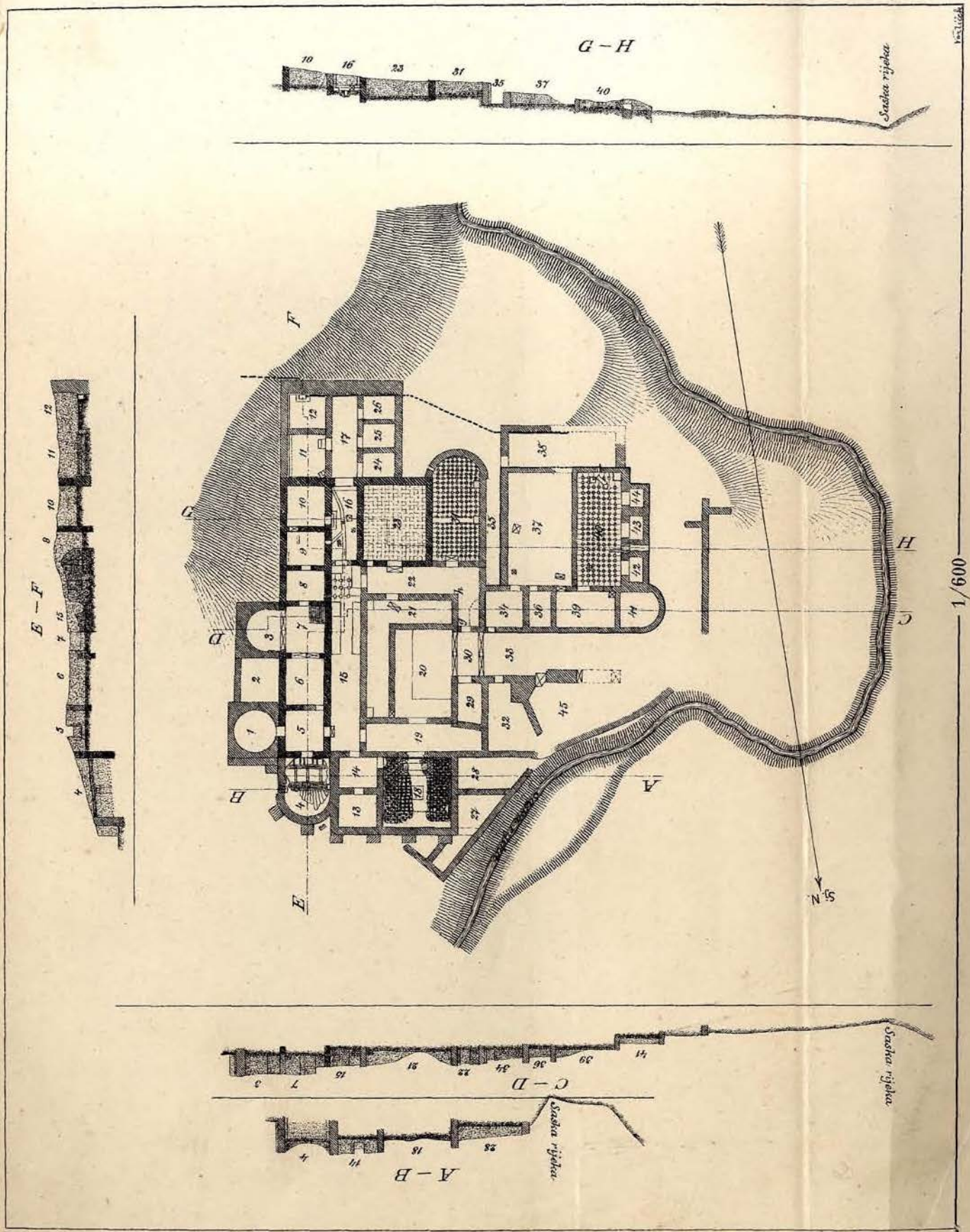

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

Tabla III.

zeleno
crveno
modričasto
žutkasto
bijelo

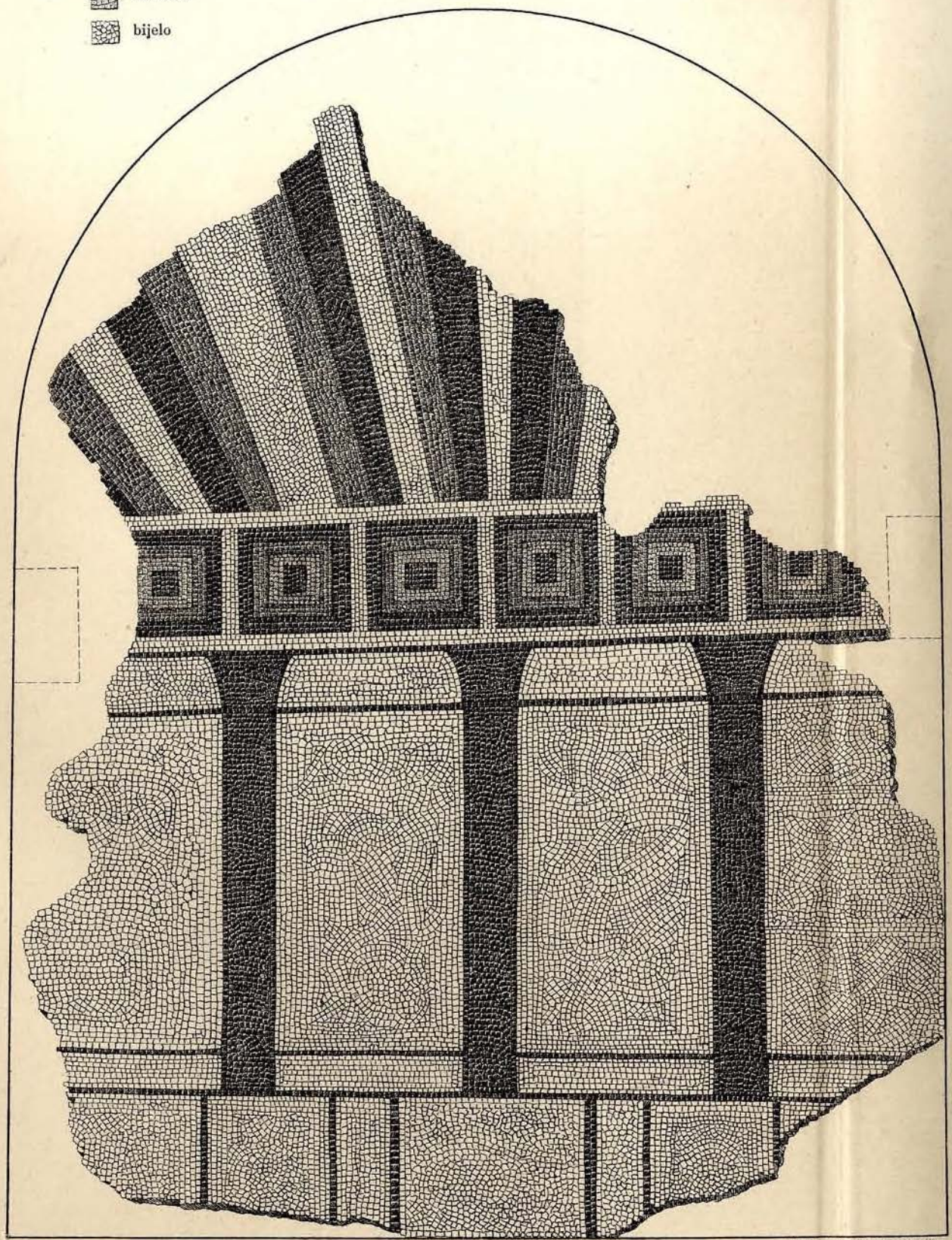

Tabla IV.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

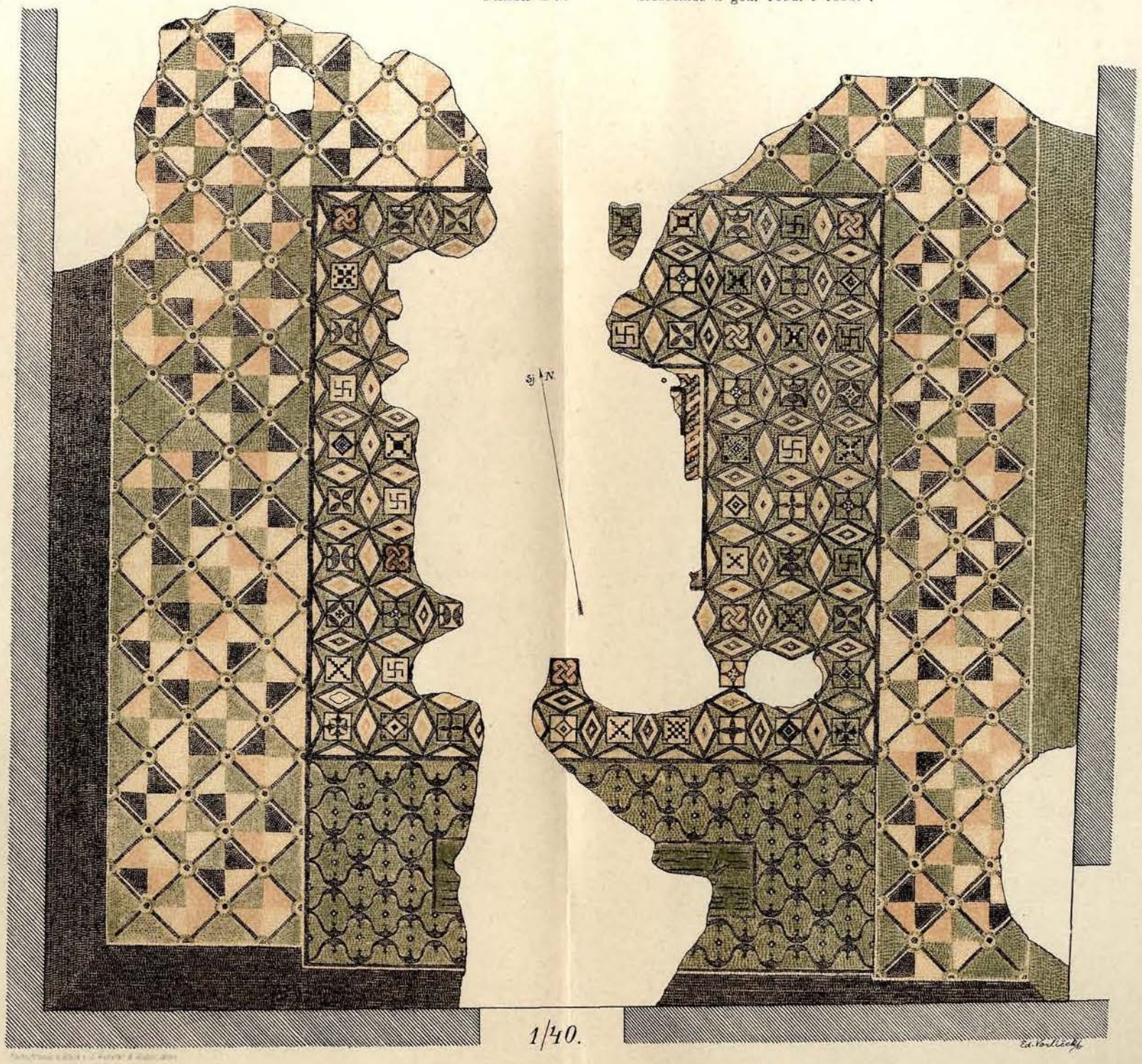

1/40.

Ed. Vorlicek

Ластавице Босне и Херцеговине.

Приопћио

кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја **Отмар Рајсер.**

Срећа је, те у нас народ опћенито милује и чува ове корисне, или бар посве безазлене створове[1]).

Осим пећинарке *(Hirundo rufula)*, којој је Грчка домовином и која је само једноћ заблудом споменута за Херцеговину, живе у нашој земљи према великој њеној климатичкој разноликости све врсте правих ластавица, што их има у Европи и то више мање многобројно. Од козодоја̂ (ноћних ластавица = Nachtschwalben) најпослије живи друга једна врста: *Caprimulgus ruficollis,* на иберском полуострву. У нашој земљи живи *Caprimulgus europaeus* L., те јој је народ у нас надио дивно име помракуша. Та, ван реда корисна птица находи се по свој земљи, ма и не свуда поједнако. У народном музеју има ексемплара из околице сарајевске, нарочито са Требевића, из Козаре планине код Саве и од Хан-Кумпаније код Травника.

Код Сарајева има је множина, па ју је за топлих љетних ноћи мило слушати, како преде. Јаја су ми од ње неколико пута доносили крајем маја и у јуну. У сваком су гнијезду вазда била по два јајета. Једноћ су се у једног јајета сиве пјеге на љуски и мрке горње пјеге све слиле у једну јединцату пјегу, — риједак изузетак. Због оштрог поднебља сарајевског долазе помракуше у прољећу врло касно, али за то у јесен тим дуже остају код нас, тако да до половице октобра поједине виђаш, до кога су времена друге крајеве средње Европе давно већ оставиле.

---

[1]) Босанци и Херцеговци милују ластавицу, као и сва јужно-словјенска племена. У народној причи и пјесми присподабља се нарицање матере, жене и сестре над покојним сином, мужем или братом цвркутом ластавичијим, и често наиђеш на стих: „а преврће као ластавица". Особита љубав за ластавицу очитује се у нашим крајевима у томе, да ластавичије гнијездо нико не дира нити ће ластавици ико шта на жао учинити. Опћенито је вјеровање, да онога, који ластавици што на жао учини, мора снаћи несрећа; такога немилосрдника околина његова презире. *Уредништво.*

Велика је корист од помракуше, јер она ноћу без престанка лови зарезнике, који у то доба лијетају; у доба, када други савезници човјекови против кварочинâ у шуми и у пољу почивају.

Још је вриједно спомена, да се удичари при Неретви њежним перјем помракуше служе, да га мјесто муха натичу на удицу, уприличивши га сасвим на облик мухе.

У Босни и Херцеговини од правих ластавица живе четири врсте: чађавица, обична ластавица, брегуница и стјенарка или пиштара *(Hirundo rustica, urbica, riparia* и *rupestris).*

И ако у Сарајеву има само неколико парова чађавице, за то је тим више има у другим мјестима. Што је у Сарајеву тако ријетка, мучно је протумачити. Професор Цох приписује то у гимназијском програму 1883. овдашњем нечистом зраку. Али се онда мора примијетити, да оне у другим варошима, као н. пр. у Травнику, Зворнику и т. д., гдје зрак за цијело ништа бољи није, имају множину својих гнијезда.

У већини мјеста у земљи такођер је радо виђен гост, али у свој земљи још нијесам нашао, да је игдје своје гнијездо прилијепила уз хрид. Чини се такођер, да се она не диже тако далеко у висину као слична, обична ластавица.

Вријеме када долази, пада између 18. марта и 10. априла. Најприје се појаве појединe птичице, онда их за дуже времена не виђаш никако, док најпослије мала јата не стану крстарити по чистом пролетном зраку. Старо и младо радује се њихову доласку. Народ је не разликује од обичне ластавице, те их једну с другом замјењује. Али обичну ластавицу ласно већ из далека можеш распознати по њену, пливању сличну лету и по бијелој вољи, која се већ из далека блиста.

Гнијезда обичне ластавице налазиш исто тако уз кућне корниже, као и по стрмим хридовима у брдима. У Голој Јахорини, на Вележи и Чврсници има је н. пр. свуда.

Кад у јесен рано наступи рђаво вријеме, ето онда ластавицâ у великој множини у вароши, па их онда доста пута видиш, гдје су се збиле у велике хрпе, да се греју. У половици септембра 1889. могла се је та необична појава мотрити у Фрање Јосипа улици у Сарајеву, али их је при тадашњој необичној студени ипак множина озебла. Међу њима нашла се је и једна сасвим бијела птичица, савршен албин, која је предана земаљском музеју, те ондје краси збирке. Дужица у оку била је у те птичице без боје, па је за то изашла сасвим црвена.

У зазидана с горње стране гнијезда обичне ластавице радо се натискује домаћи вребац, па таква гнијезда, гдје се је он удомио,

ZEMALJSKI MUZEJ Sarajevo

одмах можеш распознати по влажу сијена и сламе, које из њих провирује. Обична ластавица долази к нама редовно нешто касније, него чађавица, те је без сумње највише има у земљи.

Брегуница је, размјерно узевши, избирач, тражећи мјесто за свој љетни боравак. Свагдје на њу наилазиш гдје лијета, али само ћеш је на појединим мјестима наћи гдје гнијезди.

Највећа од познатих доселе колонија била је уз десну обалу Неретве недалеко Габеле.

Овдје је много стотина парова завило своја цјеваста гнијезда у поводни пјесак. Код Мостара нашао сам само још један јединцати пар. Многе их надаље имају своја гнијезда крај Требишњице код Ластве или уз крајеве Ливањског поља. Некоји пчелари тврде, да брегуница који пут однесе и по коју пчелу, па је баш тако осуђују као и птицу, звану пчелар, али је то свакако врло претјерано.

Покадшто те ластавице и по два пута у години носе јаја, али обично то бива само једноћ.

Свих досад описаних врста има и по другим крајевима Европе, док стјенарка станује само у неким крајевима јужних полуострва, па за то заслужује, да се тим више на њу осврнемо.

У Херцеговини има је у долини Неретве и у другим крајевима с медитеранским поднебљем, а гнијезда гради у многобројним пећинама с тијесним улазом и сводовима.

Површно је мотрећи, лако је можеш замијенити са сличном јој по боји брегуницом, али је одмах можеш распознати по чисто бијелим, округлим пјегама у летним перима. По начину, како гнијезда гради, слична је чађавици, а и јаја од обје врсте врло су налик једна на друга.

У једном гнијезду близу врела Радобоље нашао сам крајем маја 1891. посве необичан број од 7 комада. У другим би се гнијездима вазда нашло по 4 до 5 јаја или младих.

Код Јабланице вићала се је године 1887. дуже времена чисто бијела стјенарка, али се је умјела заклонити од сваког ухођења, док од једноћ нестаде без трага.

У Дабар-пољу нашао сам год. 1892. прве стјенарке 24. априла, па једва вјерујем, да су при онако непогодном времену већ прије које онамо дошле.

До средњег горског појаса не успиње се у нас стјенарка, већ су јој дражи топлији, од вјетра заклоњени крајеви.

Правим ластавицама придружују се у нас двије врсте чиопе (*Micropus*, Segler).

По цијелом континенту распростртa црна чиопа *(Micropus apus)* чини се, да преко Босне само прелијета. Госп. Е. пл. Домбровски наводи додуше, да оне граде гнијезда по мунарама у Бањалуци, али се црна чиопа иначе није више онуда виђала.

Можда неколико парова има своја гнијезда у распуклинама око језера код Јајца, гдје сам године 1887. видио неколико чиопа гдје лијетају.

Прољећем и јесени прелијета та птица сваке године наше крајеве, па ју особито за мутног, магловитог времена у мјесецу мају, н. пр. у Сарајевском пољу, заухвано можеш наћи.

При томе поједине често залутају у варош, па их ондје кадшто и улове, тако н. пр. 7. аугуста 1889. Исто тако брзо, како су дошле, остављају чиопе нашу земљу. Као велику ријеткост могу навести, да су још половицом октобра 1887. године двије чиопе око Рајловца лијетале, ма да је главна сеоба те врсте била већ прије два мјесеца.

Далеко је виђенија бијело-трбушаста чиопа *(Micropus melba)* која живи у Херцеговини. Дивота је погледати, када те птице зраком прелете хитро као мисао. То је најокретнија полетуша наших крајева, која исто тако оживљује кукове Вележи и Трескавице планине, као и романтични хрид над врелом Буне и друга мјеста у топлијој Херцеговини.

Човјеку су чиопе исто тако корисне као и праве ластавице, а о какој штети од њих никако не може бити говора. С тога је веома добро, што у нас не лове ту птицу на удицу за јело, као у Италији.

Један пут ми пође за руком, да код Буне стигнем једно гнијездо црне чиопе са чисто бијелим, ваљкастим јајетом, које је у једној пањези изнад врела Буне уз хрид било чврсто прилијепљено гумији сличном слином те птице. У ту је слину умјетно замјешано перје и комадићи папира, тако да цијело такво гнијездо приличи глаткој, лијепој купици и врло сјећа на гласовита гнијезда саланганије (птичија гнијезда, која се једу). У високим планинама гради црна чиопа своја гнијезда већином у дубоким распуклинама. Јаја буде 2—3. Већ у аугусту почињу селити на југ, а тек у мају стижу до нас прва јата дивне те птичице.

Rimske starine iz Goražda.

Po nalogu gospodina vladinog savjetnika Hörmanna poslala je politička ispostava u Goraždu zemaljskom muzeju snimke obaju natpisa, uzidanih u crkvi sv. Gjurgja u Sopotnici (3 *km* sjeveroistočno od rečene varoši), C. I. L. III. 8370 i 8371, i jedan nacrt ondje smještenog relijefa na zidu. Isporegjivanjem natpisâ pronagjene su dosta znatne razlike od priopćenog po Evansu n. dr. mj. čitanja.

1. C. I. L. III 8370. Prosto okvirena ploča od poroznog vapnenca, lijevo i desno potpuna. Visina 0·55, širina 0·60, dužina 0·9; veličina pismena u 1. redu 0·08, u 2. do 4. redu izmegju 0·04 i 0·05; uzidana u apsidi lijevo od oltara. *Slika 1.*

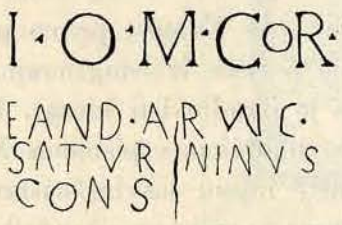

Slika 1.

Odmah na prvi pogled u oči udara nejednakost pisma: red 1. pokazuje lijepa, duboko rezana, monumentalna pismena, u redu 2. do 4. nasuprot su ružna, nepravilna, plitko usječena: ne može biti da potječu iz istog vremena. Dakle i forma natpisa izražava, što mu sadržaj kaže. Tu su dva akta: Osnovanje natpisa i po svoj prilici nad njim u jednoj panjezi smještene statue Jupitru, izrečeno riječma *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(oh)or(tali)*, i u redu 2. do 4. zabilježena posveta.

R. 1. stoji samo COR, mnijenje Evansovo: „H post C fortasse evanuisse“ ne podudara se.

R. 2. vidim na snimku kao sedmo slovo ⋀, ja mislim da će to biti ostanak od M, kome je prva noga odsječena, možda ligirano sa A; one tri crte sa I, koje poslije toga slijedi, da bude AM, ne mogu se spojiti.

Otkud je sad Evans u tome redu uzeo ono svoje *„[dec. mun.] Andarvanor[um]“*, tome ja pri onako lijepom snimku i pomnom nacrtu gosp. upravitelja ispostave ne mogu da se domislim.

Na kraju retka 3. ne fali ništa, pa time otpada čitanje, što ga predlaže S. Frankfurter: *[b(ene)f(iciarius)] cons(ularis)*, te Hirschfeldovo riješenje *cons(acravit)* izlazi kao pravo.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(oh)or(tali). — Eand(em) aram Ic(....ius?) Saturninus cons(acravit).

Posvetnik se ne spominje, pa smijemo misliti, da je ta posveta uredovno izvršena, dakle po zapovjedništvu kohorte, koja je bila štacijonirana u Goraždu, a boravak joj se ondašnji može izvesti iz kognomena *cohortalis*, pridanog Jupitru.

I drugi od poznatih nam natpisa toga boga C. III. 1782 (Narona) ima samo njegovo ime u dativu, ne spominjući utemeljitelja: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(o)hortali*[1]).

2. C. I. L. III., 8371. Cippus, gore zaokružen, od poroznog vapnenca; visina pismena 0·065; uzidan desno kraj oltara. *Slika 2.*

TERM·

Slika 2.

Do tačke na kraju reda po Evansu pravo pročitan.

Taj natpis bez sumnje potječe iz istog vremena s prvim redom prije spomenutog; i biće da ga je izradio isti klesar. Isto je tako čisto izragjen; jednakost se naročito ističe u oblicima pismena M, oba puta vidimo gore šiljat kut i kako dvije haste nijesu sasvim sastavljene. Dalje ćemo moći zaključiti, da ih je isti klesar i za istog naručnika izradio. Čini se, da je to jedan od onih natpisa, kojima je bio označen teritorij kohorte. Po tome bi u isto vrijeme učinjene bile uredbe za bogoštovlje kohorte i za omegjašenje njena vlasništva.

3. Iz Goražda potječe i ulomak „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen, XVI., str. 86.

4. Merkurov relijef, isporedi *sliku 3.* Crvenkast mramor; visina 0·75, širina 0·43; uzidan u spoljašnji zid desne duge strane crkvene. Visina relijefa 0·03, lice i genitalije otkrnute.

U udubljenom, prosto okvirenom pravokutniku, Hermes s prednjom stranom, stojeći na plinti, odjeven je petazom, ima krilate cipele i hlamys,

[1]) Isporedi: Roschera Mythologisches Lexicon s. v. Juppiter, str. 750, gdje je samo taj natpis naveden. Odonda je pridošao natpis C. III. S. 8299 (Plevlje): *I(ovi) Cho(rtali) s(acrum). M. Aemil. Antonius v. l. p.*, koji takogjer potječe iz Dalmacije.

koja je na desnom ramenu skopčana fibulom, te na prsima samo u nekoliko nabora složena, preko legja pada do pregiba pod koljenima. Ljevicom drži preko ramena kerykeion, na kome se jasno raspoznaju dvije karike, gore zmijske glave, a dolje repovi; spuštena desnica hvata dolje obrnutu palicu. — Izrada je surova.

Kerykeion i palica karakterišu našeg Hermesa kao psychopompa. Prikazivanje toga boga sa ta dva atributa rijetko je, isp. kako su sastavljeni kod R. Münsterberga, grobni relijef u Bukureštu u Arch.-epigr. Mittheilungen, XV., str. 135 i d.

Slika 3.

Možda ovom čislu spomenikâ možemo pridati još jedan dalji bosanski relijef. U Dônjem Uncu[1]) ima na velikom kamenitom šulju u 0·012 *cm* visokom relijefu izgragjen Hermes, kako ga prikazuje *slika 4.*

Visina figure 0·365, lice i na desnoj nogi otkrnjena; desna ruka niže lakta odbijena.

Hermes, stojeći na desnoj nozi (prikazan je sprijeda, en face), glavu je obrnuo na desno, desnicu pružio na stranu, odjeven je petazom i hlamom, koja je visoko gore na desnoj strani prsa skopčana, te pada preko legja i preko lijeve ruke. — U kompoziciji i izradi nadmašio je taj relijef daleko onaj u Goraždu.

Atribut, koji je bog držao desnom rukom, izgubio se je zajedno s tom rukom, ali se o njemu, kako mislim, može dosta pouzdano nagagjati. Naš relijef, ako izuzmeš kako je glava obrnuta, mnogo se podudara s Hermesom spomenutog bukureštanskog relijefa, koji se ovdje prispodobe radi u *slici 5.* ponavlja iz Münsterbergove publikacije.

Držanje desne ruke — lakat na našem relijefu tačan nam je podatak za isporegjivanje — na oba je kipa jednako. Ruka je ponešto pružena, kako se ne naprežu živci; predmet, koji je držao, nije mogao biti težak. — Na grupu ne može se pri tome kamenu nikako pomišljati.

---

[1]) Provenienciju je naznačio gospodin Ćiro Truhelka; u našeg muzeja ima samo sadreni odljevak.

5. M. Hoernes vidio je godine 1879. u Goraždu dva mramorna sarkofaga; natpisno polje u jednoga (0·52 visine, 1·26 dužine, 0·77 širine) bilo je „sasma pokriveno korom, tvrdom kao kamen, koja se ne da odlupiti“,

Slika 4.

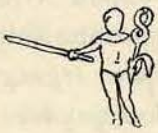

Slika 5.

na drugom nije se vidjelo „nikaka traga umjetnoj radnji“ (Arch.-epigr. Mittheilungen, IV., str. 47).

I. pl. Asbóth: Bosnien und die Hercegovina, str. 215, misli bez sumnje iste, kad javlja, da su nedaleko od stare karvanserije (naprema ćupriji) „do godine 1880. stajala dva rimska sarkofaga. Od onda da ih je nestalo“.

Sarajevo, novembra 1893.

Dr. **Karlo Patsch.**

Даље рецензије о дјелима: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ и „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“.

Приопћио

уредник **Коста Херман**, владин савјетник.

У намјери, да задовољимо од многих наших поштованих читалаца израженој жељи, да и надаље приопћујемо изјаве учених кругова о објема горе наведеним публикацијама, настављамо овдје наш чланак у 4. свеску V. годишта (стр. 637 и 638), још неким рецензијама те руке, које су у пошљедње вријеме штампане у различитим стручним листовима.

„Revue mensuelle de l'école d'anthropologie“ у Паризу пише у своме броју од 15. новембра 1893. год. у рубрици „Chronique Praehistorique“, редигираној по госп. Габријелу де Мортиље (Mortillet) ово што слиједи:

У погледу опће палетнологије имамо да објавимо три списа, који су узор те руке. Један се тиче јавног музеја, други нарочите збирке, а трећи продаје.

Први је несумњиво најзнаменитији. Уредио га је Мориц Хернес под насловом „Знанствене објаве о Босни и Херцеговини, издао земаљски музеј у Сарајеву[1])“. То је лијеп свезак у 4-тини, сјајно илустрован са 748 слика у тексту и 30 табела, дјеломице колорираних. У њему је опис земаљског музеја у Сарајеву, који сам обухвата 11 табела.

То је општи музеј, који обухвата не само археологију него и природопис и етнографију. Кустос је за археологију др. Ћиро Трухелка, а пристав за палетнологију Фрањо Фиала. Тај каталог није тек сухопаран и незнатан списак предмета, већ је састављен од занимљиве серије монографијâ о ископима и нахођајима, написаним по стручњацима, који и познају и лијепо приказују предмете, о којим говоре. И ако је тај поступак у погледу реда номенклатуре понешто погрјешан, за то опет има ту велику предност, да дјелу даје живота и разноликости, те овдје налазиш доста појединости и обавијести, које не би нашле мјеста у простом каталогу. Прехисторичка и протохисторичка палетнологија обухвата 187 страна

[1]) Dr. Moriz Hoernes: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo. Беч 1893., у 4°, XVIII. и 593 стр., 30 табела од ових многе двоструке.

и 481 слику; римска и средовјека 129 страна са 230 слика у тексту и 8 табела. Протохисторички је дио најопширнији. Гробови и гробишта из првог жељезног доба, из халштатске епохе дали су многе и обилате приносе за збирке. Гробиштâ има онуда сасма необичних, гдјегдје и у такозваним „Ringwälle“, окруженим наоколо сухозидинама. Налазе се на земљаним насипима, које окружују округле сухозидине. Прилози у гробовима Босне и Херцеговине показују сродност с извјесним гробовима у Кавказу. Не можемо овдје обредати све описане и насликане предмете. Само ћемо навести некоја занимљивија поглавља.

Фибуле, које се по неким комадима придружују оним, које су већ објављене и познате из Халштата и марнске формације, дјеломице су у цијелости истог облика и показују исте оне стално и нарочите форме. Фибуле, које потјечу из гробова тога краја (са Гласинца), имају редовно помичне колуте од бронца, просто уложене у труп фибуле.

Тај обичај, да се мали колутићи улажу у фибуле, протегао се је и на бочке; кадшто је бочка на врху свинута на облик петље, па се одонуд наставља, творећи двоструку бочку. Земаљски музеј у Сарајеву има множину тога типа.

Врло је необична збирка бронцаних привјесака. Ту се виде брњице сваке руке, како су доста познате, али и малих посудица, све као у етрушчанским гробовима у Италији, цијелих птица или са двије главе, и што је сасма необично мале брадвице с ушицама, сличне пошљедњим бронцаним типима.

— Поводећи се за примјером Босне и Херцеговине, академичко друштво ватландско (у Швицарској) и друштво за историју Швицарске романске, хоће да објаве старине из сојеница у музеју лаусанском[1]). Оне су баш издале прошпекат. Говорићемо о томе, кад примимо то дјело.

(*„Pour ce qui concerne la palethnologie générale, nous avons à signaler trois catalogues qui sont des modèles en leur genre. L'un concerne un musée public, l'autre une collection particulière, le troisième une vente.*

Le premier est incontestablement le plus important de tous. Il est rédigé par M. Moriz Hoernes, sous le titre de „Communications scientifiques de Bosnie et d'Herzégovine, éditées par le Musée national de Sérayevo“. *C'est un très beau volume in-4, magnifiquement illustré de 748 figures dans le texte et de 30 planches en parties coloriées. Il contient la description du Musée national de Sérayevo, absorbant à elle seule onze planches. C'est un musée général renfermant non seulement l'archéologie, mais encore l'histoire naturelle et l'ethnographie. Le conservateur pour l'archéologie est le Dr Ćiro Truhelka et le sous-conservateur pour la palethnologie Franz Fiala. Ce catalogue, au lieu d'être une froide et insignifiante liste d'objets, se compose d'une intéressante série de monographies de fouilles et de recherches, rédigées par des hommes spéciaux qui possèdent et exposent bien les sujets qu'ils traitent. Si ce procédé pèche un peu sous le rapport de la nomenclature, il a le grand avantage de donner de la vie et de la variété à l'œuvre, et de permettre d'entrer dans beaucoup de détails et de renseignements qui ne sauraient trouver place dans un simple catalogue. La palethnologie préhistorique et protohistorique comprend 187 pages, renfermant 481 figures; le romain et wabénien, 129 pages avec 230 figures dans le texte et 8 planches. C'est le protohistorique qui est de beaucoup le plus développé. Les sépultures et cimetières du premier âge du fer, époque hallstattienne, ont*

[1]) Musée archéologique de Lausanne, Antiquités lacustres, prospectus petit in — folio, avec 2 planches. L'ouvrage en aura 40.

fourni de riches récoltes. Parmi les sépultures, il en est de tout à fait particulières ce sont celles des Ringwälle ou ramparts en cercle. Elles se rencontrent dans les levées en terre qui entourent des enceintes circulaires. Les mobiliers funéraires de la Bosnie et de l'Herzégovine ont un air de famille avec le contenu de certaines sépultures du Caucase. Nous ne pouvons passer en revue tous les objets décrits et figurés. Nous signalerons seulement quelques séries intéressantes.

Les fibules, tout en se rattachant par quelques échantillons à celles déjà signalées et connues de l'hallstattien et même du marnien, ont une physionomie particulière dans leur ensemble et même affectent certaines formes spéciales. Les fibules provenant des sépultures de cette région (de Glasinac) portent fréquemment des anneaux en bronze, mobiles, simplement engagés dans le corps de la fibule.

Cette habitude de passer de petits anneaux dans les fibules s'étendait aussi aux épingles, aussi parfois la tige de l'épingle se replie en forme de ganse au sommet et se continuant au-dessous forme une épingle double. Le Musée national de Bosnie et d'Herzégovine en contient plusieurs de ce type.

Une série fort curieuse est celle des pendeloques en bronze. On y voit des grelots de divers genres, ce qui est bien connu, mais aussi de petits vases tout comme dans les sépultures étrusques de l'Italie, des oiseaux entiers ou à deux têtes, et, fait tout particulier, de petites haches à douille semblables au dernier type du bronze.

— Suivant l'exemple de la Bosnie et de l'Herzégovine, la Société académique vaudoise et la Société d'histoire de la Suisse romande vont publier les antiquités lacustres du Musée de Lausanne. Elles viennent d'en donner le prospectus. Nous en reparlerons quand nous aurons l'ouvrage.")

„Berliner Philologische Wochenschrift" (издају Хр. Белгер и О. Сајферт) доноси у својим бројевима 47. и 50. од 18. новембра односно од 9. децембра 1893. (XIII. годиште) ове рецензије од господина професора Г. Волфа у Франкфурту на Мајни:

„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina". Издао босанско херцеговачки земаљски музеј, Уредио Мориц Хернес. I. св., са 30 табела и 700 слика у тексту. Беч 1893. К. Геролда син., XVIII. 593 стр., лекс. 8°.

Под добрим ауспицијама ступа нови часопис у живот, као споменик науком пробуђеног и вођеног интереса народу у Босни и Херцеговини за домаћу повијест и за науку о рођеној земљи, па се лако може разумјети радосни понос, којим управитељи земаљског музеја у Сарајеву показују на своје благо, што су га, пошто завод још ни десет година не постоји, нагомилали и поредали у његовом природописном и у археолошко-хисторичком одјелењу. Нарочиту захвалност дужни смо пак предстојнику музеја за то, што је до научног материјала, који се у овом западно-европској култури ново отвореном крају у тако ненаданој множини нуђа, настојао утријети пут и даљим круговима. Уз четвртгодишње свеске (Гласник), који, одређени за побуђивање домаћег житељства, излазе на домаћем језику, придолазе од ове године „Mittheilungen" са својим озбиљним, ванредно угледним и богато снабдјевеним свеском, уз који ће још ове године придоћи и други свезак[1]). Послије заносито написаног приступа слиједи увод о повијести босанско-херцеговачког земаљског музеја од Косте Хермана, који је илустрован плановима музејске

[1]) Изишао је од онда. *Уредништво.*

зграде и сликама једног дијела његових унутрашњих просторија (стр. 1 до 25). Од 72 саставка и биљешке долази половица на археологију и повијест (стр. 29 до 346). Од друге половице долази 29 бројева у рубрику народопис (стр. 349 до 512), 7 их припада природним наукама (стр. 515 до 593). Ми ћемо се овдје позабавити само првим дијелом.

И у овом дијелу морамо се у погледу прехисторичких саставака задовољити назнаком садржаја и пригодним кратким примједбама, да код римских находаја можемо нешто подуже застати. Особито плодно било је претраживање прехисторичких громила и градина на Гласиначком пољу, о коме извјештавају др. Ћиро Трухелка (стр. 61 до 112), Ђуро Стратимировић-Кулпински (стр. 113 до 125) и Фрањо Фиала (стр. 126 до 168). Међу находајима, приказаним у 348 слика, најзанимљивији је бронцани шљем грчког подријетла (унесен комад) с кукама врх чела и затилка за причвршћивање стремена, на коме је креста, и с многим зглавцима уз окрајке, на којим се могу видјети останци сребрног тенећета, којим је шљем био обложен, оксидирани у прашину. Знаменовање тих находаја за прехисторичку науку уопће слиједи већ из тога, што су при самом пошљедњем прекопавању године 1892. раскопане не мање од 223 громиле. Трухелка описује надаље два нађена складишта, једно из бронцаног доба из Шумеца код Подзвизда (стр. 35 до 38), и један од Вранкамена код Крупе, које састоји од африканских и других (и грчких и римских) новаца (III. и II. вијек пр. Ис., стр. 184 до 188). Испод Фиалиног пера потјечу још извјештаји „о находајима у пећинама босанским“ (стр. 29 до 34) и „прехисторичка обиталишта на Собунару код Сарајева“ (стр. 39 до 54). В. Радимски извјешћује „о скелетним гробовима халштатске перијоде у височком котару“ (стр. 55 до 60) „о старинама на Ракитном пољу у Херцеговини“ (стр. 169 до 179), и „о градини код Мајдана“, новом находишту ла-тенских бронцова у Босни (стр. 180 до 183). И у биљешкама (сваштицама) има више знаменитих вијести о находајима и опажањима од речених испитача и осим тога од К. Хермана и К. де Маркесетија, све предочени у добрим цртаријама.

Пријелаз од прехисторичког на римско одјељење чине два извјештаја о ископима на Језерини ниже Притоке код Бишћа, од којих је први (стр. 189 до 194) од источно-православног пароха Ковачевића и од школског управитеља Мирковића занимљив као знак интереса, који се појављује у домаћих за испитивање домаће повијести, док у другом Радимски приопћује претходни извјештај о прекопавању, одређеном год. 1892. по музеју на побуду ове двојице (стр. 195 до 202). Раскопана је једна некропола, која је по ријечима Радимскога (стр. 202) „ваљда постала при крају халштатске перијоде, дакле од прилике 500 година прије данашњег рачуна у времену, трајала кроз цијело ла-тенско доба, и тек у вријеме римског господства престала служити за укопавање“.

Више само за оријентирање вриједи извјештај истог испитача о „прехисторичким и римским развалинама и грађевинама у поријечју Сане“ (стр. 203 до 217), гдје је обиље жељезне руде у Мајданској планини, у римско доба било поводом густој насеобби.

Научни интерес у велико побуђују такођер по Радимскоме приопћени резултати прекопавања у Градини код Сребренице близу Дрине и српске међе. И овдје наука има да обнови босанског рударства захвали на првој побуди, да се открије досад посве непознато централно мјесто римске културе, ваљда сједиште прокуратора metallorum Pannoniorum et Dalmatiorum. Комбинацијом више натписâ установљено је

надаље с великом вјеројатношћу, да је име тој римској вароши, која се по нађеним натписима под Севером Александром као муниципиј, у половици III. вијека као „collonia“ означује, било Домавија, као што из истог извора дознајемо имена више прокуратора. При опсежном раскопавању године 1891. изабрао је Радимски оштрим оком и сретно међу множином громила засуте рушевине по свој прилици најглавније. Пошло му је за руком, да откопа знатне дијелове двију јавних зграда, по његову мнијењу курије и једног купалишта, и да у њима нађе многе знамените предмете епиграфског, монументалног и нумизматичког карактера. Пошто одређење друге зграде као купалишта потврђују два архитектоничка натписа, то ће намјеравано настављање прекопавања и тачно установљење основи те зграде, коме се заухвано можемо надати, уједно бити згодан прилог за рјешење још свеудиљ отвореног питања: о сврси великих зграда, које се редовно налазе уз кастеле германског пограничног насипа, односно за њим. По појединим нахођајима може се просудити, како су богато биле уређене те зграде; њихови се натписи односе на вријеме од половице II. до друге половице III. вијека, новци пако на вријеме од друге половице I. вијека по Ис. до Константина II.

Од „римске развалине у Лакташима“, коју описује J. Келнер (стр. 254 до 261), не да се право шта учинити, ма да извјештај потјече од техничара и ма да му је приложен поман нацрт. Мнијење, да ту пред собом имамо дио овеће једне зграде, тим је више основано, пошто извјеститељ останке није сам откопао, него их је само пригодом неког пословног путовања с обретником, инжиниром Крижеком, разгледао и нацртао. Нађени су онаки предмети, какви се обично налазе по римским развалинама.

За изучавање повијести римске Босне, њене утврде и обране, можда и за одређење међе између Далмације и Паноније могле би насупрот од великог замашаја бити римске грађевине при ушћу Усоре у Босну код Добоја, што их Радимски (стр. 262 до 272) описује. Да је одмах код Добоја спрам ушћа Спрече био правокутни, 160 *m* дуги и 120 *m* широки кастео, то је по описаним знацима посве вјеројатно. Али је тим мање вјеројатно, да је, како Р. мисли (стр. 272), у исто вријеме с тим кастелом, само 1 *km* на запад, на стрмом вапненастом хриду Црквеници био „утврђен окô кохорта“. Ако бедем, што се је приљубио уз гребен, слика 8., (стр. 265) „с главним градом, предграђем и редутом“, које по нацрту више приличи средовјеком граду него римском кастелу, сасвим или дјеломице потјече из римског доба, онда то може само бити из оног времена, пошто је напуштен кастео код Добоја, јер су Римљани овдје као и другдје, потиснути у дефензиву, наравно више него ли прије морали тражити утврђена мјеста. Покупљено камење с натписима биће да је из кастела онамо на ону висину добављено као грађевни материјал, па је тако и онај једини камен с потпуним натписом „на лијевој страни одбијен“ (стр. 264). Coh. I. Flavia Brittonum по томе, ако је име помоћју она два фрагмента право попуњено, нема се штацијонирати на Црквеници. Да је послије прехисторичке и прије средовјеке насеобе, од којих су нађени останци, овдје била и римска, то више свједоче ископане ситне старине, као натписи и техника зидова. „Зеница и Столац“ назвао је Трухелка число извјештаја о нахођајима, који нарочито свједоче, да је Босна густо насељена била богатим римским житељством. У Зеници, сјеверозападно од Сарајева откопана је год. 1891./92. зграда, која састоји од двије, базиликама сличне, упоредо сграђене просторије, те су им апсиде спојене трећом даље избоченом, и од попречне дворане, којом се обје завршују. Та је зграда по себи врло занимљива, а

још занимљивија бива каснијом својом судбом. Та ено је она једна базилики слична просторија у прво кршћанско доба претворена у цркву; кад је она пропала, онда су на то употријебили предворје, а послије тога су развалине обију главних просторија употребљаване као гробље. Из једног у тој грађевини нађеног надгробног натписа, који гласи T. Flavius T. F. Lucius decurio mun *(icipii)* Bis*(. . . .)*, закључује Трухелка комбинацијом с осталим приликама, да штацију Бисуа (не Бистуе Пајтингерског земљовида) ваља тражити код Зенице. Особито су многобројне развалине римских зграда и насеобина у околици столачкој, јужно од Мостара. Претражена је масивна гробница с лијепим бронцаним и стакленим предметима, који су ондје нађени (стр. 285 и д.), двије топлице, једна близу друге, од којих се у једној виђају све типске просторије, и осим тога дворанама сличне споредне зграде, које су без сумње право означене забавним просторијама (стр. 287 и д.). Једна зграда ондје близу особито тиме излази занимљива, што четвере просторије, које су једна до друге, свеколике и данас имају подове од лијепог мозајика (стр. 291 и д.). На нађеној опеци виђају се страном нови, страном већ прије у Далмацији, а нарочито код Трста и Аквилеје опажани печати приватних циглана, што без сумње свједочи за велике творнице цигле, којим је промет на далеко био проширен. Код Видоштака нађен је мален храм (стр. 296), код Тодоровића је претражена троугласта градина на хриду (стр. 296 и д.). На много других мјеста нађени су трагови насеобинама, по којим се спознаје, да је околица столачка била веома насељена, и да је била у свези с једне стране с Приморјем, а с друге с градом Нароном (стр. 298 и д.). Овај потоњи град тражи T. у правцу Пајтингерског земљовида, који од Нароне води преко Ад Турес у Дилунто, те Столац сматра идентичним с потоњим мјестом, „Далунтом“ у Itiner. Ant. Другу цесту, која води у Нарону, нашао је с трупом широким 3·8 *m*, дјеломице још добро одржану, те јој римско подријетло могаше утврдити многим нахођајима (стр. 300 и д.). У нарочитом саставку „Римска подринска цеста у котару сребричком“ (стр. 308 и д.). настоји Трухелка доказати, да је цеста Пајтингерског земљовида, која води из Сирмија преко Генсиса до штације Ад Дринум и даље у Аргентарију, идентична с римском цестом, којој је он уходио траг упоредо с Дрином од Љубовије до Ђурђевца, која је код хана Бјеловца у ширини од 4 *m* нађена у особито добру стању, па да ова није водила у Сребреницу (Домавију), него долином даље уз ријеку, те би по томе и Аргентарију ваљало тражити у тој долини, а не западно или југозападно. Ако T. овдје из тога, што цеста при ушћу долине Саске ријеке пролази без огранка, закључује, „да је с Домавијом била само стазом спојена“ (стр. 310), онда се ми таквоме закључку не бисмо могли придружити. При знаменитости Домавије, утврђеној по Радимском, која је још уз то била индустријским средиштем, не може се ни замислити тако недостатна свеза, а најмање је при римским цестама слободно из тога, што нема њихових останака, или боље рекавши нијесу нађени, изводити да их није било. Натписима и другим нахођајима утврђено продужење цесте долином уз Дрину не смета, да би један огранак, или и главна линија можда код Љубовије скретала у правцу данашњег пута у Сребреницу. Уз ту је цесту године 1891. случајно при градњи цесте нађен ванредно занимљив предмет: 866 бронцаних новаца и 4 билон-новца колоније Виминацијум, све из времена између 222. и 251. T. то своди на пријенос новца из Виминација у Домавију.

Из „римских“ нахођаја излучили бисмо по Радимском (стр. 303 и д.) описане саркофаге код хана Потоци (сјеверно од Мостара) с њиховим драгоцјеним накитом од злата и сребра, који се посве подудара с нахођајима те руке у Порењу из доба

сеобе народа, док насупрот н. пр. фибула (сл. 6., стр. 306) међу правим римским нахођајима не налази аналогије.

И за римско одјељење има у биљешкама још неколико драгоцјених прилога, тако коректура натписа C. I. L. III. n. 8495. од Хумца по К. Пачу (стр. 330 и д.), која назначује мјесно име Бодиона у земљи Бодионтика сјевероисточно од Марсиље. Како ту, тако је и на многим другим мјестима публикацији то било врло погодно, што су босански испитачи у погледу својих епиграфских и нумизматичких нахођаја непрестано тражили и налазили вјештачког савјета у шпецијелних испитача на томе подручју, нарочито у Домашевског, Хернеса, Пача и Кенера, те су у другу руку по овим научењацима доста пута прве вијести о новим нахођајима путем „Archeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich“ досјеле у шире кругове

Различити су прилози и по садржају и по облику; уз сировине видимо посве умјетнички израђене расправе; а што чини, да је читање тог омашног свеска од почетка до свршетка права наслада, то је уз бујно обиље тога, већим дијелом први пут објављеног градива, жива и весела посленост, која је већ изнијела тако лијепе резултате и још љепше обећава. Дакако да је тој послености условом обилна храна коју налази. И овдје наши источни сусједи још обрађују необрађено тле, гдје тисућ-годишњој култури интензивним радом још настојимо отети оскудну жетву. Али прости од зависти не тражимо заштитну царину, него ћемо за ову годину обећану другу пошиљку из нове источне крајине исто тако радосно поздравити, као што смо благодарно прву примили.

(„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo. Redigirt von Moriz Hoernes. Erster Band. Mit 30 Tafeln und 700 Abbildungen im Texte. Wien 1893. C. Gerold's Sohn, XVIII., 593 S., Lex. 8°.

„Unter guten Auspicien tritt die neue Zeitschrift ins Leben, als ein Denkmal des durch die Wissenschaft geweckten und geleiteten Interesses der bosnisch-hercegovinischen Bevölkerung für heimische Geschichte und Landeskunde, und erklärlich ist der freudige Stolz, mit welchem die Leiter des Landesmuseums zu Sarajevo auf die Schätze hinweisen die sie nach noch nicht zehnjährigem Bestehen dieser Anstalt in ihrer naturwissenschaftlichen und in der archäologisch-historischen Abtheilung gesammelt und geordnet haben. Zu besonderem Danke aber sind wir dem Vorstande des Museums dafür verpflichtet, dass er das wissenschaftliche Material, welches sich in diesem der westeuropäischen Cultur neu erschlossenen Gebiete so überraschend reichlich darbietet, auch weiteren Kreisen zugänglich zu machen bemüht ist. Zu den für die Anregung der einheimischen Bevölkerung bestimmten, in der Landessprache erscheinenden Vierteljahrsheften (Glasnik) treten seit diesem Jahre die „Mittheilungen“ mit ihrem ersten, ausserordentlich stattlichen und reich ausgestattetem Bande, dem noch im Laufe des Jahres ein zweiter folgen soll[1]*). Dem schwungvoll geschriebenen Vorworte folgt eine Einleitung „Zur Geschichte des bosnisch-hercegovinischen Landesmuseums“ von Constantin Hörmann, die durch Pläne des Museums-Gebäudes und Ansichten eines Theiles seiner inneren Räume illustrirt ist (S. 1—25). Von den 72 Aufsätzen und Notizen gehört die Hälfte der Archäologie und Geschichte an (S. 29—346). Von der zweiten Hälfte fallen 29 Nummern unter die Rubrik Volkskunde (S. 349—512), 7 gehören der Naturwissenschaft an (S. 515—593). Uns beschäftigt hier nur der erste Theil.*

---

[1]) *Der II. Band ist mittlerweile erschienen.* *D. R.*

Auch bei diesem Theile müssen wir uns für die prähistorischen Aufsätze mit einer Inhaltsangabe und gelegentlichen kurzen Bemerkungen begnügen, um bei den römischen Funden etwas eingehender verweilen zu können. Besonders ergiebig waren die Untersuchungen prähistorischer Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac, über welche Dr. Ćiro Truhelka (S. 61—112), Georg Stratimirović v. Kulpin (S. 113—125) und Franz Fiala (S. 126—168) berichten. Unter den auf 348 Abbildungen dargestellten Fundstücken ist das interessanteste ein Bronzehelm griechischer Provenienz (Importstück) mit Häkchen an der Stirn- und Nackenseite zur Befestigung des Bügels für den Helmbusch und zahlreichen Nieten an den Rändern, an denen noch Reste eines Blechüberzugs von Silber, zu Staub oxydirt, beobachtet wurden. Die Bedeutung der Funde für die prähistorische Wissenschaft im Allgemeinen ergibt sich schon aus der Thatsache, dass allein bei den letzten Ausgrabungen im Jahre 1892 nicht weniger als 223 Hügel geöffnet wurden. Truhelka beschreibt ferner zwei Depôtfunde, einen aus der Bronzezeit von Šumetac bei Podzvizd (S. 35—38) und einen aus afrikanischen und anderen (auch griechischen und römischen) Münzen (III. und II. Jahrh. v. Chr.) bestehenden von Vrankamen bei Krupa (S. 184—188). Aus Fiala's Feder stammen noch die Berichte über „Höhlenfunde in Bosnien" (S. 29—34) und „Prähistorische Wohnstätten in Sobunar bei Sarajevo" (S. 39—54). W. Radimsky macht Mittheilung über „Skeletgräber der Hallstattperiode im Bezirke Visoko" (S. 55—60), über die „Alterthümer der Hochebene Rakitno in der Hercegovina" (S. 169—179) und „Die Gradina von Majdan, einen neuen Fundort von La Tène-Bronzen in Bosnien" (S. 180—183). Auch die Notizen (Miscellen) bieten mehrere beachtenswerthe Mittheilungen über Funde und Beobachtungen von den genannten Forschern und ausserdem C. Hörmann und C. de Marchesetti, sämmtlich durch gute Zeichnungen veranschaulicht.

Den Uebergang von der prähistorischen zur römischen Abtheilung bilden zwei Berichte über Ausgrabungen auf dem Jezerinafelde unterhalb Pritoka bei Bihać, von welchen der erste (S. 189—194) von dem „orientalisch-orthodoxen Pfarrer" Kovačević und dem „Schulleiter" Mirković als Zeichen des unter der einheimischen Bevölkerung sich ausbreitenden Interesses für die vaterländische Geschichtsforschung von Interesse ist, während in dem zweiten Radimsky vorläufigen Bericht über die auf Anregung jener Männer vom Museum im Jahre 1892 veranstalteten Ausgrabungen erstattet (S. 195—202). Es wurde eine Nekropole durchgraben, welche nach Radimsky (S. 202) „am Ausgange der Hallstatt-Periode, also etwa 500 Jahre vor unserer Zeitrechnung entstanden sein mag, die ganze La Tène-Periode überdauerte und erst zur Zeit der römischen Herrschaft ausser Gebrauch kam". Mehr nur orientirende Bedeutung hat der Bericht desselben Forschers über „prähistorische und römische Ruinen und Bauwerke im Flussgebiete der Sana" (S. 203—217), wo der Eisenreichthum der Majdanska Planina in der römischen Zeit eine dichte Bevölkerung veranlasst hat.

Von hohem wissenschaftlichen Interesse aber sind die gleichfalls von Radimsky mitgetheilten Ergebnisse der Ausgrabungen in Gradina bei Srebrenica nahe der Drina und der serbischen Grenze. Auch hier verdankt die Wissenschaft der Erneuerung des bosnischen Bergbaues die erste Anregung zur Wiederentdeckung einer bisher völlig unbekannten Centralstelle römischer Cultur, wahrscheinlich des Sitzes des procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum. Auch der Name der römischen Stadt, die nach den gefundenen Inschriften unter Severus Alexander als municipium, in der Mitte des III. Jahrhunderts als colonia bezeichnet wird, ist durch Combination mehrerer Inschriften mit grosser Wahrscheinlichkeit als Domavia bestimmt, wie wir auch aus denselben Quellen

die Namen mehrerer procuratores erfahren. Bei den umfassenderen Ausgrabungen des Jahres 1891 wählte Radimsky mit Scharfblick und Glück unter den zahlreichen Schuttkegeln vielleicht die wichtigsten aus. Es gelang ihm, bedeutende Theile zweier öffentlicher Gebäude, nach seiner Ansicht der curia und eines Bades, aufzudecken und in ihnen zahlreiche wichtige Funde epigraphischen, monumentalen und numismatischen Charakters zu gewinnen. Da die Bestimmung des zweiten Gebäudes als eines öffentlichen Bades durch zwei Architectur-Inschriften beglaubigt ist, so dürfte die beabsichtigte Fortsetzung der Ausgrabungen und die zweifellos zu erwartende genaue Ermittlung seines Grundrisses zugleich einen erwünschten Beitrag zur Lösung der noch immer offenen Frage über die Bestimmung der grossen Gebäude bieten, die sich regelmässig neben, beziehungsweise hinter den Castellen des germanischen Grenzwalles finden. Die Einzelfunde sprechen für die reiche Ausstattung der Gebäude; von ihnen erstrecken sich die Inschriften über die Zeit von der Mitte des 2. bis in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts, die Münzen von der zweiten Hälfte des 1. nachchristlichen Jahrhunderts bis Constantinus II.

Mit der „römischen Ruine in Laktaši", welche J. Kellner (S. 254—261) beschreibt, ist, obgleich der Bericht von einem Techniker stammt und ein sauberer Grundriss beigegeben ist, wenig anzufangen. Die Vermuthung, dass wir es nur mit einem Theile eines grösseren Gebäudes zu thun haben, ist umsomehr berechtigt, da der Berichterstatter die Reste nicht selbst aufgedeckt, sondern nur bei einer Geschäftsreise mit dem Entdecker, Ingenieur Križek, besichtigte und aufnahm. Die Fundstücke sind die in römischen Gebäudetrümmern gewöhnlichen.

Von Wichtigkeit für die Aufhellung der Geschichte des römischen Bosnien, seine Befestigung und Vertheidigung, vielleicht auch die Feststellung der Grenze zwischen Dalmatien und Pannonien können dagegen die römischen Anlagen an der Mündung der Usora in die Bosna bei Doboj werden, welche Radimsky (S. 262—272) beschreibt. Dass unmittelbar bei Doboj, gegenüber der Mündung der Spreča, ein rechteckiges, 160 Meter langes und 120 Meter breites Castell lag, ist nach den angegebenen Zeichen mehr als wahrscheinlich. Um so unwahrscheinlicher dagegen ist es, dass, wie R. annimmt (S. 272) gleichzeitig mit denselben nur 1 km. westlich auf dem steilen Kalkfelsen Crkvenica, ein „befestigtes Kohortenlager" bestand. Wenn die der Felskante sich anschmiegende Ummauerung (Fig. 8., S. 265) mit „Hauptburg, Vorburg und Reduit", welche im Grundriss einer mittelalterlichen Burganlage ähnlicher ist, als einem römischen Castell, ganz oder theilweise römischen Ursprungs ist, so kann sie nur aus der Zeit nach der Aufgabe des Castells bei Doboj stammen, da hier wie anderwärts die Römer, in die Defensive gedrängt, mehr als früher natürlich befestigte Plätze aufsuchen mussten. Die aufgehobenen Inschriftsteine dürften von dem benachbarten Castell als Baumaterial auf die Höhe gebracht sein, wie ja auch der einzige Stein mit vollständiger Inschrift „an der linken Seite abgehauen" ist (S. 264). Die Coh. I. Flavia Brittonum ist also, wenn der Name nach zwei Fragmenten richtig ergänzt ist, nicht auf der Crkvenica zu stationiren. Dass nach einer prähistorischen und vor einer mittelalterlichen Niederlassung, von welcher Reste gefunden sind, auch eine römische hier bestanden hat, dafür sprechen mehr die ausgegrabenen Kleinalterthümer als die Inschriften und die Technik der Mauern. „Zenica und Stolac" hat Truhelka eine Reihe von Fundberichten betitelt, die uns ganz besonders zeigen, dass auch Bosnien eine ziemlich dichte und wohlhabende römische Bevölkerung gehabt hat. In Zenica, nordwestlich von Sarajevo, wurde 1891/92 ein aus zwei nebeneinanderliegenden basilicaartigen Räumen, deren Apsiden durch eine dritte, weiter vorspringende verbunden waren, und einer, beide abschliessenden Querhalle bestehendes Gebäude aufgedeckt, das an sich hochinteressant,

es noch mehr durch seine späteren Schicksale wird. Ist doch der eine der beiden basilicaartigen Räume in frühchristlicher Zeit in eine Kirche umgewandelt, an deren Stelle man nach ihrem Verfalle die Vorhalle verwendete, worauf die Ruinen der beiden Haupträume als Friedhof benützt wurden. Aus einer in dem Bauwerk gefundenen Grabschrift des T. flavius T. f. Lucius decurio mun(icipii) Bis(....) schliesst Truhelka durch Combination mit anderen Umständen, dass die Station Bisua (nicht das Bistue der Peutingertafel) bei Zenica zu suchen sei. Besonders zahlreich sind die Trümmer römischer Gebäude und Ansiedlungen in der Umgebung von Stolac, südlich von Mostar. Untersucht wurde ein massiver Grabbau mit schönen Bronze- und Glasfunden (S. 285 ff.), zwei nahe bei einander gelegenen Thermenanlagen, von welchen die eine alle typischen Räume gut erhalten zeigt, und ausserdem hallenartige Nebenbauten, die wohl richtig als Unterhaltungsräume erklärt werden (S. 287 ff.). Ein nahe gelegenes Bauwerk erregt besonderes Interesse dadurch, dass die vier aneinanderstossenden Räume sämmtlich z. B. schöne Mosaik-Fussböden haben (S. 291 ff.). Die gefundenen Ziegel zeigen theils neue, theils bereits früher in Dalmatien und besonders bei Triest und Aquileia gefundene Stempel von Privat-Ziegeleien, was sicherlich für einen recht weit reichenden Vertrieb grösserer Ziegelfabriken spricht. Bei Vidoštak wurde ein kleiner Tempel (S. 296), bei Todorovići eine dreieckige „Felsenburg“ (S. 296 ff.) untersucht. An vielen anderen Stellen wurden Spuren von Ansiedlungen gefunden, welche die starke Besiedelung der Gegend von Stolac und ihre Verbindung mit der Küste einerseits und der Stadt Narona andererseits erkennen lassen (S. 298 ff.). Die letzte sucht T. in der von Narona über Ad Turres nach Diluntо führenden Route der Peutingertafel und hält Stolac für identisch mit dem letztgenannten Platze, dem Dallunto des Itiner. Ant. Eine andere nach N. führende Strasse fand er mit 3·8 Meter breitem Körper, zum Theil noch gut erhalten, und konnte ihren römischen Ursprung durch zahlreiche Funde belegen (S. 300). In einem besonderem Aufsatze: „Die römische Drinathalstrasse im Bezirke Srebrenica“ (S. 308 ff.) sucht Truhelka nachzuweisen, dass die von Sirmium über Gensis zur Station Ad Drinum und weiter nach Argentaria führende Route der Peutingertafel identisch sei mit einer von ihm der Drina parallel von Ljubovija bis Gjurgjevac verfolgten römischen Strasse, die bei Han Bjelovac in einer Breite von 4 Meter besonders gut erhalten gefunden wurde, und dass diese nicht nach Srebrenica (Domavia), sondern im Flussthal weiter aufwärts zog, demnach also auch Argentaria im letzteren, nicht westlich oder südwestlich, zu suchen sei. Wenn T. hier aus dem Umstande, dass die Strasse an der Thalmündung der Saska rijeka ohne Abzweigung vorüberführe, schliesst, „dass die Verbindung mit Domavia wahrscheinlich nur durch einen Fussteig hergestellt war“ (S. 310), so vermögen wir uns dieser Folgerung nicht anzuschliessen. Bei der durch Radimsky nachgewiesenen Bedeutung von Domavia, zumal als einer industriellen Centralstätte, ist eine so unzulängliche Verbindung mit der benachbarten Hauptstrasse undenkbar; und am wenigsten bei römischen Strassen ist es gestattet, aus dem Fehlen oder vielmehr der Nichtauffindung ihrer Reste auf ihr Nichtvorhandensein zu schliessen. Die durch inschriftliche und andere Funde nachgewiesene Fortsetzung der Strasse im Drinathal aufwärts schliesst nicht aus, dass ein Zweig oder auch die Hauptlinie etwa bei Ljubovija in der Richtung des heutigen Weges nach Srebrenica abbog. Ein Fund von ganz besonderem Interesse wurde an dieser Strasse im Jahre 1891 zufällig beim Wegebau gemacht: 866 Bronzemünzen und 4 Billonmünzen der Colonie Viminacium, sämmtlich aus der Zeit zwischen 222 und 251. T. führt sie auf einen Münztransport von Viminacium nach Domavia zurück.

Ausscheiden aus der Reihe der „römischen" Funde möchten wir die von Radimsky (S. 303 ff.) beschriebenen Sarkophage von Han Potoci (nördlich von Mostar) mit ihren werthvollen Schmuckgegenständen aus Gold und Silber, welche genau mit gleichartigen Fundstücken des Rheingebietes aus der Zeit nach der Völkerwanderung übereinstimmen, dagegen wie z. B. S. 306 in eigentlich römischen Funden keine Analogien finden.

Auch für die römische Abtheilung enthalten die Notizen noch einige werthvolle Beiträge, so die Correctur der Inschrift C. I. L. III n. 8495 von Humac durch K. Patsch (S. 330 ff.), welche den Ortsnamen Bodiona im Lande der Bodiontiker, nordöstlich von Marseille ergibt. Wie hier so ist auch an vielen anderen Stellen der Publication der Umstand in hohem Grade förderlich gewesen, dass die bosnischen Forscher bezüglich ihrer epigraphischen und numismatischen Funde fortwährend bei Specialforschern auf diesen Gebieten, besonders bei v. Domaszewski, Hoernes, Patsch und Kenner sachkundigen Rath gesucht und gefunden haben, wie denn durch die genannten Gelehrten auch vielfach die ersten Mittheilungen über neue Funde durch die „Archäologisch-epigraphischen Mittheilungen aus Oesterreich" in weitere Kreise gedrungen sind.

Verschieden sind die gebotenen Gaben nach Inhalt und Form, neben Rohmaterialien sehen wir vollkommen kunstgerecht zugerichtete Werkstücke; was aber die Lectüre des stattlichen Bandes von Anfang bis zu Ende zu einer so genussreichen macht, ist neben der reichen Fülle des zum grossen Theile zum ersten Male dargebotenen Stoffes die auf jeder Seite erkennbare Frische und Freudigkeit der Arbeit, die bereits so schöne Resultate geliefert hat und noch schönere verspricht. Freilich ist dieser Eifer bedingt durch die reiche Nahrung, die er findet. Auch hier bearbeiten unsere östlichen Nachbarn noch Urboden, wo wir einer tausendjährigen Culturschichte durch intensive Bebauung noch spärliche Ernte abzugewinnen suchen. Aber neidlos rufen wir nicht nach Schutzzoll, sondern werden die noch für dieses Jahr versprochene zweite Sendung aus der neuen Ostmark so freudig begrüssen, wie wir dankbar die erste entgegengenommen haben.

Frankfurt a. M. *G. Wolff.")*

Philipp Ballif, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", издао босанско-херцеговачки земаљски музеј. I. дио. Са 24 слике на 12 табела и једном картом. Уз један додатак о натписима од Карла Пача. Беч 1893. Геролда син, 70 стр., 4°, 10 м.

И ова публикација на част служи управи музеја сарајевског, а садржај књиге није у опреци са необично шпљендидном спољашношћу. И том се пригодом похвално мора истакнути топли интерес и дјелотворно прегнуће аустро-угарске владе о изучавању древне повијести ново стечене колонијалне земље на истоку. Ту је државни министар финанција пл. Кáлај, који је у грађевном савјетнику Балифу најзгоднијем човјеку повјерио да пронађе „останке римских цеста", које у истину постоје. Што је писац своју задаћу „у првом реду схватио као инжинир", отуд јој није заиста настала никака штета, а да није при томе једноставно поступао, то показује већ један поглед на обилни епиграфски материјал, који се у тексту и на табелама већим дијелом први пут објављује. И овдје је раду послужила свеза с бечком универзом. Просуђивање натписâ по проф. Борману и њихово обрађивање по дру. Пачу зајамчују и овом, нарочито по множини нађених миљоказа знаменитом дијелу радње ону поузданост, која се мора жељети. При уводу означује Балиф „поузданим знаком римских цеста, који у очи удара", миљоказе, као други „исто

тако поуздани у станац камен (умјетно) усјечене колотечине", као трећи најпослије „правилно техничко схваћање начелних идеја, које су Римљане водиле при градњи њихових цеста" (стр. 2 до 4). Пошто се нема свагдје прилике, као у Босни, пригодом званичног путовања на махове скупљати римске миљоказе и то дјеломице „in situ", и пошто је прилика, да су колотечине шпецијално својство крша и сличних брда, то од речених критерија пошљедњи без сумње има највеће право на опћи интерес, нарочито кад га тумачи онакав стручан и оштар посматрач, какав је очевидно Балиф. Ту одмах на почетку наилазимо на готово число примјетаба, које бисмо испитачима, цеста „у држави" баш на срце ставили, не за то, што су Бог зна како необичне, већ за то, јер се унаточ томе вазда не држе на оку. Тако се ондје н. пр. вели: „У Римљана нити је било тлоцрта нити хипсометричких инштрумената. Па ипак су они свагдје, гдје сам год наилазио на њихове цесте, умјели наћи како најзгодније пријелазе преко гора, тако и што се је могло најкраћу линију". Онда: „Успињање премашило би дакако оне норме, које се данас сматрају нужнима за колнике . . . . . па се нијесу бојали ни већих стрмина до 15° и 20°". Надаље: „Конштрукција цестовног трупа била је различита према врсти земљишта, којим је цеста пролазила" (стр. 7). То су начела, која извјестилац на темељу сопственог мотрења само потврдити може; њихова комбинација води на равну или не превећ неравну тлу, до тога, да се пра̀ва црта овдје узима као „што се може најкраћа", и да се забаце онаки немотивирани змијолики завоји, на какве гдјекоји западно-њемачки испитачи за љубав кривом начелу континуитета натежу своје тобожње римске цесте, кад који пут наиђу на римску цесту, гдје се је састала с данашњом. С пуним нас правом опомиње Балиф, да не ваља старе калдрме одмах означивати римскима, ако то не изискују други разлози. У такве разлоге рачуна он, како се види у његовом разлагању о појединим цестама, и гробове и насељишта; али само онда, када се њихово груписање подудара с подацима за одређење правца којој цести, до којих се је дошло другим путем. Уз исту претпоставку, и само онда придодали бисмо једно средство за тражење римских цеста, које се Балифа по цијелом свом правцу није толико тицало, али које се у онаким земљама, у којим више нема онолико нетакнутих споменика као у земљи његовог претраживања, не може мимоићи, а то су у нацртима, доказницама и повељама, као и у народа очуване традиције о старим цестама, нарочито ако назнаке у повељама потјечу из првих времена средњег вијека, и када цесте, које се у свим тим изворима могу распознати, напуштајући средовјека и данашња мјеста, засвједочена римска мјеста најкраћим путем спајају.

Не може се овдје појединце залазити у доказе наведене за 14 обрађених цеста; на сваком кораку осјећаш, да те води опрезан и поуздан калауз. Него над свако су очекивање у самим брдима многобројне цесте, које се још поуздано могу утврдити, па се ту и опет види, како је неосновано по неким испитачима изречено, у осталом врло удобно начело, да се за право римским цестама могу само оне сматрати, које као такве потврђују познати итинерари.

Цестовна карта III. у свеску C. I. L. не ће се више смјети употребљавати без Балифове карте, која хипотетичке биљешке у оном темељном дјелу у многим знаменитим тачкама потврђује, на много више мјеста попуњује и често разјашњује. Хтјели бисмо овдје истакнути нека знаменита мјеста. На пруги бр. 1 (Бурнум у Далмацији) Растело—Петровац—долина Сане (стр. 12 до 16) размакнути су многобројни „in situ" нађени миљокази, један од другог махом $1{\cdot}5\,km = 1$ римској миљи

или и за вишеструку ту мјеру. Правац Салона—Сервициум (Градишка) таб. Пајт. у главном Блауове наводе потврђују нахођаји (стр. 18 до 21). Доказ за горе изречени назор у погледу одношаја цеста, које у истину постоје према итинерарима, дају цесте (бр. 10 и 11) од Нароне у Сарајево и од Нароне у Невесињско поље са својим миљоказима, који, и ако нијесу нађени „in situ“, а оно за цијело нијесу из далека довучени преко брда и долова (стр. 32 до 37).

Много мање него у кршу, има у источној Босни доказаних цеста. Када Балиф за то наводи два разлога: 1. интензивније обрађивање овуда далеко плодовитије земље, које је замело трагове цестама, и 2. ваљда рјеђе римске насеобе, то овај потоњи разлог опроврга̀ва множина римских нахођаја, изнесених по другим испитачима из тих крајева, док је први посве основан и довољан.

Из примјетаба о цести у Подрињу (бр. 14., стр. 40 и д.) видимо са задовољством, да и Балиф и Радимски дијеле нашу сумњу, изречену у приказивању Трухелкиног извјештаја у „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, кад још не знасмо за назор обојице речених испитача, о томе, да не би било цесте између Домавије и долине Дрине, паче да су већ нађени трагови тог наслућиваног колника.

Ширина нађених цеста и путова мијења се од $1{\cdot}5\,m$ до $5\,m$, исто је тако конштрукција према разликости терена различита. У заглавним примједбама (стр. 44. и д.) долази и Балиф до тог закључка, да је Босна и Херцеговина у римско доба била веома насељена и да и данас има материјалне услове, да „под заштитом могуће државе узрасту до богатих покрајина“.

Списак у Босни и Херцеговини нађених миљоказа с тачним биљешкама о мјестима, гдје су нађени у подоби и грађи појединих комада (стр. 47 до 51) обухвата 49 бројева. По цестама уређени додатак о „епиграфским споменицима римских цеста у Босни и Херцеговини“ од Карла Пача (стр. 52 до 70) садржава, не спомињући пријепис и разјашњење текстова, драгоцјене прилоге о повијести описаних цеста и цијеле земље. У веома помно израђеним табелама изнесене су многобројне слике и профили цеста, а особито су занимљиве колотечине, усјечене за двоколице које су у кршевитом тлу замјењивале правилну цесту. Осим тога су у сликама приказани и миљокази, натписи, шкулптуре и архитектурни комади, који су у тексту примјењени као доказни материјал.

(„Philipp Ballif, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“. Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum. I. Theil. Mit 24. Abbildungen auf 12 Tafeln und 1 Karte. Nebst einen Anhang über die Inschriften von Karl Patsch. Wien 1893, Gerold's Sohn, 370 S., 4°, 10M.

„Auch diese Publication macht der Verwaltung des Museums zu Sarajevo alle Ehre, und zu der aussergewöhnlich splendiden Ausstattung steht der Inhalt des Buches nicht im Gegensatz. Rühmend muss aber bei dieser Gelegenheit auch das warme Interesse und thatkräftige Eintreten der österreichisch-ungarischen Regierung für die Erforschung der Vorgeschichte des neuerworbenen Coloniallandes im Osten hervorgehoben werden. Hier ist es der Reichs-Finanzminister von Kállay, welcher in dem Baurathe Ballif den geeigneten Mann mit der Aufsuchung der „thatsächlich vorhandenen Reste der Römerstrassen“ betraut hat. Dass der Verfasser „seine Mission vorwiegend als Ingenieur aufgefasst hat“, gereicht ihr gewiss nicht zum Nachtheil, dass er aber nicht einseitig verfahren ist, zeigt schon ein Blick auf das reiche epigraphische Material, welches im Text und auf den Tafeln zum grossen Theile zum ersten Male veröffentlicht wird. Auch hier ist die Ver-

bindung mit der Wiener Universität der Arbeit zu gute gekommen. Die Prüfung der Inschriften durch Prof. Bormann und ihre Bearbeitung durch Dr. Patsch sichern auch diesem, besonders durch die zahlreich aufgefundenen Meilensteine wichtigen Theil der Arbeit die wünschenswerthe Zuverlässigkeit. In der Einleitung bezeichnet Ballif als „sicherstes und auffallendstes Kennzeichen" römischer Strassen die Meilensteine, als zweites „ebenso sicheres, die in den Felsboden (künstlich) eingeschnittenen Spurrillen", als drittes endlich „die richtige technische Auffassung der principiellen Ideen, welche die Römer bei der Herstellung ihrer Strassen leiteten" (S. 2—4). Von diesen Kriterien ist, da man nicht überall, wie in Bosnien, in der Lage ist, auf Dienstreisen noch Dutzende von Meilensteinen, zum Theil „in situ", zu finden, und da die Spurrillen eine specielle Eigenthümlichkeit des Karst und ähnlich gebildeter Gebirge sein dürften, das letzte zweifellos vom grössten allgemeinen Interesse, zumal wenn es von einem so sachkundigen und scharf blickenden Beobachter, wie Ballif es offenbar ist, erläutert wird. Da treten uns sogleich im Anfange eine Reihe von Bemerkungen entgegen, die wir den Strassenforschern „im Reiche" recht angelegentlich zur Nachachtung empfehlen möchten, nicht weil sie sehr fern liegen, sondern weil sie trotzdem nicht immer beachtet werden. So heisst es S. 6: „Den Römern standen weder Terrainkarten noch hypsometrische Instrumente zur Verfügung. Dennoch haben sie überall, wo ich ihre Strassen auffand, sowohl die günstigsten Gebirgsübergänge, als auch nach Thunlichkeit die kürzeste Linie zu ermitteln verstanden". Dann: „Die Steigungsverhältnisse überschritten allerdings jene Normen, welche gegenwärtig für Fahrstrassen nöthig erachtet werden . . . . auch die Anwendung grösserer Steigungen bis zu 15 und 20 Grad wurde nicht gescheut". Ferner: „Die Construction des Strassenkörpers war je nach der Art des Terrains, durch welches die Strasse führte, verschieden" (S. 7). Das sind Grundsätze, die Ref. nach seinen eigenen Beobachtungen nur bestätigen kann; ihre Combination führt auf ebenem oder mässig gebirgigem Terrain zur Annahme der geraden Linie als der hier „nach Thunlichkeit kürzesten" und zur Verwerfung solcher unmotivirten Schlangenlinien, welche manche westdeutsche Forscher ihre angeblichen Römerstrassen einem falschen Continuitätsprincip zuliebe beschreiben lassen, wenn sie einmal an irgend einer Stelle die römische mit der modernen Strasse zusammenfallend gefunden haben. Mit Recht warnt B. auch davor, alte „Pflasterwege" ohne weiteres als römisch zu betrachten, wenn nicht andere Gründe dafür sprechen (S. 9). Zu solchen Gründen rechnet er, wie man aus den Ausführungen zu den einzelnen Strassen erkennt, auch Gräber und Niederlassungen; doch nur, wenn ihre Gruppirung mit den auf anderen Wegen gefundenen Anhaltspunkten zur Bestimmung einer Strassenrichtung übereinstimmt. Unter derselben Voraussetzung, und nur dann, möchten wir ein Hilfsmittel zur Aufsuchung römischer Strassen hinzufügen, welches Ballif nach seiner ganzen Richtung ferner lag, auf welches man aber in Ländern, die nicht mehr so reich an unberührten Denkmälern sind, wie das von ihm untersuchte, nicht wohl verzichten kann, die in Flurkarten, Weisthümern und Urkunden, sowie im Volksmunde erhaltene Tradition über alte Strassen, besonders wenn die urkundlichen Angaben aus dem frühen Mittelalter stammen, und wenn die in allen diesen Quellen erkennbaren Strassen mit Vernachlässigung mittelalterlicher und moderner Orte nachweisbar römische Plätze auf dem thunlichst kürzestem Wege verbinden.

Auf die Nachweise der 14 bearbeiteten Strassenzüge im einzelnen einzugehen, ist hier nicht möglich, überall hat man das Gefühl, an der Hand eines vorsichtigen und zuverlässigen Führers zu gehen. Ueber Erwarten zahlreich aber sind selbst im Gebirge die noch sicher nachweisbaren Strassen, und man sieht hier wieder, wie verkehrt der von manchen Forschern ausgesprochene, übrigens sehr bequeme Grundsatz ist, dass man als

eigentliche römische Strassen nur die ansehen dürfe, welche durch die bekannten Itinerarien bestätigt werden. Die Strassenkarte des III. Bandes des C. I. L. wird man nicht mehr ohne Balliff's Karte benützen dürfen, welche die hypothetischen Eintragungen in jenem grundlegenden Werke in vielen wichtigen Punkten bestätigt, in weit zahlreicheren ergänzt, und oft erst verständlich macht. Auf einige wichtige Punkte möchten wir noch hinweisen. Auf der Strecke Nr. 1: (Burnum in Dalmatien) Rastello-Petrovac-Sanathal (S. 12—16) sind die ausserordentlich zahlreich „in situ" gefundenen Meilensteine, sämmtlich 1·5 Kilometer = 1 römische Millie oder ein Mehrfaches dieses Masses von einander entfernt. Für die Route Salona-Servitium (Gradiška) der tab. Peut. werden Blau's Annahmen im wesentlichen durch Funde bestätigt (S. 18—21). Einen Beleg für die oben ausgesprochene Ansicht bezüglich des Verhältnisses thatsächlich vorhandener Strassen zu den Itinerarien bieten die Strassen Nr. 10 und 11 von Narona nach Sarajevo und von Narona nach Nevesinskopolje mit ihren Meilensteinen, die, wenn auch nicht „in situ" gefunden, doch sicherlich nicht weit her über Berg und Thal versshleppt sind (S. 32—37).

Weit weniger zahlreich als im Karstgebiet sind die im östlichen Bosnien nachgewiesenen Strassen. Wenn dafür Ballif zwei Gründe anführt: 1. Die mit der besseren Beschaffenheit der Bodenfläche zusammenhängende intensivere Bebauung, welche die Spuren der Strassen verwischt hat, und 2. die wahrscheinlich geringere römische Bevölkerung, so wird der letztere Grund durch die zahlreichen Funde seiner Mitforscher in diesen Gegenden widerlegt, während der erstere vollkommen stichhaltig und genügend ist. Aus den Bemerkungen über die Drinathalstrasse (Nr. 14, S. 40 ff.) sehen wir mit Genugthuung, dass auch Ballif und Radimsky, die von uns bei der Besprechung des Berichtes Truhelka's in den Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina noch ohne Kenntniss der Ansicht jener beiden Forscher ausgesprochenen Zweifel an dem Fehlen einer Strasse zwischen Domavia und dem Drinathale theilen, ja dass bereits Spuren dieser vermutheten Fahrstrasse gefunden sind.

Die Breite der aufgefundenen Strassen und Wege wechselt zwischen 1·5 Meter und 5 Meter, ebenso ist die Construction je nach dem Terrain sehr verschieden. In seinen Schlussbemerkungen (S. 44 ff.) kommt auch Ballif zu dem Ergebniss, dass Bosnien und die Hercegovina in römischer Zeit stark besiedelt waren, und dass sie auch heute die materiellen Bedingungen besitzen, „um unter der Aegide eines mächtigen Staates zu reichen und werthvollen Provinzen heranzuwachsen".

Das Verzeichniss der in Bosnien und der Hercegovina gefundenen Meilensteine mit genauen Notizen über Fundort, Fundart und Beschaffenheit der einzelnen Exemplare (S. 47—51) enthält 49 Nummern. Der nach den Strassen geordnete Anhang über „Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina" von Karl Patsch (S. 52—70) bietet, abgesehen von der Wiedergabe und Erklärung der Texte, werthvolle Beiträge zur Geschichte der behandelten Strassen und des ganzen Landes.

Die äusserst sorgfältig hergestellten Tafeln enthalten zahlreiche Ansichten und Profile von Strassen, von welchen besonders die Spurrillen für die zweiräderigen Karren künstlich hergestellten Geleise, welche auf dem zerklüfteten Karst einen regelrechten Strassenkörper vertreten mussten, hohes Interesse erregen. Ausserdem aber sind auch die Meilensteine, Inschriften, Sculpturen und Architecturstücke, die im Texte als Beweismaterial verwendet sind, bildlich dargestellt.

Frankfurt a. M. *Georg Wolff.")*

* * *

Међутим је у јануару ове године изашао II. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen“ у обиму од XII+692 стране са 238 слика у тексту и 9 табела, па су тим поводом „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft“ у Бечу донијеле у своме броју од јануара 1894. оцјене обају свезака тих публикација бос.-херц. земаљског музеја, што овдје слиједе:

„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.“ Издао босанско-херцеговачки земаљски музеј у Сарајеву. Уредио др. Мориц Хернес. I. св. Беч. 1893., XVIII+593 стр. са 700 слика у тексту +30 таб.; II. св., Беч 1894., XII+692 стр. са 238 слика у тексту +9 таб.

Колика је год била тврдоглавост, којом се је босанско-херцеговачко подручје, као шиљак онога клина, што га исламски исток протиснуо у западну културу, све до задње четвртине нашег стољећа умјело отимати свим благотворним утјецајима новог времена, тако је дивна и готово без примјера брзина, којом у земљи, окупираној нашим оружјем, управа, свјесна својих циљева и средстава, која до њих воде, провађа душевну окупацију. Без муке уцјепљујући све добре сокове модерне управне умјетности, даје се земљи такав одгој за материјално и душевно благостање, какав још није запао никоји народ. Изгледа као црта најблагородније захвалности, гдје се земља по просвијетљеној својој влади већ на то доводи, да западу за примљене културне драгоцијености као отплату на рачун пружа по због преревних научењака тек обретен знанствен материјал. А оба дивна свеска, што их видимо пред собом, у истину су угледна отплата, која свим учесницима при њену постању, почевши од иницијатора па све до оних фирма, којима је била повјерена спољашња израда, у највишем смислу ријечи служи на дику.

Већ течајем борбе у окупацији и одмах иза ње пропутовала је земљу свуд унакрст четица научних обретника, који су намјесто непотпуних и дјеломице врло непоузданих вијести из пријашњег доба изнијели ексактних и уз то таких нодатака, да је њима у многом правцу каснијем истраживању положен темељ. Из кола наше дружбе ваља нарочито споменути господу дра. М. Хернеса, дра. Ф. пл. Лушана и дра. Ф. С. Крауса, а и официре наше војске, који су археолошким находиштима, нарочито на громилама богатом Гласинцу, уходили трагове и по гдјекоји занимљиви комад послали у Беч. Етнографски и археолошки обретени материјал, што га Босна и Херцеговина даје у толикој множини, нарочито је доскора више умних чланова земаљске управе навео на ту мисао, да би ваљало основати земаљски музеј. Тако год. 1885. постаде музејско друштво за Босну и Херцеговину, а постање тога друштва једна је од главних заслуга прерано преминулог дра. Јулија Маканца. Од прве спознала је земаљска управа велико знаменовање музеја за душевни развој земље, као и задатак, да непосредно утјече на успијевање тако знаменитог завода, те су већ у јануару 1888. течајем трију година прикупљене угледне збирке под насловом „босанско-херцеговачког земаљског музеја“ прешле у управу владе.

Велика множина и знанствена вриједност материјала, што су га прибрали по мало на четири господина нарасли збор стручних научењачких музејских чиновника, многобројни земаљски чиновници и добротвори музеја течајем неколико година, што је иза тога слиједило, мора да човјека задиви. Господин владин савјетник

Коста Херман, коме је у руке положена дирекција завода, приопћује у I. свеску „Mittheilungen“ (стр. 12 до 14) кратак прије̂глед богатства музејског крајем године 1892.

Збирке су подијељене на два одјела, археолошко-умјетничко-исторички и природознанствени, који опет имају своје ниже раздјеле. Ми се овдје задовољавамо тиме, да наведемо неколико бројева, који нас у првом реду занимају: у прехисторичкој збирци била су 1804 броја са више од 5000 објеката; римске и средовјеке збирке (без лапидарија и новаца) 496 бројева са више од 1000 комада; антрополошка збирка са 53 лубање и 2 потпуна костура из прехисторичких и других старих гробова; збирка костима 75 фигура у потпуним костимима и 50 свечаних одора, и збирка умјетничко-обртничких и етнографских предмета 520 бројева уз више старо-босанских перваза и собних декорација.

Када ту кратку повијест размотриш, мука ти је отети се, а да болним оком постранце не омјериш прилике наших аустријских земаљских музеја, које данас још морају да уздржавају приватна друштва, на који послије стогодишњег или полустогодишњег, почесто климавог опстанка уза све презаслужно настојање појединих стручњака просјечно једва веће успјехе постигоше, него што их може показати босанско-херцеговачки братски завод по свом званичном положају и по мудром и снажном унапређивању, које му се намјењује, и то послије мање него десет година свог опстанка.

У јануару 1889. отпочео је излазити музејски часопис „Гласник земаљског музеја“, који се служи искључиво босанским језиком. Изврсно га уређује госп. владин савјетник Херман. Сврха му је, да се у једну руку настојање музеја у домаћег житељства даље прошири и да му прибави више схваћање, у другу пак руку, да стручне кругове Аустро-Угарске и иноземства (дакако само у колико су вјешти босанском језику), упозна с резултатима знанственог изучавања земље. У својим четвертгодишњим свесцима који тај лист све у музеју заступане струке. За ово неколико година што постоји, прибрала је радна чета његових већином своме колу вјештих сурадника младеначком живости толико у знанственом погледу драгоцјених прилога, да је све живља бивала жеља, да се до тог блага прокрчи подеснији пут и оном научењачком свијету, који није вјешт јужно-словјенском идијому. Тој је жељи земаљска влада удовољила, издавши „Mittheilungen“, што их ето имамо пред собом, па је мунифиценција и брзост, којом је то учинила, ново свједочанство за темељито просуђивање и за веліво схваћање виших интереса земље, које влада на главном мјесту управе. Оба прва свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen“ доносе уз отмјени приступ, којим се редакција представља, и уз музејални извјештај Косте Хермана, који дивно служи за оријентирање публикација̂, које су штампане у прва четири годишта „Гласника“, али су ондје покадшто по потреби растргане у више наставака, у свему 143 радње, стручњачки поређаним и дјеломице ревидираним или по редактору проширеним текстом. У сваком је свеску садржај подијељен на три дијела: I. Археологија и повијест. II. Народопис и III. Природознанство; али се редање грађе наставља кроз обадва свеска. Тако у првом свеску има у I. дијелу (стр. 29 до 346) поглавито извјештаје о прехисторичким и римским нахођајима, у II. дијелу (стр. 349 до 512) оно, што би се назвало домословљем у најужем смислу, географски прикази, описи развалина и сл., надаље бајке, у III. дијелу (стр. 515 до 593) метеорологија и ботаника. У другом свеску има у I. дијелу (стр. 3 до 354) поглавито повијесни материјал и радње о средовјеким и каснијим објектима и нахођајима, али и у више објава спомена вриједних одсјека о прехисторичким

нахођајима, у II. дијелу стр. (357 до 508) има језикословне, етнографске и умјетничко-хисторичке грађе, у III. дијелу (стр. 511 до 692) зоологија. На тај је начин оволико, колико се је могло, постигнуто, да су поједине струке састављене на окуп. Извјестилац би желио, да се је при појединим расправама и биљешкама назначио дан, када су изашле, а то се дијели на четири године, 1889. до 1892., јер када се хоће да се грађа употријеби у потанкостима, онда је добро знати кронолошки ред онаких извјештаја, који се посвема не подударају и сл. Садашњи реферат само још хоће да се позабави прехисторичким нахођајима, остављајући остали богати и занимљиви садржај „Wissenschaftliche Mittheilungen“. Између дванаест аутора, који се јавише прехисторичким и сродним прилозима, особито вриједе, да се спомену господа: Фрањо Фиала, Коста Херман, др. Карло Маркесети, Венцел Радимски, Ђуро Стратимировић пл. Кулпин и др. Ћиро Трухелка. То су и главни носиоци дотичних радња.

Од најстаријих слојева у находиштима по земљи већ су многобројне пећине по кршу некоје пробе почеле давати. У пећини Мегари у Бјелашници-Корчи уз познато седло ца Иван-планини, преко кога се прелази из Сарајева у Мостар, нађени су останци међеда пећинара (први на балканском полуострву); у Мариновој пећини код Рогоушића у окружју Сарајевском било је у крајњем куту своје не превелике дворане неолитичко обиталиште. Даљим претраживањем пећина изнијеће се без сумње још по гдјекоји занимљиви нахођај.

Неолитичким слојем отпочињу и многа дојако претражена обиталишта, ма да већина од њих показују веома дуго трајање, чак до у ковне перијоде, и — како се то само собом разумије — још је до данашњег дана гдјекоја варош или село придржало оно мјесто, које је одабрано у неолитичко доба. У првом реду наилазимо на находишта крај Сарајева, на сјеверним ограницима Требевића, на Собунару, Златишту и Дебелом брду, од којих је оно прво припадало некоме мјесту, које се је простирало при дну клисурастих обронака, и гдје је раскопано више од 30 мјеста некадашњих колиба с комадима лијепа, те је то мјесто ваљда било у свези са оба друга насипима ограђена мјеста на сусједним главицама. Онда још ваља напоменути Војковиће код Сарајева и насипом ограђену узвисину Кичин на Буници код Мостара, које су обје насеобине трајале до у вријеме римског господства, уз многе друге насуте градине (од којих ће се гласиначка даље још нарочито споменути). Превелике су важности одношаји тих находишта према сјеверозападним и западним сусједним подручјима. Између осталих истиче Маркесети, да су те страном бедемима опасане, страном отворене насеобине веома сродне с истарским и крањским кастелијерима, који су њему тако добро познати и који на запад не дозижу даље од Соче, и да су им с овима заједничке свезе с терамарима и сојеницама горње Италије. У том погледу прије свега ваља напоменути нахађање Anse lunate (полумјесечасте ручице) и других за терамарске насеобине карактеристичких керамичких орнамената, онда најједноставнији облик фибуле, који је најприје нађен у Крамарима, фибулу ad arco di violino (на облик гудала — која је овдје додуше нађена у громилама, а још не у насеобама). На бронцане нахођаје из сојенице у Пешијери сјећа н. пр. једна бочка плохасте главице, двије шиваће игле и длијеце од Собунара (I., стр. 50, сл. 40.). Али се при томе отварају и даљи погледи. У погледу карактеристичних, високо пружених ручица од посуда, којим је лумен дуж средине преграђен поворомъ, упућује се на то (I. гл., стр. 46), да су аналогне нађене на горњо- и средњо-италском Виланова-степену. Али се при томе у другу

руку у призрење могу узети и једнаке конштрукције ручица при многобројним грчким дипилонским вазама, које су ваљда за обје обале Јадранског мора служиле примјером. Каснији слојеви тих обиталишта потпуно придржавају карактер, означен нахођајима из гробова дотичних перијода, па их за то не треба о себи спомињати.

Од металних нахођаја старијих типа ваља још навести: 1 једноставно бакрено плоснато длијето и 1 бакрену двоструку сјекиру из котара тешањског, 1 осамљено нађену бронцану сјекиру са Дебелог брда код Сарајева, 1 вити бронцани мач из Дрине, бронцано складиште нахођаја од Шумеца код Подзвизда у котару цазинском, из којег је у сарајевски музеј (дјеломице у уломцима) доспјело 25 српова, 6 шупљих келтова, 3 лисаста келта, оштрица једне угарске бојне брадве с дршком, 1 кратак бодеж и 1 копљани шиљак, надаље нахођај од Прозора у долини Раме са серијом лијепих великих шпирала и шупљих келтова, и неколико других само узгредице споменутих нахођаја. Та група махом сложена од појединих нахођаја, или из складишта, ваља без сумње прибројити шпецифичном кругу угарских облика, те је при конштруирању прехисторичког реда културâ у Босни за први мах ваља опрезно оставити на страни. За сада бар не бих препоручио, да се од њих формира засебно бронцано доба за Босну. Друго је с лијепим складиштем нахођаја из пећине код Крехиног Граца у Херцеговини, што га је објелоданио др. Мух у „Mittheilungen der k. k. Centralcommission für Kunst- und historische Denkmähler“ (св. XIV., 1888., стр. 7). То се складиште органски придружује нахођајима, о којима ће сада бити говор.

Највећи интерес побуђују старине, које одговарају халштатској перијоди. Из те перијоде, у којој је цвјетало оно илирско племе, које је било насељено у сјевероземадном куту Балканског полуострва као у средишту, из кога се је ширило, долази мноштво тих нахођаја. Громиле и равни гробови крију останке густо насељеног, и по прилозима судећи, богатог народа. Највише је до сада прикупљено на Гласиначком пољу, источно од Сарајева. На том, питомим пашњацима покривеном и природним бедемом од ошумљених хридова опасаном заклоништу, има особито велика множина прехисторичких градина, а осим тога толико громила, колико их се нигдје још на таком простору није нашло на окупу, и којима се број рачуна на 20.000, 40.000 до 100.000. О том класичном подручју имамо три извјештаја господе дра. Трухелке, пл. Стратимировића и Фиале. И ако се тим радњама присуди само провизоран карактер, и ма да је објелодањење детаља придржано каснијем великом дјелу, то је ипак и то што је готово, довољно за површно оријентирање о том големом находишту. Различите градине уопће потјечу из истог времена као и гробови. По ауторима истакнуто питање, да ли их (Трухелка, I., стр. 65) ваља сматрати суставно удешеним утврдама за обрану цијелог поља од спољашних душмана, или (Фиала, I., стр. 168), уточиштем око њих посаграђеног села, као овеће насеобине (пл. Стратимировић, I., стр. 121) или као дворове појединих фамилија (Хернес, I., стр. 168), ваљаће одлучити не уопће, него од згоде до згоде према положају, величини и конштрукцији и на темељу lege artis проведеног претраживања унутрашњости и околине. За потпуним раскопавањем самих бедема, које се је досад сматрало најважнијим, мање је стало. У средњем вијеку и у вијековима новијег доба особито је радо те бедеме употребљавало (као и велике громиле у Далмацији и Херцеговини, али и гдјекоје громиле на Гласинцу) брахицефално племе — очевидно исто племе, које још данас онуда обитава — за друготно сахрањивање. Гласиначке су громиле насуте од камења и земље, нијесу

язда округле и чуњасте, него сплоштене, дугуљасте, каткад паче и колутасте. Оне често крију само један гроб, али исто тако често њих више, кадшто преко десет. Паљевина и скелети налазе се једно уз друго. Оно неколико лубања, које се могу конзервирати, очитују нам долихоцефалан народ. Друге громиле, по основи и по садржају сличне онима, спомињу се пред Бараковцем код Фоче у јужној Босни. Велике камените громиле у Херцеговини и западној Босни дале су до сада, исто тако као и далматинске, слабо грађе. Од равних гробова ваља споменути; оне код Сретеша и Чатића у височком котару са скелетима и скромним прилозима, који приличе старијој халштатској периоди, надаље некрополу на Језеринама близу Притоке код Бишћа у сјеверозападном куту Босне, једва десет миља од гласовитог гробишта прозорског код Оточца у Хрватској и овоме посве сличну.

Док издани до сада свесци „Wissenschaftliche Mittheilungen“ доносе само претходне извјештаје о тој некрополи, штампао је у овогодишњем „Гласнику“ Радимски већ потпуну публикацију обилних находаја, повађених из 528 гробова, а илустровану са 50 табела. Опет су нађени гробови с паљевином и скелетни гробови у бујној измјени један до другог. Најстарији находаји документирају каснији халштатски степен; већину гробова ваља прибројити ла-тенској периоди, али с множином чудних, из халштатског доба преузетих мјешовитих типа; а знатан број гробова припада времену римских царева. По врсти и времену подударају се с овим находајима находаји од Петровића код Ракитног у Херцеговини.

Сву ту голему масу находаја ваља заједнички размотрити. Од главне њихове партије ваља најприје одвојити мало число старијих типа, који се лако распознају. Како у горе наведеним кастелијерима, налазе се и у градинама и громилама на Гласинцу и у равним гробовима код Сретеша (Фибула I., стр. 58, сл. 4.) форме, које сјећају на терамаре и на старо-италске гробове, те множе доказе за горе натукнуте древне одношаје. У погледу њиховог одношаја према осталим босанским находајима моћи ће се они међутим тек онда боље разумјети, кад их буде још нешто више и када се буду у појединостима знале оне прилике, у којим су нађени. Да при таксирању тих типа ваља бити веома на опрезу, то међу осталим показује онај комад (I., стр. 138, сл. 30.) од сребра, који потјече из једне громиле на Гласинцу, а сјећа на ципарске и ческе бочке из бронцаног доба с главицом од шпиралног завојка, који је нађен уз једно од честих округлих бронцаних тока с пробијеним средиштем и лисастим окрајком.

У главној маси находаја интересира нас у првом реду она половица, која припада халштатској периоди. У њој, као и у многим паходиштима наших источних Алпи, свако појединo мјесто, паче н. пр. свака појединa овећа групa громилâ на Гласинцу, има своје нарочите особности, које као промјењив дувак прекривају заједничка, карактеристична обиљежја. За мало који облик може се, као за двопетљасту фибулу на облук, која обухвата 40% свих фибула на Гласинцу, рећи, да им се тип повлачи кроз цијело алпинско подручје, које је било насељено по Илирима, или која је, као једнопетљаста фибула на облук с троугластом ножицом и са стременком рашчлањеном двјема квргама (I., стр. 86, сл. 71. и 72.) овдје и у Хрватској нашла најсјевернији провинције свога подручја, које јој је сегло далеко на југ преко грчког свијета.

Други облици фибула и ини предмети, међу којима необичне округле токе и фибуле на облук с великом ножицом запремају најшире мјесто, али о којима овдје

не можемо на шире говорити, показују се као провинцијални типи, али им се често сасвим јасно може разабрати постање од даље распрострtих или од импортираних облика. Нарочито су спомена вриједни нахоћаји, који се могу распознати као непосредни грчки импорт, као карактеристичне иловасте посуде, по пл. Хохштетеру публицирана бронцана енохоја (oenochoe), бронцани шљем (I., стр. 78, сл. 48.) и бронцане гољеничарке (I., стр. 135, сл. 11.). И двоструке брадве, амазонске брадве, насликане крај оне фигуре (сл. 14. до 16.) ваљаће ваљда овамо прибројити.

Друга половица нахоћајâ, која припада ла-тенској периоди, не може се од прве баш на длаку разлучити, јер се је, како се чини, у тој конзервативној земљи укус држао формâ првог жељезног доба далеко у оне вијекове, који се прибрајају ла-тенској периоди. На обиљежја дегенерације, која одаје продужено живовање халштатске културе у брдским закуцима по Гласинцу, упутио је М. Хернес у „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft“ (св. XIX., 1889., стр. 149) оправданом темељитошћу. Не може се данас још право одредити, до кога су времена пошљедњих вијекова пр. Ис. халштатски типови на Гласинцу животарили. Слабо нахађање келтичких и римских типа далеко човјека заводи у суду. Та то од осталог свијета оцијепљено легло било је самотном продуженом вегетирању другдје давно већ преживљелог културног штадија особито погодно. Али и на другим находиштима у земљи виђају се сличне појаве у превеликој множини, како готово ни у којој другој провинцији. Јер и у самим оним серијама нахоћајâ, гдје коло келтских облика превлађује, налази се уз познате, далеко проширене ла-тенске типове множина преудешених провинцијалних подоба, које се махом могу сводити на утјецање халштатског штила. Овамо прибрајамо, — да само један примјер наведемо, — на Језеринама и у Прозору тако честе фибуле оне врсте, која је приказана у св. I. стр. 193, сл. 7.

Тек је римско господство овдје, као и у другим покрајинама, ове старије традиције из темеља превртнуло, те се с тога римске форме, које се лако распознају, свуда, гдје се — у неку руку као на задњи одјелак великих маса нахоћаја — на њих наилази, у гробовима као и по населиштима могу сматрати поузданим биљезима новог доба. Због тог њиховог својства прије свега ваља да се запријечи свако замјењивање римских облика другима, како се је то, да уз пут напоменемо, н. пр. догодило са халкама продужених и завојито један за други причвршћених крајева, приказаним у св. I., стр. 136., сл. 22., које не припадају ла-тенским формама, већ су типи каснијег доба римских царева. Тој римској периоди чини се да припадају још и громиле и равни гробови с валовитим орнаментом и посуде с чешљастим браздама, уз које на жалост слабо има других прилога. По свим средњо-европским покрајинама римске државе из времена царева распрострти валовити орнаменат нема овдје ону вриједност, као у сјеверној Њемачкој, гдје је Вирхов утврдио, да их ваља сматрати путоказом словјенске сеобе.

Први лијепи нахоћаји са Гласинца и из Крехиног Граца, који су доспјели у Беч, навели су, како је познато, пл. Хохштетера, те је у пошљедњој већој својој радњи. (Најновији нахоћаји из гробова код Вача и Св. Маргарете у Крањској и културно коло халштатске периоде [Denkschriften d. mathem. naturwiss. Classe d. k. Akad. d. Wissensch., св. XLVII. Беч 1883.]) Босну узео на око као спону између Грчке и средње Европе, која је за првог жељезног доба посредовала између културе на једној и на другој страни; па се је тај назор, против ког се испрва подиже силна опорба, мало по мало донекле ипак проширио. Али ето баш Гласи-

начко поље није удовољило очекивању, изреченом и по извјестиоцу (Mitth. d. anthrop. Gesellschaft, св. XIII., 1883., стр. 234), да ће се оно показати као пристаниште између Грчке и Халштата. Оно не маркира никаку спојну линију, већ је ћош-буџак. Али спомена вриједна множина антикалија, које ваља сматрати или изравним грчким импортом или као облике, који су проширени по цијелом балканском полуострву, онда доста малени број у земљи нађених, на жалост још необјављених грчких новаца показује, да је свеза с југом полуострва била доста жива, а число од њих изведених типова свједочи, да им је утјецај био и те како замашан. Питање, да ли се је та свеза амо пружила копном или морем, ријешиће ваљда тек каснијем још времену придржано претраживање арбанашког земљишта. Маркесети (св. I., стр. 321) не напушта наду, да ће нам даље испитивање „показати пут, којим је култура ишла од истока на запад“. Али то већ видимо, на највишем степену развитка халштатске културе, гдје се у илирским земљама истичу највеће локалне разлике, које се могу замислити у оквиру једног културног кола, не ћемо више наћи трага ономе путу. Ваљаће нам нашу пажњу свратити на дубље, више поједнако и даље распрострте слојеве (та и из Србије зна се већ за једну „фибулу ad arco di violino“, за бакрене двоструке брадве и сличне нахођаје).

Док сад још при крају дивном литерарном потхвату периодичког списа „Wissenschaftliche Mittheilungen“ желимо лијеп напредак и обилату храну од научног испитивања у земљи, можемо — да понешто претрчимо пред руду — у погледу наше струке одмах јавити, да је прегнутљиност и сретна рука наших босанских пријатеља тој жељи већ опет замашан један корак на сусрет изашла, па нек наши спољашњи стручни друзи буду спремни не само на нове, горе већ спомемуте нахођаје из металног доба, већ и на праве правцате сојенице (у ријеци Уни, од којих до сада претражена сојеница код Рипача из неолитичког доба захвата у халштатско, а можда и у ла-тенско доба) и на величајно неолитичко находиште (код Бутмира близу Сарајева с множином каменитих рукотворина, сасвим необичним керамичким и нарочито фигуралним нахођајима без икаких металних или коштаних рукотворина).

Ј. Сомбати.

* * *

Земља, која је, као Босна и Херцеговина по приликама свога тла од осталог свијета са сваке стране одсјечена, гдје су се народи могли само лагано помицати, те с тога морадоше оставити сталних трагова, завређује у првом реду пажњу етнографа; на томе подручју налази он ријетку прилику, да старе обичаје и навике прати до најстаријих времена и да их изучава у првобитној њиховој чистоћи. У главном излазе на том земљишту словјенски покрај древних илирских елемената на видјело; исламу није пошло за руком, да укоријењене животне навике у главном разори. У доказ тому напоменућемо, да у околици јајачкој у времену од почетка прамаљећа па до велике жетве и мухамеданци четвртак славе као велики народни празник, ма да је то противно исламским законским уредбама и власт више пута забранила (исп. стр. 487). Исто се тако у Фочи опћенито слави дан св. Прокопија, а једног мухамеданца, који је тај дан хтио радити у пољу, ошинуо је гром (стр. 488). У гдјекојим је другим стварима овдје мухамеданство преображено, тако н. пр. веле, да је бојење свијећа за мубарећ-вечери у Сарајеву потекло од бојења ускрсних писаница (стр. 435). Насупрот су гдјекоје бајке и народне предаје чисто мухамеданског подријетла, као она о постању човјека и његових темперамената (стр. 420).

Ма да овај свезак, што је изашао, не доноси прилога народознанству, већ само сирову грађу, што су је прибавили домаћи, то он ипак испитачу пружа битна помагала.

Већ начин, како су поједине вијести приопћене, пада у подручје народознанства. Ја при томе нарочито упућујем на дивно поглавље „Приче о постању и друго народно мишљење“ од Ивана Зовка (стр. 426 и д.), које се у приповиједању строго држе у земљи обичајног начина. Од расутог у многу руку материјала да овдје некоје наведем: Приче о пећинама налазимо на стр. 451 и 466, извјештаје о копању блага на стр. 472 и 475; с тиме је у свези вјеровање у траву Златицу (Goldkraut), о којој прича владин савјетник Херман (стр. 486), приче о постању врела на стр. 419, 433, 463 и 465 (дјеломице мухамеданске); народно чарање обухвата омашна поглавља. Врло је занимљива вијест, како се може излећи ђаво (стр. 440), која у сличном мишљењу код Хузула (исп. Кајндл: Die Huzulen, стр. 83) налази паралелу.

На дан благовијести можеш чути животиње, гдје говоре, ако си чиста срца (стр. 487), код Хузула говоре животиње у ноћи пред божић и пред нову годину (Кајндл, стр. 73, 102). Не ваља мимоићи велику улогу, коју неравни бројеви 3, 7 и 9 имају код свих народа; примјера о томе има на стр. 430, 438, 440, 441, 452 и 485. О ровашу се на стр. 424 потанко говори, док се на стр. 469 спомиње чудно мјерење њива по радним данима. У околини озенској и данас се још кадшто дјеца називају по матери (стр. 388) што доводи на матриархат.

На крају да још споменемо занимљиву штудију дра. Људевита Талоција о значењу имена Босне (стр. 333), по којој би Босна на темељу у осталом не баш поуздано утврђене ријечи „бос“ у сјеверо-албанском нарјечју значила „сôна земља“; разлагање Талоцијево завређује због осталог етнографског приказивања пажњу, све ако би у погледу одређења ријечи Босна и на кривом путу било.

В. Хајн.

„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.“ Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo; redigirt von Dr. Moriz Hoernes. I. Bd. Wien 1893, XVIII + 593 S., mit 760 Abbildungen im Texte + 30 Taf.; II. Bd., Wien 1894, XII + 692 S., mit 238 Abbildungen im Texte + 9 Taf.

(„So gross die Hartnäckigkeit war, mit welcher sich das bosnisch-hercegovinische Gebiet, als die Spitze des vom islamitischen Osten gegen die westliche Cultur vorgetriebenen Keiles, bis in das letzte Viertel unseres Jahrhunderts allen Segnungen der Neuzeit zu verschliessen verstand, zo bewunderungswürdig und geradezu beispiellos ist die Schnelligkeit, mit welcher in dem durch unsere Waffen occupirten Lande die geistige Occupation von einer in ihren Zielen und ihren Mitteln klaren und sicheren Verwaltung durchgeführt wird. Durch die schmerzlose Einimpfung aller guten Säfte der modernen Verwaltungskunst wird dem Lande eine Erziehung zu materiellem und geistigem Wohlstande gegeben, wie sie noch keinem Volke sonst zutheil ward. Es erscheint als ein Zug vornehmster Dankbarkeit, dass das Land durch seine erleuchtete Regierung bereits dahin geführt wird, dem Westen als Abschlagszahlung für die empfangenen culturellen Werthe ein durch einen Stab überaus eifriger Gelehrter frisch erschürftes wissenschaftliches Material darzubieten. Und die beiden vorliegenden Prachtbände sind in der That eine sehr stattliche Abschlagszahlung, welche allen an ihrem Zustandekommen Betheiligten, von den Initiatoren an bis

zu den mit der typographischen Ausführung betrauten Firmen, im höchsten Sinne des Wortes zur Ehre gereicht.

Bereits während der Occupationskämpfe und unmittelbar nach ihnen wurde das Land von einer Reihe von wissenschaftlichen Pfadfindern aus den gelehrten Kreisen unserer Monarchie durchzogen, welche an die Stelle der unvollständigen und zum Theile sehr unverlässlichen Nachrichten aus früherer Zeit exacte und für die spätere Forschung vielfach grundlegende Beobachtungen mit nach Hause brachten. Aus dem Kreise unserer Gesellschaft sind besonders die Herren Dr. M. Hoernes, Dr. F. von Luschan und Dr. F. S. Krauss zu nennen und auch der Officiere unserer Armee, welche den archäologischen Fundstellen, besonders auf dem tumulusreichen Glasinac, nachgingen und manches interessante Stück nach Wien lieferten, ist zu gedenken. Das ethnographische und archäologische Fundmaterial, das Bosnien-Hercegovina in so ausserordentlich grosser Menge darbietet, war es vornehmlich, welches mehrere kenntnissreiche Mitglieder der Landesverwaltung alsbald auf den Gedanken der Gründung eines Landesmuseums brachte. So entstand im Jahre 1885 der Museumsverein für Bosnien-Hercegovina, dessen Realisirung zu den Hauptverdiensten des zu früh verstorbenen Dr. Julius Makanec zählt. Von vorneherein erkannte die Landesverwaltung die grosse Bedeutung eines Museums für die geistige Entwicklung des Landes, sowie die Aufgabe, auf das Gedeihen eines so wichtigen Institutes unmittelbaren Einfluss zu nehmen und bereits im Jänner 1888 wurden die im Laufe von drei Jahren zusammengebrachten ansehnlichen Sammlungen unter der Bezeichnung „Bosnisch-hercegovinisches Landesmuseum" in die Verwaltung der Regierung übernommen.

Die grosse Menge und der wissenschaftliche Werth des Materiales, welches von dem allmälig auf vier Herren angewachsenen Stab fachwissenschaftlicher Museumsbeamter, von zahlreichen Landesbeamten und Gönnern des Museums im Laufe der wenigen folgenden Jahre aufgesammelt wurde, ist staunenerregend. Herr Regierungsrath Constantin Hörmann, in dessen Hand die Direction des Museums ruht, gibt im 1. Bande der „Mittheilungen", S. 12—14, eine kurze Uebersicht des reichen Bestandes zu Ende des Jahres 1892.

Die Sammlungen sind in zwei Abtheilungen, die archäologisch-kunsthistorische und die naturwissenschaftliche, welche wieder in die entsprechenden Unterabtheilungen zerfallen, getrennt. Wir begnügen uns hier, einige uns zunächst interessirende Ziffern anzumerken: die prähistorische Sammlung enthielt 1804 Nummern mit mehr als 5000 Objecten; die römischen und mittelalterlichen Sammlungen (ohne Lapidarium und Münzen) 496 Nummern mit über tausend Stücken; die anthropologische Sammlung 53 Schädel und 2 vollständige Skelette aus prähistorischen und anderen alten Gräbern; die Costümsammlung 75 complete Costüm-Figuren und 50 Prunk-Costüme und die Sammlung kunstgewerblicher und ethnographischer Gegenstände 520 Nummern nebst mehreren altbosnischen Holzvertäfelungen und Zimmerdecorationen.

Vergeblich sucht man sich bei dieser kurzen Geschichte des sich aufdrängenden schmerzlichen Seitenblickes auf die Verhältnisse unserer österreichischen Landesmuseen zu erwehren, welche heute noch von Privatvereinen gehalten werden müssen und es nach hundert- oder halbhundertjährigem, vielfach schwankendem Bestande trotz der hochverdienstlichen Leistungen einzelner Fachmänner im Durchschnitte kaum weiter als zu den Erfolgen gebracht haben, auf welche das bosnisch-hercegovinische Schwesterinstitut, dank seiner officiellen Stellung und der ihm zutheil werdenden weisen und kräftigen Förderung nach weniger als einem Decennium seines Bestandes hinweisen kann.

Im Jänner 1889 begann die ausschliesslich der bosnischen Sprache sich bedienende Museumszeitschrift „Glasnik zemaljskog muzeja" zu erscheinen. Sie ist von Herrn

Regierungsrath Hörmann vortrefflich redigirt. Ihr Ziel ist, einerseits den Bestrebungen des Museums in der einheimischen Bevölkerung weitere Verbreitung und erhöhtes Verständniss zu verschaffen und andererseits die Fachkreise Oesterreich-Ungarns und des Auslandes (freilich nur, so weit sie der bosnischen Sprache mächtig sind) mit den Resultaten der wissenschaftlichen Landesdurchforschung bekannt zu machen. In ihren Vierteljahrs-Heften pflegt sie sämmtliche im Museum vertretenen Fächer. Während der wenigen Jahre ihres Bestandes brachte die in jugendlicher Thatkraft wirkende Schaar ihrer meist wohlgeschulten Mitarbeiter eine solche Fülle wissenschaftlich werthvoller Beiträge zu Stande, dass der Wunsch, diese Schätze der mit dem südslavischen Idiom nicht vertrauten Gelehrtenwelt bequemer zugänglich zu machen, immer lebhafter wurde. Diesem Wunsche kam die Landesregierung durch die Herausgabe der vorliegenden „Mittheilungen" entgegen und die Munificenz und Raschheit, mit der sie dies that, ist ein neues Zeugniss für die an leitender Stelle herrschende eingehende Erwägung und die grosse Auffassung der höheren Interessen des Landes.

Die beiden ersten Bände der „Wissenschaftlichen Mittheilungen" bringen neben dem vornehmen Vorworte, mit welchem sich die Redaction vorstellt, und dem vortrefflich orientirenden Museumsberichte Constantin Hörmann's, die in den vier ersten Jahrgängen des „Glasnik" enthaltenen, aber dort manchmal nothgedrungen in eine Reihe von Fortsetzungen zerrissenen Publicationen, im Ganzen 143 Arbeiten, in fachlich geordneter Reihenfolge und zum Theile mit revidirtem oder durch den Redacteur erweiterten Texte. In jedem Bande ist der Inhalt in drei Theile abgetheilt: I. Archäologie und Geschichte. II. Volkskunde und III. Naturwissenschaft; doch geht die Anordnung des Stoffes durch beide Bände durch. So enthält der erste Band in seinem I. Theile (S. 29—346) vornehmlich die Berichte über prähistorische und römische Funde, im II. Theile (S. 349—512) das, was man Landeskunde im engsten Sinne nennen möchte, Geographisches, Beschreibung von Ruinen u. dergl., ferner Sagen, im III. Theile (S. 515 bis 593) Meteorologie und Botanik. Im zweiten Bande enthält der I. Theil (S. 3—354) hauptsächlich Geschichtliches und Arbeiten über mittelalterliche und spätere Objecte und Funde, aber auch in mehreren Mittheilungen beachtenswerthe Abschnitte über prähistorische Funde, der II. Theil (S. 357 bis 508) Sprachliches, Ethnographisches und Kunsthistorisches und der III. Theil (S. 511 bis 692) Zoologie. Auf diese Art ist die Zusammenfassung der einzelnen Stoffgattungen so weit als möglich erreicht. Ref. hätte nur gewünscht, dass bei den einzelnen Abhandlungen und Notizen das Datum ihres ersten Erscheinens, welches sich auf die vier Jahre 1889 bis 1892 vertheilt, angemerkt worden wäre, weil bei eingehenderer Benützung die Kenntniss der chronologischen Reihenfolge von sich nicht vollkommen deckenden Berichten u. dergl. von Werth ist.

Das gegenwärtige Referat will sich nur noch kurz mit den prähistorischen Funden beschäftigen und von dem übrigen reichen und interessanten Inhalte der „Wissenschaftlichen Mittheilungen" absehen. Unter den zwölf Autoren, welche mit vorgeschichtlichen und verwandten Beiträgen sich einstellten, sind besonders die Herren Franz Fiala, Constantin Hörmann, Dr. Carl Marchesetti, Wenzel Radimsky, Georg Stratimirović v. Kulpin und Dr. Ćiro Truhelka namhaft zu machen. Sie sind auch die Hauptträger der einschlägigen Arbeiten im Felde.

Von den ältesten Fundschichten des Landes haben bereits die zahlreichen Höhlen der Kalkgebirge einige Proben beizutragen angefangen. Die Megarahöhle in der Bjelašnica-Korča an dem bekannten, von Sarajevo nach Mostar leitenden Ivan-Sattel lieferte gute Höhlenbärenreste (die ersten auf der Balkanhalbinsel); die Marinovahöhle bei Rogoušići im

Kreise Sarajevo barg im hintersten Winkel ihrer mässig grossen Halle einen neolithischen Wohnplatz. Die weitere Untersuchung der Höhlen wird ohne Zweifel noch manchen interessanten Fund bringen.

Mit der neolithischen Schichte beginnen auch viele der bis jetzt untersuchten prähistorischen Wohnstätten, wenn auch die meisten von ihnen einen sehr langen Bestand, bis weit in die Metallperioden hinein, bekunden und — wie ja selbstverständlich — bis auf den heutigen Tag noch manche Stadt oder Dorfschaft die zu einer neolithischen Ansiedlung einst erwählte Stelle beibehalten hat. In vorderster Reihe treten uns die in der Nachbarschaft von Sarajevo, an den Nordausläufern des Trebević gelegenen Fundstellen von Sobunar, Zlatište und Debelo brdo entgegen, von welchen die erstere einer am Fusse der felsigen Abhänge gelegenen Ortschaft, aus welcher mehr als 30 Hüttenplätze mit Wandbewurfstücken ausgegraben wurden, angehörte und wahrscheinlich mit den beiden anderen, auf den benachbarten Gipfeln angelegten umwallten Plätzen im Zusammenhange stand.

Dann sind noch Vojkovići bei Sarajevo und die umwallte Anhöhe Kičin an der Bunica bei Mostar, welche beide bis in die Zeit der Römerherrschaft gedauert haben, neben vielen anderen Ringwällen (von welchen jener auf dem Glasinac noch weiter unten gedacht werden soll) zu nennen. Von grösster Bedeutung sind die Beziehungen dieser Fundstätten zu den nordwestlichen und westlichen Nachbargebieten. Unter anderem weist Marchesetti darauf hin, dass diese theils umwallten, theils offenen Ansiedlungen die grösste Verwandtschaft mit den ihm so wohlbekannten istrischen und krainischen Castellieren zeigen und mit diesen, deren Verbreitungsgebiet gegen Westen nicht über den Isonzo hinaus reicht, die Anknüpfungspunkte mit den Terramaren und Pfahlbauten Oberitaliens gemein haben. Es ist in dieser Beziehung vor Allem hinzuweisen auf das Vorkommen der Ansa lunata und zahlreicher, für die Terramara-Ansiedlungen charakteristischer, keramischer Ornamente, dann der zuerst in den Terramaren aufgefallenen einfachsten Fibelform, der Fibula ad arco di violino (welche hier wohl in Grabhügeln und noch nicht in Ansiedlungen gefunden ist). An die Bronzefunde aus dem Pfahlbau von Peschiera erinnern z. B. eine Schmucknadel mit flacher Kopfscheibe, zwei Nähnadeln und ein Meisselchen vom Sobunar (I, S. 50, Fig. 40). Daneben eröffnen sich aber auch weiter reichende Ausblicke. Bezüglich charakteristischer, hochgestreckter Gefässhenkel, deren Lumen durch einen Mittelsteg abgetheilt ist, wird (l. c. S. 46) auf das analoge Vorkommen in der ober- und mittelitalienischen Vilanovastufe verwiesen. Man kann aber andererseits auch auf die gleiche Henkelconstruction bei zahlreichen griechischen Dipylonvasen, die vielleicht für beide Küsten der Adria die Vorlage geliefert hat, Rücksicht nehmen. Die jüngeren Schichten dieser Wohnstätten bewahren vollkommen den durch die Gräberfunde der entsprechenden Perioden gekennzeichneten Charakter und brauchen daher nicht besonders erwähnt zu werden.

Von Metallfunden älterer Typen sind noch zu erwähnen: 1 einfacher kupferner Flachmeissel und 1 kupferne Doppelaxt aus dem Bezirke Tešanj, 1 vereinzelt gefundene Bronzeaxt vom Debelo brdo bei Sarajevo, 1 schlankes Bronzeschwert aus der Drina, der Bronzedepôtfund von Šumetac bei Podzvizd im Bezirke Cazin, welcher (zum Theile in Bruchstücken) 25 Sicheln, 6 Hohlkelte, 3 Lappenkelte, die gestielte Kopfscheibe einer ungarischen Streitaxt, 1 kurzen Dolch und 1 Lanzenspitze ins Museum von Sarajevo lieferte, endlich der Fund von Prozor im Ramathale mit einer Serie schöner, grosser Spiralen und Hohlcelte und einige andere, nur beiläufig erwähnte Funde. Diese Gruppe, durchwegs aus Einzeln- oder Depôtfunden gebildet, ist wohl ohne weiters dem specifisch ungarischen Formenkreise zuzurechnen und bei der Construction einer prähistorischen

Culturenfolge für Bosnien zunächst vorsichtig abseits zu stellen. Aus ihnen eine besondere Bronzealtersschichte für Bosnien zu formen, halte ich vorderhand nicht für empfehlenswerth. Anders verhält es sich mit dem schönen Depôtfunde aus der Höhle von Krehin Gradac in der Hercegovina, welchen Dr. Much in den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Kunst- und historische Denkmale" (Bd. XIV, 1888, S. 7) veröffentlicht hat. Er schliesst sich dem im Folgenden zu erwähnenden Fundmateriale organisch an.

Das grösste Interesse nehmen die der Hallstatt-Periode entsprechenden Alterthümer in Anspruch. Aus dieser Periode, welche die Blüthezeit des die nordwestliche Ecke der Balkanhalbinsel als Centrum seiner Ausbreitung bewohnenden illyrischen Volksthums gewesen ist, fliessen die Funde massenhaft. Tumuli und Flachgräberfelder bergen die Reste einer dichten und den Beigaben nach wohlhabenden Bevölkerung. Das Meiste lieferte bisher die Hochebene Glasinac, im Osten von Sarajevo. Dieser mit fetten Weidegründen bedeckte und mit einem natürlichen Schutzwalle von bewaldeten Felsbergen umgürtete Horst trägt eine besonders ansehnliche Zahl prähistoriscker Umwallungen und ausserdem eine sonst nirgends auf solchem Raume vereinigte Menge von Grabhügeln, deren Schätzung zwischen 20.000, 40.000 und 100.000 schwankt. Ueber dieses classische Gebiet liegen drei Berichte der Herren Dr. Truhelka, von Stratimirović und Fiala vor. Wenn diesen Arbeiten auch nur ein provisorischer Charakter zugemessen und die Veröffentlichung der Details einem späteren grossen Werke vorbehalten ist, so reicht das Vorliegende doch aus, um oberflächlich über dieses merkwürdige Fundgebiet zu orientiren. Die verschiedenen Umwallungen sind im Allgemeinen gleichalterig mit den Grabhügeln. Die von den Autoren aufgeworfene Frage, ob man sie (Truhelka, I, S. 65) als systematisch angelegte Festungen zur Vertheidigung der ganzen Hochebene gegen äussere Feinde oder (Fiala, I, S. 168) als Refugium eines um sie herum angebauten Dorfes, als grössere Ansiedlungsplätze (v. Stratimirović, I, S. 121) oder als Hofstätten von Einzelnfamilien (Hoernes, I, S. 168) zu betrachten habe, wird nicht im Allgemeinen, sondern je nach der Lage, Grösse und Construction und durch eine lege artis geführte Untersuchung des Innenraumes und der Umgebung von Fall zu Fall zu entscheiden sein. Auf die vollständige Abgrabung der Umwallung selbst, auf welche bisher das grössere Gewicht gelegt wurde, kommt weniger an. Im Mittelalter und in den Jahrhunderten der Neuzeit wurden mit Vorliebe diese Wälle (sowie die grossen Tumuli Dalmatiens und der Hercegovina, aber auch manche Tumuli des Glasinac) von einer brachycephalen Bevölkerung — offenbar dem heute noch hier wohnenden Stamme — zu Nachbestattungen benützt. Die Tumuli des Glasinac sind aus Steinen und Erde aufgeschüttet, nicht immer rund und kegelig, sondern auch abgeflacht, länglich, manchmal sogar ringförmig. Sie bergen häufig nur ein Grab, aber fast ebenso oft deren mehrere, bis über zehn. Leichenbrand und Skelete kommen nebeneinander vor. Die wenigen conservirbaren Schädel verrathen eine dolichocephale Bevölkerung. Weitere Tumuli, in Anlage und Inhalt jenen ähnlich, werden von Barakovac bei Foča im südlichen Bosnien erwähnt. Die grossen Steintumuli der Hercegovina und des westlichen Bosniens haben bis jetzt ebensowenig wie die dalmatinischen eine befriedigende Ausbeutung geliefert. Von Flachgräbern sind anzuführen: jene von Sreteš und Čatići im Bezirke Visoko mit Skeletten und bescheidenen, der älteren Hallstatt-Stufe entsprechenden Beigaben, ferner die Nekropole auf dem Jezerinafelde nächst Pritoka bei Bihać im nordwestlichen Winkel Bosniens, keine zehn Meilen von dem berühmten Gräberfelde von Prozor bei Otočac in Kroatien entfernt und ihm vollkommen ähnlich. Während die vorliegenden Bände der „Wissenschaftlichen Mittheilungen" nur vorläufige Berichte über diese Nekropole veröffentlichen, hat der „Glasnik" in diesem Jahre bereits Radimsky's vollständige, mit

50 Tafeln illustrirte Publication der aus 528 Gräbern entnommenen, grossartigen Funde gebracht. Wieder sind Brand- und Skeletgräber in buntem Wechsel vorhanden. Die ältesten Funde documentiren die jüngere Hallstatt-Stufe; die Mehrzahl der Gräber ist der La Tène-Periode zuzuzählen, aber mit einer Menge sonderbarer, aus der Hallstatt-Stufe herübergenommener Mischtypen; und eine ansehnliche Zahl von Gräbern gehört der römischen Kaiserzeit an. Der Art und Zeit nach stimmen mit diesen Funden jene von Petrovići bei Rakitno in der Hercegovina überein.

Diese ganze grosse Fundmasse fordert eine gemeinsame Betrachtung. Von ihrer Hauptpartie ist zunächst ein deutlich erkennbarer kleiner Vortrab älterer Typen abzutrennen. So wie in den oben angeführten Castellieren, kommen auch in den Umwallungen und in Grabhügeln des Glasinac und in den Flachgräbern von Sreteš (die Fibula, I, S. 58, Fig. 4) Formen vor, welche an die Terramaren und an altitalische Gräber erinnern und die Documente für die oben ausgedeuteten, uralten Beziehungen vermehren. Bezüglich ihres Verhaltens zu den übrigen bosnischen Funden werden sie aber erst genauer zu fassen sein, wenn ihre Reihen sich noch etwas verdichtet haben und die Details ihres Vorkommens mitgetheilt sein werden. Dass bei der Taxirung dieser Typen hier besondere Vorsicht noth thut, zeigt unter Anderem das aus einem Tumulus des Glasinac stammende, an die cyprischen und böhmischen Bronzezeitnadeln mit einem aus Spiralgewinde gebildeten Kopfe erinnernde Stück (I, S. 138, Fig. 30) aus Silber, welches in Gesellschaft einer der häufigen runden Bronzezierscheiben mit durchbrochenem Mittelttheile und gelapptem Rande gefunden wurde.

In der Hauptmasse der Funde interresirt uns zunächst die der Hallstatt-Periode angehörige Hälfte. In ihr zeigt, so wie bei den vielen Fundorten unserer Ostalpen, jede einzelne Localität, ja z. B. jede einzelne grössere Tumulusgruppe des Glasinac ihre besonderen Eigenthümlichkeiten, welche wie ein wechselnder Schleier das Gemeinsame, Charakteristische umkleiden. Von wenigen Formen kann so, wie von der zweischleifigen Bogenfibel, welche 40 Procent der Fibeln des Glasinac umfasst, gesagt werden, dass ihr Typus durch das ganze, von Illyriern bewohnt gewesene Alpengebiet vorkommt, oder dass sie wie die einschleifige Bogenfibel mit dreieckigem Fusse und einem durch zwei Knoten gegliederten Bügel (I, S. 86, Fig. 71 und 72) hier und in Croatien die nördlichsten Provinzen ihres weit nach Süden über die griechische Welt reichenden Verbreitungsgebietes gefunden habe. Andere Fibelformen und sonstige Gegenstände, unter welchen die eigenthümlichen runden Zierscheiben und die Bogenfibeln mit grossem Fusse den breitesten Platz einnehmen, auf die wir aber hier nicht näher eingehen können, erscheinen als Provincial-Typen, lassen aber oft ganz genau ihre Abstammung von den weiter verbreiteten oder von importirten Formen erkennen. Besonders bemerkenswerth sind die als unmittelbarer griechischer Import erkennbaren Funde, wie charakteristische Thongefässe, die von v. Hochstetter publicirte bronzene Oenochoe, ein Bronzehelm (I, S. 78, Fig. 48) und bronzene Beinschienen (I, S. 135, Fig. 11). Auch die neben dieser Figur abgebildeten eisernen Doppeläxte (Fig. 14—16), Amazonenbeile, sind vielleicht hierher zu zählen.

Die der La Tène-Periode angehörige zweite Hälfte der Fundmasse ist von der ersten nicht sauber zu trennen, weil sich, wie es scheint, in diesem conservativen Lande der Geschmack an den Formen der ersten Eisenzeit bis weit in die der La Tène-Periode zugemessenen Jahrhunderte hinein erhalten hat. Auf die Merkmale für die Degeneration der Industrie und des Geschmackes, welche ein verspätetes Ausleben der Hallstatt-Cultur in den Bergnestern des Glasinac verräth, hat M. Hoernes in den „Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft“ (Bd. XIX, 1889, S. 149) mit berechtigter Eindringlichkeit

hingewiesen. Es ist heute noch nicht genau zu ermessen, wie weit in die letzten Jahrhunderte v. Chr. hinein die Hallstatt-Typen auf dem Glasinac ihr Dasein gefristet haben. Das spärliche Vorkommen keltischer und römischer Typen verleitet zu einer sehr weitgehenden Schätzung. Dieser abgeschlossene Horst war ja dem einsamen Fortvegetiren eines anderwärts längst überholten Culturstadiums ganz besonders günstig. Aber auch an den anderen Fundplätzen des Landes zeigen sich ähnliche Erscheinungen in Hülle und Fülle, wie kaum in einer anderen Fundprovinz. Denn selbst in jenen Fundserien, an welchen der keltische Formenschatz einen dominirenden Antheil hat, finden sich neben den bekannten, weit verbreiteten La Tène-Typen eine Menge provincialer Ausgestaltungen, welche alle auf das Fortwirken des Hallstatt-Stiles bezogen werden können. Hieher zählen wir, um nur ein Beispiel zu nennen, die im Jezerinafelde und in Prozor so häufigen Fibeln von der im Bd. I, S. 193, Fig. 7, abgebildeten Art.

Erst die römische Herrschaft hat hier, wie auch in anderen Provinzen, mit diesen älteren Traditionen gründlich aufgeräumt, und die leicht zu merkenden römischen Formen können daher überall, wo sie — gleichsam als Nachtrab der grossen Fundmassen — auftreten, in Gräbern, wie auf Ansiedlungsplätzen, als sichere Marksteine angesehen werden. Dieser Eigenschaft wegen sind die römischen Funde vor Allem von Verkennung frei zu halten, wie sie, nebenbei bemerkt, z. B. den in Bd. I, S. 136, Fig 22, abgebildeten Ringen mit übergreifenden und sich festrankenden Enden begegnete, welche keine La Tène-Form, sondern Typen der römischen Kaiserzeit sind. Dieser römischen Periode scheinen auch noch Tumuli und Flachgräber mit Wellenornament- und Kammstrichgefässen, die leider arm an sonstigen Beigaben sind, anzugehören. Dem in allen mitteleuropäischen Provinzen des römischen Reiches zur Kaiserzeit verbreiteten Wellenornamente kommt hier nicht die Bedeutung zu, wie in Norddeutschland, wo es Virchow als das Leitfossil der slavischen Einwanderung nachgewiesen hat.

Die ersten schönen Funde vom Glasinac und von Krehin Gradac, welche nach Wien kamen, haben bekanntlich v. Hochstetter veranlasst, in seiner letzten grösseren Arbeit (Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St. Margarethen in Krain und der Culturkreis der Hallstätter Periode [Denkschriften d. mathem.-naturwiss. Classe d. k. Akademie d. Wissensch. Bd. XLVII, Wien 1883]) Bosnien als ein während der ersten Eisenzeit culturvermittelndes Bindeglied zwischen Griechenland und Mitteleuropa ins Auge zu fassen, und diese Ansicht, zuerst scharf bekämpft, hat allmälig eine gewisse Verbreitung gefunden. Nun hat speciell die Bergebene des Glasinac die auch vom Ref. („Mittheil. d. Anthrop. Gesellsch.“, Bd. XIII, 1883, S. 234) getheilte Erwartung, dass sie sich als eine Etappe zwischen Griechenland und Hallstatt erweisen werde, nicht erfüllt. Sie markirt keine Verbindungslinie, sondern ist vielmehr eine Sackgasse. Aber die bemerkenswerthe Zahl von Anticaglien, welche entweder als directer griechischer Import oder als über die ganze Länge der Balkanhalbinsel verbreitete Formen zu erkennen sind und die übrigens ziemlich kleine Zahl der im Lande gefundenen, leider noch nicht publicirten griechischen Münzen zeigt, dass die Verbindung mit dem Süden der Halbinsel eine ziemlich lebhafte war, und die Reihe der abgeleiteten Typen lässt ihren Einfluss ganz beträchtlich erscheinen. Die Frage, ob sie nur zur See oder auch zu Lande stattfand, wird wohl erst durch die noch in weiterer Ferne liegende Untersuchung des albanesischen Bodens ihre Beantwortung finden. Marchesetti (Bd. I, S. 321) hält an der Hoffnung fest, dass weitere Untersuchungen „uns die Wege zeigen werden, welche die Cultur von Osten nach Westen gewandelt ist“. Aber das sehen wir schon: Auf der Höhe der Entwicklung der Hallstatt-Cultur, wo in den illyrischen Landen die grösste locale Differenzirung, die man sich innerhalb eines

Culturkreises denken kann, platzgegriffen hatte, werden wir die Spuren jener Wege nicht mehr finden. Wir werden unsere Aufmerksamkeit auf die tieferen, gleichmässiger und weiter ausgebreiteten Schichten (auch aus Serbien sind ja bereits eine „fibula ad arco di violino", Doppeläxte aus Kupfer und ähnliche Funde bekannt) lenken müssen.

Wenn wir zum Schlusse dem prächtigen literarischen Unternehmen der „Wissenschaftlichen Mittheilungen" vom ganzen Herzen gedeihlichen Fortgang und reichliche Nahrung aus den wissenschaftlichen Forschungen im Lande wünschen, so können wir für unser Fach — um ein wenig aus der Schule zu schwätzen — zugleich verrathen, dass der Eifer und das Finderglück unserer bosnischen Freunde diesem Wunsche bereits wieder ein grosses Stück entgegen gekommen sind, und dass unsere auswärtigen Fachgenossen sich nicht nur auf neue, zum Theile bereits oben erwähnte metallzeitliche Funde, sondern auch auf echte Pfahlbauten (im Unaflusse, von welchen der bis jetzt untersuchte Pfahlbau von Ripač aus der neolithischen bis in die Hallstatt- und möglicherweise in die La Tène. Periode reicht) und auf eine grossartige neolithische Fundstelle (von Butmir bei Sarajevo mit Massen von Steinartefacten, überaus merkwürdigen keramischen und speciell figuralen Funden und unter Ausschluss jeglicher Metall- und Knochenartefacte) gefasst machen dürfen.

J. Szombathy.")

* * *

„Ein Land, das wie Bosnien-Hercegovina in Folge seiner natürlichen Bodenbeschaffenheit sich gegen die Aussenwelt in ungewöhnlichem Masse abschliesst, in welchem die Völkerverschiebungen nur langsam vor sich gehen konnten und daher nachhaltigere Spuren hinterlassen mussten, verdient vor Allem die besondere Aufmerksamkeit des Ethnographen; auf diesem Gebiete findet er die seltene Gelegenheit, althergebrachte Sitten und Gewohnheiten bis in die frühesten Zeiten verfolgen und in ihrer ursprünglichen Reinheit studiren zu können. Der Hauptsache nach treten auf diesem Boden slavische neben uralten illyrischen Elementen zu Tage; der Mohammedanismus vermochte nicht, die eingewurzelten Lebensgewohnheiten wesentlich zu stören. Zum Beweise dafür mag erwähnt werden, dass in der Umgebung von Jajce der Donnerstag in der Zeit vom Frühlings-Anfange bis zur Ernte als grosser Volksfeiertag auch von den Mohammedanern gehalten wird, obwohl dies gegen die Vorschriften des islamitischen Glaubensrechtes verstösst und von der Obrigkeit mehrfach verboten wurde (vgl. S. 487). Ebenso wird der St. Prokopius-Tag in Foča allgemein gefeiert, und ein Muslim, der an diesem Tage auf dem Felde arbeiten wollte, wurde durch Blitz und Donner daran gehindert (S. 488). In manchen anderen Dingen hat der Mohammedanismus eine Umformung vorgenommen; so soll z. B. das Färben der Kerzen an den Mubarek-Abenden in Sarajevo aus dem Färben der Oster-Eier hervorgegangen sein (S. 435). Dagegen sind manche von den Sagen und Volksüberlieferungen rein mohammedanischen Ursprunges, wie die von der Entstehung der Menschen und ihrer Temperamente (S. 420).

Wiewohl der vorliegende Band keine systematischen Beiträge zur Volkskunde, sondern nur Rohmaterial, das von Einheimischen geliefert wurde, bringt, so bietet er dem Forscher nicht unwesentliche Behelfe.

Schon die Art und Weise, wie die einzelnen Mittheilungen gegeben sind, gehört mit in den Bereich der Volkskunde. Ich verweise dabei besonders auf das treffliche Capitel „Ursprungsgeschichten und andere Volksmeinungen" von Johann Zovko (S. 426 ff.), welches sich strenge an die landläufige Form des Erzählens hält.

Aus dem vielfach zerstreuten Materiale sei Einiges in Folgendem hervorgehoben: Höhlensagen finden wir auf S. 451 und 466; Berichte von Schatzgräbern auf S. 472 und 475; damit hängt zusammen der Glaube an das Goldkraut, mitgetheilt vom Regierungsrathe Hörmann, S. 486; Sagen von der Entstehung von Quellen auf S. 419, 433, 463, 465 (zum Theile mohammedanisch); der Volkszauberei sind umfangreiche Capitel gewidmet. Sehr interessant ist die Mittheilung, wie man einen Teufel ausbrüten kann (S. 440), die in einer ganz ähnlichen Vorstellung bei den Huzulen (vgl. Kaindl, Die Huzulen, S. 83) eine Parallele findet. — Am Tage Maria Verkündigung kann man die Thiere sprechen hören, wenn man reinen Herzens ist (S. 487); bei den Huzulen sprechen die Thiere in der Weihnachts- oder Neujahrsnacht (Kaindl, a. a. O., S. 73, 102). Nicht zu vergessen ist die grosse Rolle, welche die ungeraden Zahlen 3, 7 und 9 bei allen Völkern spielen; Beispiele hiezu sind auf S. 430, 438, 440, 441, 452 und 485. Das Kerbholz wird eingehend auf S. 424 besprochen, wogegen auf S. 469 eine eigenthümliche Bemessung der Aecker nach Arbeitstagen erwähnt wird. In der Umgebung von Ozren werden noch heutzutage manchmal die Kinder nach der Mutter benannt (S. 388), was auf das Patriarchat zurückgeht.

Zum Schlusse sei noch auf die interessante Untersuchung von Dr. Ludwig Thallóczy über die Bedeutung des Namens Bosna hingewiesen (S. 333), nach welcher Bosnien auf Grund eines übrigens nicht ganz sicher belegten Wortes „Bos“ im nordalbanischen Dialecte das „Salzland“ bezeichnen sollte; die Ausführungen Thallóczy's verdienen, wenn sie auch in der Bestimmung des Wortes Bosna fehlgehen sollten, wegen der sonstigen ethnographischen Erörterungen Beachtung. W. Hein.“)

Професор на бечком свеучилишту, госп. Вилъем Томашек (Tomaschek) пише у нарочитом писму:

„Понизно потписаноме част је приопћити Вашој Преузвишености, колико ће унаприједити у његовим знанственим штудијама милостива пошиљка горње драгоцјене публикације. Потписани је год. 1890. именован сурадником ex honore при новој, на велико заснованој реалној енциклопедији за класичку старину, од које је већ изишао први свезак Стутгарт 1893. (А до Александер, 1440 страна; а и наставак до Аз већ је давно готов до чланка „Арабиа“), и то за топографске и етнографске чланке ових опсежних подручја: Pannonia, Illyria, Dacia, Moesia, Scythia, Caucasia, Ariana, Serica, India, Azania. Већ године 1891. израђени чланци првог свеска трпјели су с тога, што се за Илирију (Dalmatia) дотични први дијелови Гласника због краткоће времена, и јер потписани ни једног ексемплара није стално имао у рукама, нијесу могли употријебити; то ће од сада, хвала добростивој брижљивости Ваше Преузвишености, почевши од писмена Б у корист ствари на боље окренути; ја молим, да се ове приказане прилике узму на знање, јер ће иначе босански стручњачки друзи, који не слуте, да су чланци А већ више година прије морали бити довршени, мени у гријех уписати, што није у обзир узет у Гласнику пописани, сада по дру. Хернесу узорно редиговани материјал. Ове ће године потписани довршити своје „Трачане“; а споро напредовање његових штудија тумачи се огромним пољем, које му по његову звању као професору географије у високој школи ваља обрађивати. Ипак он иза тога једнаким начином мисли обрадити Илире, изузевши прехисторичку и умјетничко-археолошку грађу, којом и онако др. Хернес дивно влада, и то најприје у једној академичкој расправи о илирским

особним и мјесним именима, дакле више у језикословно-хисшоричком правцу, који је правац др. Хернес, како изгледа, искључио од својих штудија.

Потписани ће себи вазда рачунати у највишу част, ако своје радње, које год руке биле, буде смио шиљати Вашој Преузвишености."

(„Der ergebenst Unterzeichnete beehrt sich Euer Excellenz mitzutheilen, in wie hohem Grade er durch die gnädige Zusendung der obgenannten werthvollen Publication in seinen wissenschaftlichen Studien gefördert sein wird. Derselbe wurde 1890 zum Mitarbeiter ex honore an der neuen grossangelegten „Realencyclopädie für das classische Alterthum" ernannt, von welcher bereits der erste Band, Stuttgart 1893 (A bis Alexandros, 1440 Seiten; auch die Fortsetzung bis AZ ist schon lange fertig bis auf den Artikel Arabia) erschienen ist, und zwar für die topographischen und ethnographischen Artikel folgender umfassender Gebiete: Pannonia, Illyria, Dacia, Moesia, Scythia, Caucasia, Ariana, Serica, India, Azania. Die bereits im Jahre 1891 ausgearbeiteten Artikel des ersten Bandes leiden noch an dem Umstande, dass für Illyria (Dalmatia) die betreffenden ersten Theile des „Glasnik" der Kürze der Zeit wegen, und weil der Unterzeichnete kein Exemplar dauernd in Händen hatte, noch nicht nach Gebühr konnten verwerthet werden; das wird sich nunmehr, Dank der gütigen Fürsorge Euer Excellenz, vom Buchstaben B angefangen zum Vortheile der Sache ändern; ich bitte diesen Sachverhalt gnädigst zur Kenntniss zu nehmen, weil sonst die bosnischen Fachgenossen, welche nicht ahnen, dass die A-Artikel schon Jahre vorher ausgearbeitet werden mussten, mir die Ausserachtlassung des im „Glasnik" niedergelegten, jetzt von Dr. Hoernes musterhaft redigirten Materials mir zum Vorwurf machen könnten. Im laufenden Jahre wird der Unterzeichnete seine „Thraker" zum Abschluss gebracht haben; das langsame Fortrücken seiner Studien erklärt sich aus dem grossen Arbeitsfeld, das ihm sein Beruf als Professor der Geographie an der Hochschule auferlegt. Derselbe gedenkt gleichwohl, hierauf in ähnlicher Weise die Illyrier zu behandeln, mit Ausnahme des prähistorischen und kunstarchäologischen Stoffes, den ja ohnehin Dr. Hoernes in vorzüglicher Weise beherrscht, und zwar zuerst in einer akademischen Abhandlung über die lilyrischen Personen- und Ortsnamen, also mehr nach der sprachhistorischen Seite hin, welche Dr. Hoernes von seinen Studien, wie es scheint, ausgeschlossen hat.

Der Unterzeichnete wird es sich stets zur höchsten Ehre anrechnen, seine Arbeiten, welcher Art sie immer sein mögen, Euer Excellenz übermitteln zu dürfen.

In Hochachtung und Dankbarkeit Wilhelm Tomaschek.")

Једнако ласкаве рецензије изашле су већ истим поводом у различитим политичким листовима, али мислимо, да нам их овдје већ за то не треба прештампавати, јер је већина наших читалаца те оцјене за цијело читала у дотичним листовима.

Фригијска капа, комад босанске женске ношње.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка.**

Прије више година имао са му неким мјестима сребреничког котара прилике, виђати у женскиња чудну ношњу на глави, каке у Босни и Херцеговини нигдје више нема, те је прилика, да је везана за прастару традицију и да је прије била опћенитија, али се је касније стегла на осатско подручје.

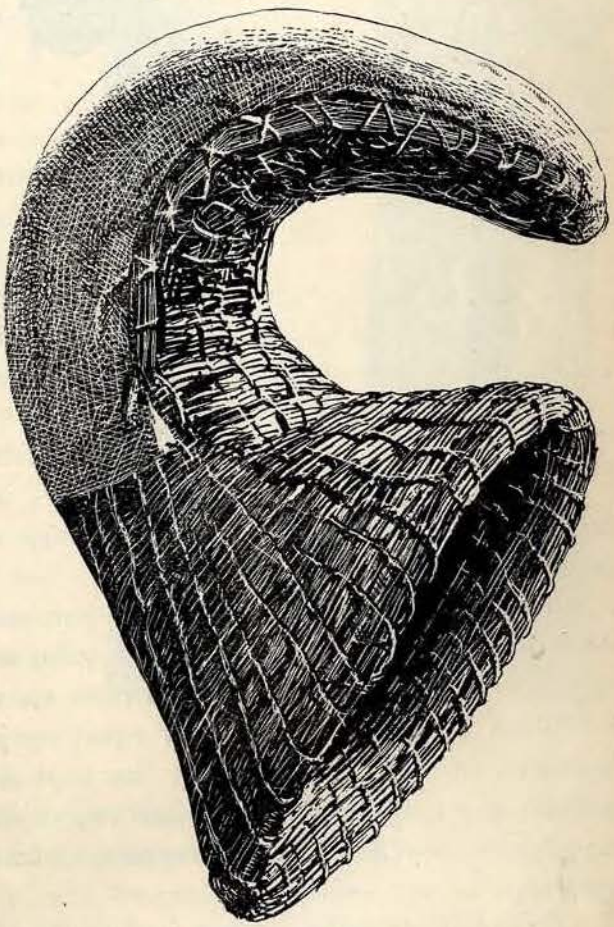

Слика 1.

У данашње вријеме узмиче она и овдје пред новијим укусом и ја у цијелом подручју само четири жене могох да нађем, које пркосећи подругивању млађе генерације, задржаше тај нешто необични накит на глави. Многим трудом и наговарањем пође ми за руком, те набавих један експемплар те ношње.

Тај је накит доста компликирано удешен, али већ на први поглед примијетиш, да му је главни и за нас најзанимљивији дио капа, слична познатој фригијској капи. Та је капа оплетена од осушених ланених петељки, док је савинути вршак од гужве осушеног струка босиока савијен, *слика 1.* Да ли се ова пошљедња

биљка употребљује због свог мириса или из другог разлога, не могох сазнати, ма да се свуда на исти начин приређује. По овом дијелу стекла је та капа очевидно данас обичајно име „рога“.

Зачудни дојам, што би га само таком капом покривена женска глава извела, ублажује се као рука дебелом, од марама усуканом и загаситом тканином обавијеном гужвом, која на облик лука заокружује чело, *слика 2.* Око те гужве намотава се један дио напријед почешљаних власи, па тиме настаје горостасан шињон.

Слика 2.

Други је састојак од прилике 10 *ст* широк, 40 *ст* дуг црвен трак, који на сваком крају има везивом од гмизâ укусно украшен листак, с кога се спуштају ресе од црвене свиле или памука, *слика 3.* У средини је трак тако разрезан, да се може навући на савинути капин шиљак, а китњасти му крајеви висе преко гужве и преко рамена, и тиме сва та подоба излази кићена.

Поврх те капе пребаци се једноставна, само понешто извезена, а кадшто и новцем украшена марама, те се башлијама тако прибоде, да се под марамом види облик капе, *слика 4.*

Тај чудни накит тиме бива још занимљивији, што му постање морамо пренијети у предсловјенско доба, те на древним сликама можемо да уходимо трагове свим елементима од којих је састављен.

Капа је ношња, за коју у прво вријеме нијесу знали ни Грци ни Римљани, и којом су се и у касније доба служили само за рђава времена и на путу. У Азији насупрот била је тако обичајна, да се на грчким вазама и шкулптурама вазда види као карактеристика Азијата.

Не може се рећи, докле је била распростртa фригијска капа. Од Грка је узеше како Тројанци, н. пр. Парис, Анхиз, Ганимед, тако и трачки пјевач Орфеј, па и сам Митрас, коме је домовина била Персија и Персијанци у опће. И нијесу ту капу носили само

мушкарци, јер у древно доба налазимо и женске подобе, покривене фригијском капом, тако нарочито Амазонке Медеу и Хелену, која је на једном етрушчанском огледалу[1]) приказана с фригијском капом, па се тиме рођена Гркиња приказује као натурализована Азијатка.

У древно доба видимо дакле најприје у Малој Азији пралик једне ношње, коју данас сретамо у сјеверном крају Балканског полуострва. Намеће нам се по томе питање: имамо ли ту пред собом предају из предримског доба или пуки случај, по коме је ношња, обичајна у древно доба, сама по себи изникла у Босни?

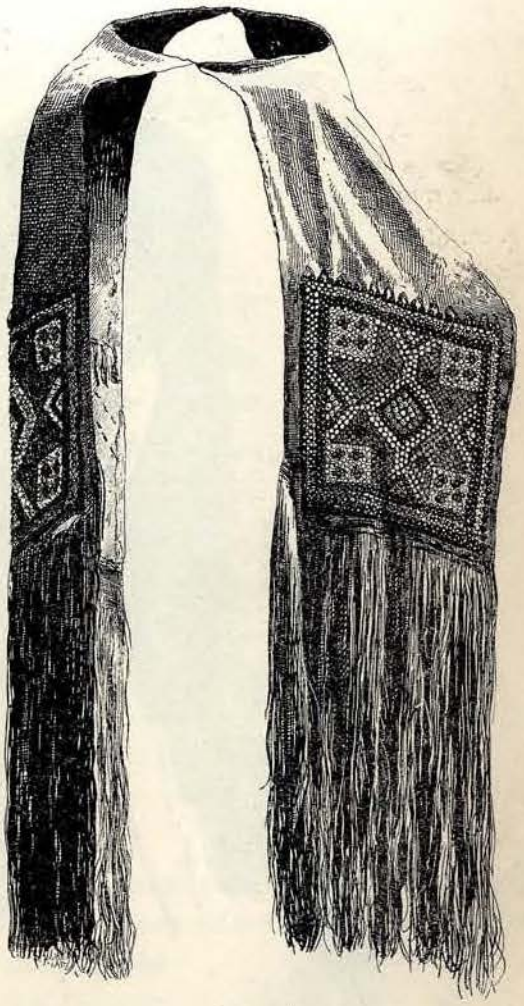

Слика 3.

Прије свега можемо питати, да ли су предримски житељи Балканског полуострва били у таким одношајима прама Малоазијаћанима, да су од њих могли прихватити ту карактеристичну ношњу? Можемо у томе подсјетити на Страбона, који је више примјера једнаких мјесних имена нашао у Троади (Troas) и у Трацији, и који Фрижане изријеком назива трачким племеном. Сродност између Трачана и малоазијатских Фрижана тврдили су у осталом и други класички писци, те код Херодота налазимо забиљежену бајку из Маћедоније, по којој су Фрижани некоћ као сусједи Маћедонаца били насељени на Балканском полуострву, те се одавле преселили у Малу Азију. По Лићанину Ксанту (Xanthus), који се је као рођен Малоазијаћанин поводио за домаћом традицијом, иселили су се они послије тројанског рата, а по Конону (код Фоција) 90 година прије тога рата.

По Херодоту била је Ематија средиште европско-фригијске државе (исп.: Страбо, XIV.).

---

[1]) Gerhard: Etr. Spiegel, 2, 181.

И у само историчко доба налазимо још Фрижане у Европи: то су трачки Брижани, на које је Мардоније наишао у својој војни (Херодот, VI., 45, Стеф. Биз., Плин., IV., 8). По звуку је Брижанин и Фрижанин иста ријеч. Не треба нам се дакле чудити, кад у

Слика 4.

Мезији нађемо Мижане, у Панонији Пеоњане, племена, која се спомињу и уз малоазијатске Фрижане.

Можемо дакле за стално узети, да је међу становницима Балканског полуострва и међу Фрижанима у етничком погледу била сродност, при чему је за наше питање свеједно, да ли нам исходиште тој сродности ваља тражити с ове или с оне стране Дарданела. За нас је доста ако

смо културно-историчку свезу између фригијске капе у Малој Азији и у сјеверним странама Балканског полуострва уопће учинили вјероватном. Да је слична капа обичајна била у томе подручју у римско доба, то видимо на фигурама Дачана, који су на Трајановом ступу већином приказани с том капом, в. *слику 5.*

Слика 5.

На сликаријама по грчким вазама налазимо фригијску капу декоративним додацима свакојако искићену. Кад по њој видимо наборе, онда можемо судити, да је око поставе од јарине намотана била марама. У многим пригодама видимо у те капе онај дио, који долази на затиљак продужен, па се спушта низ руке и рамена. И овдје ћемо се истини више приближити, ако помислимо на пребачену мараму, него да је капа и продужак над затиљком био од једног комада јарине.

Особито богато искићена капа била је кидарис, у које тракови, што се по странама спуштају, сјећају на осатички накит. У приданој овдје шкици приказан је Орфеј по слици на једној вази[1]) с кидаром, *слика 6.* Занимљив споменик, који се овдје може испоредити, јесте т. зв. Даријева ваза у Напуљу, гдје је фригијска капа и кидарис различито искићена.

Слика 6.

Из саме Босне можемо као интересантан објекат за испоређивање навести од олова љевену главицу, која је год. 1892. ископана из римских развалина код Сто́ца, *слика 7.* Та је главица најприје покривена капом по фригијском начину, а за тим над челом има полукружну гужву од власи, како је познајемо из Осатице.

Слика 7

Што је та у Римљана посве необична ношња нађена на антикној слици, може се можда тако протумачити, да је то била обичајна народна ношња старосједиоца, и тако би нам та ношња у данашњем њеном облику изашла као останак дубоко укорињене предримске традиције.

---

[1]) Из: Baumeister, Denkmäler des classischen Alterthums, стр. 1122, слика 1318.

Као примјер таке дугоживе традиције у ношњи још бих навео једну оправу, којом се у Херцеговини служе пастирице за рђава времена. То је од вунене јарине начињена кукуљица, која покрива главу и рамена, *слика 8.* Сличном су се кукуљицом служили и Римљани, а звала се је у њих кукулус (cuculus). То име дакле данас још живи у Херцеговини као диминуативни облик ријечи, којој је без сумње коријен римски cuculus.

На крају још ћу да напоменем, како су стару ту капу у Осатици у новије доба преудесили.

Прије свега су од лана сплетену фригијску капу замијенили црвен-капом, за коју је с прије да при врху придјевена уска, новцем опшивена гужва.

Слика 8.

Слика 9

Ресасти трак такођер скидоше, али за то младе жене прве године иза свадбе носе голему перјаницу од паунових и обојених кокотових пера као особито одликовање. Па да тај накит изађе још укуснији, причврсте уз перјаницу још и огледалце.

Преко капе пребаце једноставну, понешто везену мараму, *слика 9.* Када година мине, онда скину перјаницу, а придрже остали накит на глави.

Римски нахођаји из Босне.

Приопћио

музејски пристав **Фрањо Фиала.**

1. Римски нахођаји из Купреса.

Пô сата на исток од варошице Купреса води котарски пут, грађен из Ливна у Бугојно кроз кланац Велика Врата. На највишем мјесту кланца 1384 *m*, нађени су године 1892. пригодом оправљања цесте тик до ње у слоју црнице, дебелом од прилике 40 *cm*, на истрошеном вапненцу комади опеке, фрагменти од иловастих рбина, животињске кости, уломци од жељезних справа, бронцани стилус, сребрен прстен и 20 бронцаних новаца. Од тих објеката доспјеше новци, бронцани стилус и прстен као дарови господина управитеља испоставе Исидора Грума у збирке земаљског музеја.

Слика 1.

У јуну 1893. походио је писац овог чланка то находиште, па је при томе ово разабрао. У слоју црнице, од кога је нађено још неколико малих останака, нигдје није било трага каком зиданом темељу, али је множина комада типичне римске опеке потврдила мнијење, које се је само собом наметало, да је на том мјесту била нека мала римска грађевина. Народна традиција прича о некој краљици, која је у Стржњу столовала, а на Великим Вратима имала свој љетниковац.

У најближој близини тог нахођаја нашао је писац двије од ломљеног камена зидане чатрње или бунара, који су готово до врха били затрпани рушевином и зарасли густим шипрагом.

За обитавање висина Великих Врата, барем при данашњим климатичким приликама, није подесна. Зими је висина кланца изложена најљућој бури и дуготрајним сметовима. Ја мислим, да је овдје била само каткад за вријеме посједнута римска војничка постаја, да чува цесту. У погледу рукотворинâ ваљало би ово примијетити. Бронцани стилус, *слика 1.*, $^1/_1$ нар. вел., дуг је 74 *mm*, $1^1/_2$ *mm* дебео,

а на једном је крају попут лопатице сплоштен и превинут. Сребрни прстен, *слика 2.*, $^1/_1$ нар. вел., елиптичког је облика, а у средини једне дуге стране има овалну плоју, на којој се виде усавађена латинска писмена. Могла би се овако од прилике прочитати: F и E лигирано, надаље L, I и X, дакле FELIX.

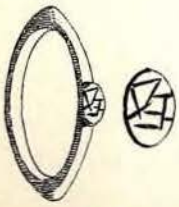

Слика 2.

Премјери су прстену 23 *mm* и 20 *mm*, дебљина 1 *mm*. Међу новцима заступани су: Клаудијус II. Готикус (268. до 270. п. Хр.) у 1, Константин Велики (323. до 337. п. Хр.) у 2, Констанс у 1, Констанцијус (337. до 361. п. Хр.) у 6, Валентинијан I. (363. до 364. п. Хр.) у 1, Теодосијус (379. до 395. п. Хр.) у 3 експемплара. Шест се комада више није могло одредити.

По нађеним новцима може се од прилике одредити доба римске стражарнице на Великим Вратима, те се може узети, да је зграда постојала од посљедње трећине трећег вијека до свршетка четвртог вијека по Хр.

2. Римска гробна свјетиљка.

Близу Бусоваче нађена је на мјесту Пољу послије велике једне кише на тек преораној њиви мала римска иловаста свјетиљка, коју је господин шумар И. Халбман даровао земаљском музеју. Оно мјесто, гдје је нађена, није се послије даље претраживало.

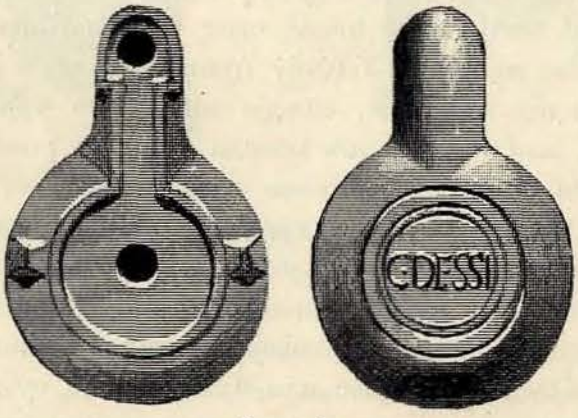

Слика 3.

Нађени је експемплар, *слика 3.*, $^1/_2$ нар. вел., 10 *cm* дуг, 75 *cm* широк, а на дну му се види печат C·DESSI, Cajus Dessius. Тај се натпис чешће налази. Из провинције Далмације познат је један комад из Задра[1]); од других находишта наводим Љубљану и Сибињ[2]).

[1]) Момсен, C. I. L. III., 6436.

[2]) Момсен, C. I. L. III., $6008/_{18}$ и $6286/_2$.

Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský**.

Kada sam godine 1892. prvi put došao u bilećki kraj, pa ga unakrst obišao, da riješim neka rudnička pitanja, našao sam se u čudu s množine gromila, kojih onuda svuda ima obilje, te su njima gotovo zasuta brda i doline.

Tom sam prilikom do 2000 gromila stranom ja glavom vidio i nabrojio, stranom sam o položaju i broju takih gromila u kotaru bilećkom dobio pouzdane podatke od jednog činovnika, koji mi je kazao i za više razvalina od rimskih naseobina.

Na moju je pobudu iza toga rečeni činovnik u jesen 1892. na nekoliko mjesta pokušao prekopavati; pri tome je prekopao 4 gromile u Moskom, 2 gromile u Plani, za tim po jednu u Bjelanima, Divinu, Bijeloj Rudini i u Krtinju, a o tome je prekopavanju poslao izvještaj, koji mi je uz spremljene u zemaljski muzej nahogjaje služio temeljem za opis, što ovdje slijedi.

A. Mosko (južno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 9 *m*. Gromila je bila veoma deformirana, a bila su u njoj dva skeletna groba, kojim je dno oko 30 *cm* bilo niže, nego razina okoline pri gromili. Oba su groba bila smještena paralelno jedan uz drugi, pravokutno okvirena ovećim kamenjem i natkrivena nepravilnim kamenitim pločama. Sasvim rastrošeni i prhki kosturi bili su položeni od sjeveroistoka prema jugozapadu, s glavom na sjeveroistočnoj strani.

Ukraj lijeve strane sjeverozapadno, dakle s lijeva položenog kostura nagjena je pri prsima broncana fibula, *slika 1.*, u koje samo što nema

petlje i jezičca. To je fibula na obluk grčkog oblika, s visokom, pravokutnom noškom sa zaliscima i glatkom, okruglom stremenkom. $D = 53\ mm$, $V = 34\ mm$.

Sličnih fibula, u kojih su kao nožice plojke, koje sa zaliscima, a koje s probijenim rupama, ima previše u velikoj halštatskoj nekropoli na Glasincu [1]).

Nego sve ove fibule imaju po dvije petlje, to jest jednu na kraju glavice, kojom otpočinje jezičac i drugu uvrh nožice, dočim ovi naši eksemplari imaju samo po jednu petlju.

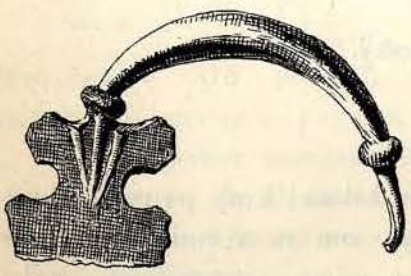

1/1

Slika 1.

Fibulâ s jednom petljom i pravokutnom plojkom nožice nagjeno je na Glasincu samo nekoliko komada [2]), ali i od ovih razlikuje se ona iz Moskog time, što joj je stremenka iznad petlje pri glavici i iznad nožice ukrašena po jednom kvržicom.

Ali inače sličnost izmegju rečene fibule i onih na Glasincu udara u oči, pa je tolika, da je i ornamentacija plojke u nožici sasvim jednaka [3]). Inače ni pri kojem kosturu nije nagjeno daljih priloga.

Gromila 2.

$Pr =$ oko $12\ m$. Ta je gromila na pola već bila raskopana, pošto su negda iz nje uzimali kamen za gradnju kordunske zgrade u Moskom. U njoj su bila četiri rastrošena kostura, koji su radijalno bili položeni spram četiri strane svijeta i glavama bili okrenuti prama periferiji, a nogama prama sredini. Svaki je od tih grobova, kao i onaj pod gromilom 1, bio ogragjen kamenjem i prekriven kamenitim pločama.

Ukraj kostura, koji je glavom bio položen prama jugu, nagjeni su rasuti ovi broncani prilozi:

a) Probušen, u sredini po dužini sa četiri šipkasta nastavka ornamentiran nakit, *slika 2.* $D = 20\ mm$, $Pr = 21\ mm$. Valjda je to bila

---

[1]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 36, sl. 33. — Str. 38, sl. 48. — Str. 43, sl. 77. — Str. 45, sl. 97. i str. 139, sl. 177. — Onda Glasnik 1889., sv. III., str. 30, sl. 9. — Str. 33, sl. 25. — Str. 36, sl. 36. — Str. 39, sl. 54. — Str. 44, sl. 76. — Za tim Glasnik 1890., str. 79, sl. 15. i 18. i str. 394, sl. 4.

[2]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 39, sl. 54. i str. 45, sl. 98. — Za tim Glasnik 1889., str. 34, sl. 30., nadalje 1891., str. 364, sl. 34. i 36.

[3]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 38, sl. 48. — Onda Glasnik 1889., sv. III., str. 33. sl. 25.

hamajlija u sredini nekog nakitnog lančića. Slični su nakiti na Glasincu više puta nagjeni[1]);

b) ostanci finog lančića od broncane žice s okruglim karičicama;

c) dva veća i jedno manje polukrugljasto puce s polukruglom ušicom. *slika 3.* Puceta te ruke nalazimo i u inventaru glasinačkih gromila, te je takvo puce, ali dvostruko, prikazano u Glasniku 1889., sv. III., str. 33, slika 27., pa onda u izvještajima bečkog antropološkog društva (Mitth. der anthrop. Ges., Wien) 1889., sv. XIX., str. 39, slika 50.

U ostala tri groba nije bilo priloga.

Gromila 3.

Pr = 9 *m.* U sredini gromile nagjen je posve rastrošen kostur, položen u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani, koji je bio ogragjen kamenjem i poklopljen nepravilnim kamenitim pločama. Priloga nije bilo nikako.

Gromila 4.

Pr = 9 *m.* U toj su gromili bila tri kostura položena usporedo od istoka prama zapadu, s glavom na zapadnoj strani.

Svaki je taj kostur bio pravokutno ogragjen kamenitim pločama, zarivenim oko 20—30 *cm* duboko u zemlju i preklopljen kamenitim pločama.

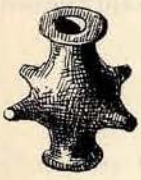

1/1

Slika 2.

1/1

Slika 3.

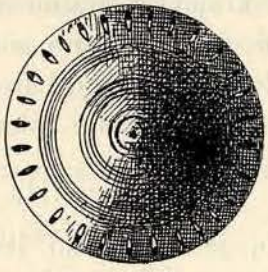

1/1

Slika 4.

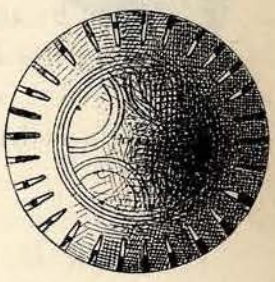

1/1

Slika 5.

U južnom su grobu uvrh kosturove glave ležali odlomci željeznog koplja, onda ovećeg jednorezog noža, i skoro cijeli oštrac jednog malog, takogjer jednorezog željeznog noža, dugog 95 *mm* s pravim hrptom.

Nadalje nagjeno je kraj bokova rasutih 10 polukruglih puceta od pojasa. *Pr* = 35 *mm*, *V* = 16 *mm*.

[1]) Isporedi: Glasnik 1890., str 90, sl. 69. i 70.; onda 1891., str. 367, sl. 43.

Iznad periferije optočena su ta puceta zaparanim vertikalnim zarezima, te je gornji dio spoljašnje površine u 9 komada nariješen sa po tri reda koncentričkih kolobara, *slika 4.* Deseti je komad iznad zaparanih vertikalnih zareza uriješen trakom od koncentričnih krugova, kome je unutrašnja površina popunjena sa četiri polukruga, svaki od tri paralelne crte, *slika 5.*

Takih puceta od pojasa ima na Glasincu velika množina, kako pojedince, tako i dvostrukih[1]), ali ih je već nagjeno i u Čapljini, kotara ljubuškog[2]), pa se čini, da se je u halštatsko doba taj oblik u našim krajevima mnogo upotrebljavao.

Najposlije nagjena je u tome grobu i otvorena grivna, iznutra glatka, s polja polukrugla, s jasnim povorom duž sredine, kome su oba kraja stanjena, ali bez ornamenta. $Pr = 7$ *cm.*

Srednji i na sjevernoj strani položeni kostur nijesu imali priloga.

B. Plana (sjeverno od Bileka).

Gromila 1.

$Pr = 14$ *m.* Ta je gromila bila djelomice deformirana, te je u njoj bilo pet kostura, položenih u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani. Svi su grobovi pokazivali tragove kamenju, kojim su bili ogragjeni, i kamenitim pločama, kojim su bili natkriveni. U najjužnijem grobu nagjena je ukraj nogu kosturovih mala rimska broncana brnjica, *slika 6.*, kojoj su krajevi špiralno usukani. $Pr = 27$ *mm.* Ukraj nje bilo je više vrlo rastrošenih, nenariješenih i sigom obloženih hrbina, barem od dvije posude gragjene rukom.

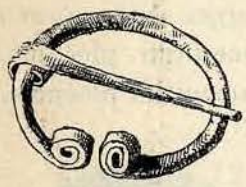

1/1
Slika 6.

U ostala četiri groba nije bilo nikakih priloga.

Gromila 2.

$Pr = 6$ *m.* U njoj je bio samo jedan kostur, koji je bio pružen u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani, pa niti je bio ogragjen kamenjem, niti natkriven pločom.

Iz tog su groba izvagjeni ovi prilozi:

a) Ispupčeno polu-krugljasto šuplje teneće od puceta sa 2 *cm* u premjeru, s tragovima peteljke, koja je u šupljini bila nasagjena. Taj je oblik puceta nagjen i na Glasincu[3]);

---

[1]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 43, sl. 75. i str. 45, sl. 95. Onda Glasnik 1890., str. 88, sl. 55. i str. 89, sl. 57.

[2]) Isporedi: Glasnik 1893., sv. III., str. 480., sl. 1.

[3]) Isporedi: Glasnik 1889., sv. III., str. 39, slika 50.

b) komadić broncane igle, valjda jezičac od fibule;

c) fragmenat špiralnih korica od tanke broncane žice, 9 *mm* premjera, kakve su takogjer nagjene na Glasincu[1]);

d) nekoliko hrbina od oveće, rukom gragjene ilovaste posude. One su veoma rastrošene, sigom impregnirane, koja se je kao kora uhvatila oko njih, masti su žućkasto-smegje i nijesu nariješene;

e) poviše rastrošenih konjskih zuba.

C. Bjelani (sjeverozapadno od Bileka).

Gromila 1.

Gromila od 11 *m pr.* bila je koje po okolnim žiteljima, koje po radnicima na cesti vrlo deformirana i bilo je u njoj šest kostura u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani.

Svi su grobovi bili u pravokutnom obliku ogragjeni okvirnim kamenjem, zadubljenim u zemlju i kamenitim pločama natkriveni.

Ovi su grobovi bili bez priloga, ali megju njima nagjena je usred gromile, u *slici 7.* takogjer prikazana, pinceta od broncanog tenećeta, širokog 5 *mm*. $D = 63$ *mm*, gornji premjer 19 *mm*. To je oblik pincete, koji na Glasincu do sada još nije nagjen, nasuprot imamo bočku od žice od prilike posve istog oblika iz rečene nekropole u više primjeraka[2]).

1/1
Slika 7.

D. Divin (sjeverozapadno od Bileka).

Gromila 1.

$Pr = 8{\cdot}5$ *m*. U gromili blizu žandarske kasarne divinske bio je samo jedan, kamenitim pločama ogragjen i pločama natkriven grob. Rastrošeni kostur bio je pružen od istoka k zapadu, s glavom na istočnoj strani. Ukraj lijevog boka nagjena je kao jedini prilog u sredini probušena plojka od bijelog lapora, *slika 8.* $Pr = 3$ *cm*, debljina = 1 *cm*.

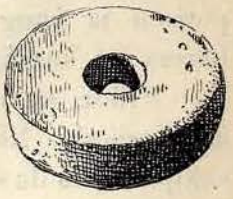

1/1
Slika 8.

[1]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges., 1889., sv. XIX., str. 146, slika 204.

[2]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 413, slika 34.

E. Bijela Rudina (sjeverno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 7·5 *m*. U njoj su bila dva groba, ogragjena okvirnim kamenjem i natkrivena velikim okruglastim kamenjem. Kosturi su bili pruženi pravcem istočnozapadnim, s glavom na zapadnoj strani i nije uz njih bilo priloga. Samo megju oba groba nagjeno je megju ruševinom nekoliko plosnatih komada stakla, koji su irizirali; jedan je od njih pravokutno izrezan i očevidno potječe iz rimskog doba.

F. Krtinje (zapadno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 6 *m*. U gromili bio je samo jedan, okvirnim kamenjem na oblik pravokuta ogragjen i pločama natkriven grob. Pravac rastrošenog skeleta, uz koji nije bilo nikakih priloga, bio je od istoka k zapadu, s glavom na zapadnoj strani.

Kada posmotrimo rezultat rečenog pokusnog prekopavanja, to će nam u oči udariti jednakost u načinu sahranjivanja u svim do sada raskopanim i dosta na razdaleko nasutim gromilama. Nalazimo u njima jedino sahranjivanje cijelog mrtvaca i osim jednog jedinog slučaja (gromila 2. u Plani) kosture ogragjene okvirnim kamenjem ili pločama na oblik pravokuta i natkrivene pločama ili velikim kamenjem. Obično su kosturi pruženi u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani, te drugih pravaca bude samo iznimice, te je od 26 iskopanih kostura njih 20 bilo položenih s glavom na zapadnoj strani. Iz te jednoličnosti u načinu sahranjivanja može se velikom vjerojatnošću zaključivati na to, da gore opisane gromile potječu iz istog vremena i ako u nekim od njih nije bilo nikakih, ili barem ne karakterističnih priloga.

Prilozi su u bilećkim gromilama po rezultatu pokusnog prekopavanja uopće rijetki. Nego se već i po tom oskudnom nagjenom materijalu može zaključiti, da do sada pretražene gromile bilećke pripadaju halštatskoj perijodi.

Jer, pustimo li iz vida rimsku brnjicu, koja je u gromilu mogla dospjeti uslijed kasnijeg sahranjivanja i rimske komade stakla, koji su mogli i naknadno slučajem dospjeti megju kamenje gromile, to nailazimo jedino na stvarima, koje po svome obliku idu u red glasinačke nekropole iz halštatskog doba.

Čini se po tome, da po svojim neobičnim oblicima tako zanimljiva glasinačka kultura nije ostala stegnuta na samu najbližu okolinu, nego da je i u dalekoj Hercegovini pustila korijenje.

Dalja je sličnost izmegju bilećkih i glasinačkih gromila i ta, što su u obima relativno tako rijetki keramički prilozi.

Najposlije htio bi još da istaknem čudnu tu okolnost, da su u onim bilećkim gromilama, u kojima je sahranjeno više lešina, vazda samo uz jednu prilozi, pa bi čovjek gotovo mogao pomisliti, da je u takim gromilama sahranjivan gospodar, žena mu i nekoliko služinčadi. Ta će se okolnost u ostalom tek moći razbistriti na više zasnovanim, sustavnim izučavanjem gromilâ onoga kraja.

Прилог повијести града Нове (Руновић).

По једном допису котарског уреда у Жупањцу од 24. октобра 1893. опет је у томе котару, који толико обилује римским останцима, на видјело изишао римски натпис; нашао га је у Црвеници (јужно од Дувањског поља, југоисточно од Сеонице) Анто Радош на њиви Бадњу при копању, те је сада код реченог котарског уреда.

Плоча, горе (десно) и доље окрајак одржан, површина мјестимице понешто оштећена; висока 0·36, широка 0·7, дебела 0·09; редови откинути; лијепа, правилна писмена.

По снимку. По једној над првим редом запараној линији мора се судити, да је тамо био још један ред, али тај је могао састојати само од формуле, састављене од неколико кратица, јер се на одржаном дијелу натписа нијесу одржали трагови писмена; камен сам мора да је био веома широк. У другом реду међу V и M оштећен је камен, ваљда је то још било, када су резана писмена, јер су оба та писмена толико растављена.

Премало има останака, да би се поуздано могао одредити натпис. У првом је реду име женске ваљда гласило *[Ae]mil(ia) Marcellina;* али могло је бити и гентилно име *[Ma]mil(ia)* или слично. Ако је Марцелина сама била споменута на камену, онда се у другом реду може помишљати на *flaminica,* или *sacerdos,* или *sacerdotalis [muni]cipii Novensium;* али може и то бити, да је између *Marcellina* и *[muni]cipii* било име њена мужа, те би нам онда ваљало попунити *decurio [muni]cipii.*

На нашем натпису споменути је град *Novae*[1]), који је лежао код данашњег Руновића, доста знаменит чвор мреже далматинских цеста. Овуда је водила знаменита цеста Салоне-Трилъ-Ловреч-Бигесте-Нарона[2]); одовуд је преко Имотског цеста водила у Дувањско поље, па су можда Нове биле и с Вргорцем у свези. Тој знаменитости својој имаће Нове ваљда приписати, што је ондје била штација бенефицијарија[3]).

[1]) Испореди: C. I L. III., стр. 302 и д., 1030., 1504.
[2]) Балиф-Пач, Цесте I., стр. 26, 29, 32.
[3]) Испореди: И. др. мј. стр. 59. J. Jung, Römer u. Romanen in den Donauländern, стр. 70.

Чини се, да нас наш натпис на то упућује, да се је териториј града Нове простирао до у Дувањско поље или до њега; постојала је, како смо видјели, добра свеза између оба мјеста, али нам такођер ваља држати на уму, да се је какав достојанственик из града Нове могао настанити и у другим варошима или котарима, да н. пр. испоредимо C. I. L. III. 1596., по коме су декуријони из Еквума *(Aequum)* становали у Дацији, или 2086. из Салоне с неким *Aur. Aquila dec. Patavisesis ne[g(otiator)] ex prov(incia) Dacia.*

Исто тако нијесу посве поуздани наводи о међама градског подручја на западу и југу. По Занетију је C. I. L. III. 1909.: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [et] G(enio) m(unicipii) N(ovensium)* нађен „in loco quodam prope Macarscam", дакле посве близу мора, али Занетијеви наводи о аналогном камењу C. III. 1908., 1910. и 1911. у опреци су с другим свједочанствима; поврх тога је у Макарску саму камење донашано из веома велике даљине, н. пр. C. III. 1895., 1899., 1901. и д. 1916.; па се за то посве стално може узети, да је и C. III 1909. из Руновића онамо донесен.

Вишу знаменитост ваља приписати C. III. 1892.: *Aurelio Veturio, dec(urioni) munic(ipii) Novensium, defuncto ann(orum) XXX., Aurel(ia) Veturia fratri piissimo p(osuit);* тај је камен у Заострогу, приморском мјесту јужно од Макарске.

У подручју града Нове код Имотског били су по свој прилици ветерани легије *XI. Claudia pia fidelis* насељени. Нађени су овдје ови натписи:

C. I. L. III. 1914. (исп. S. 8506): *[? C. Ulpius Etrus]cus speculator vet. leg. XI., decurio allectus Salonae, et C. Ulpius(?) Etruscus f. annorum XIIII, h. s. su[nt]. Cuparia Lup[a f.].*

1915. (исп. S. 8507): . . . . *vet. leg. XI. C[l. p. f.] testamento f[ieri] iussit. H. s. [e.]* . . . .

Тиме се тумачи, зашто су царевима у Имотском постављени почасни натписи C. I. L. 1912. и 8505. (1913.[1]); да су те споменкамене поставиле цивилисте. онда би их без сумње намјестили у предграђу самог територија Нове. Ако је та наслућивана свеза истинита, онда се из царских натписа може закључити о времену насеобе. Бр. 8505. посвећен је цару Марку године 164. или у вријеме, које је послије тога слиједило; 1912. потјече из доба владе Антонина Пија; XI. легија доспјела је овамо ваљда задњих година Пија.

Сарајево, у новембру 1893.

Карло Пач.

---

[1]) C. III. S. 8512. (из времена 26/27 по Хр.) не припада, како већ аблатив и облик камена свједоче, овоме реду; ту ће плочу сувише ваљати довести у свезу с градњама Тиберијевим у Далмацији.

Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva.

Priopćio

Franjo Fiala muzejski pristav.

Zapadni ogranak Trebević-planine, koja je opasala grad Sarajevo, čini 746 *m* visoka glavica Debelo brdo. Megju istočnim obronkom rečene uzvisine i vijenca klisurâ, koji se strmo obara nad predgragje Sobunar, nagjeni su ostanci prehistoričkih naseobina, koji su već opisani u prvom svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", str. 39 i d.

U toj raspravi spominje se i jedan nasuti bedem, koji je opasao glavicu Debelog brda i duž kojeg su prigodom jednog pokusnog prekopavanja nagjeni prehistorički ostanci. Godine 1893. na veliko poduzetim prekopavanjem ne samo da je iznesena ogromna množina rukotvorina, nego je i mnijenje o vrsti utvrde bitno modifikovano.

Tobožnji nasip pokaza se suvislim sustavom zidina, koji je erozijom od više vijekova i naplavom zemlje crnice dobio današnje, nasipu na dlaku slično lice. *Slika 1.* u tekstu prikazuje nam nacrt Debelog brda s utvrdom.

Zidine pašu samo sjeverne, južne i zapadne obronke glavice, na koje se je relativno lako uspeti; istočna je strana strmom, samo smionim penjačima pristupačnom stijenom dosta zaštićena. Zid je od surovo tesanog lomljenog kamena krečnim lijepom uzidan. Taj je lijep stvrdnuo kao cemenat i nema u njemu primjese od opeke. Zid je širok 1 *m*, a visok 0·6—1·3 *m*. Sudeći po nagjenoj ruševini, čini se, da prvobitna visina nije bila preko 2 *m*. Utvrda sastoji od dvije zidine, jedne spoljašnje i jedne unutrašnje, koje se obje hvataju pravokutne zgrade *B* na južnoj strani, u kojoj ima naljeven strop. Spoljašni se zid kao u mnogo kutova prelomljena linija prostire u dužini od 118 *m*, na sjevernom je kraju sasma razvaljen i porušen. Ulaz je na zapadnoj strani, širina mu je 3·2 *m* i zaklonjen je malom gragjevinom pred njim, koja ima 6 *m*, a pod joj je naljeven.

Unutrašnja zidina, 72·5 *m* duga, prostire se takogjer u prelomljenoj na više mjesta liniji, te je u njoj samo jedan, jedva metar širok ulaz u nutrašnjost utvrde.

Sva je gragjevina sudeći po nahogjajima, iskopanim u zdanjima *B* i *A* duž zidina, iz rimskog doba. O rukotvorinama će kasnije biti govor.

Uz pristranke *B* i *C*, kao i na nekim mjestima zaravanka otkopani su megjutim ogromni prehistorički kulturni slojevi. Sjeverni pristranak sastoji gotovo posvema od kulturnog sloja dubokog do 2 *m*, koji u sebi krije rbine od posudâ, kosti i razne rukotvorine od kamena, kosti i bronca. U njemu ima, ali samo u najnižim slojevima, gromada i slojeva ožarene gline i komadićima uglja izmiješanog pepela.

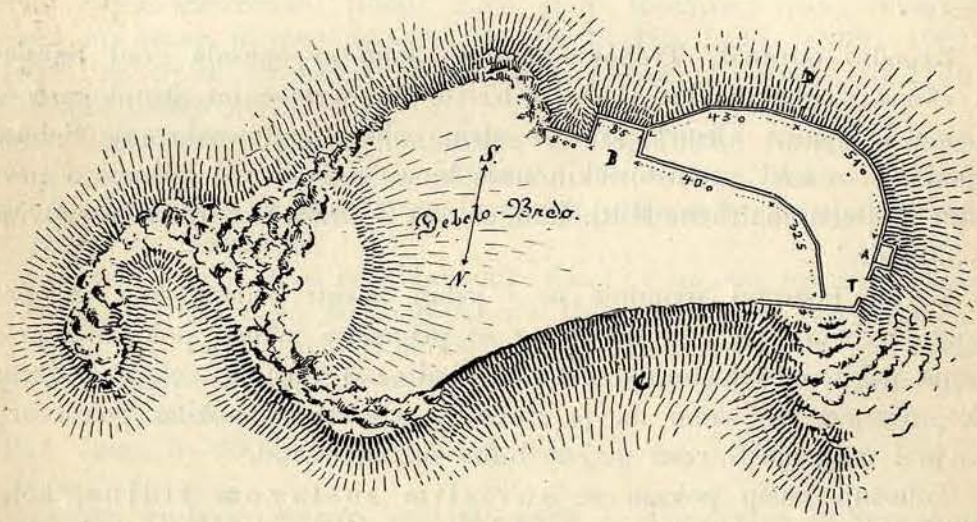

Slika 1.

Megju spravama nagjene su forme najrazličitijih perijoda, počevši od ranijeg kamenitog doba pa do seobe naroda. Radi toga, što se taj kulturni sloj uspinje uz vrlo strm obronak, a često i u raspukline zalazi, te je dakle naslagom na puzavu tlu, nije na žalost bilo moguće razlučiti slojeve po perijodama; rukotvorine iz najrazličitijeg doba leže jedna kraj druge, kako upravo zbog spuzanja i direktnog utjecanja oborine drukčije i ne mogaše da bude. Na zaravanku Debelog brda nagjeni su na prostoru opasanu zidinama na nekoliko mjesta plići kulturni slojevi, u kojim su bile samo rimske rukotvorine. Isto tako nagjeni su u gragjevinama *A* i *B* na samu naljevenu stropu predmeti rimske provenijencije.

U opisu nahogjaja, koji ovdje slijedi, podijeljeni su oni po materiji pojedinih komada, te je tek u većim grupama pokušano razlučivanje po pojedinim perijodama.

I. Ilovaste posude.

Ilovastih je posuda u svemu nagjeno 90 čitavih komada i uz to nebrojena množina fragmenata. Glavnim su dijelom posude gragjene prostom rukom. Megju ovima valja dva tipa opet oštro razlikovati. Jedna je vrsta od rgjavo umiješene krupnim vapnenim pijeskom vrlo izmiješane ilovače, većinom pri otvorenoj vatri loše pečena, rijetko kad ukrašena ili grafirana. Ručice su nespretno namještene, a većinom su nadomještene istaknutim stremenkama, bočinama i kvrgama. Često mjesto ručica imadu samo ušice probušene u bokovima. Tipovi ručica prikazani su na *tabli I., slike 4., 6., 7., 9., 10., 11.* i *12.* — u polovici naravne veličine. Posude su obično ukrašene plastičkim ornamentima. Ovi sastoje od nalijepljenih trakova, na kojima se vigjaju utisci od prsta, neka vrsta lančanog ili konopastog ornamenta, — *tabla II., slike 6.* i *8.* ($^1/_2$ nar. vel.) — Veoma rijetko vigja se ornamenat vučijeg zuba — *tabla II., slika 9.* ($^1/_2$ nar. vel.). — Posude su debelih bokova, često do 8 *mm* debele, imaju oblike kotlova, lonaca ili ovećih zdjela, većinom ispupčenog dna. *Slika 1., tabla IV.* prikazuje loncu sličnu posudu u $^1/_3$ nar. veličine. Visina joj je 18 *cm*, premjer pri zjalu 18·2 *cm*, debljina bokova 7 *mm*. Dônji joj se dio sužava gotovo u šilj, tako da dotična posuda bez neke podloge nije mogla usprav stajati. Zanimljive su četiri u dvoje smještene stremenke, koje su služile mjesto ručica. Iskopane su još četiri slične posude.

Slika 2.

Posude druge kategorije, gragjene prostom rukom, odlikuju se prije svega fino izragjenom ilovačom, u kojoj je bilo malo krečnih zrna i uz to je dobro pečena. Često su grafirane i dosta puta se na njima vigjaju ukrasi.

Stremenkî, izbočinâ i kvrgâ ima rjegje, nasuprot su ručice obične. Naročito je spomena vrijedno, što se relativno često vigja ansa lunata ili ansa cornuta, — *tabla I., slike 1.* i *2.* — Od drugih ručica neobična oblika vide se primjeri u *slikama 3., 4., 5., 8., 9., 11.* i *13.* na *tabli I.*

Megju najrjegje nahogjaje sa Debelog brda valja ubrojiti ručicu od fine ilovače na oblik dosta naturalistički izragjene konjske glave, *slika* u tekstu *2.* ($^1/_1$ nar. vel.).

Čudan nastavak ručice, kojoj analognih oblika ima u talijanskim teramarima[1]), prikazuje *slika* u tekstu *3.* ($^1/_2$ nar. vel.).

[1]) Francesco Coppi, Monografia ed iconografia della Terra cimiteriale, Terramare di Gorzano Tab. XXI, sl. 4. Modena 1871.

Najjednostavnija dekoracija naših posuda sastoji u nizovima i trakovima, od tačaka ili kratkih crtica, koje su zaparane nekim tupim šiljkom. Većinom su takvi ukrasi na uvinutim okrajcima zdjela i zdjelica — *tabla II., slika 17.* i *tabla III., slike 15., 21.* i *23.* ($^1/_2$ nar. vel.). — rjegje su na bokovima od posuda — *tabla III., slike 1., 6.* i *10.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Isto su tako česti nizovi crtica i piknjica, zajedno kombinirani — *tabla III., slike 2.* i *12.* ($^1/_2$ nar. vel.), — nadalje krjepkim crtama zarubljeni trakovi, kojim površinu oživljuju redovi usporednih ili isprelamanih linija — *tabla II., slika 12.* i *tabla III., slike 7., 14.* i *24.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Vrlo često i raznoliko kombinovan vigja se ornamenat vučijeg zuba i paralelnim crtama ispunjen trokut — *tabla II., slike 7., 9., 10., 11., 14., 15., 16.* i *tabla III., slike 8., 11., 13., 17., 19., 22.* ($^1/_2$ nar. vel.).

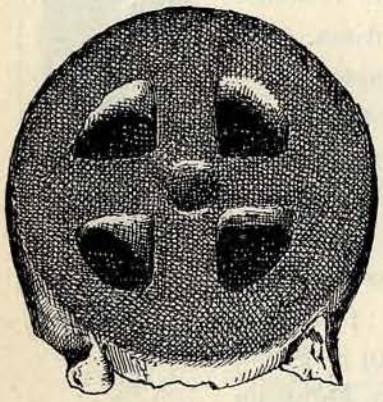

Slika 3.

Ornamenti na oblik jelove grane i rešetke rjegje se vigjaju — *tabla II., slika 5.* i *tabla III., slike 3., 17.* i *18.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Osobiti štil pokazuju oni ornamenti, koji po tome, kako su duboko gravirani, posudi daju oblik prešane robe. Motivi su trakovi od trokuta, koji su sastavljeni svojim osnovicama, nadalje šrafirani trokuti i različiti urneci od isprelamanih linija — *tabla II., slike 1., 2., 3., 4.* i *tabla III., slike 4.* i *5.* ($^1/_2$ nar. vel.). — Da li su ti udubljeni ornamenti kadgod bili ispunjeni bijelom masom, ne može se više konstatovati, jer se ni povečalom nije mogla primijetiti ni trunka te mase.

Glavni su oblici posudâ prikazani na *tablama IV., V., VI.* i *VII.*, te im ovdje slijede kratki opisi:

Tabla IV., slika 2. ($^2/_3$ nar. vel.). — Grafirana zdjela ukrašena ugnuta okrajka, visoka 58 *mm*, pri zjalu široka 88 *mm*, ispupčena dna.

Tabla IV., slika 3. ($^1/_1$ nar. vel.). — Mala plitica ispupčena dna, 40 *mm* visoka; premjer pri zjalu 55 *mm*.

Tabla IV., slika 4. ($^1/_1$ nar. vel.). — Plitica udubljena dna; ručica odlomljena. Spram onog mjesta, gdje je nasagjena ručica, dva kratka roščića. Visina 23 *mm*, premjer pri zjalu 45 *mm*.

Tabla IV., slika 5. ($^1/_1$ nar. vel.) — Plitica s ručicom, 30 *mm* visoka; premjer pri zjalu 25 *mm*.

Tabla V., slika 1. ($^2/_3$ nar. vel.). — Vrčić s jednom ručicom, ravna dna i 34 *mm* u premjeru. Visok je 80 *mm*, premjer u trbušini 67 *mm*, pri zjalu 40 *mm*.

Tabla V., slika 2. (1/2 nar. vel.). — Zdjelica s dvije ručice, ponešto izvrnuta okrajka i ispupčena dna. Ispod okrajka i ručicâ optočena s tri paralelne linije, a ispod njih loza od paralelno šrafiranih trokuta. Visina 60 *mm*, premjer pri zjalu 74 *mm*.

Tabla V., slika 3. (2/3 nar. vel.). — Posuda s tri ručice sa tri žljebića i ravnim dnom od 40 *mm* u premjeru. Visina 67 *mm*, premjer zjala 28 *mm*.

Tabla V., slika 4. (2/3 nar. vel.). — Plitica s jednom ručicom, priprosto modelirana. Visina 43 *mm*, premjer pri zjalu 28 *mm*.

Tabla V., slika 5. (2/3 nar. vel.). — Lonac s jednom ručicom, slabo markiranog ravnog dna; glavica ručice produžena; okrajak slabo izvrnut. Visina 54 *mm*, premjer zjala 54 *mm*.

Tabla V., slika 6. (2/3 nar. vel.). — Zdjelica s jednom ručicom i sa slabo markiranim ravnim dnom. Visina 35 *mm*, premjer zjala 60 *mm*.

Tabla VI., slika 1. (1/6 nar. vel.). — Rešetasta zdjelica odlomljene ručice. Premjer zjala 57 *mm*, visina 40 *mm*, debljina bokova 5 *mm*.

Tabla VI., slika 2. (1/6 nar. vel.). — Svjetiljka s jednom ručicom. Dužina 135 *mm*, visina 35 *mm*, premjer uljišta 70 *mm* i 78 *mm*, dužina tulca 30 *mm*.

Tabla VI., slika 3. (1/6 nar. vel.). — Zdjelica ravna dna, sa dvije ručice i dva u razmacima megju ovima smještena dugmeta. Premjer dna 38 *mm* pri zjalu 70 *mm*, a u trbušini 78 *mm*, visina 67 *mm*.

Tabla VI., slika 4. (1/6 nar. vel.). — Pehar s jednom ručicom, ispupčena dna; zjalo je ponešto kljunasto nategnuto[1]). Visina 76 *mm*, premjer pri zjalu 63 *mm*, premjer trbušine 95 *mm*.

Tabla VI., slika 5. (1/6 nar. vel.). — Zdjelica sa dvije ručice, ručice su na gornjem kraju probušene. Visina 60 *mm*, premjer dna 38 *mm*, premjer zjala 65 *mm*, premjer trbušine 70 *mm*.

Tabla VI., slika 6. (1/6 nar. vel.). — Zdjelica sa dvije ručice, sa dva dugmeta diametralno spram ručicâ. Ručice su u modeliranju pristrižene. Visina 65 *mm*, premjer zjala 71 *mm*.

Tabla VI., slika 7. (1/6 nar. vel.). — Plitica s polukružnom, probušenom ručicom. Visina 40 *mm*, premjer zjala 47 *mm*.

Tabla VI., slika 8. (1/6 nar. vel.). — Plitica sa dvije ručice, u obliku krugle. Visina 32 *mm*, premjer zjala 20 *mm*.

Tabla VI., slika 9. (1/6 nar. vel.). — Kruškolika posuda. Visina 50 *mm*, premjer zjala 22 *mm*, premjer trbušine 60 *mm*.

Tabla VI., slika 10. (1/6 nar. vel.). — Boci slična posuda. Visina 47 *mm*, premjer trbušine 40 *mm*, dno ispupčeno.

---

[1]) Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I. sv., str. 108, slika 236. i str. 138, slika 28.

Tabla VI., slika 11. (1/6 nar. vel.). — Žàra sa dvije ručice, ispupčena dna. Trbušina je najširа ispod sredine. Niveau, otkuda se grlce sužava, markiran je slabo utisnutom brazdom. Pri dnu ručicâ s obje su strane izbočena dugmeta. Visina žàre 145 *mm*, premjer zjala 103 *mm* i premjer trbušine 145 *mm*.

Tabla VI., slika 12. (1/6 nar. vel.). — Žàra sa dvije ručice na stalku, ručice odlomljene ondje, gdje su nasagjene. Visina 100 *mm*, premjer zjala 70 *mm*.

Tabla VII., slika 1. (1/2 nar. vel.). — Zdjelica grafirana, sa dvije ručice, slabo izvrnutog okrajka. Na ručicama ornamenat vučijeg zuba; okrajak i mjesto, gdje su ručice nasagjene, ukrašeni su paralelnim crtama, koje su u tri grupe sukladno razmještene. Visina 98 *mm*, premjer zjala 153 *mm*, premjer trbušine 155 *mm*, premjer dna 56 *mm*.

Tabla VII., slika 2. (1/2 nar. vel.). — Pehar s jednom ručicom. Visina 77 *mm*, premjer zjala 58 *mm*.

Tabla VII., slika 3. (1/2 nar. vel.). — Mala zdjelica s jednom ručicom. Visina 33 *mm*, premjer zjala 76 *mm*. Dno ispupčeno.

Na Debelom brdu nagjene posude g r a g j e n e n a t o č i l o čine samo malen postotak ukupnog keramičkog materijala.

Iskopane su jedino u nutrašnjem prostoru zidinâ na gorskom zaravanku. Materijal je fina ilovača, u kojoj su mnoge fine čestice uglja. Od ornamenata samo je konstatovana valovita linija, utisnuta češljastom nekom spravom i nekoliko nepravilnih zmijolikih krivudastih linija — *tabla I., slika 15.* (1/2 nar. vel.). — Fragmenata s ručicama nije se našlo. Jedina posuda te ruke, koja se je posve održala, nagjena je na zapadnoj strani zidinâ u dubljini od 60 *cm*, uspravljena i do polovice napunjena do uglja sagorjelom organskom supstancijom. Prikazana je na *tabli VI., slici 13.* (1/6 nar. vel.). Ima oblik boce, okrajak zjala oštro je profiliran, dno je ravno. Visoka je 21·5 *cm*, premjer je dnu 10·8 *cm*, a zjalu 5·7 *cm*. Rbine i rečena posuda iz kasnijeg su rimskog doba.

Osobiti su interes pobudila dva fragmenta posudâ italske provenijencije, koje su valjda importom ovamo dospjele. *Tabla I., slika 14.* (1/2 nar. vel.). — Dekoracija jedne sastoji od spuštenih paralelnih brazda, onaj dio, gdje se brazde spuštaju, lijepo je zagasito-rgjasto obojen, grlce povrh toga pokazuje tragove žutoj masti, kojom je bilo oličeno.

Drugi komad, *slika* u tekstu *4.* (1/1 nar. vel.), fragmenat je aretinske posude, na kome se u reljefu prikazana vide dva krilata erota jedan spram drugog, od kojih svaki u desnici drži kupicu za pilo. Aretinski pladnjevi, koji se oslanjaju na samske fabrikate, te su bez sumnje po grčkim uzorima zadnjeg vijeka prije Isusa gragjeni u Arezzu, pokazuju pri finim i ubavim

prikazama pojedina grčka imena, ali je pečat majstorov vazda latinski. Lijepa ta roba mora da je u trgovini imala veliku prohogju, jer su te posude našle svoj put daleko preko granica Italije[1]).

Kao prilog uz posude valja još spomenuti poklopce od posudâ. Uopće su gragjeni prostom rukom. *Slika 4.* na *tabli VII.* ($^1/_1$ nar. vel.) pokazuje pečatu sličan komad, a *slika* u tekstu *5.* ($^1/_2$ nar. vel.) drugi komad, sličan onima, koji se još danas u zemlji upotrebljuju.

II. Različite ilovaste sprave.

Ilovasti pršljenovi daju cijeloj naseobini svojom množinom i raznolikošću osobit karakter. Dosad su nagjena 382 komada, i to 373 bez ukrasa i 9 ornamentiranih. Ove se forme mogu razlikovati: Čunj — *tabla VII., slika 8.* ($^1/_1$ nar. vel.); dvostruk čunj — *tabla VII., slika 5.*; cilindar —

Slika 4. tal. import

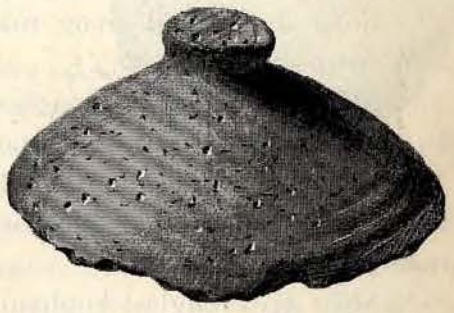

Slika 5

tabla VII., slika 6. ($^1/_1$ nar. vel.); kolut — *tabla VII., slika 9.*; kolo — *tabla VII., slika 10.* ($^1/_1$ nar. vel.); kruglja — *tabla VIII., slika 1.* ($^1/_1$ nar. vel.) i plojka — *tabla VIII., slika 2.* ($^1/_1$ var. vel.). — Najobilatiji su čunjevi i dvostruki čunjevi. Dekoracija sastoji ili od usavaćenih tačkastih i linearnih ornamenta, kao na *tabli VII., slici 8., tabli XV., slikama 2., 3., 4.* i *5.*, sve u $^1/_1$ nar. vel. — ili u modulaciji, kao na *tabli VII., slici 8., tabli VIII., slikama 3.* i *4.* i *tabli XV., slici 1.* ($^1/_1$ nar. vel.).

Većih ilovastih utega za mreže i stanove na oblik piramide manje je nagjeno, u svemu šest čitavih komada i više fragmenata. Posve je osamljena nagjena jedna ilovasta žlica[2]) — *tabla VIII., slika 6.* ($^1/_1$ nar. vel.).

---

[1]) Denkmäler des klassischen Alterthums. Lexicalisch bearbeitet von A. Baumeister. III. sv., str. 2010 i 2011. Monakov i Lipiska 1889.

[2]) Slične su ilovaste žlice nagjene u Bosni i Hercegovini na „Gradini, izvor Rame“ kod Prozora i na „Gradini kod Kezića“ blizu Grahova.

Naročitu pažnju zaslužuje na *tabli VIII., slici 7.*, u $^1/_1$ nar. vel. prikazana ilovasta podoba. Ona prikazuje uspravljenog megjeda s raspruženim prednjim nogama. Oči, gubica i genitalije surovo su naznačene. Najposlije vrijedi još da se spomenu mnogi komadi lijepa sa zida, u kome se vigjaju tragovi pljeve, jelovih čekinja i komada drveta.

III. Kamenite rukotvorine.

Od tesanih kamenitih sprava nagjena je mala doduše serija, ali se ona odlikuje tipičnim komadima. Na *tabli IX., slika 1.—18.* prikazani su najbolji od njih u $^2/_3$ nar. vel.

Slika 1. Iver od zelenog rožnjaka, 59 *mm* dug, 18 *mm* širok, četverobrid, može se upotrijebiti kao nož i kao strugalica, na oštrim bridovima kasnije više puta retuširan.

Slika 2. Na rtu zaobljen nož od sivog rožnjaka, dug 72 *mm*, 26 *mm* širok, trobrid, bridovi vrlo istrošeni, kasnije popravljani.

Slika 3. Iver od sivog rožnjaka, 63 *mm* dug, 24 *mm* širok, četverobrid, istrošen.

Slika 4. Krivudasta noževa oštrica od smegje jašme, 64 *mm* duga, 14 *mm* široka, oštrice oštre, pokazuje malo tragova da je upotrebljavana.

Slika 5. Trobrid vrh od koplja, nešto previnut, 60 *mm* dug, pri temelju 18 *mm* širok, od otvoreno smegjeg kremena; jedan je brid testerasto nazubljen.

Slika 6. Trouglast kopljani šiljak od kalcedona, 53 *mm* dug, pri temelju 21 *mm* širok.

Slika 7. Fragmenat kopljanog šiljka od lugastog rožnjaka, bridovi u lûk savijeni. Dug 49 *mm*, širok 26 *mm*.

Slika 8. Četverobrid iver od opsidijana, 45 *mm* dug, 12 *mm* širok; bridovi vrlo oštri.

Slika 9. Iver od rožnjaka, 49 *mm* dug, 15 *mm* širok; valjda upotrebljavan kao nož.

Slika 10. Krstoliko motovilo od žuto-smegjeg rožnjaka, dugo 48 *mm*, široko 41 *mm*.

Slika 11. Strugalica od žuto-smegjeg opala, duga 47 *mm*, široka 33 *mm*.

Slika 12. Streličin vrh od kremena, bez strelišta, uglasto izragjenih kuka, 30 *mm* dug, a pri temelju 23 *mm* širok.

Slika 13. Streličin vrh od žutog rožnjaka, 32 *mm* dug, 25 *mm* širok pri temelju, bez strelišta, šiljatih kuka.

Slika 14. Streličin vrh od opsidijana, 38 *mm* dug, 23 *mm* širok, kuke više zaobljene, bez strelišta.

Slike 15., 16. i *17.* Fragmenti i nedovršeni komadi streličinih vrhova (kalcedon, rožnjak, jašma).

Slika 18. Streličin vrh, bez strelišta, polumjesečastih kuka, 24 *mm* dug, 12 *mm* širok, od jašme.

Takovih komada, od kojih se kamenite rukotvorine odbijaše (nuclei) i iverja nagjena je velika množina, tako da se na prosto može reći, da je kamenita roba ovdje na samu mjestu načinjena. Opsidijanovog iverja prikupljeno je osam komada. Mora dakle da je taj materijal ovamo donesen u većim komadima iz dalekih krajeva, valjda iz Ugarske.

Objekata od brušenog ili poliranog kamena slabo je nagjeno. Istaknuti valja u prvom redu na *tabli IX., slikama 21.* i *22.*, u $^2/_3$ nar. vel. prikazane fragmente od probušenih kamenitih čekića.

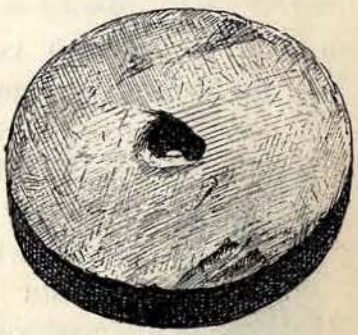

Slika 6.

Slika 21. Fragmenat od kloritičkog škriljevca, 80 *mm* dug, 42 *mm* širok.

Slika 22. Fragmenat od serpentina, 56 *mm* dug.

Od plosnatih bradava iskopana su dva eksemplara.

Slika 23., tabla IX. prikazuje nam jednu od njih u $^2/_3$ nar. vel. Dužina je ove bradve 55 *mm*, veoma istrošena oštrica mjeri 36 *mm;* materijal je zelenkast vapneni škriljevac.

Nadalje iskopana su tri, za vješanje probušena brusa, sva tri od vapnenog škriljevca. Takav brus s urezanom bradvom mjesto probušene rupe prikazan je na *tabli IX., slici 20.* u $^2/_3$ nar. vel. Osim probušene kamenite plohe, *slika* u tekstu *6.* ($^1/_1$ nar. vel.) nagjene su još dvije manje. Od nekog vapnenog škriljevca rezani i našarani pršljenima slični komadi prikazani su na *tabli VIII., slici 5.* i *tabli X., slici 1.* u nar. vel. Nebrojena je množina brusova bez forme, kamenitih krugalja (za mrvljenje žita ili za tesanje) i različite brušene kamenite ploče, koje su služile kao primitivni ručni mlinovi ili za poliranje većeg kamenitog orugja.

IV. Koštane rukotvorine.

Materijal za sprave su jelenov rog, tarsalne i metakarpalne kosti preživača, pasje i lisičije kosti. Od tipa najčešće se nalaze koštane bôce, od kojih se veći eksemplari mogu smatrati koštanim bodežima. — *Tabla X., slika 1., 2.* i *3.* ($^1/_2$ nar. vel.) prikazuje tri eksemplara različite veličine.

Karakteristični su nadalje izvjesni čekići, kao i šupljim bradvama slično orugje od jelenovog roga, koji komadi sjećaju na nahogjaje

iz ljubljanske sojenice i iz kastelijera (gradići) kod Vilenove u Istri[1]). *Slika* u tekstu *7.* (2/3 nar. vel.) i *tabla X., slike 4.* i *5.* (1/2 nar. vel.).

Jelenovo je rogovlje na Debelom brdu uopće različito obragjeno i upotrijebljeno. Od jedva načetih čitavih komada i upolak dovršenih sprava

Slika 7.

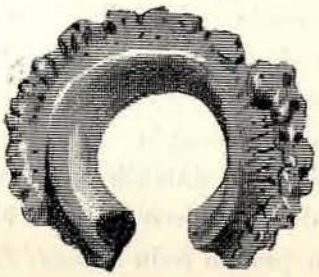

Slika 8.

Slika 9.

nagjeno je oko 200 komada. Najčešći su obrezani parošci — *tabla X., slike 6., 7., 8.* i *9.* (1/2 nar. vel.); *slika 10.* na istoj tabli prikazuje u 1/2 nar. vel. polovicu od jelenovog roga izdjelanih noževih korica. *Slika* u tekstu *8.* (1/2 nar. vel.) prikazuje prsten, izrezan od ružice jelenovog roga.

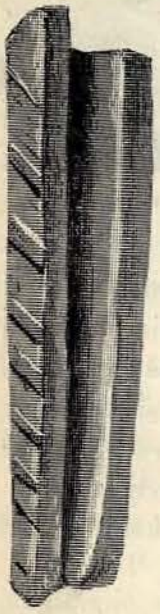

Slika 10.

Cjevanice rjegje su upotrebljavane; tako *slika* u tekstu *9.* prikazuje šupalj, lijepo ulašten cilindar u 1/2 nar. vel., a *slika* u tekstu *10.* rascijepanu kost sa 9 narovašenih zareza u 1/2 nar. vel.

Isolirano je nagjen koštani vrh od ostve. Na žalost je taj predmet tek fragmenat, dônji dio s drškom i kukama odlomljen je. *Slika* u tekstu *11.* (1/1 nar. vel.).

Slika 11.

Isto su tako rijetke od iverja vrlo tvrdih cjevanica načinjene pile — *tabla IX., slika 24.* (2/3 nar. vel.).

Malo je iskopano koštanih rezbarija. Na *tabli IX.* prikazano je ono malo, što je nagjeno u 2/3 nar. vel.

Slika 25. Fragmenat bočke s profiliranom glavicom, 50 *mm* dugačak.

Slika 26. Probušen lisičiji zub, na gornjem kraju poliran.

Slika 27. Bodežu slična koštana pločica (hamajlija ili nakit za vješanje), ukrašena nizovima piknjicâ, 81 *mm* duga. U *slikama 28.* do *31.* prikazane su četiri koštane plojke s ornamentalnim ukrasom, koji sastoji od malih kolobara i piknjica u sredini.

Slika 32. Četverouglasta šipka, gore i dolje s urezanom utorom, na jednoj površini usavaćenih trokuta. Dužina 30 *mm*, širina 8 *mm*.

---

[1]) Hoernes, Die Urgeschichte des Menschen. Beč 1893., str. 545, slika 215.

V. Bronci.

a) Broncano doba.

Prije svega spomenuću skupinu, koju je našao jedan pastir izmegju Sobunara i Debelog brda. Taj je pastir te bronce našao krčeći neki mali panjić. Pet šupljih keltova i jedna sjekira bijahu u šupljem prostoru jedne nožne grivne, te na taj način činjahu snopić.

Svi keltovi pripadaju ugarskom tipu, ali su postali iz pet različitih tipova. — *Tabla XI., slika 2.* do *6.* prikazuje ih u $^2/_3$ nar. vel.

Slika 2. Dužina 127 *mm*, širina oštrici 50 *mm*, premjer pri držku 41 *mm*, ušica, koja nastaje iz obluka oko jame za držak.

Slika 3. Dužina 120 *mm*, širina oštrici 52 *mm*, premjer pri držku 42 *mm*, ušica izlazi ispod obluka.

Slika 4. Dužina 105 *mm*, oštrica 45 *mm*, premjer pri držku 45 *mm* ušica izlazi iz obluka.

Slika 5. Dužina 110 *mm*, oštrica 52 *mm*, premjer pri držku 43 *mm*, ušica izlazi ispod obluka.

Slika 6. Dužina 110 *mm*, oštrica 48 *mm*, premjer pri držku 40 *mm*, ušica izlazi iz obluka.

Broncana sjekira, — *tabla XI., slika 7.* ($^2/_3$ nar. vel.), — sjeća na ugarske broncane i bakrene forme, dužina joj je 155 *mm*, širina oštrice 65 *mm*, a premjeri eliptičke jame za držak 27 *mm* i 34 *mm*.

Broncana nožna halka — *tabla XI., slika 1.* ($^2/_3$ nar. vel.) — kovana je od traka tenećeta, premjer iznosi 100 *mm*, visina 28 *mm*.

Na samom Debelom brdu iskopani su ovi stariji bronci:

Bodež, — *tabla XII., slika 1.* ($^2/_3$ nar. vel.).

Oštrica s debelim povorom duž sredine, s obje je strane oštro nabrušena i ima na nastavku za korice dvije rupe za zglavke, koji su služili za pričvršćivanje korica. Bodež je dug 240 *mm*, širok pri nastavku 45 *mm*, dužina drška 77 *mm*.

Savijen nož — *tabla XII., slika 2.* ($^2/_3$ nar. vel.) — taj je komad valjda načinjen od ispruženog srpa. Rt je zaobljen, dužina nastavka za držak iznosi 30 *mm*, cijelog noža 210 *mm*.

Kopljani šiljak s plojkom na oblik lovorovog lista — *tabla XII., slika 3.* ($^2/_3$ nar. vel.). — Dug je 139 *mm*, plojka je široka 36 *mm*, premjer tulca 24 *mm*. Dolje pri tulcu ima rupica za klinac.

Fragmenat pile — *tabla XII., slika 4.* ($^2/_3$ nar. vel.). — Dužina 58 *mm*, širina 16 *mm*.

Bočka — *tabla XII., slika 7.* ($^2/_3$ nar. vel.). Glavica sastoji od kolutića, pod kojim ima dugmešce, od kog izlaze četiri roščića. Bočka je duga 85 *mm*.

Još ćemo ovdje da pripomenemo nekoliko na istom mjestu nagjenih kalufa za bronce. Na *tabli VIII.* prikazan je fragmenat kalufa za kopljane šiljke, *slika 9.*, fragmenat kalufa za noževe oštrice, *slika 12.*, čitav kaluf za debele igle, *slika 11.*, kaluf za pincete, *slika 10.*, i jedan za prstenje *slika 8.* ($^1/_2$ nar. vel.).

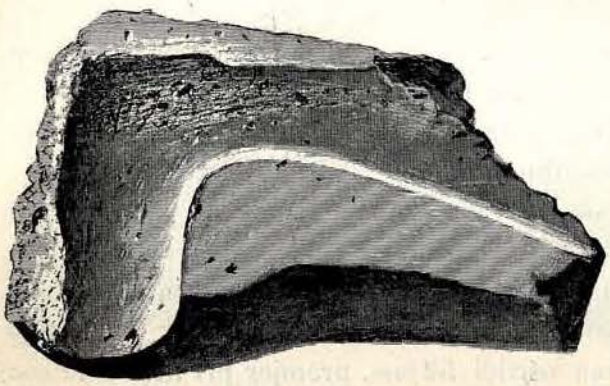

Slika 12.

U *slici 8.* prikazan kaluf sastoji od pečene ilovače, u *slikama 9.—12.* od pješćenjaka.

Slika u tekstu *12.* predočuje kaluf od ilovače za zavojitu usku bradvu s produženim perom[1]) ($^2/_3$ nar. vel.).

Staljene grude od bronca više su puta nagjene, a isto tako broncana troska.

b) Fibule.

Od oblikâ halštatskog doba relativno je malo nagjeno; svega je te ruke bilo 6 komada, a megju ovima tri različita tipa.

Tabla XIII., slika 3. ($^2/_3$ nar. vel.). — Fragmenat zmijolike fibule, 50 *mm* dug.

Tabla XIII., slika 1. ($^2/_3$ nar. vel.). — Jednopetljasta fibula na obluk, s dugom nožicom, kvrgastom stremenkom i 4 privješena kolutića. Dužina 61 *mm*, širina 33 *mm*. Osim rečenog komada još su nagjena 3 komada različitih dimenzija.

Množina fibulâ te ruke poznate su iz glasinačkih gromila[2]).

Tabla XIII., slika 2. ($^2/_3$ nar. vel.). — Fragmenat fibule sa šarnijerama, s kvrgastom stremenkom, dužina 39 *mm*.

Još bi valjalo pribilježiti fragmenat ploče jedne plohaste fibule, kakva je nagjena na Glasincu u jednoj gromili na Mlagju[3]).

Sumnjiv je komad onaj na *tabli XIII., slici 12.* ($^2/_3$ nar. vel.) prikazan fragmenat željezne fibule. Ja sudim da je to obluk jedne grčke fibule[4]), sličan nekim formama, opisanim po Undsetu.

---

[1]) Osborne, Das Beil. Tabla 17., slika 3. Dražgjani 1887.

[2]) Hoernes, Die Nekropolen von Glasinac u. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Sv. XIX.

[3]) Fiala, Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel am Glasinac, str. 149, slika 52. u djelu: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Beč 1893., sv. I.

[4]) Ingvald, Undset: Archäologische Aufsätze über südeuropäische Fundstücke, str. 218, slika 27. u djelu: Zeitschrift für Ethnologie. Berlin 1889., sv. XXI.

La-tenskih fibula nagjeno je 18 komada, najbolje su zastupane la-tenske fibule srednjeg doba; la-tenskog oblika starijeg doba nagjen je samo jedan, a novijeg doba dva komada.

Tabla XIII., slika 8. (2/3 nar. vel.). — La-tenska fibula starijeg doba s nožicom na oblik zmijske glave i graviranom stremenkom; jezičac i špirala odlomljeni. Dužina 42 *mm.*

Tabla XIII., slika 9. (2/3 nar. vel.) — Fibula srednjeg la-tenskog doba od srebrne žice, duga 40 *mm.* Istog oblika, ali od broncane žice načinjenih, nagjeno je 8 komada.

Tabla XIII., slika 7. (2/3 nar. vel.). — Fibula srednjeg la-tenskog doba od posrebrene broncane žice, 51 *mm* duga. Stremenka sastoji od petlje savijene na oblik brojke 8, nožica je okićena sa 4 komada emaljiranih gmiza, koje su izmegju kvržica smještene. Još su nagjena dva eksemplara istog oblika, ali različite veličine, od kojih je jedan prikazan na *tabli XIV. slici 14.* u 1/1 nar. vel.

Tabla XIII., slika 4. (2/3 nar. vel.). — Fibula srednjeg la-tenskog doba od broncanog tenećeta; jezičca i jednog dijela špirale nema. Dužina 207 *mm.* Gotovo do onog mjesta, gdje je nasagjena špirala, uzvinuta nožica raznoliko je gravirana, onaj dio, što drži iglu, ukrašen je po strani crticama.

Tabla XIII., slika 5. (2/3 nar. vel.) — Fibula srednjeg la-tenskog doba od vrlo posrebrene broncane žice, duga 220 *mm.*

Tanka je nožica sa tri bikonička srebrna zrna pričvršćena uz stremenku. Kroz špiralu igle provučen je željezni jezičac, igle nema.

Tabla XIII., slika 6. (2/3 nar. vel.) — Nedovršena la-tenska fibula srednjeg doba, duga 178 *mm.*

Tabla XIII., slika 10. (2/3 nar. vel.). — Kus nožice la-tenske fibule srednjeg doba, 73 *mm* dug; ova je fibula slična onoj u *slici 4.*

Rečena dva nedovršena komada, kao i velika množina raznoliko savijene broncane žice, u pola gotovih špirala, komada stremenkî, pružene i u obluke za fibule iskovane žice i tenećeta, dokazuju, da je u našoj štacij bila fabrikacija naročito za la-tenske fibule.

Tabla XIII., slika 11. (2/3 nar. vel.) — Fibula kasnijeg la-tenskog doba, 56 *mm* duga, glavica je ondje, gdje je pričvršćen jezičac, pravokutna.

Tabla XIII., slika 15. (2/3 nar. vel.). — Fragmenat fibule kasnijeg doba, 56 *mm* dug.

Tabla XIII., slika 13. (2/3 nar. vel.). — Željezna rimska špiralna fibula, stremenka i plojka nožice u jedan komad spojeni, dužina 50 *mm,* iz prvog doba careva.

Tabla XIII., slika 14. (2/3 nar. vel.). — Rombička željezna plohasta fibula, 47 *mm* u premjeru, iz srednjeg doba careva.

c) Različiti nakit i pribor.

Narukvicâ opažene su dvije forme, i to špiralne narukvice od broncanog tenećeta — *tabla XIV., slika 1.* (1/1 nar. vel.) — uz jedan fragmenat, i trakolike narukvice od broncanog tenećeta ispisane na odskok, glasinački oblik — *tabla XII., slika 8., 9.* i *10.* (2/3 nar. vel.[1]).

Prstenja, 12 na broju, bila su dva tipa; 9 komada na oblik jednostavnog obručića, 3 bijahu špiralni prstenovi, kao *slika 2.* na *tabli XIV.* (1/1 nar. vel.). — Mali jedan prsten bio je od srebra, ostali od bronca.

Fragmenat jedne broncane ogrlice prikazan je na *tabli XV., slika 13.* (1/1 nar. vel.).

Pincetâ nagjena su samo 2 fragmenta, i to jedna lopatičastih, a druga — *tabla XII., slika 6.* (2/3 nar. vel.) — krstolikih lica.

Broncanih dugmeta nagjeno je 18 komada. Većina bijahu mala ljevena dugmešca s ušicama; dva na odskog iskovana dugmeta prikazana su na *tabli XIV., slikama 9.* i *10.* (1/1 nar. vel.). — Slična dugmeta nagjena su češće i u gromilama halštatske perijode na Glasincu. Isto je tako glasinačkog tipa na *tabli XIV., slici 3.* (1/1 nar. vel.) prikazana dvostruka ukosnica.

Tabla XIV., slike 5., 6. i *7.* prikazuju (1/1 nar. vel.) 3 naočarasta privjeska od broncane žice. Oblike te ruke poznajemo iz gromila na Glasincu, kod Putičeva blizu Travnika, kod Drvara blizu Dônjeg Unca i kod Plane blizu Bileka, svi iz halštatske perijode.

Šivaćih igala, od kojih se u *slici 15.* i *16.*, na istoj tabli, 2 komada vide u naravnoj veličini, mnogo je nagjeno. Prikupljeno ih je oko 25 komada stranom nepovrijegjenih, čitavih komada, stranom nedovršenih u izradi u različitim štadijima.

Malo broncano dlijece, *slika 4.*, okovica od tenećeta, *slika 11.*, 1 fragmenat, kome se ne zna za što je, *slika 12.*, gjerdan od špiralnih koričica, *slike 17.* i *18.*, i na *S* naličan trak tenećeta, u sredini probušen, *slika 19.*, svi na *tabli XIV.* (1/2 nar. vel.) nadopunjuju inventar prikupljenih prehistoričkih bronceva.

Najposlije valja još spomenuti kaluf od masnog škriljevca za ljevanje malih kvrgastih šipki. — *Tabla IX., slika 19.* (2/3 nar. vel.).

d) Rimski broncevi.

Tabla XV., slike 6. i *7.* (1/1 nar. vel.). — Dvije ručice od broncanih posuda.

---

[1]) Isporedi: Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I. sv., str. 144, slika 40.

Slike 8., 10. i *15.* (1/1 nar. vel.). Brnjice od pojasa.

Slika 14. (1/1 nar. vel.). Okvir za ogledalo; nagjen je još jedan drugi komad.

Slika 12. Bogato ukrašeno dugme od ljevenog bronca, nastavljeno na četiri plojkom spojena stupića (1/1 nar. vel.).

Slika 11. Dlijece.

Slika 9. Toka od srebrnog tenećeta, ispisana na odskok, možda završak šljepoočnice (doba seobe naroda? 1/1 nar. vel.).

Tabla XIV., slika 8. (1/1 nar. vel.). — Phalera.

Tabla XII., slika 5. (2/3 nar. vel.). — Žličica za uši s karičicom za vješanje.

Tabla XII., slike 11., 12., 13. i *14.* (2/3 nar. vel.). — Dvije vage s okruglim pliticama, jezičac u sredini poluge. Dimenzije *slike 11.* i *12.* ove su: Dužina poluge 148 *mm*, dužina jezičca 55 *mm*, premjer plitica 39 *mm*[1]).

Od 3 rimska broncana novca, koji su nagjeni, dva su sasvim izlizana, treći je mali Justinijanov novac iz polovice VI. vijeka po Is. rogj.

VI. Željezne sprave.

Od željeznih rukotvorina mogu se pouzdano samo tri komada označiti kao prehistorički. To su na *tabli XVI.*, u *slikama 15.* i *16.* (1/2 nar. vel.) prikazane oštrice od noževa, koje priliče savijenim željeznim noževima halštatske perijode i streličin šiljak, *slika 9.* (1/2 nar. vel.), za koju mi je poznat analogan iz prehistoričke gradine Vitnja na Glasincu.

Ostale sprave mahom pripadaju rimskoj ili porimskoj perijodi.

Ovdje izbrojene slike na *tabli XVI.* jesu u 1/2 nar. vel.:

Slika 1. Rimski ključ.

Slike 2. i *5.* Pincete od željezne žice.

Slika 3. Rimska klesarska žlica, nagjena nekoliko puta u rimskim razvalinama kod Stóca u Hercegovini.

Slika 4. Glava od čekića.

Slika 6. Kopljani šiljak, graviran.

Slika 7. Suličin šiljak.

Slika 8. Streličin šiljak s jezičastom plojkom.

Slika 10. Rimski streličin šiljak, trobrid, s kukom.

Slika 11. Kvaka za konop.

---

[1]) Slične vage poznate su u prvom redu iz Pompeja. Lindeschmidt prikazuje u IV. svesku: Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit, na tab. 40., 2 komada iz franačko-alemanskih grobova kod Andernacha i iz franačko-alemanskih grobova kod Bockuma (Vestfalska). Nadalje spominje rečeni autor analogan primjer iz grobova kod Pfullingena. Kod Hradišta blizu Stradonicâ u Českoj nagjeno je takih vaga, koje valjda pripadaju prvom vijeku po našem računu.

Slika 12. Šivaća igla.
Slika 13. Sprava, ne zna se za što.
Slika 14. Sprava, ne zna se za što.
Slika 17.—21. Pet različitih oštrica od noževa.
Slika 22. Široko dlijece.
Slika 23. Fragmenat konjske opreme.
Slika 24. i *25.* Rimske ostruge.
Slika 26. Mala strugalica.

Na *tabli XV.* prikazuje *slika 16.* trobrid streličin šiljak s kukom. Osim spomenutih i naslikanih objekata još su nagjeni: 4 željezna zvona, veća nego obične govegje klepke, lemeš od rimskog pluga, željezni obručevi od drvenih posuda, različiti klinci, zaporke, navlaci, kvake, komadi lanaca i mnogo nedokovanog orugja.

VII. Različito.

Osobite je vrijednosti nerezani komad jantara, kolik dječija šaka; nagjen je u jednom od onih slojeva, gdje je bilo gotovo samo prehistoričkih objekata. Taj nam komad otvara pogled u trgovačke odnošaje te kolonije. Više gruda crne smole, koja kod pripaljivanja ugodno miriše, nekoliko komada stakla, koje je vrlo irizovalo, 3 emaljna zrna, 2 grumena olova obložena minium-om (Menniga) i komad olovne šipke čini se, da su rimski import.

VIII. Životinjske kosti.

Fauna Debelog brda, u koliko se može raspoznati po nagjenim ostancima hrane, priliči onoj na susjednom Sobunaru. Od domaćih životinja našao sam psa, i to canis familiaris intermedius i palustris, konja, kozu, ovcu i neku pasminu govečeta, valjda bos brachyceros. Od lovačke zvjeradi iskopani su mnogi ostanci jelena, srne, divlje svinje, megjeda, vuka, lisice, vidre, divlje mačke i kune.

Kosti od nogu domaće životinje, jelena i srne bile su većinom u člancima prelomljene ili na dvije pole rascijepane, znak da se je rado jela moždina iz kosti.

IX. Zaglavna riječ.

Da s kulturnog gledišta mognemo ocijeniti nahodište na Debelom brdu, od potrebe je, da na oko uzmemo tamošnju situaciju. Ja sam u mojoj raspravi o Sobunaru[1]) već istakao, da je ta glavica možda bila utvrgjeno utočište blize sobunarske naseobine. Položaj u istinu tako odlično dominira, da se za sjevernu i sjeverozapadnu stranu trupa Trebević-planine ne može naći zgodnija tačka.

To se mnijenje za neko razdoblje do svršetka halštatske perijode može pripustiti, ali nahogjaji na Debelom brdu obuhvataju ogromnu perijodu od broncanog doba (ako ne uzmemo u račun mlagje kamenito doba) do u doba seobe naroda. Najmlagji je nahogjaj sa Sobunara željezna dvopetljasta fibula na obluk (halštatski oblik). Debelo brdo moglo je dakle samo do tog doba biti tvrgjava susjednog Sobunara. U halštatskoj i la-tenskoj perijodi nastala je na gorskoj glavici naseobina, koja se je održala do u kasnije rimsko doba.

Kamenite zidine, kao i ostanci kulama sličnih zaštitnih gragjevina bez sumnje potječu iz rimskog doba; to potvrgjuju rimske rukotvorine, koje se nalaze samo u nutrašnjosti megju zidinama i naročito na naljevenom stropu gragjevinâ.

Šta je sad moglo biti svrhom rečenoj rimskoj gragjevini? Za vojničku posadu bila je premalena i nedostatno utvrgjena, varoš na onom neravnom zemljištu nije mogla biti, te se ono obzidano mjesto samo zamisliti može kao utvrda za manju vojničku posadu. Nego je sjeverozapadno od Debelog brda uz lijevu obalu Miljacke, jedva $^1/_2$ kilometra zračnom linijom odonud, blizu današnjeg mlina za šljunak, bila rimska ciglana; to se mjesto zove Šatorište. Nedaleko odonud raskopana je prigodom kopanja temelja za erarsku tvornicu duhana oko 10 primitivnih, ciglenim pločama pokrivenih grobova. Po tome izlazi donekle vjerojatno, da su na Debelom brdu bili stanovi nadglednika, koji je upravljao rimskom ciglanom, radnika i vojničke posade.

Kad se sada od te rimske ekskurzije vratimo na prehistoričko poprište treba da se upitamo, koje su najbliže analogije našoj naseobini?

Odgovor bi se mogao ovako formulirati: U prvom redu naseljene gradine Glasinca, mnoge gradine u Bosni i Hercegovini i kastelijeri u Istri.

Samo taj jedan momenat mora se našoj naseobini pridržati kao samosvojan, a to je, da se je mogla održati kroz tolike kulturne epohe. Već

[1]) Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Beč 1893., str. 43.

u broncano doba žive ondje ljevari i kalupdžije sjajnog kova. U halštatsko doba cvjeta ondje keramika, čemu su bez sumnje dosta doprinijeli ilovasti slojevi, što su ondje u blizini. La-tenska kultura donosi koloniji novih pobuda za umjetni obrt, vrlo lijepe fibule izlaze iz onih sirotinjskih radionica, te su odovuda valjda daleka mjesta nabavljala svoj nakit. Pa se uz to kroz sve epohe može razabrati djelatnost trgovine, kako posreduje; opsidijan, jantar, tamjan, gmize i drugo donosili su strani trgovci, pa zamjenjivali za prirodne proizvode stokom bogatog naroda.

Kada je stalo napredovati romanizovanje zemlje, još je uvijek ta naseobina zadržala svoju znamenitost zbog ilovastih slojeva u blizini, te je, ako možemo suditi po nagjenom Justinijanovom novcu, trajala do prve polovice šestog vijeka poslije Hrista.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla I.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

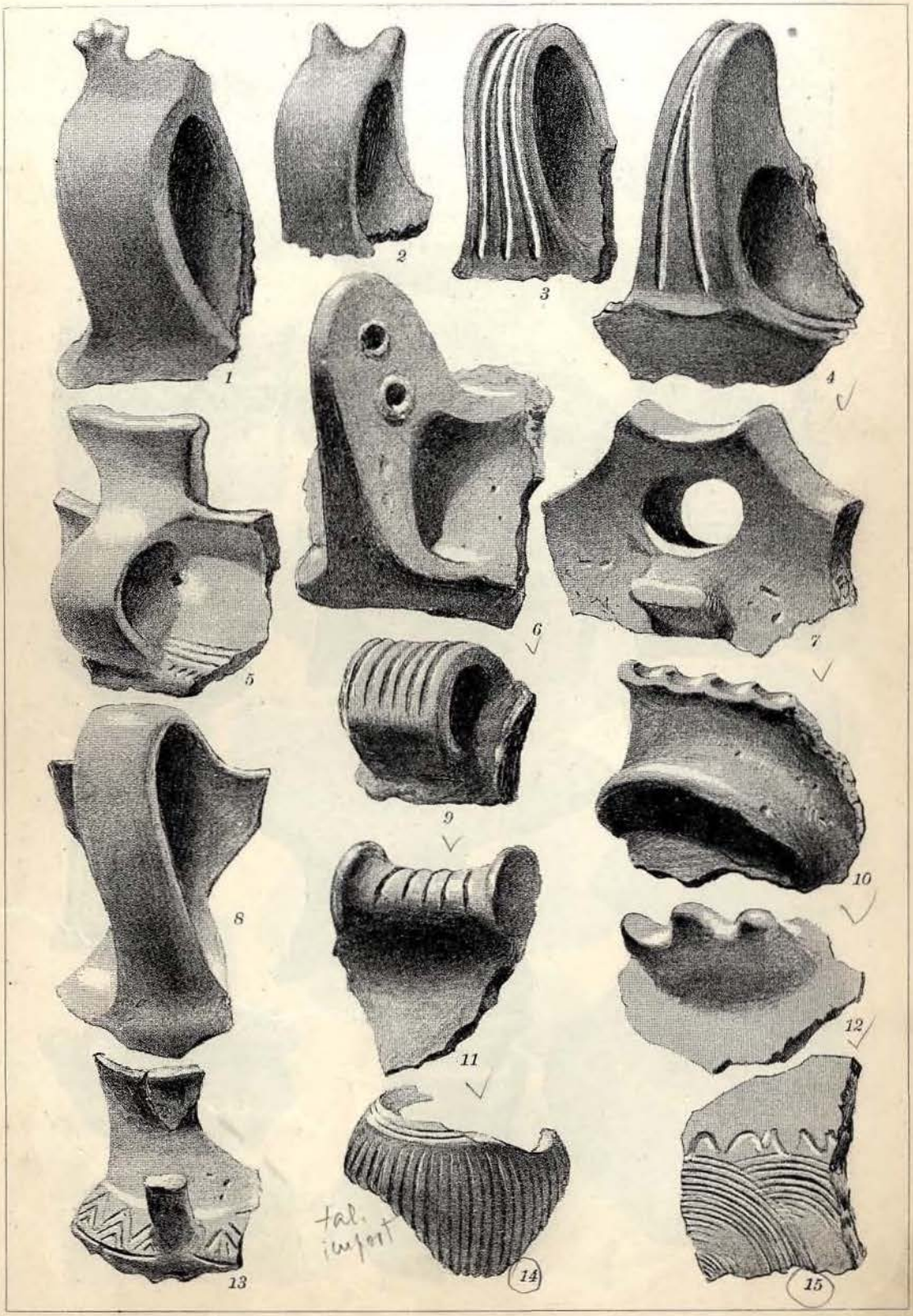

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla II.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla III.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

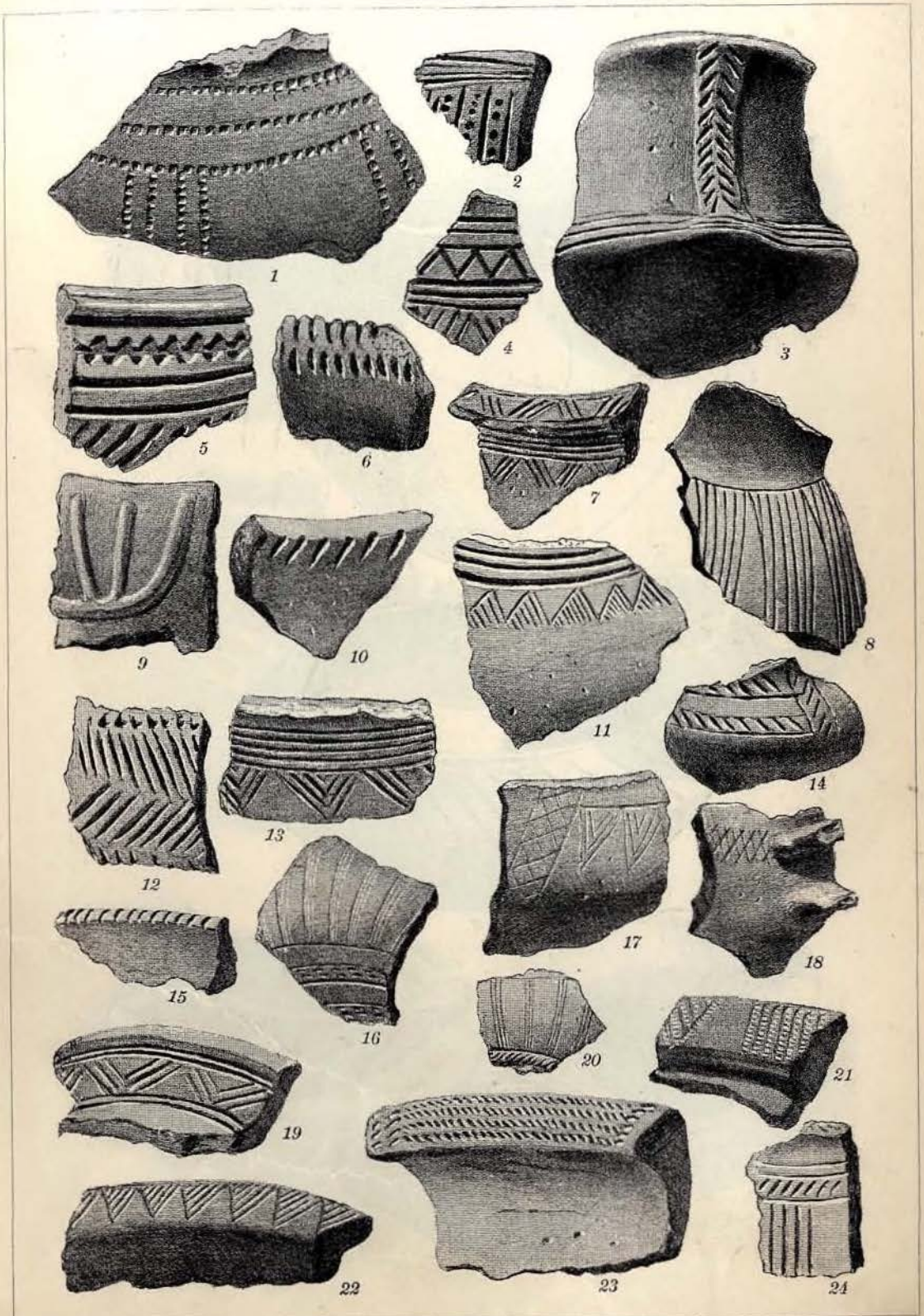

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla IV.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla V.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

1

2

3

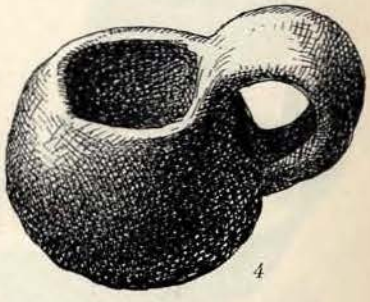

4

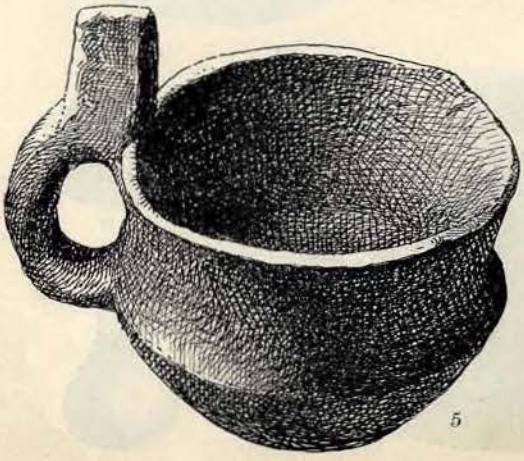

5

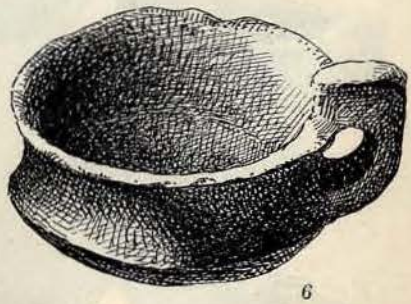

6

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla VI.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla VII.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

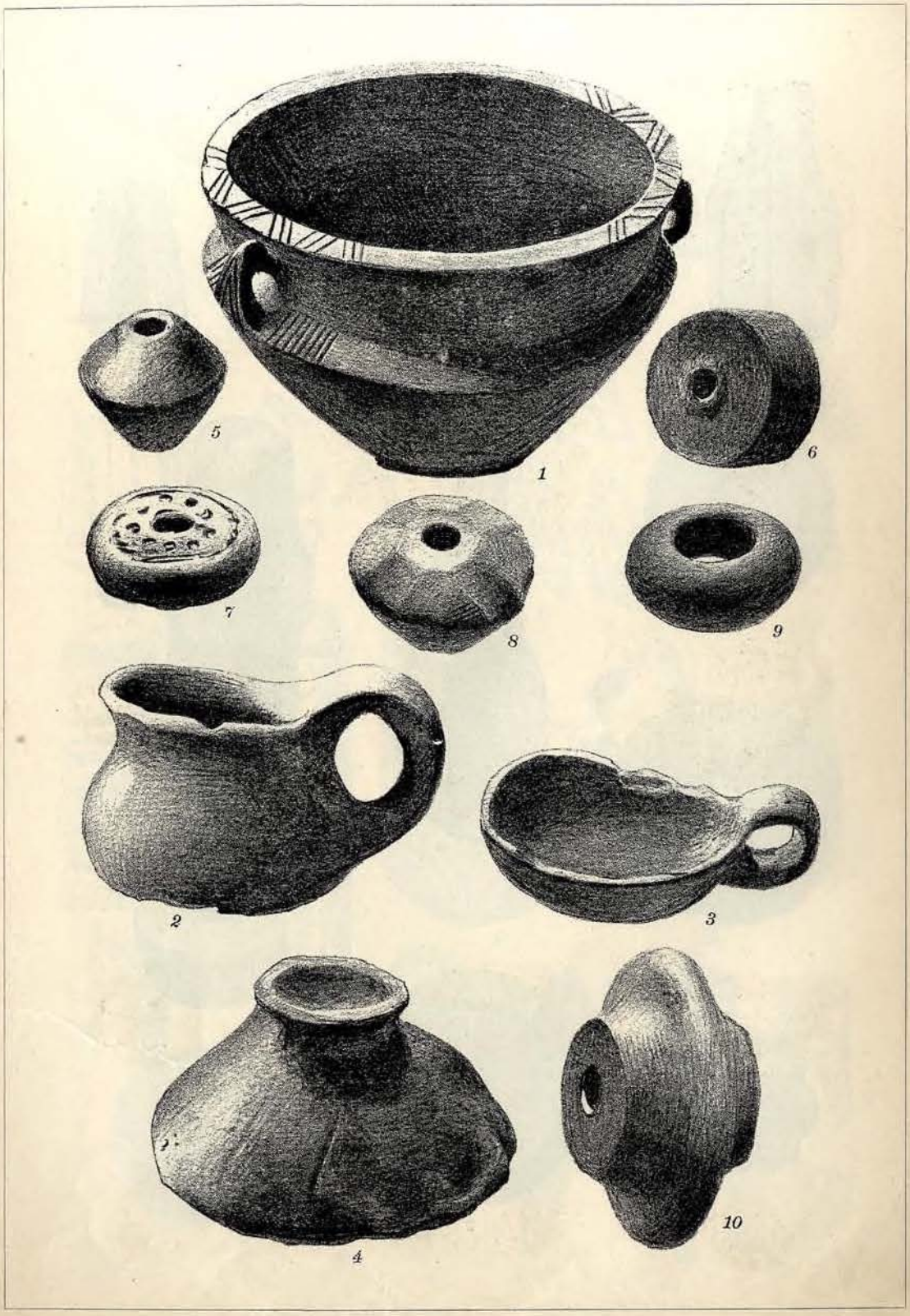

Tabla VIII.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

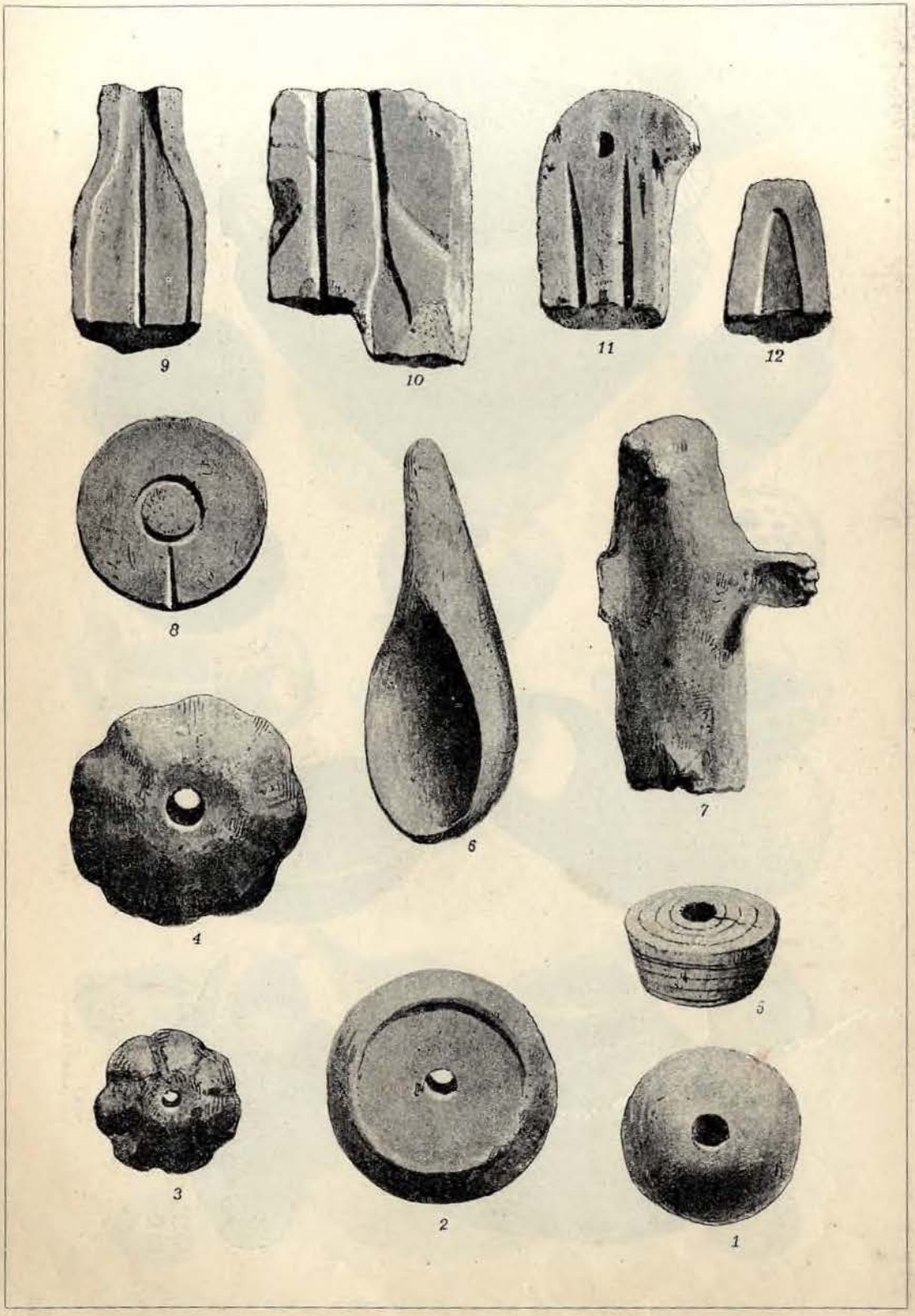

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla IX.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla X.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

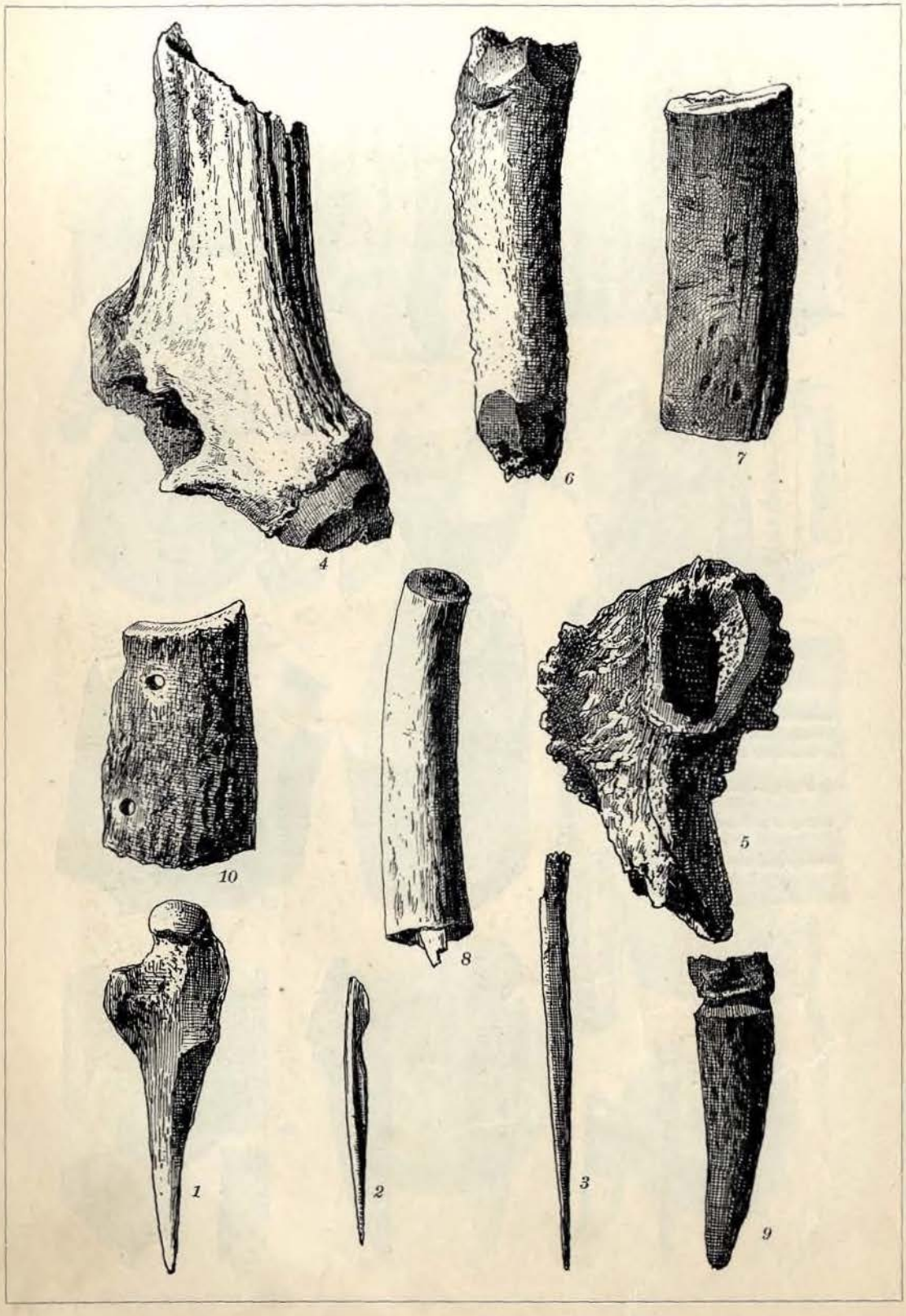

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XI.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

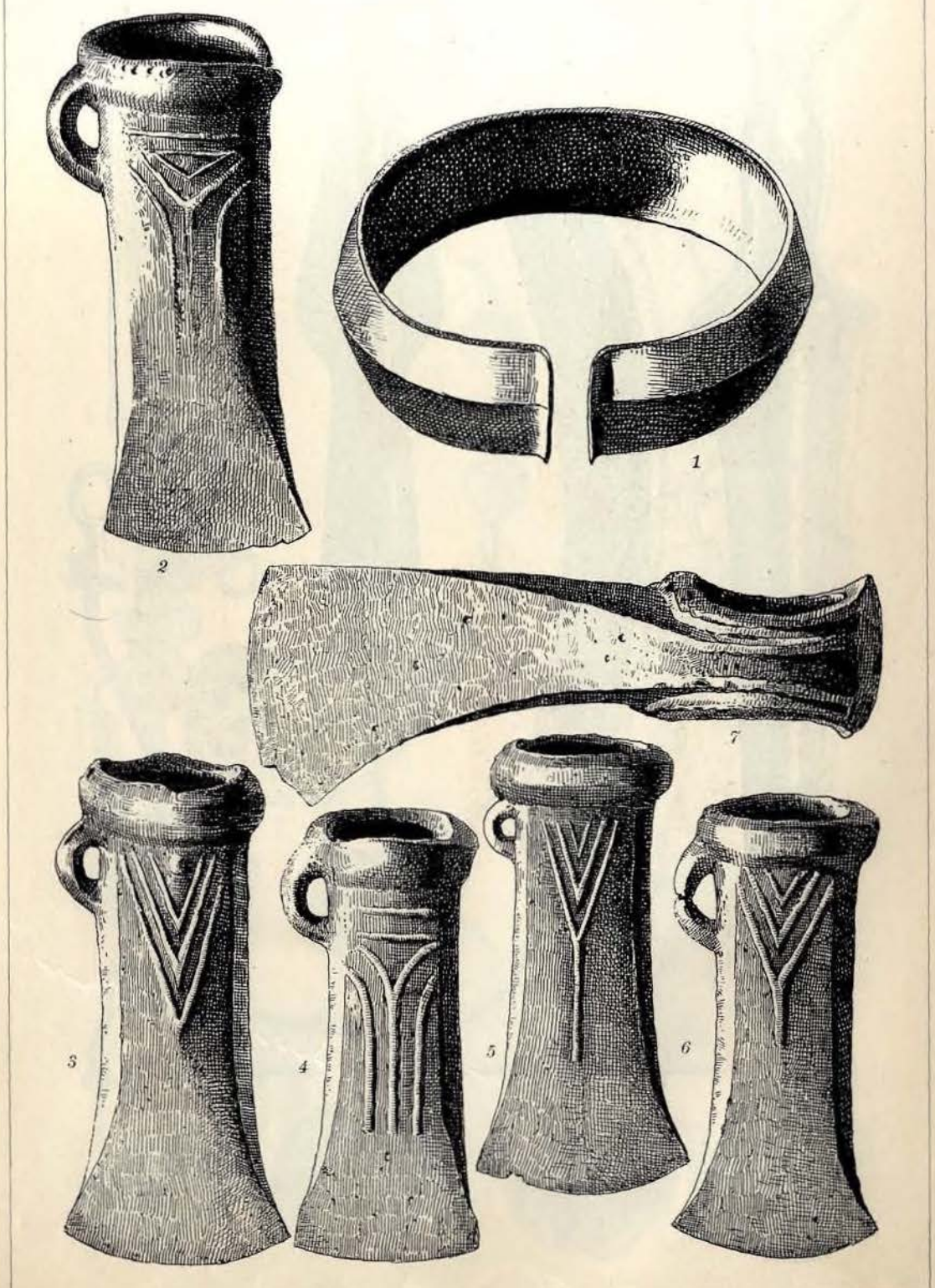

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XII.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

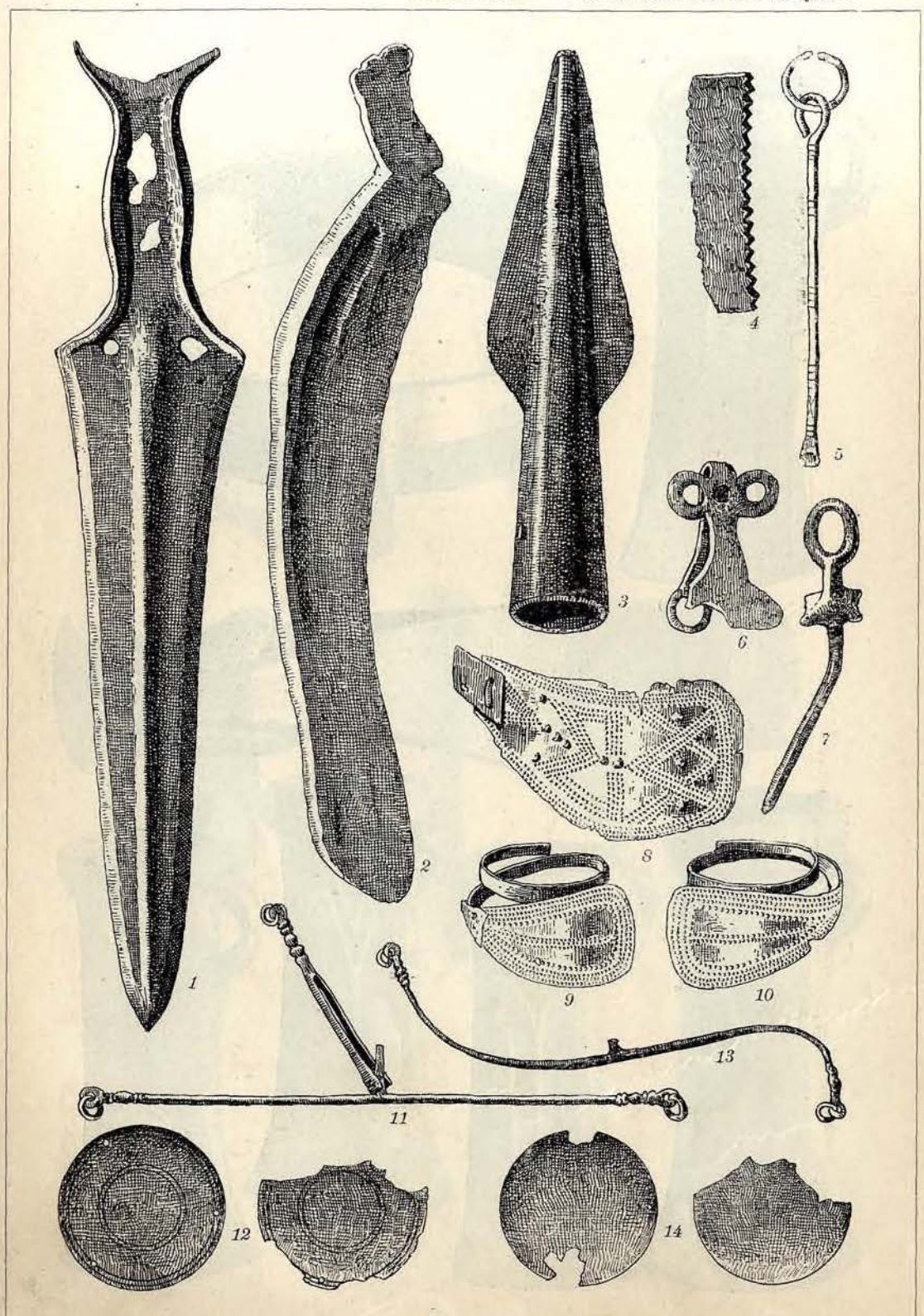

Tabla XIII.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

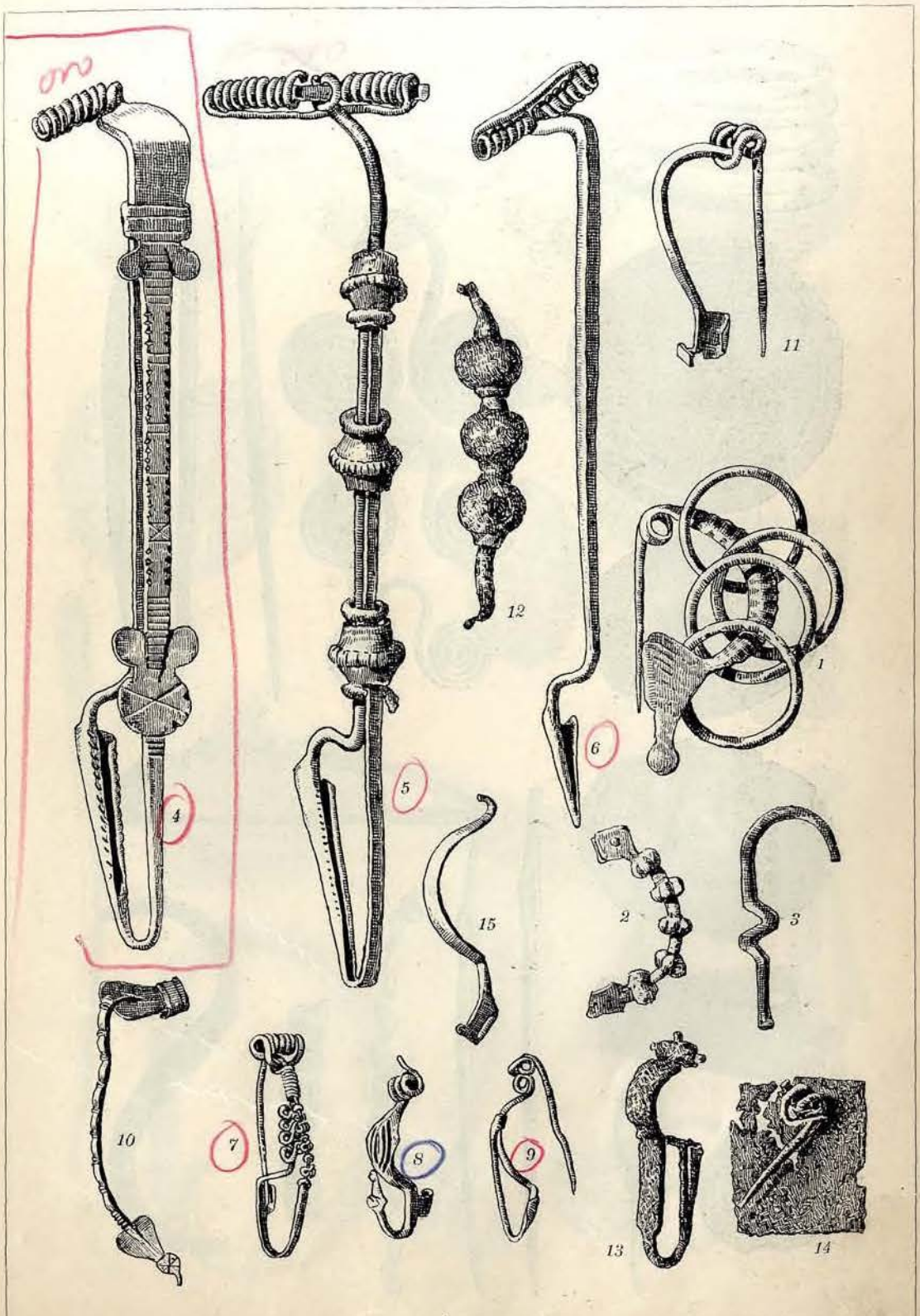

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XIV.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

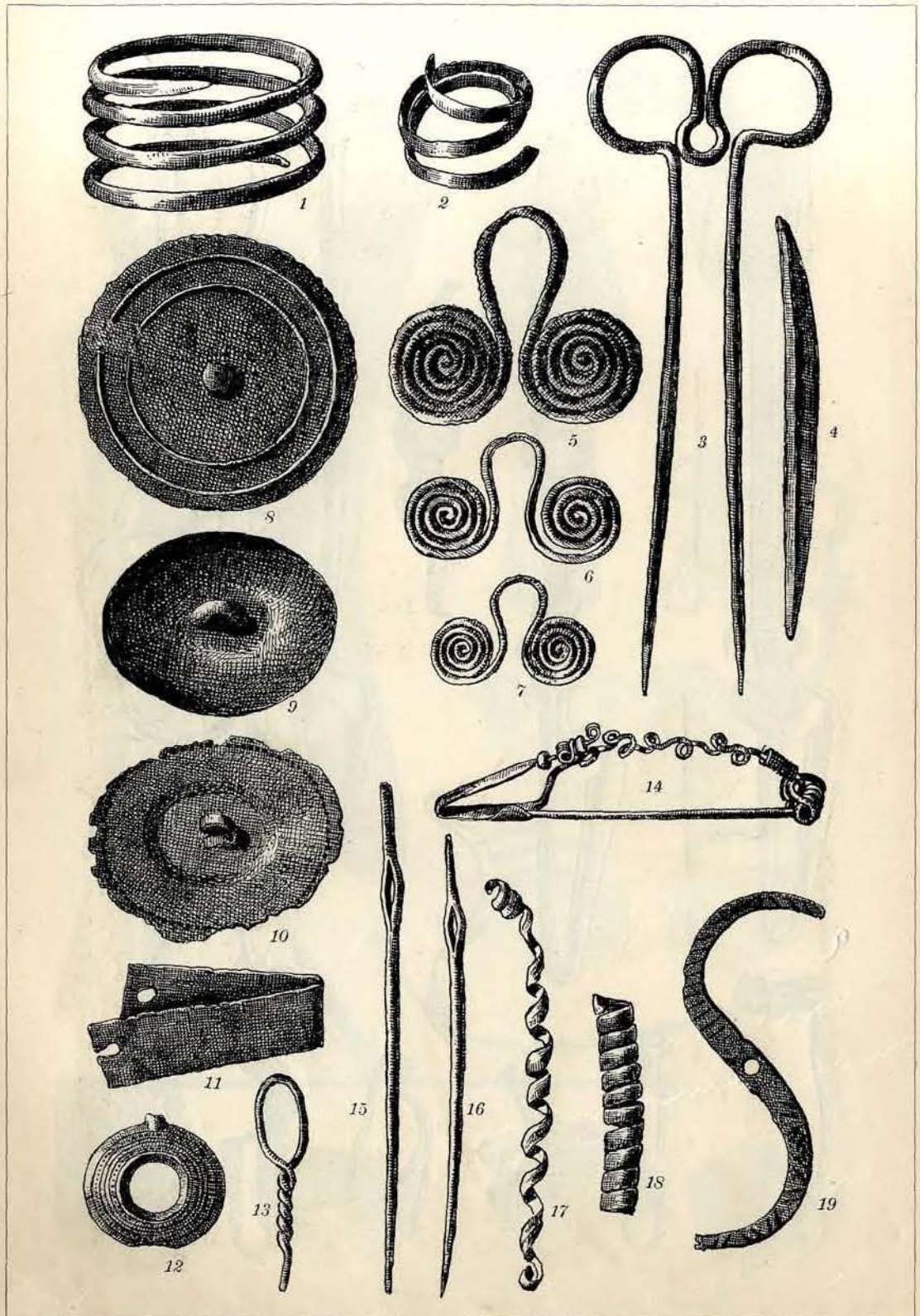

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XV.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

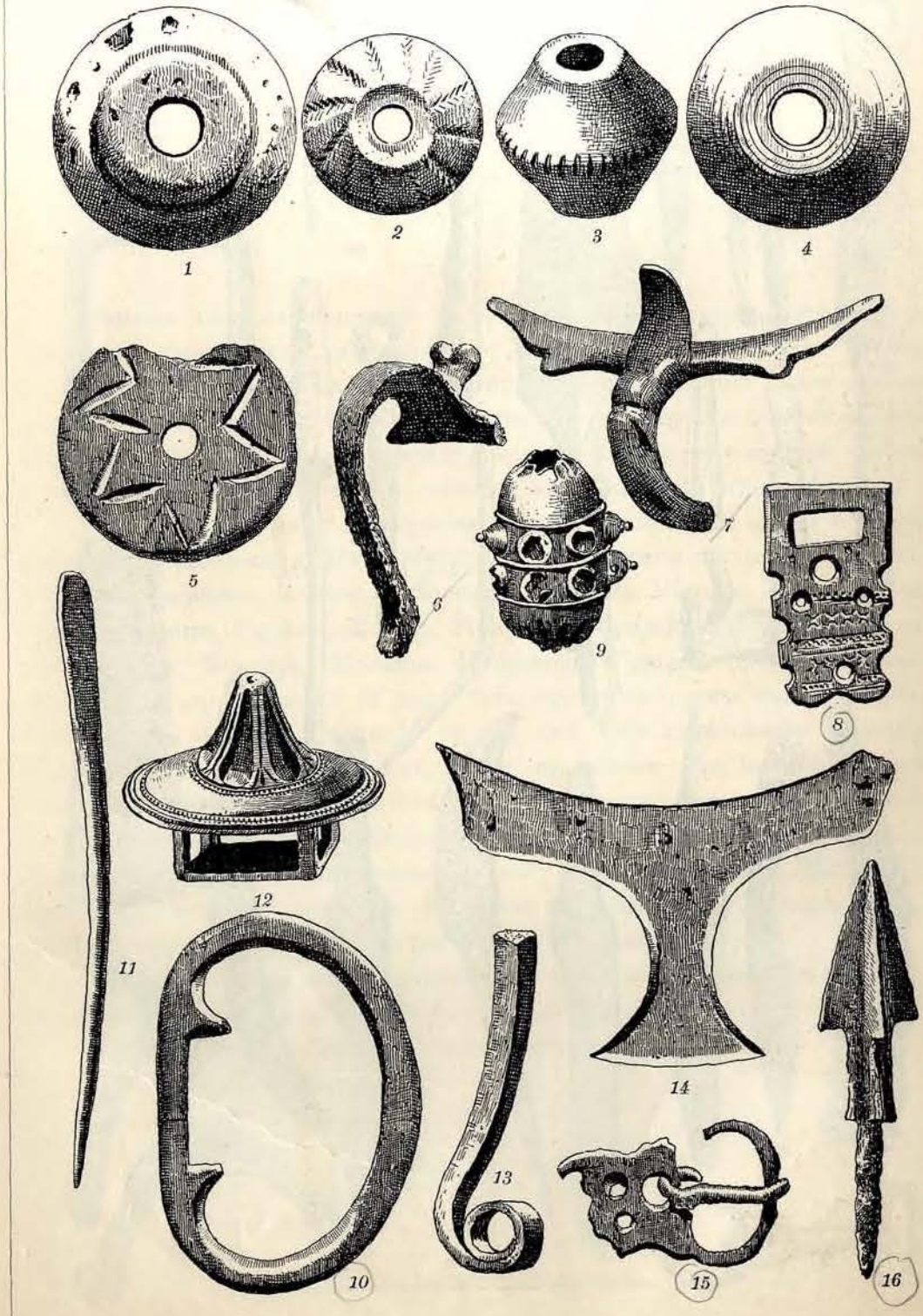

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XVI.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

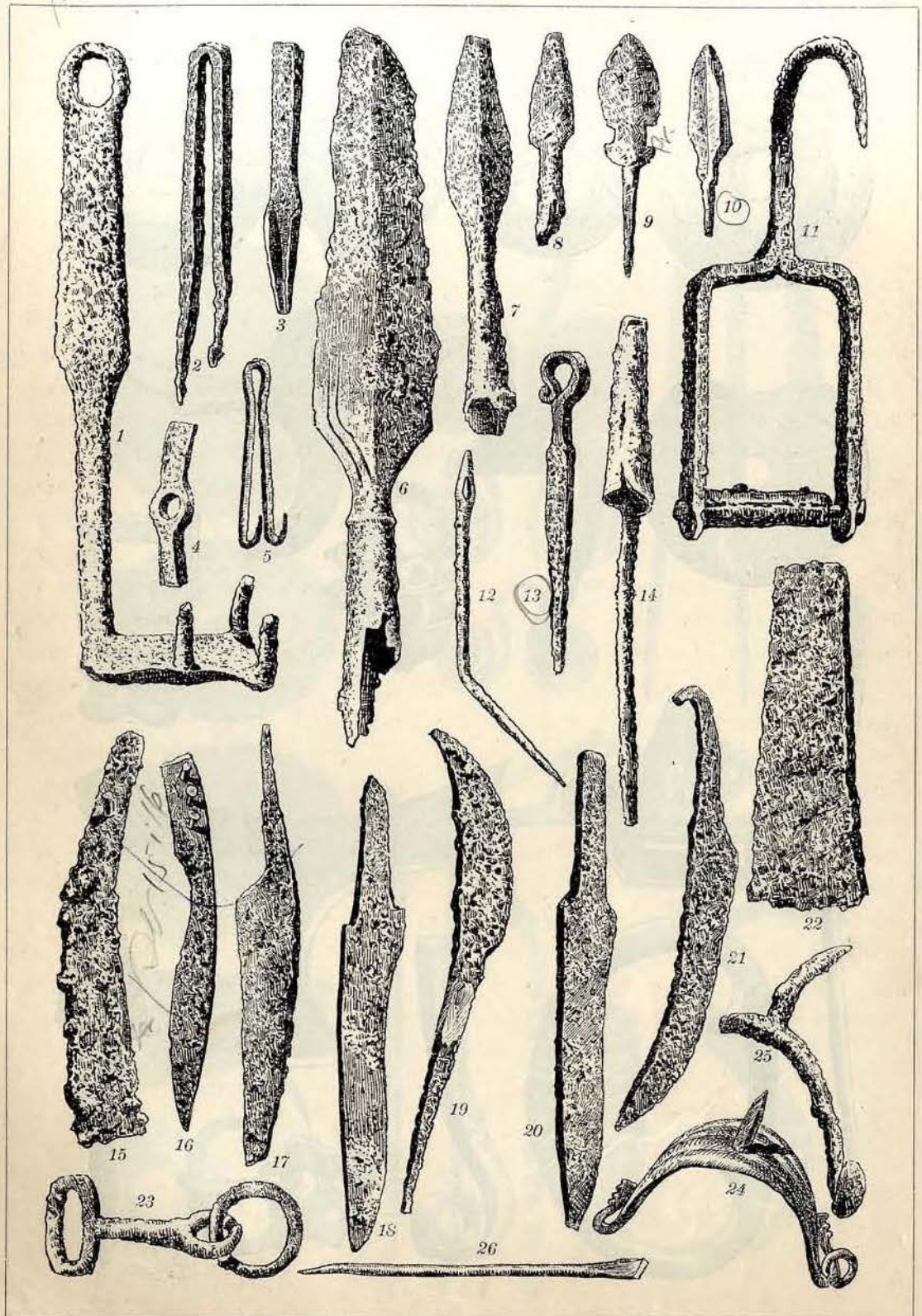

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

Наумио сам да покупим вјерске старине у овдашњег народа. Треба се ту журити; јер опћа људска просвјета, која се у овим земљама великом брзином шири, затире све више и више оваке народне осебине. Штета би била по компаративну етнологију, штета по културну повијест овдашњег народа, кад би се његове вјерске старине прије изгубиле, него што су посвема забиљежене и приказане.

Грађу за расправу прикупљао сам из различитих мјеста и крајева Босне и Херцеговине. Имам вијести са Гласинца и његове околице, из Фоче, Сарајева, Зенице, Власенице, Кладња, Жепча, Тешња, Посавине, Травника, Скопља, Кључа, Бањелуке, Градишке, Грахова, Дувна, Љубушкога, Мостара, Коњица, Невесиња, Трнова, Гацка, Требиња, Љубиња и др., држећи се тога што овдашњи народ каже: „Колико села толико адета“. Разумије се, да сам при сакупљању критички поступао. Што сам приказао, то је приказано или на темељу мога властитог мотрења и властитога директног испитивања, или на темељу добивених вијести. Имена извјестилаца биљежио сам под цртом. Питао сам свакога, од кога сам мислио да могу што год дознати. Захваљујем овијем путем свима, који су ме икако у моме послу потпомагали, а особито гимназијским ђацима из IV.—VIII. разреда.

Градиво о народном вјеровању и о старинским вјерским обичајима овдашњег народа раздијелити бих могао како слиједи:

I. Мртвачки обичаји и штовање душа покојних.

II. Штовање елемената:

а) воде;

б) ватре;

в) земље;

г) ваздуха.

III. Штовање животиња.

IV. Штовање растлинâ.
V. Штовање небеских тјелеса.
VI. Жртвовање и чишћење (lustratio).
VII. Гатање и чарање.
VIII. Вјеровање у различита духовна бића.
IX. Осврт на дојакошњу литературу о насловном предмету.
X. Испоређивање приказаног вјеровања овдашњег народа са вјеровањем иних хисторичких и природних народа.

Не знам да ли ће бити могуће о свему томе на овом мјесту расправљати. Но унапријед могу казати, да се је од старе народне вјере у овдашњег народа највише сачувао култ душа покојних и култ воде.

I. Мртвачки обичаји и штовање душа покојних.

Пошто се овдашњи народ на три вјере дијели, морао сам горе споменуте обичаје и штовање приказивати по овим трим вјерама, да се види и разабере, у колико су се стари народни вјерски обичаји из поганског доба у једној и другој вјери сачували; даље у колико се је једна и друга од тих вјера прилагодила народном вјерском чувствовању и његовим вјерским обичајима. Пошто су источно-православни од старе народне вјере највише сачували, с тога сам их поставио на прво мјесто. Иза њих су на реду католици, а на треће мјесто поставио сам мухамеданце.

A. У источно-православних.

1. Опраштање на самрти.

Кад је човјек на умору, прва му је дужност, да се опрости и измири са свим својим ближњим, пријатељима и највећим непријатељима, да пште и даје опроштење „и птици у гори и риби у води и змији под каменом“, како се у Херцеговини каже.

Опростивши и помиривши се са свим рођацима, пријатељима и непријатељима, може онда мирно умријети. Ако се ко дуље времена смртним мукама мучи, те не може умријети, онда кажу да му неко није опростио[1]). Ако је самртник криво мјерио или приоравао туђу земљу, кажу да не може умријети, док му се не донесе кантар или бус земље[2]).

[1]) И у Словенаца кажу то исто.
[2]) Д. Грђић.

2. Што се ради одмах послије смрти с мртвацем, што у мртвачкој кући?

а) Свијећа се приждије, мртвац се окупа.

Чим болесник стане издисати, *приждију му воштану свијећу* више главе; за то је у тој кући свијећа на палуку, а *велика је грјехота*, ако самртник умре без свијеће[1]). Кад је самртник умр'о затегну му ноге, руке метну на прса, а очи и уста му склопе. Ако мртви остави очи отворене, онда кажу, да му је неко остао кога воли, а није га видио; код мале дјеце кажу, да јој је жао за матером и њеном сисом. Ако мртвац није укочен, знак је, да ће опет за њим бити у брзо мртвац у кући[2]). За тим *окупају* га млаком, у Сарајеву каткад с вином[3]) помијешаном водом, и то док је још врућ. Мушког мртваца купају мушки (попа попови), женског женске. За таки се посао често узимљу беспослени момци или какве бабе. Чепаљ и сапун, којим су мртваца очешљали и опрали не смије се у Фочи бацити, него се метне *у зид на скровито мјесто*[4]) одакле се не може извадити. На другим мјестима, н. пр. у Гацкоме, мора се обоје бацити и ватра, на којој се гријала вода за окупање мртваца, треба да се одмах утрне[5]).

б) Одијевање и кићење мртваца.

Свршивши купање облаче покојника у *чисте рубине* и *чисте хаљине*. Ако је покојни био момак или дјевојка, обуку га у најљепше одијело. На Гласинцу обуку мушкоме обично чисте гаће и чисту кошуљу, на кошуљу џечерму (јелек), на ноге чарапе, а на главу фес, к тому још пас од црвене врпце[6]). У Сарајеву обуку жени каткад њезине *вјенчане хаљине*, што их је у ту сврху и за укоп оставила[7]). Испрошеној дјевојци мећу, кад умре, *прстен на руку*, те је тако *под прстеном укопају*[8]). У Фочи обичавају дјевојку, кад умре, накитити *као да иде на вјенчање*: прстењем, дукатима, цвијећем и чеврмама. Драгоцијени се накит овдје не укопа, нити се враћа кући него се даје цркви[9]). У Бос. Градишци је обичај, кад умре момак или дјевојка, да га (је) до гроба прате два дјевера и двије дјеверуше као што за свадбе у цркву[10]). У Посавини покривали су кућног домаћина лијепом чохом и ту су чоху давали попу. Сада се то ријетко ради[11]). У Херцеговини, н. пр. у Гацкоме, и у Босни, н. пр. у Сарајеву, обичај је, да неки, особито жене, начине још за живота хаљине, у којима ће се укопати и те се хаљине зову *укопне*. Неки сељаци направе себи мртвачки сандук (табут), неки и гроб[12]).

---

[1]) Гимназијалац Д. Грђић. [2]) Петронић из Зенице, Черовић из Требиња и Беговић из Рогатице. [3]) Крсмановић. [4]) Кандић. [5]) Грђић. [6]) Беговић. [7]) Николиновић. [8]) Лазаревић. [9]) Кандић. [10]) Нетковић из Б. Градишке. [11]) Димитријевић. [12]) Николиновић.

в) Како се мртвац смјести и постави.

Ако је мртвац дијете, онда га, н. пр. у Љубињу, метну у бешику, а те бешике не ће касније више употребљавати[1]). Одрасли положи се обично насред собе на хасуру, душеке или другу узвишену постељу и то тако, да лицем гледа према истоку (у иконе, пред којима је запаљено кандило).

г) Нарицање.

Кад је мртвац окупан, одјевен и смјештен, скупе се око њега женске и то обично његова родбина, па стану кукати и нарицати, набрајајући добра својства покојникова. Мјестимице, н. пр. у Грахову, почну одмах нарицати, чим самртник стане издисати[2]). Плачу пак докле га не сахране, а и послије до године дана. Обично нариче ту родбина. Мјестимице, н. пр. у Сарајеву, наричу само жене из родбине, и то на сав глас[3]); мјестимице опет, н. пр. у Љубињу, не плачу на сав глас, него само набрајају, како је мртви добар био и ваљао им и т. д.[4]). Најмљенници наричу веома ријетко.

д) Чување мртваца.

Док је мртвац у кући, треба коме код њега сједити и чувати га, да не би преко њега прешла или прескочила каква животиња, као н. пр. мачка, миш, кокош и т. д., јер кажу, да би се онда мртви повампирио[5]). И човјек не смије више његове главе проћи него испод ногу[6]).

е) Једе и пије се „у покој душе“.

Мртвац треба да лежи неукопан ноћ и дан. Људи и жене долазе из оближњих кућа, разговарају се, спомињу врлине покојникове, а нипошто не ће казати што зла о њему, држећи се римскога „nil nisi bene de mortuis“; једу и пију каву и ракију или вино и ракију „у покој душе“, како се н. пр. у Петровцу каже[7]).

ж) У кући мртвачкој и у сусједним кућама пролије се вода; у мртвачкој кући проспе се мјестимице и јело; ватра се истрне; људи излазећи из куће умивају се.

Кад у Власеници у једној кући самртник умре, па својом смрћу затече какво јело или воду, онда се то јело и та вода одмах проспе и у дотичној кући не куха се никакво јело, него оближњи сусједи доносе га за три дана. И ватре не ложе за три дана[8]). И у Сарајеву истрне се ватра[9]) у мртвачкој соби, а вода се пролије не

[1]) Ћоровић. [2]) Билбија. [3]) Лазаревић. [4]) Ћоровић. [5]) Беговић и други. [6]) Лазаревић. [7]) Грбић. [8]) Кнежевић. [9]) Лазаревић.

само у оној кући, у којој је мртвац умр'о него и у сусједним на двије стране у двије куће[1]). И у Зеници пролију воду не само у мртвачкој кући, него и у сусједним кућама. У кући мртвог не ложе ватру на дан смрти; јело доносе им други тај дан[2]). У Фочи пролије се такођер вода у кући мртвачкој и по компилуку. У Сарајеву кажу: Ко би се од покојног у кући затечене воде напио, пао би одмах у несвијест[3]). И шити се ту не смије у махали мртвог док је он у кући, да Аранђел опере мач, којим је душу извадио[4]). И у љубињском котару пролије се вода из мртвачке куће. Ту не ће нипошто грijати воде за купање мртваца у кући, него пред кућом. Ако дим од ватре, на којој се та вода грије, иде **у** кућу, онда је то знак, да ће из исте куће опет брзо бити мртвац; ако дим иде **од** куће, онда не ће бити из те куће за дуго мртваца[5]). У требињском котару умивају се они који излазе из куће мртвачке. Већином полију само прсте, па онда протару руку о руку и обришу пешкиром. Гимназ. Черовић видио је једном, гдје пред кућним вратима стојаше ибрик водом, и који би излазили из куће, умивали би руке водом из онога ибрика.

з) Жртва за помирење.

У Требињу, кад мртваца понесу да га окупају, метну на оно мјесто, на коме је мртвац лежао, тањир напуњен житом, а у жито пободено јаје. Тај тањир са житом и јајетом стоји на том мјесту све дотле, док мртваца не понесу да га закопају. Када га понесу, онда тај тањир са житом и јајетом баце за њим. Гдјекоји баце и тањир уједно са житом и јајетом, гдјекоји само жито и јаје, а тањир поврате кући. Ово чине ради тога, да не би из дотичне куће опет у брзо био који мртвац[6]). У Сарајеву раде нешто слично. Чим се је мртвац из куће однио, онда метну домаћи чинију панаије, чашу воде и једну запаљену свијећу на оно мјесто, гдје је мртвац лежао. То стоји дотле, док свећеник не дође да освјешта водицу, а онда се то дигне[7]). Други метну на мртвачко мјесто три зрна пшенице, три зрна земље и мало воде, да се умрли не би повампирио[8]). У Сарајеву има још овај обичај: Ако би брзо двоје у једној кући умрло, закољу други, трећи или четврти дан иза смрти што год, што се је у оној кући хранило, обично кокош и то на кућном прагу, да би она кокош својом смрћу замијенила смрт трећег чељадета, јер прости народ мисли, да ће, ако двоје у једној породици у години дана умре и треће за њима умријети. Заклана

[1]) Крсмановић. [2]) Петронић. [3]) Лазаревић. [4]) Крсмановић. [5]) Черовић и Ћоровић. [6]) Черовић. [7]) Николиновић и Крсмановић. Можда је то даћа за душу умрлога. [8]) Лазаревић.

кокош, која се зове „курбан[1])“, пошаље се сироти, да је она поједе. Исто се тако обичаје одмах заклати кокош, која би пропјевала, било које у кући болесно или не било; јер се мисли, да таква кокош слути некаквој великој болести или смрти, која ће ону кућу снаћи[2]). — И у Гацком кажу: ако у једној кући за годину дана умре двоје, да ће и треће[3]).

3. Погреб (funus).

а) Спровод (exsequiae), народна носила.

Пошто мртвац одстоји ноћ и дан, дођу људи, који ће да га отпрате на гроб. Мушки иду носећи наизмјенице мртваца, да би им овај халалио, у спроводу ћутећи, а женске често иза гласа кукајући и наричући, хвалећи умрлога, као н. пр. „Јао, оче, добри старатељу, с тобом су се кћери поносиле“ и т. д. Кад жена дође кући са којег покопа, често јој је прва брига да каже: „Ала та зна или не зна лијепо кукати и свога жалити[4])“.

У љубињском и у гатачком котару жене не иду на гробље, него се код куће с умрлим праштају. У Љубињу не смију код те прилике ни сузе ронити, јер кажу, да би га још на овоме свијету утопиле и покојник не би могао доћи на онај свијет[5]).

У Гацкоме обичавају жене, кад мртваца носе на гробље, своју болесну дјецу из града изнијети, да про њих пронесу мртваца; јер кажу: да ће болест дјеце прећи на мртваца.

Ако у гатачком котару на селу ко год умре, нико у читавом селу не ће радити, док се мртвац не сахрани; у вароши то чине у оној махали, у којој је мртвац[6]). У љубињском котару обичај је, ако уз пут, којим проносе мртваца, ко год ради, онда чим опази спровод одмах престаје радити[7]).

Док донесу мртваца до гроба, спусте га на Гласинсу три пута на земљу[8]). И у Грахову спуштају га три пута на земљу, и забиљеже та мјеста каменима, која зову биљешке[9]). Гдје нема сандука — по селима је то обично, јер сељаци, н. пр. у Херцеговини и на Гласинцу, не даду се нипошто у сандуку укопати[10]), — тамо носе мртваца на у ту сврху начињеним „носилима“. То су два дугачка кôца, преплетена конопцем или попречним кôцима или даскама учвршћена.

б) Сахрањивање (humatio) и нутарњост гроба (раке). Што се меће у гроб?

У источно-православних мора се гроб тако ископати, да су мртвацу ноге окренуте према истоку.

---

[1]) Курбан, т. р. значи управо „жртва“. [2]) Кремановић. [3]) Д. Грђић. [4]) Николиновић. [5]) Грђић и Ћоровић. [6]) Грђић. [7]) Черовић. [8]) Беговић. [9]) Билбија. [10]) Черовић и Беговић.

У Фочи метну мртваца на голу земљу, а озгор покрију га са двије косо положене даске[1]). У Љубињу ископају гроб $1^1/_2$—$2\,m$ у дубину. Мртваца спусти најближа својта у оздô голи гроб, а мора пазити, да не пролије сузе на мртваца; јер кажу да би му онда земља тешка била. Крај њега метну са страна као праг отесане камене плоче, које називају „оклопнице“. На те оклопнице метну преко мртваца, најмање једну пед од њега уздигнуто, друге камене плоче, тако зване „поклопнице“. То народ ради с тог разлога, да земља не би притисла мртваца, да му не би тешка била. Сада нагрћу земљу на поклопнице. Сваки пратилац треба да баци груду земље у гроб говорећи: „Нека му буде лака земљица“, или „Бог да му душу прости[2])“.

У Требињу озидају гроб са све четири стране, по прилици $60\,cm$ високо. Мртвац мође се у гроб обично на голу земљу; неки мећу му под главу јастук. На зидове метну хоризонтално преко мртваца камене плоче[3]).

И у Гацку и у Мостару положе мртваца на голу земљу. Са странâ гроба метну се плоче, које се ту зову „бедренице“. Исто тако метне се плоча изнад главе и испод ногу. На бедренице наслоне се преко мртваца „поклопњаче“. У Мостару начине за главу напосе мали сандучић од плоча, па у тај сандучић завуку главу покојникову[4]).

На Гласинцу осијеку четири тахте (даске), и то двије као што показује слика *A*, а двије као што показује слика *B*. Ове тахте понесу заједно са мртвацем на гроб. Мртваца положе на голу земљу, пак онда склопе око њега ове даске тако да изгледа као пространи бридњак. Прије него се склопе даске, прелије свештеник мртваца вином и уљем, а народ га цјелива[5]).

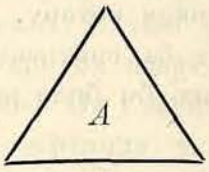

Слика 1.

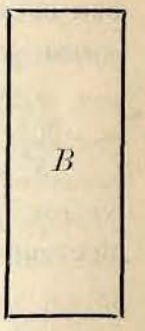

Слика 2.

У Гацку баци сваки три пута земљу у гроб. Ако саспу земљу, коју су ископали, а гроб не буде пун, онда држе да је умрли био грабљивац. За то ономе, који све себи граби кажу: „Мало ти и земље било!“

У гроб мећу:

1. Школске књиге и таблицу.

У Гацку, ако умре ученик, метну му његове књиге у гроб. „Што је његово нека са собом носи[6])“. У Новоме закопаше

[1]) Кандић из Фоче. [2]) Пушић из Љубиња. [3]) Дучић из Требиња. [4]) Дан. Грђић. [5]) Беговић. [6]) Грђић.

год. 1888. ученика I. разреда, мјезимче трговца Лазе Сучевића. Кад је свештеник и пошљедњу молитву свршио, а свијет пољубио мртваца, баци старији брат малог покојника буквар и таблицу у сандук[1]). У Бос. Градишци умрла је млада ученица једноме надничару. Родитељи метнули су јој њену таблицу у сандук[2]).

2. Крчаг вина.

У требињском и у љубињском котару обичај је на више мјеста, да мртвоме метну више главе мали земљани крчаг, напуњен вином. Густи талог овог вина добар је послије 7, у Сарајеву послије 9 год. као лијек за суху и дебелу болест[3]).

3. Новце.

У Бос. Градишци умр'о је финанцијски стражар. Кад су га на гробљу почели закопавати, његова жена баци му у раку папирнату форинту[4]). Кад су прошле године у Сарајеву механцију Пера Крњића положили у гроб, бацила је његова кћерка једну чврку (4 новч.) у гроб; мати ју је на то натјерала[5]). На Гласинцу се метну новци у гроб, ако се мртви у који стари гроб закопа. То се чини ради тога, да се мртви у једном гробу закопани не свађају[6]).

4. Гаће са свитњаком за мушко, преслицу са вретеном за женско дијете.

У кључком котару, ако умре трудна жена, обичај је укопати уз њу гаће са свитњаком, ако би било мушко дијете, преслицу са вретеном, ако би било женско.

5. Накит.

Гдје се накит меће у гроб, то сам већ прије под 2 *б)* споменуо.

6. Примједбе сахрањивању.

У Грахову имаду обичај, да зарежу на сваком оруђу, којим копају[7]).

У старој Србији откопавају мрца послије три године. Ако су кости жуте, поваде и повежу их, па их онда оставе у рупи под црквом. Ако пак кости нијесу жуте, онда доведу коња, црна хангира, да прескаче гроб. Ако коњ прескочи, носе се кости у цркву; ако не, онда се опет затрпају[8]).

Ако падне киша док је гроб још отворен, биће у брзо други мртвац[9]).

[1]) Кондић, богословац. [2]) Петковић. [3]) Стефковић, Черовић и Ђоровић. [4]) Петковић. [5]) Стефковић. [6]) Беговић. [7]) Билбија. [8]) Димитријевић. [9]) Черовић.

в) Чишћење мртвачких пратилаца и мртвачке куће.

У селу Обзеру и у селу Котезима (у љубинском котару) има овај обичај: Чим се почну људи повраћати с гроба кући покојниковој, одмах једно чељаде из те куће узме у десну руку ибрик воде, а у лијевој држи машу пуну угљевља, на коме гори тамјан и стане за кућни праг, да нико не уљезе, који се није умио и један угљен преко себе пребацио. Ово чине по народном казивању с тога, да не би у често било мртваца[1]). И у Гацку умивају се и бацају ватру преко себе прије, него што су под кров ушли[2]). У Љубињу не пребацују угљена преко себе, него само наднесу руку над машу, на којој је пуно жераве и над том жеравом мало пљесну рукама[3]). У Посавини дошавши кући оперу само руке[4]). У Власеници баце често хаљине, које остану иза мртваца, на ватру, или их подијеле сиромасима[5]). На Гласинцу оперу мртвачке хаљине и за седам дана их не уносе у кућу већ стоје код воде. Кад се људи врате с гробља, онда умију сви руке водом. Посуду из које се умију, разбију да се више не може употребљавати. У Гацку и на Гласинцу помету кућу кад понесу мртваца на гробље. Метлу баце куд, да се више не употребљава[6]).

г) Једе и пије се послије укопа „за упокој душе умрлога“ или на гробљу или у кући покојниковој.

Пошто су мртваца сахранили једе и пије се или на гробљу или у кући покојниковој или на обадва мјеста. Ако једу и пију на гробљу, онда се то врши: 1. или на гробу сахрањеног; 2. или у мртвачкој капели, н. пр. у Сарајеву; 3. или на којем другом извјесном мјесту, н. пр. пред црквом, гдје је гробље покрај цркве. На Гласинцу постоји гледе тога оваки обичај: Пошто су мртвога сахранили, попију људи по двије, три чашице ракије „за упокој душе умрвшег, а за здравље оставших“. По томе врате се сви кући покојниковој и ту једу и пију „за упокој душе умрлога[7])“. У Сарајеву иде свијет иза укопа у капелу, да узме заједно са свештеником кољива, меса или друго, онда вина или ракије за душу умрлога, вичући: „Бог да га прости“. Прости народ носи заједно са мртвацем и јело и пиће на гробље.

У Зеници једу и пију на гробљу и у кући умрлога[8]).

4. Саобраћај између упокојеног и његове родбине иза погреба.

а) Гдје се по народном вјеровању задржаје душа, чим се је мртвачко тијело сахранило?

Народ држи, да душа покојникова не иде одмах на небо, него да се задржаје 40 дана у кући, те гледа, да њој и њеном тијелу ко не учини на жао и не говори што гадно о покојнику[9]).

---

[1]) Черовић. [2]) Д. Грђић. [3]) Черовић. [4]) Димитријевић. [5]) Кнежевић. [6]) Беговић и Д. Грђић. [7]) Беговић. [8]) Петронић. [9]) Петронић.

На овом вјеровању оснивају се ови обичаји: У Требињу гори свијећа или кандило у кући умрлога 40 дана иза његове смрти. Неки дају свијеће у цркву, неки запаљују кандило преко ноћи на гробу[1]). У Сарајеву шаљу 40 дана по једну свијећу и по један тањурић кољива — у цркву. Од оне панаије, која се унесе на олтар, да је свештеник најприје прелије, узима сваки човјек, који је био у цркви и рекне: „Бог да га прости[2])“.

Други кажу, да се душа покојникова задржаје у мртвачној соби око мртвачке постеље, а особито код хаљина покојникових, те око њих облијеће 6—7 дана[3]). На овом вјеровању оснивају се ови обичаји: Женска родбина умрлога, чим дође кући, настави нарицање на оним мјестима гдје је мртвац лежао[4]). Седам дана и седам ноћи узастопце стоји, н. пр. у Сарајеву, кољиво у соби гдје је мртвац лежао, а у вечер свијећа гори[5]). У Љубињу гори непрестано ватра макар за недјељу дана. Осим тога сједе по сву ноћ и очекују, не ће ли опазити душу умрлога. Још каде хаљине и све ствари у кући, да се не би појавила каква болест[6]). У Сарајеву кажу: душа се враћа иза укопа мртвачког тијела у хаљине и око њих облијеће; с тога их треба прије 7 дана опрати а до тада их сваки дан пошкропити водом и окадити тамјаном, да душа одмах иде у небо[7]). У Требињу, вјерујући да душа покојникова не иде одмах на небо, него да се задржаје и облијеће 6—7 дана око хаљина, на којима је покојник лежао, износе покојникове хаљине одмах иза укопа из куће. Његова родбина, желећи његовој души добро, зове свештеника, да освећеном водицом пшкропи покојникове хаљине, не би ли душа што прије отишла у небо[8]). У Сарајеву узме супруга хаљине свог мужа и узимајући комад по комад нариче и плаче за мужем. Ово чини и мајка за сином и кћери[9]). И у Херцеговини чине исто. Гимназијалац Черовић из Требиња видио је жену, гдје код хаљина плаче и свога мужа спомиње. На његов упит, што јој је, одговори му она кроз плач: „Е мој синко, ми не видимо, али овуда око овијех хаљина облијеће душа мога покојнога Илије“.

Амо припада такођер догађај што ми га је забиљежио гимназијалац Николиновић:

Када су се једном сви укућани са свештеником с гробља кући повратили, улеће у собу покојникову кроз отворене прозоре некаква повелика црна птица, те стаде обилазити свијећу, што је усред собе код кољива горјела. Пошто обиђе свијећу неколико пута, утрну је

[1]) Дучић. [2]) Николиновић и Крсмановић из Сарајева. [3]) Черовић. [4]) Николиновић. [5]) Ђуковић из Сарајева. [6]) Пушић. [7]) Крсмановић. [8]) Черовић. [9]) Крсмановић.

крилом и одлетје. Та се свијећа више није ни запалила, јер су укућани и стари свештеник вјеровали, да је то била грјешна душа умрлога, која је утрнула свијећу.

б) Даће, подушја (опијела) или софре.

А. Даће сахрањеноме.

а) На Гласинцу. (Седмица, четрдесетница, полугодишњица, година.)

Пошто је мртвац укопан три јутра, иде тко из његове куће на гроб, носећи са собом ватре и тамјана, те му гроб кади. Седам дана иза укопа даје се „седмица“. На ову позову се сви они људи, који су мртваца сахранили. Ту се једе и пије „у покој душе“.

Четрдесет дана иза смрти слави се „четрдесетница“. Та се ваздa мора давати у суботу, други дан нипошто. Ту се позове много људи из оближњих села, за тим сва својта, кумови, пријатељи и т. д. Сва својта, кумови и комшије, кад иду на четрдесетницу, понесу са собом „прилог“, т. ј. једну чутуру или боцу ракије, један велики колач од пшенична брашна и једну питу. Кад сакупљени сједну да једу, онда иде један човјек у собу, гдје стоје донесени прилози и изнесе најприје најпрвог комшије прилог, за тим кумовски, иза тога пријатељски и остале редом. Носећи прилоге међу сабране људе каже код свакога, ко га је донио, говорећи: „Ево се спремио Н. Н. свом комшији или куму или др. на жалост и донио овај прилог“. Сав збор вичe на то: „Хвала му, живио, да Бог да!“ — Пошто су се најели и напили, разиђу се својим кућама пољубивши се са домаћином. — По године иза укопа даје се „полугодишњица“. На ову не доносе се прилози. Полугодишњица се већином саставља са четрдесетницом. Најпослије даје се „година“. И ту нема прилога.

Четрдесетница, полугодишњица и година зову се на Гласицну „подушја“ или обичније „софре[1])“.

β) У Гацку. (Трећина, седмина, четрдесетница, годишњица.)

Три дана иза погреба држи се општело у цркви, а жене иду на гробље, те тамо наричу. Ако је покојник био кућни старјешина или уопће одрасло чељаде, онда за њим стригу косе, па их вежу за крст; још те привезују чевре и мараме. У нарицању има веома вјештих жена, које све у народном десетерцу искажу врлине и добра дјела покојникова. Још га обично питају, је ли му земља лака, је ли му узглавље тврдо, има ли шта јести и пити, је ли се ожелио оца, мајке и остале родбине и т. д.

[1]) Беговић.

Свршивши нарицање пију на гробу ракију и мезете воћем, а са гробља се враћају кући умрлога, гдје им се даје кава и ракија. На седми, четрдесети дан и на годишњицу враћају се жене са опијела (у цркви) кући покојниковој, те пију опет каву и ракију. — Главна дађа, која се ту држи по селима зове се „седмина“. Она се не мора држати седми дан, као што име каже, него се може држати и прије и послије седам дана. Тада се скупи готово цијело село, и ко је родбина и ко није, те им се свијем даде ручак; вина пију колико ко може. Пошто седмина много стане, држе је само најбогатији, а осредњи и сиромашнији људи мјесто седмине зову на каву и ракију.

Споменуте дађе даје кућа покојникова родбини својој. А шта даје родбина кући умрлога? Прве вечери, пошто болесник умре, донесе најближа својта вечеру кући умрлога, и тако се непрестано вечере доносе, док се сва родбина не измијени. Али обично доносе за три или седам вечери, према тому, колико ко има родбине. На те се вечере позива најближа својта, и на њима, а исто тако и на гробу, седмини итд. се наздрављају здравице обично овог садржаја: „Ко се преставио, бог му у рај душу поставио, а остатку живот и здравље[1])“.

γ) У Сарајеву. (Трећина, седмина, четрдесетница, полугодишњица и годишњица.)

У Сарајеву иду трећи, седми и четрдесети дан, на пô године и о годишњици на гробље те пале свијећу на гробу покојникову, каде га, моле се за душу, онда једу и пију за „испокој душе“. Полаг ових редовних дана иде родбина још неколико пута на гробље, да прелије гроб покојников[2]).

δ) У Зеници.

Три дана иза погреба иде жена из покојникове куће на гробље, запали свијећу на гробу, окади га, моли се Богу и плаче. Послије 7 и 40 дана носе у цркву панаију, свештеник чини парастос, онда иде на гробље и прелије гроб вином и окади га; тако исто послије пô године, године и на сваке задушнице (4).

ε) У Посавини. (Трећина, седмина, четрдесетница, полугодишњица и година.)

У Посавини славе обично седмину, четрдесетницу, полугодишњицу и годину. Мјестимице држе и трећину.

По варошима носи се у те дане кољиво у цркву, те се освећено подијели пред црквом; оно што је преостало, поједу укућани. Знанци и пријатељи зову се на каву и ракију.

---

[1]) Дан. Грђић. [2]) Николиновић и Крсмановић.

По селима се ти дани раскалашено проведу. Закоље се ту по једно или више крмака, кокоши, биба; ту има бијелог смока и пића у изобиљу! Слави се спомен до мрке ноћи, а мало се и запјева.

Б. Опће даће за покојнике на Велики петак, Марков дан, Спасов дан; задушнице.

Источно-православни у Сарајеву иду на Велики петак, на Марков дан и на Спасов дан на гробове својих покојника. Ту се најприје Богу моле за њихове душе, а послије молитве посједају по гробовима или мало подаље, па једу обојена јаја, колаче и печено месо, пију вино или ракију. Јаја и такођер колаче остављају на гробовима. Касније узму их сироте велећи: „Бог да му гријехе прости[1])“.

Источно-православна црква поставила је на мјесто седмине, четрдесетнице, полугодишњице и године, четири задушнице за спомен умрлих. Ове задушнице падну пред четири годишња поста: пред васкрсни, петровски, велико-госпојински и божићни. Држе се у суботу пред сваким постом, н. пр. васкрсне на месопосну суботу, божићне у једну суботу између Митрова и Аранђелова дне.

На ове задушнице носе Сарајлије у цркву панаију (кољиво) и свијеће, и то, колико је мртвих, онолико свијећа и прегрштипанаије. У цркви спомињу се сви мртви. Послије тога иду поједине породице на гробље и тамо се читају опијела, прелију и прекаде се гробови[2]). Слично ради се и у Посавини[3]).

На Гласинцу, у опћини Соколовићима, држи народ обично једне задушпице, и то у зими, крајем мјесеца фебруара, т. ј. на осам дана прије великог или часног поста. Слави их овако: У јутру на дан задушница чељад поустају врло рано, а домаћин или домаћица направе воштаних свијећа па их подијеле чељадима. Свако чељаде намијени своју свијећу кому од покојника својијех, н. пр. оцу, ако му је умр'о, или матери, брату и т. д., па их запале и прибију на дувар од собе, и то на источној страни. Пошто су их запалили онда се моле Богу. Пошто се лијепо расване и огрије сунце, онда домаћин и домаћица и још које одрасло чељаде узму једну плоску (чутуру) ракије и меса, колача, скорупа и другог јестива, па иду на гробље онога села. То исто чине и други сељани, који се копају на истом гробљу. И пошто се скупе, припале свијеће на гробовима својих покојника, окаде их тамјаном и моле се Богу за њихове душе. Помоливши се, сједну и помијешају јела, т. ј. сваки своје метне на

[1]) Чуковић и Стефковић. [2]) Бољарић, проф. и Лазаревић, гимназијалац. [3]) Димитријевић.

траву или чаршаф, па скупа обједују и пију, за испокој душа престауштих". (Пошто су се најели и напили, ижљубе крстове на гробовима говорећи: „Бог да их прости и помилује"). За тим покупе преостало јело, — понесу толико, да нити половицу не могу појести, — и даду га сиротињи и сиромашним људима[1]).

б) Спољашност гробова; кићење.

Спољашност гроба има различито лице. Мјестимице, н. пр. на Гласинцу и његовој околици, само га побусе; у Љубињу и другдје ударе са странâ оклопнице, а у средини наспу земље, која се побуси; у Требињу навале камења по гробу[2]).

Виш главе усаде у Требињу двије лозе, а међу њима мало стабло. Кад одрасту ове лозе, онда се привежу за то стабло. Неки пободу више главе једну тољагу и на њу привежу много шарених марамица. Још саде разно цвијеће по гробу[3]).

У љубињском котару гроб се обично овако кити: Ако је гроб дјетета, пободе се више главе једна тољага и на њу се метне једна марама; ако је гроб младића, онда се метне на тољагу и по више марама и чеврма; ако је гроб дјевојке, онда се повеже на тољагу много марама или чеврма, а на врх тољаге набоде се румена јабука, кита од феса и ђердан. Овако искићених тољага има на дјевојачком гробу и по три до четири. Неко ђердан не ће да меће на гроб, него га остави у цркви, гдје се метне код иконе св. Богородице. Често још усађују на гроб дјевојке, ружу. Гробови ожењених обично се ту ничим не ките, него им се у врх или у дно гроба прободе по један шиљасти камен (или пак мјесто камена виш главе посади се крст, и то — ко може). По гробљу саде ту врбу, липу, дивљи кестен, орах, јабуку и још друге воћке[4]).

У сарајевској околици убоду више главе једну тољагу и на њу привежу више комадића мараме или чеврме, косу и цвијеће. Чешће нађеш ту и кадионицâ на гробу.

И у рогатичком котару, кад умре момак или дјевојка или уопће младо чељаде, носе пред њим једну тољагу, на врху ове тољаге направе крст и нањ метну марама и шарених рубаца. Ако је умр'о једне женске брат, онда она одреже своје косе, па их метне на овај крст, који се овако накићен на гробу виш главе усади.

У зеничком, травничком и жупањачком котару остављају носила на гробу.

---

[1]) Гимназијалац Беговић. [2]) Беговић, Пупић и Черовић. [3]) Дучић и Черовић. [4]) Черовић, Ћоровић и Пупић.

У Црном лугу на Ливањском пољу сахрањују мртваце у гајевима тако, да сваки гроб дође под једно дрво или грм[1]).

г) Спољашњи знакови жалости.

У Сарајеву изражаваху прије старе жене жалост тиме, да су главе омотавале бијелим платном. У спроводу иђаху за мејитом обично у бјелкастој антерији, коју су онда годину дана носиле. Прије женске нијесу излазиле из куће за 40 дана, а мушки се за ово вријеме нијесу ни шишали ни брijали. Тога се дан данас од окупације, већ слабо држе. Неки изврну још данас фес, док је мртвац у кући. У знак жалости завију се данас већином у црно. Но по селима у сарајевском окружју мећу још бијелу округу на главу, горње хаљине још данас извраћају[2]). Близу Скакавца мећу жене бијелу округу, ако само мало жале; за велику жалост мећу мрко.

У Љубињу у Херцеговини расплећу жене косе, па их не сплећу за дуго времена (7—40 дана?). Старе жене изврате ту фес, женскиње уопће гуњац. Мушки се не брију, скину киту с феса, ако је завратка (црногорска капа), онда јој тепелук покрију црном чохом или кадифом; преврну још на себи џемадан, копаран или уопће какву горњу хаљину. У кући покојниковој нико не ће запјевати макар за годину дана[3]).

Ако у Мостару или у Гацку умре домаћин, онда његова жена не излази из куће за годину, а често гдјекоја остане и по три године у кући. Поред црне боје још је ту и бијела боја знак жалости; али црна боја преотимље мах[4]).

И у Фочи метну жене бијелу округу на главу, мушки изврну на себи хаљине и скину киту с феса. И ту се не пјева у кући умрлога за годину дана.

У Посавини, кад умре домаћин, не ће првог Васкрса ни бојити ни шарати јаја[5]).

По томе је у овдашњих источно-православних народна боја жалости на првом мјесту бијела[6]), на другоме мјесту мрка боја. Строга жалост траје 40 дана.

Жене изражавају жалост:

1. расплећући косу, коју не сплету за неко вријеме;
2. скидајући накит са себе;
3. мећући бијело (мрко) одијело на се, обично бијелу округу;

---

[1]) Гимназ. Билбија. [2]) Гимназ. Деспић, Ћуковић, Крсмановић и Лазаревић. [3]) Пушић. [4]) Дан. Грђић. [5]) Димитријевић. [6]) „Сарајевски цвијетник“ пита у бр. 45., I. годишта, зашто је баш бијела боја спољашњи знак жалости у овдашњег народа.

4. изврћући фес, гуњац или ћурдију;
5. не излазећи из куће (1—3 године);
6. не пјевајући у кући;
7. не удајући се.

Мушки изражавају жалост:

1. не бријући се и не шишајући се 40 дана;
2. скидајући накит, киту са феса;
3. скидајући црвену мараму с феса, који обвију мјесто тог бијелом марамом (сељаци око Скакавца покрај Сарајева), облачећи се у црно, покривајући тепелук на завратки црном чохом;
4. облачећи на изврат горње хаљине;
5. не пјевајући у кући;
6. не женећи се.

Б. У католика.

1. Опраштање на самрти.

И у католика је обичај, да се човјек на умору опрости са својим рођацима, пријатељима и непријатељима. Ако ко напречац умре, онда фратар у прву недјељу или у први светац послије мисе каже: „Умр'о је Н. Н., пита опроштење од свих"; а народ рекне: „Бог му опростио! Покој му души![1])"

2. Што се ради одмах иза смрти с мртвацем, што у мртвачкој кући?

а) Свијећа се ужеже, мртвац се окупа.

Кад је човјек издахнуо — мјестимице још прије — ужеже се свијећа и мртвац се окупа студеном или млаком водом. Чешаљ и сапун баце се на мјесто гдје их нико не ће наћи[2]).

б) Одијевање и кићење мртваца.

Мртвац обуче се у чисте рубине и хаљине. Ако је умр'о домаћин, момак или дјевојка, онда их љепше наките.

в) Како се мртвац смјести.

Мртваца смјесте насред собе на какво узвишено мјесто, подложивши му душек или хасуру. Да би лицем гледао према истоку, на то католици не пазе.

---

[1]) Арановић из Љубушкога и други. [2]) Арановић.

г) Нарицање.

Наричу око мртваца у кући, наричу у спроводу и на гробу. Наричу жене из родбине, н. пр. у Љубушкоме и у Бањојлуци. Ако је младић умр'о, онда примјерице мати нариче: „Аоли, Иво, сунце моје, брзо ти ми зађе за планине! Ти си Иво, мајци дика био! Твоји се друзи и твоје се дружице кући враћају, а ти јадан у земљи остајеш!“ Ако је мртвац дјевојка, онда ће н. пр. мајка нарицати: „Ружо, ти си кућни темељ била! Зв'јездо сјајна, ти си засјенула! Ко ће мајци воде доносити, ко ће мајци дрва исц'јепати, ко ће мајци ватру наложити? Ко ће мајци коло заводити? Мој босиљче из зелене баште, рано мени бјеше процвјетао, ал и брзо мајци увенуо![1])“

д) Чување мртваца.

И католици чувају мртваца с истог разлога као источно-православни.

е) Једе и пије се у покој душе.

Чуо сам да се још у Љубушкоме једе и пије „у покој душе,“ док је мртвац у кући. С других се страна овај обичај није потврдио.

ж) У кући мртвачкој пролије се вода, јело се проспе, ватра се истрне.

Да би католици то обичавали, тога до сада нијесам могао дознати.

з) Жртва за помирење.

И католици закољу кокош, која би запјевала, јер оваква кокош слути, да ће неко из куће умријети. Заколје се на кућном прагу, да крв пошкропи праг, и то био мртвац или болесник у кући или не био[2]).

3. Погреб.

а) Спровод.

Мушки носе мртваца наизмјенице, по селима на већ познатим носилима или мердевинама; женске иду у спроводу плачући и наричући, н. пр. у Љубушком и у Бањојлуци. У Бугојну иду жене веома ријетко на погреб; обично иде само једна стара жена, да на гробу послужује када једу и пију[3]).

б) Сахрањивање, нутарњост гроба.

При сахрањивању пазе и католици, да земља не би мртваца притисла. Гроб је унутра сличан гробу источно-православних. У гроб католици осим свете водице ништа не мећу.

---

[1]) Шајновић из Бањелуке. [2]) Араповић из Љубушкога. [3]) Матановић из Вугојна.

в) Чишћење мртвачке куће.

Католици каде само тамјан у кући мртвачкој, кад мртваца однесу.

г) Једе и пије се за покој душе умрлога на гробу.

Католици носе јело и пиће (заједно са мртвацем) на гробље, па ту иза укопа једу и пију у покој душе. Кажу да треба на гробу све пријатеље и госте почастити, ако не ћеш да те назову тврдицом. У жупањачком котару дају дјеци на гробу слаткиша, колачића или воћа[1]).

4. Саобраћај између упокојеног и његове родбине иза погреба.

а) Гдје борави душа, пошто се је мртвачко тијело сахранило?

Ако 40 дана иза укопа долази птица или лепир у собу, гдје је мртвац лежао, онда је то знак, да му неко није опростио, или да му је нешто тешко на оном свијету. Да би душу умрлога умирили, читају се у католика мисе. Ако иза тога она птица или онај лепир још долази, онда заклињу Богом, свецима и др. ону птицу или онога лепира, да каже шта му је, јер мисле да душа умрлога, ако јој је тешко, прелази у сподобу птице или лепира, да тако сјети своје укућане да даду мисе или што друго за упокој душе[2]). У Ваљојлуци не долази лепир или птица, него приказа у човјечијем облику, одјевена у бијело одијело. Човјек видећи ту приказу мора се прекрижити. Ако на то приказе нестане, онда се држи, да је та приказа нечастиви (враг) био. Ако приказа пред крстом не побјегне, онда се држи, да је то душа умрлога, која нешто жели. Њу треба заклињати Богом и свим свецима, да каже шта жели. На ово заклињање хоће душа исказати што жели; н. пр. да се сусједу врати дуг, што га покојни није вратио; да моли опроштење од онога, који покојноме није опростио; да се за њу плате мисе, било кантане или тихе. Ако дотични, којему се је приказа указала, обећа, да ће њој све то испунити, онда се она претвори у голуба бијела, па одлети на небо.

Успомена на вјеровање, да душа покојнога борави око његових хаљина, изражава се у овом:

У Бањојлуци чувају покојникове хаљине као какву светињу и око њих наричу. Обично поберу ту све његове хаљине, па их затворе у сандук. Овај метну на онакво мјесто, на које мало ко дође. Жена или мајка отвориће га, кад дођу знанци и пријатељи у посјету, да њима показује хаљину по хаљину. Том их приликом пољуби и ороси

[1]) Бошкић. [2]) Араповић.

сузама својим, спомињући добра својства покојникова, н. пр.: „Ова је јечерма крила груди сина мога, крила му срце, које је чисто било као кап росе, а сјајно као сунце небеско[1])“.

б) Даће.

Трећине, седмине, четрдесетнице, полугодишњице и године чини ми се, да нема нигдје више у овдашњих католика.

в) Спољашност гробова; кићење и даривање; моле се на гробљу за душе умрлих рођака.

Мртви копају се мјестимице у гајевима, н. пр. у Љубушкоме, у Бугојну („Марица гробље“). Гробови побусе се зеленом травом. Врх главе метне се обично споменик (дрвен или камен криж), а на њ објесе се вијенци од цвијећа, мараме или пешкирићи и др. Покојникови рођаци дођу скоро сваког свеца на гроб, на метну на криж цвијећа или објесе неке ситне крушке и јабуке[2]).

Осим тога што долазе католици у становите дане на гробље, да се ту Богу моле за душе умрлих, сјетиће се њих и сваки пут кад пролазе мимо гробља. У Крешеву иду особито на Велику суботу рано у јутру на гробље, да се ту Богу моле за душе умрлих. То чине мушкарци и жене, а највише бабе[3]).

г) Спољашњи знакови туге.

Женске изражавају жалост тиме, што:

1. расплету косе (у Љубушкоме);
2. скину накит;
3. изврну фес под јашмаком и горњу бијелу хаљину (у Љубушкоме[4]);
4. у мрко се обуку;
5. не пјевају у кући покојниковој.

Мушки изражавају жалост тиме, што:

1. изврну фес и друге горње хаљине;
2. не пјевају у кући.

B. У мухамеданаца.

1. Опраштање на самрти (халал, халалити).

Човјек на самрти позове сву родбину па се с њом халали. Ко му год дође у посјете, иште од њега халала. Ако се болесник сјети,

---

[1]) Шајновић. [2]) Видовић. [3]) Дивић. [4]) Араповић.

да је коме на жао учинио, позове га себи, па га замоли да му халали; јер народ вјерује, да се човјек не може с душом раставити, док му сваки не халали. И народна пјесма то свједочи. Заова умирући прокуне невјесту Али-беговицу. Дође вријеме да и невјеста умре, али се не може с душом раставити; с тога замоли, да је носе у турбе заови.

„Кад су били на домак турбета,
Из турбета ситан аваз дође:
Проклетињу не носите амо,
Док је доста не убије јада.“

Носили је у гору, гора је није примила; носили је у воду, вода је из себе изметала. Па опет је донесу заови. Чим јој заова халали, одмах се с душом растави.

Колико мухамеданскн народ у Босни и Херцеговини до халалења држи, свједочи и то да онај, коме ко веома на жао учини, рекне: „умријећу, халалит ти не ћу[1])“.

2. Што се ради одмах иза смрти с мртвацем, што у мртвачкој кући?

а) Мртвац се купа, свијећа му се приждије више главе, меће се памук у нос, уши и уста.

Кад самртник почне умирати, онда му мокрим памуком превлаче преко уста.

Мртвога купају на тенеширу врућом водом. Мушке купа хоџа, женске була. Ако је ноћ, запале му свијећу више главе.

У мухамеданаца је још обичај да мећу мртвацу памука у уши, у нос и ако му уста нијесу затворена, и у уста. Неки мећу још међу прсте руку и ногу[2]).

б) Одијевање и кићење мртваца.

Мртваца обуку најпрво у бијелу кошуљу. Онда га замотају у чаршаф, а преко чаршафа ударе се пасови. (Жени још завију главу чембером.) Преко свега тога замотају га још у један велик чаршаф, а овај свежу више главе. У Сарајевуките дјевојку и момка. Кад их метну на табут, онда с обје стране наките чеврама и јаглуцима. Дјевојку још прекрију по глави чаткијом, а по ногама антерлуком; мушко прекрију зеленом чохом. Више главе задије се момку и дјевојци кита цвијећа, обично рутице[3]).

в) Како се мртвац смјести и постави.

Мртвога смјесте насред собе и то тако, да му десна страна дође према Меки.

[1]) Гимн. Башагић. [2]) Башагић и Хасић. [3]) Азизбег Палош и Башагић.

г) Нарицање.

Ово се још сачувало у Гацку и у Никшићу. Кад ко погине, онда му донесу хаљине на сред собе. Око њих искупе се сви рођаци и све комшије. „Јадика“ или „јадиковац“ пане на колѣена виш хаљинâ, па онда почне нарицати, примјерице овако: „Јадни Мујо, наш црни кукавче! Зар си кућу оставио пусту? Како ће ти дјеца останути? Ко ће ићи у чету јуначку, у ждријелу влаха дочекивати? Ко ће дон'јет посјечену главу? Ко ће враћат овце и говеда? Кад ће мајка дочекати сина, на твоје га мјесто посадити, и твоје му оружје додати и т. д.“ Онда се редом набрајају дјела јуначка дотичног мртваца, као н. пр. гдје је четовао, кога је посјекао. Сви јунаци и жене наоколо плачу, а јадика (најмљена) ни хабера нема[1]).

д) Чување мртваца.

До тога држе пуно и мухамеданци по свој земљи. Неки мисле, ако мачка пређе преко мртваца, па се опет истим путем врати, да се онда мртвац не ће повукодлачити[2]). У Петровцу усаде у под пред главом мртваца велик нож, да му не би могло ништа наудити, ако би случајно која животиња прешла преко њега. Ако мисле, да ће се мртвац повампирити, онда затварају ту и у Власеници зашиљеним глоговим кôцем прва врата, што воде у кућу[3]).

е) Једе се „мртвачка“ халва.

У Петровцу пеку у мртвачкој кући одмах иза смрти „мртвачку халву“, па је дијеле[4]). И у Сарајеву обичаваху прије пећи халву, чим је ко у кући издахнуо, те је раздијелити по махали сиромасима[5]).

ж) У кући мртвачкој истрне се ватра, вода се пролије, јело се проспе.

У Невесињу је обичај, кад ко у кући умре, одмах ватру истрнути, главње побацати, сву воду пролити и од мртваца у кући затечено јело просути[6]). У Бишћу пролије се само вода[7]).

У Жепчу, Стóцу и у Сарајеву доноси се јело у кућу умрлога од сусједних рођака два до три дана[8]).

з) Жртва за помирење.

Мртвоме метну више главе кутију млива и у њу задију више лојаних свијећа. Сјутра дан и мливо и свијеће подијеле се

---

[1]) Башагић. [2]) Башагић. [3]) Лемеш и Бошатлић еф., софте на шеријатској школи. [4]) Лемеш еф. [5]) Халид Храсница, гимназ. [6]) Башагић. [7]) Ређић еф. [8]) Муфтић, гимназ. учитељ и други.

сиромасима[1]). Можда то није жртва смрти, него дања души умрлога. Ако је умрло дијете неосунећено, онда му (у Сарајеву и у Власеници) преломе прст, ако се друго дијете не да осунећити[2]).

Мјесто жртве однесу (у Сарајеву) из куће мртвачке најпрво тенешир, да не би било у брзо мртвога у кући[3]).

3. Погреб.

а) Спровод.

У мухамеданаца иду само мушки у спроводу, носећи мртваца наизмјенце.

б) Сахрањивање и нутарњост гроба.

У Сарајеву положи се мушки мртвац на голу земљу, женски у табуту. У Власеници положе мушко онда у табуту, ако је премного воде у гробу. У Петровцу нема табута ни за мушко ни за женско[4]).

У Невесињу обичај је код бегова простријети по гробу хасуру, па на њу мртвога положити. Са стране гроба мећу се наслони, да не би земља на мртваца панула[5]). У гроб не меће се никакав накит, него се даје имаму или мујезину.

в) Чишћење мртвачке куће.

Мјесто, гдје се је мртвац купао, опере се водом, да се не приказује; а мјесто или соба, гдје је лежао, пошкропи се водом или се опере, да се душа не повраћа. Хаљине умрлога и све оно на чему је лежао, испере се. Хаљине подијеле се сиромасима. У Језеру помету кућу, кад понесу мртваца на гробље. И ту баце метлу куд, да се више не употријебљава[6]).

г) Послије укопа једе и пије се, дијеле се сомуни и халва.

Једу добар ручак и пију каву послије погреба још у Скопљу и Пресјеници[7]).

У другим богатим кућама пеку халву те је са сомунима дијеле комшијама и сиромасима. Свако мора примити, па макар је бацио, јер је грјехота не примити[8]).

---

[1]) Башагић и Машић. [2]) Хасић и Бошатлић еф. [3]) Реповац, гимназ. учитељ. [4]) Башагић, Бошатлић и Лемеш. [5]) Хасан Ханџар и Башагић. [6]) Зулфо Рустемпашић из Скопља, Хасић Башагић и Муфтић, гимназ. учитељ. [7]) Хусага Ченгић и Зулфо Рустемпашић. [8]) Башагић и други.

4. Саобраћај између упокојеног и његове родбине иза погреба.

Гдје борави душа умрлога одмах иза погреба мртвачког тијела?

И мухамедански народ у Босни и Херцеговини мисли, да се душа умрлога може кући повратити све до 40 дана иза погреба[1]). На овом вјеровању оснива се:

1. нарицање око хаљина умрлога;

2. да пале свијећу или кандило у оној соби, гдје је мртвац лежао, и то 40 ноћи[2]) у богатим, 3[3]) или 7 ноћи[4]) у сиромашним кућама.

Други шаљу свијећу 40 дана у џамију и то у очи сваког петка и понедјељка[5]). Неки пале кандило и на тазе гробу, али само на гробу гласовитог човјека.

У других иде хоџа, дијете и др. 40 дана иза погреба на гроб, те чита ту из курана „Јасин"-молитву[6]).

2. Даће.

А. Сахрањеноме.

а) Душевне даће: учи се „тевхид", моле се молитве „јасин", „хатма" и „елхам".

Ријеч „тевхид" значи Бога славити. Сврха је учењу тевхида та, да се севап (заслуга) овог тевхида Богу поклони за душу умрлога.

Тевхид уче обично жене. Кад је хатиб цареве џамије у Сарајеву прије двије године умр'о, онда су му у овој џамији мушки учили тевхид, и то 70.000 пута.

Женски тевхид учи се овако: Домаћица оне мухамеданске куће, у којој је ко умр'о, шаље слушкињу, да позове све оближње познате хануме, да се скупе у толико и толико сати у кући умрлога. Сакупљене жене, међу којима треба да је барем једна була (учитељица), посједну у колу. Овоме женскоме колу сједи на челу була. Усред кола метне се велик тесби (круница) од 500—1000 зрна, велика као ораси. Була и свака од женâ у колу ухвати лијевом руком по једно зрно, па онда кликну: „ла илахе илалах!" (Нема Бога, који би се славио осим створитеља свега). Изговоривши те ријечи ухвати свака за друго зрно крећући тесби на десно, па опет викну све једногласно: „ла илахе илалах!" Овако се даље ради, док није свака измолила сва зрна на круници.

Када су измолиле на круници, онда чита була један комад из курана. Иза тога чини се дова (молитва), а након тога слови још була какав поучан говор. Свршивши све то, пију каву и једу колаче.

---

[1]) Башагић. [2]) Гимназ. Денишлић из Сарајева, Шаран из Требиња. [3]) Муфтић из Жепча. [4]) Денишлић, Шаран и Кадић из Грачанице. [5]) Хасић из Језера. [6]) Муфтић из Жепча. Једна сура у курану зове се „Јасин".

Ово се ради:

1. на дан погреба;
2. 7 дана иза погреба;
3. 40 дана иза погреба;
4. ½ године иза погреба;
5. на годину иза погреба.

На обадва Бајрама у јутру, кад се изиђе из џамије, иде се на гроб покојников, па се ту измоли молитва „јасин[1])“. Уз Рамазан измоли се за гласовитог и заслужног оца или дједа „хатма“ т. ј. цијели куран (од једне особе или њих више, ако је подијељен у свеске). Пролазећи мимо гробља, у коме је укопан отац, мајка, брат, сестра или који други рођак, заставиће се мухамеданац, и то мушко и женско, па измолити за покојнога молитву „елхам[2])“ (најпрво за Пророка, онда за умрлога рођака, па онда за остале покојне[3]).

б) Тјелесне даће: коље се курбан (жртва), подијеле се сомуни и халва, дијеле се чагета, свг „пред душу умрлога“, пале се свијеће или кандиљ за душе покојних.

У Курбан-бајрам заклаће курбана син умрломе оцу или мајци, брат брату или сестри. Обично се закоље курбан заслужноме оцу или дједу, и то сваког Курбан-бајрама. — Ако је покојни опоруком одредио, да се њему курбан закоље, онда се заклани ован мора сиромасима „пред душу његову“ подијелити, иначе иде само крв пред његову душу, а остало могу укућани појести. У Сарајеву обичавају лијеву страну подијелити сиромасима, а десну страну сами појести.

У Језеру код Јајца подијеле у очи Бајрама халву и сомуне „за душу умрлога“. У Бишћу носе у очи обадва Бајрама халву и питу пред џамију, па ју ту подијеле дјеци „за душу умрлога“. Још му пале кандиљ више главе у очи петка и понедјељка. За опрост његових гријеха дијеле се „чагета“ (кефарет), т. ј. у папир замотано толико новаца, за колико се може један човјек добро нахранити (520 драма пшенична млива). Дијеле се ова чагета:

1. првих седам дана иза погреба, и то по седам чагета. Избере се наиме седам најсиромашнијих кућа у махали и овијем подијели се сваки дан по једно чаге;

2. четрдесети дан.

На гробу (или пред џамијом) дијели се милостиња (1—20 новч.) сиромасима у спроводу. У Јајцу подијеле се ови дарови свакоме, који је мртвога до гроба испратио[4]).

[1]) Име једне суре у курану. [2]) Име једне суре. [3]) По казивању проф. Спахића, проф. Реповца и гимназ. Хал. Храснице. [4]) Проф. Спахић, Башагић, Хасић и др.

Б. Свим покојнима:

а) Молитва.

Молитвама сјећају се свих покојних рођака:
1. пролазећи мимо гробља;
2. на Бајрам и Рамазан.

б) Свијеће.

Свијеће носе у џамију за душе умрлих:
1. у очи понедјељка и петка, и то ко може;
2. у очи Бајрама и Рамазана.

У Сарајеву дијеле шарене свијеће у очи сваке „мубарек“ вечери којих има четири. Прва је два мјесеца пред Рамазаном, увијек у очи петка, друга 33 дана, трећа 15 дана пред Рамазаном, четврта 27 дана Рамазана или 3 дана пред Бајрамом. Шарање свијећâ познавају само у Сарајеву. Приповиједа се, да је овај обичај одавле потекао: Када је султан Фати-Мехмед освојио Босну, желио је, да све житеље кршћанске (хришћанске) у Босни потурчи. Томе су се Сарајлије одлучно због тога противили, што нијесу хтјели оставити обичаја, да шарају јаја. Цар је њима мјесто тога дозволио, да шарају свијеће, које могу у очи мубарек-вечери или носити у џамију или их подијелити сиромасима „за душе умрлих[1])“.

в) Спољашност, кићење и даривање гробова.

Гробови мухамедански ископани су обично од југозапада према сјевероистоку тако да десно лице мртваца према Меки гледа. У Сарајеву има их такођер од запада према истоку и од југа према сјеверу.

И мухамеданци обичавају мртве у шуми, у башчи или под грмљем закопавати. На старим гробљима, н. пр. на гробљу покрај котарске области у Сарајеву, можеш видјети на гробовима виш главе по једно дрво усађено, а до тога на читавом гробљу још више посађених дрвета.

Разликује се по каменим споменицима, је ли је гроб мушког или женског, старог или младог, гласовитог или обичног човјека, удате или неудате женске. Гроб момка или дјевојке китe још на више мјеста. У Сарајеву заките гроб дјевојке или момка китом рутице. У Стóцу и у Невесињу метну на штап црвену аспурлију (црвена округа) и задију га виш главе дјевојачког гроба. Та се аспурлија мијења у Невесињу сваке године. У Стóцу и у Посавини саде шљиве

[1]) Денишлић.

и ружице на гроб. У Скопљу у селу Бањковцу посаде младој дјевојци шљиву виш главе, па је наките марамама, аспурлијама и јабукама[1]). И у једном селу близу Зенице видио је гимназијалац Петронић на једном дјевојачком гробу усађену шљиву, а на њој готово на свакој грани, пуно платна сваке боје. На гроб мећу још улчију, т. ј. мјеру, којом су мртвоме гроб измјерили[2]).

г) Спољашњи знакови туге.

Акопрем шеријат само жени дозвољава, да се за мужем руши, ипак се у овдашњих мухамеданаца још данас ожалијевају не само крвни рођаци него каткад и пријатељи.

У Невесињу жали се само отац, мајка и муж или човјек[3]).

Жене изражавају своју жалост тиме, што:

1. скину црвену боју, те се преобуку у бијело или мјестимице, н. пр. у Сарајеву и Језеру, у мрко одијело. У Невесињу и Кладњу грјехота је носити црно одијело у знак жалости[4]);

2. скину дукате, бисер или други накит и не носе га макар за четрдесет дана, — ако умрлога јако жале, онда 1—2 године;

3. не иду на свадбу, не удају се, не пјевају, уопће не проводе никаква весеља.

Мушки изражавају жалост тиме, што:

1. скину киту с феса (у Сарајеву);

2. не свирају, не пјевају, уопће не проводе никаква весеља.

---

[1]) Башагић. [2]) Муфтић. [3]) Башагић. [4]) Башагић и Машић.

(Наставиће се.)

Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

Malen je do sada broj grčkih novaca, što ih ima bosansko-hercegovački zemaljski muzej, a i od ovih malo ih potječe sa domaćeg tla; većina ih je nabavljena od prodavača, koji su ih pokupovali u Albaniji i Srbiji. Kao mjesta, u kojim su nagjeni takvi novci, navode se u našim zemljama:

Bugojno (u dolini Vrbasa): Dyrrhachium.
Gacko (na hercegovačko-crnogorskoj megji): Apollonia.
Gradac (kotar ljubuški): Dyrrhachium.
Kotar Ljubuški: Dyrrhachium.
Posavina: patvorina tetradrahme Filipa II.
Putičevo (u dolini Lašve): Dyrrhachium.
Rakitno (kotar ljubuški): Apollonia.
Tešanj (blizu sutoka Usore i Bosne): Apollonia.
Tremošnica (Sava): Dyrrhachium.
Vitina (kotar ljubuški): Dyrrhachium.
Vrankamen kod Krupe (dolina Une): Hiero II.[1]).

Osim toga biće da gdjekoji novci, za koje se ne zna, otkuda su, potječu iz Bosne i Hercegovine, tako n. 26. 34 (Dyrrhachium), n. 66. (Aleksandar Veliki). U kotaru ljubuškom, gdje su bile Bigeste, nagjeno ih je, kako se vidi, najviše, a to se lako tumači time, što je taj kotar blizu mora. Kako se je moglo očekivati, najviše su ovdje zastupani Dyrrhachium i Apollonia.

Ali bi vrlo pogrješno bilo, po malome broju suditi, da je u opće grčki novac slabo dolazio u Bosnu i Hercegovinu[2]). Nagjene novce lako je

[1]) O tom skladištu nagjenih novaca isporedi razlaganje F. Kennera i Ć. Truhelke, Glasnik 1889., sv. I., str. 38 i d., onda Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I., str. 148 i d., gdje su opisani i Ptolemejski novci, koji se u ovom spisku ne navode; ondje spomenuti novac „Emporiae" valja računati u Afriku.

[2]) Ne znajući za te činjenice, primijetio je R. Virchow u listu Zeitschrift für Ethnologie 1893., str. 174, na temelju dojakošnjih publikacija ovo: „Naprama množini rimskih i znatnom, ma baš i ne velikom broju kartaških i (kasno) egipatskih novaca nije, koliko je referent mogao vidjeti, baš nijedan grčki ili makedonski novac u zemlji nagjen.

zatajiti i unatoč najvećoj pažnji odbaviti preko megje; Dalmacija je u tom pogledu neugodan komšiluk[1]). Nadalje valja držati na umu, da se ovuda zlatni i srebrni novac nosi kao nakit, pa da se i na taj način prikraćuje zemaljski muzej. Najposlije i mnogi privatni sabirači smetaju, te se nahogjaji ne mogu kako valja držati u evidenciji.

[1]) Isporedi: N. pr. M. Hoernes, Archeologisch-epigraphische Mittheilungen IV., str. 43, primj. 3. U Konjicu i okolici sakupio je prijašnji župnik fra Andrija novaca, koji su poslije došli u ruke svećeniku Pavlinoviću u Makarskoj.

Tumačenje kraticâ:

z. = zlato.
el. = elektron.
s. = srebro.
sp. = srebro platirano.
b. = bronc.
d. = desno.
n. d. = na desno.
d. = desnica.
l. = lijevo.
n. l. = na lijevo.
lj. = ljevica.
u p. = u polju.
u od. = u odsjeku.

Kratice upotrebljenih djela:

Catalogue B. M. = Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.
Friedländer-Salett = F. u. S. Geschichte und Uebersicht der (Berliner Münz-) Sammlung nebst erklärender Beschreibung der auf Schautischen aufgelegten Auswahl.
Mionnet = M. Description de médailles antiques, grecques et romaines.
Pick = B. P. Inedita der Sammlung Mandl in Budapest. Wiener numismatische Zeitschrift, sv. XXIII. (1891.), str. 29 i d.
Sallet = A. v. S. Beschreibung der antiken Münzen.
Schlosser = J. v. Sch., Beschreibung der altgriechischen Münzen.

Broj	Kov	Kako je očuvan	Premjer u *mm*	Težina	Avers	Revers	Nahodište	Literatura
					Sirakuza.			
					Hiero II. (275.—216.)			
1	B.	Na okrajku ozlijeđen.	18	5·70	Glava bradata, u kudravoj kosi trag, n. l.	Ostva, prama gornjoj strani okrenuta, među zubovima vijugavke, s polja delfin, l. i d. od kite, koja je mjesto drška ostvinog: I]EPΩ NoΣ AΓ	Skladište, nagjeno u Vrankamenu.	Catalogue B. M. 606.
					Apollonia.			
					Krava s teletom, koje sisa, a ona gleda na nj, n. l.	AΠoΛ Dvostruki sferički kvadrat s dvostrukim ornamentom.		
2	S.	Ponešto izlizan.	18	2·66	APIΣTΩN	AI NE A	Gacko	Schlosser 3.
3	S.	Vrlo izlizan.	18	3·14	AΣ]KΛA Π]IAΔAΣ Odsjek nije izražen.	ϕIΛI] ΣTIΩ NoΣ	?	Schlosser 45.
4	S.	Probušen.	17	2·94	NIKH[N	AYTo] BoY ΛoY	Albanija	Schlosser 9.
5	S.	Izlizan.	17	3·06	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
6	S.	Izlizan i probušen.	18	2·62	ΣIMIA[Σ U od.: ΛE	AYTo Bo[Y] ΛoY	?	Schlosser 10.

18	S.	Ponešto izlizan.	18	2·80	ΑΛΚΩΝ Povrh toga: izlizano.	Dvostruk pečat; od prvog pečata ΡΑ od drugog nejasni ostanci slova i ıΑ	?	
19	S.	Ponešto izlizan.	19	2·85	ΑΝΤΙΜΑΧοΣ Povrh toga: orao na snopu munja, n. l. s glavom obraćenom, n. d.	ΔΑΜΑ [Γ]Ε οΣ	?	Schlosser 87.
20	S.	Dobar.	17	3·22	ΑΡΙΣΤο ΔΑΜοΣ	ΤΕ ıı ıοΥ = Τεφίλου	?	Catalogue B. M. 116.
21	S.	Ponešto izlizan.	18	3·04	ΑΡΧΙ ΜΗΔΗΣ	Λ[Υ ΣΙ]Π ΠοΥ	Albanija.	Schlosser 187.
22	S.	Okrajak na jednom mjestu izlomljen.	17	3·00	ΑΡΧΙ ΜΗΔΗΣ U od.: buzdovan.	φΙ ΛΩ [ΤΑ	Albanija.	Catalogue B. M. 134.
23	S.	Ponešto izlizan.	19	3·26	ΔΙο ΓΕΝΗΣ	ıı ⁄ıΞ Α = Τιμέα?	?	
24	S.	Dobar.	18	3·28	ΗΡΑ ΚΛΕΩΝ U l. p. uspravljen buzdovan.	ΑΙ ΙΖ . . ΜΑ ΧοΥ = Α[ρι]σ[το]μάχου?	?	
25	S.	Izlizan.	17	3·32	ΘΕοΔοΤοΣ Povrh toga: ?	ΦΑΛΑ ΚΡΙ ΩΝοΣ	Kotar Ljubuški.	Isp. Schlosser 235.
26	Sp.	Dobar.	18	2·94	ΚΕΡΔΩΝ Povrh toga: oroz koraca n. d. U p. d. tobolac.	ΘΕο ΓΕΝΕ οΣ	Valjda bosanski.	
27	S.	Dobar.	18	3·28	ΚΤΗΤοΣ U p. d. tobolac? U od.: kormilo.	Α ΜΥΝ ΤΑ	Vitina kod Ljubuškog.	Schlosser 46.

7	S.	Izlizan.	18	2·56	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
8	S.	Na okrajku ozlijegjen.	19	2·72	ΣΩΣΙ ΚΡΑΤΗΣ	NI ΚΩ NoΣ	?	Schlosser 38.
9	S.	Ponešto izlizan.	18	2·88	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
10	S.	Dobar.	18	2·72	ΞΕNoΚΛΗΣ	XAI PH NoΣ	Tešanj.	Schlosser 51.
11	Sp.	Vrlo ozlijegjen.	19	2·44	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
12	S.	Izlizan.	18	2·36	Ime se ne raspoznaje.	AY]To BoY [ΛoY	Albanija.	
13	S.	Vrlo izlizan.	17	2·88	Nejasni tragovi pismena.	ΕΠΙ] ΚΑ ΔoY	Kod Rakitna.	Isp. Schlosser 20.
14	S.	Vrlo izlizan.	17	2·66	Ime se ne raspoznaje.	. TA Yo . K . .	?	
					Dyrrhachion (Epidamnos) kao kolonija korintska.			
					Krava s teletom, koje sisa, a ona na njega gledi, n. d.	ΔYP Pravocrtan, dvostruk kvadrat s dvostrukim ornamentom.		
15	S.	Na pismu urezan malen trokut.	17	3·24	ΑΛΚΑΙoΣ U od.: plug.	ΛA H NoΣ	Kosovo polje.	Schlosser 174.
16	S.	Okrajak na dva mjesta izlomljen, probušen.	17	2·58	ΑΛΚΑΙoΣ U od.: Pas koji trči.	Σ]Ω ΣΤΡ[Ι] ΩNoΣ	Albanija.	Catalogue B. M. 115.
17	S.	Ponešto izlizan.	18	3·18	ΑΛΚΑΙoΣ U od.: grozd i klas?	TI ME A	?	Catalogue B. M. 117.

28	S.	Okrajak vrlo ozlijegjen.	18	2·60	KTHT[oΣ Povrh toga:?	ME N	Albanija.	
29	S.	Okrajak obrezan.	17	2·50	M]ENIΣKoΣ Povrh toga: ptica idući n. d.	ΔIo NY [ΣIoY	Tremošnica.	Schlosser 116.
30	S.	Izlizan.	18	2·72	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	
					Drugi pečat.			
31	S.	Okrajak vrlo ozlijegjen.	17	2·71	M]ENIΣKoΣ Povrh toga: Nike s vjencem; leti n. d. U od.: snop strijela.	[KAΛ ΛΩ] NoΣ	Albanija.	Schlosser 154.
32	S.	Ponešto izlizan.	19	3·36	NIKAΔAΣ U od.: grozd i klas.	KAΛ ΛH NoΣ	?	Schlosser 149.
33	Sp.	Vrlo ozlijegjen.	18	2·48	NIΣKo . . Popuna ME]NIΣKo[Σ. koja se na prvi mah čini vjerovatna, ne pristaje, jer pred N ništa ne ŧali, pa će biti, da je tu ime od dva reda.	. . Λı Λ . . .	?	
34	S.	Izlizan.	18	3·08	Σ]TEϕANo[Σ	ΠAP [M]E[NI] ΣKoY	Bosna.	Schlosser 224.
35	S.	Vrlo dobar.	17	3·44	E⋔	AΓI ⋔ NoΣ	?	
36	S.	Probušen i pri okrajku ozlijegjen.	18	2·74	ϕIΛΩN Povrh toga: Helijeva glava, n. d.	ME [NI Σ]KoY	Bugojno.	Schlosser 197.
37	S.	Probušen.	19	2·98	ϕIΛΩTAΣ Povrh toga: orao na snopu munja n. d.	M]E NEK K[A	Albanija.	

38	S.	Okrajak izlomljen.	19	2·86	ΞJENΩN U polju d.: uspravljen klas. U od.: grozd.	ΔA MH NoΣ	Albanija.	Schlosser 102.
39	S.	Izlizan.	18	3·20	Pečatu jednak eksemplar.		Putićevo.	
40	S.	Ponešto izlizan.	21	3·05	ΞENΩN Povrh toga: orao raširenih krila n. d.	ΠYP BA	Albanija.	Schlosser 228.
41	S.	Izlizan i probušen.	18	3·24	ΞENΩN Povrh toga: orao n. d. U od.: pas koji trči.	ϕIΛo] ΔA MoY	Albanija.	Schlosser 261.
42	Sp.	Vrlo ozlijegjen.	17	2·46	. E	. YE Σ . .	Gradac kod Posušja.	
43	S.	Dobar.	14	1·54	Prednja strana krave, koja stoji, n. d. ϕIΛΩN Povrh toga: Helijeva glava n. d.	ΔYP Pravocrtan dvostruk kvadrat s dvostrukim ornamentom. ME NI ΣKo[Y	Gradac kod Ljubuškog.	
					Ballaios (c. 167.—135. pr. Hr.).			
44	B.	Dobar.	18	3·22	Kraljeva glava s kratkom, nakudranom kosom, n. l.	Artemida, idući na lijevo u kratkom hitonu u desnici zublja, u lijevoj dva lovačka koplja. U p. l. BA[ΣI]ΛE[ΩΣ] d. BA]ΛΛAIO[Y	?	Isp. Schlosser str. 67, n. 9.

Anchialus.

49	B.	Na okrajku ozlijegjen.	28	12·24	Poprsje carevo s lovorovim vijencem, n. d. [AYTM]AYHΛANTΩNEINO[Σ U AYHΛ biće da je ꟻ bilo ligirano (211.—217.).	Herakles, stojeći n. l., desnicu naslonio na buzdovan, preko lijevog ramena lavja koža. OYΛΠIANΩ NAΓ[X]IAÆΩN	?	

Pautalia.

50	B.	Dobar	29	18·10	Poprsje carevo, bradat, gola prsa i lovor-vijenac n. d. AVTKMAV ANTΩNINOC (211.—217.).	Boginja u dugoj haljini, na glavi modius, n. l. stojeći (uprta noga desno), izlijeva preko jednog oltara pateru, u ljevici tobolac. OVΛΠIAC ΠAVTAΛIAC	?	Isp. Pick str. 62 i d.
51	B.	Ozlijegjen.	30	15·48	Carevo poprsje s lovor-vijencem n. d. AVT[KM]AVPH ANT[Ω]N[IN]OC (211.—217.).	Otrcan, ali se može razabrati, da se slika podudara sa Salletom 22. O[V]Λ[ΠI]AC ΠAVTAΛIAC	?	Isp. Sallet 22.

Serdica.

52	B.	Pismo ozlijegjeno.	29	20·45	Carevo poprsje s lovor-vijencem, oklop i paludamentum. AVTKMAVPCEV ANTΩNEINOC (211.—217.)	Izbrisano, ali se čini da se podudara sa Salletom 17. OVΛΠIAC CEPΔIKHC	?	Isp. Pick str. 67 i d.
53	B.	Probušen, pismo izlizano.	29	16·60	Isto tako.	Otrcano, nego se čini, da se podudara sa Salletom 7.	?	

Marcianopolis.

45	B.	Ponešto ozlijegjen.	27	11·28	Poprsje carevo, glava bradata, s lovorovim vijencem n. d.; prema njemu obrnuto caričino poprsje s načešljanom kosom i haljinama. ΑΝΤΩΝΙΝΟCΑΥΓΟΥCΤΟC- ΙΟΥΛΙΑΔΟΜΝΑCΕ (212.—217.)	Nemeza, stojeći n. l., desnom rukom drži haljinu visoko na prsima, u ljevici drži palicu. Pred boginjom n. l. prednji dio krilatog lava, koji prednji dio lijeve noge stavlja na jedno kolo. U p. l.: Ε V[ΠΚΥ]ΝΤΙΛΙΑΝΟΥΜ[Λ]ΡΚΙΑΝ- ΟΠΟΛΙΤΩΝ	?	Sallet 14. O namjesniku isp. Pick str. 37*f*, 45.
46	B.	Na okrajku ozlijegjen, izlizan.	27	9·68	Carevo poprsje s vijencem i ruhom n. d., prema njemu obrnuto caričino poprsje s ruhom i dijademom. [ΑΥΤΚΜΑΥΡ]ΑΝΤΩΝΕΙΝΟ[C]- ΑΥΓΙΟΥΛΙΑΜΑΙCΑΑΥΓ (218.—222.)	U 4 koluta (od kojih po dva leže jedan uz drugi) smotala se zmija s glavom obrnutom n. d. U p. l. gore: Ε . ΥΠΙΔΛΑ[ΝΤC]Ε[Λ]ΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙ ΤΩΝ (u odsjeku)	?	Catalogue B. M. 64. Pick str. 38.

Nikopolis na Istru.

47	B.	Izlizan.	27	10·16	Carevo poprsje, bez brade, s ruhom i lovorovim vijencem n. d. . . . . ΠΓΕΤΑCΑV	Boginja u dugom ruhu, stoji n. l., desnicu pružila, ljevicu uzdigla. Atributi nejasni. . . . . ΟVΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙ[Τ] U gl.: ΠΡΟCΙ	?	Isp. Sallet 46. O namjesniku Flaviju Ulpianu (209—211) isp. Pick str. 37.

Rhoemetalkes (11. pr. Hr. — c. 12. poslije Hr.).

48	B.	Izlizan.	22	9·32	Glave kralja i kraljice jedna uz drugu, n. d. ΒΑΣΙΛΕΩΣ[ΡΟΙΜΗΤΑ]ΛΚΟΥ	Glava Augusta n. d. ΚΑΙΣΑΡΟΣΣΕΒΑΣΤ[ΟΥ	?	Sallet 26. O kralju isp. Mommsen Ephemeris epigraphica II str. 254.

57	S.	Dobar.	23	12·33		U polju megju zadnjim nogama konjskim: Ϫ megju prednjim nogama: ι	?	Sallet 39.
58	S.	Dobar.	14	2·92	Isti tip n. l.	U polju megju prednjim nogama Ϫ	?	Sallet 40.
59	S.	Ponešto oštećen.	12	1·94	Isto tako.	Prednji dio konja u skoku, nad njim: ΑΥΔΩΛΕ· ΝΤ·Σ U polju pod trbuhom konjskim Ϫ	?	Sallet 43.
					Filipp II. (359.—336.).			
60	S.	Dobar.	24	13·74	Zevsova glava s lovor-vijencem u kosi n. d.	Mlagjan, gô konjanik na konju, koji koraca n. d., ljevicom drži uzde, desnicom lozu. Gore i desno od konja: ΦΙΛΙΠ ΠΟΥ; konju ispod trbuha Λ, ispod toga zapaljena zublja; izmegju prednjih nogu: ⊁	Albanija.	Mionnet 71.
61	S.	Ponešto izlizan.	24	13·65	Isto tako.	Isto tako. Ime i znamenje ne može se više raspoznati.	?	

					Augusta Traiana.			
54	B.	Ponešto izlizano.	31	13·88	Carevo poprsje s lovor-vijencem, n. d. AVKΛCEΠTI CEVHPOCΠ	Concordia, ima modius, na lijevo stojeći, u spuštenoj ljevici tobolac, u ispruženoj desnici pateru, koju drži nad visokim okruglim oltarom. AVΓOVCTH CT[P]AIANHC	?	Catalogue B. M. 6. Isp. Pick str. 69.
55	B.	Okrajak zakinut.	18	3·0	Poprsje s ruhom n. d. ΠCEΠTI ΓETACK	Dijana visoko uzdignutih skuta, n. d. hiteći s lûkom u lj., desnicom posiže za strijelom, što je ima na hrptu; s druge strane naprijed pružene lijeve noge u istom pravcu pas gdje trči. AYΓOVCT HTPAIA U od.: ΠTE	?	
					Traianopolis.			
56	B.	Okrajak oštećen.	18	2·26	Poprsje carevo s lovorovim vijencem n. d. [AVTKMAVPH ANTΩ[NEINOC (211.—217.).	Eros jaše na delfinu n. d. T PA I A NO ΠOΛEITΩN	?	Isp. Pick str. 70 i d.
					Audoleon, kralj Peonije (oko 315.—286. pr. Hr.).			
					Glava Atene sa šljemom u tri četvrtine profila n. d. sa tri duge sa šljema spuštene kite i vlasima spuštenim niz ramena.	Konj, koraca n. d. Nad njim pred glavom konjskom: AYΔΩΛE •NT•Σ	?	

					Varvarske patvorine.			
62	S.	Ponešto ozlijeđen.	25	13·51	Kao u 57.	Kao u 60. U polju gore: ΦΙΛΙΠΠ, ispod konjske gubice Υ, ispod trbuha Λ, ispod toga zapaljena zublja, među prednjim nogama delfin (?); slika u pismu surova u opreci s lijepom glavom na drugoj strani.	Posavina.	Isp. Mionnet 93.
63	S.	Ponešto izlizano.	23	13·34	Isto tako.	Isto. Ne može se raspoznati ni ime ni znamenje. Surovo.	Albanija.	
					Aleksandar Veliki (336.—323.).			
64	Z.	Dobar.	18	8·56	Atenina glava s korintičkom kacigom n. d., na kacigi ispod kriste savijena zmija; kraj uha s gornje strane ispala kosa, te se ispod kacige rasula po leđima.	Nike stoji (uprta noga desno) visoko opasana i raširenih krila, n. l.; u ispruženoj desnici među palcem i kažiprstom vijenac; u spuštenoj ljevici uspravljen tropajon. Desno od boginje s gora dolje: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. U p. l.: Ɣ, među desnim stremenom i desnom nogom kaciga, među lijevom nogom i lijevom stremenkom: Ɛ	Albanija.	
					Glava golobradog Herakla s prevučenom, pod bradom zauzlanom lavljom kožom, n. d.	Zevs, u pola odjeven, na prijestolu, n. l. Ljevicu visoko naslonio na žezlo, na ispruženoj desnici orao, obraćen prama bogu; iza prijestola: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.		

65	S.	Probušen.	29	16·72		U p. l. kaciga, prijestolu megju nogama pajvante: ⋖	?
66	S.	Dobar.	25	16·64		Isto tako, prijesto bez naslona. U p. l.: Λ, ispod toga: ?; megju nogama prijestola koje nijesu spajvanćene: ⊢	Valjda iz Bosne.
67	S.	Probušen.	18	4·04		Isto tako. Prijesto bez naslova. U p. l. monogram, koji se ne može raspoznati, jer je novac probušen; prijestolu megju nogama, koje nijesu spajvanćene: ⊼	?
68	S.	Probušen i na okrajku vrlo ozlijegjen.	18	3·24		Isto tako, prijesto s naslonom. U p. l: ⊠. ispod toga: ?	?
69	S.	Ozlijegjen.	16	3·86		Isto tako, prijesto bez naslona. U p. l.: 8, prijestolu megju nogama, koje nijesu spajvanćene: ⊼	Albanija.
70	S.	Probušen.	19	4·08		Isto tako, prijesto s naslonom. U p. l.: zublja (?)	?
					Aleksandrovi novci s naslovom βασιλεύς.		
					Glava golobradog Herakla s prevučenom, ispod brade zauzlanom lavjom kožom, n. d.	Jupiter na prijestolu, na pola odjeven, n. l. Ljevicom se visoko upro na žezlo, na ispruženoj desnici orao, obraćen prama bogu; noge (d. natrag pritegnuta) položene na podnožak.	

71	S.	Dobar.	26	16·86		U p.: iza prijestola: A]ΛΕΞΑΝΔΡ[ΟΥ, ispod orla sidro, desno ukraj njega ⋔, prijestolu megju nogama pod pajvantom: Α U od.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ	?
72	S.	Ponešto izlizan.	26	16·79		Isto tako. U p : za prijestolom: A]ΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, pod orlom ⅄, prijestolu megju nogama, koje nijesu spajvanćene, vijenac, u njemu: ? U od.: ΒΑΣΙΛΕ[ΩΕ	?
					Filipp III. (326.—316.).		
73	S.	Dobar.	28	12·34	Glava golobradog Herakla s prevučenom, ispod brade zauzlanom lavjom kožom, n. d.	Zevs na prijestolu, u pola odjeven, n. l. Ljevicu visoko naslonio na žezlo, na ispruženoj desnici orao, obraćen prama bogu, noge (desna natrag pritegnuta) na podnošku. Za prijestolom ozgor dolje ΦΙΛΙΠΠΟΥ *(sic!)*. U p. l.: ⊛ ⋈ Prijestolu megju nogama ispod pajvanta: ⌶ U od.: ΒΑΣΙΛΕ	?

Četiri macedonske pokrajine.

Prva pokrajina.

74	S.	Dobar.	32	16·80	Na bogato okićenom, macedonskom štitu poprsje Artemide tauropolske n. d., s dijademom, na d. ramenu u gužvu pribran hiton, na zatiljku luk i tobolac.	U hrastovom vijencu, koji je l. svezan, buzdovan, s obje strane: ΚΑΡ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ ΤΑ ΤΜΕ L. izvan vijenca osovna munja.	Albanija.	Sallet 15.
75	S.	Probušen.	33	16·78	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	

Na pečatu različito.

Macedonija kao rimska pokrajina.

Aesillas Quaestor.

76	S.	Dobar.	28	16·15	Glava Aleksandra Velikog s Amonovim rogom i dugom kosom, n. d. U p. l.: ⊙, dolje ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	U lovorovom vijencu, koji je dolje svezan AESILLAS Ispod toga: uspravljen buzdovan, debeli kraj dolje, izmegju (l.) nekake okrugle posude s poklopcem i drškom i (d.) jedne stolice sa četiri noge.	Albanija.	Sallet 1.

					Neapolis.			
77	S.	Dobar.	16	3·60	Gorgonion s prijeda; široko nacereno lice, preko čela spuštena, kovrčasta kosa, otegnute uši, mesnata lica, splošten nos, raskloplјena usta s isplaženim jezikom i veprovim zubom, arhajsko.	Na četvero razdijeljen, udubljen kvadrat.	?	Isp. Friedländer — Sallet 193.
					Tasos.			
					Glava mlagjanog Dioniza n. d. s trakom preko čela i bršljanovim vijencem, u ovome dva grozda.	Ovjenčan Herakle, stojeći (d. noga uprta), desnica naslonjena na buzdovan, oko ljevice, o bok uprte, omotana lavja koža, n. l. U p. n. l. i d. od boga ozgor dolje: HPAKΛEoYΣ ΣΩTHPoΣ U od.: ΘΑΣΙΩΝ		
78	S.	Dobar.	35	16·18		Megju buzdovanom i nogom: M	?	Sallet 59.
79	S.	Dobar.	30	16·66		Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			
80	S.	Dobar.	33	16·84		Megju buzdovanom i nogom: M	Albanija.	Sallet 66.
81	S.	Dobar.	32	16·78		Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			

82	S.	Dobar.	31	15·78		Megju buzdovanom i nogom: ΚΑΡ	Albanija.	Sallet 94.
83	S.	Probušen.	31	14·82		Megju buzdovanom i nogom: ı ı	Albanija.	
84	S.	Dobar.	21	8·88	Gô, itifalski Silen s dugom kosom i bradom n. d., klečeći n. d. koljenu, visoko drži dugokosu, odjevenu nimfu, koja se opire, uzdigavši desnicu, a spustivši ljevicu; desnicom ju je obuhvatio ispod koljena, ljevicom ispod legja. ⊙ se ne raspoznaje.	Na četvero razdijeljen, udubljen kvadrat.	Albanija.	O pripadanju ovih novaca u Tasos isp. Sallet I, str. 286.
85	S.	Na okrajku ozlijegjen.	22	8·70	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			
86	S.	Na okrajku ozlijogjen.	21	6·25	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			
					Tesalija.			
87	B.	Dobar.	21	10·24	Prekovan. Ženska glava n. d.; raspoznaje se stražnji dio glave i uzao od kose u zatiljku, ispod toga: Dugobrada (Zevsova) glava s lovorvijencem, n. d.	Bik, koji n. d. skače, rep uvio preko legja. Iznad njega: ΘΕΣΣΑ Ispod životinje: ΛΙΑΣ	?	

Larisa.

88	S.	Dobar.	18	6·14	Glava nimfe Larise u tri četvrtine profila n. l., s dugom kosom, savijenom širokom vrpcom.	Konj, koji pase, uzdigao je d. prednju nogu, l. n., izmegju prednjih i stražnjih nogu grm. Ispod toga: ΛΑΡΙΣ U od.: Α]ΙΩΝ	?	
89	S.	Izlizan.	19	5·45	Isto tako.	Konj koji pase, pa uzdigao prednju l. nogu, n. d., iznad njega: ΛΑΡΙΣ U od.: ΑΙΩΝ		

Atena.

90	S.	Ponešto izlizan	28	16·55	Atenina glava n. d., svečan šljem, na njemu: nad čelom četveropreg, pod kristom n. d. krilati lav u skoku, dolje spram štita nad zatiljkom loza. Kosa raspuštena preko legja, ispred uha kovrčica.	U maslinovom vijencu, dolje svezanom, sova na horizontalno položenoj amfori, stoji prikazana s prednje strane; desno dolje dvije gole muške podobe n. l., stoje jedna uz drugu, desna drži u ispruženoj desnici ploču, drugi je naslonio ljevicu visoko na palicu. U p. l. i d. od sove: Α ΘΕ ΜΙΚ ΙΩΝ ΕΥΡ ΥΚΛΕ ΔΗ Μο Na trbuhu amfore slabi tragovi od ⊙ Ispod posude: ΜΕ	Sjeverna Albanija.	Catalogue B. M. 463.

					Amisus.			
91	B.	Dobar.	21	6·66	Aegis, s ljuskama, sGorgonionom u sredini.	Nike, odjevena hitonom do gležanja, dvostruko prebačenim, stupa n. d., ima paominu granu preko l. ramena, ljevica drži granu dolje, desnicu je pružila natrag, pa je podupire u listu. U polju u sredini l. i d. od Nike: AM]I ΣoY d. dolje: AΓ	?	Catalogue B. M. 74.
92	B.	Ponešto izlizan.	22	7·46	Isto tako.	Isto tako. Ne vidi se monogram. Drugi pečat.	?	
					Apollonia ad Rhyndacum.			
93	S.	Na pismu ozlijeđen.	16	3·26	Obrnuto sidro, l. rak, d. A	U udubljenom kolobaru Gorgonijom s prijeda radijalno rasute zmije. Široko, nacereno lice, kosa nad čelom tačkama naznačena, mesnata lica, širok nos, široko raskloplјena usta s ispruženim, rascijepanim jezikom, i veprovim zubima.	?	Catalogue B. M. 4.
					Kyzikos.			
94	El.	Vrlo dobar, debeo.	18	15·98	Silen, d. koljenom klečeći na tunini d. položenoj, pa ljeva iz amfore, koju ljevicom drži izmegju l. ramena i l. noge, vina u kantaros, koji je desnicom uhvatio za ručicu.	Na četvero razdijeljen, udubljen kvadrat.	Albanija.	Catalogue B. M. 67.

					Nicaea.			
95	B.	Ponešto izlizan.	28	16·56	Carevo poprsje s lovor-vijencem, d. AVTMAVP ANTΩNEINOC Po slici čini se da je Commodus.	Asklepios, ponešto pregnut; desnu upr'o o desni bok, ljevicom drži ispod brade palicu, po kojoj se zmija uzvija k bogu; n. d. NIKA IEΩN	?	
96	B.	Izlizan.	25	7·82	Carevo poprsje s lovor-vijencem. ANTΩNINOC AVГOVCToC (211.—217.)	Palas s kacigom i hitonom, n. l., u d. patera, ljevicom visoko uhvatila koplje. Drugo se ne može raspoznati.	?	Catalogue B. M. 68.
97	B.	Ponešto izlizan.	20	5·28	Carevo poprsje s lovor-vijencem n. d. AVPCEVAΛEƵANAPOCAV	Tri bojna znamenja usporedo poprijeko: NIKAIEΩ	?	Catalogue B. M. 101.
98	B.	Vrlo izlizan.	19	3·84	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Aleksandria.			
99	B.	Dobar.	19	9·48	Carevo poprsje s lovor-vijencem i dijademom ispod njeg (nejasno) d. Oko glave nerazdijeljeno: OVABAΛΛAΘOC AΘHNOV [AVTCPωIA]C U p. l. L, d. E	Aurelijanova glava s lovor-vijencem n. d. AVTKΛΔAVPHΛIANOCCEB U p. l. L, d. B	?	Sallet: Die Fürsten von Palmyra str. 16, n. 4.
100	B.	Dobar.	19	7·04	Carevo poprsje s lovor-vijencem, d. AKMAVPΠP OBOCCEB	Orao s vijencem u kljunu, stoji d., s druge strane paomina grančica s l. gore na d. dolje. U p. l: L, d. Δ	?	Sallet: Die Daten der alexandrinischen Kaisermünzen str. 88.

101	B.	Dobar.	18	6·44	Isto tako.	Orao n. l. stoji, glavu n. d. natrag obratio, u kljunu vijenac. U p. l. ʟ, d. ꙅ	?	
102	B.	Na okrajku ozlijegjen.	19	6·25	Carevo poprsje s lovor-vijencem, d. ΔIOKΛHTIANOCCЄB	Spes, n. l. stoji. U p. l. od ozdo dolje: ЄNATOY d. ʟ U od.: Δ	?	Isp. Sallet l. l. str. 89.
103	B.	Dobar.	20	8·10	Isto tako. ΔIOKΛHTI ANOCЄB	Jupiter na prijestolu, n. l., u ispruženoj desnici vijenac (?), ljevicu visoko naslonio na žezlo. Pred nogama bogovim orao n. l. okrenuo glavu natraške. U p. l. gore: ⊔	?	
104	B.	Dobar.	17	7·56	Isto tako. [? AKΓOVA]ΛΔIoKΛHTIANoCC ЄB	Spes, stoji n. l. U p. l. ʟ, d. ꙅ, povrh toga zvijezda.	?	
105	B.	Dobar.	20	6·68	Isto tako. AKΓOVAΛΔIoKΛHTIANoC[CЄB	Dugom haljinom odjevena ženska podoba n. l. stoji, u ispruženoj desnici grana, u l. ruci žezlo. U p. l. ʟ, d. ꙅ	?	

Sarajevo, u decembru 1893.

Karlo Patsch.

Старобосански натписи.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка.**

1. Пречко поље.

По сјеверним обронцима Трескавице планине поредане се на много мјеста средовјеки мраморови у повеће некрополе. Путем из Дејчића у Пречане наилазимо на она два гробља, која овдје у слици приопћујемо

Слика 1. Некропола код Дејчића.

(слике 1. и *2.)*. Једно од ових гробаља лежи на сјеверу од села Дејчића, а друго много веће у пречком или прачком пољу око 3 километра југозападно од села Пречана. На том гробишту имаде око 100 мраморова које на облик плоче, а које на облик тумбе. Мало је који од тих

споменика украшен орнаментима, а само једна масивна плоча, 2 *m* дуга, 1 *m* широка, 70 *cm* висока има на горњој страни натпис. Овај се од

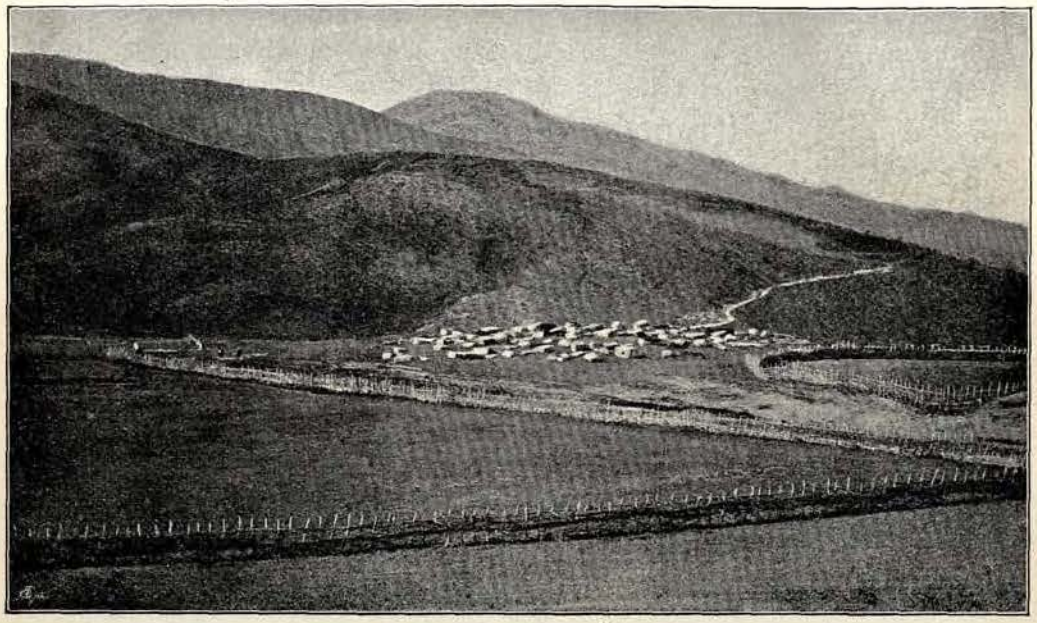

Слика 2. Некропола на Прачком пољу.

свих дојако познатих натписа разликује тиме, што редови теку оздô прама горњој страни.

Натпис *(слика 3.)* гласи по фак-симилу:

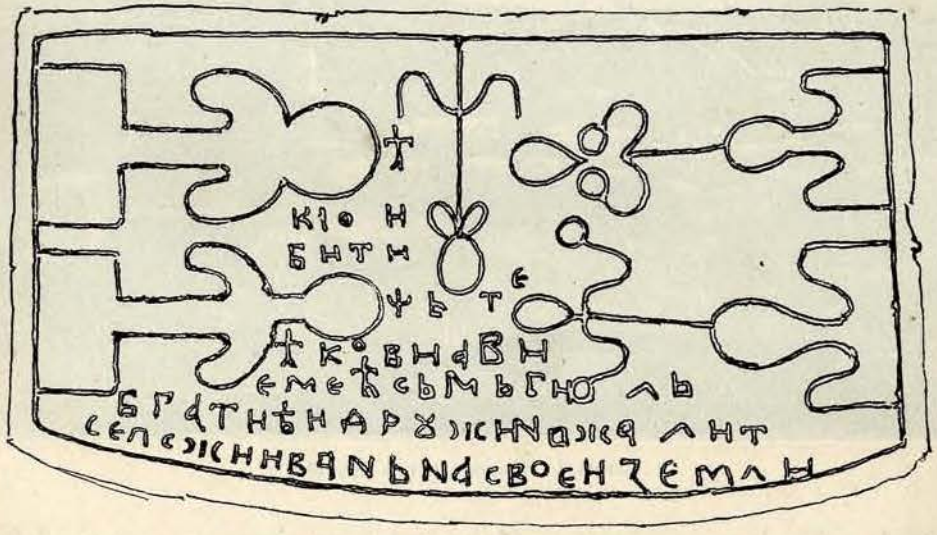

Слика 3.

Чита се: СЕ ЛЕЖИ ИВАНЬ НА СВОЕИ ЗЕМЛИ. БРАТИѢ И ДРУЖИНО ЖАЛИТЕ МЕ Ѣ СЬМЬ БИЛЬ ѢКО ВИ, А ВИ ѪЕТЕ БИТИ КАО И Ѣ.

У сличном смислу гласи и свршетак познатог натписа из Старог села[1]), гдје налазимо фразу: МОЛѸ БРѦТНЮ И СТРИНЄ И ЄВИСТЄ ПРИСТѸПИТЄ И ЖѦЛИТЄ МЄ.

Још се чешће на средовјеким мраморовима нађе мисао: Ѣ СЬМЬ БИЛЬ КѦКО ВИ Ѧ ВИ ѦЄТЄ БИТИ КѦО И Ѣ изражена начином горњему више мање сличним; тако на надгробнику у Кочерину, на поменутом мало прије у Старом селу и на многим другим.

Надгробни тај камен још занимљивији бива по суровим шкулптурама на њему. Док у оба десно запарана орнамента распознајемо двије људске подобе, које су тугујући уздигле руке, приличи, да обје фигуре на лијево приказују штитове с мачевима. Судимо то по шкулптурама дуж једне дуже стране тога мрамора, гдје на исти хералдички мотив још три пута наилазимо. На једном је паче штит полумјесецом означен као такав.

Облик мача разликује се од оних, какви се виђају на надгробним споменицима XV. вијека у толико, што пријечница на балчаку више није права и с оштрицом не чини облик крста, него је спрам дôњег краја превинута. Таки мач има у земаљског музеја из средовјеког једног гроба код Гламоча.

Натпис је на тој страни сасвим излизан, и само у једном реду. Казује нам име клесара *(слика 4.)*:

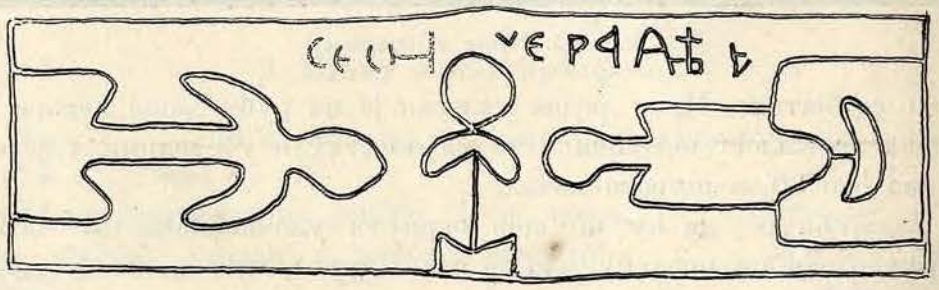

Слика 4.

Читај: СЄ СИVЄ РѦДИѦЬ.

2. Пресјеница.

На брежуљку Отијешеву, што се уздиже виш десне обале Пресјенице ријеке спрам старог Рустан-беговог конака (у опћини Пресјеница) налази се осамљен стећак на облик саркофага с темељном плочом. Саркофаг дуг је 1·70 *m*, широк 1·00 *m*, а висок 1·25 *m*, а основна му плоча, истесана с њиме из истог камена, дуга је 2·40 *m*, широка 1·70 *m*, а дебела 0·70 *cm*. *(Слика 5.)*

---

[1]) Приопћио К. Херман у Гласнику 1891., I., 86 и д.

Стећак тај лијепо је украшен. На све четири стране овио се горњим рубом 20 *cm* широки ћенар вијугасте гране, из које ничу у правилним размацима тролисте гранчице. На сјеверној страни стећка

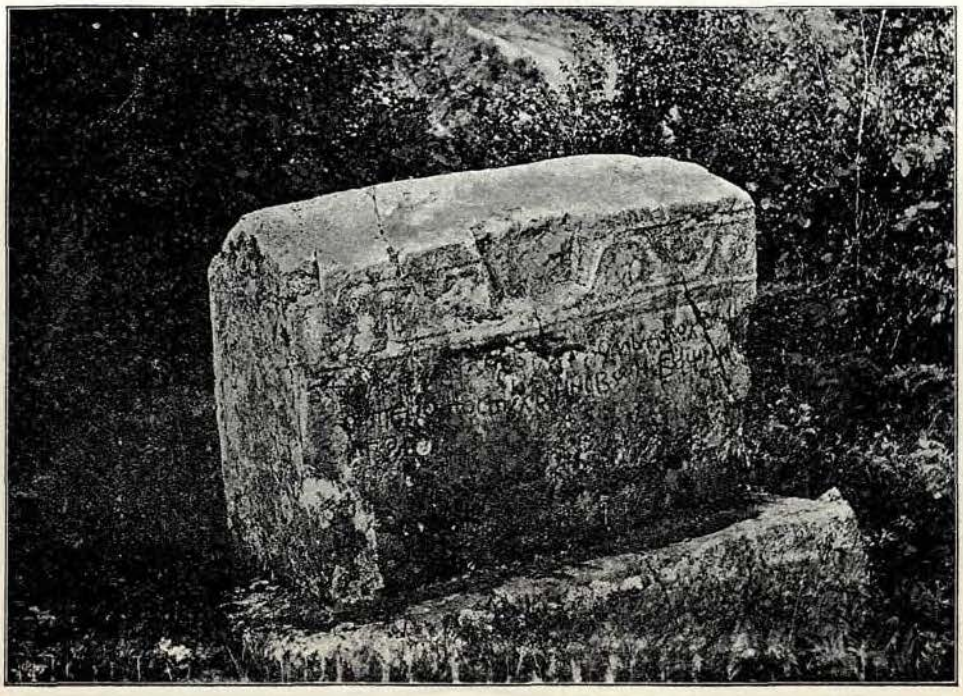

Слика 5. Стећак на Отијешеву.

налази се натпис. Први редак уклесан је на рубу више ћенара. Тај је редак на жалост оштећен и то на почетку и у средини, гдје се је одломио око 30 *cm* широки комад.

Надајући се, да ћу по који окрнути уломак наћи око натписа претражио сам сву околицу, али не нађох друго, него комадић урнека, тако да нам натпис остаје на овом мјесту крњав. Према томе виде се у првом ретку само ова слова:

ЛЄ І ХРЄЛ.....МНОГЄ.

Натпис се даље наставља под ћенаром у три ретка овако *(слика 6.)*:

Слика 6.

Кад изоставимо презиме, које је било на одбијеном мјесту, гласиће натпис: [СЄ] ЛЄ[Ж]Н ХРЄЛ[А.....] МНОГЄ [З]ЄМЛЄ ѠБНДЄХЬ Н [Д]ОМОМЬ ДОѪОХЬ [Н П]ОVТЄНО ПОСТАХЬ Н N(А) СВѠН БАШ-NѠ(Н) [ЛЄ]ГОХЬ.

Натпис је по своме садржају занимљив премац ономе из Влађевине, гдје налазимо ону значајну цртицу, о покојном Влатку Влађевићу: ѡбнѧє млогє ꙁємлє ꙗ ѧомꙗ погнбє ꙗ ꙁꙗ нимь нєостꙗ нн снnь нн брꙗть.

У другом реду отијешевског натписа за цијело ваља читати: ѡбнѧєхь мјесто обнѧохь, исто тако [ѧ]омомь, што се и данас још у кајкавском нарјечју употребљава за ѧомꙗ. Форма нꙗ свѡн бꙗшннон за нꙗ свѡн бꙗшнnн није осамљена, па је налазимо још и у Закову (Гласник 1892., стр. 218).

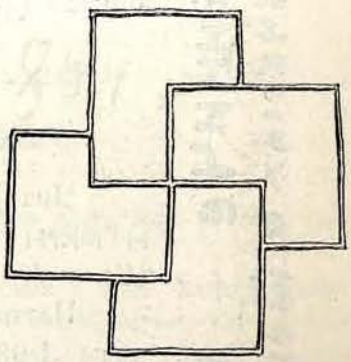

Слика 7. Свастика на стећку у Пијешеву.

На десном прочељу стећка урезан је линеарни орнаменат, који приказује на босанским стећцима риједак мотив. То је обилатије украшена свастика *(crux ansata)*. *(Слика 7.)* Доселе је тај симбол нађен на једној прехисторичкој бронцаној наруквици са Гласинца, надаље на римском надгробнику код Зенице и на средовјеком једном надгробнику у Зајмишту код Широког бријега, гдје се крст с квакама два пута налази. Потоњи надгробни споменик приопћио је др. Хернес (Alterth. d. Hercegovina) у слици.

3. **Шћит** (котар прозорски).

Читај: . . . . ѡво є мꙗрнꙗнь нꙁ ісовꙗvєвꙗ п[олꙗ] ꙁнѧо ѡ вє . . . . [іс]нєꙁѹ . . . . *(Слика 8.)*

Мален фрагменат од лапора, 27 *cm* висок, 10 *cm* широк, узидан у хамбар манастира Шћита.

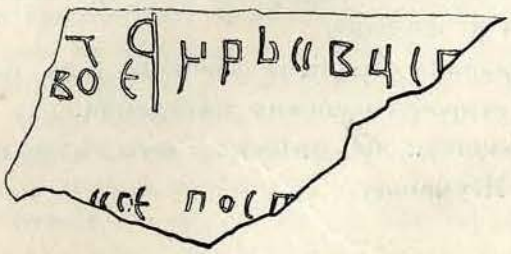

Слика 9.

Слика 8.

Читај: ꙗ . . . . . [о]во є чрьісвꙗ св(єтогꙗ) . . . . . іс]оє посв[єтн . . . ?] *(Слика 9.)*

Мален фрагменат од лапора, 18 *cm* дуг, 7 *cm* широк, узидан у хамбар манастира Шћита.

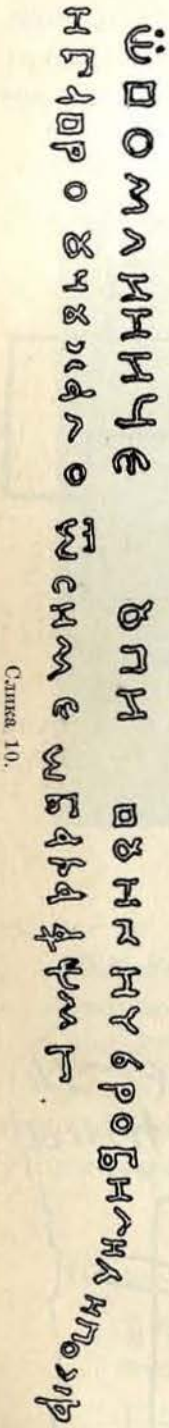

Чини се, да се оба натписа односе на градњу некадашње цркве рамске.

По карактеру писмена смјећемо те фрагменте с натписима једва даље натраг поставити него у XVII. вијек, те ће по томе бити, да се односе на новоградњу манастира Раме, довршену 1682., коме је свакојаку судбу описао фра Јеролим Владић[1]).

4. Јошаница (котар жупањачки).

Читај: ѿ ВО МЛНNНЧЄ [IC]ѪПН ВѪНV Н VѪРО БНЛНѦ Н ПОIСРН ГАВРО ѪVѪIСАЛО ѿ СНМЄ ѠБАРА ,АѰМГ (= 1543.). *(Слика 10.)*

Натпис је на дужој страни једне вапненасте плоче, дуге 1·98 *m*, а широке 1 *m*, код Јошанице у котару жупањачком.

Она се односи на куповање једног млина год. 1545., по неком Вујићу и Ђури Билићу од пријашњег власника Сима Обаре, и на покривање воденице по Гаври Учукалу.

Форма ѡВО МЛНNНЧЄ обичан је у Босни провинцијализам, којим се изражава маленкост објекта. Тако се каже ово кућице, ово кланице и т. д. Него може бити, да је шкулптор овом ријечју хтио МЛНNНШЄ рећи, која ријеч означује млинску зграду заједно с припадним предметима (млински јарак, вода и т. д.).

Писмо је махом читљиво, само у ријечи „купи“ не види се јасно IC, онда V у имену Вуић закржљало је, а IC у ријечи ПОIСРН је наопако.

На око неправилна примјена писмена V за глас Ђ веома је честа у старо-словјенским натписима.

Натпис је прочитан по снимку, што га је послао котарски уред у Жупањцу.

Слика 10.

[1]) Успомене о Рами. Загреб, 1882.

Različito. — Различито.

Carski zet, veliki vezir Rustam-paša.

Priopćio **Mehmed beg Kapetanović-Ljubušak** [1]).

Neki osmanlijski povjesničar priča u svome znamenitom djelu, koje je izdao pod imenom „Hadikatul vuzera“ ovo što slijedi:

Glasoviti Rustam-paša, koji je bio zet sultan-Sulejmana i malo kasnije postao veliki vezir, doveden je kao dječak od osam godina s ostalim zarobljenicima 929. godine po hidžretu (godine 1523. poslije I.) iz Hrvatske u Stambol, gdje je bio primljen u carski dvor i gdje je za dvadeset godina veoma lijepo izučen i odgojen.

Rustam-paša nije bio toliko na oči ugledan, ali je bio osobito oštrouman, mudar i pametan. Bio je veoma sposoban za svaki carski i državni posao.

Godine 949. (1542. poslije I.) izagje iz carskog dvora, te bude postavljen valijom (guvernerom) u Maloj Aziji u Diaribećiru. Njegovo lijepo i mudro postupanje prouzroči, pa je sultanu sve iz dana u dan to draži bivao.

Najzad sultan odluči, da mu dade svoju kćerku sultaniju, kojoj je bilo ime „Mihrumah“. Ali Rustam-pašini neprijatelji ne mognu to trpljeti, već na svaki način naskočiše, da ga što više caru omraze. Najzad kazaše caru, kako Rustam-paša ima bolest zvanu džuzam, koja je prelazna i koja se nikad ne može izliječiti.

Sultan pozove svoga dvorskog hećim-bašu, pa ga upita, da mu kaže šta je znak, kad čovjek boluje džuzam.

Na to mu hećim-baša primijeti, da onaj, na kome je bolest džuzam, u sebe nikad uš ne može imati.

Sultan odmah napiše ferman, pa ga spremi po istome svome hećim-baši i po svome tataru u Diaribećir, da očevidno i lijepo izvide rečenu stvar.

Carski ljećnik i tatar za nekoliko dana dogju u Diaribećir, odmah odu Rustam-paši u divan, gdje se je nalazio. Zovnu za svjedoke sve članove glavnog zemaljskog sabora. Carski ljećnik svuče sve haljine sa Rustam-paše, pa najzad i košulju; traži, prebira, gleda ne će li naći makar jednu ciglu uš. I po Rustam-pašinoj sreći nagje jedan mali šmanjak na košulji u njedrima. O tome se svi uvjere, pa odmah namjeste opširno izvješće, sve šta je i kako je bilo; svi muhurleišu i dadu ga carskom ljećniku, da ga ponese sobom sultanu kad u Carigrad pogje.

Rustam-paša u istinu ne znajući ništa, šta je po srijedi, tako začugjen šuti, pred carskim hećim-bašom ne govori ništa. Ali pošto bude svršena stvar, onda carski hećim-baša kaže mu sve, šta je i kako je, te ga poljubi u ruku i reče mu, da mu srdačno

[1]) Ovu nam je crticu ustupio naš vrijedni prijatelj gosp. Mehmed beg Kapetanović iz rukopisa svog djela „Istočno blago“, koje misli još ove godine štampom izdati.

čestita, jer će do nekoliko dana biti carski zet, pošto je sultan odlučio, da mu za ženu dade sultaniju, zvanu „Mihrumah".

Na to se Rustam-paša još više začudi, kako su ga mogli tako dušmani kod cara oblagati i napanjkati; a opet u drugu ruku izgubi se od veselja, kad je čuo, da će mu car dati svoju kćer.

Radi toga Rustam-paša lijepo zahvali carskom hećim-baši i tataru, i dakako dade im lijep i znatan peškeš.

Ovi se odmah vrate i dogju u Stambol, izagju pred cara i kažu mu sve, što je i kako je i podnesu mu cijelo izvješće.

Pošto se sultan uvjeri, da je to iz samog neprijateljstva poteklo, bude mu to po volji; pa odmah izda zapovijed, da Rustam-paša što prije u Carigrad dogje.

Rustam-paša vrati se iz Diaribećira, dogje u Stambol. Sultan Sulejman dade mu svoju lijepu i plemenitu kćerku po imenu Mihrumah sultaniju. Srećno i veselo postane carski zet. Provede se velika i dostojanstvena svadba, koja se je malo kad zapamtila, da je bila i prvo i poslije kad u Stambolu.

Jedan turski pjesnik tada za taj dogagjaj, lijepo i zanimljivo je namjestio jedan stih, koji glasi ovako:

Olidžak bir kišinun, bahti kavi talii jar
Kehlesi dahi mehalunde anun iša jarar.

U prijevodu znači taj stih:

U koga je jaka sreća i dobra zvijezda,
I uš mu pomogne i u pos'o mu pristane.

Jedan naš mladi pjesnik, po smislu to je preveo ovako:

„U koga je sreća posestrima,
Sreća mu je i uš u njedrima".

Iza toga ne progje mnogo, t. j. 952. godine, bude Rustam-paša prvi put imenovan za velikog vezira na Hadim-Ali-pašino mjesto. Uzme državnu upravu u ruke, te svojim vještim i neumornim nastojanjem sve glavne državne odnošaje tako uredi, da ga turska povijest i danas u zvijezde kuje.

Izmegju ostalog znamenito poveća beitul-mal t. j. državni imetak i prihod. Uredi jenjičarske odnošaje. Popravi pravosugje. Mornaricu iznova unaprijedi. U kratko rečeno: što je gogj bilo po državu opasno, to sve ukloni. Sa svojim vjernim i oštroumnim nastojanjem zadovolji sve državljane i prave carske podložnike i državu u blagostanje dovede. Krivo svjedočanstvo, protekcija, mito, eto taka imena u njegovu su vremenu već zaboravljena bila.

Ista turska istorija priča, kako mu je erzumski valija jednoć poslao na peškeš pet hiljada dukata, pa da nije htio primiti, već da je to odmah vratio.

Eto tako prvi put uživao je čast velikog vezirstva blizu deset godina; te radi nekih dvorskih odnošaja bude u oktobru godine 1553. azul (svrgnut); pa poslije dvije godine odmora u septembru 1555. godine opet po drugi put bude imenovan velikim vezirom, na mjesto Ahmed-paše, gdje je opet šest godina vršio svoju dužnost bez promjene.

Najposlije, kao i svi drugi, Rustam-paša se poboli, te nakon kratkog bolovanja 9. jula 1561. god. otigje na onaj svijet. Njegove kosti počivaju u Carigradu u groblju kod Šeihzade-džamije, u posebnom mjestu t. j. turbetu.

Svega je bio na časti velikog vezira petnaest godina. Iza sebe ostavio je lijepo ime i ogromne vakufe (zadužbine), od kojih i danas mnogi siromasi žive i uživaju.

Neki tvrde za ovoga Rustam-pašu, da se je zvao: Opuković; pa da li imade više te porodice, nije mi poznato.

Zaista ovaj istorički dogagjaj veoma je zanimljiv i karakterističan. Vidi se, da u tome vremenu nije bilo u Carigradu velikog fanatizma, kad je mogao veliki sultan Sulejman dati svoju kćer za jednog poturčenog Hrvata i poslije ga namjestiti velikim vezirom. Nije mu smetalo ništa, da mu pokloni toliko povjerenje, jer je uvidio u Rustam-paši valjana, vrijedna i razborita čovjeka, koji je bio od velike koristi za sultana i za njegovo cijelo carstvo.

Ista turska povijest, zvana „Hadikatul vuzera“ veli, da je još nekolicina bilo Hrvata, koji su bili veliki veziri i znamenite vojskovogje. Izrično nazivlje ih: Hrvat Kujudži Murat paša — Dilaver-paša — Čigala-Sinan-paša — Predojević-Hasan-paša — Sijaveš-paša i t. d. Kaže, da su svi ovi kao djeca u carski dvor u Carigrad dovedeni.

Dalje priča i za Bošnjake, koji su se uspeli na čast velikog vezirstva. Veli: Bošnjak Mehmed-paša-Sokolović — Malkoć-Ali-paša — Daut-paša — Semiz-Ali-paša iz Prače — veliki vojskovogja Ahmed-paša iz Hercegovine — Lala-Mehmed-paša; kaže, da su to bili sve naše mile domovine Bosne ponosne sinovi.

„Трговци“ (џелепчије).

(Игра у Босни.)

Приопћио учитељ **Душан Николић.**

У Босни врло су уобичајена фамилијарна сијела, на која се искупља старо и младо, па се, свако на свој начин забавља; старији сједе и разговарају уз фињан мрке кафе — а често и уз чашицу добре „шљиве“, завијајући се у облаке дима из црвенијех лула на дугачким камишима. Па кад који издими своју лулу, викне или намигне ономе преко собе: „Дај дер ми „така-тук!“ Онај од онуд гурне чибуком така-тук, те одлети преко чилима у друго чоше собе, и тек се онда посвједочи његово име, јер онај збиља учини лулом така-тук, а догорјела кока испане. Младеж опет черета и разгалива се пјесмом, пружа у колу ноге од дневног сједења на ћефенцима (или дјевојке над ђерђефом и за станом) и вјежба се у окретности, доскочљивости и брзини језика у разнијем играма, пошалицама и т. д. Нема скоро вечери цијелијех месојеђа, а да није у чијој кући сијело. Данас код Симе, сутра код Јове и т. д.

Тих сијела ипак све то више нестаје по већим градовима, но одржавају се радо по мањим варошицама, а нарочито по селима. Изнијећу овдје једну народну игру, коју сам по сијелима вићао. Зову је увијек како сам је и ја на челу означио: „Тргорвци“ (џелепчије[1]).

Четворица од сијелџија искраду се из собе, те се у кухињи или на ком другом скровитом мјесту намашкаре (маскирају) овако:

Један обуче какво гуњче или ћурдију с поставом на изврат. Преко тога се опаше каквом дрољом, а за тај појас задије 2 комада дрвета мјесто ножа и пушке. Око главе завије какав турбан, а међу горње и дôње зубе сјекутиће задије комадић

[1]) Џелепчије су трговци, који тргују стоком. Џелеп турска ријеч, а значи чопор, крдо.

дрвета да не може зуба склопити при разговору. Ето тако намашкарен приказиваће „трговца“, џелепчију, а друга двојица омотају само турбане око главе, остало им одијело остане непромијењено. Онај четврти стане пред собна врата и чува да из собе за вријеме игре нико не може изићи, а прва тројица уђу у собу. Међу тим је један од сиџелџија одређен за кућњег домаћина, који ће дочекати трговце. Ушавши у собу она тројица, започиње игра овако:

Трговац: Селам алеиким! (Помоз' Бог!)

Домаћин: Алеиким-у селам! (Бог ти помогао!) Хош ђелдим, сафаш гелдим, ага! (Добро дошао.)

Трговац: Хош булдук, рајо! (Боље нашао!)

Домаћин: Хаир-алах, ага? (Које добро?)

Трговац: Хаир-имш-алах! (Добро је, хвала Богу.)

Домаћин: Отур, ага! (Сједи.)

Трговац (сједа на понуђену му столицу, али се превали, јер столица нема једне ноге, па онда брже скочи, бијесан, лупајући ногама о земљу): Хеј море, рајо, ти мене хоћеш да урезилиш! (Расрђен се горопади, лупа ногама о земљу, залијеће се на домаћина да га удари, маша се за појас оружја и т. д.)

Домаћин: Афедерсум (опрости), драги ага, молим те сабур (стрпи се), ага, сад ће доћи друга столица. (Донесу другу столицу, трговац се умири и сједне, али још хмка и отпирује љутито на нос.)

Трговац (по дужој почивци): Па море, имали маала (стоке)?

Домаћин: Има, ага, има. (Показујући на сиџелџије:) Ето видиш, што је Бог дао.

Трговац (обилази, па пипа иза врата, стисне гдјекоја појаче, да и зајауче, чипне за ухо и т. д.): Ово јуне подебело, ово мршаво, ово ћудљиво (и т. д.).

Домаћин: Види, драги ага, види, добро обиђи; маал је то, да га нема у нашем селу, све сами храњеници, а хвала Богу, пред очима је; шта л' ти хвалити, шта л' кудити.

Трговац: Па пошто с главе на главу ђутуре (просјечно), ама часком, да не дуљимо?

Домаћин: (пружа трговцу руку, а овај прима): Де, лијепи ага, ама рећи ћу ти, бива трговачки, од једну; по пô ћесе с главе на главу. (Настаје погађање. Дрмају рукама, али не пуштају се. Трговац понуди нешто, па дигне домаћинову руку и тресне њом. Домаћин попусти нешто од цијене, па и он дигне тако трговчеву руку и тресне, док се најпослије погоде.)

Трговац: Е, хаирли да Бог дà! (Сретно!) Де, да ти платим. (Потегне кесу с које каквим џицама: стаклом, пуцадима и др., те преброји ко бајаги и даје домаћину.)

Домаћин (примив паре): Беријат вер си, ага! (Да ти је уносно, да ти се намножи!) Нека је с хаиром. (Сретно!)

Трговац: Алах бињ беријат вер си! (Бог ти ухиљадио!)

Сад она двојица помажу домаћину и трговцу изгурати једног по једног од сиџелџија на поље, вичући: Дагму му јашаре! (Жиг му! Биљег му удари!)

Онај момак на пољу, јашар, приправио већ у суду размућене чаји, па замочи пачавру (крпетину) и, како веле, дагмалајше сваког, кога изгурају, т. ј. плесне га по челу оном мокром пачавром. Ови послије улазе у собу, не знајући да су

„огарени“ и тада тек настаје прави смијех. Онда се „дагмалајсани“ повлаче на поље, те се умивају и бришу. У пошљедње доба почели су се водом дагмалајисавати и ту наравно отпада онај комични завршетак игре[1]).

Завјеса пада, — рекао би драматург, а ја би имао вољу, да још нешто надовежем: Овака сијела, као што је споменуо у прошлогодишњем „Гласнику бос.-херцег. музеја“ поштовани госп. Лаза Костић, а и госп. В. Кондић у Јавору, престају, губе се код нас, а не би баш требало. Али се тиме све помало такођер губе народне игре, које се изводе на таким сијелима. С тога ће сваки пријатељ нашег народа добро учинити, ако на вријеме побиљежи и у „Гласнику“ нашег музеја објави овеће народне глуме и игре.

Ур.

---

[1]) Да не буде одвише мрљав посао, могло би се и брашно употријебити.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—juni. **1894.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Занимљиви релијеф о мистеријама у босанско-херцеговачком земаљском музеју.

Приопћио

др. **Едуард Новотни (Nowotny).**

Прије неколико година нађена је на градини Халапићу код Гламоча, некадашње Салвије (Salviae), дакле уз утврђени по грађ. савјетнику Балифу дио знамените римске цесте, која је спајала Посавину (код Сервиција) са Салоном, мала оловна плоча, покривена релијефом (исп. извјештај у „Гласнику“ 1890., стр. 98 и д.); ову је плочу директор бос.-херц. земаљ. владе, Ед. пл. Хоровиц, даровао бос.-херц. зем. музеју.

Пошто та, овдје по вјерној, пером израђеној слици приказана плоча припада једном разреду споменикâ, који су исто тако занимљиви као што их је тешко протумачити, те су до сада нађени готово једино на дôњем и средњем Дунаву и уз његове притоке, то је без сумње вриједно о томе овдје проговорити неколико ријечи, те тиме уједно свратити пажњу баш у Босни тако ревних археолошких пионира на ове објекте, јер за разјашњење њихово штатистика њихових находишта и што помније испитање и описивање приликâ, у којим се нађу, може да још пружи знаменитих прилога.

Оловна плочица широка је 7·5 *cm*, висока 8 *cm*, а 2 *mm* дебела; горњи је окрајак с десна на $1^1/_2$ *cm* изломљен.

Цијелу површину запрема релијеф, у размјеру прама дебљини плоjке доста једар, него му се детаљи често мучно распознају како због незнатне величине укупног објекта, тако и због мекоће материјала и што је ради тога одљев изишао туп, а уз то је и доста излизан.

Оквир је удешен на начин едикуле (пањеге, Nische); сачињавају је два глатка ступа с атичким темељем и лиснатим главицама, а горе и доље завршује их по једна дебела гужва; изнад тога надвио се у сплоштеном полукругу лук, у свој ширини украшен јајастим орнаментом (Eierstab) и низом, састављеним од кругљица (Astragabeschnur). Празна поља, што су тиме остала у оба горња угла, била су, како то показује лијеви угао и реплике, симетрички запремљена по једном дебелом, један пут савијеном змијом (и то она, која се очувала, с круном и брадом, дакле мушка).

Поље, оквирено реченим оквиром, подијељено је композицијом самом, па и слабо видљивим линијама на четири јасно разлучена хоризонтална трака.

У горњем је Хелије на своме четверопрегу, en face; десницу је отворену уздигао, иза њега лепрша се крај хламе (chlamys[1]), која је од десног рамена преко прса пребачена на друго раме. Испод тога види се двоструk пас, сачињен од друге одјеће; контуре, које се испод тога виде, не припадају више одјећи тога бога, како то свједоче аналогни прикази, него су то бордире коша на колима, коме се крстолика ребра виде између њих. Десно и лијево отуда виде се симетрички намјештени предњи дијелови двају коња у трку.

Глава и лијева рука у бога, као и горњи дијелови на десно обрнутих коњских глава одломљени су. Како свједоче аналогни прикази, држао је бог у лијевој руци земаљску кругљу, а око главе му је био вијенац од зрâка.

Она два трака, што иза тога слиједе, истичу се не само својим положајем, него и већом висином од оног, на коме је главни приказ. — У другоме траку озгор видимо у средини одјевену женску подобу, en face, с косом, како се чини, накудраном око главе; у испруженим рукама држи пред собом мараму, коју ваља замишљати добро оптерећеном, а крајеви јој се с десна и лијева спуштају. С обје стране јаше према њој по један младић, одјевен, како се чини, само хламом (chlamys), која одзада лепрше, у једној руци држи узде, а другу је

[1]) Chlamys = горња хаљина.

адорирајући уздигао према средњој фигури. Између коњске главе и главе оне женске подобе има по једна велика звијезда. Под ногама ономе коњу, што је с лијеве стране, лежи испружена људска подоба, приличећи мртвацу, положену на леђа, а јахач преко њега каса. На лијево од овог, дакле њему за леђима завршује се приказ подобом јунака, потпуно оружана, који стоји окренут на десно (има велик грчки шљем с коњском гривом, штитом и копљем, а натакнут је и оклоп или барем капут). На десној је страни према подоби под коњем велика риба, а према јунаку на лијевој страни овдје је на лијево обрнута женска подоба; горње јој рухо пребачено је преко њеног лијевог (предњег) рамена и преко дôњег тијела, нутарњу (дакле десну) руку уздигла је адорирајући (али дломан обрнутим к лицу) према средини приказа. Коса чини се да је украшена стефаном (врста дијадема). Још ваља истакнути, да су обје јахачке подобе посве једнако израђене.

У средини слиједећег (трећег) трака видимо на полукружној софи за благовање (т. зв. „сигми“), од које се међутим види само усуканој гужви сличан јастук, што се простире дуж унутрашњег окрајка, положена три мужа: онај с лијева, одјевен, и како се чини старији, приличи као да мицањем деснице, положене на софу, ону другу двојицу, који су се очекујући к њему обрнули, позива на благовање. Оба су та мужа опет посве једнака и млађахно приказана; горње тијело, које им се само види, голо је. Јело стоји на столу, потиснуту у ждријело „сигме“, а покривену обилато ресама искићеним стôњаком, а то је риба, положена у великој здјели наребрена окрајка.

Украј тога, у десном дијелу овог трака виде се опет два, сасвим гола и посве једнако израђена младића (глава им је једнако израђена као и оној двојици младића уз стô), који држећи се за руке, ступају према средњем призору, при чему унутрашњи главу обраћа према своме другу, и као да га позива, показивајући у стô.

У лијевом дијелу трака стоји дрво, коме с десне гране виси труп неке животиње, како се чини, без главе, а човјек, одјевен једино ексомидом (exomis), вади јој утробу. С друге стране дрвета стоји на десно обрнута мушка подоба, до бедара одјевена неком врсти капута или горње хаљине, која међутим врат и руке до рамена оставља голе; али мјесто људске главе виђају се цртежи животињске, а по аналогним приказима има се ту замишљати овчија или овнова глава.

У најдôњем, најужем траку најпослије стоји у средини нека врста кратера са змијоликим ручицама; на десно почива лав отворених ребара, за њим и изнад њега један кокот; на другој страни савијена змија, која је дигла главу до висине ручице од посуде, — круне и

браде као да нема. На лијево отуда има стô на три ноге, а на њему, како се по цртежима може, а по аналогијама мора судити, опет риба. Предмети, што су симетрички смјештени између ње и змије с једне, а између лављих леђа и кокота с друге стране, тако су нејасни на репликама, да се не могу поближе одредити; још би се најприје могло узети, да су љуштураче, морски пужеви или слично.

Што се тумачења тиче, одмах ћемо овдје примијетити, да ове монументе, на које се је доселе слабо пазило, доселе још нитко није мимо сваку сумњу протумачио, а ни протумачити могао.

Тумачења споменика, једнаких нашој плоји, уопће нема, колико ја знам. А да поновим покушана тумачења монумената, сродних овому нашему, односно да нанижем критички пријеглед религијозних назора и да разложим темеље новим хипотезама, томе овдје не може бити мјеста, и то тим мање, јер би се прије тога морало опширно проговорити о сродним споменицима. Од споменика, нађених у крајевима данашње Угарске (то је велика већина свих, који су данас уопће познати), намјеравам скорим у листу „Archeologiai Ertesitö“ приказати детаљиран ирије̄глед, па ћу онда на њ надовезати покушај, да то све прикупим и растумачим. Упућујући на то, само ћу ово припоменути о нашем ексемплару: О религијозно-мистичком карактеру приказа на нашој таблици нема сумње, али исто тако ни о великој мјешавини грчко-римских религијозних назора с варварско-оријенталнима.

Други се трак озгор очевидно односи на обредну службу Кабира, прастарих пелазгичких божанстава, која су се особито поштовала на Самотракама; то свједочи подоба мртваца под оним једним коњем и састављање двају богова с једном богињом, а ваљда и риба. У кабирским мистеријама долазило је наиме убијство једног од три кабирска брата по другој двојици, а исто тако имала је ондје нарочиту улогу риба „Pompilos“, тим боговима посвећена.

Него су мушки Кабири овдје приказани у облику грчких Диоскура, с којима су се по прилици од половице IV. вијека пр. Ис. тако срасли, да примјерице концем II. вијека њихова имена једнако вриједе за исте особе, односно да се замјењују[1]). Звијезде на нашем приказу припадају за право главама божанских младића. Богиња, с којом су спојени, била је испрва без сумње Деметра; каке је промјене можда прешла пригодом изједначења Кабирâ с Диоскурима, не може се стално рећи; у Шпарти је идентификују чак с Хеленом. (Исп. о Кабирима уопће: Ленорман

[1]) Исп. н. пр. натпис на Делоса („Bull. d. corr. Hell.“ 1883., стр. 325 и д.) „Θεοὶ μεγάλοι Διόσκοροι Κάβειροι“, нарочито релије̄ф на стијени код Иконија с натписом: „Διὸς κόροι Σαμοθράκων θεοὶ Ἐπιφανεῖς“ („Rev. archeol.“ 1886. I., стр. 98), обоје цитира C. Рајнах у Daremberg-Saglio „Dictionnair“ III., стр. 257.

у Даремберг-Сальијовом Дикцијонару, II., стр. 757. и д., и о дотакнутом најпослије питању, ibid., стр. 768).

Војник најпослије и женска, којима се наши тракови с обје стране завршују, биће ваљда само репрезентанти вјерника, који се упућују у мистерије и засвједочују њихово поштовање.

На грчки култ Диоскурâ упућује и трећи трак: близанци на десно као да се спремају да пођу њима приправљеним теоксенијама (т. ј. к жртвеној гозби, приређеној божанским бићима), а у средини видимо, гдје су већ извршили своју намјеру: удостојали су праведника части свога друштва за столом. Само прво, особна приказа (теофанија) Диоскурâ код стола за благовање, простртог им пред накићеном клином (креветом), налази сличних приказа на грчким монументима: на једном релијефу из Ларисе (Daremberg-Saglio III., сл. 2438. — „Wr. Vorl. Blätter“ IV., таб. 9., сл. 2.), на једној слици на вази (Roscher, „Lexicon“, стр. 1170. — „Wr. Vorl. Blätter“, ibid., сл. 3.) и на неизданим тарентинским теракотама тршћанског музеја (782. и 803. исп. 801.) видимо божанске младиће, гдје се на својим коњима зраком спуштају према столу, настртом необичним жртвеним јелима пред клином. — При тим идејалним приказима смртни човјек никад није присутан. Тај изравни додир с божанством увеле су ваљда тек оне мистерије, и то, како наша слика показује, као награду за покајање и очишћење, које је прије тога било. Јер то, а не приправа за благовање приказано је на лијевом крају трака: ован се је уопће сматрао покајничком животињом; заодијевање у његово крзно, и како по нашем и сличним приказима морамо узети, и његовом главом, симболизује ваљда замјењивање човјека жртвеном животињом (исп.: Gerhard, „Arch. Zeit.“ 1849., стр. 15 и 63/64). Него криоболије су нам уз тауроболије баш за мистерије Митраса засвједочене; онога, који је требао да се „чисти“, прелили би у јамама, за то баш одређеним, свега крвљу животиње, те одијевање тек згуљеном кожом и главом овновом може бити да је била варијанта тога чишћења, која би се дакако имала тек из нашег приказа разабрати.

Али да је трећи главни елеменат стапања мистеријâ, како га приказује тај наш разред споменика, био Митрасов култ, то баш показује горњи и дôњи трак: култ свевидног, „непобиједеног“ бога сунчаног развио се је у римском царству у III. вијеку готово до неке врсте универзалне религије, па тако слика бога сведржитеља у форми, како се виђа на новцима Проба и Константина I., или на конторниатима, круни и наш приказ[1]), истина, можда под утјецајем старијих приказа

[1]) Види: Cohen, „Descr. d. med.“ VI. n. 642. и д. код n. 688. VII. и 510 и д., и Visconti, „Icon. Rom.“ pl. XI., горе. Lajard., „Introd. à l' etude du culte — de Mithra“, Париз 1847., св. CII.

Хелија на његову четверопрегу, који су посве слично, као и овај употријебљене као горњи завршак, како на оном релијефу Диоскурâ од Ларисе (в. горе стр. 5), тако и на једном етрушћанском кабирском огледалу (Gerhard, „Etr. Sp.“ III., CCLVII. B., исп. II., CXCVI.) А код римске војске особито распрострањен облик сунчане службе јест, како је познато, Митрасов култ и мистерије, које су с тим у свези.

На то се, ето, изравно односе прикази најнижег трака: на лик на кратер или пехар (али већином нешто необично) уприличена посуда, уз коју се с лијева успиње змија (већином пије из ње), и спрам које је с десна положен лав, виђа се н. пр. на митрејама (Mithraeen = митрасови релијефи) под биком код Лајарда („Introd. à l'étude du culte et mystères de Mithre“, Париз 1847., св. XC., LXXXI., LXXXIV. и XCII. из Хедернхајма, Дормагена, Фелбаха и Науенхајма). Кокот, који тако згодно пристаје уз божанство свјетлости, налази се, како се чини, истина, ријетко на митрејама (Лајард. св. LXXIV.) Али тронога с рибом не припада томе култу, него се чини, да се односи такођер опет на култ Кабирâ, — дакле ваљда на рибу Помпилос, — јер се на каменитим релијефима вазда готово виђа између два јахача и женске подобе. Оба она нејасна предмета ваљда хоће да представљају оне врло различите прилоге, који су на митрејама тако чести; најприје би се могло помислити на шкорпијона или рака, али се то по цртежима не може рећи ни ту, ни на репликама. За свезу на средњем траку натукнутих мистерија с Митрасовим култом и то је врло знаменито, што, као што се на митрејама божанства свјетлости обично виђају горе, било да се возе и јашу или пак у форми зракама окружених или рогатих попрсја, тако су код многих споменика нашему сродних, мјесто Хелијева четверопрега (који је на оловним плочицама стереотипан), та попрсја смјештена изнад јахача у пољу.

Пошто је овим рецима, како је горе већ речено, главном сврхом, да пажњу научних испитача наврате на цијели разред тих споменика, то нека су им главни типови овдје у кратко карактерисани. По спољашњем облику има их три; али свима је заједнички и за цијелу врсту вазда карактеристичан приказ двају јахача обрнутих једног спрам другог, са женском подобом између себе и с поваљеном подобом на тлу (обично под ногама једнога коња), већином уз придружене особе за пратњу. Само код 1. и 2. виђају се осамљени прикази само с једним јахачем (али тај је онда брадат и у оријенталном руху) изнад једног, који је пао, док у главном остаје исто. Имамо дакле:

1. Четвероугласте оловне или бронцане плојке, заступане по ономе комаду, о коме је овдје ријеч; потоње се кадшто врло разликују,

нарочито тиме, да су ограничене на садржину другог и најдоњег трака оловне плоче.

2. Овални, рјеђе дугољасти каменити медаљони, по прилици велики као рука; релијефи су извајани у жућкастом вапненцу сасвим просто и по шаблони; кадшто су одржани трагови боје, којом су били оличени, те се ова по лошој релијефној радњи за све може претпоставити, те се за то препоручује опрезност при чишћењу таких објеката. Под хоризонталним заглавком главног приказа у сегменту симболички придаци, већином врло нејасни.

3. Резано камење с многим разликама, које се не могу протумачити само разноликошћу штила и технике; уз то мале димензије отежчавају распознавање детаља.

* * *

О сврси и практичком знаменовању тих монумената моћи ће се нешто извјесно тек онда рећи, када се напокон једноћ за један или други од њих што тачније утврде прилике, у којима је нађен (т. ј. тачан опис мјеста, грађевних останака, ако их можда има, с њиме заједно нађених предмета, напомена прије ондје нађених предмета итд.).

Врло је вјеројатно, особито по резаном камењу, да су то „благословене“ успомене на поход светих мјеста и тамо стечену посвету, које собом носе благослов и зло одвраћају.

По рупама од клинаца на нашем ексемплару може се судити, да су се те плоче причвршћивале на домаћем жртвенику или на таком мјесту или предмету, који се је стављао под особиту заштиту, као што се то и данас ради са сликама, које се доносе од мјеста прошћења.

Доба је наших споменика касније римско. То прије свега слиједи из садржаја на приказима, али онда и из извјесних стилистичких појединости, од којих је о приказу сунчаног бога већ горе (стр. 206) био говор. С гозбеним призором у средини трећег трака подудара се чудо слика једне гозбе у ватиканском Виргилу (V. вијек), репродуцирана у Даремберг-Сађију I., стр. 9, сл. 19. и још једноћ стр. 1280, сл. 1704.; ту као и тамо готово иста композиција, иста неспретна перспектива у нацрту „сигме“ односно гужвастог јастука, положена на нутарњем јој окрајку, надаље површине стола и здјеле, на којој, уз пут буди речено, и опет је сервирана риба (дакле и на нашем споменику уопће само натукнута гозба уопће, при чему се не мора нужно мислити на симболичко знаменовање?). Због вазда лошег нацрта — наша оловна плоча припада још најбољим — и изведбе саме по себи не треба још помишљати на вријеме пропадања,

то се може протумачити и фабричким производјењем и провинцијалним подријетлом.

Како је наиме већ речено, обухвата подручје, на коме су до данас нађени ексемплари тог разреда споменикâ подунавске земље, Панонију и Дацију. Најзападнија су находишта Карнунтум и изван Паноније — Вирунум. Посве је осамљен један комад, нађен на Терацину на обали Лација, који се разликује и по штилу и садржају. На ком је путу наша плоска некоћ доспјела на своје садање находиште, то нам казују посве слични ексемплари у загребачком музеју из Сисције (Сиска), Басиане (Петровац), Цибалиса (Винковци). Други комади, који потјечу из Сирмија, Вуковара, Сисције и шомоћске жупаније, сада су у народном музеју у Будимпешти. Код многих других позната је провенијенција под именом Паноније уопће, нарочито су пак многобројни ти монументи на подручју старе Дације. То нахађање на ограниченом подручју упућује нас или на извјесна мјеста култа (изравна или неизравна свеза са Самотракама?), или на становиту категорију људи (војнике?) као узрок томе распростирању. Докле је основано ово и друга овдје изречена мнијења, то ће ваљда показати будућност, те је ваљда слободно изрећи жељу и наду, да ће сада већ тако издашно земљиште Босне и Херцеговине пружити још по који прилог за ријешење тих питања, тако знаменитих по религијозну повијест каснијег антикног доба.

Rezultati koleopterološkog ispitivanja iz alpinske regije južno-bosanskih planina.

Enumeratio coleopterorum in alpium Bosniae meridionalis regione alpina collectorum.

Priopćio

Viktor Apfelbeck.

U ovom članku prikupio sam sve one koleoptere, koje sam našao u alpinskoj regiji južno-bosanskih planina[1]). Alpinska regija počinje u Bosni po S. Murbeku („Beiträge zur Kenntnis der Flora von Süd-Bosnien und der Hercegovina") u visini od 1600 *m* do 1650 *m*. Nego su ovdje samo one vrste navedene, koje sam našao iznad šumske megje, gdje više nema drveća, u regiji klenovine. Većina vrsta prikupljena je u neposrednoj blizini sniježnih polja pod kamenjem ili na ledini, ovlaženoj sniježnicom, što se niz brdo cijedi. Na suhim mjestima nailazi se na koleoptere većinom samo pod duboko zatrpanim kamenjem, izuzevši *Calathus*, *Pedinus*, nekoliko *Curculionida* i *Chrysomelida*, kojim su naročito draža suha mjesta. Razmjerno malen broj nalazi se na cvijeću, a najviše još na *Pinus montana* (klenasti bor), naročito u vrijeme cvatnje i na *Veratrum*-u (čemeriki) u cvijetu.

Prije nego što prijegjem na nabrajanje nagjenih vrsta, hoću da nekoliko riječi progovorim o samim južno-bosanskim planinama. To su vapnenaste gore izuzevši planine kod bosanske Fojnice (Zec-planina i t. d.), koje su kristaliničkog postanja. One većinom dosižu apsolutnu visinu od 2000 *m* i više, te u pô ljeta više manje imaju sniježnih poljana, koje se tek spram jeseni katkad posve gube. Trebević-planina kod Sarajeva visoka je samo 1654 *m*, ali po visovima ima alpinski karakter, koji se osobito poznaje po tome, što onuda ima alpinskog bilja, naročito *Pinus montana*, i po alpinskim zastupnicima faune, ali je prikupljanje alpinskih koleoptera ondje manje izdašno, jer onuda nema prostranih sniježnih polja. To isto vrijedi za 1620 *m* visoku Romaniju planinu, koja samo u svojim južnim dijelovima

[1]) Vrste su poredane po djelu „Catalogus Coleopterorum Europae Caucasi et Armeniae rossicae" od dra. pl. Heydena, Reittera i Weise-a. Izdano 1891.

pokazuje alpinski karakter. Pristranci i predbriježja južno-bosanskih planina većinom su gustom šumom obrasli, na niže bukvom, koju tek na višim visinama, pri početku subalpinske regije zamjenjuje omorika i jela. Čekinjače same megjutim još ne čine megju šumi, nego još na više vazda gotovo opet bukva sama gospoduje, te bivajući sve niža, najposlije kao grmlje završi šumu. U gdjekojim planinama, n. pr. na Bjelašnici, nailazi se tamo amo pri početku alpinske regije na još jedno za balkanske zemlje endemičko drvo, na muniku (*Pinus leucodermis* Ant.), gdje čini sporadične skupine (Hranisava, Opančak).

Klenovina sama većinom se ne spušta do šume, nego tek počinje na više, na planinskim grebenima, gdje mjestimice tvori komplekse, kroz koje se ne može prodirati. U škriljastim planinama kod Fojnice (Zec-planina, Vranica i Matorac) zastupa kao metar visok grm zelena jova (*Alnus viridis*) klenovinu. Na grebenu Matorca čini ona u visini od 1700 *m* do 1800 *m* guste prostrane šume, ali se i do Fojnice — oko 600 *m* — spušta duž gorskih potoka[1]).

Za vrućeg ljeta gone domaći iz bliza i daleka svoju stoku na alpinsku šumu i ostaju dotle gore, dok se dolje ne požnju usjevi, pa stoku mogu da gone na njive.

Te su bosanske planinske ispaše vrlo primitivne, ali vazda nagješ prijazan doček u kolibama (stanovima), načinjenim od surovog, netesanog drveta, šuljeva i kore, koje megjutim samo za nuždu daju zaklona od kiše i bure, ali ne od studeni. Ti planinski pašnjaci, u kojima protivno od onih u austrijskim Alpama većinom stanuje sva porodica zajedno s malom djecom većinom su tik šume; u Bjelašnici n. pr. Mrtvanj i Kara Mustafin čair; na Volujku: Stavljani.

Planine, koje se u daljem prikazivanju spominju, ove su:

1. Bjelašnica planina kod Pazarić-Tarčina, 2060 *m* (ne smije se zamijeniti Bjelašnicom kod Konjica i Bjelasicom kod Gacka, obje u Hercegovini).
2. Treskavica planina kod Trnova, 2080 *m*.
3. Volujak s najvišim vrhom Vlasuljom, 2340 *m*, na bosansko-crnogorskoj megji.
4. Zec-planina kod bosanske Fojnice, 1760 *m* (škriljasta planina).
5. Trebević-planina kod Sarajeva, 1654 *m*.
6. Gola Jahorina kod Pala (kotar sarajevski), 1910 *m*.
7. Vran-planina u kotaru prozorskom, 2070 *m*.
8. Vranica i Matorac-planina kod Fojnice, 2100 *m* i 1920 *m*.

---

[1]) Vidi: Murbek, „Prilozi flori južne Bosne".

U pošljednje tri planine sâm još nijesam sabirao, ali je kustos O. Reiser prigodom jedne ornitološke ekskurzije u onom kraju odonud donio više vrsta, koje su niže nabrojene. Naročito u Vran-planini našao je Reiser nekoliko veoma zanimljivih objekata, pa se čini, da u toj planini ima veći broj endemičkih forma.

Endemičke čini se da su:

a) Za Treskavicu planinu: *Nebria Speiseri* Ganglb., *Trechus (Anophthalmus) treskavicensis* Ganglb. i *Gastroïdea analis* Rttr.;

b) za Bjelašnicu planinu: *Molops bosnica* Ganglb., *Molops picea* (u Bosni), *Anophthalmus pilifer* Ganglb., *Plinthus setosus* Rttr.;

c) za obje: *Nebria bosnica* Ganglb.;

d) za Vran-planinu: *Bembidion vranense* Apf. n. sp., *Otiorrchynchus vranensis* Apf. n. sp., *Ot. Reiseri* n. sp. i *Ot. vastus* Apf. n. sp.;

e) za Volujak: *Nebria Apfelbecki* Ganglb., *Nebria Germari* Heer. (u Bosni), *Leistus Apfelbecki* Ganglb., *Anophthalmus Speiseri* Ganglb., *Molops Apfelbecki* Ganglb., *Stenochoromus nivalis* Apf., *Megodontus vlasuljensis* Apf. i *Otiorrhynchus vlasuljensis* Apf.

Spram istočnih vapnenih Alpi odlikuju se južno-bosanske planine mnogim endemičkim vrstama iz familije karabidâ — naročito roda *Molops* i *Curculionida*, — naročito roda *Otiorrhynchus*.

Za južno-bosanske planine endemičke su iz obje vrste te familije:

Carabidae:

Leistus Apfelbecki Ganglb.
Nebria bosnica Ganglb.
— *Apfelbecki* Ganglb.
— *Speiseri* Ganglb.
Trechus bosnicus Ganglb.
— *obtusiusculus* Ganglb.
Anophthalmus pilifer Ganglb.
— *treskavicensis* Ganglb.
— *Speiseri* Ganglb.
Bembidion vranense Apf.
Omphreus Beckianus Ganglb.
Calathus bosnicus Ganglb.
Molops bosnica Ganglb.
— *vlasuljensis* Ganglb.
— *Apfelbecki* Ganglb.
Stenochoromus nivalis Apf.

Curculionidae:

Otiorrhynchus vranensis Apf.
— *dryadis* Apf.
— *Speiseri* Apf.
— *niveopictus* Apf.
— *Emiliae* Apf.
— *corallipes* Strl.
— *bosnicus* Strl.
— *puncticollis* Strl.
— *argenteosparsus* Strl.
— *strumosus* Heller.
— *imitator* Apf.
— *vastus* Apf.
— *seriepunctatus* Dan.
— *vlasuljensis* Apf.
Alophus Apfelbecki Strl.
Plinthus setosus Rttr.

Osobito je zanimljivo, što se glacialna *Nebria Germari* nahodi na Volujku, u južnom dijelu Bosne i to tim više, što te vrste, koja pripada najvišim švajcarskim, tirolskim i koruškim Alpama, nema u ostalim planinama Bosne, te će tome, što je ima na Volujku, uzrokom biti samo velika visina te planine. Još je spomena vrijedno, što nema visoko-alpinskih vrsta roda *Orine*, n. pr. *Orina liturata* Scop., *bifrons* F., *viridis* Duft., *plagiata* Suffr. i dr., koje se još nahode u kranjskim i erdeljskim Alpama, te ondje poglavito — nekoje jedino — u pustim regijama bez drveća pod kamenjem žive. To bi se dalo svesti na južnije podneblje i na manju visinu južno-bosanskih planina. Nasuprot bi čovjek s istih razloga morao misliti, da se *Orine*, koje u Alpama i Karpatima više žive u subalpinskim krajevima, kao *cacaliae*, *intricata* i *speciosissima* u bosanskim planinama na više uspinju, pa baš obratno biva, jer tih vrsta ovuda u alpinskim regijama *(sensu stricto)* nikako nema, pa već od 600 *m* po prilici počevši — uzlaze do najviše šumske regije, gdje se na različitim biljkama nahode u većim hrpama, ma da bilja, kojim se hrane, i na više ima. Ovoj raspravi nije zadatkom, da pruži potpunu sliku faune južno-bosanskih Alpi u pogledu koleoptera, već samo da otvori pogled u obilje i samosvojnost te faune.

Nabrajanje prikupljenih vrsta.

Cicindela campestris L. — Na visini Volujka. Veoma zagasito zelena, blistavi, bijeli, rijetki crteži veoma se oštro ističu; manji nego normalni *campestris*.

Calosoma sycophanta L. — Volujak. U blizini snježnih poljana na 2100 *m* od prilike visine, pod kamenjem, 2 komada. Nahagjanje te vrste na tolikoj visini tim je više spomena vrijedno, jer je najbliža šuma (bukvik kod Brajčinog laza) mnogo niža (oko 1500 *m*), a izmegju te se šume i Volujka prostire dosta široka visoravan, sa koje se Volujak strmo uspinje.

Carabus (Procrustes) coriaceus var. *Hopfgarteni* Kr. — Volujak, Bjelašnica. Opetovano nagjen nakraj snježnih poljana pod kamenjem.

— *(Megodontus) caelatus* var. **sarajevensis**[1]) Apf. — Volujak. Pod kamenjem, vrlo rijetki. Mnogo su manji i kraći nego normalni *sarajevensis* i *typ. caelatus*. (Tipična *sarajevensis* pripada šumskoj regiji, te joj je zavičaj u gorskim šumama oko Sarajeva, ali takogjer vrlo rijetka.)

— *(Megodontus) croaticus* var. **bosnicus** Apf. — Treskavica planina. Blizu šumske megje pod kamenjem; vrlo rijedak. (Češći, ali tipično manje izražen, t. j. slabijeg zlatnog sjaja, u nižim stranama, u gorskim šumama oko Sarajeva, Igmana i t. d.)

---

[1]) Krupnijim pismenima istaknute forme u Bosni su endemičke.

Carabus (Megodontus) violaceus var. *azurescens* Dej. — Bjelašnica planina, Zec-planina, pod kamenjem, blizu snježnih poljana; rijedak. Nekoliko eksemplara imaju zelene okrajke, ali se inače podudaraju — i u veličini — s normalnim *azurescens.*

— *(Megodontus) violaceus* var. **vlasuljensis** Apf., nov. var. *M. violacei* varietate „*azurescens* Dej." multo minor et augustior, plerumque viridimicans, elytrorum prothoracisque marginibus viridi-aureis vel viridi-purpuris. Long. 20·0—20·4 *mm.* — Mnogo manji i uži nego *violaceus* var. *azurescens,* s kojim se inače, izuzevši zelenu boju — podudara. Na gornjoj je strani većinom zelenkast ili grimiznog sjaja, okrajci su po stranama zlatno-zeleni ili zelenkasti ili purpurnog sjaja; vrlo rijetko ima normalnu mast azurescensa; dva su eksemplara smolasto-mrka. To je izrazita visoko-alpinska forma azurescensa, kao *Nesii* od vrsti *obliquus.* — Na visini Volujka i Vlasulje u blizini snježnih poljana pod kamenjem; rijedak.

— *Parreyssi* Pall. var. *Gattereri* Géh. — Bjelašnica-Trebević.

*— *Parreyssi* var. **Ganglbaueri** Apf. — Gola Jahorina.

*— *Scheidleri* Panz. var. **curtulus** Ganglb. — Vlašić-planina kod Travnika i na Trebević-planini kod Sarajeva, ali manje tipično, više naginjući var. *Illigeri* Dej.

— *hortensis* L. — Volujak, Bjelašnica. Naročito na Volujku kod Stavljana iznad megje drveća, često pod kamenjem u posve tipičnim eksemplarima.

— *carinthiacus* Sturm. — Gola Jahorina, Zec-planina.

— *convexus* F. — Volujak. Vrlo grubo škulpirani, inače var. *dilatatus* Dej. najbliži eksemplari.

Leistus* **Apfelbecki Ganglb. — Većinom prikupljeni na Volujku, pod kamenjem.

Nebria* **bosnica Ganglb. — Na Treskavici i Bjelašnici nakraj snježnih poljana, pod kamenjem.

*— **Apfelbecki** Ganglb. — Volujak. Živi kao prijašnji u društvu *N. Dahli* Sturm, **N. Germari* Heer. — Zanimljivo je, gdje ove pošljednje ima na Volujku, jer je to jedna od onih vrsta, koje pripadaju švajcarskim, tirolskim i koruškim Alpama, te je nema na drugim planinama Bosne.

*— **Speiseri** Ganglb. — Treskavica; uz mala vrela; vrlo rijetka. (P. Speiser.)

Notiophilus aquaticus L. — Volujak, Bjelašnica.

Bembidion lampros Hbst. — Volujak, Bjelašnica. Rijetko pod kamenjem.

Zvjezdicom (*) označene vrste pripadaju jedino alpinskoj regiji.

**Bembidion bipunctatum* L. — Volujak, Bjelašnica, Treskavica. Općenito nakraj sniježnih poljana. Modri eksemplari isto tako brojni, kao i oni rudne boje.

*— *glaciale* Heer. — Volujak. S pregjašnjim, ali vrlo rijetko; takogjer u obje boje.

— **vranense** Apf.[1]) — Vran-planina, 1 kom.

— *Mannerheimi* Sahlb. — Volujak, 1 kom.

Trechus 4-striatus Schrnk. — Volujak; rijetko.

*— **bosnicus** Ganglb. — Volujak. Ne rijetko pod kamenjem nakraj sniježnih poljana.

*— **obtusiusculus** Ganglb. — Treskavica i Bjelašnica. Živi kao pregjašnji, ali je mnogo rjegji.

*— *(Anophthalmus)* **pilifer** Ganglb. — Bjelašnica. Pod duboko složenim kamenjem; vrlo rijedak.

— *(Anophthalmus)* **treskavicensis** Ganglb. — Treskavica. Kao pregjašnji, ali više subalpinski.

*— *(Anophthalmus)* **Speiseri** Ganglb. — Volujak. Živi kao pregjašnji; visoko u Alpama. (Speiser.)

Omphreus **Beckianus** Ganglb. — Volujak, Bjelašnica. Nakraj sniježnih polja više puta nagjen pod kamenjem. Za pravo pripada subalpinskoj i montanskoj regiji, gdje mjestimice nije rijedak pod korom drveća.

Platynus viduus Panz. — Volujak; kod snijega.

Calathus melanocephalus Lin. i var. *alpinus* Dej. — Treskavica, Bjelašnica, Volujak; pod kamenjem.

*— **bosnicus** Ganglb. — U svim visokim planinama južne Bosne do Volujka, svuda često u alpinskoj regiji, pod kamenjem.

Antisphodrus aeacus Mill. — Bjelašnica. Nakraj jedne sniježne poljane, 1 komad pod jednim velikim, duboko složenim kamenom. Ta bezoka životinja inače je izrazit pećinar. Ja sam je našao i u pećinama kod Moškog i Dobričeva u Hercegovini.

Poicilus coerulescens L. Bed. — Na Volujku, 2 komada.

Bradycellus collaris Payk. — Bjelašnica, 1 komad pod jednim kamenom.

Molops austriaca Ganglb. — Bjelašnica. Pri snijegu pod kamenjem u prelaznim oblicima na *M. picea*, koja se od *austriaca* samo zarezom pokrilnih rtova od ♂ razlikuje. (Tipična *austriaca* nahodi se često u srednjoj šumskoj regiji.)

*— *picea* Panz. — Bjelašnica kod Opančaka. Niže ga nema.

— *alpestris* Dej. — Bjelašnica. Često kraj sniježnih polja, ali više pripada subalpinskoj i montanskoj regiji.

---

[1]) U opisivanje te vrste, koja pripada hrpi *B. glaciale (Testidiolum)*, te je ovoj najbliža, ali dvojinom veća, ne mogu se za sada upuštati, jer je jedini eksemplar u rgjavu stanju.

Molops simplex Chaud. — Bjelašnica; u društvu pregjašnjeg. Takogjer više pripada šumskoj regiji.

*— **bosnica** Ganglb. — Samo u Bjelašnici; pri sniježnim poljanama često.

*— **vlasuljensis** Ganglb. — Volujak-Vlasulja; na sniježnih poljana. (I na Veleži kod Mostara; ondje više subalpinski živući, u najvišoj šumskoj regiji.)

*— **Apfelbecki** Ganglb. — Volujak. U društvu pregjašnjeg, ali rijetko.

*— *(Stenochoromus)* **nivalis** Apf. — Na Volujku; pri snijegu često pod kamenjem.

Ja sam ovu po njezinoj stalno kestenjavoj masti, uskom trupu i t. d., spram vazda crnog *St. montenegrinus* vrlo različitu životinju, prije uz ovaj stavio kao var., ali je smatram za posve samostalnu vrstu, tim više, što je to izrazita visoko-alpinska životinja, dok *M. montenegrinus* živi u šumskoj regiji (zapadne Crne gore) i nema nikakih prijelaza.

Stomis rostratus Strm. — Bjelašnica.

Amara convexior Steph. — Bjelašnica.

— *curta* Deg. — Bjelašnica.

— *aenea* Deg. — Bjelašnica.

— *famelica* Zim. — Treskavica.

— *tibialis* Payk. — Bjelašnica.

— *equestris* Dft. — Vlasulja.

— *erratica* Dft. — Bjelašnica.

*— *praetermissa* Sahlbg. *(rufocincta* Deg.) — Bjelašnica, Volujak.

Ophonus paralellus Dej. — Bjelašnica (Opančak).

Harpalus rubripes Dft. — Volujak.

— *latus* L. — Bjelašnica.

— *fuliginosus* Dft. — Volujak.

— *laevicollis* Dft. — Bjelašnica (Opančak).

Helephorus griseus var. *montenegrinus* Kuw. — Treskavica planina. Na kraj snijega, koji je kopnio, u vodi, koja je otjecala.

*— **brevitarsis** Kuw. n. sp. U društvu pregjašnjeg.

Ilyobates Mech Baudi. — Treskavica planina.

Oxypoda abdominalis Mannh. — Bjelašnica planina. (Kara Mustafin čair.)

— *parvipennis* Fauvel. — Bjelašnica planina. U društvu pregjašnjeg.

Drusilla canaliculata F. — Bjelašnica.

Liogluta granigera Kiesenw. — Bjelašnica (Opančak). Pod listom na megji drvlja.

Atheta tibialis Heer. — Bjelašnica. Na kraj sniježnih poljana, ali rijetko.

— *melanocera* Thoms. — Bjelašnica. U društvu pregjašnjeg; češće.

Quedius mesomelinus Marsh. — Bjelašnica (Opančak).

Quedius ochropterus Er. — Bjelašnica.
— *dubius* Heer. — Bjelašnica.
— *pyrenaeus* Bris. — Bjelašnica.
— *paradisianus* Heer. — Bjelašnica.
— *acuminatus* Hochh. Na vrh Volujka, pod kamenjem, vrlo rijetko.
Leistotrophus murinus L. U govegjoj balegi, na visokim pašnjacima, kod Opančaka.
Staphylinus fossor Scop. — Bjelašnica kod Mrtvana.
Ocypus ophthalmicus Scop. — Na vrh Volujka pod kamenjem, ne rijetko.
— *nitens* Schrank. — Bjelašnica. Pod kamenjem.
Philonthus temporalis Rey. — Bjelašnica, 1 komad.
— *atratus* Grav. — Volujak. Na kraj snijega.
— *concinnus* Grav. — Bjelašnica. Na kraj sniježnih poljana.
— *frigidus* Kiesenw. — Bjelašnica. U društvu pregjašnjeg.
Nudobius lentus Grav. — Bjelašnica (Opančak).
Xantholinus punctulatus Payk. — Bjelašnica.
Domene scabricollis Er. — Bjelašnica planina. Pod kamenjem.
— *aciculata* Hopffg. Ima ga kod Sarajeva, ali kao da ga nema u alpinskoj regiji.
**Anthobium alpinum* Heer. — Treskavica. Na cvijeću.
**Anthophagus alpinus* Payk. — Bjelašnica (Volujak). Na klenovini.
Amphichroum canaliculatum Er. — Bjelašnica.
Aclypea undata Müll. — Bjelašnica. Pod kamenjem.
Ablattaria laevigata F. — Bjelašnica i Volujak.
Meligethes pricipes Strm., *umbrosus* Strm., *symphyti* Heer. i *ovatus* Strm. — Bjelašnica. Na cvijeću.
Seminolus pilula L. — U svim bosanskim planinama do najviših visova.
— *fasciatus* Fbr. — Na Volujku sa var. *auratofasciatus* Duft.
— *pustulatus* Forst. *(dorsalis* Fabr.). — Volujak.
Pedilophorus aeneus Fbr. — Bjelašnica.
— *auratus* Duft. — Volujak, Bjelašnica.
— *auratus* Duft. ab. **coerulescens** Apf. Major, viridi-coeruleo vel coeruleo-metallescens, antennis nigris, basin versus piceis vel rufopiceis, pedibus piceis, elytris subtilius punctatis. — Veća gornja strana metalno-modra ili modrikasto-zelena; pipci crni, većinom pri vrhu crvenkasti; noge smolasto-mrke, pokrilja finije punktirana. — Bjelašnica planina.
Onthopagus ovatus L. — Volujak.
Aphodius erraticus L. — Volujak.
— *mixtus* Villa. var. — Volujak, Bjelašnica.
— *haemorrhoidalis* L. — Bjelašnica.

Aphodius fossor L. S pregjašnjim.

— *obscurus* F. — Često kod Opančaka (Bjelašnica).

— *rufus* Moll. S pregjašnjim, ali rijetko.

*— *alpinus* Scop. — Volujak, Bjelašnica.

— *tessulatus* Payk. var. Na kraj sniježnih poljana, gmileći. Vrlo često na Volujku.

Heptaulacus alpinus Drap. — Bjelašnica.

Geotrupes sylvaticus Panz. — Bjelašnica, Volujak.

— *vernalis* L. i var. *autumnalis* Er. — Bjelašnica.

*— *alpinus* Hagb. Ne rijetko na Bjelašnici.

— *(Thorectes) Brancsiki* Apf. — Bjelašnica (Opančak); vrlo rijedak, češći u subalpinskoj i montanskoj regiji oko Sarajeva.

Melolontha pectoralis Germ. — Na Vran-planini našao gospodin kustos Reiser na sniježnim poljanama u velikoj množini, stranom žive stranom mrtve. Ta je vrsta u subalpinskoj i montanskoj regiji južne Bosne, a djelomice i Hercegovine (Velež-planina kod Mostara, Preslica planina kod Konjica i t. d.) vrlo proširena. Ona živi na bukvi i zamjenjuje *M. vulgaris* i *hippocastani*, kojih ovdje nema. Ja ih nikad nijesam vidio u većem broju, već vazda osamljene.

Anisoplia villosa Goeze. — Bjelašnica. U nižim krajevima, kadšto u većem broju na cvjetnim livadama.

Phyllopertha horticula L. — Bjelašnica; nekoliko puta nagjen.

Limonius lythrodes Germ. — Bjelašnica, Vran-planina.

**Ludius cupreus* F. — Treskavica planina. Vrlo često na *veratrum*-u u cvatu, a i na Bjelašnici var. *aeruginosus* megju mnogim eksemplarima nije zastupana.

L. cupreus* var. nov. **bosnicus Apf. Multo minor et angustior; antennis brevioribus, in ♂ profunde serratis, haud ramoso-pectinatis, in ♀ articulis internis parum profunde, articulis externioribus vix serratis. Long. 9·0—11·0 *mm* (♂), 12·0—12·5 *mm* (♀). — Mnogo manji i uži nego *cupreus;* pipci kraći, udovi u ♂ duboko napiljeni, ali nijesu granasto raščešljani, već iznutra čine zaobljen, istokračan trokut; u ♀ nutarnji udovi ponešto duboko, spoljašni jedva pilasti. — Na Vran-planini (Reiser), a na Volujak-planini ja pod kamenjem sabrao. Na pošljednjem mjestu našao sam i dva komada djelomice žutog pokrilja.

— *sjaelandicus* Müll. — Bjelašnica, Treskavica.

— *tesselatus* L. *(holosericeus* Ol.) — Treskavica. Na *veratrum*-u.

— *aeneus* L. — Bjelašnica, Vran-planina, Volujak. Pod kamenjem nije rijedak. Var. *germanus* L. — Volujak. Vrlo rijedak. Var. *coeruleus* Schilsky. — Volujak. Vrlo rijedak.

Cantharis obscura L. — Bjelašnica, Treskavica, Volujak. Na *veratrum*-u čest.
Dasytes plumbeus Müll. — Bjelašnica, Volujak.
**D. alpigradus* Kiesw. — Treskavica. Na cvijeću.
**Haplocnemus alpestris* Kiesw. — Bjelašnica. Na klenovini u cvatu.
— *pulverulentus* Küst. — Volujak.
— *pinicola* Kiesw. — Vran-planina (Reiser).
— *nigricornis* F. — Trebević-planina kod Sarajeva.
Pedinus femoralis L. — Bjelašnica. Pod kamenjem na suhim mjestima.
— *fallax* Muls. — Volujak. Kao pregjašnji.
Lagria hirta L. — Bjelašnica.
Melandrya caraboides L. — Bjelašnica (Mrtvane).
Zonabris variabilis Pall. — Volujak. (Vrlo mala odlika.)
Lytta vesicatoria L. — Volujak. Na snijegu, puzajući, 1 komad.
Otiorrhynchus (Dodecastichus) turgidus Germ. — Volujak.
*— *(Dodecastichus)* **vranensis** Apf., n. sp. Oblongo-ovatus; niger, subnitens, fere nudus; rostro lato, brevi, capite paulo angustiore et vix longiore, apicem versus paulatim angustato, carinato, vix canaliculato; prothorace lateribus subtiliter confertimque granulato, supra confertim rugoso-punctato, subconvexo, lateribus sat rotundato-ampliato, longitudine paulo latiore; elytris lateribus evidenter dilatatis, apicem versus subito angustatis, apice conjunctim rotundatis, punctatostriatis, interstitiis subtilissime confertissimeque rugoso granulatis, pube flava, brevissima, pulverulenta parce vestitis; antennis rufopiceis, brevibus, funiculi articulo primo secundoque longitudine aequali, articulis externioribus latitudine vix longioribus, subglobosis; pedibus rufis vel rufopiceis, genuibus nigris. Long. ♂ tarsorum articulo secundo transverso abdomine impresso, segmento anali foveolato, tibiis subdenticulatis. ♀ rostro latiore brevioreque, elytris latioribus, apicem versus paulatim angustatis. In alpibus Bosniae meridionalis, Vran-planina. — U habitu malome mastix-u, turgidus-u i obsoletus-u sličan, razlikuje se od mastix-a kratkim, širokim rilom, nabranim pokriljem, s gora naboranim, piknjičastim vratnim šticem, oblikom pipaka i poprečnim drugim udom na tarzovima u ♂; od turgidus-a, kome vrlo priliči škulpturom i rilcem, pipcima, ustrojem tarza i abdominalnog segmenta u ♂; od obsoletus-a finom škulpturom, a od sve tri vrste oskudnom, prašku sličnom dlakom. U Vran-planini pod kamenjem.
*— *(Dodecastichus) geniculatus* var. **herbiphagus** Apf. — Treskavica planina. Iznad regije drveća na bilju.
*— *(Dodecastichus) consentaneus* var. **dryadis** Apf., nov. var. Minor, gracilior; rostro longiore apicem versus magis angustato; prothorace angu-

stiore, lateribus minus dilatato, minus convexo; elytris aequaliter confertimque tomentosis antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; pedibus subtilioribus, rufis, geniculis nigris, femoribus parum incrassatis. Long. 7·5—9·0 *mm.* — Sabrani na visini Volujka na *Dryas octopela* po meni u velikoj množini.

Otiorrhynchus (Dodecastichus)* **Speiseri Apf., nov. sp. Oblongo-ovatus, nigropiceus, pube brevissima, cinerea inaequaliter parce vestitus; rostro lato, crasso, capite vix angustiore sed dimidio fere longiore, apicem versus vix angustato, carinato, vix canaliculato, pterygiis parum dilatatis; prothorace convexo, evidenter confertimque granulato, latitudine breviore, lateribus modice dilatato; elytris parum profunde punctatostriatis, interstitiis evidenter confertimque granulatis, pone medium subcompressis, apice conjunctim acuminatis, non productis; antennis piceis vel rufopiceis, robustis, funiculi articulis externioribus latitudine parum longioribus; pedibus rufis vel rufopiceis, geniculis nigris, ♂ segmento anali crinito, fovea magna parum profunda impresso, tarsorum articulo secundo transverso, longitudine evidenter latiore, tibiis subtilissime denticulatis. ♀ elytris paulo latioribus, subdepressis, rostro latiore brevioreque. Long. 10·0—11·5 *mm.* In alpibus Bosniae meridionalis, Volujak. — Na Volujku u blizini snijega pod kamenjem nagjoh ga ja, a nakon godine dana i preč. gosp. P. Speiser, profesor u Kaloči. Ta vrsta podobom priliči *O. consentaneus*-u, ali je nespretniji, naročito ♀♀. Od ovog se lako razlikuje gotovo prašku sličnom, vanredno finom i rijetkom, ali ne pjegastom dlakom na pokrilju, mnogo kraćim pri temelju nešto proširenim šinjama, kratkim, poprečnim drugim udom tarza u ♂ u utisnutom, kratkom, ali gustom dlakom obraslim analnim segmentom u ♂ i pri vrhu zajednički zaokruženim, neproduženim pokriljem i t. d. I *dalmatinus* crvenih nogu dosta mu je sličan, ali *dalmatinus* ima mnogo duže, tanje pipke, užu glavu i rilce, duže i tanje šinje, uže tarzove, mnogo gušći i duži tomenat i t. d.

*— *(Dodecastichus) aurosignatus* Apf.[1]) var. **vlasuljensis** Apf. Elytris subtilissime vel non punctatostriatis, rugosogranulatis, granis deplanatis,

[1]) *O. aurosignatus* Apf., sp. nov. Oblongo ovatus, niger, capite lato; rostro brevi, capite paulo longiore, apicem versus evidenter aequaliterque angustato, carinato, supra plano; prothorace latitudine breviore, confertim granulato, dorso rugosogranulato vel rugoso-punctato, lateribus modice rotundato-ampliato, subconvexo; elytris lateribus parum dilatatis, subtiliter punctato-striatis, interstitiis inaequaliter parum dense rugoso-granulatis, maculis aureis vel viridi-aureis confertim vestitis, apice conjunctim rotundatis; antennis mediocribus, piceis vel rufopiceis, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; pedibus rufis, genuibus nigris. Long. 8·0—11·0 *mm.* In montibus Bosniae merid. ♂ segmento anali non impresso, apice ciliato; tarsorum articulo secundo transverso. ♀ elytris latioribus, ovatis, lateribus magis rotundato-ampliatis; rostro latiore brevioreque.

obsoletis, maculis cupreis valde metallescentibus obsolete vestitis vel fere nudis; antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus subglobosis, latitudine non vel vix longioribus; prothorace latiore, lateribus magis rotundato-ampliatis. In alpibus Bosniae merid.; Volujak. — Na Volujku blizu snježnih poljana pod kamenjem.

Otiorrhynchus (Dodecastichus) obsoletus* Mill. var. **vicinus Apf. Major, robustior; niger, subtilius granulatus, confertissime, valde aequaliter cinereo-tomentosus; prothorace convexiore longioreque, antennis pedibusque nigerrimis; elytris — imprimis in ♀ — multo latioribus, lateribus magis rotundato-ampliatis. Long. 10·0—11·0*mm;* lat. 4·0—5·0*mm.* In alpibus Bosniae merid. Bjelašnica, Treskavica, Visočica. Pod kamenjem.

— *sensitivus* Scop. — Bjelašnica, Vran-planina. Na klenovini.

— *bisulcatus* F. — Volujak. Pod kamenjem, nerijedak.

— *truncatus* var. **viridilimbatus** Apf. — Trebević. Na klenovini.

— *alutaceus* Germ. — Volujak kod Stavljana, pod kamenjem.

— **niveopictus** Apf. — Bjelašnica.

— *perdix* Oliv. — Bjelašnica. Na klenovini. (Vrlo općenit u nižim krajevima na crnogorici.)

— **Emiliae** Apf. — Bjelašnica, Gola Jahorina, pod kamenjem.

— *strumosus* Heller. — Volujak kod Stavljana, pod kamenjem, vrlo rijedak. Inače poznat samo u Crnoj gori.

*— **corallipes** Stierl. — Treskavica, Volujak. Blizu snijega, pod kamenjem.

*— *alpicola* Boh. i var. *aterrimus* Boh. — Bjelašnica, Treskavica, Volujak. Često. Eksemplari sa Volujka odlikuju se finom škulpturom i djelomice tomentom, stisnutim u sivo-metaličke pjege.

— **bosnicus** Strl. Na Bjelašnici jednoć (1 komad) nagjen. Ta se vrsta često nagje u srednjim i višim šumskim regijama, a u južnoj je Bosni daleko proširena.

*— *denigrator* Boh.[1]) — Bjelašnica.

*— **puncticollis** Stierl.[1]) Našao sam ga na Volujku. Po prof. Speiseru i na Treskavici.

*— *glabratus* Stierl.[1]) *(seriepunctatus* Dan., nov. spec. i. l.) — Bjelašnica, Treskavica; vrlo rijedak, pod kamenjem.

*— *politus* Ggll. var.[1]). — Volujak.

*— **argenteosparsus** Stierl. — Bjelašnica, Volujak.

— *austriacus* F. — Bjelašnica.

— **imitator** Apf., sp. nov. *O. helvetio* Boh. similis, sed minor, brevior magis coactus; niger; mitidus; rostro subcarinato, in medio plano,

---

[1]) Stierlin determin.

haud foveolato; prothorace longiore, latitudine vix breviore, granulato, supra granis deplanatis et inter ea punctato; elytris breviter-ovatis, punctatostriatis, striis profundis latisque, interstitiis vix angustioribus, interstitiis supra laevibus, subtiliter disperseque punctatis, lateribus et apicem versus subtiliter rugoso-granulatis, apicem versus cinereo-pubescentibus; antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus transversis, ellipticis. Long. 8·0—9·0 *mm.* In alpibus Bosniae merid. Volujak, Vranica, Matorac. — Sabrao sam ga kod Stavljana na Volujku, pod kamenjem, većinom ja sam, 2 komada, i iz područja Vranica-Matorac. (Reiser.)

Otiorrhynchus* **vastus Apf. sp. nov. Niger, nitidus, breviter-ovatus, vastus, supra nudus, subtus cinereo-pubescens; capite brevi, grosse confertimque punctato, fronte foveolato; rostro capite duplo fere longiore, apicem versus valde angustato, rude confertimque punctato, carinato, prothorace transverso, longitudine evidenter latiore, lateribus valde rotundato-ampliato, valde convexo, supra rude confertimque punctato, lateribus subtilissime confertissimeque granulato, linea media nitida; elytris ovatis, subtiliter punctatostriatis, interstitiis subtiliter confertissimeque rugoso-punctatis, apice conjunctim rotundatis; antennis piceis vel rufo-piceis, gracilibus, mediocribus, funiculi articulo secundo primo paulo longiore, articulo 3° et 4° latitudine paulo, articulo 5°, 6° et 7° latitudine vix longiore; pedibus piceis vel rufopiceis, genuibus nigris, femoribus simplicibus, tibiis anticis in ♂ ante apicem inflexis dilatatisque, tibiis intermediis ante apicem emarginatis et spinosis, tibiis posticis intus villosis. ♂ segmento anali rugosopunctato, apice subimpresso et ciliato. Long. 8·5—9·5 *mm.* Lat. 4·0—5·0 *mm.* Valja ga uvrstiti u šestu hrpu[1]) uz *Otiorrhynchus plumipes* Germ. — Gosp. kustos Reiser prikupio je tu vrstu većinom pod kamenjem na Vran-planini (visoko-alpinska).

Polydrusus mollis Str. — Bjelašnica. Na klenovini u cvatu.

Tropiphorus cucullatus Fauvel.[2]). — Bjelašnica, kod Kara Mustafinog čaira.

— *carinatus* Müll *(abbreviatus* Strl.[2]). — Bjelašnica, s pregjašnjim.

— *obtusus* Bonsd.[2]). — Bjelašnica, Volujak.

Alophus nictitans Boh.[2]). — Volujak.

— *triguttatus* var. *carinicollis* Stierl.[2]). — Bjelašnica.

*— **Apfelbecki** Stierl., spec. nov. i. l.[2]) — Volujak, Treskavica. Visoko-alpinski, pod kamenjem.

Plinthus Megerlei Panz. i var. *Findeli* Boh. — Bjelašnica, Volujak, Zec-planina.

---

[1]) Dr. Stierlin, Bestimmungs-Tabellen der europ. Coleopteren. IX. Curculionidae. („Mittheilungen der schweizerischen entomologischen Gesellschaft". 1893., sv. 6.)

[2]) Stierlin determin.

Plinthus Parreyssi Boh. S pregjašnim, a mnogo rjegje; na Zecu još nije nagjen.
— *Gerli* Boh. Isto tako.
— **setosus** Reitt. — Bjelašnica; pod kamenjem, blizu megje drveća i mnogo niže (vrelo Bosne kod Sarajeva); vrlo rijedak.
Liparus glabratus F. — Bjelašnica. Pod suhim listom alpinskog kiseljaka kod Kara-Mustafinog čaira.
Cotaster uncipes Boh. — Bjelašnica.
**Hypera intermedia* Boh. — Treskavica, Volujak; pod kamenjem.
*— *segnis* Capiom. — Bjelašnica kod Opančaka.
Carphoborus minimus F. — Trebević kod Sarajeva, u klenovini *(Pinus montana)*, našao ga gospodin Knotek[1]).
Crypturgus pusillus Gglb. — Trebević. Isto tako u *Pinus montana*[1]).
Pityogenes chalcographus L. — Bjelašnica, u *Pinus montana;* Trebević (Knotek[1]).
Rhagium bifasciatum F. — Na Vran-planini; na sniježnoj poljani više komada našao gosp. kustos Reiser. (Inače svuda u crnogorici.)
Crioceris merdigera L. — Treskavica. Na *lilium carniolicum.*
Gynandrophthalma aurita L. — Bjelašnica.
Cryptocephalus violaceus Laich. — Volujak.
Timarcha laevigata Duft., var. — Vran-planina (Reiser). U nižim krajevima i kod Sarajeva općenita.
— *pratensis* Duft., var. — Na Volujku pod kamenjem, visoko-alpinski.
Gastroidea viridula Deg. — Bjelašnica, Treskavica, Volujak (Stavljani); općenit na alpinskom kiseljaku.
*— **analis** Reittr. — Treskavica.
Chrysomela cribrosa Ahr. — Volujak.
— *coerulea* Oliv. — Bjelašnica, 1 kom. alpin. U nižim krajevima često.
— *hemisphaerica* Germ. — Zec-planina.
— *Findeli* Suffr. — Po svim planinama južne Bosne, ne rijetka u alpinskoj regiji pod kamenjem; i na Volujku nije rijetka.
Orina variabilis Ws., *cacaliae* Schk., *speciosissima* Scop. i *intricata,* var., *Anderschi* Dft.; po svim planinama južne Bosne, ali u alpinskoj regiji samo vrlo rijetka i samo *cacaliae* tamo amo češća, nasuprot u subalpinskoj regiji često u velikoj množini; samo je variabilis rijetka i osamljena (na grozdastom cvijetu).
Hydrothassa aucta F. — Na Volujku pri snijegu većinom prikupljeni.
Galeruca pomonae Scop. et var. *anthracina* Ws. — Bjelašnica kod Opančaka, u kasnije ljeto nije rijetka; var. *anthracina* češća, nego normalna forma.

---

[1]) Vidi: „Glasnik zemaljskog muzeja". God. IV., 1892., knjiga I.

**Crepidodera melanostoma* Redt. — Na Volujku.
Chaetocnema hortensis Fourc. — Volujak i Bjelašnica; blizu snijega nije rijetka.
Psylliodes napi Fabr. — Bjelašnica kod Opančaka.
**— glabra* Duft. — Bjelašnica, Volujak.
Hypnophila obesa Waltl. — Bjelašnica.
Haltica tamaricis Schrk. — Vran-planina (Reiser).
— pusilla Duft. — Bjelašnica kod Opančaka; u velikoj množini sabrana.
Cassida margaritacea Schall. — Bjelašnica.
Adonia variegata Gz. — Bjelašnica.
Coccinella septempunctata L. — Bjelašnica.
Anatis ocellata L. — Bjelašnica.
Halyzia vigintiduopunctata L. — Bjelašnica.
— conglobata L. — Bjelašnica.
Subcoccinella 24-punctata L. i var. *meridionalis* Motsch. — Bjelašnica, Vran-planina (Reiser).
Exochomus flavipes Thunb. — Bjelašnica.

Бановање Твртка бана (1353.—1377.).

Приопћио

архимандрит **Иларион Руварац.**

Стјепан II. Котромановић, бан босански, спремајући се у сватове кћери својој Јелисавети у Угарску, — тако пише Мавро Орбини на стр. 355 и 356 — разболе се и умре *1357. године* и би сахрањен у цркви манастира мале браће „ch' é San Nicolo di *Milescevo in Bosna,* il quale egli in vita sua haveva fatto", — и како Стјепан не остави сина за собом, то постане бан синовац његов Твртко „giovane di venti due anni". А сувремени Мавру Орбину аналиста дубровачки Јаков Лукаревић пише о том на стр. 61 и 62: „Stefano Cotromanno Bano di Bosna — ricupero la patria, coniunse in matrimonio la figliuola con Lodovico Re di Ungaria, e mori nel . . . . Tvartko suo nepote per parte di Vuladislau, suo fratello, huomo di grande esperienza(?) e più dependente dal proprio senso, che non era stato il suo zio". Лукаревић, који је знао за историју Мавра Орбина, сумњао се ваљда о Орбиновој години смрти бана Стјепана, те је оставио празно мјесто и није назначио годину смрти тога бана, и тако налазимо, да су сви, који су што писали о босанским бановима, почињући од Дифрена-Диканжа па све до Мајкова, прихватили и узели год. 1357. као годину смрти бана Стјепана и ступања на банску столицу бана Твртка; сви, осим старога Феслера, који непоминући извора просто написа, да се краљ угарски Лудовик I. оженио босанском Јелисаветом и да је босански бан Стјепан умр'о у половини 1353. године.

Године 1840. издани су у Биограду „Српски Споменици" и међу њима под бројем 57. (стр. 72) повеља босанскога бана Твртка, којом је он потврдио све повеље, законе и писанија, која је имао Дубровник с његовим стрицем баном Стјепаном. Повеља је та писана у Дубровнику дне 1. јуна 1567. године, а то је, као што вели бан Твртко „нашему господьству 14 лѣто" (у Миклошићеву Зборнику на стр. 176). За повељу ту знао је и Славољуб Бошњак (фра Јукић), кад је писао

„Zemljopis i povjesnica Bosne“ (у Загребу 1851. штампана), на ипак и он пише, да је бан Стјепан умр'о а Тврtко почео бановати год. 1357.

Први је био *Мајков* („Исторіа сербскаго јазыка“, Москва 1857.), који је на основу поменуте листине бана Тврtка од 1. јула 1367. тврдио, да је Стјепан умр'о а Тврtко почео владати 1353. године. Послије Мајкова је покојни Рачки („Rad“, књига VIII. од године 1869., стр. 126) то исто тврдио, позивајући се на ту повељу, у којој се вели, да је година 1367. „нашему господству четрнаесто љето,“ дакле 1367 — 14 = 1353.

Но откуд је покојни Рачки сазнао, да се бан Стјепан, који се по том рачуну преставио године 1353. преставио баш *дне 28. септембра* те године? Рачки написавши на поменутом мјесту горе у тексту: „Стјепан бан престави се дне 28. рујна 1353.“, примијетио је доље у примједби под 3.: „Што се у дубровачком љетопису (код: Макушева, „Изслѣдованија об исторических памјатниках Дубровника“, стр. 324) пише: „1355. mori il re (bano) di Bosnia a 18. settembre“ биће 1355. погрјешка мјесто 1353., т. ј. 5 мј. 3, тим више, што се у љетопису од године 1351. прелази одмах на ону годину“. Но ја мислим, да не ће бити тако, већ мало друкчије; ја наиме мислим, да се податак тај ни тога Штулићева ни других сличних дубровачких љетописа, у којима се помиње *Stefano re di Bosna* и не тиче босанскога бана Стјепана или Стипана, већ српскога цара Шћепана (в. у југославенским: „Spomenicima [Monumenta], одјел Scriptores I., Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina“, стр. 40: „1355. fu morto Re Stiepan de Bosna a di 18. decembre“, и шта је на оно: „18. settembre“ Сторанових анала примијетио Н. Нодило).

Ја не знам дакле, на што се или на кога се наслонио покојни Рачки, кад је написао, да се Стјепан бан преставио *28. септембра* 1353. године, те незнајући то и немогући питати покојника, молим госп. Вјекослава Клаића, свеучилишнога професора у Загребу, који је усвојио тврдњу Рачкову у својој повијести Босне (стр. 140 и 141) и још по нешто од свога придодао, да нам он каже о чему виси 28. септембар као дан смрти бана Стјепана, па да нам узгредице љубежљиво и то каже, откуд он зна, да је сам Стјепан бан био у Будиму, када му је кћи постала краљица? кад Мавро Орбини изрјеком каже, да се бан Стјепан тек спремао да пође у Угарску кћери у сватове, кад је наишао на њ страшни час смрти, и кад други, као н. пр. пољски Длугош (Longinus), који је записао, да се Лудовик краљ угарски, нећак (nepos) Казимиру, пољском краљу, оженио Јелисаветом, кћерју Стјепана,

краља (sic) босанскога дне 20. јуна (1353.) не спомиње, да је у тим сватовима био отац невјестин.

Ја дакле мислим, да за сада можемо са хрватским љетописцем Шимуном Климентићем рећи само: „1353. tada umri Stipan ban“.

Стјепан је умр'о год. 1353. и баном босанским постане Твртко, синовац његов, а син *Владислава,* млађег брата Стјепанова и *Јелене,* кћери клишкога кнеза Ђурђа III. Шубића.

Владислав се оженио Јеленом — пише Иван Кукуљевић у „Zringrad i njegovi gospodari“, Загреб 1883., на стр. 26, — *дне 17. коловоза 1338.* — и према томе се Твртко могао родити тек године 1339.

Но да ли стоји то, да се босански кнез Владислав с кнегињом Јеленом у граду Клису оженио баш *17. аугуста* 1338. године? Кажу на основу свједоџбе (Lucio Giovanni, „Memorie di Trau“, стр. 234), да је Владислава с Јеленом вјенчао у Клису главом трогирски бискуп Лампредије, но на истом мјесту каже се и то, да је исти тај Лампредије, бискуп трогирски, „наредбом својом од *15. коловоза 1338.* под казном изопћења забранио био Трогираном опћити с босанском војском, која је имала онијех дана онуда пролазити“ (види: „Rad“, књ. VII., 179; Klaić, „Povjest Bosne“, стр. 92, примј. 36. и стр. 121). Ако ово стоји, онда не може стојати она тврдња Кукуљевићева у погледу дана, којега је обављено вјенчање Владислављево са Јеленом и онда је вјенчање то било или у *почетку* год. 1338. или у другој половини год. 1337. Но било ово или оно, свакако није истина то, да је Твртку *било 22 године,* кад је иза стрица свога ступио на банску столицу, као што је први написао Мавро Орбини, а по њему сви други. Твртку дакле тада, т. ј. год. 1353., није било, није могло бити више од петнаест година од рођења. И кад је исти Твртко, први босански краљ Твртко дне 23. марта 1391. склопио очи за навијек, није му било више од 53 године од рођења, а не као што исти Мавро Орбини на стр. 361 пише: „Essendo Tvartco *gia consumato da molti anni,* passo a miglior vita nel 1391“.

Но ми смо тек код године 1353. и из те године не имамо никаквог споменика или спомена о господству бана Твртка, а из године 1354. само један, а то је лист, који писа Дражеслав, дијак банов од порођења божијег 1354. љето и који овако почиње: „Вь име отьца и сина и светога дꙋха, аминь. Вь оно врѣме када приде господа бана мати сь Ꙋгьрь и своимь синомь, с кнезомь с Влькомь, и када би станакь на Милѣхь вьсе земле Босне, и дольних краи, и Загориѣ, и Хльмске земле, присегла є госпоѣ бана мати, и не синь господинь бань Тврьтко (с) дꙋма на десете добрѣхь бошнань кнезꙋ Влаткꙋ Влькославиѣꙋ.“ Лист тај од године 1354. и други од год. 1357. приопћио је Густав Венцел у „Történelmi Tár“, за год. 1879.

I. свеска, стр. 14 и 16. По листу том би станак или збор господе од све Босне и Дôњих Крајева и Загорја и Хумске Земље на мјесту „Мили“ или „Миље“ званом и то тада, када се вратила с Угара мати бана Твртка са својим млађим сином, с кнезом Вуком (који се називао и Вукић), а не и с Твртком баном, јер бан Твртко није био ни пошао са својом мајком „на Угре“, па није могао ни „прити с Угара[1])“, као што пише госп. Клаић на стр. 152.

А што се тиче мјеста, на ком је био станак господе босанске и од Дôњих Крајева и Загорја и Хумске Земље, на ком је станку или збору господском банова мати и бан Твртко са дванаест властелина или добрих Бошњана присегли кнезу Влатку Вукославићу, то мислим, да оно „**на Милѣхъ**“ није друго што, већ онај манастир Милешево с црквом св. Николе, који помиње Мавро Орбини, који је манастир — као што каже Орбини — сам бан Стјепан био за живота саградио и у ком је сахрањен био. Рачки пише „Maleševo“, а Јукић (стр. 41, 102, 105) помиње, да Орбиново Милешево бијаше на ријеци Босни (на *десној* обали Босне, вели фра Мијо Батинић у „Djelovanje Franjevaca“, I., 59) у градачкој нахији (данашњем градачком котару), данас звани Милешевац. О. Филип из Очевље у „Epitome vetustatum Bosnensis Provinciae, Ancona 1776.“, вели на стр. 66: „Primus conventus fuit *Mili*, seu in Millossevo, aedificatus a Bosnensi bano Stephano, in quo et sepultus est“; па и Батинић помиње на стр. 151 кустода кустодије милешевске = S. Nicolai de Milli.

„**Станак на Милѣхъ**“ био је дакле — као што ја мислим — станак у самостану или код самостана оног, који је бан Стјепан био саградио и у цркви којег је самостана тијело његово сахрањено, те може бити, да је био станак тај на том мјесту у задужбини његовој о годишњим задушницама или о годишњем помену истога бана.

О Загорју и о Хуму ниже, кад буде ријеч о Хуму; овдје ћу само напоменути, да је Хум већ год. 1354., дакле још за жива цара Шћепана био у власти босанскога бана; јер да није био у власти босанскога бана, како би могао бан са својом мајком и са дванаест добрих Бошњана присизати на моћима и на светом еванђељу Влатку Вукославићу, „да му нијесу вољни учинити ни једнога худога, докле га неогледала Босна, Дôњи Краји, и Загорје и *Хумска Земља*“.

Године 1354. повео је Лудовик, угарски краљ, са својим братом Стефаном, војводом (dux) хрватским војску на цара Шћепана и упао је с војском у српску земљу. То је могло бити у јулу-августу поменуте

[1]) То „пойти на Угре“ и „прити с Угарь“ в. у листу херцега Хрвоја од 2. травња 1412. (Пуцић, I., 178).

године, па може бити, да је тада и пошла госпоја Јелена, мати бана Твртка са својим млађим сином Вукићем „на Ѹгре“ до краља и вратила се отуд у аугусту или септембру и држала збор босанске господе „на Милѣчъ“ у септембру мјесецу. Тако се морамо домишљати, кад дијак банов Дражеслав није у поменутом листу назначио мјесец и дан, којега је писан лист тај.

У фебруару 1355. нашао се бан Твртко у Ђакову, у садашњој Славонији, код столне цркве бискупа босанскога, и ту је дне 13. фебруара потврдио, да су Дубровчани Климе Држић и Бисте Бунић код стрица његова, покојнога бана Стјепана држали тргове у Нересви и у Остружници и да су све подмирили, те да му нијесу ничим дужни остали (в. српске академије „Споменик“, XI., 31). О том је писао бан Твртко кнезу дубровачком Николају Барбаригу и т. д. писмо ћирилским словима (litera sclavonesca) и издао латинску исправу (instrumentum), написану руком Варнаве Томова, клирика босанског и јавног биљежника. Писмо бана Твртка издао је Пуцић у „Срп. Спом.“, II., 23, а исправу на латинском језику приопћио је др. К. Јиречек. У инштрументу том назива се Твртко: „dei gratia Banus Bossinae“ и каже се, да је исправа та написана „in presentia reverendi in Christo patris, domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, *spiritualis patris nostri,* et religiosi viri fratris Francisci de Florentia, vicarii Bosnensis“, и часне господе: Николе, препозита и чатца (lectoris) Петра поменуте цркве, као и племенитих људи: кнеза Вукослава Нахојевића и кнеза Мастана Бубанића, Стјеноја Хрватинића и Стјепоша, сина Стјепана Дружића, наших (банових) властелина, и напокон у присуству мађистра Николе Михајловића, жупана de *Bresna* и Клечина, жупана *ђаковачког* (de Dyacov) „officialium et servitorum domini episcopi“.

Шта је бан Твртко године 1355. још радио наћи ћеш изложено у Клаићевој повијести Босне на стр. 143—145; но што на пошљедњој страни госп. Клаић даље вели: „да је угарски краљ Лудовик год. *1356.* присилио бана Твртка, да се морао сасвим покорити и склопити уговор уз веома теготне услове“ — то ја потписати не могу.

За уговор тај и те тешке услове дознајемо из писма Гала, бежинскога арцијакона, писанога из Будима свом дијецезану, бискупу загребачком Стјепану, које је писмо без назначене године приопћио Иван Кукуљевић у „Arkivu za povjest jugosl.“, књ. II., 35, и примјетио, да је писмо то писано око *године 1360.* То исто писмо помиње и Пешти Фрићем у „Az eltünt régi varmegyék“, Будапешта 1880., II., 442 и 445; он вели, да је писмо то писано *године 1370.* Но покојни Рачки ставио је то Галово писмо у годину 1356., „јер нас на њу

упућује сав садржај његов, именито: *а)* вели се, да је загребачки бискуп Стјепан, на кога је писмо управљено, одређен за посланика к папи, а Стјепан је мало касније због пошао у Авињон, како то свједочи писмо Иноценција VI. од 11. коловоза 1356. (Theiner, „Monum. Hung.“, I., 24); *б)* за тим говори се ондје о освојењу у Истри по сину бана Микца, што се сударо с год. 1356., које је вођен рат проти Млечаном“.

Ну на то имам примјетити ово: Писмо је управљено на Reverendo in Christo patri, domino Stephano dei et *apostolicae sedis gratia Episcopo* Zagrabiensi, — и писано је то писмо у „Bude, in festo sancti Alexii confessoris“, дакле дне *17. јула;* но краљ Лудовик назива у писму свом од 4. јуна 1356. године посланика свога и пуномоћника *Стјепана,* препозитом будимске цркве и својим капеланом (Fejer, „Codex“, IX., св. 2., стр. 471) и папа Иноцент VI. у писму свом од *11. августа* 1356., управљеном на краља Лудовика, назива истога Стјепана, dilectum *filium* Stephanum, *electum* Zagrabiensem, nuntium tuum“, дочим у истом писму бискупа пактског Петра части са „venerabilem *fratrem* nostrum“ (Theiner, „Mon. Hung.“, II., 24).

Стјепан дакле није цијеле године 1356. био потврђен — и он је тек у фебруару 1357. био потврђен од стране папе Иноцентија VI. за бискупа загребачког, те се тек од тога времена могао називати — et apostolicae sedis gratia episcopus zagrabiensis.

Даље приопћује у писму том арцидјакон бежински свом бискупу Стјепану: „praeterea idem dominus Rex sicut decreverat vos in curiam avinionis destinare voluerit, tamen quia in litteris papalibus domino Regi directis expresse habebatur, quod dominus Paulus, episcopus *Kurchiensis* (Gurcensis) in legationibus apostolicis proxime foret venturus, ideo prestolatur adventus episcopi prenotati“. И то није могло бити писано године 1356. дне 17. јула, кад се зна из многих других писама, да се тај Стјепан „electus“ у то доба налазио у Авињону; и кад се даље зна, да је бискуп кршки (Gurcensis) као папин легат долазио у Угарску год. 1357., а не 1356. год. (види у: Theiner, II., стр. 28, 29, 31, 41).

Но главно је и пресудно то, што се у писму, писаном 17. јула помињу „илијинске врућине и да краљ Лудовик намјерава са госпођом краљицом поћи према Зволену (Zolyum) и тамо се задржавати, док не прођу љетње врућине“. То се није могло писати из Будима љети год. 1356., јер љето је те године провео краљ Лудовик на ратишту у Италији, а не у Угарској.

Могао би још што приговорити против године 1356. али не ћу, јер држим, да је и речено већ довољно да се сваки увјери, да писмо арцидјакона Гала није писано 1356., а још мање 1360. или 1370., већ баш управо год. 1357.

У том писму, писаном из Будима 17. јула 1357., јавља поменути арцифакон бежински свом бискупу, да су се господин краљ и Твртко бан сложили, поравнали и угодили тако, да бан уступи краљу сву земљу хумску (totam terram Holmi) са свим градовима у Хуму, као баштину од оца и прћију младе краљице Јелисавете, кћери бана Стјепана, а краљ да потврди Твртка и брата његовога у банству босанском и усорском (banatum Boznensem et Uzure); да се даље обвезао бан Твртко, да ће не само вјерно вршити све клетвеничке дужности према господару своме, краљу угарском, већ да ће све патарене и јеретике изагнати из земље.

Главно је, што се у том писму каже то, да је *бан Твртко морао уступити краљу Лудовику Хум или сву Хумску Земљу*. О том уступу хумске земље од стране бана Твртка краљу угарском Лудовику пише и Мавро Орбини, али мало друкчије, и ја ћу питање: да ли је бан Твртко године 1357. уступио угарском краљу *цијелу Хумску Земљу са свим градовима у њој*, или само један дио те Хумске Земље, расправити у засебном излету (екскурсу), који ће се овој расправи приложити, а овдје ћу само казати, *да бан Твртко поменутом приликом није уступио краљу Лудовику цијелога Хума, већ само онај дио од Хума, који се простире од ријеке Неретве према Цетини ријеци*.

Твртко, млађахни босански бан покорио се дакле год. 1357. силном угарском краљу Лудовику и обвезао се као клетвеник његов на вјерност и клетвеничку службу. И био му је вјеран клетвеник год. 1358., те краљ Лудовик у заштитној својој повељи, изданој Дубровчанима — кад му се они поклонише и подложише и угодише с њим — под 27. маја 1358., тамо, гдје помиње *српскога* владаоца и бана *босанскога*, назива првога просто rex Rascie, а другога својим клетвеником „bano Boznensi *fideli nostro*“ (види: Gelcich, „Diplomat. ragusanum“, стр. 5).

Год. 1359. ратовао је угарски краљ Лудовик с царем српским Урошем у српској земљи, и чим се угарски краљ повукао с војском својом из српске земље, напао је великаш цара српског, Војислав Војновић на земље Дубровчана, нових подложника краља угарскога и стао је плијенити и пустошити и свакојака им зла чинити, говорећи, да то чини по заповијести свога господара, — и он се стао називати „кнез хумски“ и пријетити Дубровчанима, да ће им отети рт стонски (puntam Stogni), који је сијело кнезова хумских и по том њему припада.

У својој невољи и великој стисци тражише Дубровчани те и слиједеће год. 1360. заштите, одбране и освете и у краља Лудовика, свога новог заштитника и у бана хрватског и далматинског, *и у бана босанскога, Твртка*, којега посљедњега називљу у писму, управљеном

краљу: „*de vestro regali mandato* bano Bossine“, а у писму на бана кажу, да се обраћају на њ „tamquam domino, *vicem domini nostri regis in partibus istis gerenti*“ — дакле као намјеснику краљеву у земљи босанској.

У повељи својој од 11. августа 1366. год., изданој под Прозором у Рами, каже бан Твртко, да је „створио милост своју господску своме вијерноме слузи, војводи *Вукцу Хрватиниħу*, за његову вијерну службу у оно вријеме, *када се подвиже на ме угарски краљ Лудовик* и приходи у Плеву под Сокол; и онда ми војвода Вукац вијерно послужи и за његову вијерну службу, дах град у Плеви, именом Сокол, са свом Плевом од међе до међе за племенито њему и његову пошљедњему у веке Амин, *без свакога господскога дохотка*“.

Из те повеље бана Твртка од 11. августа 1366. године дознајемо дакле, да се *прије* год. 1366. подигао био краљ угарски Лудовик на бана Твртка, и да је с војском опсјео Твртков град Сокол у жупи Плеви, но да није могао освојити града, јер је град бранио и одбранио војвода Вукац Хрватинић, отац војводе и херцега спљетскога, славнога Хрвоја Вукчића-Хрватинића.

У повељи се тој каже само, да бан награђује војводу свога Вукца *за вијерну службу његову у оно вријеме*, када се подвиже краљ угарски Лудовик на њ, — али се из те повеље не дознаје година и у години вријеме, које је и кад је био тај напад од стране краља угарскога на бана Твртка, и које је године опсједао краљ угарски град Сокол у Плеви или Пливи. Но што се не може дознати из повеље Твртковe, то се може дознати из латинских и угарских листина, а наиме:

а) из листине угарскога краља Лудовика, издане „in plyna in obsidione (castri Zokol terre Boznensi, sabbato proximo post) octavas festi beatorum Petri et Pauli apostolorum, anno domini M°CCC°LX^mo tercio“, дакле издане *дне 8. јула 1363.*, и из друге листине, издане на истом мјесту, исте године и мјесеца и дана истога (в.: „Hazai Oklevéltár 1234.—1536.“, Будимпешта 1879., стр. 269 и 270). Оно „in plyna“ очевидна је погрјешка мјесто „in plyva“ (у Пливи);

б) из писма истога краља Лудовика, писанога дне 10. јула 1363. „in castris prope Zokol“ (в.: Ljubić, „Listine“ [Mon. slav. merid.], IV., 57);

в) исти краљ Лудовик поменуо је рат тај у Босни не један пут у познатој напомени од год. 1364. и познијих година (в.: Fejér, „Codex“, IX., свез. 3., стр. 395, 397, 411—415 и другдје), гдје се каже: ubi in regno nostro Bozne innumerabilis multitudo

haereticorum et Patarenorum pululasset in errorem fidei orthodoxae, ad exstirpandum quoque de ipso regno nostro eosdem *nos personaliter instaurato valido exercitu proficisce lamar,* ex altera vero parte venerabilem in Christo patrem dominum Nicolaum, Archiepiscopum Strigoniensem, nostrum Cancellarium . . . . et virum magnificum dominum Nicolaum palatinum cum ceteris prelatis, baronibus et regni procesibus in *Uzuram* destinaremus . . . .

Љети дакле *године 1363.* пошао је био краљ Лудовик главом с једном војском у Босну на бана Твртка и кушао је, да освоји град Сокол у Пливи, а у исто доба отправио је другу војску с Николом, арцибискупом острогонским и Николом Контом, палатином с многим прелатима, баронима и великашима угарским у *Усору,* — но нити је ова војска у Усори што оправила, нити је краљ Лудовик освојио поменути Сокол град у Пливи.

Краљ *Лудовик* каже, да је повео војску у Босну да тамо искорјени јеретике — патарене, који су се били јако умножили у Босни, а бан *Твртко* вели, да се краљ угарски био подигао *на њега,* — и тако не знамо правога узрока овом нападу угарскога краља Лудовика.

О години војевања и рата тога у Босни види Прајеву: „Historia regnum Hungariae", дио II., 105, опаска *a,* и Алфонса Хубера: „Ludwig I. von Ungarn und die ung. Vasallenländer", Беч 1884., стр. 21—23.

Нијесу дакле Угри војевали у Босни и у Усори *године 1360.,* као што је госп. Вјекослав Клаић мислио („Povjest Bosne", стр. 147), већ *године 1363.,* и није краљ Лудовик пошао с војском, да успостави бана Твртка, као што је госп. Клаић даље мислио, већ је пао с војском под град Сокол у Пливи, да заузме град тај и с њим жупу Пливу отме од Твртка бана, као што је до те године већ био освојио и анектирао својој краљевини *Завршје* (хљеванску [ливањску] жупу и Гламочко поље и Дувањско поље), које је претходник Твртков, бан Стјепан II. Котроманић држао у својој власти.

Године 1364. дне 7. септембра примила је млетачка република бана Твртка, брата му Вука и матер њихову, кнегињу Јелену, за своје грађане, и дужд млетачки назива у свом листу од преднапоменутог дана босанскога бана свијетлим и велеможним господином „dei gratia banum totius Bosne", но сам бан Твртко, одговарајући дне 29. марта 1366. дужду млетачком на друго неко дуждево писмо, пише се: „Tvertco dei *et domini nostri Ludovici regis gratia,* banus Bosne", и јадајући се напомиње у писму свом, како је *властела његова,* која је већ од прије била невјерна богу, па се напокон и њему изневјерила и збацила са банске столице и посве га с мајком његовом изагнала, но

сад је по милосрђу божјему и по милости славнога господина Лудовика, краља угарскога, „justitia nostra et *fidelitate* requirente“, опет у неколико повраћен у своје господство „licet non in toto“.

Ко је на челу био тој бунтовној властели босанској?

Рачки пише („Rad“, књ. II., 87), да је незадовољником на челу стала властела: *Санко, Клешић* и *Дабиша*, па да се њима придружио и млађи брат Твртков, кнез Вук или Вукић.

О бунама, које је властела дизала против младога бана Твртка и његове матере прича понешто подробније Мавро Орбини на стр. 356 до 358. Он вели, да се први одметнуо и устао против Твртка бана и његове матере Павао *Кулишић* (то је госп. Рачкога *Клешић*), који је и сам био од племена Котроманова, но да је зло прошао. По Орбину било је то прије поменутог уступа Хума краљу Лудовику, дакле прије године 1357.

Није много времена послије тога и послије поменутог уступа Хума и потврде Твртка бана у босанској бановини прошло, побунише се — пише Орбини — против бана три брата: Владислав, Пурћа и Вук, синови неког Дабише, дакле *три Дабишића*, који су држали велики дио земље у Подрињу у Босни и у Усори, и *Санко Младеновић* из Загорја, који је држао крај у Хумској Земљи од Приморја до Невесиња и Коњица са свима власима у том крају, и *Дабиша*, наравни син Нинослава, брата Стјепана бана и Владислава оца Твртковa, који је господарио у Неретви. — Они прогласе *Вукића*, млађег брата Твртковa својим господарем, а матер банову, кнегињу Јелену, отправе из земље, да чами и самује у Неретви.

Кад се то збивало у Босни, налазио се бан Твртко у Угарској и он чувши за ту побуну и превратъ земљи, потече и долети у Усору, гдје скупивши нешто војске, пође на брата Вукића, који, немајући довољно снаге за отпор, побјегне у Угарску. Твртко ухвати *Владислава* и *Вука* Дабишиће и првоме даде извадити очи, а другога и многе присталице њихове баци у тамницу; трећи пак брат, Пурћа, измакне у Угарску.

За тим пође Твртко против Дабише, свога братучеда, и истјера га из његове државине, па стане расипати и пустошити државу Санкову у Хуму, који, немогући му се одупријети и бојећи се, да му не падне у руке, побјегне у Дубровник.

Твртко се упути с војском на Дубровник, а Санко умакне из Дубровника и склони се код жупана Николе Алтоманића. Бана Твртка позову Дубровчани у свој град, гдје би с великим слављем примљен и чашћен десет дана. То је било год. 1368. Кад се Твртко врати у

Босну, Санко се остави пријатељевања с Николом, жупаном и измири се са својим господарем, баном Твртком.

Тако прича Мавро Орбини на стр. 357 и 358.

Но исти Орбини пише на стр. 194: „Et *del 1359.* fuggi a Rausa *Dabiscia,* fratello di Tvartco re di Bosna con molti Baroni Bosnensi e li Rausei gl' impetrarono poi la gratia appresso il fratello". Које је дакле године устао Дабиша, братучед Твртков против бана Твртка: да ли године 1359., као што пише Орбини на стр. 194, или 1368., као што исти пише на стр. 358, или пак 1366., као што Рачки вели на поменутом мјесту?

У Дубровнику се знало, памтило и помињало, да се кнез Дабиша, братучед Твртка бана, и по смрти Твртковој († 1391.) краљ босански, негда пред својим старијим братом, баном Твртком, склонио био у Дубровник (у напутку даном послапицима, одређеним да пођу пред краља у Угарску од стране дубровачког кнеза и његова малога вијећа, каже се: et che zo sia vero de *Dabissa*, che poi fo re di Bossina cum *Senco* e molti altri scampo in Ragusa et re (?) Tvrtcko cum tutta Bossina li vene in driedo in la terra etc. (Gelcich, „Diplom. ragusanum", стр. 152); али у тим познијим поменима, којима се може бити Орбини и служио, није била записана година, које се кнез Дабиша склонио био у Дубровник, те је Орбини онако од ока ставио на стр. 194 год. 1359. — Иначе се кнез Дабиша за бановања и краљевања у списима и листинима нигдје не спомиње, осим у двије три листине или привилеђије краља Твртка од године 1370., у којима међу свједоцима на првом мјесту споменут је „Comes Dabissa" (види Кукуљевића зборник: Jura Regni Croatiae итд., дио I., 495).

За *Санка* (Sencho), каже Орбини на стр. 358, да је био син *Младена* из Загорја и Дифрен је из тога већ извео, да је Санко био син Младена II. Шубића, босанскога бана до год. 1322. (види: Dufresne, „Illyr. vet. et nov.", стр. 82 и 120). Али тај исти Орбини каже на стр. 282 за истога Санка, да је син *Милтјена,* и он је збиља био син жупана *Милтјена Драживојевића,* о ком види расправу госп. К. Јиречека у IV. годишту овога „Гласника". Како је Орбини био непажљив, могао је лако на стр. 358 мјесто *Милтјен* написати Младен; али је још непажљивији био у писању личних имена Јаков Лукаревић, који на стр. 62 пише, да је Санко био „figliulo di *Milutin,* conte di Nevesigne".

А што се самога Санка и његовог одметништва од бана Твртка тиче, то сад послије архивалних истраживања мало час поменутог К. Јиречека знамо, да се *казнац Санко одметнуо од бана Твртка и придружио жупану Николи Алтоманићу у новембру 1367.* (види расправу

његову о цару Урошу и краљу Вукашину у часопису чешкога музеја за год 1886., стр. 255 и 256). *Санко казнац* није дакле учествовао у оној побуни босанске властеле, која је сметнула у почетку год. 1366. Тврткa с банске столице и прогласила млађег брата Тврткова, кнеза Вукића баном, коју побуну Тврткo помиње у свом писму, управљеном дужду млетачкоме под 29. марта 1366. У поменутој већ горе повељи Тврткa бана од 11. августа 1366. године, помиње се *казнац Санко*[1]) *с братијом* међу властелом, вијерном и оданом Тврткy бану. Могло би се на пошљетку узети, да се Санко два пута одметао од бана Тврткa: прво у почетку год. 1366., приставши уз кнеза Вукића, па се наскоро измирио с Твртком, и послије опет у новембру године 1367., кад се придружио жупану Николи Алтоманићу, одметнику српскога цара Уроша и непријатељу босанскога бана Тврткa; али то би била гола претпостава, без икаквога наслона у познатим до данас повијесничким изворима. А да је и Санко, одметнувши се од Тврткa и приставши уз жупана Николу, морао испред силе банове бјежати и тражити склоништа у Дубровнику, „мјесту слободном“ за српске и босанске бјегунце, то су стари Дубровчани добро знали и паметовали и напоминьавали то славној и велеможној господи босанској, као н. пр. кнезу Павлу Радиновићу у писму од 22. октобра 1405. (Пуцић, I., 69), којим дају му вјеру и увјеравају га, „да може доћи у Дубровник с главами, с људми и с имањем на оној зи вјери и слободштини, коју смо увијек уздржали господи — босанској — и *казнацу Санку с братиом, дјецом и породицом и с људми*“. — На наваљивање и свјетовање од стране дубровачких поклисара Санко послије одустане од жупана Николе и измири се с баном Твртком. — Казнац Санко, пише К. Јиречек на п. мј., био је жив још у јулу 1370., мртав се спомиње први пут у новембру 1372. године. Санко је отац славних Санковића: жупана Бјељака и војводе Радића.

А она горе споменута три брата *Дабишића:* Владислава, Пурћу и Вука помиње осим Мавре Орбина и Лукаревић на стр. 62 овако: Vuladislau, Prika, Vuk Dabisciuovich, мјесто Владислав, Пурћа и Вук Дабишићи. Но има некога помена о њима и у листинама, а наиме у већ спомињаном листу бана Тврткa од год. 1354., којим је кнезу Влатку Вукославићу, братучеду Гргура Павловића из Гламоча, који се Гргур био стао одметати од млађанога бана Тврткa, дана вјера и — *„кнеза*

[1]) К. Јиречек примијетно је у расправи: „Властела хумска на натпису у Величинама“ („Гласник музеја“, IV. година), да се *Санко* још 13. маја год. *1367.* спомиње као *жупан*, али већ 6. јула исте године зове се *казнац*, што је било свакако више. Но већ у повељи Тврткovој од 11. августа *1366.* назива се Санко *„казнац“*.

Владислава Дабишића с братиом", и даље у напутку кнеза дубровачкога и његовог малог вијећа, даном Припцу Утолчићу под 4. фебруаром 1366. као одређеном у Босну поклисару, гдје се каже, да о послу, ради којега се шаље у Босну „ad dominum banum Tvertchum, Volchichium suum fratrem et comitissam ipsorum matrem", говори нарочито *са Санком и са Дабишићима*, у које се највише уздају („loqui debeas cum Sencho et cum Dabissich et omnibus aliis baronibus — dicendo specialiter Sencho et *illis* Dabissich qui eis pro ceteris baronibus Bosne habemus spem et fiduciam specialem". Gelcich, „Diplomat. ragus.", стр. 44).

Из тога списа од 4. фебруара 1366. види се, да се у почетку год. 1366. у Дубровнику још није знало за размирицу између бана Твртка и његовог млађег брата Вукића, и да су тада и Санко и браћа Дабишићи још били уз бана и угледни на банову двору, кад Дубровчани особито на њих упућују свога поклисара, посланога у Босну на двор бана Твртка поради ослобођења неких трговаца дубровачких, поробљених и задржаних у Босни. У дубровачкој кроници Жуња Растића из прошлог вијека, коју је недавно издала на свијет југославенска академија у Загребу („Monumenta", књ. XXV. Scriptores II. Chronica Ragusina Junii Resti, digesit Speratus Nodilo. Zagrabiae 1893.), каже се на страни 147 под год. 1366., да је поменути поклисар нашао Твртка у рату са неким бунтовницима; „tra il quali erano li piu principali *Dabiscia*, suo cugino, ed il conte *Sanco*, che, avendo occupato alcuni paesi, no li prestavano ubbidienza. Ma non potendo questi resister alla potenza del re (sic) si ritirarono a Ragusa". Растић не спомиње *Дабишиће* и не спомиње брата Твртков Вукића, а спомиње жупана *Санка*, премда се Санко, као што је већ речено, тек на крају год. 1367. био одметнуо од бана Твртка, а ја мислим, да је почетком године 1366. кнез *Вукић* устао на брата-бана Твртка и да су уз Вукића пристала она три брата *Дабишића*.

Бан Твртко издајући дне 11. августа 1366. под Прозором у Рами повељу за Вукца Хрватинића, не спомиње ни брата свога Вука, ни матере своје Јелене, а из те околности мислим да се може извести, да је међу браћом наступио раздор и размирица. Дубровчани су у одговору свом од 10. фебруара 1415. напоминали краљу Твртку Твртковићу: „а добро може чути (знати) Ваша Великост, када родитељ Ваш, господин краљ Твртко *тјераше брата свога Вукића* и утече у наше мјесто, и за њим тјерајућ дође у наше мјесто Ваш родитељ, и би поштено примљен као господин и срдачни пријатељ, јер ово је мјесто слободно *и кућа од постања Котроманића*" (Пуцић I., 126). А Твртко бан (а не краљ) каже сам у повељи својој, изданој Дубровчанима у самоме

Дубровнику дне 1. јуна 1367. (Mikl., „Mon serb.“, 176) „придосмо *у нашу кућу*, у град Дубровник, и потврдисмо вијере с нашом браћом и с пријатељи и с властелима дубровачкима“. С. Љубић („Ogledalo“, стр. 229) и Клаић („Povjest Bosne“, стр. 150) мислили су, да је бан Твртко *„имао у Дубровнику своју кућу“*, или да се он, дошавши са пратњом својом у Дубровник, „настанио у својој кући“. Но оним у повељи: „придосмо у нашу кућу“ није хтио рећи бан, да је он имао, те се настанио у својој кући, већ да је дошао у Дубровник *као у своју кућу* „јер је Дубровник кућа од постања Котроманића“.

Бан Твртко свладавши устанак, млађим братом покренут, тјерао је и пошао је у потјеру с војском за њим, и кад брат утече у Дубровник и кад је дотјерао до града Дубровника, би од Дубровчана позван да дође с пратњом својом у град, — а то је било на крају мјесеца маја *1367.*, а не 1368. као што вели Мавро Орбини.

Брат Твртков, Вукић, потуцао се послије више година по свијету, али године 1374. већ се био измирио са старијим братом и живио је с њим у миру и лубави, као што ћемо ниже видити.

А да ли су она три брата *Дабишића* онако прошла, како то Мавро Орбини прича, то — немајући о том боље свједоџбе, не могу ништа казати ван то једно, да Лукаревић на 62. страни својих анала, поменувши братучеда Тврткова *Дабишу, Павла Клушића* (Kluscich — то је Орбинов Кулишић, а Рачков Клепић) *Владислава, Пурку* и *Вука Дабишића* и *Санка Милтјеновића*, каже за све: „si ritirarono in Rausa. Ove subito fu ordinata loro la provigione del vivere, e procurando i Magistrati (властела дубровачка) alla Corte di Tvartco, *furono fatti repatriare*“. Поменућу још, да се на једној признаници, изданој у Дубровнику дне 18. новембра 1369., између свједокâ при исплати помињу: *Твртко и Стјепан, синови Владислава Дабишића*, који су тада ваљда живјели у Дубровнику (види: српске академије „Спом.“, XI.).

Ипак се мора признати, да је тај босански бан Твртко, кога смо пратили, колико се могло и како се умјело од год. 1353.—1367. морао бити момак и ваљан дјетић или „молодецъ“, па и мајка његова, кнегиња Јелена, од племена брибирских Шубића, да је морала бити паметна женска глава, и да су око себе имали добре и мудре савјетнике, јер да није било тога, како би се млађани бан Твртко могао не само одржати на банској столици и свладати све своје противнике и домаће одметнике, већ и раширити своју бановину и створити краљевину. Сјео је он на бански стô, кад му не бијаше више од петнаест година од рођења. И од године 1354.—1369., ко се све није дизао, устајао на њ и бунио и узбуњивао властелу босанску против њега, — па и

сам силни угарски краљ Лудовик пошао је једном с војском на њ, — па ипак се бан Твртко одржао!

А сувремени бану Твртку српски цар Урош, који се родио год. 1337., и који је полазио деветнаесту годину кад је наслиједио пријестô оца свога, силнога цара Шћепана (почетком год. 1356.) — како је он пропао, и куд се послије год. 1366. морао потуцати? — А и он је имао живу мајку, па се и његова мајка звала Јелена — царица Јелена! Но даље сравњивање и овај жалостивни тон, далеко би нас одвео од предмета нашег.

О ратовању бана Твртка против жупана Николе Алтоманића и како је на пошљетку (год. 1374.) свладан и расут силовити тај жупан, не могу ништа боље и више што рећи од онога, што је већ о том речено и написано, те с тога ћу одмах прећи на повељу бана Твртка од 8. децембра 1374. Та повеља Твртковa, писана на латинском језику, уврштена је у потврдницу папе Гргура IX. од 31. октобра 1375. и приопћена је од фра Евсевија Фермендина у XXIII. свеску: „Monum. Slav. merid.“, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagrabiae 1892., стр. 40.

Повељу ту издао је бан Твртко in villa seu loco *Elye,* или као што у тексту пише Zenthilie, дакле у Илијинцима или у мјесту по цркви или капели св. пророку Илији посвећеној званом на празник зачећа блажене дјеве Марије, дакле 8. децембра 1374., а поменути папа римски потврдио је ту повељу и односно даровање баново бискупу Петру дне 31. октобра 1375., а не као што је издавач ставио год. 1374., дакле исте године и истога дана, којег је дана исти папа, а на молбу истога босанскога бискупа Петра, потврдио и ону велику даровницу угарскога краља Беле IV. од године 1244., издану у Тајнера: „Monum. Slav. merid.“, I., 296.

Из повеље те дознајемо прво, да се бан Твртко, који се пише „dei gratia banus Boznensis“ међутим измирио с млађим својим братом Вуком или Вукићем (кога бан ту назива Стјепаном, како се и сам Вукић од године 1369. стао писати и називати), јер дарује неко земљиште поменутом бискупу Петру у договору и споразумно „cum Stephano fratre nostro *juniore bano*“ и са мајком преведром госпођом Јеленом и са властелима.

Из те повеље од год. 1374. дознајемо даље и то, да се око тога времена или те године бан Твртко оженио, и да га је вјенчао поменути бискуп Петар, те баш поводом своје женидбе и вјенчања тога и дарује он бискупу том неку своју земљу.

Знало се, да се Твртко оженио Доротејом, кћерју Срацимира, бугарскога кнеза у Видину, који се називао царем — imperator Strach-

merius, и који је тада био клетвеник краља угарскога Лудовика, али се није знало, које се управ године Твртко оженио њом, и да ли као бан или кад се већ био закраљио, а сада из те повеље, у којој се помињу „solemnitates nuptiarum nostrarum in possessione dicte ecclesiae, quae vulgariter Zenthilie nuncupatur, imo vero apud eandem sedem solemniter celebrate extiterunt“, можемо знати, да се Твртко оженио као бан и то год. 1374.

О кнегињици бугарској Доротеји, невјести бана Твртка и потоњој првој краљици босанској пише Мавро Орбини на стр. 358: „Prese per moglie (Tvrtko) *innanzi che assunse il nome regio*, Dorotea, figliuola di Strascimir, Imperadore di Vidino, *che stava con la Regina di Ungaria, et era sua damigella.* Il che egli fece a petitione del Re Lodovico, il quale insieme con la madre haveva cura di lei et l'amava molto perche era giovanem olto virtuosa“. То каже Орбини у повијести Босне, а у повијести бугарској, гдје прича, како је краљ Лудовик ухваћенога при освојењу Видина (год. 1365.) и са собом одведенога и у једном граду бискупа загребачкога као сужња држанога цара Срацимира пустио и повратио му господство у области видинској (око год. 1369.—1370.), пошто је Срацимир присегао вјерност и покорност краљу Лудовику, пише на стр. 471: „et per ogni buon rispetto ritene (краљ Лудовик) appo di se quasi per statichi due sue figluole, delle quali una fra breve mori; et l'altra, chiamata Dorothea marito a Tvarteo all'hora Bano di Bosna, che (come diceremo) poi prese titolo etiandio *del Re di Rassia.*

Твртко се крунисао и назвао се Стјепан краљ Србљем, Босни и Приморју год. 1377., но о том и о краљевању његову не ћу сада и не знам да ли ћу икада писати.

Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka,**

kustos u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju.

U jednom članku, priopćenom u „Glasniku zemaljskog muzeja[1])“, prvi put je dr. Glück spomenuo danas još u Bosni i Hercegovini običajno tetoviranje. Ta me je radnja potakla, te sam se prigodom svoga putovanja

Momak iz Sutjeske.

zanimao za taj predmet i prikupio zbirku ornamentalnih motiva bosanskog tetoviranja.

[1]) „Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini“. Knjiga I., svezak III., strana 81 i d.

Što sam tom prilikom opazio, priopćujem ovdje, nadovezujući na rečeni članak dra. Glücka.

Kao što je već dr. Glück primijetio, mogao sam i ja konštatovati, da je osim rijetkih izuzetaka, tetoviranje jedino i splohom u katoličkog dijela naroda u Bosni običajno. Tetoviranje u žiteljstva ostalih vjera, na koje se tamo amo nailazi, nikada ne ide na račun kojeg etničkog momenta, već ga vazda valja svesti na spoljašne utjecaje. Naročito momke, koji su u vojsci služili, zaveli su kadšto drugovi da se tetoviraju, ma da im to na domu i nije običaj, pa tako dolazi, te ponegdje, ali veoma rijetko, u muslima i pravoslavnih nailaziš na tetoviranje. U prijašnja vremena bio je u izvjesnim prilikama i u turskoj vojsci običaj, da su vojnike bilježili tetoviranjem. Naročito za vremena bojeva s Crnom Gorom običavali su vojnike, koji su bili u sumnji, da bi htjeli pobjeći, bilježiti tetoviranjem. Tako mi je pripovjedao neki seljak u Vitezu, koji je bio u zadnjem boju na Crnu Goru, da je jednoć, kad je od njegove satnije pobjegla sva momčad osim četrnaestorice, naregjeno vojničkom ljećniku, neka one, koji su još ostali, tetovira. Obilježiše ih mačem nad desnim laktom, kako mi to pripovjedač i pokaza.

Ja sam dosele samo rijetko kad nailazio na takve izuzetke, nasuprot tomu mogao sam konštatovati, da žitelji drugih vjera tetoviranje smatraju sramotom, pa bi muslimu ili pravoslavnome vazda mrsko bilo, kad bih kojeg upitao, da li je tetoviran.

Danas pače katolici tetoviranje tako shvaćaju, da je tetoviranje oznaka, po kojoj se jedino katolici raspoznavaju. Vele, da je taj običaj prije imao tu svrhu, da se prepriječi odmetnuće od vjere, ali se je ipak dogadjalo, da se tetoviranjem ta svrha nije postigla, jer i danas još žive neke tetovirane žene, koje su prije kakovih 20 i više godina prešle na islamsku vjeru, da se mogu udati za muslima, koji im je bio srcu drag. Misli se u narodu, — da li s pravom ili krivo, ne ćemo ispitivati — da se tetoviranje nikad ne može izbrisati, pa da bi se i onda, kad se dotično mjesto izreže zajedno s mesom, opet pokazalo. Tako bi katolik i kao odmetnik vazda nosio biljeg svoje nekadašnje vjere. I u tomu valja tražiti uzrok, što su katolici veoma rijetko prelazili na drugu vjeru. U tom bi smislu dakle tetoviranje svojoj praktičnoj svrsi svakako zadovoljilo. Ja ću da ovdje spomenem samo jedan primjer takvog prijelaza na drugu vjeru. U Prozoru upoznao sam jednog katolika, koji je negda bio muslim, pa se pokrstio. Jedva što je bio pokršten, zaiskao je, da ga tetoviraju. To čeljade, kome u ostalom duševno stanje nije baš u najboljem redu, stade se za više godina kajati, pa htjede da opet bude muslim. Od onda mu je najviša briga, kako da posve zatare tragove onome tetoviranju.

Ako se uz ovo, što je rečeno, još uzme na um, da tetoviranje obično sastoji iz množine malih krstića, onda izlazi već po dru. Glücku utvrgjena činjenica, da se po sadašnjem narodnjem shvaćanju tetoviranje smatra neizbrisivim simbolom katolicizma u Bosni i Hercegovini.

Ja hotice naglašavam sadašnje narodno shvaćanje, jer sam ja toga mnijenja, da tetoviranje, ma da ga označuju karakterističnim kolektivnim imenom „križ", „križevi", baš onoliko posla ima s kršćanstvom, kao i onaj gromovnik Ilija, koga pripadnici sviju vjera u Bosni

Žena iz doline Lašve.

osobito slave, u kome nam slavljenju valja tražiti uspomenu na staroslovjenskog Peruna. Njegova uspomena živi i megju muslimima pod imenom Alidžuna, pa je na dan svetoga Ilije svečano slave. Poznata je u Bosni i Hercegovini poslovica: „Prije podne Ilija, poslije podne Alija", koja se na to odnosi.

Takve reminiscencije na staro-slovjensku mitologiju nipošto nijesu rijetke. Tako je preskakivanje krijesa u oči Ivanj-dana stari poganski običaj,

koji se samo hvata jednog dana u kršćanskom kalendaru, kao što i palenje bunjišta[1]) na prvi dan proljeća za izmirivanje zmija očevidno nije drugo, već žrtva, koju su stari Slovjeni prinosili Vesni (Erdgöttin, božici zemlje).

Na to mnijenje, da tetoviranje nije u uzročnoj svezi s katolicizmom, sili nas već to, što se domaće svećenstvo nikako ne zanima za taj običaj, i što su katolički misijonari u onakim krajevima, gdje su taj običaj nailazili, protiv njega revnovali.

Svećenstvo ga je samo trpjelo, ono je samo koncesiju učinilo tradiciji, duboko zavriježenoj u duši naroda.

Ali i u slovjenskom svijetu uzalud tražimo tragove postanju tetoviranja: ni u južnih, ni u sjevernih Slovjena ne nalazimo ih izvan Bosne i nekojih susjednih krajeva, pa tako im postanje valja tražiti u starijem vremenu.

* *
*

Ono područje, u kom sam do sada imao prilike, potanje študirati tetoviranje, obuhvaća katoličke krajeve srednje Bosne, naročito u kotarima sarajevskom, visočkom, travničkom, fojničkom, prozorskom, bugojanskom, i niz dônji Vrbas, kotor varoški i banjalučki. Pri tome sam primijetio, da taj običaj na južnoj i istočnoj periferiji rečenog područja znatno popušta, te se n. pr. u okolini Olova, Vareša, Vijake i u dolini Neretvice svijet samo još za to tetovira, da zadovolji formi. Ovuda se većinom zadovoljavaju samo s jednostavnim krstićem na ramenu. U sjeverozapadnim područjima taj je običaj još u punom jeku, pa se vidi, kako se ondje gizdaju i obilatošću i ljepotom tetoviranja.

Najljepše sam oblike tetoviranja našao u dolini Lašve, naročito u mjestima oko Gučje gore, a više manje bujne i u susjednim kotarima na sjeveru do Banjeluke, a na jugu do ramske doline i Kupresa. U tim je krajevima jezgra katoličkog žiteljstva, pa je po tome to područje najviše proširenog tetoviranja paralelno najjačem području katolicizma u Bosni.

* *
*

Tetoviranje obično obuhvata ruke i prsa, a kadšto se nahodi jednostavan motiv na čelu. U ženskinja je mahom obilatije nego u muškaraca, koji se obično zadovoljavaju po jednim ornamentom na desnoj mišici nad laktom i krstićem na kažiputu.

[1]) „Ognjena bunjišta", „Ognjena vatra". Taj sam običaj našao proširen po zapadnoj Bosni, naročito u kotaru glamočkom.

U ženskinja obično je našarana gornja strana ruke, pregib, ruka ispod lakta, a često i nad laktom; tetoviranje često je produženo i na dônju stranu ruke, pa je katkad tako gusto, da se prava boja kože jedva može razabrati. Obično se obje ruke približno pojednako tetoviraju, ali sam redovno nahodio ljevicu jače tetoviranu, a to izvodim otuda, što desnu ruku tetovira druga osoba, a ljevicu dotično čeljade samo, kojemu je drago tu proceduru više puta ponoviti.

Prsa se obično tetoviraju nasred grudne kosti.

Mlada žena iz doline Bile.

Djevojka iz doline Bile.

Pri tetoviranju postupa se ovako:

U jutru na Ivanj-dan, na Blagovijest, na Cvijetnicu ili na koji dan u Velikoj nedjelji, iskupi se mlagjarija dotične porodice i otpočne tetoviranje. Ako dotičnoj osobi nije draže, da to sama izvrši, onda taj posao preuzme starija žena, koja je u tome dostigla osobitu vještinu, ili uzajmice prijatelji i prijateljice. S velikom se radošću podvrgavaju toj bolnoj operaciji, koja se dotle produžuje, dok ruku ne oblije krv, te se bol već ne može snositi.

Ornamenat se najprije na koži nacrta tupim krajem igle, zamočenim u crnilo, naročito za to priregjeno, pa se onda po crtežu šiljastim rtom dotle bocka[1]), dok ornamenat ne bude gotov. Da se crnilo ne osuši, više se puta crtež za procedure navlaži crnilom.

Iza toga se rana svilenom hartijom (hartijom za cigarete) ili voštanom hartijom (omotom nekojih vrsta duhana) obloži i zavije. Istom drugi dan smije se rana oprati studenom vodom. Upotrijebljeno je crnilo tuš, priredjen od čagji. Čagj od luči uhvati se preklopljenim tanjurom ili sačom, pa se rastare mladim medom i vodom. Mjesto čagji često se upotrijebi barut, a ne rijetko se čagj razmuti slinom, koja se je rano u jutru nakupila u ustima, pa da ne izvjetri, dobro ga poklope u jednoj posudi i sačuvaju za upotrebu.

Ovo potonje sa sanitarnog gledišta zavregjuje pažnju i treba držati na oku.

Mogao sam naime opaziti, da sifilitična bolest najviše vlada baš u onim krajevima, gdje se crnilo za tetoviranje priregjuje slinom.

Dr. Glück, kome sam kao stručnjaku stavio to pitanje, reče, da se zarazna materija na taj način sasvim pouzdano prenosi, ako iza tetoviranja ostavlja brazgotine. Od onda imao sam prilike stvar ispitivati, pa sam našao, da tetoviranjem učinjena rana svaki put ne zacijeli već za nekoliko dana, kako to biva u naravnom stanju, već da se pokazuju pošljedice. Rana se stane gnojiti, dugo ne će da zacijeli i ostavlja iza sebe vidljivu brazgotinu, pa se tetoviranje na onome mjestu zatare. Vidio sam takih brazgotina u veličini do 3 *cm* u premjeru.

Tako mi se razjasnila druga jedna pojava, da je proširenje sifilitične bolesti megju katolicima u jednakom razmjeru s tetoviranjem, i da je baš najviše onuda ima, gdje je ornamentiranje tetoviranjem najobilatije i najljepše, — u dolini Lašve i Vrbasa.

Da se na taj način slinom prenose i druge priljepčive bolesti, lako se je domisliti.

Mjesto opisanog crnila, koje sami priregjuju, kadšto kupuju murećel, kojim muslimi pišu.

Za svoga istraživanja nastojao sam, da utvrdim životno doba, kada je običajno tetoviranje, pa sam kao normalno doba našao vrijeme od 13.—16. godine[2]), dakle u godinama prijelaza u mladenačko doba.

---

[1]) Terminus technicus: sjecati, bocati. Strabo tetovirane naziva κατάστικτοι, izbockane.

[2]) U to doba otpočinje se tetoviranje, pa se po volji svake godine nastavlja. Vigjao sam ljudi, koji čak i u tridesetoj godini ne mogoše odoljeti napasti, da svoje i onako obilato šarenilo ne obogate još kojim ornamentom.

Ma da to narodu danas nije u svijesti, po tome se cijelom tom ceremonijom, kao u većine primitivnih naroda, koji se tetoviraju, samo slavi prijelaz u momačko doba, pa je u drevno doba valjda i imala to značenje. Misao, da se ta znamenita epoha u ljudskom životu proslavi pokušajem fizičkog bola, tako je drevna, tako proširena, da na nju nailazimo u svih naroda sad u ovom sad u drugom obliku.

Mlada žena iz Pokrajčića.

Još nešto svodi tetoviranje na pretkršćansko doba.

Tečajem svoga istraživanja nastojao sam, da saznam, u koje se godišnje doba vrši tetoviranje. Na moje upite odgovoriše mi, da se to radi „onda, kada drveće cvate“, na dan sv. Josipa, na Blagovijest, na Cvjetnu nedjelju ili u koji dan Velike nedjelje. Kad sam onda

stao bilježiti dan, kada je ko tetoviran uvjerih se, da je u svim prigodama, za koje sam ja saznao, vazda bilo na Josipovo.

Danas narodu nije ni na kraj pameti, za što se ta procedura vrši u proljeće i baš na Josipovo, pa mi ne rekoše ni očekivano mnijenje, da u proljeće rana lakše zacijeli.

Pa ipak to predajom odregjeno vrijeme tetoviranja ima dublju misao, kojoj se je lako dosjetiti, ma da se je u narodnoj svijesti izgubila, jer Josipovo pada na 19. marta, dakle u oči proljetnog sunčanog obrata. To nas pak navodi na takve religijozne nazore, koji su potekli iz posmatranja i slavljenja znamenitih elemenata svjetskog života, pa na to valja svesti i tetoviranje u dan, koji slave sve prirodne religije.

Terminus technicus za ukupnost ornamentalne kompozicije pri tetoviranju je „križ“, „križevi“, a ako ornamente pomnije razmotrimo, onda ćemo opaziti, da obično sastoje od množine malih krstića. Po obojem bi se doduše tetoviranje moglo svesti na kršćanske utjecaje, ali se ovdje ipak nameće pitanje, da li se i ovdje, kao pri spomenutom nekoliko puta gromovniku Perunu nije staroj ideji dalo novo ime, starom motivu nov oblik, ili da pitanje preciziramo: da li krst valja smatrati glavnim motivom tetoviranja, ili samo sporednim oblikom.

* * *

Osim mnogih proba, koje sam samo ogledao, imao sam prilike, da precrtam to tetoviranje od stotine čeljadi po prilici, pa sam tako ustanovio, da se je običajna ornamentika razvila iz izvjesnog broja tipskih temeljnih oblika, od kojih u poregjaju svaka ima svoje običajno mjesto i ime.

Izuzevši krst, ne prikazuje ni jedan od njih kršćanske simbole niti po imenu na njih podsjećava.

Krst je obično jednostavnog oblika i ukrašen. Najjednostavniji oblik sastoji od jednako dugačkih ukrštanih linija *(1.)*, a taj se temeljni oblik

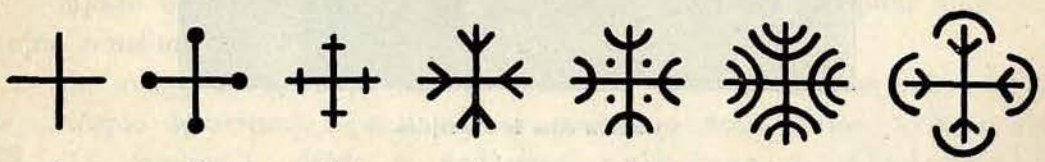

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7.

Krst i od njega izvedeni oblici.

na takav način ukrašava, da su na polugama krstovim smještene sad prave *(3., 4.)* sad na oblik srpa savijene linije *(5.—7.)* ili i tačke *(2.)* Takav više manje ukrašen krst zove se Jeličin križić *(4.—7.)*, pri čemu ukrasi

na krajevima imaju da prikazuju jelove pupove. Obilatije snabdjevene oblike krstova, kako se često vigjaju u okolini Sutjeske, prikazujem u *slikama 8.—11.* Krstići se pri tetoviranju nahode stranom samostalni, na prstu ili na čelu, ili po ruci rasuti, stranom u srednjem polju drugih kompozicija.

Serija „nekršćanskih" ornamentalnih motiva počinje kolom od tačaka ili od jedne kružnice i to se od svih najviše nahodi. Mjesto mu je od

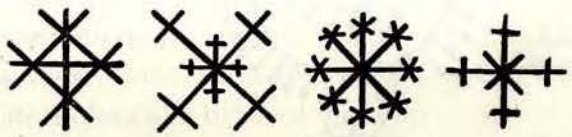

8. 9. 10. 11.

Krst i od njega izvedeni oblici.

starine na gornjoj strani ruke, ispod lakta i na prsima. Kolo je na periferiji raznoliko ukrašeno, i to nizom tačaka *(12.—14., 18.)*, jednostavnim crtama *(15.)*, malim od linija sastavljenim grančicama (jelice, — *16., 17.)*, ili i bobicama, nanizanim na peteljkama *(19., 20.)*. Oblik kola,

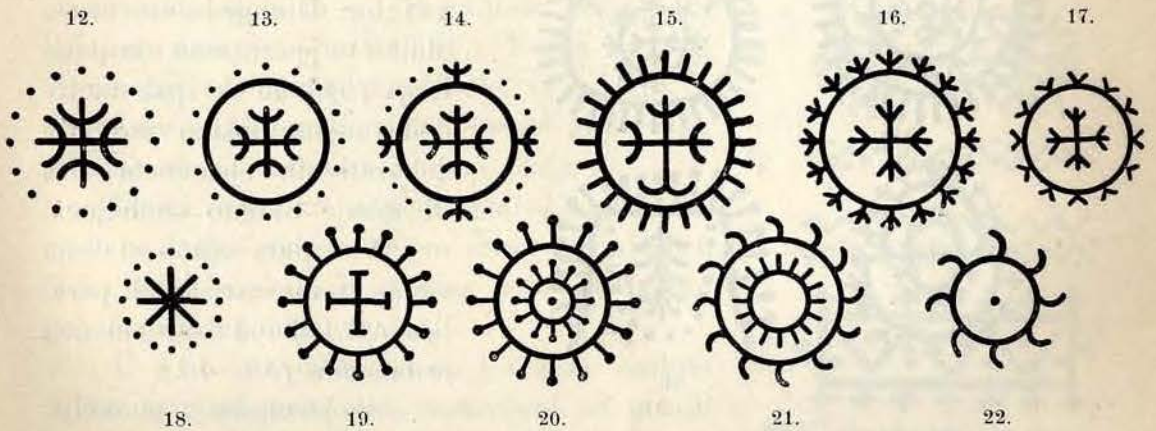

12. 13. 14. 15. 16. 17.

18. 19. 20. 21. 22.

Kolo.

kakav se često nahodi, prikazuju *slike 21.* i *22.*, gdje su žbice izragjene na oblik lopatica, te ornamenat ima da prikaže mlinsko kolo.

Kolo obično obuhvata krst, ali se često dešava, da u sredini ili nema ništa *(21.)* ili ondje ima po jedna tačka *(22.)*, ili po jedna zvijezda *(18.)*.

Kolo je često dvostruko, te jedno veće obuhvata po jedno manje *(20., 21.)*.

Drugi je tipski motiv ograda. Ima oblik polukruga, pa se na gornjoj strani ruke na taj način našara, da je ždrijelo polukruga otvoreno prama

pregibu, a svod obrnut prama prstima. Kako u kolu, tako se i tu spoljašna periferija ukrašava crtama, bobicama, ili jelicama, dok su krajevi dosta puta označeni krstom *(25.)*, ili zvijezdom od više trakova *(28.)*.

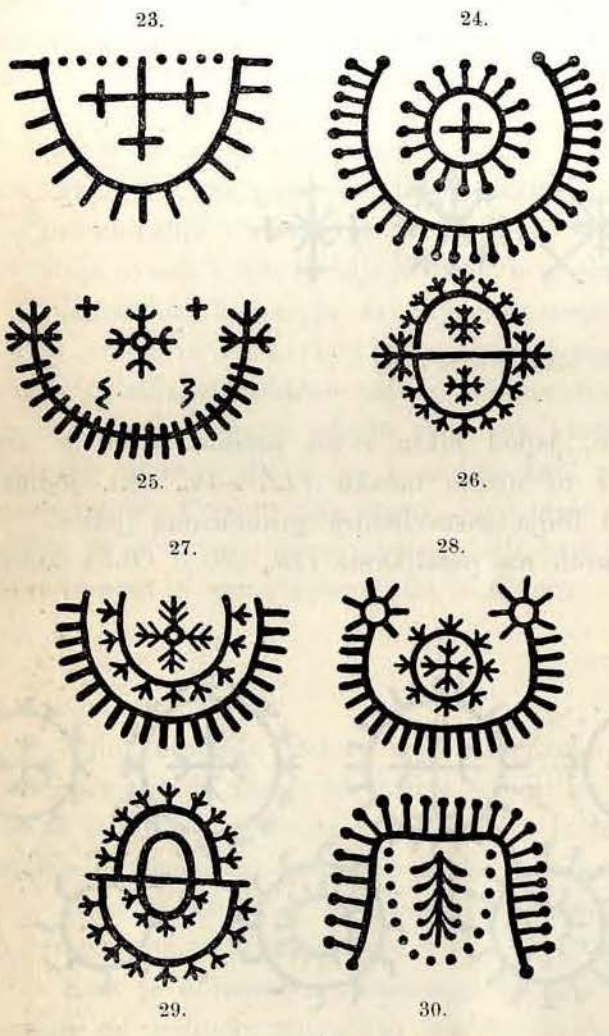

Ograda.

Kako kolo, tako i ograda više puta bude dvostruka, i to ili manju obuhvata veća *(27.)*, ili su pak dva slična motiva ždrijelima jedan obrnuti prama drugomu *(26., 29.)*.

Sredina ograde ukrašena je krstom ili drugim motivom.

Dok se kolo u muškaraca kadšto vigja nad laktom, nalazi se ograda jedino u ženskih na gornjoj strani ruke.

Iznad ograda često je pregib ruke od jedne koštane kvrge do druge ukrašen tipskim ornamentom, narukvicom. U najjednostavnijem obliku to je crticama ukrašena linija *(31.)*, ali se ipak motiv dodavanjem dojako poznatih dekorativnih elemenata više ili manje obilato snabdjeva.

Više puta sastoji od dviju s obje strane zatvorenih paralela *(33.)* ili od isprekidanog ornamenta *(39., 40.)*.

Svojevoljnim ponavljanjem više sličnih ornamenata postaje raščlanjen, ukusno štilizovan trak, koji ruku ispod lakta često pokriva u širini od 10 *cm*.

S dônje je strane dakako vazda otvoren, jer bi opasno bilo nad žilama kucavicama tetovirati.

U toliko je tetoviranje ženske ruke vazda vezano na pravila, a ornamenti se primjenjuju naznačenim redom svaki na svome mjestu. Nad laktom je šaranje tetoviranjem više samovoljno. Krst i kolo, — a nikad ograda, — ovuda se ponavljaju raznoliko, simetričkim i nesimetričkim redom. Tomu još pridolazi čislo drugih motiva.

Jedan ornamenat, koji primitivno izveden prikazuje granu, zove se grančica *(43.)*. Isti motiv, obilatije okićen i ne rijetko tako udešen, da grančice na jednoj strani stoje usprav, dok su na drugoj strani spuštene, zove se jelica *(44.—46.)*. Kadšto služi kao akroterijama sličan nastavak, kojim je okićeno kolo *(47.—48.)*.

Motiv, koji se u dolini Bile često vigja, jest klas. Osnovna je misao uspravljena linija, po kojoj su nasagjeni krstići i grančice. Primjenjuje se na dônjoj strani ruke niže lakta *(49.—53.)*.

Naročito valja istaknuti četiri motiva, koji su nazvani po zvijezdama.

Zvijezdica ima oblik osmotrake, od linija složene zvijezde *(57.)*, ili malog kola, kome su po periferiji nasagjene crtice *(58.)*. U tome je obliku smanjeno kolo. Te zvijezdice služe za popunjavanje praznih polja, što ih ostavljaju glavni motivi.

Imenom zvijezde prehodnice nazivaju ornamenat, sačinjen od duguljaste elipse, na kojoj su nasagjene crtice *(56.)*. Našao sam taj ornamenat na dônjoj strani ruke niže lakta.

Sunce je ogradi sličan motiv, koji je na gornjoj strani zatvoren linijom *(54.)*.

Drugi, srpoliko udešen motiv, koji je na svakom kraju okićen kolom, zove se mjesec *(55.)*. Oba se, kao i ograda, koju zastupaju, primjenjuju na hrptu ruke.

U *slici 59.* prikazani su još neki, osobito vješto izragjeni ornamenti, sastavljeni od raznih gore spomenutih elemenata; *slika 60.* predočava pak poregjanje ornamentalnih motiva na ruci.

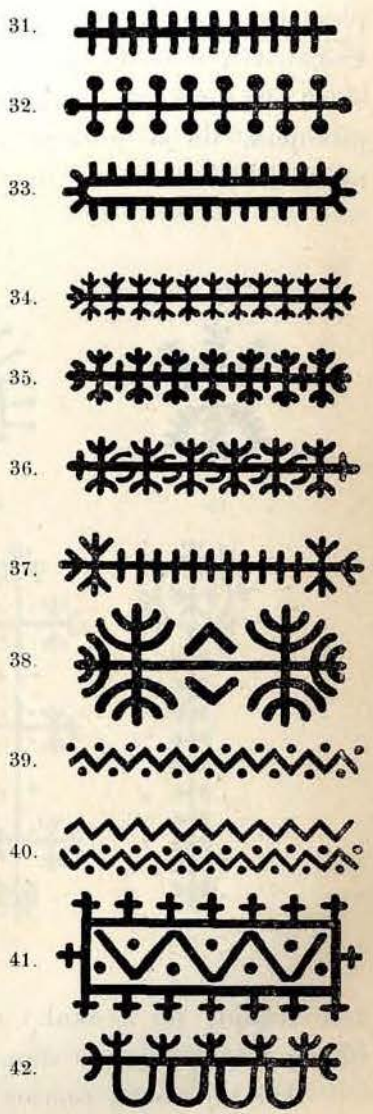

Narukvica.

Kako se vidi iz navedenih primjera, ornamentalni su motivi mahom štilizovani. Oni su izvorni motivi, a tek je ime zbog sličnosti uzeto: od zvjezdanog neba, kao sunce, mjesec, zvijezde i zvijezda prehodnica; od biljevnog carstva, kao jela i klas; ili najposlije iz najbliže okoline ljudske, kao kolo, koje valjda u prenesenom smislu prikazuje porodicu, i ograda, koja obuhvata kuću i dvorište.

Svim tim motivima možda je temeljem simbolika, kojoj se ne možemo puštati u tumačenje, a da ne zastranimo, ali toliko o njoj smijemo reći, da ni u kakoj svezi nije s kršćanstvom.

Ma da se krst kao ornamenat često nahodi u tetoviranju divljih plemena[1]), pa ih u Bosni poznajemo iz vremena davno prije raširenja kršćanstva u ovim krajevima i na broncima iz halštatskog doba sa Glasinca u mnogim prigodama i raznolikom obliku[2]), ne ćemo se baviti pitanjem, da li je krst u bosanskom tetoviranju samo drevni ornamentalni motiv, ili da li je istom po kršćanstvu postao običajem u

43.

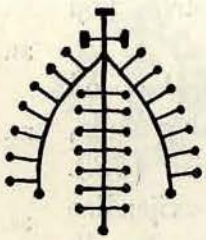

44.

45

46.

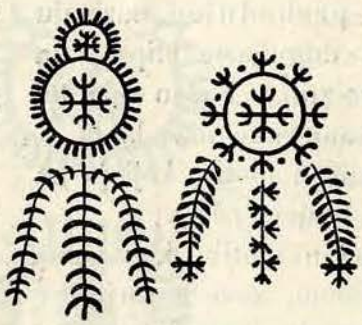

47. 48.

Jelica.

tetoviranju; ali svakako možemo uzeti, da je krst bio uzrokom, što se je običaj tetoviranja do danas sačuvao.

Da taj običaj unatoč krsta i mnoštva sitnih krstića, kojima su pojedini motivi okićeni, ne potječe od kršćanstva, to slijedi i otuda, što nema drugih

---

[1]) Kao čudan primjer, da navedemo Badage u području Nilgrija, 75 *km* od Malabarskog pomorja, u kojih po izvještaju F. Jagora ženske na ruci tetoviraju dva, bosanskim slična, motiva. Jedan je krst u karakterističnoj podobi ✠, a drugi kolu sličan motiv ✲. Oba imaju svoje mjesto u konvencijonalnom poregjaju. („Zeitschrift für Ethnologie und Urgeschichte". 1876., str. 195.) Ja iz toga izvodim, da takvi primitivni i ornamentalni elementi nastaju bez spoljašnih utjecaja, spontano, te se iz njih ne smije zaključivati o potonjima. O krstovima pri tetoviranju vidi i „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien". Sv. XV., str. 31.

[2]) Gabriel de Mortillet: „Le signe de croix avant le christianisme. Musée préhistorique".

simbola. Kršćanstvo je već vrlo rano uvelo više simbola, koje i neuki grafički lako mogu izvesti, simbole vjere, ufanja i ljubavi, imena Isusa i Marije, i druge, pa se ipak u narodnoj praksi pri tetoviranju rijetko kad primjenjuju. Gdje se pak nahode, ondje potječu od spoljašnih utjecaja i nijesu u svezi s tetoviranjem po drevnom običaju.

Dosele naišao sam samo na jedan takav motiv, monogram Hrista IHS, ali i taj je bio izveden bez ikakvog razumijevanja. Znaka I nije bilo, megju H i katkad naopako napisano S tureno je kolo, iz koga izlazi ornamenat, kombinovan od više krstića. U pridanim ovdje *slikama 61.—63.* prikazujem tri takva motiva, koje sam u varoši Fojnici dosta često našao u ženskinja na ruci niže

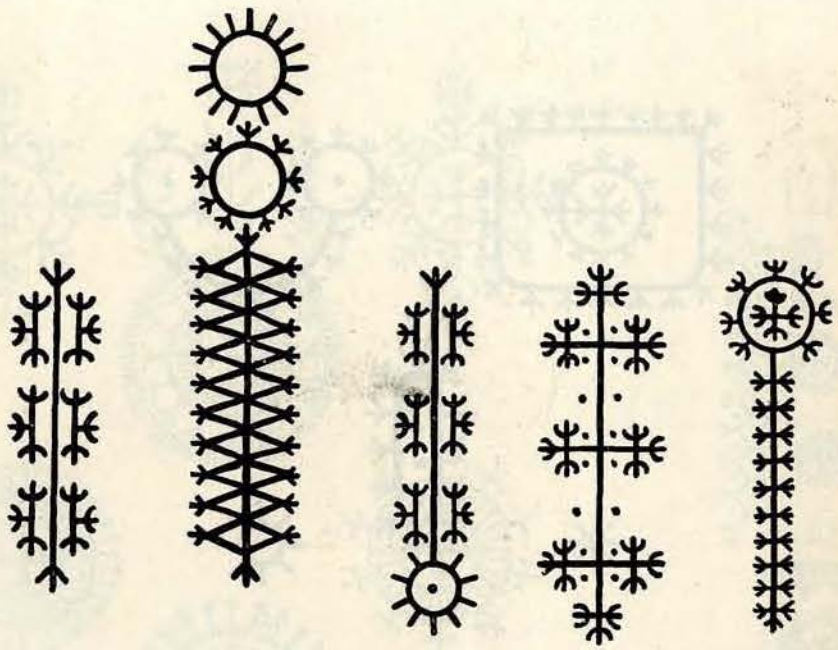

49. 50. 51. 52. 53.

Klas.

lakta. Karakteristično je, da se taj motiv nahodi samo u Fojnici, te ga samo varošani primjenjuju. Kako je ondje postao, tome se je lako domisliti: za cijelo je prvi nacrt za to dao koji fratar, a svijet ga je onda sa više ili manje shvaćanja kopirao, dok se otuda ne razviše oni gore priopćeni oblici. Kako sam saznao, taj je motiv postao tek u novije doba, pa po tome nema nikakvog etnološkog temelja.

U tu kategoriju pripada i po dru. Glücku fotografisano čeljade, koje na ruci ima tetovirane simbole triju kršćanskih kreposti u jednom vijencu, i koje je za potvrdu toga, da tih motiva nema u narodnoj praksi, iznad njih namjestilo krunu Stjepanovu, a na prsima dvoglavog orla.

Ali toj kategoriji pripadaju i mačevi i buzdovani, koji su više puta u muškaraca tetovirani nad laktom, i koje bih ja sveo na utjecaj slovjenskih junačkih pjesama, nadalje imena i godine, — utjecaji moderne škole, — kao i neuspjeli pokušaj seljaka ratara, koga sam upoznao u Čepku, i koji je na lijevoj ruci nad laktom htio tetovirati upregnute volove.

* * *

Iz dojakošnjeg razmatranja mislim da mogu zaključiti, da tetoviranje u svome postanju nije ni u kakvoj svezi s kršćanstvom ni sa Slovjenstvom, već nam tome izvor valja tražiti u drevnije doba. Rimljani su doduše poznavali običaj, označivati ruku žigom, ali se je to činilo usijanim željezom.

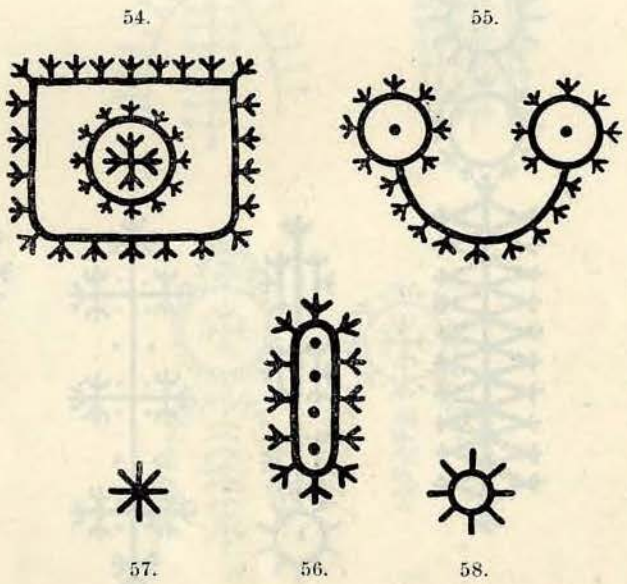

Zvijezde, sunce i mjesec.

Takav žig, nazvan stigma[1]), udarali su ili kazne radi za zločine, ili na robove, koji su bili u sumnji radi bijega (žig u vidu slova **F**), ili radi opreznosti kod novaka (Veget. I., 8.; II., 5.) i kod onih, koji su bili osugjeni ad ludum i ad metalla. Potonje žigove po odredbi Konstantinovoj nijesu više udarali na lice, već na ruci. I ako su ta stigmata katkada i tetovirali, to već skopčani time odium isključuje mogućnost, da su taj običaj Rimljani prenijeli u ove krajeve.

U ostalom niti za njih, niti za poznije osvajače ne smijemo misliti, da bi oni starosjediocima mogli nametnuti takav običaj, da bi on postao

[1]) V.: Juvenal XIV., 21.; Valer. Maximus VI., 87.; Sueton Cal. 8.; Seneca de ira III., 3.; Plinius XVIII., 3., 4.; Martial VIII., 7.

integrirajućim sastojkom ukupnih njihovih životnih običaja. Postanje tetoviranja valja nam dakle tražiti u starijem vremenu, pa ćemo ga i naći rasprostrto u varvara balkanskog poluostrva.

U tehničkom pogledu potječe tetoviranje od drugog varvarskog običaja, po kome se tijelo šara bojom. Po Pliniju, XXII., 2., običavale su žene gdjekojih varvarskih plemena lice šarati nekojim biljevnim bojama. Galkinje običavale su sve tijelo nacrniti sa Isatis tinctoria (u Plinija Glastum), a od susjednih balkanskom poluostrovu plemena megju Dačanima i Sarmatima običavali su i muškarci šarati tijelo.

Kada bi se dotična šara kroz rasparanu gornju kožu upila i u dônje partije epiderme, onda bi nastao neizbrisiv biljeg, koji se naziva tehničkim

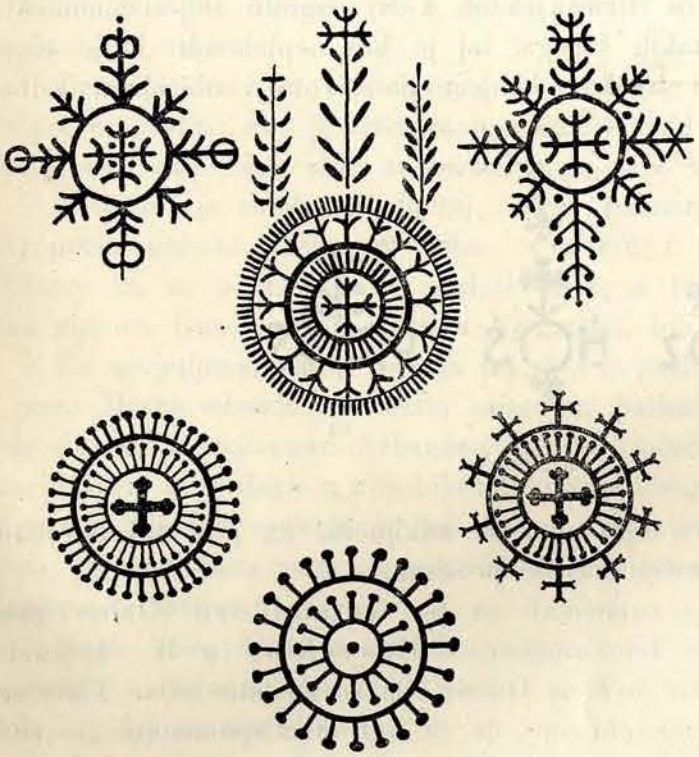

59.

Nekoliko osobito vješto izragjenih ornamentalnih motiva

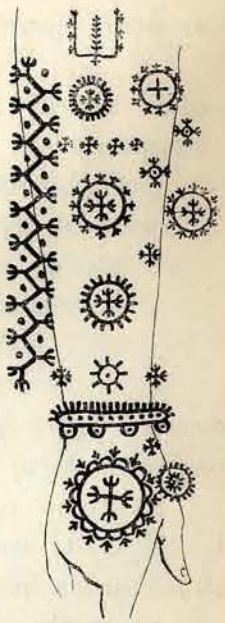

60.

Poregjanje ornamentalnih motiva.

imenom manka, a iz ovog se je tek razvilo pravo tetoviranje, pri kome je boja kroz nebrojene iglene ubode natrta u kožu.

U Plinija o istim Dačanima nalazimo još jednu primjedbu, po kojoj možemo misliti, da im je bilo poznato tetoviranje. Veli se ondje (VII., 10., 1.), da se dačko podrijetlo još u četvrtom koljenu poznaje po biljegu, što ga imaju na ruci.

Ne će valjati, da se tu pomišlja na mladež, jer to onda Plinije ne bi istakao kao nešto nenaravno. Prilika je dakle, da je ta „nota“ bila tetoviranje ili barem manka, a vjera u ponavljanje do četvrtog koljena bila bi analogija današnjoj bosanskoj praznovjerici o neizbrisivosti tetoviranja.

Taj običaj u ostalom potječe s istoka, te su ga Skiti prenijeli megju susjedna plemena balkanskog poluostrva. O skitskim Agatircima, koji su živjeli uz Dunav, izvješćuje Pomponije Mela, II., ovo: „Agatirci šaraju svoja lica i udove; to svak čini više ili manje prema odličju svoga roda“. A da pod tim šaranjem valja razumijevati tetoviranje, to slijedi odmah iz ove druge stavke: „U ostalom svi grade jednake šare, i to tako, da se ne mogu saprati“.

Nadalje poznajemo taj običaj u više tračkih plemena. Po Herodotu, V., 3., zasvjedočavali su u Tračana na koži užignuti biljezi plemićku krv; u koga nije bilo takih biljega, taj je bio neplemenit. Prije toga još se primjećuje, da su tračka plemena po životu i običajima jedno

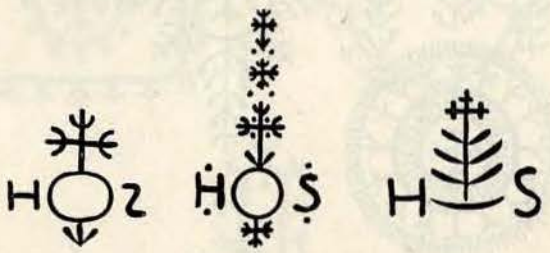

61. 62. 63.

Ime Isusovo.

drugom posve jednaka, iz čega možemo zaključiti, da je i taj naročito istaknuti običaj megju Tračanima bio proširen.

Protivno od Tračana označivali su po Artemidoru (Onirocritica I., 9.) Geti svoje robove tetoviranjem. I Hesychios (u W. Ἰστριανά) izvješćuje za plemena, koja žive uz Dunav, da su se tetovirala. Time se pak utvrgjuje gore izrečeno mnijenje, da su u Plinija spomenute „note“ Dačana bile tetovirane.

Da su se i odlične tračke gospogje tetovirale, kazuje nam Dio Chrysostomus; što su obilatije bile tetovirane, to su se smatrale ljepšima i otmenijima.

Od Tračana prešao je taj običaj i na susjedne Ilire, i čini se, da se je protegao do Adrije; jer Strabo, VII., 54., spominje o Japodima: „Onaj je kraj siromašan, oni većinom žive od sijerka i prosa; oružje im je keltičko, a punktiraju se kao i ostali Iliri i Tračani“.

Pod punktiranjem (κατάστικτοι) može se pak samo tetoviranje razumijevati, pa ako Strabo u svome isporegjivanju navodi Ilire i Tračane, onda slijedi, da je to njemu bila opće poznata činjenica.

* * *

Postanje tog „varvarskog“ običaja nalazimo dakle megju varvarima balkanskog poluostrova i moramo pretpostaviti, da se kroz vijekove održao do današnjeg vremena. Dakako da pri tome, kao i pri svakom prastarom narodnom običaju možemo zamijetiti, da se je oblik, spoljašnost običaja održao kroz dvije hiljade godina, dok su se predodžbe, koje su se prvobitno s time spajale, malo po malo izgubile u svijesti naroda i drugima ustupile mjesto, pa u takvoj prilici stvar prosto našljedstvom prelazi kao adet.

Paralela izmegju nekadašnjeg i današnjeg može se u ostalom još uvijek pripustiti: ako je tetoviranje nekoč služilo za označivanje plemena, danas ono katolicima služi za označivanje svoje vjere.

Vrijedno je zabilježiti, da taj običaj nalazimo i kod drugih indoevropskih naroda drevnoga doba, u Pikta i Gela na sjeverozapadu. Ostanci im se održaše do u srednji vijek, a škotski redovnici, koji su kao vjesnici Isusove vjere došli u Njemačku, bili su takogjer tetovirani[1]).

Za osvjetljenje našeg pitanja još će i to poslužiti, što se je tetoviranje i izvan Bosne održalo na nekim mjestima balkanskog poluostrva. Ovdje naročito valja spomenuti Arbanase, koji se općenito smatraju potomcima starih Ilira, te bi dakle u njih bilo tetoviranje istog postanja kao i u Bosni. Megju katolicima općenit je taj običaj u okolici Prizrena, Gjakovice i Peći, pa sam dosta puta imao prilike vigjati tetoviranu čeljad iz Prizrena, Janjeva i Prištine.

Nego vele, da u nekim krajevima i u muslima ima taj običaj, a naročito u kraju oko Elbasana, Tirana i Selaničke vodine, dok Toski ne mare za nj.

U potonjem pogledu ne mogu se pozivati na svoje iskustvo već na vijesti, što ih imam od Arnauta, koji za vrijeme borave u Bosni, te me uvjeravahu, da su u onim krajevima često vigjali tetovirane muslime.

---

[1]) Haberlandt: O proširenju i smislu tetoviranja u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“. XV., 53.

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

(Наставак.)

II. Штовање елемената.

1. Штовање воде.

а) Врела.

У Сарајеву и у околици сарајевској. Сарајлије иду на извор Мједеницу („Грозничавица“) кад је ко болестан од грознице. Ту се болесник умива, па остави новаца или штогод од хаљина. Враћајући се кући не смије се обазријети. На чесми у Мједеници остављају новце.

У Кошеви има један бунар у џамији, који се зове „Језеро“. У њ бацају женске новце, кад се из њега напију. Амо долазе и болесници, жене и људи различите вјере, умију и оперу се водом из „Језера“, остављајући по који новчић на мјесту.

У Дрвенији медреси видио је гимназијалац Хасић, како је једна мухамеданска жена наточивши воде из бунара, оставила четири новчића у кову.

Од Пишћи-воде више џиглана̂ на лијевој страни Миљацке не смијеш се воде напити, док нијеси штогод крај воде метнуо, или новаца или штогод од себе (комад одијела, мараме или др.). На до̂њу Пишћи-воду иду мухамеданкиње прије сунчаног рођаја, па ту дарујући врело новцима, гатају и вежу узлове од крпа на шипке од врбица, које расту крај врела. — На врело над Ковачићима иду жене источно-православне вјере прије зоре, па ту остављају новце[1]).

И на Сарајевском пољу бацају новце у врела. А. Бошатлић еф., ученик шеријатске школе, приповиједао ми је слиједеће, што је сам ту видио и доживио: „Гледајући са својим другом у једно занимљиво врело близу извора Босне, опазих у њему неколико новчића. Ја

[1]) Гимназ. Ћуковић, Денишлић, Турић, Станић и Дражић.

извадих те новце. У тај час стиже један православни сељак, којему је кућа близу тог врела. Ми му кажемо за нађене новце, а он нама рече, да по праву иде њега, јер је он најближи сусјед тога врела. Ми му обећасмо дати ту малу свотицу, ако нам каже, одаклен ти новци у води. Сељак на то одговори, да то није штогод ново у том врелу, да је и он сам у њему често налазио новаца. Људи наиме долазећи да се напију воде, бацају у њ новце. И бивши градоначелник града Сарајева, Мустафа бег Фадилпашић, радио је прије мјесец дана то исто".

Врело „Кутња" у Зенику. У Зенику, 5 сати од Сарајева, има врело „Кутња". Народ држи да његова вода лијечи од грознице. У њему нашли су дуката и турских међидија[1]).

На Гласинцу. Кад сватови поведу дјевојку, онда она, кад наљезе на прву воду, баци каки дар од свога руха. Кад дође у кућу, у коју се удала, па кад иде први пут на воду, одаклен њени нови укућани воду носе, онда и ту остави каки дар.

Ако се ко на извору, који народ сматра љековитим (њем. heilawâc), умива, купа или из њега пије, онда ту воду дарује новцима или којим другим стварима (марамом, чарапом и т. д.[2]).

У чајничком котару. У Чајничу има врело, које Сарајлије зову „Богородичино врело". Кад дођу о Госпојини, перу ноге у том врелу и умивају се; а кад пођу кући, понесу са собом пун ибрик или пуну боцу воде, надаривши прије врело новцима.

Од Чајнича 5—6 сати далеко, близу границе санџака новопазарског, налази се врело, које се зове „Бјељевине". На то врело иду између Вел. Госпојине и М. Госпојине, па се ту баве по десет дана. Ако се томе врелу примакне непоштен или неправедан човјек, желећи се воде напити или њом умити, онда врело одмах престане тећи. Народ из чајничког и фочанског котара тврдо у то вјерује. Приповиједали су ми више случајева кад се је то догодило. Вода је врућа и мирише на сумпор. Окупавши се, оставе на врелу хаљине (гаће и кошуљу) и дарују га новцима. И житеље око врела дарују[3]).

У Фочи. На врело „Коленовац" близу Фоче иду жене кроз сву годину да се лијече. Врело дарују различитим даровима.

У вишеградском котару. Код Вишеграда близу села Рудог има једна пећина, у коју се не може сићи друкчије, него низ розгу. Унутра изгледа ова пећина као да је ту некада црква била. Виде се наиме камене слике, налик на иконе. На крају те пећине има један

---

[1]) Мутевелић. [2]) Беговић. [3]) Милор. Николић и други.

четвероугласти камен, по прилици један дециметар дубок. У дубини тога камена има увијек воде, а да се је не знам колико исцрпа, никада је не може нестати. Не зна се нити отклен извире, нити куда отјече. Ова је вода особито здрава за очи. Когод туде дође да се њом лијечи, тура мало новаца у њу[1]).

У Грачаници. У Грачаници има једно врело, на које иду жене различите вјере, те тамо купају болесну дјецу. Пошто их окупају оставе неколико пара на врелу. И дјевојке умивају и купају се у овој води. На „Шеничко врело“ код исте вароши иду људи и жене само мухамеданске вјере, те се тамо моле Богу и бацају хљеба у врело[2]).

У Дол. Тузли. На врело „Сичару“ близу Модриче иде се прије сунца кад је ко болестан од грознице. Врело дарују обично тиме, да свежу на једно дрво близу врела крпу. Од те воде носе и кући, да ју и код куће пију и да се у њој купају[3]).

На извору „Тумбесији“ у Дол. Тузли купају се без разлике вјере и дарују врело новцима[4]).

У Тешњу. У Тешњу има изван вароши једно мало врело, куда носе жене, особито мухамеданске, своју болесну дјецу, те ју у њему окупају. Крај врела оставе или штогод од новаца, или одеру комад од хаљине дјетиње, па оставе крај врела. Кажу, ко дође па те ствари узме, да ће на њега дјетиња болест прећи.

Код Тешња има извор „Глоговац“. У њему нашли су новаца у котлу. Амо иду људи да се лијече од грознице, па остављају новаца и обручева.

Воде из тазе бунара не смију у Тешњу и у Добоју прије вадити, док нијесу неколико новаца у њ бацили[5]).

У травничком котару. Кад је ишао гимназ. Петронић на „Илицу“ у Крушници планини, видио је гдје људи и жене бацају по неколико новчића у воду. И њему је мати рекла да исто учини, па је и он неколико новчића у воду бацио.

У Травнику има врело, које се зове „Сафино врело“. Тамо иду људи без разлике вјере око Ђурђева дана, и то ко има главобољу или грозницу. На врелу се купају. Кад пођу кући, баце у воду по неколико новчића или оставе што од хаљина[6]).

У Бос. Градишци. За буне босанске погинуо је у Бос. Градишци неки побожни мухамеданац „Гахибија“, кога мухамеданци штују као свеца. Близу Бос. Градишке има једно врело, које се сада зове „Гахибијин

---

[1]) Богдановић. [2]) Кадић. [3]) Марковић. [4]) Симић. [5]) Гимназ. Дакић и Дражић. [6]) Лалић.

бунар". Амо иду жене без разлике вјере, купају се ту, а кад пођу кући, оставе новаца или штогод од одијела[1]).

У приједорском котару. У селу Смрдељцу близу Приједора има један извор, који смрди налик на смрад сумпороводика. Ово јако студено врело лијечи по народном казивању сваку болест. Ко се у њему окупа, одреже комад хаљине, па баци у њ[2]).

У бихаћком котару. У Притоци код Бишћа има једно врело, на које долазе болесници, да се у њем купају. Ако дође гријешан болесник, вода му одмах усахне, ако пако праведан, вода му одмах изађе, да се може окупати. Окупавши се дарује воду новцима, одијелом и т. д.[3]).

Код Језера. У близини Језера имају два врела, на којима жене без разлике вјере купају дјецу своју, па онда оставе кошуљу и гаће, које су биле на дјетету[4]).

Врело „Здравуша" код Бугојна. Код Бугојна има врело „Здравуша". Ту се умивају особито они, које боли глава или очи. За лијечење остављају и овдје новаца и хаљина. У овоме врелу има камен, на који болесници стану, да виде ко ће дуље живјети. Говоре, да ће онај дуље живјети, под којим вода више врије[5]).

У Мостару. У Мостару има крај старога моста једно врело по имену „Лебиновац" („Халебиновац"). Ту купају жене малу дјецу па остављају новаца. Пијанци сипљу рума или мастике у воду.

Мостарци иду прије сунца — каснье не има фајде — и на врело „Бабун". Кад су се окупали, оставе од хаљина својих на врелу[6]).

Врело Буне. Болесници, који се лијече на врелу Буне, остављају новце за лијечење у џамији покрај врела[7]).

„Грозничава" врела у коњичком котару. Око Коњица има више врела, која народ зове „Грозничава" с тога, што воду из овијех врела пију против грознице. Вода је бистра и студена. Ако се ње напијеш, огладњећеш јако. С тога људи и понесу са собом печеног меса, без којега нема правог лијечења. Напивши и нахранивши се оставе на врелу јела и новаца, намјењећи „за здравље". И мој колега Реповац ишао је прије неколико година на једно овакво „Грозничаво" испод Лисинпланине, па је ту по савјету старијих оставио нешто јела и новаца.

---

[1]) Петковић. [2]) Њежић. [3]) Кочић. [4]) Хасић. [5]) М. Поповић. [6]) Гимназ. Смољан, Шотрић и Грђић. [7]) Шотрић.

Код Ливна. Код Ливна има два извора, које народ држи љековитим. Први се зове „Башајковац“. Налази се у маленој колиби, која је са три стране озидана, а са четврте стране је отворена. Кад се дође у колибу, мора се око два метра по степеницама сићи доље, гдје се налази бунарић, на којему жене без разлике вјере купају болесну дјецу. Пошто их окупају скину кошуљу са болесника, те ју оставе на бунару. — Друго врело налази се код Горице („Врело код Горице“) близу манастира фрањевачког. И ту жене без разлике вјере купају дјецу, а понајвише тару очи. Пошто су то урадиле, баце неколико новчића у воду[1]).

Врело „Вилине“ код Калиновика. На путу из Калиновика у Влаховље има љековито врело „Вилине“. Кад се у њему окупају, дарују га обично новцима, женске, особито дјевојке често каквим накитом, н. пр. ђерданом, везеном марамом и т. д. Новци и ђердани међу се у најдубље мјесто у врелу, мараме покрај врела[2]).

б) Ријеке.

1. Дрина.

Кад се у Зворнику превозе на Дрини, бацају хљеба у воду, да сретно прећу преко воде. Гимназијалац Станић, путујући у Чајниче преко ћуприје горашке, видио је како људи и жене бацају новце са ћуприје у Дрину. Гимназијалац Ћуковић из Сарајева чинио је то сам ходочастећи у Чајниче.

Да треба ријеку даривати кад се хоће мост преко ње градити, то се нама приповиједа и у народној пјесни „Зидање ћуприје у Вишеграду[3])“. Кад је наиме Митре неимаре свршио зидање ћуприје на Дрини,

Дође Дрина мутна и помамна,
Помоли се витка оморика,
Те удари у ћуприју кулу,
Те зањиха на Дрини ћупријом;
Препаде се Соко Мехмед паша:
„Обориће на Дрини ћуприју!“
Док повика Митре неимаре:
„О, бора ми, Соко Мехмед паша!
Ти нијеси Дрине даровао;
Већ насипљи на ћуприју благо,
Па ти узми сребрену лопату,
Па ти даруј ту чремутну Дрину“.

Кад то чуо Соко Мехмед паша,
Он донесе неколико блага,
Па он узе сребрену лопату,
Па он тура на четири стране,
Он дарива ту чремутну Дрину.

---

[1]) Ковачевић Д. [2]) Учитељ Н. Видаковић. [3]) Види: „Народне пјесне мухамедоваца у Босни и Херцеговини“. Сабрао Коста Херман. Књ. I.

2. Чехотина.

„Кад сам био мален," приповиједао ми је гимназијалац Кандић, „па сам хтио прећи преко ријеке Чехотине, опасала ми је мати једну мараму и рекла ми, да ју бацим са себе кад будем у пô ријеке и да не гледам за њом."

Кад сељаци прелазе преко ријеке Чехотине први пут у какву варош или село, бацају у воду мараму или новаца[1]).

3. Требишњица.

Гимназ. Черовић приповиједао ми је слиједећи случај: „Једном возећи се са неколико жена у рибарској лађи преко Требишњице прама селу Придворцима, опазих, гдје једна између оних жена, која вођаше са собом свог сина, узе синову марамицу, те ју баци низ воду, а сину заповједи, нека за њом не гледа".

4. Врбас.

Једне године много се свијета у Врбасу потопило. Тражило се проти тому лијека. Њеки богати католик отишао је на обалу врбашку, па бацио прстен у ријеку. Народ вели, да се је од тога доба мало ко у Врбасу утопио. Још кажу, да су се прије него што је споменути католик бацио прстен, чули из воде страшни гласови, а послије жртвовања да су престали[2]). — Код Бањелуке обичавају новаца бацати у ријеку Врбас кад гоне дрва на сплавовима, вјерујући и надајући се, да ће онда срећно свој посао обавити[3]).

в) Даривање врела и ријека житом на Вариндан и на Божић.

На Вариндан у јутру рано носе источно-православни варице (кухано жито) на воду, те успу мало варице у воду и око бунара или чатрње говорећи: „Добро јутро водице! Дај ти нама водице, а ми теби варице!" Проговоривши ове ријечи наточе воде па је понесу кући. Овако раде н. пр. у Сарајеву, Требињу и Гацку. У пошљедњем мјесту иду на живо врело „Славјан[4])".

У Д. Тузли носе варицу на рјечицу Јалу па ју баце у воду. Онда захвате воде па је носе кући. Ту воду сипају у жито и кухају њом[5]).

---

[1]) Јеремић из Фоче. [2]) Гимназ. Видовић из Бањелуке. [3]) Кочић из бањалучке околице. [4]) Дучић, Лазаревић и Грђић. [5]) Симић.

На божићни дан рано у јутру један или двојица иду под рукавицама по воду за ћесницу, носећи са собом јечма или зоби, коју поспу по бунару, чесми или чатрњи говорећи: „Добро јутро водо, честит ти свети Божић!“ Овом водом умијесе ћесницу.

У Власеницама је обичај, да момак и цура, ако их има у једној кући, иду прије зоре по воду за ћесницу. Момак понесе у рукавици зоби или јечма, а цура понесе ибрик. Дошавши на воду, мушкарац три пута унакрст поспе житом по води. Цура наточи воде па ју понесе кући. Ове воде не даду за друго него само за ћесницу употријебити[1]).

г) Опће народно чишћење (purgatio, κάθαρσις) и лијечење водом,

на Млади петак и Младу сриједу (први петак, прва сриједа у мјесецу иза мијене), о Цвијетима, на Источни петак (први петак послије васкрса), на Ђурђевдан, љетни Јовандан, о Духовима и на Божић.

1. На Млади петак или Младу сриједу.

Код Модриче има врело, које се зове „Шичара“. Ко је год болестан од грознице, одлази на Млади петак или Младу сриједу на ту воду, окупа се у њој прије сунца, па онда метне новаца крај врела или објеси комад од своје хаљине на дрво, које је близу воде.

„И ја сам се купао на Шичари па на дрво, које је уз извор, комад појаса привезао.“ (Гимназијалац Димитријевић.) Дотично дрво је сасвим шарено од самих привезаних крпица.

2. О Цвијетима.

У Фочи је обичај, да се о Цвијетима умивају водом помијешаном са цвијећем. Уједно опаше се свако чељаде прутом од врбе[2]). И на другим мјестима раде то исто или слично. (О Цвијетима поближе у поглављу: „Штовање биља“.)

3. На Источни петак.

У Фочи. На Источни петак иду Фочани на једну чесму више вароши, која се зове „Гроја“. Вода тог врела тече прама истоку. Ту се свијет умива пребацујући преко себе по три пута воде из пргршти. За оне, који нијесу могли сами на чесму доћи, понесу воде кући. На чесми остављају новце (1—5 новч.) или чевре[3]).

---

[1]) Кнежевић. [2]) Кандић. [3]) Јеремић, Кандић и др.

У Вишеграду. Житељи Вишеграда иду на извор, који се зове „Змајева вода“. Ко је праведан, може воде захватити, а ко је гријешан не може[1]).

У Брчкоме. И близу Брчког има један извор, који народ зове „Змајевац“, јер вјерује, да се ту на Источни петак из јутра купа змај. На овај извор долазе жене с дјецом, па се у њему купају остављајући на мјесту штогод од хаљина или новаца[2]).

У Власеницама. Ниже Власеница има један бунар, који се зове „Источник“. Тамо иду источно-православни на Источни петак те понесу са собом обојених јаја и переца или колача. Код бунара туцају се јајима па нешто у воду бацају. Прије сунца јагме се, ко ће први доћи на извор да се умије[3]).

У Дбњој Тузли. И код Дбње Тузле је студенац, који народ зове „Источник“. Амо иду источно-православни на Источни петак (или сриједу), те се ту купају, па онда оставе нешто јела и новаца[4]).

У Зеници. У Зеници иду источно-православни на исти дан прије сунца на једно врело на брду Змајевцу, те се ту умивају, остављајући по једно јаје и новаца на врелу[5]).

У Сарајеву. Сарајлије источно-православне вјере иду на исти дан на врело „Пјенкавац“, па се ту умивају и воде напију, пребацујући пуну шаку воде преко себе и то десном руком прво преко десног рамена, онда преко лијевог па опет преко десног. — Исто тако иду и на Пишћиводу и на Борак, па ту пребацују по три пута из прегршти воде преко себе. Кад пођу оставе крај врела новаца — и сребрне форинте су се ту нашле — и објесе крпице од својих хаљина на врбице.

У „Кисељаку“ код Чајнича. Пô сата од Чајнича према Гораждu налази се једно кисело врело. Амо долази на Источни петак много народа, особито православног. На врелу се умивају, те неки онда врело новцима дарују. Туде се читав дан веселе, играју и пјевају. Неки се туцају обојеним јајима. Кад пођу кући, понесу кисељака у боцама, да га и код куће пију и с њим се умивају[6]).

У „Тарабовцу“ код Травника. На горњој страни од Травника има врело „Тарабовац“. Тамо иду источно-православни на Источни петак прије сунца. Најприје дође поп да посвети водицу. Онда се ту купају људи, који су болесни од очију. Приповиједају, да су прије бацали новце у воду, а сада да их дају попу, који свети воду[7]).

---

[1]) Богдановић. [2]) Милошевић. [3]) М. Поповић. [4]) Симић. [5]) Петронић. [6]) Ј. Јовановић. [7]) Лалић.

Мухамеданци иду на горе споменута врела у уторак или сриједу прије православног Источног петка, н. пр. у фочанском котару у уторак, у чајничком у сриједу.

4. На Ђурђевдан.

Врела „Јездош“ и „Буковик“ код Невесиња. Сат далеко од Невесиња има врело, које се зове „Јездош“. Тамо иду источно-православни на Ђурђевдан прије сунца, да се умивају и купају. Пошто се окупају оставе пара на врелу. И на врело „Буковик“ у гори Буквици иде свијет, да се тамо купа. На Буквику остављају такођер новаца[1]).

Умивање „омахом“. У очи Ђурђевадне отиђе кућни момак у млин, те донесе кући оне воде, коју млинско коло разбацује; ту воду народ зове „омахом“. Уз то набере још траве „милодуха“. Онда узме црвено јаје, обојено на Велики петак прије сунца, за тим какавгод златан новац. Све троје метне у омаху, да ту лежи преко ноћи. Сјутра дан сва се кућна чељад овом водом умивају и свако пребацује руком те воде три пута преко себе. То држи народ да је здраво и човјек да остане окретан и сретан. Омаха наиме значи хитрину, злато напредак у послу, црвено јаје знак је руменила и здравља, а милодух знак је мириса[2]). Умивање омахом познавају по свој Босни и Херцеговини без разлике вјере.

5. На Ивандан.

Врело „Крајшина“ код Стóца. Житељи Стóца иду у очи Ивандана на врело „Крајшину“, пô сата од Стóца. Ту се умивају и купају, те остану сву ноћ до сванућа другог дана. С тога понесу са собом вечеру, каву, шећера и који суд водени. Кад у јутру пођу кући, наспу воде у суд, а прије него пођу, оставе новаца или што од одијела[3]).

И на другим мјестима, н. пр. у Фочи, Сарајеву, полазе се купати на исти дан прије сунца. Вели се, да је то с тога, да човјек буде преко цијеле године лахак, окретан и здрав. У Власеницама умивају се на Ђурђевдан прије сунца водом, у коју су у вече у очи Цвијети метнули цвијећа. То особито раде момци и цуре[4]).

6. О Великој Госпојини.

Бања св. Ивана и Мајке божје у Олову. У Олову има „бања св. Ивана и Мајке божје“. Тамо иде свијет из све Босне на завјет о Великој Госпојини. У бањи „св. Ивана“ купају се мушки, у бањи „Мајке

---

[1]) Р. Томановић. [2]) Николиновић. [3]) Превишић. [4]) М. Поповић.

божје“ женске. Неки бацају новаца у бању, неки их дају неком сиромашном мухамеданцу као милостињу[1]).

7. О Духовима.

Има у селу Трнову, 3 сата од Кладња, једно врело, које се зове „Света вода“. Тамо иду православни, а и други народ о Духовима, те се купају и понесу те воде са собом кући, да се и код куће њом купају и да је пију[2]).

8. У очи Божића.

Прије сунца у јутру на Божић пере се чељад студеном или млаком водом, и то обично код куће. Кад иду по воду за купање, онда кажу на води: „Добро јутро водо, честит ти свети Божић!“ Иза купања обуку се у чисте хаљине и обрежу нокте, да овако чисти дочекају рођење — сада Христово, прије рођење младог сунца или „Божића“.

д) Чишћење марве водом.

У кључком котару на Ђурђевдан у јутру рано посипају чобани стадо (овце, козе и говеда) некаквом водом. Прије су обичавали и пуцати из пушке преко стада[3]).

е) Вода послије заласка сунца чисти се ватром.

Вода с извора или чесме не смије се доњијети ни пити послије заласка сунца, јер се мисли, да ноћни духови излазе одмах послије захода сунца. Ако се пако вода ипак послије заласка сунца донесе у кућу, онда се мора мало те воде просути на ватру или се барем дотакнути ватром до воде[4]). У Сарајеву обичавају стари људи, кад се хоће напити воде, у маштрафу (чашу) метнути жив угљен, вјерујући да им онда од оваква пића не ће бити никаквих злих пошљедица[5]).

ж) Водом се куну.

Н. пр.: „Тако ми ове чаше воде![6])“

з) Различито.

Кад дјевојка дође на извор, на који прије није долазила, пљусне најпрво три пута преко себе воде, па тек онда се умије у оној води[7]).

---

[1]) Смољан. [2]) М. Поповић. [3]) Кондић. У Моравици у Србији доносе на Петровдан, рано у јутру, крављачу воде у тор, па њом прскају овце. — Миличевић, „Живот Срба сељака“. Гласник срп. уч. друштва, XXXVII. [4]) У требињском и рогатичком котару. Черовић и Беговић. [5]) Десница. [6]) Ј. Бесаровић. [7]) На Гласинцу, Беговић.

Када слушкиња или слуга први пут дође у кућу на службу, обичај је, да прво донесе воде, а за тим да друге послове ради.

Кад се хоћеш из каква суда воде напити, треба најприје нешто од те воде просути[1]).

На Ђурђевдан донесу у Језеру мухам. цурице дјевојкама од млина воде, која се омахује с кола и жљеба. Та вода зове се „навала“ за то, да дјевојка стече много момака, т. ј. да момци навале на дјевојку, као што вода у жљебу навађује. Изјутра чешљају се дјевојке на врби или на милодуху, да им косе па и оне саме расту брзо као врба или милодух[2]).

Послије акшама не смије се нико воде на чесми напити, а особито женске не, јер иначе униђе у дотичнога нечисти дух (ђавол). Кад је гимназ. Лазаревић ишао год. 1893. у Чајниче, видио је ту мухамеданску жену, из које је нешто говорило њеке непристојне ријечи. Знатижељан упита оне, који су је водили, шта јој је. Пратиоци му одговоре, да је једном ишла у вечер на воду и тамо се напила воде, па кад је ишла кући, онда је нечастиви из ње говорити почео. Сада је већ пет година у њој и није се могао досад никако истјерати. За то су дошли у православну цркву, да јој се читају молитве.

У Бањојлуци обичај је у католика, да онај, који се жели напити воде или другог пића, прије него се напије рекне: „Помози Боже!“ или „У име Исусово!“ јер држе, ако то не рекне, да може врло лако какав нечист дух у дотичног унићи[3]).

2. Штовање ватре.

а) Жртвовање ватри.

Кафеџија пролије у јутру од прво испечене каве мало на ватру своме пиру на част[4]). Кад млада улази у кућу, онда пољуби праг и разгрне ватру на огњишту те ту метне новаца[5]). Кад се ко у своју нову кућу пресели, онда му људи долазе да честитају. Враћајући се кроз кухињу мећу новаца на огњиште[6]).

Кад на Бадњу вечер домаћин унесе бадњаке у собу, поспу га укућани заједно са бадњацима житом. Кад их домаћин положи на огњиште, узме чашу вина, наздрави бадњацима, па их за тим прелије тим вином[7]).

---

[1]) Десница из Сарајева. [2]) Хасић. [3]) Видовић из Бањелуке. [4]) У Вогошти по казивању гимназ. Пупића. Са друге стране још нијесам добио о томе потврде. [5]) На Гласинцу, Беговић. [6]) Ал. Бабић. [7]) У Гацку, Д. Грђић. — Испореди драматично приказивање ове и у Црној Гори познате церемоније у „Горском Вијенцу“ гдје се каже:

Полазник дошавши на Божић у кућу, прије огњишту, обилази три пута око ватре, креше десним бадњаком о лијеви, па онда дарује бадњаке сребрним новцима. Мухамеданци бацају јабучне лупине на ватру у пећи, тобоже за птицу, која живи у ваздуху и храни се само оваквим миром. Кажу, да човјек стече севап, ако то учини[1]).

б) Ватре не смијеш ничим опоганити.

„Не ваља“, „ружно је“ пљувати, п..... у ватру.

Ни нокти, ни косе не смију се на ватру бацати.

Лупине од јајета и лепушке од лука не смију се бацати у ватру тобоже поради тога, јер се вјештице радо купе у ону кућу, гдје осуте тај мирис[2]).

По селима око Фоче не смијеш у ватру дирати ничим осим машом (гвозденом лопатом) и машицама. Код Требиња не смијеш у ватру дирати тољагом, која се употребљава за товарење код коња, нити штапом, којим се овце гоне. На Божић не ваља у ватру дирати ничим другим него само за то начињеним дрветом, које се зове „ватраљ[3])“.

Кад домаћица помузе стоку, мора увијек иза тога опрати руке водом, јер би се могла дотакнути ватре, па то „не ваља“. Домаћицама је веома мрско, ако млијеко покипи на ватру. У овакову случају сипају мало воде и соли на ватру; у Љубињу метну к томе још траве[4]).

в) Ватром се куну.

Кад ко жели клетвом поткријепити, да ће учинити оно што је смислио, или да је истина што је говорио, или да није онога учинио чега га криве, онда ће се заклињати ватром, да њом поткријепи своју душевну чистоћу у мислима, ријечима или чинима.

Игуман Стефан:

Јесте ли их, ђецо наложили,
У пријекрст, ка' треба, метнули?

Ђаци:

Наложили, ђедо, ка' требује,
Пресули их бијелом шеницом,
А залили црвенијем вином.

Игуман Стефан:

Сад ми дајте једну чашу вина,
Ма доброга и чашу од оке,
Да наздравим, старац, *бадњацима.*

[1]) Гимназ. учитељ Реповац. [2]) Муфтић из Жепча; Д. Грђић из Гацка. [3]) Кандић, Дучић. [4]) Беговић из рогатичког котара и Ђоровић из Љубиња.

Н. пр.: „Тако ми ове живе ватре!“ — „Горио као ова ватра (свијећа, лампа)!“ — „Изгорио као дрво на ватри!“ — „Ватра ме испржила, ако није истина!“ — „Тако ми ове жишке, нијесам то учинио!“ — „Горио као она свијећа ако сам![1])“.

г) Чишћење и лијечење ватром; вађење живе ватре у ту сврху.

1. Чишћење воде.

Вода послије акшама у кућу донесена чисти се ватром. (Види горе: „Штовање воде“.) Кад у Љубињу проспу воду, којом су хаљине прали, онда послије заласка сунца не смије нико онуда проћи, док се не успе ватре на оно мјесто, гдје се је нечиста вода пролила[2]).

2. Чишћење и лијечење марве.

Кад чобанин на Бадњи дан у вечер угони браве у двориште, онда пролазе брави између свијећа и кроз дим од тамјана. Овако у требињском котару. И на Сарајевском пољу, у рогатичком котару и другдје пропуштају марву између запаљених свијећа. Поставе наиме двије запаљене свијеће с обје стране кланичких врата, па онда гоне марву у кланицу[3]).

У очи Петрова-дне пале лиле код торова. Једну обносе три пута око тора, а друге посаде у тор, и то на сваки ћошак од тора. И у очи Спасова-дне (Вознесеније) пале дјеца лиле и обносе их око торова[4]).

Испод Требевића ваде живу ватру, раставе ју на двије стране, те прогоне између њих бјесну марву. (Види поближе о томе у наставку.)

3. Чишћење људи.

Како се људи долазећи са погреба ватром чисте, о томе види: „Мртвачке обичаје и штовање душа покојних“ у 1. броју овог „Гласника“ (1894.). На Божић чисте се ватром и свијећама овако: Домаћин и за њим сва чељад у кући прођу између размакнутих бадњака говорећи: „Прођох кроз ватру да не горим као ватра[5])“. Кад се у јутру Богу моле, држи сваки запаљену свијећу у руци. Ако је које дијете мало, па не може држати свијећу, узме ју за њ мати или ко други. И мирбожање обавља се запаљеним свијећама. Иза мирбожања скупе се свијеће, свежу их црвеном свилом или златом, те овако горе док се руча. Да их утрне, домаћин замочи хљеб у вино, те

---

[1]) М. Поповић и други. [2]) Черовић из Требиња. [3]) Черовић и Поповић. [4]) Мат. Поповић из власеничког и Ј. Јовановић из јајачког котара. [5]) Испореди: Божић, описао Богољуб Петрановић. „Гласник срп. ученог друштва“. Књ. XII., стр. 242—243.

тиме потрне свијеће, а хљеб поједе[1]). У очи Иван-дана прескачу млади по три пута ватру кроз пламен, и то за то, да би били крјепки и здрави.

4. Чишћење (лијечење) људи и марве „живом“ ватром.

Како се жива ватра вади за лијек у Јабланици, у Гацку и на Сарајевском пољу, о томе сам писао у 1. броју лањског „Гласника“. Гледе лијечења живом ватром казао сам тамо слиједеће: „Ако има ко ране или красте, онда се по ранама или крастама пепео од живе ватре посипа. — Када трудна жена гледа пожар, онда ће се на дјетету, пошто га роди, барем до 20 година појавити црвени осип (Hautausschlag). Против тога може само жива ватра помоћи. Труд, који се на њој припали, спржи се и сатре, па се онда даде дјетету у води да то попије“.

Међутим дознао сам још за друге начине вађења живе ватре и такођер за друге начине лијечења живом ватром. Испод Требевића ваде живу ватру и употријебе ју за лустрацију болесних људи и бијесне марве на слиједећи начин: У земљу усаде два дебела кôца. У рупе на нутарњој страни овијех колаца усаде једно попречно дрво, које је на крајевима мало шупље. У те шупљине метну мало труда. Око попречног дрвета омотају уже. На крајевима тог ужета тегле два јака момка те овако окрећу вретено, док се не упали труд. Њиме потпале ватру, коју онда расставе на двије стране. Између њих пролазе болесни људи и бијесна марва.

У фочанском и рогатичком котару ваде живу ватру на кућним вратима. Начини се наиме рупа у канат од врата и вратни дирек. У ове двије рупе усади се на крајевима зашиљено дрво. Око овог дрвета обавије се уже. На крајевима тог ужета тегле два момка, да се усађено дрво окреће. То раде тако дуго, док ватре не изваде. Најбоље је да живу ватру ваде посопци, т. ј. браћа која су рођена један за другим. Гимназијалац Кандић гледао је, како су два сељака посопца у њиховој кући у Фочи живу ватру вадили, те ми је сву процедуру на слиједећи начин описао: Сељаци посопци узеше сирово оморово дрво те га на једном крају мало извртише. У рупу насипаше барута, за тим метнуше у њу труда, а обоје зачепише хартијом. Тај крај оморова дрвета окренуше према вратима, а други крај задјенуше у дирек вратни, уз који се врата притварају. Засађено дрво обмоташе браћа конопцем и њиме га брзо окреташе тако дуго, док се није барут загрио, пукнуо и труд запалио. Тим трудом потпалише онда ватру. — Лијечење живом

[1]) Ал. Бабић из Посавине.

ватром обавља се ту на више начина. Болесник посипа се пепелом од живе ватре, н. пр. по лицу ако има бубољица, или пије на живој ватри угријану воду, или се њом умива.

д) Обновљење кућне ватре на Велику суботу.

У Крешеву отиђу дјеца на Велику суботу у јутро рано на одређено мјесто код цркве, па наложе ту ватру од шибâ. Католички свећеници дођу па благослове ту ватру. Онда метне свако дијете од благословљене ватре у посуду, па је носи од куће до куће. У свакој кући метне по један угљен на огњиште. Кажу, да се од те ватре цијела кућа благослови[1]).

е) Народне светковине: Бадња вечер и Божић, палење лила (машалање) и скакање преко ватре у очи Спасовадне, Видовадне, Јованадне и Петровадне.

Јер по моме мнијењу ове светковине нијесу на првоме мјесту земаљској него небеској ватри, наиме сунцу намијењене; даље јер је код ових светковина ватра већином само средство за проведење сунцу намијењене славе; коначно јер је код тих слава земаљска ватра често само сунчани намјесник, који има људско клањање и људске жртве примати у име сунца, којему се ради удаљености не може директно жртовати, — с тога мислим да је боље, да се говори о горе споменутим светковинама у поглављу: „Штовање небеских тјелеса“.

3. Штовање земље.

A. Камење.

а) Жртвовање.

Код Градачца, на путу између Градачца и Грачанице, између села Скиповца и Милешића, има један камен, на који долазе болесни људи и болесне жене, да се ту лијече и то овако: три пута обиђу око камена па онда сједну или легну на њ. Када пођу, оставе новаца[2]).

б) Чишћење и лијечење камењем.

Ако се у чатрњи утопи мачка, миш или која друга животиња, онда је вода нечиста, те је нико не пије. Да постане опет чиста, треба у њу бацити четрдесет камичака, а по томе излити четрдесет кова воде, онда зовнути свештеника, да очита молитву. Сада

[1]) Дивић. Испореди: Обновљење ватре 1. марта у староме Риму, онда нашему сличан обичај у корушких католика у књизи: Kuhn, „Herabkunft des Feuers“, стр. 44. [2]) А. Бабић.

је вода опет чиста. Да је то истина, на много се мјеста свештеник први напије.

На Миљацки видје гимназијалац Черовић жену, гдје пере суде, а на два три корачаја више ње излијеваше се у Миљацку кроз канал нечист. Он упита другове, који бијаху с њиме: „Зар јој је корист ондје прати суде?“ Они ће му на то: „Е мој драги, вода је чиста, јер је прешла преко четрдесет камена, док је дошла до ње“.

Кад бунар поправљају, баце њеки комад креча у воду, да се очисти.

На Скакавцу (близу Сарајева) видио је гимназијалац Тауск, како је један сељак, прије него је напојио коње, бацио у воду по три камена, а када је хтио да сам пије, бацио је четири камена.

Када се у вечер иде по воду, прије него се спусти кова у воду, увијек мора се бацити у њу по један мали камичак. Овако у селу Обзеру. И у Љубињу, кад у вечер гоне стоку на воду или кад иду по воду, бациће камен у воду, прије него ће стоку напојити или воде налити. Мисле, да има у води шејтан[1]).

О упораби камена код божјег суда види моју расправу: „Божји судови у Босни и Херцеговини“ у „Гласнику зем. муз. 1892.“

Болесници провлаче се кроз шупље камење.

У Требињу је једна шупља стијена, кроз коју се може човјек провући. Кад је ко болестан онда иде тамо, понесе са собом ибрик воде, провуче се најприје кроз стијену, а за тим се окупа. Окупавши се остави хаљине или новаца. „То сам и ја све радио“, казао ми је гимназијалац Шаран. У селу Погливју (код Требиња) има такођер једна шупља повелика стијена, коју зову „Мора“. Ту доносе болесну дјецу, провлаче их кроз Мору, свуку их голе те окупају чистом живом водом, коју су са собом донијели. Све хаљине с дјетета оставе под том Мором, а на њ нове обуку[2]). И код Вијенца има један шупљи камен, кроз који се провлаче жене не имајући порода[3]).

У Чајничу доносе ситног камења различите боје у цркву па га метну пред икону св. Богородице, да ту преноћи. Кад је ко болестан, опере то камење а водом се умива[4]).

в) „Окамењена баба“, „Камена дјевојка“, „Окамењени сватови“.

И овдашњи народ вјерује, да се човјек може скаменити, ако је починио какав велики гријех, или ако га је отац или мајка проклела.

[1]) Черовић и Ћоровић. [2]) Черовић. [3]) Хасић. [4]) Мил. Николић.

С тога има овдје пуно камена и стијена, које се зову „Окамењена баба“, „Камена дјевојка“ и др.

У сарајевској околици. На Требевићу има камен, који је налик на човјека, а око тога камена доста омањих каменова, који су доста налик на козе и јарад. За велики камен веле, да је то била баба, која је у прољеће гонила козе и јарад на Требевић, па кад је била наврх Требевића, завикала је козама: „Кец козе, кец, Богу на срамоту!“ На то пухне велика олуја, те се на оном мјесту скамени и баба и козе са јаради.

Друга верзија гласи овако: Нека баба чувајући козе и јарад молила је Бога, да свака коза ојари по једно јаре. Ако јој се испуни жеља, обећала је Богу, да ће половицу јаради подјелити сиротињи. Бог услиши њезину молбу. На то дође баби један светац као просјак те је замоли, да му даде једно јаре. Баба га отјера бацајући за њим камење. Светац окренувши се према њој прекрсти је штапом и прокуне је, молећи Бога, да бабу и њезино стадо окамени. Како је желио, тако се збило[1]).

„Камена дјевојка“ крај Травника.

На Буковици крај Травника издиже се један повелик камен, који је налик на људско тијело. Не далеко од њега извире „Шумећа“. Причају, да је једном мати послала своју кћер на тај извор по воду. Младу дочекао је ту момак. С њиме се млада почела разговарати, а у том љубавном разговору заборавила је са свијем на мајчину заповјед, да се брзо врати. Мајка ју чека и чека, коначно се ражљути, те ју прокуне ријечима: „Дао Бог, да се у овај час у студени камен претворила“. Чим је то изрекла, дјевојка се одмах скаменила[2]).

„Окамењени сватови“ у планини Осмачи код Бањелуке.

По брдима у Осмачи планини има много камења, које је по причању народном налик на тјелеса од људи и стада. О једној хрпи камења веле, да су то били сватови па се скаменили. Друга хрпа изгледа као стадо и пастир. И окамењена дјевојка је ту[3]).

„Окамењена баба“ са окамењеним овцама на „Граду“ код Коњица.

На брду „Граду“ код Коњица чувала је једна баба овце, па се заједно с њима окаменила[4]).

---

[1]) Б. Бесаровић и Богдановић. [2]) Видовић и Штајнмец. [3]) Кочић. [4]) Реповац.

„Окамењена баба“ у вишеградском котару.

У вишеградском котару близу српске границе има један камен, за који народ каже, да је то окамењена баба. Кад ко томе камену рекне: „Ждријеби баба“, одмах вода из камена штрцне.

„Окамењени стан“, „Окамењене станске оправе“ и „Окамењено посуђе“ у планини Лебршнику.

У планини Лебршнику близу Гацка има једна пећина, а у њој окамењен стан, окамењене станске оправе и посуђе окамењено. Народ приповиједа, да је овдје вила становала, па кад су је људи видјели да је побјегла, а све што је унутра било да се окаменило[1]).

г) Камен код божјег суда.

О упораби камена код божјег суда види горе споменуту расправу „Божји судови у Босни и Херцеговини“.

Б. Земља црница.

а) Жртвовање.

У Гацку нико не ће у прољеће почети орати, док није најбогатији човјек дотичног села узорао једну браздицу и посијао ју. Тај човјек кад оре, покрије волове зеленом чохом, ако је мухамеданске вјере; ако је пак источно-православне, метне воловима јабуке на главе. Ону браздицу не ће обранити, тобож да би могле тице усијано жито појести. На истоме мјесту међу прије него жању једну руковјет зрелог класја под кућни кров[2]). Гимназ. Кнежевић видио је у фочанском котару како је један тежак, кад је жео жито, оставио на њиви неколико руковећа. Питајући тежака за кога то оставља, одговори му: „Ово остављам божјим птицама, да се и оне нахране“. Још му је исти тежак казао, да му сваке године боље роди жито на ономе мјесту, гдје је оставио за птице него у осталој њиви[3]).

И на Попову пољу кад тргају кукуруз, оставе гдјекоји клип на трстици, велећи, да је то дар земљи што је добро родила[4]).

Узидање.

Кад се нова кућа гради, узидају у темељни камен или у зид, т. ј. жртвују духовноме господару земље:

---

[1]) Дивљан. [2]) Шћепан и Д. Грђић. [3]) Кнежевић. [4]) Пупић. У Словенаца у јужној Штајерској остављају винцарји (виноградари) у Халозама (близу Оптуја) један грозд у винограду, да би се трс напио и друге године опет добро родио, даље с истог разлога једну јабуку на дрвету јабуци, крушку на крушци.

1. новаца или
2. овна или јање,
3. ороза или тукца,
4. вино.

Да се новци и овдје често нађу у зидинама оборених кућа и да се још данас узидају сребрени и папирнати новци, каткад у вриједности до 100 фор., то је опће познато.

Мање опћените су остале жртве. Кад су у Бос. Градишци градили источно-православну школу, сазидали су у темељ овнујску главу[1]). У Тешњу закоље богатији на темељу нове куће овна или јање, а сиромашнији пијетла или тукца[2]). И у Гацку закоље богатији на први камен темеља овна или јање, а исто тако закољу на шљемену овна, а крв пусте да цури низ зид. Још међу на кров куће аршин два црвене чохе, онда марамâ, фермênâ, мастике и т. д. Ово све иде неимару и зидарима[3]). Како у Гацку, овако је и на многим другим мјестима, н. пр. у Власеницама, у Посавини и др. У Посавини доносе и комшије дарове на кров[4]).

Кад је у Новоме прије неколико година један газда направио нову кућу, па из старе куће прешао у нову, расјекао је живог младог пијетла по половини, па једну половину бацио на једну страну куће, а другу половину на другу страну[5]). На Горици у Сарајеву прије него ће се уселити у нову кућу, одсијече кућни старјешина пијетлу главу на кућном прагу, јер би иначе неко од укућана морао умријети[6]). — Кад се ископа темељ новој кући и кад се метне први камен, обичај је у Сарајеву, да зидар удари један пут чекићем по оном камену, а газда куће купи неколико литара вина, те прву чашу проспе на темељни камен, а остало однесе кући, да ово попију укућани, и то по старости, т. ј. најприје муж, онда жена и т. д.[7]).

Да су у стара времена и људе узидавали, на то нас сјећа прича о зидању вишеградског моста и друге приче. Вели се, да је неимар Митар градио вишеградски мост седам година,

„Што је Митар у дан начинио
Оно нешто ноћом баталило".

Сад је Митар позвао вилу посестриму да му у помоћ буде. Али му ова одговори, да му не може на помоћи бити, јер јој њезине сестрице не даду. Нека узида двоје дјеце па ће ћуприја остати. Једноме дјетету треба да буде име „Стоја", а другоме „Остоја", да ћуприја стоји и увијек остане. Након дугог тражења нађу двоје дјеце под овим име-

---

[1]) Петковић. [2]) Дакић. [3]) Грђић. [4]) Симић. [5]) Кондић. [6]) Турић. [7]) Чубелић.

нима у једног сељака, те их на силу одузму и живе узидају, једно с једне, а друго с друге стране[1]).

Libationes.

Кад се ракија пече, излије прву чашицу испечене ракије на земљу онај, чија је ракија. Овако раде источно-православни у Требињу и католици у Травнику[2]). Кад се у кључком котару донесе вода у кућу, онда увијек одлију неки дио на земљу прије него ли почну пити[3]). Тога се држе и у Сарајеву[4]). У Требињу одлијевају воде само ако се вода у вечер донесе с извора, или ако се (такођер у вечер) уточи из бурилâ, која стоје пред кућним вратима. Док стојиш код бурила, не смијеш се напити[5]). Ово не ће бити либација, него чишћење воде од нечастивога. — Сељаци прије него се напију воде на чесми или врелу хоће најприје мало пролити на земљу.

б) Чишћење земљом.

О упораби буса код божјег суда види већ спомену ту расправу. Земљом се куну, н. пр.: „Тако ми земље!“ — „Земље ми, у коју ћу лећи, тако је!“ — „Земља ми кости изметала, ако није тако!“ — Јер је земља по народном вјеровању чист елеменат, не ће она ништа нечистога у себи трпјети. На овом вјеровању оснива се клетва: „Земља те избацила!“ или „Земља ти кости измећала!“ Ако закопају човјека, који је за свог живота починио велике гријехе, н. пр. тукао оца или мајку, гријешио проти нарави и т. д., а тај се човјек пред своју смрт није ни исповједио ни покајао, онда тврде, да ће га земља сигурно из себе избацити.

Ето један примјер:

По народном приповиједању догодио се је у Ливну године 1878., кад је аустро-угарска војска уљезла, слиједећи случај: Неки житељ, о којему се говорило да је свакојака зла учино, пуцао је из своје куће на војнике, кад су ови Ливно запосјели, те је код ове прилике погинуо. Закопали су га на гробљу, а иза неколико дана извалио се мртвац црн као угљен! Укопају га други пут, али не прође ни пô сата, а мртвац искочи опет на земљу. Сада дозваше једну жену, која је била првим дјететом збабна и замоле је, да дотјера на магарици воде на гробље. Међутим свезаше скотну кују у гроб код мртваца.

---

[1]) По причању Кулиновића. Испореди тиме пјесму: „Зидање вишеградске ћуприје“. [2]) Черовић и Лауш. [3]) Бањац. [4]) Деспић. [5]) Черовић.

Кад је жена дотјерала воду, сасуше цијело буре на мртваца и кућу, а онда брже боље затрпаше гроб и побјегоше кући. Кажу, да се од тада мртвац није више избацивао[1]).

4. Штовање ваздуха.

а) Управитељи ваздушних појава.

Како су се звали у поганско доба духови или богови, који су управљали појавама у ваздуху или временом, наиме вјетром, громом, кишом и ледом, то је овдашњи народ већ заборавио. На мјесто поганских имена и управитеља, — ако се нијесу природне силе поособиле — поставише се хришћански управитељи са хришћанским именима, као: Стјепан, Прокопије, Илија, Огњена Марија, Блажена Марија (или Мироносна Марија). Њихово штовање као управитеље вјетра, грома, кише и леда изражава народ на првоме мјесту тиме, да за њихових дана, који долазе уз највећу жегу, никако не ће да ради на пољу (на ораницама, ливадама, виноградима и шумама), бојећи се, да му вјетар, гром и т. д. не би нахудио.

I. Вјетар.

На Гласинцу не смије народ ништа радити на Стјепан-дан (14./2. августа), јер он има у својој власти вјетар. Ко ради на његов дан, ономе ће вјетар велику штету учинити. За то га и зову „Вјетрени дан[2])“. И у Посавини не смије се радити на дан Стјепана „вјетровитога“, јер он шаље вјетар, који разноси љетину, н. пр. сијено. Особито чува се онај да у тај дан ради, коме је крсно име Стјепан[3]). И у сарајевској околици (н. пр. у селу Осјеку) је Стјепан заштитник вјетра.

У Крајини и у Херцеговини је особито Прокопије (20./8. јула) заштитник вјетрова. Ту не ће тај дан радити ни источно-православни, ни мухамеданци, на више мјеста ни католици, бојећи се, да им вјетар не би однио уплашћено сијено у облаке. У чајничком котару гоне сељаци оне, који раде тај дан[4]).

На Купрешком пољу светкују особито Огњену Марију (29./17. јула) и Мироносну Марију (3. августа, 22. јула), јер се боје вјетра, да им не би на житу и на трави нашкодио[5]).

---

[1]) Бошкић. [2]) Беговић. [3]) Стојић. [4]) Јово Јовановић. [5]) Марко Поповић.

Вјетар чувар обрезаних ноктију.

Многи веле, да обрезане нокте треба замотати у једну крпицу и бацити гдјегод у крај ријечима: „Ја вјетру дајем нокте, а вјетар мени кад ми затребају“. То се ради тобоже за то, што се вјерује, да ће се на страшном суду питати за нокте, гдје их је ко оставио[1]).

Стухе гоне вихоре.

У Љубињу угоне малу дјецу у кућу кад је вихор, јер кажу да стухе гоне вихор[2]).

Утишање вјетра у Гацку.

Кад вјетар пуше, баце у гатачком котару један комад од подеране хаљине, ципеле или опанка у ватру, да би се вјетар утишао[3]).

II. Гром.

Управитељи грома јесу у Гацку: Прокопије, Огњена Марија, Блажена Марија и Илија (двадесетога јула). Овијех дана не ће ту радити ни источно-православни, ни мухамеданци, јер се боје грома. У Чајничу светкују Прокопијев дан не само источно-православни него и мухамеданци. Пошљедњи ће сада увијек питати, кад је „влашки Прокопа“. Прича се, да један мухамеданац није светковао Прокопа, па му је за то гром ударио у кућу и дјецу му побио. Кашње је тај човјек увијек питао: „Кад ће доћи онај влашки Прокопа, што моју дјецу покопа[4])“.

III. Туча (град, крупа, лед).

Кад пада туча, онда зову којег познатог утопљеника, да не дâ тучи у жито. На Гласинцу зову Ћетка Коранића, који се прије двадесет година утопио у ријеци Дриначи више Зворника. Још метну ту пред кућу синију и на синији хљеба, воска и кашику[5]).

И у селу Стрмници, четири сата од Власеница, дозивају именом пошљедњег утопљеника, те му говоре: „Води град преко планина, изгинусмо сви![6])“

Исто тако дозивају на Романији и на Купрешком пољу пошљедњег утопљеника у помоћ, кад пада велика крупа. Гимназијалац Бабић чуо је једног сељака, како је изнесавши синију и на њој соли, хљеба и кашику почео викати: „Ој утопљењаче Јово, носи крупу са собом у

---

[1]) Кулиновић. [2]) Ћоровић. [3]) Дивљан. [4]) Д. Грђић из Гацка и Ј. Јовановић из чајничког котара. [5]) Беговић. [6]) Мат. Поповић.

море!“ На Купрешком пољу вичу: „Н. Н., води вријеме на планине![1])“ У Гацку зову жене онога, који је најпошљедњи умр'о, те га моле, да устави град. Осим тога носе из куће синију, сађак и маше. У Невесињу изнесу пред кућу синију, машу и сађак, који се преврне. Ако виде орла крсташа, онда веле, да је он град довео, па да ће онуда падати, куда је орао пролетио. Исто кажу у Гацку, па за то тога орла проклињу[2]). У Посавини око Шамца изнесу на поље синију, троног (сађак), ожег (машу), кашику, вилушке, соли и хљеба[3]). У Модричима изнесу ожег и икону св. Ђорђије[4]).

У Крајини, Посавини, на Купрешком пољу и др. звоне црквеним звоновима, да лед престане падати. Становници око манастира Гомионице (6 сати од Бањелуке) причају, да град не побије оне предјеле, докле глас звона допире[5]).

б) Љуљање на Ђурђевдан (purgatio aere).

По свој Босни и Херцеговини обичај је на Ђурђевдан, да се свијет, особито млади, љуља на љуљачки. Једни кажу, да их онда цијеле године не ће грозница ухватити, други да их цијеле године не ће леђа болети, трећи да ће сву годину бити лаки и окретни. У чајничком котару прво је што раде на Ђурђевдан рано у јутру прије сунца, да се најприје љуљну на љуљачки, па онда да се умивају омахом, да буду сву годину лаки и да се и они брже обрну на другу годину. — Испореди тиме атенску љуљачку светковину „Αἰώρα“.

(Наставиће се.)

[1]) Марко Поповић. [2]) Д. Грђић и Говедарица. [3]) Стојић. [4]) Марковић. [5]) Зрнић, Стојић, Марко Поповић и Кочић.

Starine kotara županjačkog u Bosni.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský.**

Kada sam godine 1891. govorio o prehističkim i rimskim razvalinama i gragjevinama u poriječju Sane[1]), obećao sam pri kraju, da ću opisati drugi jedan kraj, u kome se ostanci iz prehističkog doba u mnogo većoj množini nahode nego iz rimskog doba, te sam pri tome imao na umu županjački kraj, gdje sam prigodom montansko-geološkog ispitivanja našao čitavo čislo nasutih gradina.

Megjutim je gragjevni savjetnik Ballif u svome djelu o rimskim cestama[2]) opisao čitavu mrežu rimskih cesta u današnjem županjačkom kotaru, pa kad sam jednom prilikom god. 1892. onamo došao, naišao sam i na više tragova rimskih naseobina i utvrda, ali je ipak množina prehističkih gragjevnih ostanaka u onome kraju bila daleko viša od rimskih.

Najznamenitiji je dio županjačkog kotara Duvanjsko polje, kome u sjevernom dijelu leži grad Županjac ili Duvno.

To polje, visoko 860—900 *m* nad morem, ima od Han-Marijana do Mesihovine sjeverojužnu dužinu od 20 *km*, a od Mandinog sela do Kovača ima najveću istočnozapadnu širinu od 9 *km*.

Megju Mandinim selom i Kongorom odvaja se jugoistočno prama Lipi od toga polja pobočna dolina, koja je duga oko 4 *km* i ima poprečnu širinu od 2 *km* po prilici. Druga pobočna gotovo trouglasta dolina prostire se izmegju Kovača i Kola prama sjeverozapadu u dužini od $5^1/_2$ *km*, pa se zašiljuje na zapadu od Stipanića pri dnu važnoga prijemeta Prevale.

To veliko polje protječe Šuica, koja dolazi sa sjevera, te se od prilike nasred polja savija u luk prama zapadu, kod sela se Kovača gubi u ponoru, te iza podzemnog toka od nešto više nego 5 *km* kod sela Vrela opet izbija na dvor, za tim pod imenom Ričine protječe Buško blato, te se opet gubi blizu sela Ljeskovače u više ponora.

[1]) „Glasnik" 1891., str. 431 i d. „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" 1893., I., str. 203 i d.

[2]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", Beč 1893.

Prije rečenog svog zavoja prama zapadu prima Šuica potok Drinu, koja joj pritječe od juga. Za velike ljetne suše ostaju od Šuice samo mjestimice lokve, dok potok Drina i druge pritočice u ljetu većinom sasvim presuše.

Srednje, dublje partije Duvanjskog polja redovno su od jeseni do proljeća močvaraste, pa se za to upotrebljuju samo kao livade i pašnjaci,

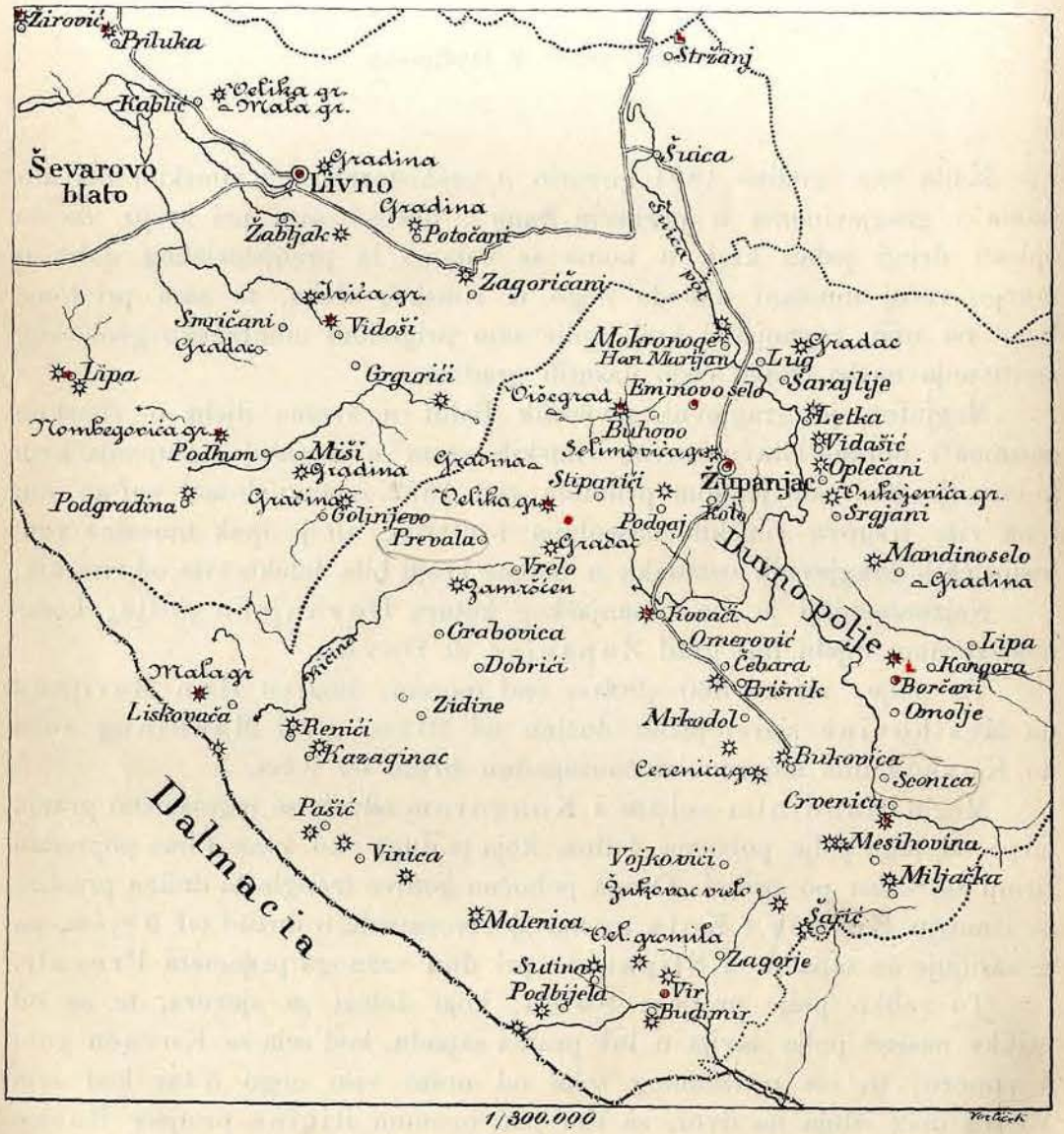

Slika 1.

dok se poviši okrajci obragjuju kao njive. To je ujedno uzrokom, što srednji kraj polja nije naseljen, već su sva mjesta u okolo s kraja nanizana, kako je to po množini nasutih gradina već u prehistoričko doba

bilo i kako se to po ostalim poljima krša, kao n. pr. uz Buško blato ili uz Ševarevo blato kod Livna takogjer i danas može vidjeti.

Preko spomenutog već klanca Prevale dolazi se na drugo veće polje, Buško blato, visoko oko 700 *m* nad morem, koje je južni produžak prostranog Livanjskog polja i kome južni dio još pripada županjačkom kotaru. Prilike Buškog blata sasvim su slične onima u Duvanjskom polju, s tom samo razlikom, što je blato u jesensko i zimsko doba sasvim poplavljeno, pa s toga razloga manje vrijedi za usjeve nego za livade.

Manjih polja ima još kod Vinice na jugu Buškog blata, kod Roškog polja istočno od Vinice i kod Vira južno od Roškog polja. Ostalo zemljište u kotaru veoma je krševit gorski kraj, koji je vrlo slabo naseljen, ali ima divnih pašnjaka za stoku tako, da je stočarstvo i danas tamošnjem žiteljstvu glavnim izvorom privrede. To zemljište mora megjutim da je već u doba rimskog gospodstva bilo tako krševito, jer mnoge usječene kolotečine rimskih cesta leže na visini današnje površine onog zemljišta.

Pošto smo barem u glavnim crtežima, upoznali zemljište županjačkog kotara, hoću da pomoćju pridane ovdje pregledne karte, *slika 1.*, u kratko opišem ostanke iz drevnog doba, za koje sam saznao. U pogledu te karte primjećujem samo, da su u njoj nasute gradine označene crno s običnim znakom za trgjave, dok su rimski ostanci običnim znamenjima crveno označeni.

A. Ostanci iz prehistoričkih vremena.

Kada se od sjevera primičemo Duvanjskom polju, vigjamo još u klancu Šuičinom sjeverno od sela Mokronoge dvije nasute gradine, megju kojima u dubokom jarku rečeni potok onamo skreće. Veća od njih, nazvana Velika gradina, leži na lijevoj obali Šuice i sastoji od poprečnoga nasipa, koji gotovo trouglast, odregjenim klisurama ogragjen zaravanak zatvara od ravnog zemljišta, koje se sjeverno iza njega prostire.

Kako pridana ovdje *slika 2.* pokazuje, uzdiže se taj nasip u sredini poput gromile, te se s obje strane spušta prama strmim obroncima. Od istoka prama zapadu dug je 45 *m*, u sredini je s polja 4 *m*, iznutra pak 6 *m* visok, te mu je ovdje temelj od sjevera k jugu širok 22 *m*. Oko spoljašnog sjevernog podnožja nasipa prostire se u sploštenom luku od jednog kraja hrida do drugog 62 *m* dug, nizak nasip, kome je visina 1 *m*, a temelj 3 *m* širok; udaljen je za 1·5 *m* od podnožja velikog nasipa. S istoka, juga i zapada samo odronjenim klisurama zaštićen zaravanak lagano se spušta k jugu, te je od podnožja nasipovog od južnog svog rta dug 53 *m*.

Spram toga iza Šuičinog klanca ima na desnoj obali posve slična, manja nasuta gradina, Mala gradina, u koje je zaravanak na jednome kuku s jugozapadne strane zatvoren poprečnim 3 *m* visokim nasipom, koji se u dužini od 30 *m* po prilici prostire od jednog kraja do drugog. Kako nasipi, tako i ogragjene površine obiju gradina zasute su velikom množinom, rukom gragjenih, ilovastih rbina.

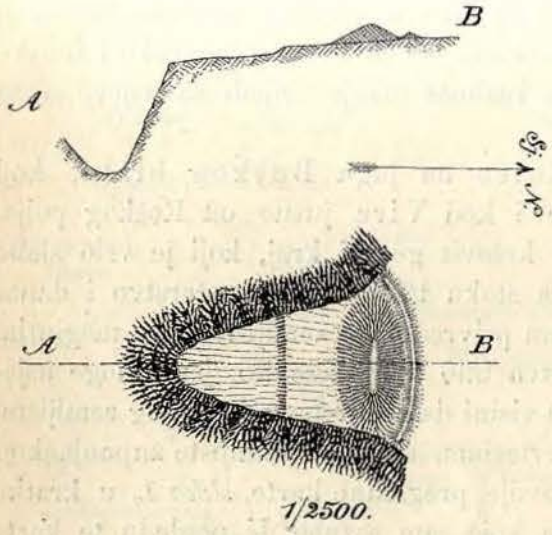

Slika 2.

Najposlije valja još spomenuti dvije gomile nedaleko od Velike gradine, koje stoje istočno kraj županjačke ceste u Šuicu.

Kada se sad obrnemo od Mokronoga na jugoistok prama kratkoj i uskoj pobočnoj dolini kod Eminovog sela, onda na sjeverozapadu na brdu Orlovcu vidimo veliku kamenitu gromilu, a zapadno od tog sela na jednom kuku vidimo nasutu gradinu Buhovsku gradinu. Ta četverouglasta gradina s jednostavnim, zatvorenim nasipom, duga je oko 45 *m* i široka 30 *m*. U nutrašnjosti nasipa vigjaju se mnoge ilovaste rbine od posuda, gragjenih prostom rukom, ali ima i lijepom zidanih temelja i rasutih komada klaka. Lijep tih zidina nije doduše izmiješan ciglom, a isto tako nijesam ja ovuda našao na površini komada rimske opeke niti rbinâ od ilovastih posuda, ali te zidine ipak smatram rimskima, pa će biti, da su Rimljani prijašnju nasutu gradinu zapremili radi zaštite svoje naseobine kod Eminovog sela, o kojoj ćemo kasnije još govoriti.

Ako se otuda vratimo u Duvanjsko polje, te pogjemo putem prama Županjcu, to ćemo tik pred gradom naići na nasutu Selimovića gradinu, koja zapadno uz cestu leži u ravnici.

Slika 3. prikazuje nam pogled, a *slika 4.* tlocrt i dva presjeka te prehistoričke gragjevine, koja je smještena na vrlo niskoj uzvisini u ravnici. Pogled, *slika 3.*, nacrtan je s istočne strane, pa se u zatku slike vidi i Gradina kod gaja, o kojoj će kasnije biti govor. Nasuta je gradina eliptična s jednostavnim nasipom, koga je na istočnoj strani djelomice nestalo. Na zapadnoj strani kao na najvišjoj tački uzdiže se nasip u dužini od 24 *m* na način gromile do spoljašne visine od 8 *m* i do nutarnje visine od 11·6 *m*, pri širini temelja od 47·8 *m*. Od gromile prostire se nasip na obje strane, bivajući na sjevernoj strani sve niži,

u dužini od 88 *m*, a na južnoj i istočnoj strani u dužini od 118 *m*. Sva je gragjevina od zemlje i od neogenog lapora iz onog kraja, te nam

Slika 3.

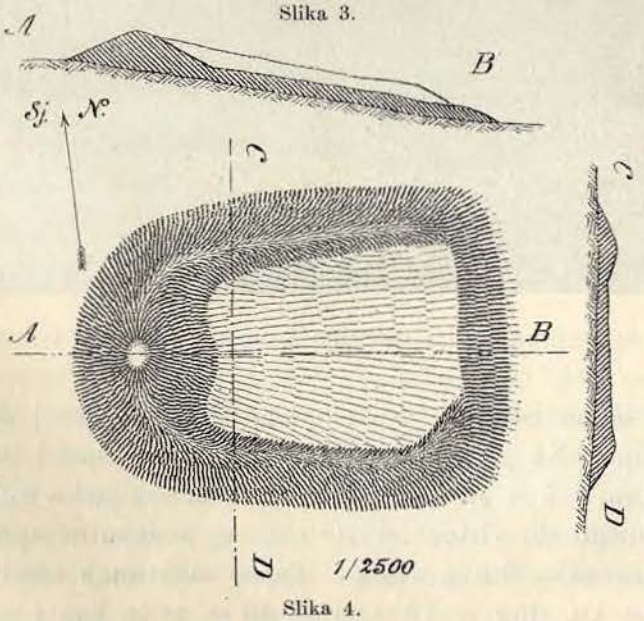

Slika 4.

prikazuje ogromnu radnju od nasutih okruglim brojem 41.000 m^3. Ogragjeni zaravanak od 81 *m* istočnozapadne dužine i 50 *m* sjeverojužne širine

spušta se blago prama istoku, te je, kao i pristranci gromilâ, zasut množinom rbina ilovastih posuda, gragjenih prostom rukom, megju kojima ima i ulomaka od žrvnjeva.

Druga gradina, Gradina kod gaja, sjela je zapadno od grada Županjca na brdu, koje doduše nije strmo, ali dominira. Pogled na tu zanimljivu gradinu sa sjeveroistočne strane prikazuje priklopljena ovdje *slika 5.*, a tlocrt joj i presjeke *slika 6.*

Na zapadnoj je strane nasip i ovdje na način gromile uzvišen, te se od ove gromile pobočni nasipi razilaze na obje strane, spuštajući se sve

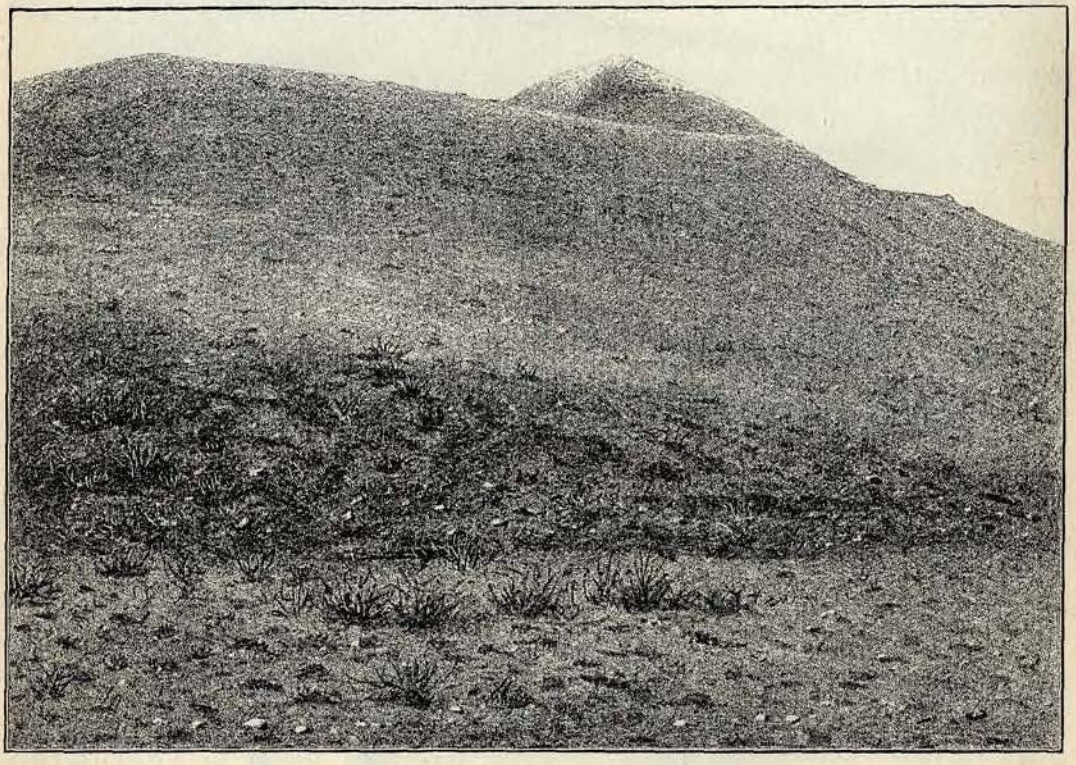

Slika 5.

niže, tako da se na istočnoj, a djelomice i na sjevernoj strani jedva još raspoznaju nasipi. Na jugozapadu i na jugu ima ispred nasipa još jarak od 1·7 *m* dubljine i 5 *m* širine na dnu. Sa dna tog jarka uzdiže se gromila, na spoljašnoj strani do visine od 10·5 *m*, te je iznutra spram ogragjenog okruglastog zaravanka 9·6 *m* visoka. Taj se zaravanak sasvim blago spušta prama sjeveroistoku, dug je 79 *m*, širok 48 *m*, te je kao i pristranci nasipa i dno jarka zasut množinom ilovastih rbina od sugja, gragjenog prostom rukom i ulomcima žvrnjeva od nekog crvenkastog konglomerata.

Kraj Gradine kod gaja vodi dalje na sjeverozapad put na Vučije polje, gdje na sjevernoj strani vrh izvora Ostrošca ima okruglasta glavica, nazvana Gradac. Nego se na glavici ne može razaznati nikaki trag nasipu ili temeljnom zidu niti rasutim rbinama od ilovastog sugja. Vjerojatno je s toga, da je ta glavica samo po svom okruglom obliku stekla ime Gradac.

U najzapadnijem kutu toga polja sjedi nadalje na kuku neke strme vapnenaste glavice Višegrad, koji megjutim nije ništa drugo, već gromila eliptičkog temelja, duga 10 *m*, široka 6 *m*, a visoka oko 5 *m*, kojoj je

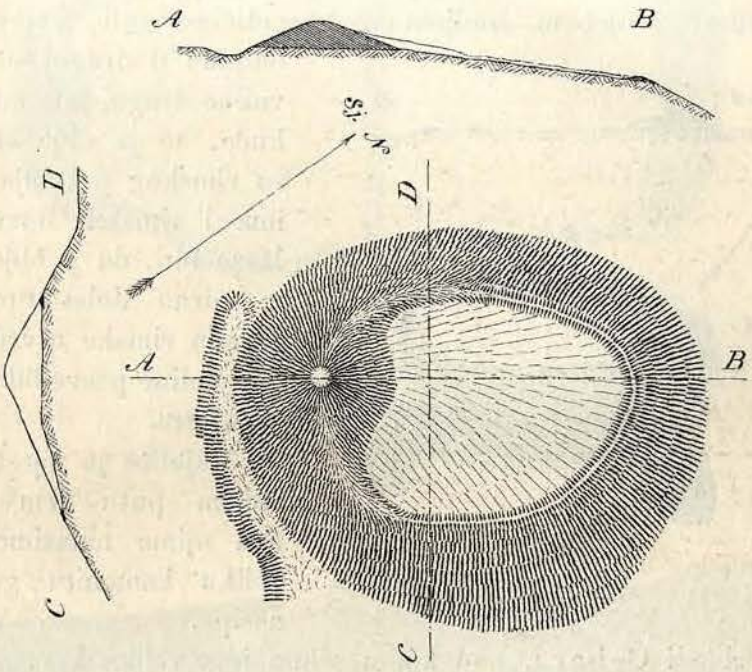

Slika 6.

površina zasuta ilovastim rbinama od sugja, gragjenog prostom rukom i komadima ilovače. Od vrha glavice ima veoma lijep pogled na cijelo Duvanjsko polje, pa ja mislim, da je ovdje bilo prehistoričko žrtvište.

Ako se otud vratimo u Duvanjsko polje, pa pogjemo uz zapadni mu kraj prama jugu, naići ćemo zapadno nad selom Kovačima na prvu gradinu. Ta je uska nasuta gradina, kako nacrt i presjek, *slika 7.*, pokazuje, pružena od jugoistoka prama sjeverozapadu, te joj je unutrašnji prostor dug 68 *m* pri najvećoj širini od 24 *m*.

Na sjeverozapadnom kraju uzdiže se visoka gromila od 6 *m* visine, koje se na istočnoj strani hvata posve kratak nasip. Drugi nasip od

120 *m* ukupne dužine po prilici polazi od južne strane gromile, te u visini od jedva 1 *m* iznutra, ali do 5 *m* s polja obuhvata svu jugoistočnu i jugozapadnu stranu, dok je sjeveroistočna strana posve zaštićena odronjenom strmom klisurom. Nad cijelim hrptom nasipa vide se temelji zidine, uzidane lijepom, izmiješanim komadićima cigle, koji se zid može razabrati i na gromili.

Rbine crvenog rimskog ilovastog sugja i grumenje klaka, ali i mnoge rbine prostom rukom gragjenog sugja svuda su po gradini rasute. I ovdje su dakle Rimljani kasnije upotrijebili prehistoričku gradinu. Zapadno se gradine hvata velika dolina, kojoj se u dnu vigjaju razvaline pravokutne kamenite zgrade s lijepom, izmiješanim komadićima cigle, a sjeverozapadno odonud u drugoj su dolini razvaline druge, isto tako gragjene kuće, te ja obje smatram, da su rimskog postanja, jer onuda ima i rimskih ilovastih rbina. Može biti, da je obje te zgrade u mirno doba upotrebljavala posada rimske utvrde, jer je u dnu doline posve bila zaklonjena od vjetra.

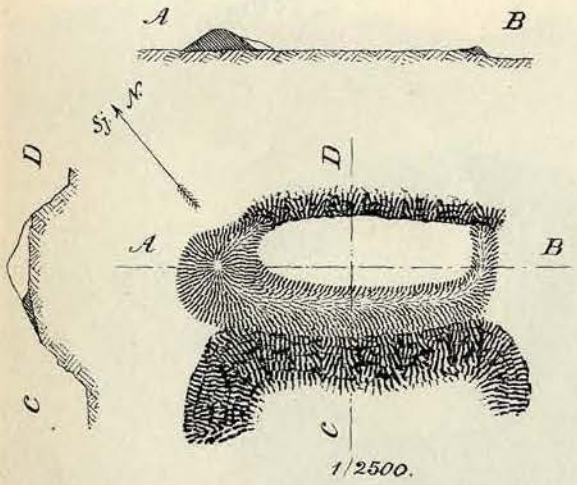

Slika 7.

Najbliže je mjesto na našem daljem putu Omerović, a nad njime nalazimo na visini veliku kamenitu gromilu bez nasipa.

Dalje slijedi Čebara, nad kojim selom ima velika kamenita gromila bez nasipa, ali s tragovima zidinâ, na njoj kasnije uzidanih lijepom, valjda od nekake rimske gradine. Sjeverno od Han-Čebare ima istočno od ceste u polju na groblju, koje se danas još upotrebljuje, gromila od 18 *m* u premjeru i 2 *m* visine, na kojoj su dvije starobosanske nadgrobne ploče. Nešto južnije na istoj strani ceste ima na groblju Desnovači opet jedna gromila od 22 *m* u premjeru, na kome je sagragjena mrtvačnica, a kraj potonje leži osam starobosanskih stećaka.

Izdan južno najbližeg sada sela Brišnika dônjeg vigjamo na jednom gorskom zaravanku prostranu nasutu gradinu, *slika 8.*, nepravilnog eliptičkog oblika.

S juga se nasip uzdiže na oblik gromile širok u temelju 29 *m*, do spoljašne visine od 7 *m* i do nutarnje od 3 *m*, te otuda polazi uokolo zatvoreni nasip spuštajući se sve niže, ali mu se mjestimice jedva razabire

trag. Na 90 *m* od podnožja gromile prostire se preko sve širine nizak poprečni nasip, dug 105 *m*. Ograđeno mjesto od gromile do poprečnog

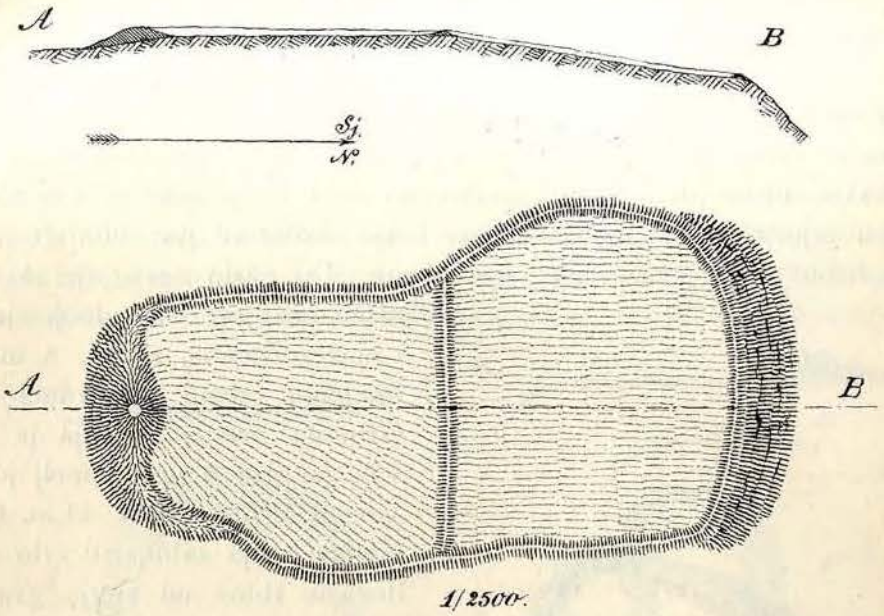

Slika 8.

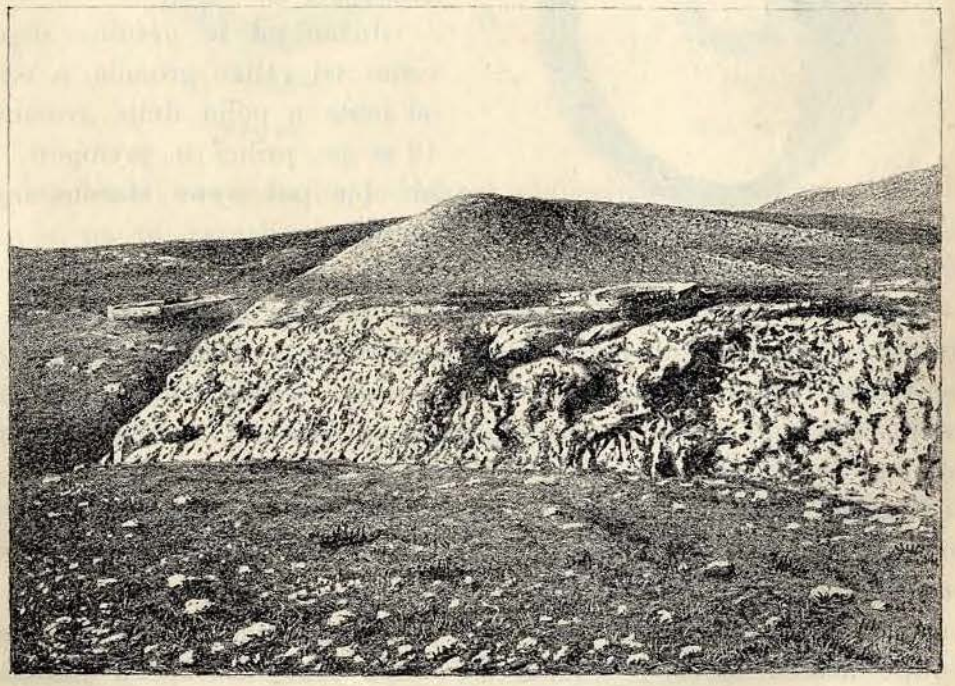

Slika 9.

nasipa blago se spušta prama sjeveroistoku, a od poprečnog nasipa do strmog sjevernog kraja isto tako blago prama sjeveru, zasut je ilovastim rbinama

od sugja, gragjenog rukom i ima sjeverojužnu dužinu od 190 *m*, pri srednjoj istočnozapadnoj širini od presječna 92 *m*.

Zapadno nad selom Mrkodolom, koje sada slijedi, nalazimo na strmom kamenitom zaravanku nasutu gradinu, kojoj pogled sa zapadne strane prikazuje *slika 9.*, a tlocrt i presjek *slika 10.* Ta gradina čini od jugoistoka prama sjeverozapadu pruženu elipsu, dugu 101 *m* s najvećom širinom megju podnožjem gradine i južnim strmim pristrankom od 70 *m*.

Kako obično pri nasutim gradinama toga kraja, tako je i tu nasip na najvišem mjestu, ovdje na sjevernom kraju, uzdignut na oblik gromile, te mu se hrbat ovdje spušta na obje strane. Taj nasip ogragjuje zaravanak samo na sjeverozapadnoj, sjevernoj i sjeveroistočnoj strani, a inače ga zastićuju strmi pristranci hrida. Gromila nasipa s polja je visoka 7 *m*, iznutra 8 *m*, a temelj joj je od sjevera k jugu širok 41 *m*. Od nahogjaja valja zabilježiti vrlo mnoge ilovaste rbine od sugja gragjenog rukom, grumenja za mrvljenje žita, brusova i sl.

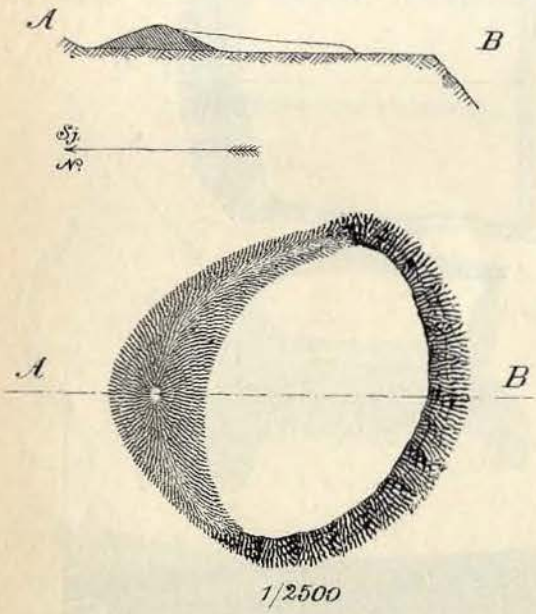

Slika 10.

Južno od te gradine stoje na visini tri velike gromile, a istočno od ceste u polju dvije gromile od 12 *m* po prilici u premjeru, koje su obje pokrivene starobosanskim stećcima.

Uz novu crkvu sela Bukovice, koje je dalje na jug, ima mala, vrlo deformirana nasuta gradina, a u nutrašnjosti njenog okruglastog, sjevernog bedema ima više skeletnih grobova bez priloga, valjda od kasnijeg sahranjivanja. Ilovastih rbina od sugja gragjenog prostom rukom ima ovuda dosta.

Zapadno od te crkve stoji na visokom kamenitom zaravanku druga, Čerenića gradina, *slika 11.*, s jednostavnim okruglim nasipom od 60 *m* u premjeru, koji je s polja mjestimice održan do 4 *m*, a iznutra do 2 *m* visine, ali nema gromilaste uzvisine. Na jugu i zapadu prekinut je taj nasip po jednim ulazom. Nahodi se onuda mnogo ilovastih posuda od sugja gragjenog prostom rukom, a vele, da su nalazili i bronceve.

Isto tako zapadno od crkve ima na predbriježjima Čerenića gradine rasutih deset ovećih gromila, a istočno od sela nasred polja ima jedna

jedincata, travom zarasla gromila sa 20 *m* po prilici u premjeru i 4 *m* visine, nazvana Grobnica.

U južnom kutu Duvanjskog polja leži selo Mesihovina, a sjeverozapadno nad njim nailazimo opet na dvije nasute gradine, koje su samo dubokom raspuklinom rastavljene.

Prva od njih, nazvana Crkvina, *slika 12.*, nepravilnog je eliptičkog oblika od 70 *m* sjeverojužne dužine i 30 *m* istočnozapadne širine. Zaštićuje je s istočne i djelomice s južne strane u sredini 6 *m* visok, ali na obje strane padajući nasip, s ostalih pak strana samo strme odronjene klisure.

Cijeli zaravanak posut je množinom različitog ilovastog sugja, gragjenog prostom rukom, a u sjevernom dijelu nahodimo ostanke zidnih temelja uz

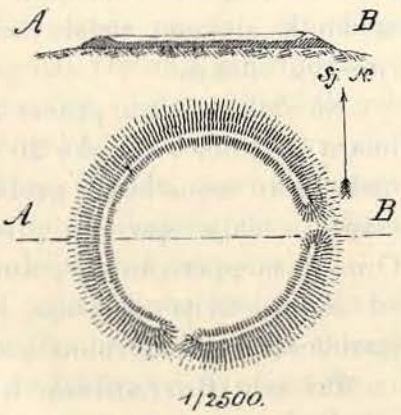

Slika 11.

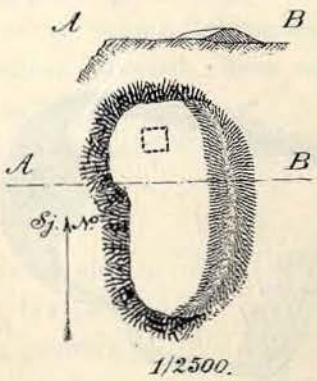

Slika 12.

mnoge komade tesane sedre i klakom oblijepljenog gragjevnog kamena. Južno se uz tu razvalinu nahode četiri starobosanske nadgrobne ploče, te je prilika, da je usred te gradine u srednjem vijeku bila kršćanska crkva.

Druga nasuta gradina, koju prosto zovu Gradinom, leži zapadno od crkvine nad spomenutom već raspuklinom i ima nepravilan eliptički oblik od 240 *m* istočnozapadne dužine pri sjeverojužnoj širini od 75 *m* po prilici. Jednostavni, zatvoreni, ali mjestimice, kao n. pr. na sjevernoj strani vrlo deformirani bedem iznutra nigdje nije viši od 1 *m*, a s polja nigdje ne nadmašuje 3 *m*. Na zaravanku, koji se blago spušta prama istoku, našao sam množinu ilovastih rbina od sugja, gragjenog prostom rukom, a megju njima i malen, červerouglast, probušen uteg od crvene ilovače.

Druge tri nasute gradine, sve tri nazvane naprosto Gradine, nalaze se u humlju južno od Mesihovine, i to jedna južno od sela Miljačke ili Bagarića, druga zapadno od sela Šarića, a treća jugoistočno od sela Vojkovića nad vrelom Žukovac. Da te tri gradine postoje, zajamčio mi

je tome predmetu vješti, ali na žalost već pokojni nadšumar Geschwind iz Travnika, ali ih sobom ne mogoh obaći, pa ništa pobliže o njima ne umijem reći.

Kada se sad obratimo prama istočnom kraju Duvanjskog polja, pa njime pogjemo prama sjeveru, naići ćemo na jednu gradinu jugozapadno od sela Crvenice. Ona ima eliptičan oblik, pa će biti identična s razvalinom Skenderijom, što je Bakula spominje[1]). Povodom tomu, što su ovu gradinu kao i mnoge druge nasute gradine u županjačkom kraju smatrali razvalinom sredovjekog grada, bilo je valjda to, što se u nutarnjosti gradine osim rbina od ilovastog, prostom rukom gragjenog sugja još nahodi i rasuto grumenje klaka, kao i tragovi temeljnih zidova, uzidanih klakom, valjda od kakog rimskog zdanja.

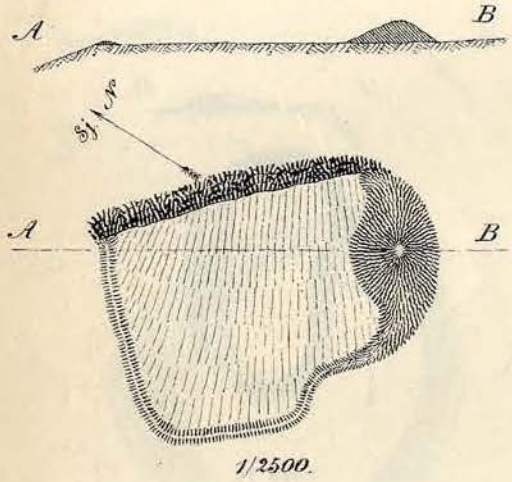

Slika 13.

Na daljem putu prama Seonici ima u jednome redu oko 20 gromila, onda na seoničkom groblju njih četiri, a dalje sjeverno pred selom Omoljem opet su dvije, a na jednoj od zadnje dvije položene su dvije starobosanske nadgrobne ploče.

Pri selu Borčanima, koje sada slijedi, ima na sjeverozapadnoj oštro odvojenoj kosi gore Liba, ili po narodnjem izgovoru Hliba jedna gradina, koju zovu gradina Borčani, koja prama *slici 13.*, povodeći se za konfiguracijom brda, ima nepravilan četverouglast oblik, a pružena je od jugoistoka prama sjeverozapadu.

Na jugoistočnoj je strani bedem uzvišen na oblik gromile, te pri širini temelja od 30 *m* dostiže visinu od 7 *m*. Nasipi, koji s obje strane polaze od te gromile, i od kojih je jugoistočni posve kratak, zatvaraju samo jugoistočnu, jugozapadnu i sjeverozapadnu stranu, dok strma sjeveroistočna strana nije bila zaštićena. Na sjeverozapadnoj strani opada nasip do 1 *m*, pače i do 50 *cm* visine nad unutrašnjim prostorom, a s polja prelazi u pristranke brda. Zaravanak od 97 *m* dužine spušta se lagano prama jugozapadu.

Na gromili vigjaju se ciglom pomješanim klakom uzidane zidine nekog rimskog zdanja, kako se čini, okrugle kule. Uokolo našao sam

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina.“ Splijet 1867., str. 135.

množinu ilovastih rbina od sugja, kako prostom rukom, tako i na točilo gragjenog, megju potonjim ručice od amfora; nadalje komade rimskog ćeremita, zatim oblutke, žrvnjeve, komade željezne troske, ulomke male broncane posude i jedan srebrni rimski novac. Nema po tome sumnje, da je nasuta gradina Borčani kasnije bila po Rimljanima naseljena, o čemu će u ostalom kasnije još biti govora.

Ako na našem putu prijegjemo poprečnu dolinu kod Lipe, onda na osamljenom hridu na sjeverozapadu Mandinog sela vidimo nasutu gradinu, Mandina gradina, u kojoj je u novije doba sagragjena na daleko pogledna istočno-pravoslavna crkva. Na istočnoj strani okruglastog bedema, koji je od istoka prama zapadu dug 60 *m*, a od sjevera k jugu 55 *m* širok, uzdiže se suhozidina u vidu gromile do visine od 4·5 *m*, pri širini temelja od 20 *m*, te otuda na obje strane polaze nasipi, koji se megjutim naskoro sasvim izgube. Gromila je prigodom gradnje crkve veoma deformirana, ali je pri otkopavanju ujedno otkrivena golema množina ilovastih rbina od posuda, gragjenih rukom. I brdski zaravanak, koji se lagano spušta prama zapadu, sasvim je zasut ovakim rbinama od sugja, megju kojima sam našao i pečene ilovaste grude i ulomke od žrvnjeva.

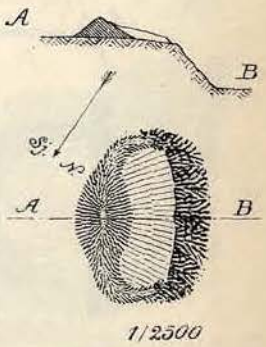

1/2500
Slika 14.

Nad jugoistočnim krajem Mandinog sela stoji nadalje velika gromila, koju takogjer zovu Gradinom, a nedaleko od ove ima druga, manja gromila.

Dalje prama sjeveru nailazimo megju selima Srgjani i Oplećani na kuku, koji se je pružio u polje, nasutu Vukojevića gradinu, *slika 14.* Ona sastoji od eliptičke gromile visoke oko 6 *m*, s temeljem od istoka k zapadu oko 20 *m* širokim, koja gotovo svu istočnu stranu gradine zaprema. S obje strane hvataju se te gromile bedemi, koji po malo opadajući u oštrom luku zatvaraju sjevernu i južnu stranu, dok je zapadna strana tik ostrmine hrida ostala nezaštićena. Sjeverojužna dužina utvrgjenog zaravanka, koji se prama zapadu lagano spušta, iznosi 45 *m*, dok nasuprot istočnozapadna širina od podnožja gromile do ostrmine ima samo 12 *m*, tako da tlocrt cijele osnove izlazi poput šestila za mjerenje debljine (Greifzirkel). Rbinâ od sugja, gragjenog prostom rukom, samo sam nekoliko našao na ovoj gradini.

Sjeverno nad selom Oplećanima ima još jedna druga nasuta gradina, Oplećanska gradina, *slika 15.*, koja je megjutim, kako se čini, s bilo kakvog razloga ostala nedovršena. Ona sastoji od jednostavnog bedema na obluk, koji je očevidno imao da se s obje strane hvata ostrmine na zapadnoj strani i da zaštićuje sjeverojužni 45 *m* dugi i 30 *m* široki zara-

vanak. Na sjevernoj strani otpočinje u istinu bedem u visini od 1 *m* pri samoj ostrmini, ali se naglo uzdiže do 5 *m*, a na južnoj strani s istom visinom u daljini od 10 *m* od ruba ostrmine najednoć prestaje. Pošto je na južnoj strani te gragjevine zemljište posve ravno, to je nasipima opasani prostor na toj strani posve otvoren i nezaštićen. Prilika je, da gradina u istinu nije bila naseljena, jer sam ovuda uzalud tražio ilovastih rbina, kakva se na ostalim gradinama vazda nahode.

Nedaleko od te nasute gradine stoje na visoravni dvije gromile.

Sjeverno nad selom Vidašićima, najbližeg sela, koje sad slijedi na našem putu, ima na kamenitoj visoravni opet nasuta gradina, Vidošićka gradina, koja prema pridanoj ovdje *slici 16.* ima oblik potkove. Svu istočnu stranu zaravanka od 50 *m* sjeverojužne dužine i 30 *m* širine, koji se prama zapadu lagano spušta, zaprema velika, 10 *m* visoka i pri temelju

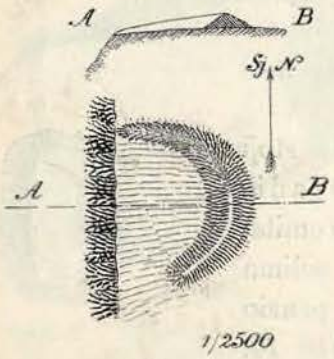

Slika 15.

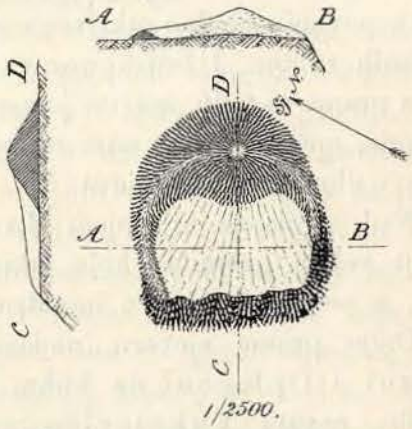

Slika 16.

34 *m* široka gromila, koje se s obje strane hvata po jedan, prema krajevima sve to niži bedem. Južni bedem dosiže samo do sredine južne strane po prilici, gdje na domak ostrmini prestaje. Sjeverni se pak nasip prostire duž jedne raspukline, koja mu uz podnožje teče, pa sve do sjeverozapadnog kuta cijele gragjevine, tako da samo rubovi ostrmine na zapadnoj i djelomice na južnoj strani ostaju otvoreni. Na zaravanku i pristrancima nasipa ima množina ilovastih rbina od sugja, gragjenih prostom rukom i pečenih komada ilovače.

Od opisanih ovdje nasutih gradina posve različit oblik ima gradina na sjeveru sela Letke, koje sada slijedi, prikazana u *slici 17.* Ona čini posve nepravilnu elipsu, kojoj se u jugozapadnom kutu pri kraju zapadne ostrmine uzdiže gromila od 25 *m* u premjeru, s polja na 8 *m*, iznutra na 6 *m* visine. Te se gromile s istočne strane hvata nasip, prema kraju sve to niži, tako da je na istočnoj strani zaravanka iznutra samo 2 *m*, a s polja samo 1·5 *m* visok, te se u jugozapadnom kutu na dohvat ostrmine sasvim izgubi.

S polja pak prostire se duž podnožja sjevernog nasipa raspuklina u stijeni tako, da je nasip s polja oko 10 *m* visok. Na južnoj i istočnoj strani ima izvan nasipa ravno zemljište, ali je ono nešto niže od unutrašnjeg prostora, tako da je nasip istočne strane s polja još 8 *m* visok. Zatvoreni prostor spušta se lagano prama zapadu, te je istočnozapadno megju podnožjem nasipa i ostrminom 40 *m* širok, sjeverojužno nasuprot od jednog podnožja bedema do drugog 75 *m* dug. Zaravanak, isto tako pristranci nasipa posve su zasuti ilovastim rbinama od sugja, gragjenog prostom rukom.

Letkom dostigli smo najsjeverniju nasutu gradinu na sjeveroistočnom kraju duvanjskog polja. Na špccijalnoj karti ima doduše još sjeverno nad selom Sarajlijama jedna tačka Gradac, koja je prilično daleko u kršu. Po tome, što sam saznao mnogim raspitivanjem, taj je Gradac samo malešan zaravanak bez traga nasipima ili kakvoj gromili, niti tamo, kako vele, ima rasutih rbina. Ja se za to nijesam dao na mučni put do Graca.

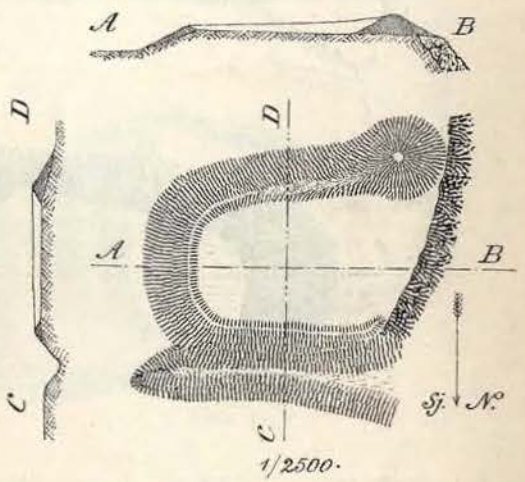

Slika 17.

Ako se sada od Letke vratimo prama Županjcu i dalje u pobočno Stipanićko polje, opazićemo već iz daleka na visokom jednom brdu, od prilike 3 *km* sjeverozapadno od pošljednjeg sela impozantnu, golemu gromilu, koju takogjer zovu gradinom. Nema kod nje nasipâ, ali je sva zasuta ilovastim rbinama, pa bih ja rekao, da je to bilo žrtvište ondašnjih prehistoričkih žitelja. Megju zapadnim kućama u Stipaniću stoje nadalje južno od jahaćeg puta tri gromile nasred polja, od kojih su na jednoj tri starobosanska stećka, a zapadno od njih stoji još jedna gromila.

Dalje hodeći dolazimo tik pred znamenitim prijemetom kod Prevale do zanimljive nasute Velike gradine, koja je sjeverozapadno nad vrelom Žbanicom sjela na greben vapnenastog hrida. Ta je gradina prama *slici 18.* eliptičkog oblika, istočnozapadno 182 *m* duga, a sjeverojužno 60 *m* široka; zapadna joj je i sjeverna strana zatvorena kamenitim nasipom, iznutra visokim 1—2 *m*, a s polja 4—6 *m*, dok je istočna i južna strana zaštićena ostrminama ili barem vrlo visokom vrleti. Unutrašnji je prostor sa dva od sjevera k jugu pružena nasipa podijeljen na troje. Istočni od tih poprečnih nasipa pràv je, dug 45 *m*, prama zapadu 60 *cm*, prama

istoku nasuprot 3·4 *m* visok, te s južne strane kraj jedne okuke ostavlja otvoren ulaz. Zapadni je poprečni nasip sveden u lûk, u sredini je pri istočnozapadnoj širini temelja od 40 *m* prama istoku visok 9 *m*, a prama zapadu 5·5 *m*; prama sjevernom i južnom kraju naglo opada, tako, da kada ga gledaš sa zapada, posve ima oblik gromile.

Na tom, gromili sličnom, nasipu vigjaju se temelji klakom zidane, i kako ćemo kasnije vidjeti, bez sumnje rimske zgrade.

Od stvari uokolo rasutih, prikupio sam ovdje množinu ilovastih rbina od sugja, gragjenog prostom rukom, pečenih komada ilovače, ulomke od žrvnjeva, grumenja od klaka i komada željezne troske.

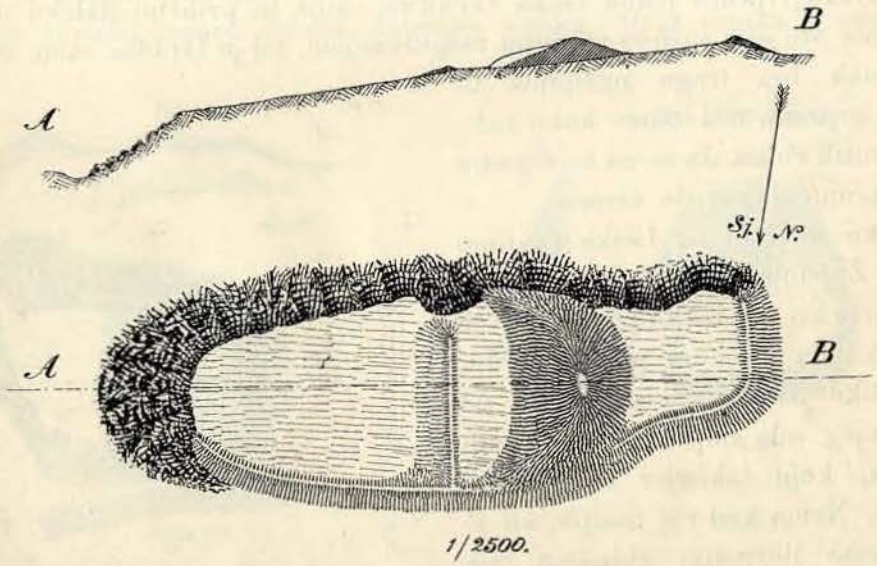

Slika 18.

Južno od Velike gradine ima na grebenu Grabovici planini spram nje nasuta gradina, nazvana Gradac, pružena od jugoistoka prama sjeverozapadu, od prilike 110 *m* duga i 45 *m* široka, s jednostavnim, eliptičkim nasipom, koji je na svakom kraju duge osi uzdignut u vidu gromile.

Sjeverozapadno odonud stoje na istom grebenu dvije oveće gromile, od kojih je jedna u špeciјalnoj karti 1 : 75.000 takogjer zabilježena kao Gradac. U šiljastom zapadnom kutu doline nalazimo s obje strane jahaćeg puta pri prvom uzlazu prama prevalskom klancu daljih 18 gromila.

Prešavši nadalje prijemet kod Prevale, vidimo iznad prijemeta na nekoj glavici prama jugu veliku gromilu, a pri zalazu prama Buškom blatu, jednu veliku i tri manje gromile, onda u dolini kod sela Prevale jednu veliku i šest manjih gromila.

Na južnoj visini vidimo ujedno sjeverno od sela Grabovice oveću nasutu gradinu Zamršćen, koju zbog kratkog vremena na žalost ne mogoh pohoditi.

Na daljem putu prama Grabovici vidimo na sjevernom pristranku brda Naklo dvije, i bliže prama selu opet dvije gromile. Na sjevernoj strani sela ima nadalje na jednom brijegu uravnjena gromila od 45 *m* u premjeru, na kojoj je mjesno katoličko groblje, i koja je valjda bila prehistoričko žrtvište. Pri salazu od Grabovice prama Zidinama nalazimo ukraj Buškog blata pri vrelu Kuželju opet dvije gromile.

Sjeverozapadno od mjesta Zidina stoji nadalje na kuku, šiljasto izbočenom prama Buškom blatu, gotovo trouglasta nasuta gradina, *slika 19.*, koja je s istočne i zapadne strane zaštićena samo strmim hridovima, a s južne strane prama visoravni, što je iza nje, bedemom, pruženim od istoka k zapadu u sploštenom, prama jugu obrnutom lûku. Taj je bedem pri sjeverojužnoj širini temelja od 38 *m* s polja visok 8 *m*, a iznutra 5 *m*, ali na oba kraja opada prama ostrminama hrida. Bedem je dug 82 *m*, zaravanak, koji sada služi kao oranica, dug je od sjevera k jugu 98 *m*. Godine 1892. prekopavalo se onuda za pokus, pa se osim 10 *cm* duge, pri ušici prelomljene broncane šivaće igle, našla velika množina ilovastih rbina od sugja gradjenog prostom rukom, najrazličitijeg oblika i masti, nadalje tkalačkih utega, ilovastih kolutova, pečenog žbuka sa duvara, oblutaka, ali ni traga klaku, a rbine samo od jedne rumene rimske ilovaste posude.

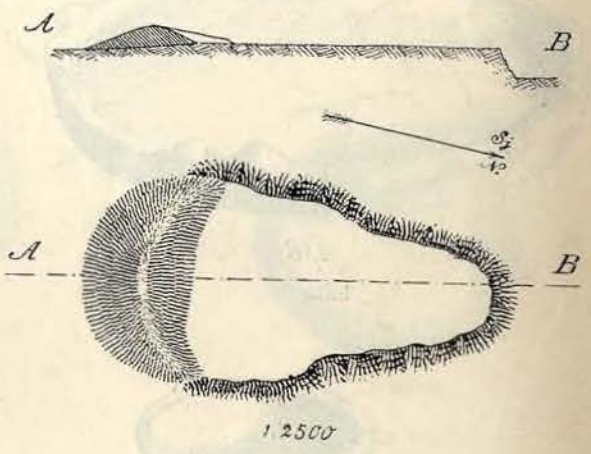

Slika 19.

Pošlo mi je za rukom iz mase rbina rekonštruirati žutkast, posve plitak okrugao tanjur, *slika 20.*, od 41 *cm* u premjeru, sličan našim tanjurićima za ponudu. Visok je 3·5 *cm*, od toga dolaze 2 *cm* na debljinu dna i 1·5 *cm* na okrajak. Potonji je ukrašen dvostrukim gukama.

Nadalje sastavljena je od rbinâ neokićena zdjelica ponešto suženog zjala i mrke boje, visoka 8 *cm* i sa 16·5 *cm* gornjeg premjera, *slika 21.*, onda druga crvenkasta zdjelica od 12½ *cm* u premjeru i 4·5 *cm* visine, *slika 22.*

Najposlije je megju nahogjajima nasute gradine kod Zidina nagjen koštan kolut, *slika 23.*, sa 42 *mm* spoljašnog premjera, 27 *mm* unutrašnje širine i 18 *mm* visine, na spoljašnjoj površini po sredini optočena prucem.

Navrh bedema leže osam starobosanskih nadgrobnih ploča, koje potječu od kasnijeg sahranjivanja. Dvije od njih odignute su onda, ali su u grobovima, kao obično, bili samo skeleti bez priloga.

Najposlije valja kod Zidina još spomenuti 11 gromila, koje se nalaze sjeverno od sela.

U najjužnijem kutu Buškog blata izbočio se kod sela Renića prama ravnici vapnenast hrid, na kome je eliptička nasuta gradina, *slika 24.*

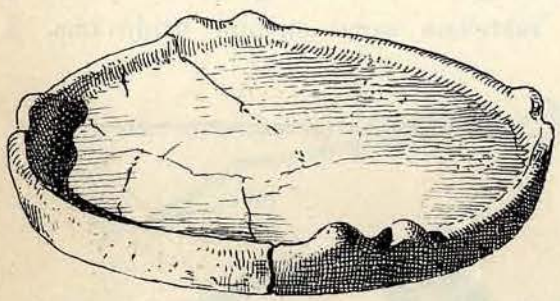

1/6

Slika 20.

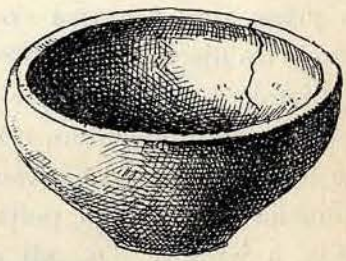

1/4

Slika 21.

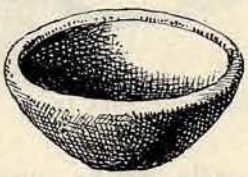

1/4

Slika 22.

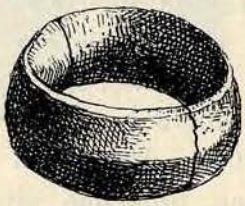

2/3

Slika 23.

Ona je s juga i sjevera spram spoljašne strane zatvorena do 4 *m*, iznutra pak samo do 2 *m* visokim i po jednim ulazom s juga i istoka prekinutim nasipom, dok je sa zapada i sjevera zaštićuju samo odronjene strme stijene. Istočnozapadna dužina iznosi 100 *m*, sjeverojužna širina 55 *m*, a sjeverozapadni dio gragjevine zaprema prirodni, okruglasti, 4 *m* do 5 *m* visoki kameniti zaravanak od 27 *m* u premjeru. Ravna terasa pri podnožju zaravanka ore se, te se onuda nahodi množina ilovastih rbina od rukom gragjenog sugja, megju kojima sam našao i jednu rimsku, rumenu, ilovastu rbinu, onda mnoštvo komada pečenog žbuka sa duvara.

Kod sela Rašeljke, zapadno od Renića, ima samo jedna jedina gromila, koja stoji u ritu Igličiću.

Najmanje za 300 *m* na više od ravnine Buškog blata nalazimo nadalje nasred krševite planine zapadno od sela Liskovače ili Ljeskovače na jednom kuku nasutu Malu gradinu, a blizu nje još višu glavicu Velika gradina, ali se na potonjoj ne mogu razabrati tragovi ni kakom nasipu ni zidinama.

Mala gradina, *slika 25.*, ima zaravanak, koji se lagano spušta prama istoku i ima nepravilan oblik, a dug je od sjevera k jugu 60 *m* i širok od istoka k zapadu 40 *m*. Tu gradinu zatvara sa sjevera na oblik gromile uzdignut nasip *d*, koji je u svojoj najvišoj tački pri sjeverojužnoj širini temelja od 18 *m* iznutra visok 3 *m*, a s polja 5 *m*. Taj je nasip od zaokruženog sjeveroistočnog kuta prama jugu pružen u dužini od 43 *m*,

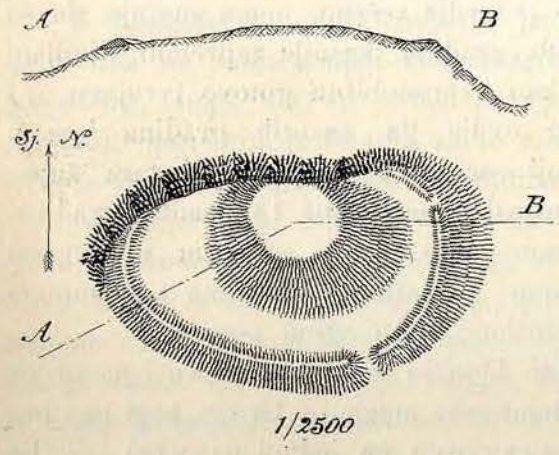

Slika 24.

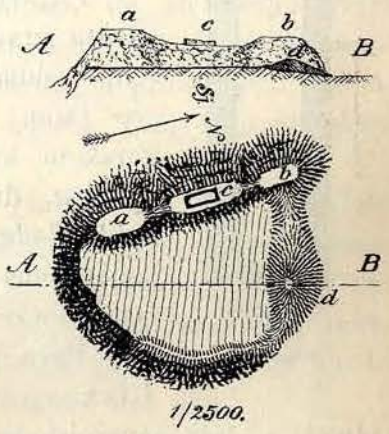

Slika 25.

na istočnoj je strani iznutra visok od prilike 1 *m*, a s polja prelazi u strme pristranke brda. S jugoistoka i juga čine odronjene klisure gradinu posve nepristupnom, pa je za to s te strane ostavljena otvorena. Sa zapada nasuprot zaštićena je 6—10 *m* višim uskim grebenom, koji se s obje strane završuje okruglastom kamenitom glavicom.

Zaravanak južne glavice *a* dug je od sjevera k jugu 20 *m*, a širok 7 *m*, onda slijedi od prilike 5 *m* dubok i oko 4 *m* širok salaz, dug 7 *m*, a zatim ravna usedlina grebena, duga 22 *m* i široka do 6 *m*. Od sjevernog kraja usedline dolazi se preko uskog, od prilike 10 *m* dugog grebena na sjevernu glavicu *b*, kojoj je zaravanak 16 *m* dug i 4—5 *m* širok.

Na oba zaravanka glavica nahode se klakom uzidani temelji, valjda od kula.

Nasred usedline stoji razvalina *c* pravokutne, 11 *m* duge, 4 *m* široke i iznutra s južne strane u lûk zatvorene zgrade, *slika 26.*, kojoj su zidine mjestimice još na 1·5 *m* visine održane. Preko cijele usedline južno i

sjeverno od zgrade, onda od sjevernog zaravanka preko cijelog sjevernog i istočnog nasipa prostiru se temelji kamenite zidine, kojoj je klak izmiješan komadićima cigle. Na južnom pristranku gromili slične uzvisine sjevernog nasipa, vigjaju se nadalje temeljne zidine manjeg, okruglastog zdanja, valjda takogjer kule.

Svuda leži tesano kamenje, megju ostalim mnogo komada sadre, rbine rimskog i prostom rukom gragjenog ilovastog sugja, pečene grude zemlje i sl.

Kako mi reče moj kalauz, onamošnji poljar, stajao je u kraj razvaline pri usedlini zapadnog grebena kameniti stup, visok od prilike 1 *m*, na kome je bio natpis, te se je završavao glavom sa tri lica. Taj su stup god. 1890. uzeli Dalmatinci, i kako mi reče, odbavili u Spljet.

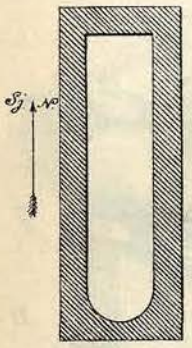

Slika 26.

Po svemu, što je ovdje rečeno, nema sumnje, da su nasutu gradinu, Mala gradina, kasnije zapremili Rimljani i upotrebljavali je kao nepredobitnu gotovo tvrgjavu.

Osim opisanih ovdje 28 nasutih gradina ima u gorskom kraju, koji sačinjava južni kraj kotara županjačkog, duž dalmatinske megje, još 13 nasutih gradina, kojih doduše nijesam vidio, ali je stranom uredovnim izvještajima, stranom privatnim vijestima nadšumara Geschwinda zajamčeno, da u istinu postoje.

Prva je od njih, koja se zove Gradina, južno od Liskovače tik dalmatinske megje. — Druga, koja ima ime Glavica, leži sjeveroistočno od Kazagincą na jednoj glavici. — Tri su druge nasute gradine u području općine viničke, i to jedna jugozapadno od sela Pašića, nazvana Gradina, druga jugozapadno od sela Vinice, koju takodjer Gradinom zovu, a treća zapadno od tog sela, po imenu Velika gromila.

Dalje prama jugoistoku ima kod sela Malenice nad vrelom Koritom nasuta gradina.

Još dalje na jugoistok leži selo Podbijela, a zapadno i jugozapadno odonud po jedna nasuta gradina.

U području općine Vir opet nalazimo četiri nasute gradine, i to: prvu, Veliku gromilu, sjeveroistočno od Sutine; drugu, bezimenu, sjeverno od Sutine; treću na glavici kod sela Vira, na kojoj ima prostrana, okrugla gradina, i pošljednja tik sela Budimira na jugozapadnoj strani.

Ukraj salaza jahaćeg puta od Imotskog prama selu Viru stoji nadalje na strmom hridu impozantna gromila Stećak, na kojoj su četiri starobosanska mramora.

Kao pošljednju, meni poznatu nasutu gradinu u kotaru, navodim još veliku, okruglu gradinu, istočno nad vrelom Žukovcem kod sela Vojkovića.

Kako iz gornjeg vidimo, dolazi u kotaru županjačkom na relativno ne baš veliku površinu 41 nasuta gradina, pa taj oveliki broj utvrgjenih naselišta nagoviješta, da je taj kraj u prehistoričko doba već prilično obilato morao biti naseljen. Ako n. pr. na jednu gradinu presjekom računamo samo 200 duša, onda ukupni broj žiteljstva izlazi na 8200 duša, dok danas u cijelom kotaru ima oko 18.000 žitelja.

Pri tome valja još uzeti na um, da je tu moglo biti i neutvrgjenih i po nestašici većih, vidljivih ostanaka i dosad neopaženih naseobina prehistoričkog svijeta, pa da je broj naroda mogao i viši biti.

S obzirom na oblik rečenih gradina vidimo, da su prehistorički stanovnici ne samo umjeli veoma zgodne tačke birati za svoje utrgjene naseobine, nego da su svoje gragjevine spretno i promišljeno umjeli priudesiti naročitim prilikama za to odabranih mjesta. Zbog toga nalazimo i dosta različite oblike nasutih gradina.

Ali gdje se je moglo, ondje su redovno birali strme kukove sa što ravnijim zaravnicima na njima, pa su ono mjesto ogragjivali više manje oštro u luk svedenim bedemom, koji bi se s obje strane svršavao pri strmom okrajku, koji bi ostao posve otvoren. Na najvišoj tački zaravanka, obično dakle nasred nasipa, uzdigli bi ga na oblik gromile, a od nje bi se nasip pružio na obje strane, do ostrmine, bivajući sve niži.

Očevidno su te uzvisine nasipa bile kao kule za pogled po okolici, ali možda i kao mjesta za nabožne obrede.

Sretan izbor i podesan položaj onih tačaka, na kojima su podignute prehistoričke gradine, zasvjedočuje najbolje to, što su mnoge od njih zapremili Rimljani i upotrijebili kao utvrde za očuvanje svojih cesta, kao gradine kod Buhova, kod Kovača i kod Borčana, onda Veliku gradinu kod Stipanića i Malu gradinu kod Liskovače.

Spram tog ovelikog broja prehistoričkih naseobina udara u oči, što u tome kotaru ima tako malo gromilâ, od kojih smo u svemu nabrojili 111, dakle ni tri komada na jednu gradinu. Uz to te gromile većinom stoje osamljene ili u posve malim hrpama tako, da je samo kod četiri sela Bukovice, Prevale, Stipanića i Zidina bilo više nego po 10 komada na okupu.

Ne može se misliti, da su gromile na tom većinom krševitom zemljištu u okolišu rečenih gradina u veliko otkopavane, pa nam ne ostaje drugo, nego uzeti, da su prehistorički žitelji ovoga kraja svoje mrtvace većinom sahranjivali u ravnim grobovima, koji se dosad još nijesu mogli naći.

B. Ostanci iz rimskog doba.

Da nagjemo tragove, koji su nam se očuvali iz doba rimskog gospodstva u županjačkom kotaru, zaredaćemo sličnim načinom, kao gore, te od sjevernog rta Duvanjskog polja obaći jugozapadni, za tim sjeveroistočni mu kraj, a onda ćemo kroz Stipanićko polje prijeći preko prijemeta kod Prevale u Buško blato, pa ćemo najposlije razviditi humlje u južnom kraju kotara do južnog rta rečenog polja.

Pri tome samo primijećujem, da ćemo, kako ne bismo ponavljali već poznate činjenice, navesti samo one rimske ostanke cesta i miljokaze, koji se u Ballifovom djelu: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I.“ još ne spominju.

U kratkoj poprečnoj dolini, koja se od Han-Marijana u Mokrim nogama prostire prama jugozapadu, nalazimo sjeverno od Eminovog sela uz desnu obalu potoka Djevojke ili Vučice u ritu Krotini nedaleko niže vrela Djevojke ostanke rimske naseobine, koji zapremaju površinu od $1^1/_2 ha$ po prilici. Ovuda se nahodi mnogo zidanih temelja od lomljenog kamena i kvadratične opeke, kao i u velikoj množini rasut rimski ćeremit i zidnu opeku, od kojih je prvi stranom rumeno, stranom žuto pečen. Tomaschek (str. 519) sudi, da je u onom kraju, gdje je Eminovo selo, bio rimski grad Bistua vetus. Svakako je tu pred nama rimska naseobina, kojoj su za zaštitu Rimljani, kako smo već vidjeli, okupirali blizu gradinu kod Buhova. Ja u ostalom mislim, da je od rimske ceste Županjac-Šuica jedna rimska cesta polazila kraj štacije Eminovog sela i kraj utvrde Buhovo kroz Vučje polje i preko prijevora Laništa zapadno od Višegrada prama Vidošima, gdje su veliku gradinu okupirali Rimljani, pa da je ta cesta dalje vodila do rimske cestovne mreže u Livanjskom polju. Ta je cesta i u C. I. L. III. naznačena kao stalno utvrgjena rimska cesta.

Najbližu, ali mnogo veću rimsku naseobinu nalazimo na mjestu grada Županjca. Njeni gragjevni ostanci zapremaju svu sjevernu polovicu današnje varoši do potoka Županjca, pa se preko njega prostiru na istok preko oba kršćanska groblja, tako da zapremaju najmanje $15 ha$ površine. Kopajući nailazimo tu svuda na rimske zidane temelje i često se nagju arhitekturni komadi, rasute opeke, ćeremit i žmurnjaci. Isto tako često nahode se u Županjcu rimski novci. Ali ni na jednoj od obje nasute gradine u najbližoj okolini ne vide se tragovi kasnije naseobe po Rimljanima, pa bih ja rekao, da je za zaštitu te velike naseobine valjda na mjestu kasnijeg turskog kastela u južnom dijelu varoši bila rimska utvrda. Ja doduše u prostorijama toga kastela nijesam nalazio

rimskih ostanaka, ali me ponovno uvjeravahu, da je onuda često nagjeno rimskih novaca.

Od zanimljivih stvari, koje su u najnovije doba nagjene u Županjcu, navodim ove. Kad se je gradila klaonica uz lijevu obalu potoka, naišli su na različite temeljne zidine, pa su pri tome našli fragmenat poklopca rimskog sarkofaga s čelima po uglovima i poprsjem jednog djeteta u polju čela, pod kojim ima trak s natpisom. Taj natpis, *slika 27.*, glasi po prijaznom kazivanju gosp. prof. dra. Karla Patscha ovako: *[J]ulio Teutmeitis fil(i)o Pl[atori?]*

1/10.

Slika 27.

Pri kopanju temelja za neki mali prigradak u dvorištu uz kuću Nikole Lučića, koja stoji na istočnoj strani uz glavnu ulicu, našli su rimske zidane temelje i uz njih mnoštvo rimske opeke, žmurnjaka i ćeremita.

Megju ulomcima opeke na tri su rumeno pečena komada biljezi, o kojima je gosp. dr. K. Patsch bio tako dobar, da mi ove primjedbe rekne:

„1. Fragmenat opeke, *slika 28.*, na sve strane razbijen, 0·07 visok, 0·125 širok i 0·027 debeo, pokazuje na udubljenom štitu, visokom 0·025, odskočena pismena velika 0·018.

„Mora se doduše uzeti, da je ovdje pogrješan otisak, pa da valja čitati

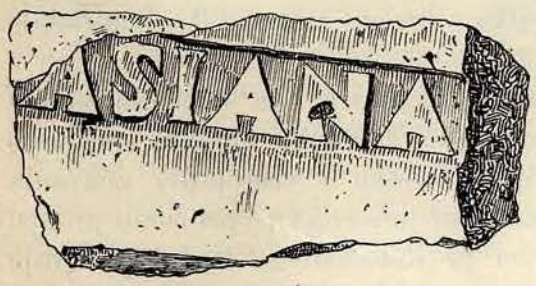

1/2

Slika 28.

1/2

Slika 29.

[P]A*(n)*SIANA. Pismena pokazuju isti duktus, kao i druge opeke iz te fabrike.

„2. Ulomak gornje strane jedne opeke, *slika 29.*, 0·115 visok, 0·145 širok i 0·04 debeo. Udubljen štit 0·02 visok s odskočenim pismenima, velikim 0·016. Po C. I. L. III. 10.183/9.*(Salonae) valja nadopuniti: ARRIANA OP.

„3. Ulomak, *slika 30.*, na sve strane razbijen, s traga istrošen, 0·11 visok, 0·1 širok i 0·025 debeo. U udubljenom štitu od 0·03 visine odskočena pismena 0·03 visoka.

„Valja čitati: SO*[lonas?]* isp. C. I. L. III. 3214/13. Znaku L slični znak pred S kanda je nastao pogrješkom u matrici; pečat i inače, kako se na gornjem rubu raspoznaje, nije bio čist, valjda što je bio istrošen.“

1/2

Slika 30.

„Osim toga nagjena je okrugla opeka s premjerom od 18 *cm* i debljinom od 7 *cm* kao i mnoštvo ulomaka od ogrjevnih cijevi. Nagjena je i množina ilovastih mozajičkih klinova, koji su na dônjem kraju nešto stanjeni, neki crveno, a neki mrko pečeni, te pri dužini od 25 *mm* do 30 *mm* imaju premjer od 6·5 *cm*. Taki klinovi iz taraca u rimskim razvalinama Bosne nijesu rijetki, pa su već nagjeni u Domaviji kod Srebrenice[1]), u Ilidžama kod Sarajeva i u Franz-Josefsfeldu kod Bjeline.

Megju mnogim ilovastim rbinama naročito su bile zanimljive rbine neke ilovaste sprave, koju rekonštruiranu prikazuje *slika 31.* kao sviječnjaku sličnu spravu. Ona je visoka 26 *cm*, pri podnožju ima premjer od 16·5 *cm*, a gore pri okrajku takav od 6·5 *cm*. Gornje zjalo, široko 4·3 *cm*, prolazi kroz cijelu spravu, pa ja mislim, da je ona služila kao podstavak za ilovastu lampu. Ona sastoji od fine, dobro pečene žućkaste ilovače, mrko je omaštena, a na dnu stalka oličena trakom koncentričkih, rgjastih linija.

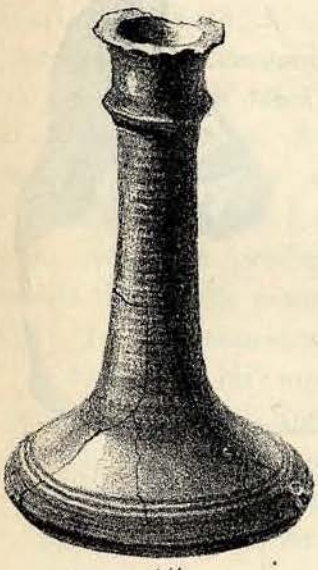

1/4

Slika 31.

Osim toga nagjeno je tim slučajnim prekopavanjem nekoliko željeznih sprava, nekoliko komada željezne troske i više posve očuvanih zdjelica neke vrste mureksa, pri čemu primjećujem, da su po dobrostivom kazivanju gosp. Fiale u rimskim razvalinama kod Radišića blizu Ljubuškog, najviše pak u onima kod Stóca nagjeni mureksi.

Zdjelice, nazvane mureks, veoma su običajne oko Sredozemnog mora, pa su ih pod imenom purpura u rimskim skrletnim fabrikama, kao n. pr. u Rimu i Akvileji u ogromnim množinama upotrebljavali za priregjivanje poznate

[1]) „Glasnik zem. muzeja“ 1891., str. 13, slika 17. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ 1893., I., str. 230, slika 17.

skrletne masti. Čemu su služile u rimskim naseobinama zapadne Bosne i Hercegovine, to dosad nije ustanovljeno.

Pri kopanju temelja za novi gradski hotel, koji je od prilike usred grada sagragjen na zapadnoj strani glavne ulice god. 1893., nagjene su rbine crvene ilovaste posude, koja sastavljena prikazuje gornji dio vrča rimskog oblika s dvije ručice, *slika 32.* Na žalost su pri tome previgjeni dônji komadi bokova i dna tako, da se posuda nije mogla potpuno reštaurirati. Taj je vrč trbušast s najvećom širinom trbušine od 38 *cm*, ali se pri dnu opet sužava. Grlo je usko, zjalo rastegnuto i 8 *cm* široko. Ručice su debele, trakolike i okićene sa dva pruća po dužini. Inače nema na toj, na točilo gragjenoj posudi nikakav ornamenat.

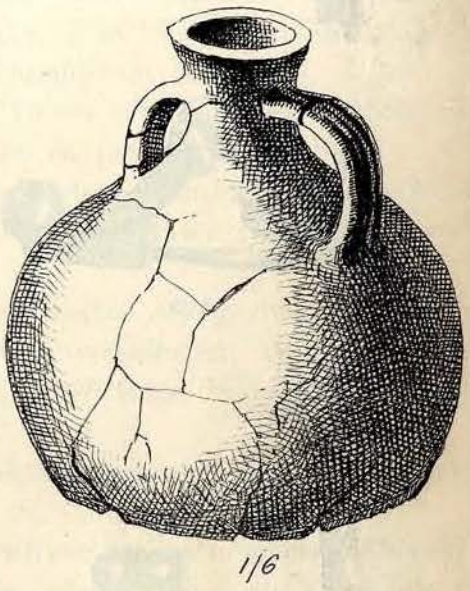

Slika 32.

U Vučijem polju nagjen je nadalje niže Višegrada kod vrela Ostrošca u zadnje vrijeme zlatan novac cara Teodosija.

Da je nasuta gradina kod Kovača u kasnije doba bila posjednuta po Rimljanima, to je već rečeno, pa samo još valja pripomenuti, da se u okolini toga sela nagje rimskih novaca.

Od Brišnika dônjeg, osim po Balliću navedene rimske ceste, koja vodi na zapad spram Dobrića, polazi još jedna druga rimska cesta jugozapadnim pravcem, te joj kolotečine kazuju pravac prama Roškom polju.

Selo Mrkodol valja spomenuti kao nahodište rimskih novaca.

Kod Bukovice, i to zapadno od sela niže gradine Cerenića našao je god. 1893. jedan seljak slučajno u jednoj vododerini na pristranku nekog brda prosto u zemlji potpun rimski ženski nakit od srebra, pa mi je pošlo za rukom namaknuti ga za naš zemaljski muzej. Taj je nakit na priklopljenoj ovdje *tabli I.* prikazan u naravnoj veličini i sastoji od ovih komada:

1. Potpuno očuvana provincijalna fibula, *slika 1. a* i *b*, duga 4·8 *cm* i široka 3·3 *cm* u spiralama. Na stremenci, koja se od glavice naglo uzdiže, imadu iznad spirala dva krilima slična nastavka, koji se završuju po jednom jabučicom. U sredini je stremenka okićena s obje strane stegnutom gužvom, a otuda u protivnom luku polazi do veće jabučice nakraj nožice. Dva druga, horizontalna nastavka nakraj glavice pokrivaju s obje strane spirale, a tetiva im je prislonjena uz spoljašnu stranu spirala.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 2.

Tabla I.

Uz članak: „Starine kotara županjačkog u Bosni".

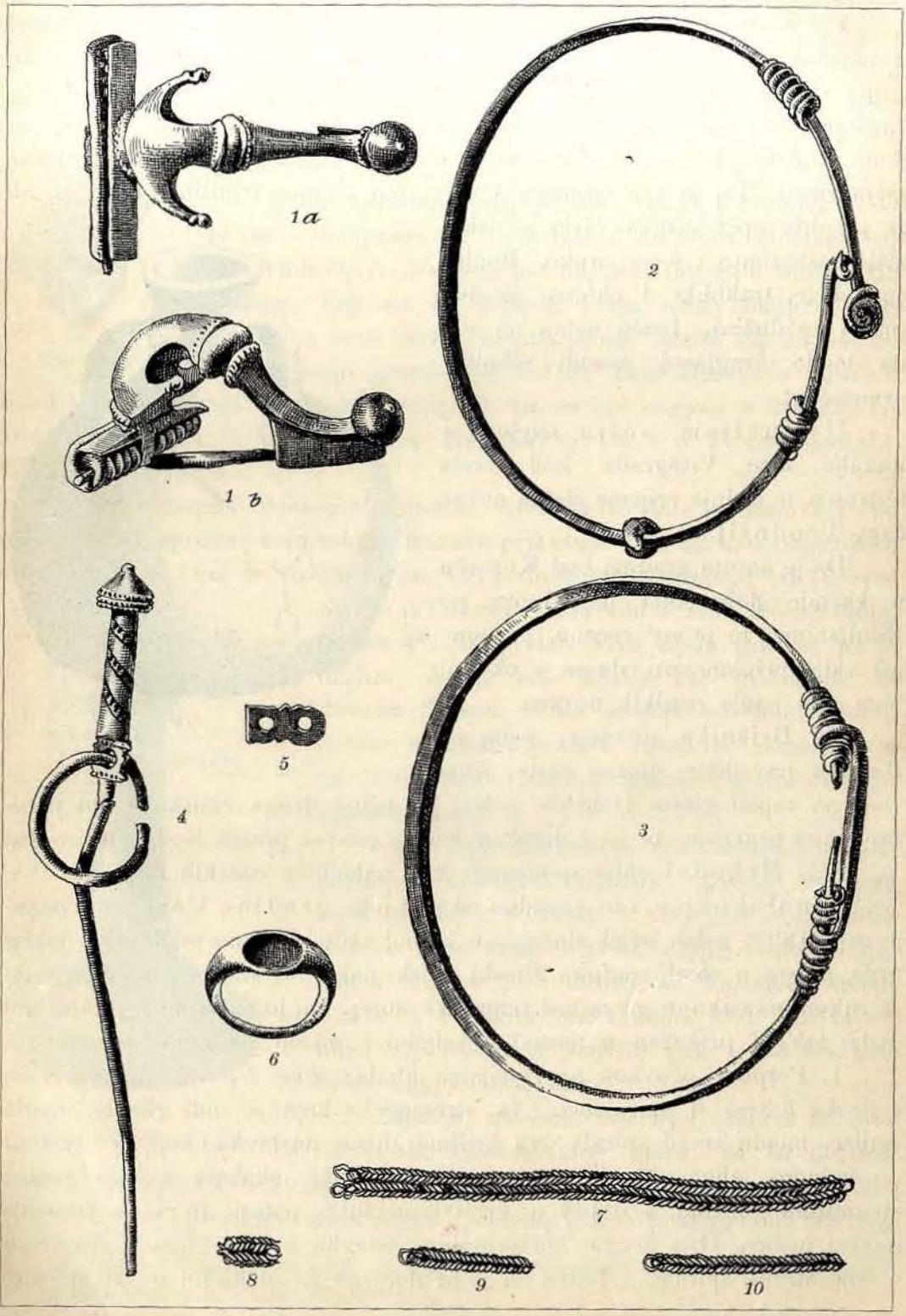

2. Otvorena narukvica od žice, *slika 2.*, rombičkog presjeka, eliptična, od 7—8 *cm* u premjeru. Oba su kraja na oblik spirale usukana, a na svaki je nataknuta po jedna špiralna cjevčica.

3. Slična narukvica, *slika 3.*, od deblje žice, rombičkog presjeka, s premjerima od 7, 6 i 8 *cm*. Oba su šiljasta kraja spojena sa 3 *cm* dugom rombičkom žicom, koja se na oba kraja svršava spiralnom cjevčicom.

4. Bočka, *slika 4.*, od 11 *cm* dužine od okrugle srebrne žice, kojoj udebljan vratić ima šarafu sličan ornamenat, a gore se svršava šiljato izvedenom glavicom. Izmegju vrata i same bočke ima uska, pravokutna ornamentirana i u sredini probušena plojka, a za ovu je privješena otvorena karičica od okrugle srebrne žice, s premjerom od 2 *cm*.

5. Prsten, *slika 6.*, običnog oblika i 13 *mm* odnosno 14 *mm* unutrašnje širine, dakle odregjen za mali prst. Plojke na prstenu nema.

6. Više komada od fine srebrne žice spletenog lančića, *slika 7.—10.*, i

7. malen, na dugim okrajcima valovito narovašen i dvostruko probušen listić, *slika 5.*

Ja mislim, da je taj srebrni nakit inventar nekog rimskog, kišom razorenog ženskog groba, koji je splavljen u vododerinu, pa ga je ondje dotični seljak našao poslije kiše. Da li je pri tome bilo ljudskih kosti, ne umjede mi čovjek na žalost reći.

Još valja primijetiti, da su kod Bukovice ponovno nagjeni i rimski novci.

Govoreći o nasutoj gradini kod Crvenice na istočnom kraju Duvanjskoga polja, već sam izrekao mnijenje, da ostanci zidina, što ih je bilo u toj gradini, potječu od kasnije tamošnje rimske naseobe. To je mnijenje poduprto time, što je sa Rakitnog polja rimska cesta vodila kraj Crvenice u Duvanjsko polje. Bakula[1]) veli o tome, što slijedi: „*Intra colles Jaram atque Ostre est via antiqua, in duro incisa silice, ad quingentos passus; ubi excellentem perennem fontem invenire est*“.

Tu od prilike na 500 koraka u stijenu usječenu cestu Ballif[2]) doduše dosele nije našao, ali sám primjećuje, da je naravni put od rimskih utvrda na Rakitnom polju spram Borčana morao voditi kraj brda Jarma. Ali pošto Bakula izrijekom spominje, da na dotičnom mjestu kraj ceste ima nepresušno vrelo, a vrela u onom krševitom zemljištu malo ima, pomoći će taj navod, da se nagje ta cesta. Ja bih ovdje rekao, da je Bakula mislio jedno od dva vrela Studenog potoka, koja leže uz put iz Petrovića prama Crvenici na megju kotara županjačkog i ljubuškog. Sjeverno kod tih vrela ima u specijalnoj karti 1:75.000 tačka

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina“. Spljet 1867., str. 135.

[2]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“ I., str. 31.

Stražnica (visina 1190 *m*), gdje možda ima ostanaka rimske utvrde za zaštitu rečene ceste.

Drugo po čemu se može izvoditi, da je u Crvenici nekoć bila rimska štacija to je, što je god. 1893. nagjen kamen s natpisom na oranici Badnju Ante Radoša, *slika 33.* Nacrt toga kamena prijazno mi je ustupio gosp. dr. K. Patsch.

Slika 33.

Rečeni je gospodin o tome kamenu na drugom mjestu već na šire progovorio[1]), ja samo pripominjem, da je po riječima u drugom redu *municipii Novensium* područje rimskog municipija *Ad Novas* (Runići) uz cestu Salona-Narona valjda zapremalo i južni dio današnjeg Duvanjskog polja.

Nasuta gradina Borčani takogjer je, kako smo vidjeli, bila posjednuta po Rimljanima; ali su oni ovdje imali još drugu utvrdu. Jer jugoistočno visoko nad tom gradinom stoje na nepristupačnoj gotovo glavici Ravnoj glavici (specijalna karta 1:75.000, kota 1023) temeljni zidovi dviju zgrada, od kojih je svaka duga po 10 *m*, a široka po 7 *m*, i kojim je pod bio naljeven crvenim ciglastim betonom. Vele, da su onuda nagjeni i bronci, a naročito fibule, pa nema sumnje, da je tu bila rimska, i za ono doba nepredobitna utvrda.

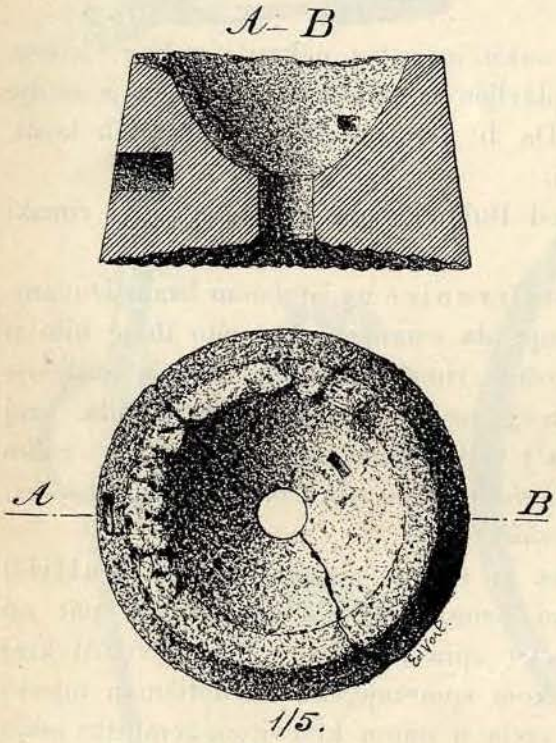

Slika 34.

Sjeverozapadno od sela Borčana nalazimo ispod te dvije utvrde u ritu Selini ostanke rimske naseobine, koju je već i Bakula poznavao[2]). Nahode se ondje mnoge temeljne zidine i mnoštvo razasute rimske cigle, kao i rbine od ilovastih posuda. I u *slici 34.* prikazani gornji kamen rimskog mlina potječe s ovoga mjesta. Gore širok 21 *cm*, na dônjoj površini 24 *cm*, visok je 14 *cm* i načinjen je od zelenkasto-sivog, kremenastog konglomerata.

[1]) „Glasnik zem. muzeja“ VI., 1. sv., str. 105 i 106.

[2]) „Schematismus“ 1867., str. 138.

Nijesam mogao utvrditi, dokle se je od prilike protezalo to rimsko mjesto, jer u doba moga tamošnjeg pohoda žito je već prilično bilo poraslo. Po Bakuli nagjena je ovdje god. 1864. oveća svedena podzemna gragjevina, valjda rimski grob. Nadalje je gragjevni savjetnik Ballif[1]) našao fragmenat rimskog nadgrobnog kamena, kome natpis po dru. K. Patschu glasi:

*[Vict]*ORI MAT*(er)?*
F*(ilio)* PIENTISSI*(mo).*

U okolici sela nalazi se i podosta rimskog novca.

Isto tako poznata su: selo Kongora na istočnoj strani obiju gore opisanih utvrda kod Borčana, onda oba mjesta dalje na sjever, Mandino selo i Oplećani, kao nahodišta rimskih novaca.

Iz sela Letke potječe nadalje rimski kamen s natpisom u Panoniji umrlog Severa i njegovih dvaju sinova, od kojih se je svaki zvao Misaucus, a postavljen po ocu Varronijanu[2]). Taj je kamen dugo vremena bio kod katoličkog župnog doma u Županjcu, pa je godine 1893. prenesen u zemaljski muzej u Sarajevu.

U pobočnom Stipanićkom polju nalazimo istočno od vrela Žbanice u ritu istog imena i jugoistočno pod Velikom gradinom razvaline rimske naseobine, kojoj ostanci zapremaju preko 3 *ha* površine. Bakula[3]) već je poznavao te razvaline, te ih označuje kao *„cujusdam permagni aedificii rudera“.*

Tu se megju oranicama vigjaju razne, grmljem obrasle uzvisine, megju kojima se mogu razabrati temeljne zidine pravokutnih zgrada. Vele, da megju njima u zemlji ima još mnogo zidanih temelja, a oranice uokolo sasvim su zasute profiliranim arhitektonskim komadima, tesanim kamenjem, lijepom, omazanim gragjevnim kamenjem, grumenjem klaka, opekom, žmurnjacima i ćeremitom, te rbinama od ilovastog sugja.

Rimsku naseobinu Stipanićku štitila je po Rimljanima, kako već znamo, okupirana Velika gradina, koja je utvrda u ostalom bila zaštitom i znamenitom prijemetu kod Prevale i rimskoj cesti preko njega.

U jesen 1893. nagjen je blizu vrela Žbanice gornji dio rimskog miljokaza, koji je svakako bačen sa rimske ceste, koja je iznad onog vrela prolazila i jasno se razabire. Ono mjesto, gdje je obično natpis ili broj milje, hotimice je odbijeno, jer je dotičnik, po običajnom u zemlji mišljenju, kamen držao pod natpisom šupljim i zlatom napunjenim.

---

[1]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“ I., str. 28 i 61.

[2]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“ I., str. 28 i 61, onda tabla IX., slika 17. — „St. Marie, Itinéraires en Hercegovine“, str. 50 i C. I. L. III., 9740.

[3]) „Schematismus“ 1867., str. 138.

U selu Prevali pri zapadnom podnožju istoimenog prijemeta izorao je godine 1893. seljak Pero Krišto na svojoj oranici u ritu Ogradi u *slici 35., a, b* i *c* u naravnoj veličini prikazanu štatuetu od bronca. Ona je sasvim očuvana, u svemu 85 *mm* visoka, te očevidno prikazuje mušku pozorišnu masku. To mnijenje potvrgjuje i krinki slično lice, neobična duga, šiljasta kapa i veoma pojastučen trbuh te podobc.

Slika 35. *a, b.*

Još je vrijedno spomenuti, da su kako kod Prevale, tako i u okolišu sela Grabovice ponovno nagjeni rimski novci.

Sjeveroistočno od Renića, gdje smo gradinu na južnom kraju Buškog blata već upoznali, leži nasred blata Djevojački ponor, jedan od onih mnogih ponora, kroz koje zimska poplava blata u proljeću otječe.

U ždrijelu toga ponora vidio je u proljeću god. 1893. jedan pastir, gdje ovćći kameniti stup proviruje, pa je to javio glavaru mjesta, koji je taj kamen iskopao i pri tome otkopao još druga dva kamenita stupa, sve s natpisima. Kada sam u junu godine 1893. došao u Renić, našao sam ona tri kamena već prevežena u selo, te sam odmah razabrao, da su to rimski miljokazi. Iza toga prekopavao sam u ponoru, pa sam ondje našao četvrti cio miljokaz, kao i više fragmenata takog kamenja, od kojih je potonjih jedan bio okićen i nejasnim ostancima natpisa. Svi su miljokazi

ležali za 2 *m* ispod nivoa ravnice oko njih, a na više mjesta ponorova ždrijela pruženi od istoka k zapadu i s natpisom dolje obrnutim, tako da se je, pošto su stupovi podignuti, sav otisnuti natpis mogao čitati u glini.

Kako je to kamenje dospjelo u ponor i u koju je svrhu onamo preneseno, nije razjašnjeno. Kraj ponora ne može biti da je prolazila cesta, jer ondje zemljište svake godine bude pod močvarom, a i ne vidi

Slika 35. *c.*

joj se nikakav trag. Takva cesta ne bi ni smisla imala, jer je i onako istočno i zapadno od rečenog mjesta ukraj Blata prolazila po jedna rimska cesta, kojoj se kolotečine vide u jednu ruku kod Kazaginca, a u drugu kod Liskovače u daljini od 2 *km* do 3 *km* od ponora.

Obje se naime rimske ceste razdvajaju kod Han-Brekala sjeverozapadno od Aržana na dalmatinskoj megji, te istočni krak preko Kazaginca, Dobrića i prijemeta kod Prevale prelazi u Duvanjsko polje, zapadni nasuprot preko Liskovače sjeverno prama Livanjskom polju. Moguće je, da su ti miljokazi, koji su sada u zemaljskom muzeju u Sarajevu, donešeni od jedne tih dviju cesta u ponor u ravnici Blata. Da ti miljokazi nekoć nijesu stajali do ponora, svjedoči u ostalom i to, što je na jednom od njih zabilježen broj milje XXXIIII., a na drugom XXXV., te su po tome oba morala imati različita mjesta.

Na kojoj su od rečenih dviju cesta nekoć bili; to se sada više ne može riješiti, ali su do ponora svakako dovučeni iz najbliže blizine; jer ako pogjemo rimskom cestom iz Soluna preko Trilja i Han-Brekala po Ballifovoj cestovnoj karti, onda se od prilike na 52 *km* od Soluna dolazi do Djevojačkog ponora u Renićima. Ali na prvom od tih miljokaza, kojima opis dolje slijedi, naročito je kao ishodište naznačen grad Solún i broj milje XXXIIII., što priliči daljini od okruglo 51 *km*.

Gosp. dr. K. Patsch bio je tako prijazan, pa mi je uručio svoje primjedbe o sva četiri, u zemaljski muzej prenesena miljokaza iz Renića i protumačio natpise.

„1. Stup, slika 36., *s pravokutnim, za ukopanje u zemlju odregjenim temeljem, vapnenac; visina 2·05, premjer 0·44; visina temelja 0·5, širina 0·45, debljina 0·3; površina je na onom mjestu, koje je odregjeno za natpis uglagjena, ali je nešto oštećena; pismena su duboko usječena.*

Slika 36.

„Redak 2. Gordianus *djelomice je proveden oko stupa i tako daleko izlazi iz plohe, odregjene za natpis, da se mora misliti, da je klesar preskočio jedan red svoje pregledalice, pa je to onda naknadno ispravio.*

„R. 4. Mora da su glave obaju P *bile vrlo plitke, samo im se slabo raspoznaje zaokruženje, ali se ne može sumnjati, da je stajalo* p(ater) p(atriae), *jer je Gordian tek 241. po drugi put bio konzul.*

„R. 6. Iza pošljednje haste u XXXIIII. *na kamenu su male udubine, koje bi se po snimku — naročito s obzirom na broj XXXV. lako mogle smatrati petom hastom.*

„R. 7. XXX.... *na prednjoj je strani temelja i samo zaparano. Bez sumnje je i tu bilo* XXXIIII., *sada je površina poslije trećeg* X *odronjena. Pošto je temelj u ono vrijeme, kad je stup upotrebljavan, bio u zemlji, mogao je taj broj samo prije toga služiti kao kakva bilješka. Valjda je to bio naputak za klesara, koji je natpis imao da usiječe u kamen. Carski naslov trebalo mu je za sve stupove samo jedan put naznačiti; nasuprot je trebalo na svakom miljokazu usjeći onaj broj, kojim se imao označiti, jer bi inače lako mogla nastupiti pogrješka.*

„Imp(erator) Caes(ar) M. Anton(ius) Gordianus P(ius) F(elix) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) p(otestate) II. co(n)s(ul) p(ater) p(atriae). A sal(onis) m(ilia) p(assuum) XXXIIII.—XXX[IIII].

„Kako cestovni broj tribuniciae potestas *pokazuje, potječe natpis iz druge Gordijanove vladavine, t. j. iz godine 239. po Is.*

„Od Gordijana imamo u Dalmaciji već jedan miljokaz na cesti Solun-Prolog-Halapić-Glavice-Crna gora-Pečka-Banjaluka. *Isp.: Ballif-Patsch, „Römische Strassen I.“, str. 55, svezak 19.*

„2. Stup, slika 37., *bez temelja, od vapnenca, visina 1·24, premjer 0·36; ploha za pismo uglagjena; pismena naprijed iz redova izašla; plitko usječena, za čudo malena izišla je poprečna crta* T; *nepravilne interpunkcije.*

IMPCAFSCNF *sic*
SQTRAIAN
DEC·P·FAVCETC
HERENNIVS *sic*
ETRVSCVSQD
ECETC·VALFN *sic* *po Is. 249.—250.*
SHOSTILIAN
VSMFSQ·N *sic*
OBIIISMI·C
AESS

Slika 37.

„Imp(erator) Ca[e]s(ar) C. M[e]s(sius) Q. Traian[us] Dec(ius) P(ius) F(elix) Aug(ustus) et C. H[e]rennius Etruscus Q. Dec(ius) et C. Val[e]ns Hostilianus M[e]s(sius) Q(uintus) nobi[l]is(si)mi Caes(ares).

„Spomena je vrijedno, kako su potpuna imena obaju carevića.

„Pod Decijem postavljeni su i na cesti Sarajevsko polje-dolina Drine *miljokazi (isp.: Ballif-Patsch, „Römische Strassen I.“, str. 66 i d.).*

„3. Stup, slika 38., *s pravokutnim, sada okrnjenim temeljem, od vapnenca; visina 1·62, premjer 0·3; ploha za pismo nije uglagjena; nelijepa pismena,*

IMP·CAES·
M·AVRCLAV
DIOPEINVIC *sic* *po Is. 268.—270.*
AVC·P·M·

Slika 38.

naročito udara u oči nejednakost u izradi pismena A, *sad s priječkom sad bez nje; nepravilna interpunkcija.*

„U 2. redu pogrješno je stavljena tačka iza C *mjesto iza* R.

„Imp(eratori) Caes(ari) M. Aur(elio) Claudio P(io) [F(elici)] invinc(to) Aug(usto) p(ontifici) m(aximo).

„4. Jedan prama vrhu nešto stanjen stup, slika 39., *bez temelja, od lapora; visina 1·74; premjer gore 0·28, dolje 0·32; ploha za pismo pomno ulaštena;*

redovi naprijed pomaknuti, nelijepa, plitka pismena, naročito je broj vrlo tanko zaparan.

„Imp(erator) C(aesar) Marcus Claudius Pius Felix Aug(ustus) XXXV.

„Kada se oba miljokaza brojevi 3. i 4. isporede u pogledu teksta njihovih natpisa, pokazuju se velike nesuglasice. Broj 4. imamo u nominativu, broj 3. ima oblik posvetnog natpisa, na broju 4. nema Aurelius, invictus, pontifex

po Is. 275.—276.

Slika 39.

maximus, *što opet sve ima na broju 3; nasuprot na ovome opet nema broj milje; na broju 4. ispisane su riječi* Marcus, Pius, Felix, *na broju 3. skraćene su i samo početna pismena navedena i t. d.*

„Kada još pridamo nejednakost u obragjivanju kamena, onda se čitaocu rasklima mnijenje, do koga dolazi, kad prvi put pročita natpise, da oba kamena potječu od jednog vladara. Moralo bi se misliti, da su miljokazi jednoga cara na istoj cesti, naročito kada su tako na blizu, kako to moramo pretpostaviti za broj 3. i broj 4., — s predaleka mjesta za cijelo nijesu do ponora dovučeni, — ragjeni po jednoj šabloni, pa i od istog klesara (isp. primjedbe kod broja 1.). Izlaz iz te dileme otvara nam se, mislim, kad u obzir uzmemo potpuna imena careva Klaudija i Tacita. Prvi glasi: M. Aurelius Claudius, *potonji:* M. Claudius Tacitus, *na oba stoji:* Marcus Claudius. *Moglo bi se dakle uzeti, da je sastavljač natpisa broja 4. svoj tekst odviše skratio, ili da se je klesaru potkrala, pogrješka, pa je on usjekao* Marcus Claudius, *mjesto* M. Claudius Tacitus.

„Po tome bi dakle broj 4. potjecao iz vremena 275.—276., a broj 3. iz godina 268.—270. po Is.

„Od Tacita poznajemo u našoj provinciji dva miljokaza: C. I. L. III. 3204. iz Jadere i Ballif-Patsch: „Römische Strassen I.“, str. 69, broj 44 sa ceste Sarajevsko polje-dolina Drine; *nasuprot ovdje prvi put nalazimo Klaudija na miljokazu u Dalmaciji.*

„Cesta pripada najstarijim u Bosni[1]*). Po miljokazima, o kojima sam otojić govorili, čini se, kao da je u trećem vijeku nekoliko puta popravljana: pod Gordijanom (god. 239.), Decijem (god. 249.—250.), Claudijem (god.*

[1]) Isporedi: Dr. Patsch, Primjedbe. „Römische Strassen I.“, str. 55 i d.

268.—270.) i pod Tacitom (275.—276.). Nego ovaj nagli sušljed uvećava sumnje protiv dojakošnjeg shvaćanja rada rimskih careva o gradnji cesta u Dalmaciji. Nije vjerojatno, da su ceste u tako kratkim razdobljima uvijek opravljane. Ja mislim, da ćemo od sada pravije suditi, ako budemo kao Berger[1]*, Zangenmeister*[2]*) i Hettner*[3]*) u pogledu porajnskih rimskih cesta, pretpostavljali, da miljokazi vazda ne zasvjedočuju novogradnju ili reparature, nego da ih često valja shvaćati samo kao počasne stupove, koji su dotičnim carevima podizani duž cesta.*

„Neka se isporedi poučna primjedba Hettnerova na drugom mjestu, strana 7., o jednome miljokazu Hadrijanovom sa ceste Trier-Kolin: „5 tribunicia potestas *Hadrijanova, i po tome podizanje miljokaza pada u god. 121., ali je cesta znatno prije, valjda već pod Augustom sagragjena, pa ni reparaturu ceste pod Hadrijanom ne mora miljokaz da naviješta". Možda je Gordijan iznimka megju gore spomenutim vladarima, jer za njega znamo, n. pr. po naznaci jednog gornjo-panonskog miljokaza C. I. L. III. 4644.:* vias et pontes vetustate conlabs. restituit, *da je u istinu gradio; i kamen sa ceste Prolog-Halapić-Banjaluka*[4]*) čini se, da to napominje, jer ujedno i namjesnika imenuje."*

Rečeni fragmenat petog miljokaza, koji sam ostavio u Renićima, sastoji od mekog lapora, pravokutan je, 83 *cm* dug, na gornjem su mu kraju strane široke po 22 *cm* i 20 *cm*, a na dônjim krajevima 35 *cm* i 30 *cm*.

Na jednoj široj strani ima na kamenu sada već veoma izlizan natpis, kome je znamenitiji dio megjutim bio na gornjem dijelu kamena, koga više nema. Mogao sam od tog natpisa ovo raspoznati:

S I //////// E
PIVS (fel) IX
////// AVG.

U okolini sela Renići, onda u susjednom mjestu Rašeljki često se nahode rimski novci.

Isto tako dosta se često rimski novci nahode kod sela Liskovače, gdje smo po Rimljanima okupiranu Malu gradinu već upoznali.

U dolini kod Vinice našao je gragjevni savjetnik Ballif[5]) osim ostanaka rimske ceste i zidanih rimskih grobova, poklopaca od sarkofagâ i fragmenata od nadgrobnih spomenika, dok su opet meni poznati u

---

[1]) „Die Heerstrassen des römischen Reiches." II., 16.
[2]) „Bonner Jahrbücher", 76., str. 222.
[3]) „Die römischen Steindenkmale des Provincialmuseums zu Trier", str. 6.
[4]) Ballif-Patsch na dr. mj., str. 55.
[5]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina." I., str. 26.

okolini onoga kraja nagjeni rimski novci. Mnogo je nadalje rimskih novaca nagjeno u lijepom Roškom polju, te sam ja uvjeren, da će se potanjim pretraživanjem, kako kod Vinice, tako i kod Roškog polja naći ostanci rimskih naseobina.

Kod poznatog nam takogjer već sela Vira nahodimo kao ostanke rimske naseobine mnoge temeljne zidine i u velikoj množini rasute rimske opeke i krovni crijep. Pri gradnji crkve otkopan je ondje pod od mozajika, ali se dalje nije pazilo na nj, pa je meni kasnije pošlo za rukom, da sam samo malen, bijelim klincima našaran fragmenat toga mozajika spasao za naš muzej. Jedna od broncanih štatueta, koje je prijašnji župnik virski, fra Bono Šarić ondje našao, darovana je manastiru Humcu kod Ljubuškog. Vir je poznat i kao nahodište, gdje se često nahode rimski novci.

U velikoj se množini konačno rimski novci nahode i u okolini sela Zagorja, gdje je prije više godina kod jednog vrela nagjena broncana Bachova štatueta, za koju vele, da je sada takogjer u manastirskome muzeju humačkom. Nadalje mi je rečeno, da kod Zagorja ima rasutih komada opeke, pa pošto je ovuda prolazila cesta iz Vira preko Mesihovine u Duvanjsko polje, to ja mislim, da je i kod Zagorja bila rimska naseobina.

Kada sam prigodice obilazio po onome kotaru, pošlo mi je za rukom, pa sam našao nekolike rimske novce i uz to ih podosta i nabavio, ali su bakreni na žalost većinom loše očuvani.

Gosp. dr. Karlo Patsch bio je tako prijazan, pa je te novce odredio. Megju njima ovi su komadi:

I. Republika.

1. Jedan bakreni novac Irijski iz Zagorja.
2. Srebrni novac Pompeja iz Zagorja.
3. Srebrni novac Sicinia iz Zagorja.
4. Srebrni novac Portia iz Zagorja.
5. Srebrni novac Vettia iz Zagorja.

II. Carsko doba.

6. Srebrni novac Nerona (54.—68.) iz Kongore.
7. Srebrni novac Vespasijana (69.—79.) iz Zagorja.
8. Srebrni novac Sabine, žene Hadrijanove (117.—138.) iz Županjca.
9. Srebrni novac Marka Aurela (161.—180.) iz Borčana.
10. Bakreni novac Commoda (180.—192.) iz Zagorja.

11. Bakreni novac Galijena (254.—268.) iz Mandinog sela.
12. Bakreni novac Klaudija II. (268.—270.) iz Zagorja.
13. Bakreni novac Proba (276.—282.) iz Renića.
14. Pet bakrenih novaca Konstantina I. (306.—337.), od ovih jedan iz Zagorja i četiri iz Renića.
15. Bakreni novac Konstancija (337.—361.) iz Renića.

Najposlije valja amo priračunati:

16. Zlatan novac Teodosija (388.—395.), koji je, kao što je već rečeno, nagjen kod vrela Ostrošca u Vučijem polju.

Ma da se ta mala zbirka, koja je samo uzgredice prikupljena u malo dana, nikako ne može smatrati potpunom, opet ona, počevši od republike pa do u najkasnije doba careva obuhvata razdoblje od više nego četiri vijeka i ujedno pokazuje, kako zemljište kotara županjačkog obiluje rimskim novcem.

Po rečenome vidimo, da nam je i doba rimskog gospodstva u rečenome području ostavila dovoljno tragova. Najveće rimsko mjesto bilo je bez sumnje današnje kotarsko mjesto Županjac, pošto mu ostanci zapremaju površinu od više nego 15 *ha*. Dalja četiri rimska mjesta bila su bez sumnje kod Eminovog sela, Borčana, Stipanića i Vira, dok su četiri takva mjesta kod Crvenice, Vinice, Zagorja i Roškog polja još problematična.

Rimsku utvrdu našli smo nadalje na Ravnoj glavici kod Borčana, za tim smo upoznali po Rimljanima okupiranih i zidovima vrlo utvrgjenih šest prehistoričkih gradina kod Buhova, Kovači, Crvenica, Borčani, Stipanić i Liskovača.

Mnogo uz to ima nahodišta rimskog novca, koja sam u najrazličitijim krajevima županjačkog kotara mogao da utvrdim u osamnaest mjesta.

Ako nadalje razmislimo, da je podjarmljeni domaći narod valjda samo malim dijelom bio naseljen u pravim rimskim naseobama i da je većim dijelom ostao rasut po cijelom kraju, onda dolazimo do uvjerenja, da je gusta, poznata nam cestovna mreža toga kotara prolazila kroz dosta gusto naseljene i, gdje je to tle dopuštalo, bez sumnje i dobro obragjene krajeve.

Римске старине из рамске долине.

Прошлогодишње прехисторичко истраживање у долини Раме, десне притоčице ријеке Неретве изнијело је и из римског доба неке останке. Господа владин савјетник К. Херман и др. Ћиро Трухелка били су тако пријазни, те ми препустили снимке, учињене по њиховој одредби.

Рамска долина, која је у средњем вијеку за цијелу Босну имала велико знаменовање, досад се римским старинама није истакла. Само два мјеста имају римских ствари: Шћит и Луг; из првог потјечу натписи, који ниже слиједе, на пошљедњем нађене су по Балифу, I. свес., стр. 29, римске опеке. Него се је надати, да ће и овдје још штошта изаћи на видјело. Вишеструка свеза, која је постојала са западом — римске цесте дошле су до долине код селâ: Румбоци, Варвара, Прослап-Шћит[1]) — даје добар прогностикон.

1. Три уломка, који без сумње потјечу од једног комада, ма да не пристају један уз други, узидана су у жупни дом у Шћиту. У површини зида, који је заслоњен наслаганим овдје дрвима, биће да су

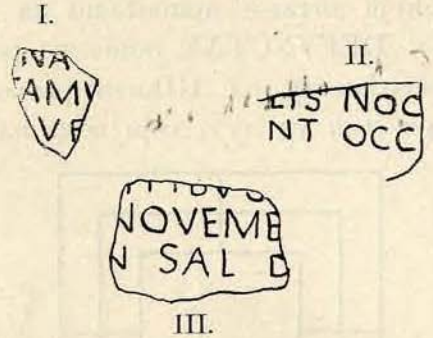

Слика 1.

узидани још други фрагменти. I. висина 0·095 *ст*, ширина 0·11 *ст;* II. висина 0·11 *ст*, ширина 0·2 *ст;* III. висина 0·12 *ст;* ширина 0·19 *ст.* Висина мањих писмена 0·025.

[1]) Испореди: Балиф, н. др. мј., стр. 26 и д.

Те је уломке мучно растумачити. У III., ретку 2., може се додуше распознати *novemb* . . . и у пређашњем реду *idus*. У II., ретку 1., било је *noc[t . . .]* или *noc[turn . . .]*, ретку 2. *occ[ident . . . .]* или *occ[asu . . .]*. Можда су то ратарски напуци, те би III., ретку 3., могло значити *sal* (cô).

2. Уломак, посве разлупан; висина писмена 0·018; нађен год. 1856. у развалинама старе цркве, сада у жупном дому.

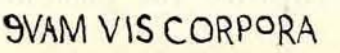

Слика 2.

Quamvis corpora . . . .

Ваљда почетак једног епиграма.

J. Владић, „Успомене о Рами и рамском фрањевачком самостану", Загреб 1882., стр. 33 (исп.: стр. 23), наводи тај фрагменат међу аргументима, који би имали утврдити, да је у Шћиту од старине био самостан, па тај натпис односи на тамошњи покољ фрањеваца по Турцима год. 1557. Отуда се тумачи читање Мартина Недића, за чије вријеме камен ни мало није боље био очуван него данас: *iam iustificati in coelis, quamvis corpora eorum iacent in terris.* На одржани уломак није обзир узет у читању Пашкала Вујичића: *Hi iusti, quorum corpora hic iacent in terris, eorum nomina iam sunt adscripta in coelis.*

3. Ондје су и оба уломка, нађена под Прослапом, мјесту тик до Шћита, које сам ја публицирао у Балифа: „Strassen" I., страна 62, сада и C. I. L. III., стр. 13.232 = 10.049. Око сваког од њих има оквир, око десног још има и лоза. Тај украс прилика је, да потјече од неспретног састава, јер нема сумње, да су ти фрагменти од једног комада. Снимак потврђује читање приопћено на другом мјесту, само се сада у 4. реду C у DEFVNCTAE понешто распознаје.

По сата на сјеверозападу од Шћита раскопао је касне јесени год. 1893. др. Трухелка тик уз пут, који води из Копчића у Варвару,

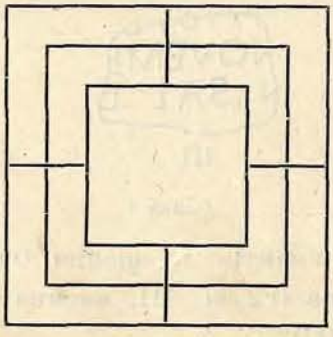

Слика 3.

међу извором Раме и великом громилом прадједова Копчића, пет римских скелетних гробова (међу њима два дјечија). Гробови су били састављени

од лапорастих плоча, сложених једне до друге на облик крова. Прилогâ није нађено, али је насупрот на једној плочи, која је сада у земаљском музеју у Сарајеву, запарана овака цртарија. *Слика 3.*

О антикном постању те цртарије не може бити сумње, јер је плоча била у земљи.

Концентрички, сурово запарани квадрати (ширина спољашњег 0·185, насупрот висина 0·175), којима су странице у средини спојене са више мање прàвим цртама.

То је игра „млин“, која се тако често находи у Италији (н. пр. на мраморним плочама басилике Јулије у Риму). И у Босни и Херцеговини позната је данас још та игра свакому под именом мице или куре.

Прилика је, да су се на тој плочи играле калфе код клесара, или пак та плоча потјече од неке јавне зграде, гдје је била у поду.

Сарајево, у јануару 1894.

Карло Пач.

Prehistoričke bilješke.

Priopćio

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Gradac kod Posušja.

Okolica sela Graca u području ekspositure Posušja, koje je selo poznato radi svojih rimskih razvalina, odlikuje se i velikim brojem gromilâ. One su nagomilane od kamena, te već iz daleka u oči udaraju zbog svojih kolosalnih dimenzija. Ja sam taku jednu gromilu raskopao, koju ondašnji narod zove „Hrtovom gromilom"; ona je od prilike dva kilometra jugoistočno od Graca na obronku Kosove glave spram Raškog polja u jednoj hrpi zajedno sa tri manje grobne humke. Premjer kolobaru

Slika 1.

slična temelja gromilina bio je 12 *m*, visina 2 *m;* materijal je sastojao od golemih šuljeva lomljenog i nešto prikupljenog kamena. Za jedan metar ispod vrha našli su se fragmenti ilovaste, prostom rukom gragjene posude, koja se je mogla sasvim rekonštruirati, *slika 1.* ($^1/_2$ nar. vel.). Materijal je loše pečena, komadima vapna izmiješana ilovača. Prostom rukom gragjena posuda ima oblik prama dnu trbušasto proširenog lonca s jednom ručicom, dno joj je ispupčeno. $V = 134\,mm$, *Pr* pri zjalu $= 107\,mm$, *Pr* u trbušini

= 150 *mm*. Osim rečene posude našlo se je još nekoliko rbinâ od sugja i govegjih kosti u plaštu gromile.

U sjevernom dijelu gromile nagjen je sanduk, namješten neposredno na stancu-kamenu od zapada prama istoku i pokriven sa tri neobdjelane kamenite ploče. Bokovi su mu uzidani od prilično pravokutno tesanih redova kamenitih šuljeva. Bio je dug 94 *cm*, širok 50 *cm*, dubok 40 *cm*. U sanduku nagjeni su ostanci kostura odrasla čovjeka i 3 male rbine od ilovaste, prostom rukom gragjene posude.

Resultat, postignut prekopavanjem te gromile, podudara se sasvim s datima, dobivenim do sada pretraživanjem hercegovačkih gromila.

U većini gromilâ imadu naime od šuljeva ili ploča udešeni kameniti sanduci, koji predstavljaju grobove na sjedećke sahranjenih mrtvaca. Sudeći po nahogjajima stariji su ti grobovi od gromila halštatskog doba, što ih ima u nekim mjestima Hercegovine.

Četiri kilometra od Graca nalaze se na jednoj glavici, kotiranoj na generalnoj karti sa 816 *m*, ostanci prehistoričke utvrde, koju narod zove Batingrad; za $1^1/_2$ *km* sjeveroistočno od toga mjesta leži selo Batin. Sličnost s ilirskim imenom Bato potakla me je, da tu utvrdu pobliže razgledam.

Nasip ima oblik elipse, kojoj je 58 *m* duga velika os orijentirana od jugozapada prama sjeveroistoku; dužina manje osi iznosi 18 *m*, *slika 2.* Nasip je širok 2 *m*, visok 1 *m*; materijal je prikupljen kamen i čvrsto nabijen prud. Na jugozapadnom kraju unutrašnjosti nasipa ima gromili slična, 5 *m* visoka uzvisina, kojoj se na vrhu vide tragovi zida s lijepom. Nekadašnji oblik zida ne može se više razabrati; ali lasno može biti, da je u prehistoričkoj utvrdi u kasnije doba bila rimska kula-stražara. Na obroncima glavice niže nasipa otkopan je prigodom pokusna prekopavanja 1 *m* debeo kulturni sloj. Od rukotvorinâ iskopane su samo rbine ilovastog sugja glasinačkog tipa, od drugih stvari životinjske kosti i komadići uglja.

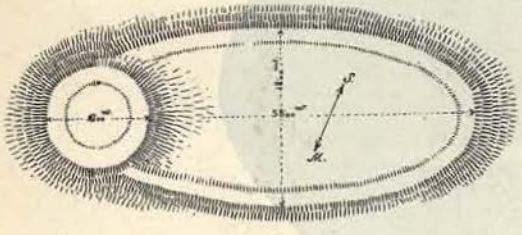

Slika 2.

Gradina Radmanići.

Bilješku o nahogjajima, što sada slijedi, dobio sam od gospodina nadšumara Franje Přibika, koji marljivo radi da muzeju dobavi nacrte prehistoričkih i sredovjekih gragjevina banjalučkog kotara.

Jedan sat sjeveroistočno od mjesta Kadine vode, koje leži u jugozapadnom dijelu banjalučkog kotara, ima na jednoj glavici, koja dominira nad skupinama kućâ Stanivukovići-Radmanići nasuta gradina, koju zovu gradina Radmanići. Nasip ima eliptički oblik, velika je os duga 15 *m*. Za druge detalje ne znam. Ulaz je na istočnoj strani. U nasipu nagjeni su ostanci temeljnih zidina. Prigodom pokušana prekopavanja, pri kome je suhozidina u dužini od 2 metra otkopana do naravnog kamenitog tla (1·1 *m* dubljine), opazilo se je ovo: Zid, debeo 0·8 *m*, uzidan je od većeg i manjeg prikupljenog kamena lijepom. U samome lijepu opaženi su štogdje sitni komadići cigle. Pri prekopavanju mogli su se konštatovati ovi slojevi.

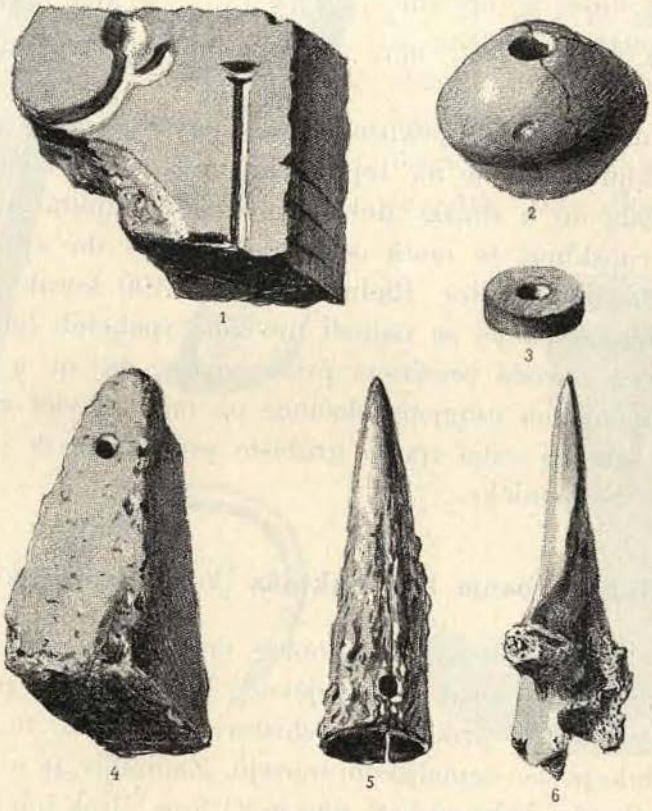

Slika 3.

Od površine do debljine od 0·8 *m* bila je crnica veoma izmiješana kamenom, komadima klaka i pijeskom, a od rukotvorina bila je u njemu množina rbinâ od rimskih posuda gragjenih na točilo, megju njima jedan crveno oličen komad, trunje od rimskog stakla, jedan broncani novac cara Galijena, jedan željezni strelični vrh, jedan komad sirova željeza, jedna piramidi slična ilovasta utega za mrežu, — *slika 3., fig. 4.* (1/2 nar. vel.), — i kaluf od kamena pješčenjaka, — *slika 3., fig. 1.*

Potonjoj nije mjesto u označenom ovdje rimskom inventaru, nego je po obliku bočke valja smatrati prehističkom. Što je predstavljao drugi, na taj kaluf ljeveni objekat, ne mogu odgonetnuti.

Pod tim slojem slijedio je 15 *cm* debeo sloj od žutog pijeska i sitnog kamenja — koji je valjda nastao od gragjevnih ostanaka. Najniže bio je 20 *cm* debeo tavan crnice, koja je vrlo bila izmiješana pepelom i komadićima drvenog uglja. Tu su nagjene mnoge rbine od sugja, gragjenog prostom rukom, megju njima nekoliko okićenih, u svemu ponovljeni tipi Debelog brda kod Sarajeva, jedan kopljani šiljak od jelenjeg roga, — *slika 3., fig. 5.* ($^1/_2$ nar. vel.), — zaoštrena i izdubljena grana jelenjeg roga, sa strane probušena; strijela, izdjelana od metakarpalne kosti, — *slika 3., fig. 6.* ($^1/_2$ nar. vel.), — dva ilovasta pršljena — *slika 3., fig. 2.* i *3.* ($^1/_2$ nar. vel.), — i mnoštvo kosti od divlje svinje i jelena.

I ako su nahogjaji tog pokusnog prekopavanja neznatni, opet se po njima može zaključiti, da je na toj gradini bila prehistorička naseobina, koja se je održala do u rimsko doba. Da li zidine unutar nasipa svakako valja smatrati rimskima, to mora ostati neodlučeno do opsežnijeg prekopavanja. Zapadno od gradine Radmanići, oko 400 koraka zračne linije, uzdiže se glavica, na kojoj se nahodi množina spaljenih ljudskih kosti.

U tamošnjeg naroda proširena priča kazuje, da su u svoje vrijeme u gradini Radmanićima osugjene zločince na onoj glavici smicali.

Možda na glavici valja tražiti grobište prehističkih i rimskih naseljenika gradine radmanićke.

Rimska banja kod Laktaša (kotar banjalučki).

Godine 1893. odlagumaše kod toplog vrela jedan dio sigaste humke, što je ondje blizu, da namaknu gragjevnog kamena. Tom prilikom nagjeni su na *slici 4.* u tekstu prikazani prehistorički objekti, te ih je gospodin nadšumar Přibik poslao zemaljskom muzeju. Zanimljiv je u *slici 4., fig. 1.* (u $^1/_2$ nar. vel.) prikazani bakreni bat; dug je 21·5 *cm*, širok 5·5 *cm*, debeo 2 *cm;* u prvoj trećini dužine ima ušicu za držak od 3 *cm* u premjeru. Na toj se spravi vidi, da je upotrebljavanjem mnogo istrošena. U *slici 4., fig. 4.* ($^2/_3$ nar. vel.) prikazana narukvica od ljevenog bronca dekorirana je jednostavnim linearnim savaćenjem.

Slika 4., fig. 2. ($^2/_3$ nar. vel.) prikazuje bikonički ilovasti pršljen, a *fig. 3.* ($^2/_3$ nar. vel.) takav pršljen plosnat. Vjerojatno je, da su rečeni objekti u prehističko doba dospjeli u kakvu raspuklinu sigaste humke, pa da je tečajem vremena za njih prionula sigasta obloga.

Naskladani ostanci na Peringradu.

U općini Papraći, vlaseničkog kotara, oko tri četvrta sata istočno od sela Korijena, uzdižu se na hridovitoj obali Drinače razvaline sredovjekog grada Jeringrada. Spram ovih, na lijevoj obali Drinače, a već u zvorničkom kotaru leži razvalina Peringrad. U proljeću 1893. nagjoše pastiri, u nekoj raspuklini ispod rečenog grada, više bronceva, koji posredovanjem gosp. kotarskog predstojnika Karsniewicza dospješe u zbirke zemaljskog muzeja.

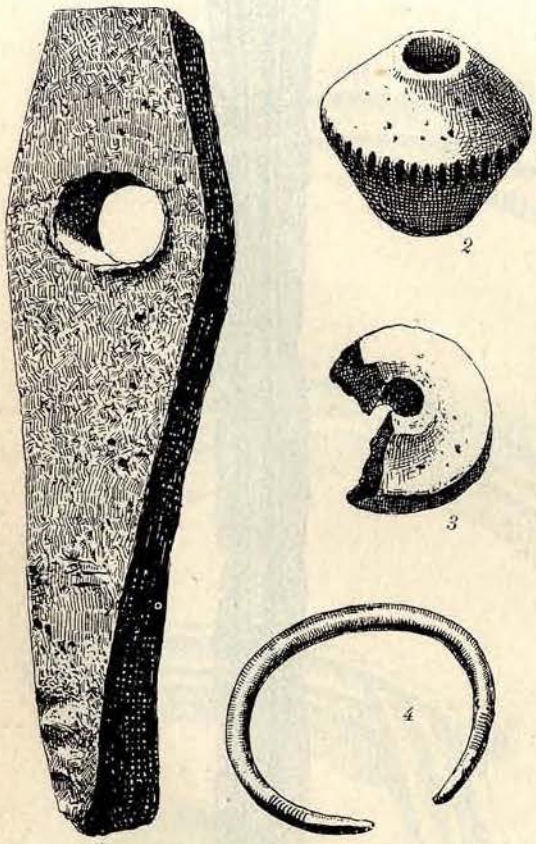

Slika 4.

Taj je nahogjaj od dvojakog interesa; u jednu ruku pripada on u našim krajevima rijetkim naskladima ostanaka, koji su po karakteru svom nesumnjivo iz broncanog doba, u drugu su ruku tu dva za Bosnu i Herce-

Slika 5.

govinu nova oblika. Jedan je od njih šuplji kelt, s produženom na obje strane na oblik krila oštricom, *slika 5.* (1/2 nar. vel.), tip, na koji se nailazi u Hrvatskoj, Ugarskoj[1]), a i na sjeveru[2]). Kelt je dug 117 *mm*, oštrica 119 *mm*, masa eliptičkog tulca ima premjere od 37 *mm* i 30 *mm*.

[1]) Hampel József, „A Bronzkor Emlékei Magyarhonban". Budimpešta 1886. Tabla XIII., sl. 6.
[2]) Osborne, „Das Beil". Dražgjani 1887. Tabla XIV., br. 11.

Drugi zanimljivi komad, — *tabla I., slika 8.* ($^1/_2$ nar. vel.), — trnolik je vršak od koplja, 130 *mm* dug, a tulac mu ima 12 *mm* u premjeru, te je našaran fino usavaćenim crticama.

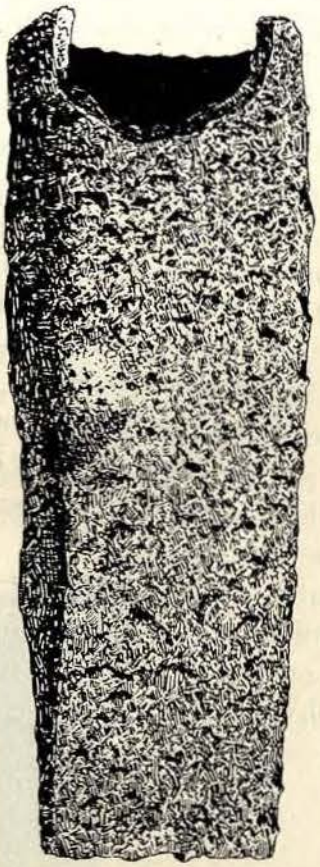

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Srpovi — *tabla I., slika 1.—5.* ($^1/_2$ nar. vel.), — svi su potekli iz različitih kaluña, te priliče ugarskim i hrvatskim tipovima.

Fragmenti mačeva, — *tabla I., slika 6.* i *7.* ($^1/_1$ nar. vel.), — nijesu od jedne te iste oštrice (ugarski tipovi).

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 2.

Tabla I. Uz članak „Prehistoričke bilješke".

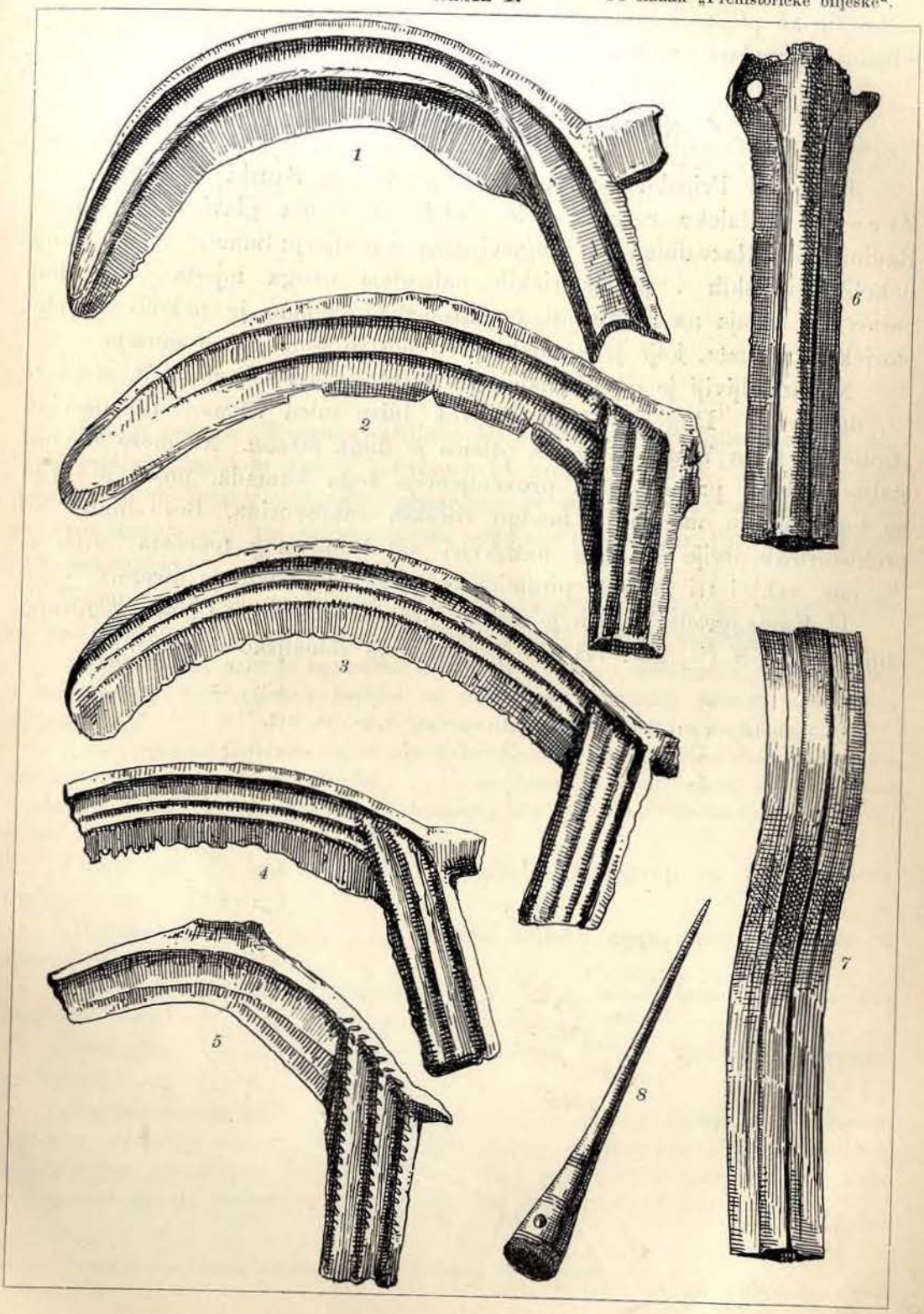

Osim rečenih rukotvorina nagjen je fragmenat srpa, ulomak kopljanog vrška široke plojke i komad oštrice od mača. Po tome, kako su broncevi održani, pripadaju oni naskladu polomljene kovine, odregjene za stalenje.

Nahogjaji u kotaru Sanski Most.

Južno od Prijedora, uz cestu, koja vodi u Sanski Most, leži selo Zecovi. Nedaleko rečenog sela uzdiže se strma glavica „Gradina". Radimský u „Razvalinama i gragjevinama u poriječju Sane[1])" već spominje nekoliko rimskih i prehistoričkih nahogjaja ovoga mjesta. Prigodom cestovnih radnja na gradini u godini 1893. nagjeno je nekoliko prehistoričkih objekata, koje je kotarski ured poslao zemaljskom muzeju.

Najzanimljiviji je od tih nahogjaja buzdovanast željezni kelt, *slika 6.* (1/2 nar. vel.). Dug je 214 *mm*, širok blizu tulca 73 *mm*, premjeri su eliptičkog tulca 70 *mm* i 50 *mm*, oštrica je duga 60 *mm*. Ne može se baš stalno utvrditi prehistorička provenijencija toga komada, pošto je prije na tome mjestu nagjeno i mnogo rimskih rukotvorina. Bez sumnje su prehistoričke dvije špiralne narukvice od broncanog tenećeta, *slika 7.* (1/2 nar. vel.) i tri ilovaste piramidaste utege za pritezanje mreže.

U Kamengradu nagjen je ulomak broncane oštrice od mača, rogoznog oblika, *slika 8.* (1/2 nar. vel.), te je priposlan zemaljskom muzeju.

[1]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina." I. sv., str. 212.

Још неке рецензије о публикацијама земаљског музеја, изданим у њемачком језику[1]).

Приопћио

уредник **Коста Херман,** владин савјетник.

Други свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, за који смо у 1. свеску VI. годишта (1894.) „Гласника“ јавили, да је угледао свијет, разаслан је разним стручњацима, који су тим поводом и тај свезак веома ласкаво оцијенили. Ево овдје число тих рецензија:

Госп. дворски савјетник Фр. пл. Хауер (Hauer), интенданат ц. кр. природословног музеја у Бечу, пише под 2. мартом 1894.:

„Потписаноме част је примитак II. свеска . . . . . потврдити, те најтоплију и најсмјернију благодарност изрећи за милостиву пошиљку речене, драгоцјене публикације.“

(„Der ergebenst Gefertigte beehrt sich Eurer Excellenz den Empfang eines Exemplares des soeben erschienenen II. Bandes . . . . . zu bestätigen und seinen wärmsten und ergebensten Dank für die gnädige Ueberlassung der genannten werthvollen Publication hiemit auszusprechen.“)

Госп. др. В. пл. Хартел (Hartel), директор ц. кр. дворске библиотеке у Бечу:

„Потписаноме част је . . . . . изрећи највећу своју благодарност за то драгоцјено дјело.“

(„Der ergebenst Unterzeichnete beehrt sich . . . . . seinen besten Dank für das werthvolle Werk zum Ausdruck zu bringen.“)

Госп. др. Фридрих Кенер (Kenner), ц. кр. владин савјетник у Бечу:

„Смјерно потписани слободан је за достављени му ексемплар другог свеска босанско-херцеговачким земаљским музејем издане публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, који и опет доноси толико нове и у сваком правцу знамените грађе, изрећи најусрдниju своју благодарност.“

---

[1]) Наставак рецензија, публикованих у 1. свеску VI. годишта.

(„Der ehrerbietig Unterzeichnete erlaubt sich für das ihm zugewiesene Exemplar des zweiten Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", der abermals so viel Neues und in den verschiedensten Richtungen Wichtiges darbietet, seinen ergebensten, tiefgefühlten Dank auszusprechen.")

Госп. Макс Бидингер (Büdinger) у Бечу:

„Мене је превелико обиље и разноликост садржине тога дјела задивила, па је то за врховну власт обију земаља нова слава."

(„Ich bin über den ungemein reichen und mannigfaltigen Inhalt des Werkes freudig überrascht, welches in der That für die oberste Verwaltungsbehörde der beiden Lande einen neuen Ruhmestitel bildet.")

Госп. дворски савјетник др. Ватрослав Јагић, предстојник семинара за словјенску филологију и професор бечке универзе:

„Као предстојник семинара за словјенску филологију при ц. кр. бечкој универзи, слободан сам Вашој Преузвишености за милостиву одредбу, да се томе заводу шаље по један бесплатни ексемплар „Гласника", који излази у Сарајеву, као и за припослани ми ексемплар дивне публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", св. I. и II., која је изашла мунификенцијом Ваше Преузвишености, изрећи дубоку и усрдну благодарност, те овај завод с највећим почитањем препоручити даљој благонаклоности Ваше Преузвишености."

(„Als Vorstand des Seminars für slavische Philologie an der k. k. Universität Wien nehme ich mir die Freiheit, Euer Excellenz für die huldvolle Verfügung, diesem Institute ein Gratis-Exemplar des in Sarajevo erscheinenden „Glasnik" zukommen zu lassen, als auch für die Ueberweisung eines Exemplares der durch die Munificenz Euer Excellenz zu Stande gekommenen prachtvollen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band I. und II." den tiefgefühlten, verbindlichsten Dank auszusprechen und dieses Institut dem ferneren Wohlwollen Euer Excellenz hochachtungsvoll zu empfehlen.")

Госп. др. Јиречек, ц. кр. свеучилишни професор у Бечу:

„Потврђујући примитак I. и II. свеска издане по босанско-херцеговачком земаљском музеју публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", који сам примио с дописом бр. 2466/I. Б. Х., молим, да се Његовој Преузвишености господину заједничком министру финанција добростиво подастре моја најтоплија благодарност за оба ова, садржином обилна свеска.

(„Indem ich den Empfang des I. und II. Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", die ich mit Zuschrift 2466/I. B. H. erhalten habe, bestätige, bitte ich Seiner Excellenz dem gemeinsamen Finanzminister meinen wärmsten Dank für diese beiden inhaltsreichen Bände gütigst unterbreiten zu wollen.")

Госп. др. Фридрик Милер (Müller), ц. кр. професор на универзи у Бечу:

„С високим дописом од 24. фебруара о. г. достављен је потписаноме II. свезак дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina". Тај II. свезак, у коме има множина новог научног истраживања и чињеницâ, достојан је нашљедник I. свеска, што су га компетентни научењаци с одобравањем поздравили. Честитајући

смјерно потписани високоме министарству на лијепом потхвату, који Аустро-Угарској служи на највишу част, умољава он високо министарство, нека милостиво прими његову препонизну благодарност за тај драгоцјени дар.“

(„Mit hoher Zuschrift vom 24. Februar d. J. wurde dem ergebenst Unterzeichneten der II. Band der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ übersendet. Dieser II. Band, der eine Fülle neuer wissenschaftlicher Forschungen und Thatsachen enthält, ist ein würdiger Nachfolger des I. Bandes, der von den competenten Gelehrten mit Beifall begrüsst wurde. Indem der ergebenst Unterzeichnete das hohe Ministerium zu diesem schönen Unternehmen, welches Oesterreich-Ungarn zur höchsten Ehre gereicht, beglückwünscht, bittet er das hohe Ministerium seinen ehrfurchtsvollen Dank für das kostbare Geschenk gnädigst entgegenzunehmen.“)

Госп. Едуард Суес (Suess) у Бечу:

„Вашој Преузвишености молим да смијем изрећи најусрднију благодарност за добростиво припослање лијепог другог свеска публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Тај свезак не само што обилује новим опажањима, него је такођер драгоцјен свједок за трајно и успјешно настојање владино, да у земљи самој пробуди душевни живот. Што ми се јавља о томе, како народ у Сарајеву похађа музеј, то се може сматрати знаком, да је у интензивном домољубљу тог народа и ондје заметнута клица живог интереса за такво испитивање, гдје за то нема стручне спреме. По томе се ласно може мислити, да то настојање налази благодарност и симпатије народа. Изричући још једном своје радосне осјећаје и т. д.“

(„Eurer Excellenz bitte ich, den verbindlichsten Dank sagen zu dürfen für die gütige Zusendung des schönen zweiten Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Dieser Band ist nicht nur reich an neuen Beobachtungen, sondern er ist zugleich ein werthvoller Zeuge für die andauernden und erfolgreichen Bestrebungen der Regierung, geistiges Leben im Lande selbst zu erwecken. Was mir von dem Besuche des Museums in Sarajevo durch die Bevölkerung gemeldet wird, darf als Zeichen dafür gelten, dass in der intensiven Heimatsliebe dieses Volkes auch dort ein lebhaftes Interesse für solche Forschungen begründet ist, wo die fachmässige Vorbildung fehlt. Es lässt sich daher leicht denken, dass diese Bemühungen den Dank und die Sympathie des Landes finden. Indem ich meinen Empfindungen der Freude nochmals Ausdruck gebe etc.“)

Госп. др. Фр. вит. Визер (Wieser), ц. кр. свеучилишни професор:

„Вративши се с пута, нађох други свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, на коме ми ваља захвалити мунифиценцији високог ц. и кр. заједничког министарства, те ми је част за тај веома занимљиви и драгоцјени дар изрећи своју смјерну благодарност.“

(„Von einer Reise zurückgekommen finde ich den zweiten Band der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, welchen ich der Munificenz des hohen k. u. k. gemeinsamen Ministeriums verdanke, und beehre mich, meinem ergebensten Danke für dieses höchst interessante und werthvolle Geschenk hiemit Ausdruck zu geben.“)

Госп. др. Маркесети (Marchesetti), Трст:

„Високо министарство имало је особиту доброту, те ми је послало други свезак презнамените публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Слободан сам с тога, да високом министарству изречем моју највишу благодарност.“

(„Das hohe Ministerium hatte die besondere Güte mir den zweiten Band der so wichtigen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ zu senden. Ich erlaube mir daher einem Hohen Ministerium meinen besten Dank dafür auszusprechen.“)

Госп. Спиро Брусина (Brusina), свеучилишни професор и директор зоолошког народног музеја у Загребу:

„Доставши се по наклоности Ваше Преузвишености II. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, слободан сам прије свега Вашој Преузвишености изрећи моју најусрдниј у и највишу благодарност. Том приликом нека ми Ваша Преузвишеност допусти изрећи своју задивљеност над љубави и стручним знањем, којим Ваша Преузвишеност од првог почетка потпомаже научно испитивање земље, и којим је управо све од ништа створила. Та смјерно потписаному, као некадашњем савјетнику при основању земаљског музеја у Сарајеву добро су познате све фазе института. Садржином обилне, изврсно редигиране „Mittheilungen“ необорив су доказ, што се све може учинити макар и са дјеломице и размјерно мање спремним сурадницима, када такав научан и патриотичан потхват потпомогне могућа и сврхе своје свјесна благохотност Ваше Преузвишености. Нека се Ваша Преузвишеност удостоји примити израз мог најискренијег и одличног почитања.“

(„Durch die Gunst Eurer Excellenz im Besitze des II. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ gelangt, nehme ich mir die Freiheit, allzuerst Eurer Excellenz dafür meinen innigsten und besten Dank zu sagen. Bei dieser Gelegenheit erlauben mir Euer Excellenz, Ihnen meine aufrichtige Bewunderung auszusprechen für die grosse Liebe und Sachkenntnisse, mit welchen Euer Excellenz von allem Anfange her die wissenschaftliche Durchforschung des Landes unterstützt, ja aus Nichts erst Alles geschaffen haben. Dem unterthänigst Gefertigten, als seiner Zeit gewesenem Rathgeber bei der Gründung des Landesmuseums in Sarajevo sind ja alle Phasen des Institutes genau bekannt. Die inhaltsvollen, ausgezeichnet redigirten „Mittheilungen“ sind ein schlagender Beweis dafür, was man Alles selbst mit theilweise und verhältnissmässig weniger geschulten Mitarbeitern leisten kann, wenn ein solches wissenschaftliches und patriotisches Unternehmen die mächtige und zielbewusste Gunst Euer Excellenz unterstützt. Geruhen Eure Excellenz, den Ausdruck meiner aufrichtigsten und vorzüglichen Hochachtung entgegenzunehmen.“)

Госр. др. Макс Бартелс (Bartels), здравствени савјетник у Берлину:

„Ваша Преузвишеност имала је велику доброту, те ми спремила један ексемплар другог свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ под 2466/I. Б. Х. У тој занимљивој публикацији има число радња, које су презнамените за унапређивање штудија, којима се занимам. Нека Ваша Преузвишеност благовољно допусти, да за тај лијепи дар изречем своју најусрдниј у благодарност.“

(„Euer Excellenz haben die grosse Güte gehabt, mir ein Exemplar des zweiten Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ unter 2466/I. B. H. zu überweisen. Diese interessante Veröffentlichung enthält eine Reihe von Arbeiten, welche für die Förderung der von mir betriebenen Studien von ganz besonderer Wichtigkeit sind. Euer Excellenz mögen geneigtest gestatten, dass ich für diese schöne Gabe meinen allerehrbietigsten Dank aussprechen dürfe.“)

Госп. др. Иван Ранке (Ranke), кр. конзерватор прехисторичке збирке у Монакову:

„Ја ћу у листовима, који су ми на располагање, поновно дати израза своме удивљењу, што га осјећам над тим и по садржини и по опреми једнако одличним дјелом.“

(„Ich werde in den mir zur Verfügung stehenden Journalen meiner lebhaften Bewunderung wiederholt Ausdruck geben, welche ich für dieses inhaltlich und der Ausstattung nach gleich ausgezeichnete Werk empfinde.“)

Госп. професор др. Х. Брун (Brunn), кр. тајни савјетник, директор кр. глиптотеке, конзерватор музеја садрснине, збирке ваза и новаца у Монакову:

„Изванредно се радујем, што се у земљи, која је досад у научном погледу била посве занемарена, ствари тако посве погодним начином обрађују, и што ће се то обрађивање једнаким начином и надаље наставити.“

(„Ich freue mich ausserordentlich, dass eine in wissenschaftlicher Beziehung bisher ganz vernachlässigte Provinz in so überaus sachentsprechender Weise in Angriff genommen und in der Folge in ähnlicher Weise fortgeführt werden wird.“)

Госп. Ј. Д. Ц. Шмец (Schmetz) у Лајдену:

„Речена публикација, коју сам доселе само површно могао разгледати, обилно је врело за упознавање природе, народњег живота и повијести оних обију земаља, које су научном испитивању тако дуго биле затворене. У часопису „Internationales Archiv für Ethnographie“ узећу част, да на то достојним начином свратим пажњу, те ћу покушати, да таким начином понешто допринесем, како ће се достојно цијенити жива прегнутљивост, коју висока влада и овдје буди за унапређивање науке и која је одавна већ свуда по аустријском царству уродила обилним плодом. Нека Ваша Преузвишеност прими и т. д.“

(„Die genannte Publication, welche ich bis jetzt nur flüchtig durchsehen konnte, bildet eine reiche Fundgrube für die Kenntniss der Natur, des Volkslebens und der Geschichte jener beiden Länder, die der wissenschaftlichen Erforschung so lange verschlossen geblieben. Im „Internationalen Archiv für Ethnographie“ werde ich mir die Ehre geben, darauf in gebührender Weise aufmerksam zu machen, und versuchen, solchergestalt ein Scherflein beizutragen zur Würdigung des regen Eifers, den die hohe Regierung auch hier zur Förderung der Wissenschaft erweckt und der, seit langer Zeit schon, überall im Kaiserstaate Oesterreich so reiche Früchte gezeitigt. Genehmigen Euer Excellenz etc.“)

Госп. професор др. О. Бетгер (Boettger) у Франкфурту н. М.:

„ . . . . . па сам слободан, да у свој скромности за то исто тако драгоцјено, као и знаменито дјело изречем своју најсмјернију благодарност. О дивној радњи витеза Томасинија: „Skizzen aus dem Reptilienleben“ намјеравам, да скорим на два мјеста опширно извијестим.“

(„ . . . . . und erlaube mir in aller Bescheidenheit für dieses ebenso kostbare wie wichtige Werk meinen ergebensten Dank auszusprechen. Ueber die darin enthaltene prächtige Arbeit Ritter von Tomasini's: „Skizzen aus dem Reptilienleben“ gedenke ich baldigst an zwei verschiedenen Stellen ausführlich zu referiren.“)

Госп. др. Албер т Гинтер (Günther), предстојник зоолошког департмана британског музеја у Лондону, South Kensington, S. W.:

„Ваша Преузвишеност имала је милост, те ми је спремила један ексемплар по босанско-херцеговачком земаљском музеју изданих „Wissenschaftliche Mittheilungen". Слободан сам, да за то изречем своју највишу благодарност. Више расправа, што их има у томе свеску, нарочито ме занимају због мојих штудија; а осим тога имаћу ту задовољштину, да ћу у овдашњим зоолошким годишњим извјештајима свратити пажњу на то дјело, које је у Енглеској готово непознато. То ми даје смионост, да изречем сукромну можда молбу, да ми се пошаље и I. свезак, ако у њему можда има природословних расправа и ако још неколико ексемплара има на расположење."

(„Eure Excellenz haben die Gewogenheit gehabt, mir ein Exemplar des II. Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen „Wissenschaftlichen Mittheilungen" übersenden zu lassen. Ich erlaube mir, hiefür meinen besten Dank auszusprechen. Mehrere in diesem Bande enthaltene Abhandlungen haben für meine Studien specielles Interesse; und überdem werde ich die Genugthuung haben, in den hiesigen zoologischen Jahresberichten die Aufmerksamkeit auf dieses Werk, das in England beinahe unbekannt ist, zu lenken. Dieser Umstand ermuthigt mich, die vielleicht unbescheidene Bitte um den I. Band beizufügen, im Falle derselbe naturwissenschaftliche Abhandlungen enthielte, und im Falle noch einige Exemplare desselben zur Verfügung ständen.")

Госп. др. А. Хилсен (Hülsen), други секретар цар. њем. археолошког института у Риму:

„Високом министарству за Босну и Херцеговину част ми је потврдити примитак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", св. II. с најсмјернијом благодарношћу за презанимљиви и драгоцјени дар."

(„Einem Hohen Ministerium für Bosnien und Hercegovina beehre ich mich, den Empfang von „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band II.", mit ergebenstem Danke für die hochinteressante und werthvolle Gabe ganz gehorsamst zu bestätigen.")

Госп. професор др. Антун Дор (Dohr), директор зоолошке штације у Напуљу:

„Ваша Преузвишеност исказала ми је почаст, те ми на расположење ставила један ексемплар другог свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina". Мислим да се не варам, да је то занимљиво дјело намјењено мојој управи повјереној зоолошкој штацији, па сам га према тому предао библиотеци заводској."

(„Eure Excellenz haben mir die Ehre erzeigt, ein Exemplar des II. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" zu meiner Verfügung zu stellen. Ich darf wohl annehmen, dass diese interessante Schrift für die meiner Leitung unterstellte zoologische Station bestimmt ist und habe sie demgemäss der Bibliothek des Institutes überwiesen.")

Госп. професор др. Ото Стол (Stoll) у Киснахту (Küsnacht) код Цириха (Zürich) у Швајцарској:

„Потписани има част за добростиво му достављено дјело „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", свезак II., Вашој Преузвишености изјавити своју најдубљу благодарност. Дјело ово пружа ново свједочанство о

одличним радњама, које пред знанствени свијет могоше изнијети аустро-угарски учењаци услијед обилне припомоћи своје владе.“

(„Der Unterzeichnete giebt sich hiemit die Ehre, Euer Excellenz für das ihm in so liberaler Weise zur Verfügung gestellte Werk: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band II.“ seinen verbindlichsten Dank abzustatten. Dasselbe legt aufs Neue ruhmvollstes Zeugniss ab von den hohen Leistungen, welche den Gelehrten Oesterreich-Ungarns durch die Munificenz ihrer Landesregierung ermöglicht werden.“)

Госп. Шарл Х. Рид (Read) пише у име британског музеја (British Museum):

„Примио сам свезак II. дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, те имам част изјавити моју усрдну благодарност за овај рад, који је од највећег интереса и вриједности.“

(„I have the honour to acknowledge with thanks the receipt of a copy of „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band II“, a work which is of great interest and value to me.“)

Госп. Конце (Conze), генерални тајник царског њемачког археолошког завода у Берлину:

„Понизно потписани примио је и други свезак дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, које издаје тамошњи земаљски музеј. Благодарећи на овом дару сматрам за дужност своју да изјавим, како ме особито радује, што је овим дјелом знаност из ново стеченог земљишта полученла овако богати добитак.“

(„Euer Excellenz haben dem ehrerbietigst Unterzeichneten auch den zweiten Band der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ zugesandt. Dafür persönlich zu danken und zugleich die Freude auszusprechen über den reichen Gewinn, welcher auf dem neugewonnenen Boden auch für die Wissenschaft in Gestalt dieser Publication erzielt wird, ist eine angenehme Pflicht.“)

Госп. др. Г. Раде (Radde), директор музеја и народне библиотеке у Тифлису:

„Нека ми буде дозвољено, да Вашој Преузвишености изразим моју најдубљу захвалност за оваку драгоцјену публикацију.“

(„Gestatten mir Eure Excellenz für die gütige Zusendung dieser werthvollen Edition meinen verbindlichsten Dank hiemit auszusprechen.“)

Госп. др. А. Фос (Voss) у Берлину:

„Нека ми је дозвољено изјавити, како се радујем, да одважно подузета истраживања сигурно и брзо напредују и овако сјајни успјех постизавају.“

(„Es sei mir gestattet, bei dieser Gelegenheit meine ganz besondere Freude darüber ausdrücken zu dürfen, dass die mit so grosser Thatkraft unternommenen Forschungen einen sichern und schnellen Fortgang genommen und so glänzende Erfolge erzielt haben.“)

Осим тога изрекли су за разаслани II. свезак дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ своју благодарност уз ласкаве ријечи признања ова господа:

Његова Преузвишевост ц. кр. министар трговине Гундакер гроф Вурмбранд (Wurmbrand) у Бечу; професор Ото Бендорф (Bendorf), ц. кр. дворски савјетник; професор др. Густав Мајер (Meyer) у Бечу; кустос ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу Лудвиг Гангелбауер (Gangelbauer); Алфред витез Арнет (Arneth) у Бечу; др. Антун Фрич (Fritsch) у Прагу; кр. угарски свеучилишни професор у Будимпешти Карл пл. Тан (Than); ц. и кр. капетан пл. Томасини (Tomasini) у Горици; издавалац периодичког списа „Archeologisches Jahrbuch“ Виктор витез Чуси (Tschusi) у Халајну; директор кр. музеја за народопис у Берлину А. Бастијан (Bastian), директор кр. музеја за природне науке у Берлину Мебијус (Möbius); директор краљевских музеја у Берлину Шене (Schöne); професор свеучилишта липиског др. Фридрик Рацел (Ratzel); директор ботаничког врта у Брауншвајгу др. Виљем Бласијус (Blasius); професор зоологије др. Аугуст Вајсман (Weissmann) у Фрајбургу (Breisgau); др. Фридрик Милер (Müller) у Базелу; Иван Баптиста де Роси (Rossi) у Риму; директор прехисторичког и етнографског музеја у Риму Ј. Пигорини (Pigorini); дворски савјетник др. Р. пл. Сикел (Sickel) у Риму; А. Алкок (Alcock), директор индијског музеја у Калкути; А. Агасије (Agassie), директор зоолошког музеја у Кембричу (Cambridge); др. Г. Бринтон (Brinton) у Филаделфији (Philadelphia); др. Алберт Фос (Voss), директор крал. музеја за народословје у Берлину; др. Еуген Борман (Bormann), професор на бечком свеучилишту.

Novi i revidirani natpisi.

Svrakino selo kod Sarajeva.

Ara od vapnenca, ozgo otkrnuta, visine po prilici 0·65, širine na podnici 0·42, a inače 0·35, debljine 0·33; ostrag bez profilovanja i ostavljena neizragjena, a po tom nije stajala na samo, već pred drugim kakvim tijelom, stupom ili zidom. Površina je nešto izlizana, ali su slova dobro očuvana. Našao ju je po pripovijedanju O. Blau-a franceski konsul Rousseau na jednom brežuljku, koji je prama jugozapadu udaljen od Sarajeva četvrt sata i odanle je dopraćena u francuski konsulat u Sarajevo, gdje se i sada nalazi sva gusto obrasla bršljanom. M. Hoernes[1]) tvrdi, da je nagjena na Svrakinom selu. (Pred kućom nekoga Zlatarovića.)

Slika 1.

C. I. L. III. 2766. *a* (isp. str. 1035) = 8374.

Kolacioniranje potvrgjuje, da je Hoernes pravo čitao do ligature u retku 3., gdje Blau imade pravo. Hederae se vrlo slabo vide, a poslije ligature u retku 3. nijesam ih uopće više mogao raspoznati.

O 5. retku opažaju Mommsen i Hirschfeld: „*VIII AVG. traditur, quod non potest esse nisi VIIT pro vet.*“. Meni se čini, da je ovo tumačenje ponajbolje, prem da ja, osim jedne vrlo fine linije, koja možda i ne pripada pismenu T, ne mogu razabrati tragova od poprečne linije ovog pismena. Osim toga opažaju se na kamenu i druge izlizine. Vrijedno je spomenuti, da je ispuštena formula *V. S. L. M.*

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) tonitratori T. Aur(elius) Maximus ve[t(eranus)] Aug(ustorum).

[1]) „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IV., str. 45.

Natpis je iz doba jednog dvostrukog carstva, dakle najranije iz doba Marca i L. Vera. Na to nas upućuje i gentilno ime i dobar oblik pismena.

Četa, u kojoj je Maximus služio, ne spominje se doduše, ali mislim, da mi je slobodno spomenuti moje nagagjanje o tome. U Gracu na rijeci Zujevini, izmegju Blažuja i Pazarića, nagjen je natpis C. I. L. III. 8375[1]): *D(is) M(anibus), Aurel(ius) Super, veter[a]nus ex [l]eg(ione) VIII Aug(usta), memoriam sibe vi(vus) et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vixit annos XXVIII.* Ovaj natpis, sudeći po imenu veterana mora pripadati istomu doba kao i ovaj naš, o komu govorimo. Vrlo je dakle lako, da obojica, i Maximus i Super, pripadahu jednom odjelu veterana osme legije *(legio VIII Augusta)*, koja je bila ili pod konac drugoga ili u početku trećega stoljeća naseljena u Sarajevskom polju.

Ilidže.

Ara od vapnenca; gornji dio većinom, dônji s desne otkrhnut. Visina 0·64, širina na dnu oko 0·5, u površini natpisa 0·41, debljina pri dnu oko 0·43, u površini natpisa 0·35. Pismena su vrlo lijepa i pravilna. U prvom im je retku veličina 0·064, u 2. 0·069, u 3. i 4. 0·06. Sada se nalazi u ovdašnjem muzeju.

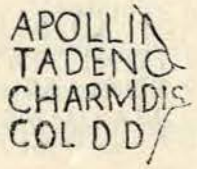

Slika 2.

Apollin[i] Tadeno Charmidis col(oniae servus) d(onum) d(edit).

Ovaj natpis vrlo je zanimljiv. Iznajprva upoznajemo iz njega novi kognomen Apolonov: *Apollo Tadenus*, koji je do sada nepoznat. *Tadenus* može biti dvovrsnog postanja. Ili ga je dobio po mjestu (za sada nama nepoznatu), kao *Apollo Cumanus*[2]), *Jupiter optimus maximus Partinus*[3]), *Aesculapius Pergamenus*[4]) i t. d., ili imademo u *Tadenus*-u, kojeg domaćeg boga, kojega su s Apolonom identifikovali, kao Belenus, Grannus i t. d. Pošto taj žrtvenik straga nije profilovan, niti pokazuje ikakve finije opreme, možemo zaključivati, da se je nalazio pred kakvim zidom ili stupom. Možda nas kasnija istraživanja dovedu do kakvog Apolonovog hrama na Ilidžama.

[1]) Isp.: „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 82.

[2]) C. I. L. X. 3683.

[3]) C. I. L. III. 8353.; isp. u pogledu sveze sa plemenom Partini radnju A. pl. Domaszewskog „Arch.-epigr. Mittheilungen" XIII., str. 1321 i dalje; Hirschfeld, C. I. L. III., S. 1474.

[4]) C. I. L. III. 1417. *a.*

Na dalje saznajemo, da se je na onom mjestu, gdje se danas nalazi krasno kupalište Ilidže, nalazio rimski grad sa rangom kolonije. Dedikant *Charmidis (= Charmides)* označuje se kao rob kolonije, kao *servus publicus*[1]).

Dosadašnja iskapanja gragjevnog savjetnika H. Kellnera iznijela su na vidjelo[2]) tako lijepih najprostranijih i provincijalno najsjajnijih gragjevnih osnova, da se je moralo već prije misliti na koloniju, a naš natpis to potpunoma potvrgjuje.

O imenu grada rimskoga u Sarajevskom polju mnogo se je koješta naslućivalo, ali mi ćemo to pitanje pustiti in suspenso, jer bi već kampanja, koja će slijediti, dokazati mogla, kako su uzaludne ovake kombinacije, osnovane na itinerarima (starim putopisima). Ova nova kolonija bila je bez sumnje središte Sarajevskog polja, kojemu pripadahu i doline, koje ulaze u to polje, te je bila — kao danas Sarajevo — raskršćem cesta, a cesta Narona-Sarajevsko polje-dolina Drine[3]), imala je za stalno ovdje znamenitu stanicu.

Blažuj.

Trouglasta krnotina zavjetne ploče, od bijeloga mramora, visine 0·15, širine 0·175 i debljine 0·02; dônji je okrajak ostrag prama gore koso zadjelan, kip je dakle bio negdje uzidan. Relijef je plitak, a izragjen po kakvom zanatliji. Sada se nalazi u muzeju.

Jedna osoba, odjevena potpasanim visoko uzdignutim hitonom, okrenuta gornjim dijelom tijela prema gledaocu, koraca na lijevo. Obuća se ne razabire. Čudnovata je opreka izmegju brzine i smjera u micanju božanstva prama dvim životinjama[4]); na lijevo životinja nalik na pseto, koja kao da skače prama božanstvu, na desno jedna košuta, koja stoji u pravcu na desno.

Čini se kao da ta košuta kod božanstva traži zaštite i kao da se je ono bacilo protiv napadača. Odijelo i pratnja odaju, da je relijef bio posvećen Diani. Drugi kip, koji bi Dianu prikazivao kao zaštitnicu divljači, nije mi iz naše pokrajine poznat.

Na glatkom okrajku osnovice stoji upisano: *Silvia vot(um) n(uncupavit).*

S desne strane nije nestalo ni jednog slova; kad bi bilo još štogod slijedilo, to bi se na praznom prostoru iza N za cijelo našlo očuvanih tragova. Sam relijef takogjer ne traži da se dônji okrajak produži na desno.

---

[1]) Isp.: Mommsen, „Staatsrecht" I., str. 320 ff.; nova monografija Ed. Lehmanna: „De publica Romanorum servitute quaestiones", Leipzig 1892., nije na žalost ovaj predmet iscrpila.

[2]) Publikaciju o tome pripravlja gosp. H. Kellner.

[3]) Isp.: Ballif, „Strassen" I., str. 32 ff., 38 ff.

[4]) Evans, „Arch.," XLIX., 1., str. 16. krivo kaže — što se vidi iz proporcija i sastava nogu — samo o jednoj životinji.

R. pl. Schneider sluti u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, IX., str. 63., vrlo dobro, da se u Dalmaciji pod rimskim imenom Diana, a pod grčkim umjetninama, krije staro epihorijsko božanstvo[1]). Nije bez

Slika 3.

vrijednosti u tom pitanju notica kod Strabona, V., str. 215, da se na Timavusu, dakle na ilirskom tlu, nalazi gajić, posvećen Artemis Aitolis-i. Biće to valjda kao i kod Spljeta[2]) Diani posvećeno mjesto još prije rimskih vremena.

Kiseljak.

Ploča od vapnenca sa zabatom i akroterijskim nakitom na uglovima (lijevo otkinuto), u prvom ružica, lijevi ugao ploče dolje otkinut. Polje,

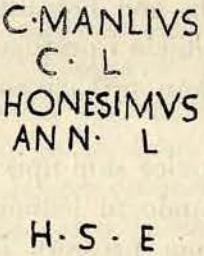

Slika 4.

u kom se nalazi natpis, malo istrošeno. Visina 1·71, širina 0·62, debljina 0·16. Visina više puta uokvirenog natpisa jest 0·54, širina 0·44,

[1]) Slično je kod Pan-Silvanus, Schneider, ibid., str. 35 ff.

[2]) Schneider na citiranom mjestu. Megju ostalim isporedi i novu kartu: „Carta archaelogica di Salona et dei dintorni“ od Bulića i Jelića, gdje se nalazi „Ad Dianam“ kod sv. Jurja.

pod njom prazni prostor od 0·78. Veličina pismena u 1. retku: 0·057, u 2.—4. 0·05, u 5. 0·037. Nagjena je na lijevoj obali Lepenice kod Kiseljaka, nedaleko od utoka Fojničke rijeke na uzvisini Crkvice megju ostalim starim kamenjem i odlomcima. Muzej ju je dobio na dar od Jeroma Svientohovskoga, tajnika franceskog konsulata. (Vidi *sliku 4.)*

C. I. L. III., str. 8379, po Evansu su pogrješke u retku 2. i 4., 5. redak manjka.

C. Manlius C. l(ibertus) Honesimus ann(orum) L h(ic) s(itus) e(st).

Pazarić.

Slika 5.

Ploča sa relijefnim prikazivanjem, polje sa natpisom i noga. Ploča je od vapnenca; visina 1·95, širina 0·74, debljina 0·19. Visina nešto oplavljenog polja sa natpisom 0·46, širina 0·37; visina noge 0·2, širina 0·32; veličina slova od retka 1.—4. 0·042, 5.—7. 0·037, 8. 0·035, 9. i 10. 0·028.

Nad viševrsnim okvirom natpisnog polja nalazi se gore s lijeva i desna bordura od vinove loze, a izmegju dvaju stupova vide se dva poprsja en face, lijevo žena, njoj na desno muž. Muž odjeven tunikom i togom, drži na

sic.

Slika 6.

prsima, lijevom ih rukom prekrstivši, smotak, a desna mu ruka počiva na desnom ramenu žene, a da niti ne opažamo, kako je ruka od tijela odmaknuta. Žena je odjevena u dvostruko visoko potpasano odijelo, sa glave joj se

spušta preko ramena duvak, nasred prsiju nakitni kolutić, a u ušima kao nakit mingjuše[1]).

Nad reljefom nalazi se dugoljast prostor s pismenima D M a iznad njega više puta uokviren zabat s ružicom i grančicama na uglovima. — Nagjena je u septembru 1892. na obali malog nekog potočića u blizini džamije; sada je u muzeju. (Vidi *slike 5.* i *6.*)

Redak 2. jest valjda ⅋N ligatura od VR i N.

Redak 5., u ligaturi ÆE nije A sa svijem stalno; poprječni potez mogao je kasnije oštetom kamena nastati.

D(is) M(anibus) T. Aur(elius) Saturninus Aur(eliae) Amurcian(a)e coniugi pientissimae bene merenti et sibi vivus memoriam posuit; q(uae) vixit an(nos) XXVIIII m(enses) IIII.

Relijef Mitrasov, sada u samostanu Podhumu u dolini Neretvice, potječe iz Lisičića.

Pravokutna ploča od lapora, prsa i dônje tijelo desnoga dječaka sa zubljom natučeno je. Sunčani mladić, koji se nalazi u udubini, označenoj lukom, lijevim je koljenom pričepio u šiju na desnu stranu oborenog bika, dok desnom nogom na tle pritiskuje desnu stražnju nogu životinje. Bikovu glavu okreće natrag lijevom rukom, zatakavši mu prste u nosnice, a desnicom zatiskuje mač duboko u vrat. Na glavi ima frigijsku kapu, te mu je glava licem prama nama okrenuta, odjeven je u potpasan hiton bez rukava,

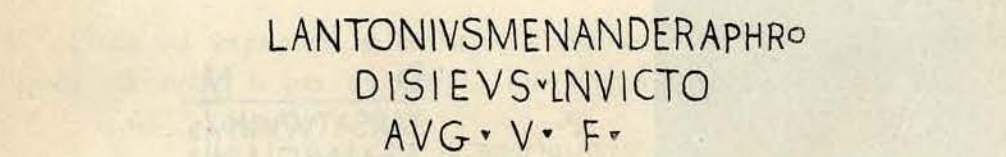

Slika 7.

u hlamis, koji lepršа i anaksiride. Pas, koji priskače s lijeva, liže krv, što se iz rane cijedi. Čini se, da ista želja vuče i zmiju, koja se savija istim smjerom na desno. Na mošnjice se pripeo skorpijon. Rep bikov je u luku gore podignut i svršava se u tri klasa. Sa svake strane ove grupe stoje mirno licem prama nama okrenuta dva dječaka sa zubljama, takogjer u orijentalnoj nošnji; jedan je zublju dolje spustio, a drugi ju podignuo.

U uglovima nad lukom s lijeve je strane glava ožarenoga Sola, desno na polumjesecu lice Lune[2]).

[1]) Isporedi isti nakit na reljefima zeničkim. „Mittheilungen" I., str. 278, sl. 4. i 5.

[2]) Opis je po skici gosp. dra. Ć. Truhelke. Ja sâm nijesam vidio niti reljefa niti natpisa.

Relijef ide megju najjednostavnije spomenike te ruke i nema na njemu ništa novo.

Pod kipom je na uglagjenoj površini natpis (vidi *sliku 7.):*

L. Antonius Menander Aphrodisieus [I]nvicto Aug(usto) v(otum) f(ecit).

Naš je spomenik tek peti Mitrasov relijef, koji je u Dalmaciji nagjen. Dva su kod Epidaura[1]), jedan u Jaderu[2]), a četvrti kod Golubića kraj Bišća[3]).

I broj kod nas nagjenih natpisa, posvećenih Mitrasu, dosada je prama ostalim dijelovima Ilirikuma i prama velikomu broju do sada u provinciji nagjenih natpisa, vrlo malen[4]). Isto su tako vrlo rijetka druga orijentalna božanstva u Dalmaciji. Za Dolihena n. pr. mogu se dokazati samo dva ili tri natpisa[5]), a Isis i Serapis tek se jednom spominju[6]).

Tomu nasuprot opaža se mnogo intenzivniji i rezistentniji kult epihorijskih božanstava[7]). Mislim, da ne ćemo pogriješiti, ako ovu okolnost pripišemo vojničkim prilikama. Dalmacija nema od vremena Vespasijanova jake legijonarne posade, a auksilijarne čete, koje se ondje nalaze, pripadahu kroz vijekove zemlji i bivahu unovačene većinom iz same Dalmacije. Dalmaciji dakle manjka momenat, koji je u Panoniji i Daciji vojničkim vezovima vazda spajao occidenat sa orijentom.

Fatnica.

Kolacioniranje kamena, koji se sada nalazi u ovdašnjem muzeju, a opisan je u „Mittheilungen“ II., str. 61, sl. 7., potvrgjuje razlaganje

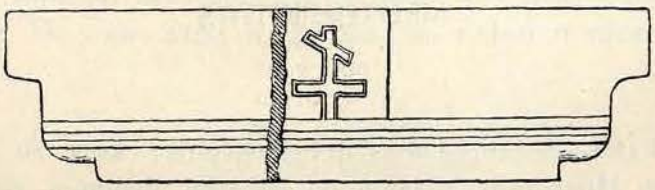

Slika 8.

[1]) M. Hoernes, „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IV., str. 185. R. pl. Schneider, ibid., IX., str. 81. F. Cumont, „Catalogue sommaire des monuments figurés relatifs au culte des Mithra. Revue archéol.“ 1893., str. 43, n. 195., 196.

[2]) Schneider na cit. mjestu, str. 51.

[3]) U muzeju zagrebačkom, isp. C. I. L. III. 10.034.

[4]) C. I. L. III. 1788., isp. str. 1029., 8432. (? Narona), 1955., 8677., 8678., 8679., 8686., isp. 8696. (Salona), 3020. = 10.057. (Munjava kod Josipdola), 13.283. (Senia), 8372. (? Ustikolina kod Foče), 3095. (Brattia), 10.120. (Arba). Gemmu Mitrasovu iz Epidaura vidio je Hoernes kod A. Evansa, „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IV., str. 185.

[5]) C. I. L. III. 8785., 10.044., 10.059. (?)

[6]) C. I. L. III. 2903.

[7]) Ispor. o kultu Silvana i Diane R. pl. Schneider cit. mjesto, str. 35 ff., 63 ff.

Radimskoga, samo valja u retku 7. čitati EILIAE mjesto FILIAE. Broj u retku 6. nijesam sada mogao jasno raspoznati. Sjetiću i na ono — na što se je prije zaboravilo — da je kamen dva puta upotrebljavan. Kako *slika 8.* pokazuje, izdjelane su gornja i dônja strana i desna uska strana. Prve su dvije zavinute, a ova zadnja pokazuje mnogo valovitih udubina. Osim toga nalazi se na sadanjoj stražnjoj strani udubina od 0·3 po prilici premjera i 0·1 duboka. Lijeva uska strana nije izragjena. Kamen je dakle bio tako upotrijebljen, da je bio uz koje drugo tijelo prislonjen, kako se vidi iz slike 8.; i dvostruki krst pokazuje položaj kamena. Od Radimskoga spomenuto „Ruine eines Gebäudes", mogla bi biti crkvica, za koju su upotrijebili rimsko kamenje kao glavice pilastrima.

Lištani kod Livna.

Dônji dio četverouglaste grobne žàre, natpisno polje više puta uokvireno i okruženo ornamentom, sličnim *opus spicatum.* Sastoji od vapnenca, visina 0·33, širina 0·395, debljina 0·35. Slova su nepravilna, veličine u retku prvom 0·036, u ostalima oko 0·03. Jednom je bio u samostanu Gorici kod Livna, a sada je u ovdašnjem muzeju. Po šematizmu Franciscan. 1877., str. 70, nagjen je u Lištanima.

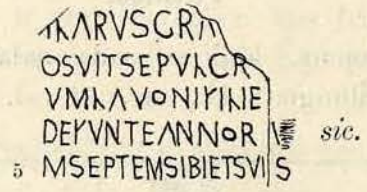

sic.

Slika 9.

C. I. L. 2761., 9846. Od svih tumačenja, koja se ovdje nalaze, najbolje je ono Hoernesovo. Samo na početku drugoga retka ne mogu ja na kraju naći pismena P (pisme je bilo u prvom retku), a u retku četvrtom otpada ligatura.

Ilarus Gra[ci f(ilius)? p]osuit sepulcrum Lavoni fili(a)e, defun(c)t(a)e annorum septem, sibi et suis.

Mala žàra sadržavala je samo pepeo Lave, dok je grobnica, u koju je ta žara položena, odregjena bila za Ilarusa i za druge članove njegove obitelji.

Ilirsko žensko ime *Lavo* dolazi ovdje u tom obliku prvi put, ali istog je postanja muško ime *Lavius* C. III. 1269., 2792.

Suhača kod Livna.

Zabat sa nadgrobnog kamena sa ružicom na vrhu i po stranama s akroterijama (desni otkrhnut). Ozdô je zabat izglagjen. Visina mu je 0·185, širina 0·75, debljina 0·37. Reci su prije izlinovani, pismena vrlo tanka; nagjen je na starom groblju u Suhači, a sada u ovdašnjem muzeju. (Vidi *sliku 10.)*

C. I. L. III. 9850. po o. Marunu, koji je vidio natpis još potpun, sa pogrješkom u retku 2. i 3.

Kako se iz ovećeg praznog prostora, koji je tijem postignut, da su u trećem retku brojevi stisnuti, i iz konstrukcije vidi, dijeli se natpis ispod ružice u dva dijela.

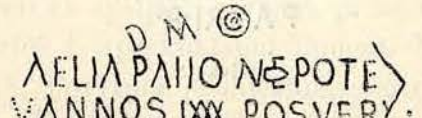

Slika 10.

D(is) M(anibus). Aelia Paiio v(ixit) annos LXXX. Nepote[s aviae] posueru[nt].

Paiio je ilirsko ime, isp. C. III. 9839.: *Paio Carpiae Platoris f(ilia).*

Priluka kod Livna.

1. Ploča od vapnenca, dolje s desne strane otkrhnuta. Nad natpisom relijef, koji je oštećen. Isporedi njegov opis kod Hoernesa, „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IV., str. 204, n. 2. Sada se nalazi u muzeju.

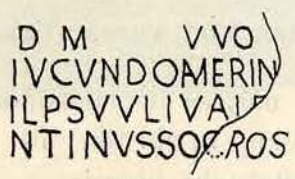

Slika 11.

C. I. L. III. 9858. = 2760. sa nekim razlikama. U prvom retku ne postoji ondje spomenuta ligatura prvoga V sa jednim F. Po mom su mnijenju to samo zagrebine, koje slučajno odgovaraju poprečnoj crtici slova F.

U retku drugom jest A i M ligovano, kako je pravilno naveo o. Marun. U retku drugom i trećem treba na kraju pridodati po jedno pisme više nego je u korpusu. Redak četvrti, konac, vidio je samo Nedić.

D(is) M(anibus). Jucundo Amerini l(iberto?) P. Su(u)li(us) Valentinus socro su(u)o (?)

U retku prvom spojio je Hirschfeld na prijedlog Hoernesov zadnja pismena sa S u zadnjem retku. I ja ne znam drugog izlaska. Redak drugi i treći čitao je: *Jucundomeri Ilpsuuli (= Ipsuli? scilicet filii).* Sada zvuče oba imena ljepše.

2. Krnotina dônjega dijela jedne kamene klade od vapnenca.

Natpisno polje uokvireno. Reci su prije linovani. Pismena su vrlo prosta, više uderana, nego uklesana. Sada se nalazi u muzeju.

Slika 12.

C. I. L. III. 9859. Genetiv u retku prvom pokazuje ovo popunjenje: *D(is) M(anibus)..... ii [Cla]udiani Plator fil(ius) patri p(osuit).*

Veliki broj nalazišta rimskih starina u Livanjskom polju: Kablić, Livno, Priluka, Suhača, Vašerovine, Provo, Ličtani, Lipa, Vitoši, sklonuo je već Balliła[1]), da kod Livna na izvoru Bistrice pretpostavi veću naseobinu. Mi možemo sada već dalje poći i ovu naseobinu označiti kao municipij. U Lipi[2]) jugozapadno od Livna nagjen je ovaj nadgrobni kamen[3]): *M. Nasidius Secundus dec(urio) mun(icipii), vet(eranus) [ex] b(ene)f(icario) c[o(n)s(ularis)] legi(onis) X g(eminae) [p(iae)] f(idelis).* Pošto Nasidije ne imenuje muncipija, valja uzeti, da je kamen postavljen u teritoriju grada, komu je on bio gradskim zastupnikom.

Majdan kod Varcar-Vakufa.

U tumačenje relijefa i natpisa u „Glasniku" 1893., str. 338, slika 7. uvukle su se neke pogrješke, za to ću još jednom govoriti o ovom kamenu i to na temelju ondašnjih slikarija.

Ta je krnotina s gornjeg kraja jedne laporne ploče: Visina joj je 0·42, širina 0·58, debljina 0·22. Nad natpisnim poljem, u luk savijenim, ima u dosta visokom relijefu grupa, licem prama nama okrenutim; kamen je vrlo oštećen. U sredini je matronalni ženski lik sa dugim potpasanim odijelom i sa gjerdanom, sličnom koralima. O nju se naslanja s lijeva i

[1]) „Strassen" I., 21.

[2]) C. krivo Lika. I druga mjesna imena treba po Ballifu ispraviti.

[3]) C. I. L. III. 9847.

desna po jedan dječak, koje je ona, kako se po položaju prsta suditi može, odotraga obuhvatila. Desni dječak, koji se vidi, obučen je u visoke čizme, odjeven opasanim hitonom sa velom i hlamisom prikopčanim na desno rame; u spuštenoj desnici drži grozd, a u lijevoj, kojom drži hlamis, još nešto, što se ne može raspoznati.

Pismena \) M popunja Radimský kao: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo).* Ali kako se vidi, ako luk produžimo ne mogaše u retku stajiti treće pisme, za to ja čitam: *D(is) M(anibus).*

Smoljani (kotar Petrovac).

Ploča od vapnenca sa uokvirenim dubokim natpisnim poljem (0·38 visoko, 0·55 široko). Široki spoljašni prazni prostor uz okrajke nakićen je cijelim nizom kolobarićâ i isprekidanom linijom. Visina je ploči 0·875, širina 0·62, debljina 0·18. Površina je mjestimice ozlijegjena, reci su prije linovani. Pismena su slabo zaparana. Ploča se sada nalazi u muzeju.

Slika 13.

Natpis transkribiran u obične majuskule glasi:

D M
AVRELIISFORTVNIONIETFELICIS
SIMEQVIVIXSERVNTANVSXC *sic.*
FECITENEMMIMORIAMAVREVA
QVARTAAVRELIO NOCARIS *sic.*
SIMOMARITOETSIBIIPSAIVS *sic.*
QVIVIXSERVNTNVNOANNOS
IXPROCINVSVIXANOS *sic.*

Slika 14.

Natpis je s više strana interesantan. Sa paliografskog je gledišta zanimljiv, jer čini prijelaz od kapitalnog k uncijalnom pismu. U retku četvrtom je zanimljiva ligatura izmegju L i I. Osim onog *vixserunt* u trećem i sedmom retku, koje i drugdje dosta često dolazi, opaziće filolog: U retku četvrtom ima se ENNEMIMORIAM tako razumijevati, da je pisac tog natpisa *emmimoriam* = *im memoriam*[1]) smatrao kao jednu riječ, te da je još povrh toga tu riječ sastavio sa propozicijom *en* = *in*[2]).

Ali može biti i tako, da je klesarova pogriješka: ⟨*e[m]*⟩*emmimoriam*. Redak šesti: *ipsaius* = *ipsae*. Isp. C. III. 2377. (Salonae) *inpsuius* = *ipsius*. Akuzativ *annos*, koji je dobro napisan u retku sedmom, pokvaren je u retku osmom u *anos*, u retku trećem u *anus*. *Annus* mjesto *annos* imadu dalmatinski natpisi, isp. C. III. 2225., 2226., 2240., 9831. NVNO u retku sedmom = *[i]n uno?* = zajedno, te s toga broj što slijedi, označava bračne godine.

Natpis pripada u kasno doba carstva, kako to pokazuje ime *Aurelii*, jezik i pismo.

D(is) M(anibus). Aureliis Fortunioni et Felicissime, qui vixserunt anus XC, fecit en emmimoriam Aurelia Quarta Aurelio [P]rocino carissimo marito et sibi ipsaius, qui vixserunt [i]n uno annos . . . XIX. Procinus vix(it) anos XLXX.

Procinus u retku petom bez dvojbe je identičan sa u retku osmom imenovanim mužem istoga imena.

Kutac kod Ljubuškoga.

Ploča od vapnenca, natpisno polje okvireno je s desne i lijeve strane po jednim spiralnim stupom. Visina 0·76, širina 0·62, debljina 0·13. Slova lijepa, prama dolje sve to manja; redak 1. 0·006, redak 9. 0·048; interpunkcije nijesu svagdje istaknute. Sada je u muzeju.

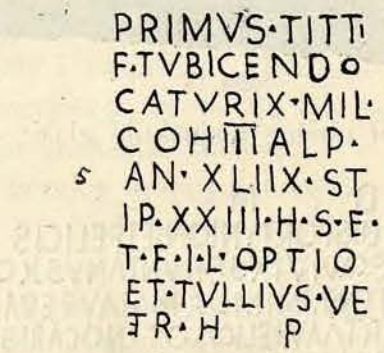

Slika 15.

[1]) Isp.: C. III. 1971. (Salonae): *immemori(am) Luriae Hygiae*, 3115. (Arba): *immemoriam [suorum]?*

[2]) Isp.: C. III. 1808. (Narona): *sibe*, 2267. (Salonae): *donavet*.

C. I. L. III. 6366., 8491. sa pogrješkom u prvom retku.

U devetom je retku ligatura ⅁', kako se može raspoznati po tankim poprečnim crtama, naknadno učinjena.

Primus Titti f(ilius) tubicen, do(mo) Caturix, mi(les) coh(ortis) III Alp(inorum) an(norum) XLIIX, stip(endiorum) XXIII, h(ic) s(itus) e(st), t(estamento) f(ieri) i(ussit). L(ucius) optio et Tullius veter(anus) h(eredes) p(osuerunt).

Ova je kohorta uz *cohors VIII. voluntariorum* i *cohors I. Belgarum* najbolji dokazani auksilijarni odio u Dalmaciji. O njezinim posadnim mjestima u provinciji isporedi Mommsen C. I. L. III., str. 282, 361, Hirschfeld, ibid., str. 1476 i moje opaske u „Mittheilungen" I., str. 330 ff. Po tome se može suditi, da je neko doba bila u posadi Salonae (C. I. L. III. 2003., 2012., 2058., 8739., 8755. D. XVI (=XXXIII?), Sticotti, „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 148, n. 5), Andetrium (C. III. 2746), kod Vrlike (C. III. 2748., 2759.), Burnum (C. III. 9907.) i Bigeste („Mittheilungen" I., str. 330 ff.).

Narona i Scardona podaju nam po jedan, još tome nesjeguran natpis kohorte. (C. III. 1810., 9886.)

Otinovci.

Kod Ballifa: „Strassen" I., str. 60, po meni publikovani natpisi: *D(is) M(anibus) Aur(elius) Licinianu[s] vivus sibi et [suis?...]*, gdje treba u drugom retku LICINIANv čitati i *[m]emoriam fe[cit]*, valja koliko sam iz sadrenih otisaka razabrati mogao, smatrati kao jedan natpis.

Grabovica kod Nevesinja.

Po jednom sadrenom otisku taj sam natpis — C. I. L. III. 8386. — kolacijonirao u „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 81. Originalni kamen (vapnenac), 1·075 visok, 0·65 širok i 0·525 debeo, nalazi se sada u muzeju. Redak drugi i treći valja ovako ispraviti:

Slika 16.

Vranjevo selo kod Stóca.

Ploča od vapnenca, sa zabatom i akroterijama po stranama (s lijeva otkrhnutim). U zabatu se nalazi ružica i lišće, na akroterijama polu-

palmete, na praznom prostoru megju zabatom i natpisnim poljem spirale. Visina je 1·135, širina 0·505, debljina 0·14. Slova lijepa. Veličina im je u prvom retku 0·049, drugom i trećem 0·043, u četvrtom do šestom 0·039. Sada se nalazi u muzeju.

D ❦ M
M·VLPVS
SEVERVS
SEVIVOSI
BIETSVIS
F E

ascia

Slika 17.

Publikovana je s malim razlikama C. I. L. III. 1763. i od gosp. dra. Ć. Truhelke u „Mittheilungen“ I., str. 289.

U drugom retku je ligatura izmedju I i V.

D(is) M(anibus). M. Ulpius Severus se vivo sibi et suis fe(cit).

Pritoka kod Bišća.

Natpis, koji sam ja publicirao u „Arch.-epigr. Mittheilungen“ XVI., str. 85, a nedavno Radimský, treba da se ispravi. Obojica smo pogriješili. Kolacijoniranjem pri dobroj rasvijeti dobio sam ovo:

a) IVLIAE
b) LI·NIGRI·VXORI

Slika 18.

Zadnja hasta samo je naravna pukotina u kamenu.

Juliae S....li Nigri uxori....

Jezerine kod Bišća.

1. A. pl. Domaszewski čitao je natpis, koji je u slici priopćio gosp. Radimský u „Glasniku“ 1893., str. 88, slika 46., ovako:

.....alator Oip....? filius an(norum) X.

Kolacijoniranje otiska pokazalo je, da prvi ostanak pismena nije dosta jasno u faksimilu istaknut, te on može vrlo lako postati od S, koje

je u žurbi izvedeno. Cijeli je natpis u opće prost. Mislim pak to za to, jer i na drugim natpisima iz Jezerina susrećemo epihorijsko ime *Slator*. Isp. C. I. L. III. 9810., 9821. (srodno ime Plator je izuzeto).

Za tijem nije OIP, već kako to pokazuju doduše dosta nejasne poprečne crte gore i dolje na hasti OΓP. Za to ću to ja po C. I. L. III. 2891., 2900., čitati *Oep(li)*. Dakle: *Slator Oep(li filius) an(norum) X.*

2. Na istom mjestu, str. 89, slika 47. potječe ona u drugom retku neprotumačena pošljednja hasta, po analogiji prema drugijema natpisima, od broja godine života, možda F., pred tim se pokazuju ostanci ⁞⁞=N.

Vandano Voeturia Triti f(ilia) [a]n(norum) (L?)

3. Na istom mjestu, str. 91, slika 48. I ovdje nije po mom sudu tomu natpisnom kamenu zadovoljeno sa ovom rješidbom: *[a]nn(os) XX. di(es)... [c]andi(d)ssim....?*

Po mom mnijenju valja u prvom retku u početku uzeti ligaturu izmegju A i N, onda slijedi okrenuto N, a na koncu ne vidim ja DI, već ISII. U drugom retku su obje haste II = E. Osmo slovo nije polovično M, već sasvijem jasno N, što ipak u slici nije valjano naznačeno; za tijem slijedi ⁞ i možda još I'=F.

Slika 19.

Ja ću dakle čitat: *[....vixit] ann(os) XXI. Si[nus....] Andes Sini f(ilius).*

Andes je ime, koje se vrlo često nalazi u Jezerinama. Isporedi C. I. L. III. 10.035., Radimský „Glasnik“ 1893., str. 49, slika 23. Brambach 1228: *Andes Sex. f. cives Raetinio.* Isp. Hirschfeld, C. I. L. III. str. 1639., „Bull. Dalm.“ 14., str. 177. Za *Sinus* isp. C. I. L. III. 2778. *Aplis Ledietis Sini f.*

4. Na istom mjestu str. 248, slika 50., predlaže Domaszevski, da se čita: *Vendeo Dennaia Andenis f(ilia) annorum XXX.*

U prvom retku, kako se jasno vidi na otisku i kako takogjer označuje Radimský, vidim ja kao šesto slovo S, dakle *Vendes.* U drugom retku nije *Andenis,* već *Andentis,* jer je T jasnije, nego se to vidi na nacrtu.

Vendes Dennaia Andentis f(ilia) annorum XXX.

Golubić kod Bišća.

Kamen, koji je gosp. Radimský publikovao u „Glasniku“ 1893., str. 49, slika 23., nalazi se sada u ovdašnjem muzeju, te ga je moguće

tačnije ispitati. To je vapnenasta ploča sa dva polja, od kojih je gornje valjda za sliku pokojnikovu odregjeno bilo. Površina je jako nečista.

Slika 20.

D(is) [M(anibus)] Ande[s....] Bori....

O Andesu isp. prije spomenuto. U drugom retku treba možda razumijevati *Boria*, koje je ime dokazano po C. I. L. III. 1748. (Epidaurum). Isto se ime nalazi takogjer na jednom natpisu iz Pulja C. I. L. V. 7. *Euangelus colonorum Polensium Boriae v. s. l. m.*; to je personifikovano ime božanstva za sjeverni vjetar, koji se još danas zove Bora. Isporedi Mommsenovu bilješku uz C. I. L. III. 1748. i Steuding-Roscherov: „Mythologisches Lexicon", str. 814.

Glamoč[1]).

Krnotina ploče od vapnenca, visine 0·32, širine 0·3, debljine 0·135. Malo krugljasto natpisno polje okruženo je vrlo izrazitim reljefnim biljevnim ornamentom. Nalazi se u muzeju.

SPERANT
IO·FILIO

Ne manjka ništa.

Sperantio filio.

Po svoj prilici pripadaju k tomu grobištu i drugi slični natpisi.

Kamen kod Glamoča.

Ara od vapnenca, s lijeve nešto otkrhnuta, straga nije profilovana. Visina 0·49; na podnici je širina 0·24, inače 0·19; debljina na podnici 0·23, inače 0·2. Slova su slaba. Nagjena je u potoku Trinušiću kod Kamena blizu Glamoča. Sada se nalazi u muzeju.

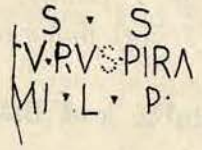

Slika 21.

[1]) Po navodu gosp. dra. Ć. Truhelke.

U drugom je retku prva tačka nepouzdana.

S(ilvano) s(acrum) Turus Pirami (= Pyrami filius) l(ibens) p(osuit).

O kultu Silvana, koji je u Dalmaciji vrlo raširen, isporedi zaključivanja R. pl. Schneidera u „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IX., str. 35 ff.; o Turus-u Sticotti, ibid., XVI., str. 36.

Halapići (kotar Glamoč).

Ara od vapnenca, gornji i dônji dio s desne nešto otkrhnut, na lijevoj uskoj strani svežanj strjelica, na desnoj strani patera, straga nije profilovana. Visina 0·88, širina gore 0·49, inače 0·385. Debljina gore 0·38, inače 0·275. Reci su prije linovani, pismena dobro očuvana; sada se nalazi u muzeju.

Slika 22.

Ovaj tako često publikovan natpis (isp.: Ballif-Patsch. „Strassen“ I., na str. 56), valjda će sada konačno mirovati, pošto se tekst sigurno utvrditi može.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) G. Jul(ius) Rogatus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Clau(diae) et G. Jul(ius) Rogatus iunior v(otum) liben(tes) p(osuerunt).

O *„beneficiarius“* isp. moje opaske na označenom mjestu. Ovdje bi imao pripomenuti samo nešto o jednom imenu, koje se podudara sa imenom dedikanta. C. I. L. III. 10.419. (Aquincum): *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) G. Jul(ius) Rogatus mil(es) leg(inios) III Aug(ustae) vet(eranus) leg(ionis) II adi(utricis) ex voto ara(m) posuit libens Geniano et Basso co(n)s(ulibus).* 211. po Is.

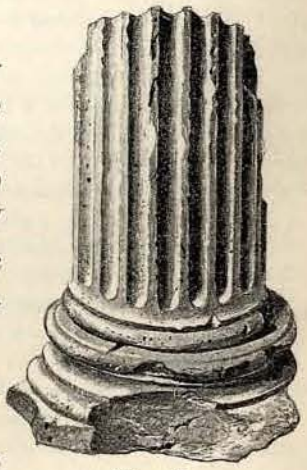

Slika 23.

Naši Rogati, zaključujući po formama slova, jesu stariji.

Iz Halapića je i ovaj ovdje nacrtani fragmenat stupa od vapnenca, koji se sada nalazi u muzeju, *slika 23.* Osnovica je visoka 0·31, a jasno se na njoj razabire jarak za ljevanje, koji vodi do jame za usagjivanje nastavka.

Dio debla (visok 0·89, premjer 0·54) ima 20 kanelira, koje su rastavljene stazama, širokim 0·022; gore ima jama za usagjivanje drugog dijela debla.

Nepoznato nahodište.

Odlomak od dônjega dijela vapnene ploče. Pod natpisom prostor 0·13 visok. Visina je odlomka 0·2, širina 0·2, debljina 0·17. Veličina dobrih pismena 0·04. Sada se nalazi u muzeju.

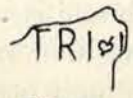

Slika 24.

Pred T nema traga pismenima; za to redak otpočinje:
[ma]tri ili *[pa]tri pi[entissimae] (-mo)?*

Sarajevo, u maju 1894.

Karlo Patsch.

Književnost. — Књижевност.

Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Hercegovina von Dr. Justin Karliński, Distriktsarzt. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. (O vodama kotara stolačkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński, sreski ljekar. Izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.) Sarajevo 1892. — Velika 8° sa 2 table i 12 slika u tekstu. Cijena 1 for. 30 novč.

Zur Hydrologie des Bezirkes Konjica in der Hercegovina von Dr. Justin Karliński, Distriktsarzt. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. (O vodama kotara konjičkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński, sreski ljekar. Izdala zemajska vlada za Bosnu i Hercegovinu.) Sarajevo 1893. — Velika 8°. Cijena 1 for.

God. 1864. otkrio je slavni zoolog Ernest Häckel kod Nizze organizam, koji je sastojao lih od komadića protoplazme t. j. one prvotne bjelančaste tvari, od koje su sagrađeni svi organizmi, te mu je nadio ime „**Protogenes primordialis**". Poslije ovoga obreta počeše i dalja istraživanja, te je već god. 1880. Pasteur otkrio patogeno djelovanje tih organizama kod tako zvane „kokošije kolere". — U to je i njemački naučenjak dr. Koch iznio mnijenje, da su i drugim, a osobito priljepčivim, epidemičkim bolestima krivi organizmi, koje prozvaše bakterijama, te ga je pruska vlada izaslala, da prouči uzroke koleri. — On se je otputio u Indiju, te je u istinu došao do sjajnih rezultata, kojima je dokazao, da je bolesti, koju poznajemo pod imenom kolere, kriv bacil, koji je on prozvao „*Baccillus cholerae asiaticae*". Poslije obreta njegova i Pasteurova krenula je i patološka medicina u mnogom novom stazom i stvoreni su osnovi za tako zvanu novu nauku: bakterijologiju. Bakterije su maleni organizmi, koje po Häckelu ubrajamo u carstvo *(regnum)* Protista, koji su kao organička grupa ravnopravni sa carstvom životinja i bilja, koje su se iz ovih razvile daljim descedentalnim razvićem. — U ovo carstvo ubraja Häckel: I. *Monere*, sa 3 podrazreda, među kojima i *Tachymonere* ili Bakterije, II. *Rhizopoda*, III. *Mastigophora*, IV. *Sporozoa*, V. *Infusoria*. — Sve su bakterije paraziti, t. j. one ne mogu crpati sirove hrane i crpljenu hranu probavljati, već se hrane gotovom hranom, koju crpaju iz životinja i biljaka i to ili živih ili mrtvih. Prema tomu načinu života dijelimo ih također na patogene i nepatogene. Patogene su one, koje parazituju na živim organizmima i ovdje ili mekanički ili oduzimajući hranu ili izlučujući razne otrovne fermente, ubitačno djeluju na organizam, na kome žive. Nepatogene vrste hrane se većinom hranom poginulih organizama i ondje prouzrokuju razne kemičke procese, kao gnjilobu i okisivanje i t. d., te u ekonomiji prirode imaju vrlo veliku ulogu.

Bakterije su raširene posvuda na zemlji, te nemamo niti najmanje mjestance, gdje ih ne bismo nalazili. U vodi, zraku, zemlji, bilju, u ljudima i životinjama — svuda ih nalazimo. Poslije obreta Ehrenbergovih, Pasteurovih, Kochovih, Metschnikowovih, Flüggeovih i mnogih drugih istraživalaca nastade prava bakterijomanija, pa htjedoše na jednom sve bolesti, svaki životni proces uopće svesti na djelovanje ovih mikroorganizama. — Da li je to opravdano, ne može se za sada kazati, no valjda će već najbliža budućnost pokazati, a već i pokazuje, da je u mnogom ipak bilo ispravno. — Mi već danas poznajemo budioce mnogih i mnogih bolesti i na sebi i na domaćoj životinji, pa će se valjda još i dalje mnogo naslućivanje ispuniti.

Ovaj lov za bakterijama bio je u toliko uspješan, što se je sistematika bakterija u brzo usavršila i danas poznajemo vrlo velik broj njihov, ma i ne znali njihovog patogenog ili kemijskog djelovanja.

Pa kao što su drugi razni statistički podaci vjerno ogledalo onoga kraja, za koji su izdani i o kojem govore, tako su i bakterijološka istraživanja, koja najposlije i nijesu drugo, do statistički podaci o množini i vrsta i individua bakterijskih, bilo u zraku, vodi ili tlu, vrlo znamenita za poznavanje higijenskih odnošaja onoga kraja.

Kako su takova istraživanja korisna i poučna, o tom nas osvjedočuju silna istraživanja u svijem evropskijem zemljama, te ona skupljena u jedno podaju vjernu sliku o zdravstvenom stanju zemlje. — Svakoj epidemiji, koja se u tako istraženoj zemlji pojavi, vrlo je lako stati na kraj, jer su odmah poznati uzroci i leglo njezino.

Kod nas u Bosni i Hercegovini dakako da su ovakovi radovi rijetki, ali se je nadati, da će godimice rasti, pa ćemo naskoro imati potpunu sliku o bakterijološkom stanju ovih zemalja. Vrijedni gospodin pisac evo nam podaje trud svoga istraživanja u ovim dvim radnjama „o vodama kotara stolačkog i konjičkog". Dakako, da je to sve vrlo malo, no od jednoga čovjeka, koji se bavi tim poslom tek nuzgredice, i to je vrlo mnogo. U prvom dijelu svojih istraživanja („Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac") gosp. pisac govori u uvodu, koji je po njegovim vlastitim riječima namijenjen široj publici, takogjer o mjestu, koje ide bakteriji u sistemu, te veli: „welche (Bacterien) von jeher das Object eines Grenzstreites von Botaniker und Zoologen gebildet haben". Nama je u tom pravcu istaknuti, da je ovu prepirku pokušao znanstveno da riješi prof. E. Häckel time, što je osnovao novo carstvo *(regnum)* protista.

Množina bakterijskih vrsta, koje je gosp. pisac našao u vodama stolačkim i konjičkim jest 47, od kojih je on kao nove ili barem po pristupnim njemu autorima kao nove označiti mogao 38.

Opredijelio je pet kao patogene za ljude i životinje, i to: *„Staphylococcus pyogenes aureus*[1])" i *„Bacterium colli commune"* za ljude, a *„Bacterium cuniculicida," „Bacterium aquatilis capsulatus"* i *„Bacterium ruber"* kao patogene za životinje.

Gosp. pisac opisuje najprije pojedina individua, i to: po naliodištu, za tim po obliku. (Dijelimo naime bakterije u četiri po obliku različne vrste: **coccus**, okruglasta, **baccillus**, pupčasta, **spirillum**, končata i **vibrio**, kovrčava habita.) Za tim ih dijelimo po načinu gibanja. (Većinom se giblju raznim t. zv. pseudopodijama t. j. protoplazma se na razne strane, rek bi preljeva.) Pod rubrikom „Sporenbildung" opisuje rasplod njihov, koji je ili jednostavno „dijeljenje" ili tako zvano stvaranje „spora", koje su vrlo ustrajne. O rastu opaža i to na raznim vrstama umjetnih hraniva: na gelatini, agar-agar, krumpiru, šećernoj gelatini, bouillonu i t. d. Osobito je ovo opažanje na čistim kulturama vrlo znamenito i za sistematiku i za raspoznavanje i opredjeljivanje. U prvoj monografiji „O vodama stolačkim" govori gosp. pisac u drugom djelu svog predgovora o metodama za istraživanje i odgajanje bakterija. Taj predgovor u istinu je kratka nauka o bakterijama i odista je vrlo razumljivo i lijepo prikazana. Ipak bi bio gosp. pisac dobro učinio, da je na tome mjestu dodao bilješke o literarnim podacima. Ko bi se naime hotio baviti bakterijološkim istraživanjem, mnogo bi se lakše na to dao i odlučio, kad bi imao literarnih podataka, do kojih je vrlo teško doći, što je sigurno i gosp. pisac osjetio[2]).

O vrijednosti ovakovih istraživanja nije potrebno niti govoriti, tek je željeti, da gosp. pisac megju svojim kolegama nagje što više našljednika, što bi tim lakše bilo, jer je on u prvoj svojoj knjizi „o stolačkim vodama" prikazao i metodu svoga istraživanja. Zauhvano je ta metoda dobra, jer se je gosp. pisac bez sumnje uvjerio o njenoj vrsnoći, pa time znatno olakšao svojim našljednicima posao. Bilo sretno i što više takih radova!

Josip Fiucek — *Sarajevo.*

---

[1]) Ovaj sam i ja našao kao aerobijonta u zraku sarajevskom.

[2]) Ovoj će želji gosp. dr. Karliński zadovoljiti već u novoj publikaciji, koju upravo dogotavlja. *Ured.*

Различито. — Različito.

Ахмед паша Херцеговић.

Приопћио **Карл Пец (Pecz)**.

Стјепан Вукчић Косача, херцег св. Саве, господар Хума и Приморја, велики војвода српски, кнез дрински и т. д. имао је од своје друге жене Варваре, удове бана Петра Клишког, српске принцесе, уз оно троје дјеце, што је херцегу остало од прве жене, — кћерке Катарине, пошљедње босанске краљице и принчева Владислава и Влатка, — још четвртог потомка Стјепана, коме је био досуђен буран живот. Не имајући при руци поузданих података, закључујем по вјеројатности, да се је родио око год. 1455. По своме оцу предан за таоца султану Мехмеду II. Елфатиху, освојитељу, одгојен је у Стамболу у царском двору. По званичној збирци биографија отоманских великих везира може се разабрати, да је он тек у пунољетно доба промијенио вјеру, на што су га принудиле породичне прилике. Као муслим добио је име Ахмед, с којим је за лакше разликовање спојен придјевак Херцегзаде — херцегов син.

За кратко вријеме стекао је он на двору султана, с којим баш лако није било изаћи на крај, толико поштовање, да је убројен у најпоузданије савјетнике. На његову је препоруку међу осталим год. 1479. из тамнице пуштен пријашњи велики везир Ахмед Кедик паша, знаменит државник и војсковођа, те је постављен за намјесника у Авлони. Када је његов добротвор султан Мехмед II. године 1481. умр'о, већ је Ахмед Херцеговић био беглербег у Анатолији. Султан Бајазид II. није га мање одликовао, паче се доскора могаше оженити принцесом Фатимом, сестром султановом (или нећакињом по његову стрицу Ахмеду). Год. 1486. буде му, поново као беглербегу анатолском, повјерено врховно заповједништво у Цилицији против египатских мамелука. Он је по својој храбрости починио чуда, али јер су му подређени ђенерали: Карађоз паша, намјесник караманski и Хисрбегзаде Мехмед паша као старије паше били завидни, што је био од њих виши у части, па га не хтједоше како треба подупирати, изгубише битку међу Аданом и Тарсом, те Ахмед Херцеговић доспије у мисирско ропство. Ондје није дуго остао, јер га је мисирски султан опет пустио на слободу, да се ради склапања мира приближи Бајазиду II. На челу бродовља од 100 бродова стражарио је у новом рату год. 1488. Ахмед Херцеговић уз караманску обалу, те тако кооперирао с копненом отоманском војском. Град Ајас буде освојен и његов заповједник Сибег доведен у Стамбол, гдје му дадоше почасно рухо, па га египатском султану послаше као уздарје за Ахмеда Херцеговића.

Ахмед Херцеговић спознао је као заповједник бродовља знаменитост кланца код Баграса, гдје сирске планине (Елма Даг) цесту притискују уз море, па тиме ондје настаје тако узак кланац, да га Турци зову Сакалтутан „брадодржац“.

Када је надошла мисирска војска под храбрим Узбегом, одбије Ахмеда Херцеговића бродовље бура од обале, тако да су Мисирци умакли. Међу Аданом и Тарсом дође 16. августа 1488. на великом пољу Агачаирском до битке, турска копнена војска буде сасвим разбијена, међутим Ахмеду Херцеговићу пође за руком, те је кланац Сакалтутан тако храбро бранио, да су Мисирци изгубили сав плијен, те се само големим губитком протукоше. Год. 1490. буде Ахмед Херцеговић именован врховним војсковођом против Узбега, који је опсједао Цесарију (Кајсарију). — 3. марта 1497. добије Ахмед Херцеговић највишу част отоманског царства као велики везир, али је већ друге године уступи Цендерели-Халил-паша-заде Ибрахим-паши, коме је у породици од 1386. до 1453. седарет био нашљедан. Прилика је, да се је висока порта бојала, да би Ахмед Херцеговић као некадашњи Херцеговац и млетачки племић у једном рату против сигнорије можда могао попустити каком утјецају. Год. 1499. учествовао је Ахмед Херцеговић у рату против Млечана на Морејци, заповједајући турској копненој војсци, у којој је било неколико хиљада јењичара, када је млетачка војска 28. јула потучена код Лепанта. Он је тиме, што је у прави час приспио, одлучио битку. Друге године видимо га као врховног заповједника на Митилени, гдје се је успјешно борио против европског бродовља. Када је 1503. с Млетачком и с Угарско-Ческом склопљен мир, учињено је то посредовањем Ахмеда Херцеговића, који је одмах за тим опет именован великим везиром. (Relazione di Andrea Gritti ai Pregadi. Dec. 1503. Marini Sanuto.) Као такав дјеловао је три године, на што му буде повјерено достојанство капудан-паше, заповједника поморске војске. Нашљедник му буде храбри еунух (ушкопљеник) Али паша, који је пао у борби против мало-азијског бунтовника Шејтанкула, и сада почиње треће, најкраће велико-везирство Ахмеда Херцеговића. Год. 1511. јењичари, који се немирима у царству осилише, нападоше куће великих достојанственика, који им не бијаху у вољи због своје строгости; та судба задеси и Ахмеда Херцеговића, палача му буде опустошена, он мораде побјећи и своје мјесто уступити некоме грчкоме сплеткару и ренегату Мустафи паши. Када је овога год. 1512. стигла заслужена плаћа за његова издајства, обрати се султан Селим I. на свога стрица Ахмеда Херцеговића, те овај по четврти пут буде велики везир. Послије двије године одступи он, када јењичари, који су њега мрзили и непокорни му били, а народ угњетавали, покушаше атентат против живота султанова. Послије тога био је Ахмед Херцеговић вазда у најближој близини султановој, један од оних, који су непрестано савјетовали, да се Мисир освоји, при чему је причао којекаке згоде из свог египатског сужањства. Године 1515. видимо га као намјесника и војсковођу у Бруси, најмилијем боравишту султана; на томе мјесту повјерења остао је до своје смрти, која је наступила у прољећу год. 1518. Селим га је позвао к себи у Халеб; уз пут, већ близу града, испустио је вјерни слуга душу.

Чини се, као да Ахмед Херцеговић у зрелијим годинама више није видио своју домовину; висока порта стекла је с владарским једним сином из сусједства Хумског, Арнаутом Скендер-бегом, краљем албанским под именом Ђорђа Кастриоте, одвише рђава искуства, па је за то обраћеног принца држала далеко од домовине. Да се барем послије смрти опет с њоме сједини, назове Ахмед паша у дрàги никомедској (Исмид) комад земље Херсек, те одреди, да га ондје укопају. Жеља му буде испуњена, јер султан Селим нареди, те јуначко тијело превезоше на далеку путу из Алепа донле. Гроб му је на јужној обали морског заљева, ондје гдје је дрàга најтјешња, на једном полуострву, које се је пружило далеко у море, па се

зове Дил маабери — острво пријелаза, јер царски татарини на своме путу у источне и јужне покрајине онуда морају да прелазе. Овдје је Ахмед паша утемељио џамију, сиротињску кухињу (имарет) и мусафирхану (хан за путнике[1]). Од ове задужбине има своје име близа варошица Херсек. И у Стамболу овјековјечила је једна задужбина име Ахмед паше.

Званични биограф слави у Ахмеда Херцеговића храброст и мудрост, племенитост и праведност. Па и згодописац наше отаџбине, Хамер Пургстал, не пропушта прилике, гдје може да увелича заслуге Ахмед пашине.

Ахмед Херцеговић био је петнаести велики везир отоманског царства.

---

[1]) О томе види Евлиа Менасикулхаџ, стр. 25.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

ORGRO PINOR A ZRUK

Sarajevo, juli—septembar. **1894.** Сарајево, јули—септембар.

GLASNIK ГЛАСНИК

ZEMALJSKOG MUZEJA ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА

U У

BOSNI I HERCEGOVINI. БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Приопћено

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

(Наставак.)

III. Штовање животиња.

О адорацији, клањању и жртвовању животињама, о животињском култу, какав бијаше особито у старих Египћана развијен и разграђен, о томе нема говора у овдашњег народа. Но ако нема више трагова изразитоме животињскоме култу, ипак постоји још и у овдашњег народа тврдо вјеровање, да срећа, здравље и живот човјека и његова блага овиси такођер о његову понашању према извјесним животињама и о присутности извјесних животиња; даље да могу и животиње човјеку навијестити срећу или несрећу. До којих животиња овдашњи народ у горе споменутом погледу особито пуно држи, о томе ћемо овдје расправљати. Које могу животиње човјеку прорицати будућност и како, о томе биће говора у поглављу „Гатање“.

1. Змије (ophydia).

Католички народ у Бањојлуци вјерује, да има под кућним огњиштем змија, која кући доноси срећу. Приповиједају, да је аршин дугачка и бијела као снијег и да обноћ, кад укућани усну, изађе и пјева. Народ је веома штује и чува, јер држе, да ће срећа оставити кућу, ако је убију[1]). У Љубињу веле источно-православни, да би умр'о кућни домаћин или домаћица, ако би змију на огњишту убили. Ако ондје нађу змију у кући, изгоне је кађењем[2]). — И у чајничком котару кажу, да има свака кућа по једну змију, коју зову „кућницом“ или „кућарушом“. На многим мјестима хране је млијеком. И ту веле, ако се убије змија кућница, умријеће куће

[1]) Видовић. [2]) Пупић.

домаћин[1]). — У Бистрици код Приједора разликују кућну и бијелу змију. Ако ко убије кућну змију, умријеће неко из куће прије годину дана. Сретан је ко угледа бијелу змију. Ако је ухвати па је свари, чорбу од ње пије а месо баци, онда ће знати траву од сваке болести[2]). У Варешу кажу католици томе слично. Ко поједе бијелу змију, може знати све лијекове и све што биљке и животиње говоре[3]). У Љубињу кажу источно-православни, а у Крешеву католици, да је кућна змија црна; у Тешњу источно-православни да је шарена. У задњему мјесту држе, да је велика грјехота убити змију, која се нађе у сијену или у бешици, гдје мало дијете лежи. Ако змију у бешици убијеш, умријеће ти дијете[4]). Мухамеданци у Језеру напротив убиће прву змију, што је виде у прољеће, јер веле, да би одниједа снагу ономе, који је види, али је не убије[5]).

2. Жабе (гапае).

У Сарајеву је обичај, да се жаба у кући поштеди, јер ће онда млијеко бити добро. И у Бистрици код Приједора штују кућну жабу ради млијека. Штовање је још веће, ако се је удомила под прагом. Никако се не смије убити, јер ако се убије, кравама ће млијеко узмакнути[6]). И у Власеницама не дају никако убити жабу. Ако је домаћица види живу у кући, пусти је на миру; ако је пако нађе мртву, ухвати је рукама за уши и цвркне говорећи: „Бог са мном био“. Још бабе забрањују говорити о жабама код мале дјеце[7]).

Ако змија ухвати жабу, онда треба змију убити, а жабу ослободити.

Пред жабом не смије дијете отворити уста, да му жаба не преброји зубе. Од тога би га зуби бољели, те се покварили, или би дапаче могло и умријети.

Ако на спавајућег човјека метнеш жабу, која је уз кишу пала, онда ће спавајући у сну све своје тајне издати.

Ако желиш, да се крава твог сусједа присуши, а њезино млијеко твојој крави примакне, онда метни дотичноме жабицу у млијеко[8]).

3. Цврчак (gryllus domesticus, Heimchen).

Не ваља убити цврчка, који у вече цврчи код огњишта, иначе биће несреће у кући. Овако мисле католици крешевски[9]).

---

[1]) Ј. Јовановић. [2]) Зрнић. [3]) Ђураковић. [4]) Дакић. [5]) Хасић. [6]) Деспић, Турић и Зрнић. [7]) Кнежевић. [8]) Мутевелић. [9]) Дивић.

4. Слијепи миш (vespertilio murinus etc.).

Ко носи уза се крило слијепога миша, тај је сретан. Ако је слузи господар зао, нека га само погледа кроз крило слијепога миша, па ће му од тада бити добар[1]). У Сарајеву веле, особито дјевојке, да је она кућа сретна, у којој има слијепи миш, па био он жив или мртав[2]). Трговци метну у кору од жабе корњаче слијепог миша, па га овако објесе у дућан, мислећи, да ће им онда људи као ћорави доћи у дућан[3]). У Жупањцу ће дјевојка помоћу слијепога миша присилити момка, да је воли[4]). Како се то чини, разложиће се у поглављу „Чарање“.

5. Мрави (formicae).

Кад се у кући појаве мрави, биће у кући свега у изобиљу. Овако кажу мухамеданци у Кладњу[5]). У Гацку и у Чајничу, кад први пут стану сирити, раздробе први сирац, однесу га на мравињак те га ту проспу[6]).

6. Орао (aquila).

Орла не смије нико убити, јер веле да би онај, који би га убио, пуно и пуно згријешио те да би га ради тога Бог казнио страшном казном. Причају за једног сиромашног агу у Грачаници, да је некад најбогатији у том мјесту био. Кад је једног дана ишао у лов, нанесе га несрећа, да убије једног орла. Одмах од оног времена почео је пропадати. Навалиле су на њега свакојаке несреће: ватра, крађа и Бог зна што све, док није сасвим пропао[7]).

7. Вук (canis lupus).

Ако чобанин не опази прије вука, него њега вук када му дође у марву, онда вук одузме чобанину глас тако, да не може ни говорити ни викати[8]).

У Билећу кажу, ако се вук настани и скоти близу тора, да није ономе тору непријатељ и да му ништа не ће заклати, обратно, ако може, доводиће још туђе марвинче у тај тор. Али ако му ко младо убије, сакупиће још вукова и с њима поклати сву марву у оном тору[9]).

Уз међудневицу, то јест између Вел. и М. Госпојине (15. авг. до 8. септ.) не смију жене ништа навијати, нити мушкиње штогод плести, н. пр. плот од прућа и др., да вук не чини штете марви. Тога се држе по селима у власеничком котару[10]).

---

[1]) Петковић из Бос. Градишке. [2]) Деспић. [3]) Бошкић. [4]) Смољан. [5]) Машић. [6]) Дивљан и Ј. Јовановић. [7]) Кадић. [8]) Мат. Поповић. [9]) Дучић. [10]) Мат. Поповић.

8. Дуждењак или даждевњак (salamandra).

Кад кога боле леђа, отпаше појас па метне на земљу, да дуждењак пређе преко појаса[1]).

9. Коњска, овнујска и друге животињске главе као чувари од урока; љељенови рогови.

По свој Босни и Херцеговини, особито у фочанском и чајничком котару, обичавају учврстити коњску или овнујску главу (ријеђе коју другу) на јањилу (мјесто, гдје почивају јагањци и овце), на огради од улишта, тора и куће, даље на кôцу усред поља, — да се не урече дотично мјесто.

У Чајничу носе дјеца на капама комадиће од љељеновог рога да се не урекну[2]).

10. Звјеровни дан.

На Гласинцу не раде на Андријев дан (30. нов.), јер Андрија влада звјеркама. За то и зову Андријев дан „Звјеровни дан[3])“.

IV. Штовање растлинâ.

Како други народ, овако држи и овдашњи народ до тога, да билина мисли и ћувствује, да има глас, крв и тјелесне потребе, по томе душу и тијело, — све као човјек. Билина може по вјеровању овдашњег народа такођер бити стан какву душевну бићу. У доказ реченог нека нам служи оно, што се у већ споменутој пјесни „Зидање ћуприје у Вишеграду“ о оморики каже, која је зањихала ћупријом на Дрини:

Дође Дрина мутна и помамна,
Помоли се витка оморика,
Те удари у ћуприју кулу,
Те зањиха на Дрини ћупријом.
Препаде се Соко Мехмед паша:
„Обориће на Дрини ћуприју!“
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
Онда вели Митре неимаре:
„Насади ми брадву наопако,
Па ме спусти на танке тенефе
Да сијечем витку оморику“.
Кад то чуо Соко Мехмед паша,
Својом руком брадву насадио,
Па га спусти на танке тенефе.
Митар сјече витку оморику,
Из оморе крвца ударила
Из оморе нешто проговара:
„Оста данас на Дрини ћуприја
„Оста данас, оста до вијека“.

Зашто штује овдашњи народ дрвљад и друго биље? Јер чува њега и имање његово од грома, урока и болести, уопће од свакојаке несреће; јер му је чувар благостања, здравља и живота.

---

[1]) Мат. Поповић. [2]) Ј. Јовановић. [3]) Беговић.

A. Дрвљад, зеље и траве, што се у Босни и Херцеговини у вјерском погледу особито штују.

а) Четињаче (coniferae, Nadelhölzer).

1. Тиса (taxus baccata, Eibe).

Тисово је дрво обрана од злих духова и вјештица. Ради тога на Гласинцу најрађе праве крстиће од тисовине, па их пришивају на своју одјећу. Дрвена кашика ту много вриједи, ако је од тисовине. Кад која жена са дјететом пође ноћу на сијело, понијеће са собом мало тисова дрвета[1]).

У Фочи праве од тисовине ножеве, јер кажу, да на тисовину не ће ни ђаво ни вјештица[2]).

У чајничком котару праве кашике већином од тисова дрвета, јер то дрво сматрају чуваром среће[3]).

У Гацку, особито по селима, штују од дрвљади највише тисовину, јер њој приписују велику моћ. Од ње праве н. пр.: овну-звонару лучац, о који се вјеша звоно; волу талиг и шпице; крстиће, што уплићу мајке дјеци у хаљине[4]).

У Сарајеву међу мухамеданци тисовину крави на рог, дјетету у хаљине или о врат, дјевојци у косе, да се не може урећи. Источноправославни у Сарајеву и сарајевској околици међу је такођер говедима на рогове да не побјесне, праве крстове од ње, па их носе уза се за обрану од вјештица, мôра и других утвара. Осим тога држе тисовину у сандуку за очување хаљина и здравља[5]).

Око Вареша (н. пр. у селу Каменскоме) гоне мухам. дјеца стоку тисовим прућем, вјерујући да ће им од тога стока боље напредовати.

У Власеницама носе тисовину у новчаној кеси, да тим боље могу новце сачувати. Израђују још лијепе цигарлуке, а не ће на њих пушити, јер кажу да је грјехота. Носе их само ради накита. Сељанке носе у ђерданима лијепо израђену тисовину[6]).

Католици, н. пр. у Варешу и Жупањцу, пале на Цвјетну недјељу посвећену тисовину кад се љети јако наоблачи[7]).

2. Луч (taeda, Kienholz), јелица (abies, Tanne) и смрековина или боровица (juniperus communis, gem. Wachholder).

Лучево дрво брани такођер од злих духова и вјештица. Због тога праве на Гласинцу и од њега крстиће, па их ушивају у

[1]) Беговић. [2]) Јеремић. [3]) Николић. [4]) Д. Грђић. [5]) Денишлић и Лазаревић. [6]) Кнежевић. [7]) Ћураковић и Бошкић.

хаљине. Ако се дијете носи по заходу сунца, онда носе уза се луч и хљеб. Луч се не смије газити ногама, нити бацати у сметљу на буњиште. Зубља не смије се с обје стране саждити, јер веле, кад би дошла куга (жена, која дави народ), па би нашла овако с обје стране нагорјелу зубљу, онда не би ни једно чељаде у оној кући поштедила[1]).

Када пада крупа, пале католици, п. пр. у Жупањцу, посвећену јелицу и сô[2]).

Смрековину мећу источно-православни у Гацку више кућних врата, да болест не може доћи у кућу, а ако болест дође, онда њом каде[3]).

б) Капорци (cupuliferae, Becherfrüchtler).

1. Лијеска (coryllus avellana, gem. Haselnuss).

У Крајини је лијеска свето дрво, у које гром не ће ударити. Још вјерују ондје, да се можеш старој лијесци исповједити као свећенику, да љесковом гранчицом лако убијеш змију, јер је лијеска свето дрво, а змија је ђаволска[4]). У Зеници кажу, да гром не пуца за то у лијеску, јер ју је Исус благословио, а гром удара само у оно дрво, под којим сједи ђаво[5]). И на Гласинцу веле, да љесково стабло или љескова гранчица чува човјека од треска. С тога кад грми радо се крију под љескова стабла или мећу љескову гранчицу на капу, ако морају ићи пољем[6]).

У Крајини мажу се љесковом машћу по лицу и рукама, ако имаду красте[7]).

в) Ораси (juglandeae, wallnussartige Bäume).

2. Обични орах (juglans regia, Wallnussbaum).

У Љубињу не ће нико у младим годинама посадити орах, јер кажу, кад се год орах суши, сушиће се и онај, који га је посадио[8]).

У Сарајеву не смије се орах код куће никако посјећи, јер како би се посјечени орах посушио, онако би се и онај осушио, који га је посјекао, — „као што се је доста пута догодило[9])“.

Не далеко од Чајнича има покрај врела један орах са протегнутом жилом. Испод те жиле провлаче прије купања болесну дјецу[10]).

У чајничком котару закопавају цуре у очи Ђурђева дана зејтин у боци под орахом све до друге године[11]).

---

[1]) Беговић из рогатичког котара. [2]) Бошкић. [3]) Д. Гргић. [4]) Зрнић из Бистрице код Приједора. [5]) Петронић. [6]) Беговић. [7]) Зрнић. [8]) Ћоровић. [9]) Лазаревић. [10]) Николић. [11]) Ј. Јовановић.

г) Врбе (salicineae, weidenartige Bäume).

1. Обичне врбе (salices, Weiden).

У Фочи и на другим мјестима обичај је у очи Ђурђева донијети врбе кући, па се сјутра дан прије сунца њом опасати. Неки је скину чим сунце огрије, а неки је носе до ручка[1]).

У чајничком котару остављају дјевојке у очи Ђурђева дне зејтина или масла на врби да преноћи. Овим зејтином мажу косу да им добро расте[2]).

Мјестимице, н. пр. у бањалучком окружју и власеничком котару, врба је проклето дрво. Кад је наиме Исус сотону тјерао, казала је врба сотони пут, којим треба да иде. За то врба нема плода. — Под жалосном врбом *(salicus babylonica,* Trauerweide) станују нечастиви. С тога кад грми не ваља под њу ићи, јер свети пророк Илија разгони нечастиве ударајући громом у врбу[3]).

2. Јаблан (populus piramidalis, Pappel).

Уз кућу посађени јаблан сачува кућу од грома[4]).

3. Јасика (populus tremula, Espe).

У Купресу и у Власеницама је јасика проклето дрво; с тога увијек трепти[5]).

д) Дријенци (cornae).

У чајничком котару намјесте прије сунца љуљачку на дреново дрво *(cornus mas,* gelber Hartriegel) те се љуљају, да их не би болела леђа. Онда се ките дреновином па је носе уза се[6]).

У Власеницама узимају на Божић прије сунца комадић од танке дренове гранчице па га наште срце прогутају, да буду здрави и чврсти као дреновина[7]).

е) Тустике (crassulaceae, Fettpflanzen).

Чуваркућа (sempervivum tectorum, gem. Hauswurz).

Чуваркућу мећу по свој Босни и Херцеговини на кућне кровове и веле, да не ће никада у кућу гром ударити, нити ће је задесити друга каква несрећа, док се чуваркућа налази на њој. У Чајничу

[1]) Јеремић. [2]) Ј. Јовановић. [3]) Кочић и М. Поповић. [4]) Њежић. [5]) Мар. и Мат. Поповић. [6]) Ј. Јовановић. [7]) Мат. Поповић.

кажу, да лопов из овакве куће не може ништа украсти, и ако би сасвим сама остала[1]).

ж) Липе (Tiliaceae, Lindengewächse).

Липа (tilia, Linde).

У бањалучком котару штује народ особито липу, али то штовање у млађем нараштају све више и више ишчезава. Често можеш чути од старца, кад му ко приповиједа да је липу посјекао, гдје каже: „Мој синко, што си то учинио? Зар не знаш, да је липа свето дрво, и да је грјехота посјећи је? Немој више![2])“

Ко је болестан од сухе, нека иде четрдесет дана у јутру под липу, па ће за то вријеме оздравити.

У двориштима старих џамија често ћеш наћи и стару липу. — За живу ватру узимају у сарајевском пољу липово дрво.

з) Јавори (acerineae, ahornartige Bäume).

Дивљи кестен (aesculus hippocastanum, Rosskastanie).

У Сарајеву носе стари људи још данас уза се дивљи кестен, вјерујући да их тај кестен чува од реуматизма.

и) Јабучначе (pomaceae, Apfelfrüchtler).

Глог (crategus oxiocantha, Weissdorn).

Овдашњи народ каже: „Узми са собом глогов штап, па се не бој ништа!“ Кад би се коме приказала каква приказа или које друго ноћно страшило, узео би глогов колац па га с њиме ударио, — и нестало би га. Глоговим кôцем ниште особито вукодлаке. Гимназијалац Видовић чуо је на ноћном сијелу, кад се је расплео разговор о свакојаким приказама и утварама, гдје једна жена приповиједа: „Скочи пред мене мачка сва куштрава и гадна. Ја се досјетих шта је то, па потегох свети глог, ударих је по леђима и мачке одмах неста“.

По бањалучким селима многи момак, кад пође на сијело, усјече глогов штап, па онда весело и безбрижно иде по најстрашнијим путовима. Глогов штап улије му у срце храброст и смјелост[3]).

---

[1]) J. Јовановић. [2]) Видовић. [3]) Видовић.

j) Зеље и траве (по народној систематици).

1. Велико зеље и трава оман (inula helenium, Alant).

Велико зеље ушивају у Гацку дјеци у хаљине и каде с њим, — обоје ради вјештица. У ту сврху употребљују и траву оман. Народна пословица вели:

Да није траве омана
И великог зеља косана[1]),
Не би ни могла мајка
Од урока одхранити сина.

Велико зеље обично беру за међудневице. Кад га хоће да уберу, баце камен, којим су га копали у вис, а зеље брзо ишчупају док камен не пане на земљу. Ако камен прије пане него су ишчупали, онда држе, да то зеље нема толику моћ, као што би имало да се ишчупало прије него је камен пао. Ради тога велико зеље добро окопају, да би га брзо могли ишчупати[2]).

У Невесињу мисле, да оман чува пчеле да не побјегну; за то је највише посађен испред кошница[3]).

2. Повратак или вратић (pyretrum makrophyllum).

У Бистрици код Приједора зову једну траву повратак или вратић. Ако су чињелице одузеле благу млијеко, онда се даје благу та трава у соли, да се млијеко опет поврати[4]).

3. Менеглед или колутак.

У Чајничу носе цуре на главама менеглед или колутак, вјерујући да ће онда момци за њима побудалити.

4. Вид (крика, anagallis arvensis, Gauchheil).

У очи Видовдана беру женске траву „вид“ и мећу је под јастук. Шта усну ту вечер спавајући на виду, то ће им се догодити. На Видовдан бацају ту траву у воду, те се њом онда умивају, особито ради очију[5]).

5. Ковиље.

У Невесињу свежу од ковиља једну киту, коју натакну на један велики прут, а тај прут забоду у љесу од тора, вјерујући да онда вук не ће у тор[6]).

---

[1]) Јер је веома разгранато. [2]) Д. Грђић. [3]) Гачиновић. [4]) Зрнић. [5]) Лазаревић из Сарајева и Симић из Тузле. [6]) Гачиновић.

6. Околочеп (eryngium amethystinum).

У Сарајеву вјерују, да има једна врст траве под именом „околочеп“. Та се трава састоји из саме стаблике, округла је и скроз шупља Моћ пако има ту, да онај који гледа кроз ту траву на другог, може тиме истога присилити, да га заволи, био мушко или женско. — Ту је траву тешко наћи. Једино је могу наћи брат и сестра, који морају четрдесет дана копати, пак тек онда да је нађу. Брат и сестра копајући морају бити голи[1]). Трава налази се уз воду и има још ту моћ, да бјежи кроз земљу.

Б. Чишћење билинама.

а) Умивање и кићење цвијећем на Цвјетну и Лазареву недјељу, на Ђурђевдан и Видовдан.

У Стóцу иду католичка дјеца у суботу пред Цвјетима одмах иза пô дана далеко од куће по цвијеће. Понесу са собом хљеба за ужину, јер се не врате прије мрака. Набрано цвијеће метну у вечер у једну посуду, наливену водом. Кад сјутрадан устану, умију се најприје обичном водом и сапуном, а за тим водом, у којој је цвијеће преноћило[2])“. У Мостару умивају овом водом очи и чело. Један цвијетак узму, да се њиме наките[3]).

У кључком котару и на Купрешком пољу наберу дјеца на Лазареву суботу свакојака цвијећа, па га такођер метну у посуду с водом, да ту преноћи. Сјутрадан рано се умивају том водом[4]).

„Видом“ умивају се на Видовдан у Посавини и у Сарајеву.

б) Кићење жита, торова и кућних зграда љесковином, кићење жàром и опасање врбом на Ђурђевдан.

На Ђурђевдан прије сунца наломе доста љесковине, заките њом жито у свакој њиви, торове и све друге зграде. Ову љесковину оставе на мјесту до друге године. Овако раде у чајничком котару. Људи ће се овдје иза умивања омахом накитити жàром и опасати врбом[5]). У фочанском котару такођер је обичај, да се људи на Ђурђевдан прије сунца опашу врбом. Неки је скину чим сунце огрије, а неки је носе до ручка[6]).

в) Шибање људи и марве на Ђурђевдан.

На Ђурђевдан враћајући се са купања или умивања у оближњој води, понесу са собом врбе и коприве, па њом бију лијену

[1]) „Soluti vinculo omni cinctus et calceatus“, казао би Плиниус. О начину ископавања оваквих чудотворних билина у Римљана види у Грима II., стр. 1001—1002. [2]) Превишић. [3]) Шотрић. [4]) Кондић и Марко Поповић. [5]) Ј. Јовановић. [6]) Јеремић.

дјецу. Овако у кључком котару[1]). У чајничком котару, кад пуштају марву из кланице, постави се једно чељаде на кланична врата, па лесковом гранчицом дотакне бројећи свако марвинче[2]).

г) Провлачење.

Кад је ко болестан од жутице или које друге болести, онда ће га на Млади петак или недјељу прије сунца облити водом, па онда три пута провући кроз расцијепљен прут од дивље руже.

У Чајничу провлаче се испод орахове жиле. (Види горе орах.)

В. Жртвовање растлинама.

На Борку код Сарајева остављају људи на дрвећу дроњке од одијела или марама. Исто раде и на другим мјестима. Но ове жртве нијесу намијењене дрвету, на које се објесе, него оближњему врелу, у којему се свијет на Источни петак умива. Једини чин, који се може сматрати жртвом дрвету, односно његову господару, то је посипање житом онијех дрвета у шуми, која се изаберу за бадњаке.

V. Штовање небеских тјелеса.

Као у других народа, особито у старих Иранаца, овако је такођер у овдашњег народа опрека између свјетла и тмине главни биљег народног вјеровања и богослужја. Свјетло је народу у Босни и Херцеговини главно врело здравља, среће, тјелесне и тиме, као и у других народа, уједно и моралне чистоће; тмина је напротив главно врело болести, несреће, тјелесне и моралне нечистоће. С тога ће се сви главни послови, особито вјерски, н. пр. умивање и купање на Источни петак, Ђурђевдан, сјечење бадњака и др. обављати или чим сване, или правцем према истоку, гдје се сунце рађа. Ко се послије акшама на врелу напије воде, у онога ће лако уништи нечисти дух. Воду донесену послије акшама треба с истог разлога чистити ватром. Ако мајка носи дијете по заходу сунца, онда носи уза се луча и тисовине за обрану од вјештица, мôра и других утвара.

А ко даје природно свјетло? Сунце, мјесец и звијезде.

1. Сунце.

Сунце не даје само свјетло, него такођер и топлоту и тјера ноћне духове и приказе, којих се и овдашњи народ толико врло

[1]) Кондић. [2]) J. Јовановић.

бојн. Оно је сталан и вјеран пратилац људског живота. Ако је дакле сунце и по искуству и знању природног човјека небеско тијело, или према анимистичком вјеровању природних народа боље речено живо биће, без којега не може живјети и опстојати ни човјек, ни животиња, ни билина, — да ли се онда можемо чудити, што се природни народи на првоме мјесту сунцу клањају и што сунце стоји у средишту њиховог богослужја?

По којим вјерским останцима можемо судити, да се је и овдашњи народ у поганско доба на првоме мјесту сунцу клањао?

1. Овдашњи народ обавља вјерске и друге послове, о којима жели да сретно напредују и да се сретно сврше, правцем према истоку. Н. пр.: Кад младу воде, окренуће се она према истоку; па макар била кућа уз кућу, она ће са сватовима обићи кућу према истоку. — Мртваца положе источно-православни у земљу овако, да лицем гледа према истоку. — На Гласинцу прибију покојнима запаљене свијеће на источном дувару. (В. „Гласн.“ VI. [1894.] 1., стр. 153.)

Умивање и купање на Источни петак, на Ђурђевдан и т. д. врши се на тако званим „Источницима“, т. ј. на врелима, која леже према истоку, или која барем теку према истоку.

Прије него бадњаке сијеку, прекрсте се гледајући према истоку. Сијеку их овако, да пану према истоку. Код куће положе их уз источни зид куће.

Кад сељак купи коња, захтијеваће од продаваоца, да му баци јулар на земљу према истоку. Подигавши га капом, повешће коња најприје према истоку.

2. Источно-православни, кад донесу мртваца на гробље, носе га наопослен око гроба, т. ј. овако како се сунце на небу креће. У гроб га положе да лицем гледа према истоку. За што то раде? Ваљда то сами не знају више. У поганско доба хтјело се је тиме приказати: Како сунце на истоку излази, онда свршивши свој пут преко јужнога неба на западу залази, па сјутра дан вративши се преко сјеверног неба опет на истоку ускрсне, овако ће и човјек помоћу јутарњег сунца из гроба ускрснути.

3. Народне светковине: Бадњи дан и Божић, паљење лила и скакање преко ватре имају дјеломице непосредно, дјеломице посредно сунце за предмет светковања.

А. Бадњи дан и Божић.

Коријен је ријечи „бадњи“ по Миклошићу и Даничићу исти као глаголима *бдјети* (ст. сл. *бъдѣти, vigilare)* и *бу̏дити (excitare),* наиме *бу̏д.*

Ријеч Божић је деминутивум од Бог. Словјенска ријеч за створитеља и управитеља свега што постоји и т. д. потиче од иранскога Бага. Ово је у Ригведи један од више назива за бога неба и сунца. У клинастим перзијским натписима зове се овако Ахурамазда[1]). Ако је Бага или „Бог“ поганских Словјена господар сунца, или сунце само, разумије се, да је онда његов син Божић младо, новорођено сунце.

И природни човјек опажа, да се у природи стално измијењују живот и смрт, да дани сад расту, сад опадају, и да је све то у свези са сунцем, које је у нас на сјеверној половини око 25. децембра најмлађе, онда све више и више ојача до Ивандана (24. јуна), а послије опада све више до 24. децембра, кад по говору природних народа умре, родивши прије са даницом, зором или мјесецом младо сунце. Рађање младога сунца око 25. децембра — овим даном почела је и нова година — не славише само стари Перзијанци, Египћани, Семићани и Римљани, него такођер стари Германи и Словјени. По назору ових народа не рађа се сунце само сваки дан, — и овдашњи народ каже мјесто сунце излази: сунце се рађа, — него и један пут у години.

Словјенски Бог и Божић у главноме су у истоме односају, као у мисирској митологији Ré и Horus. На овај односај и на оно, што сам горе споменуо о рађању младога сунца или Божића, сјећају нас некоје народне пјесме, које се овдје пјевају на Божић. Покупио их је испод Јахорине планине Богољуб Петрановић, те их објелоданио у „Гласнику учен. срп. друштва“, књ. XI.

Једна гласи:

Жарко Сунце[2]) Даницу[3]) дозива:
„О Данице, моја сестренице!
Ја те зовем и молим братински,
Сјутра нам је Христово рођење.
Кад са Зором[4]) на исток изиђеш,
Причекај ме на истоку, секо,
Ваља сјутра играт на весељу“.
Сека брата послушала свога,
И Даница причекала сунце,
Десила се с братом на весељу.
Кад вијеше Христово рођење,
Од радости три пут заиграше,
Све по реду, на истоку Сунце,
И са њиме Даница сестрица
И остале по небу звијезде.
Редом пјева Даница и Сунце[5])
И остале по небу звијезде
Гледајући Даницу и Сунце:
„Слава Богу и Богородици![6])“

---

[1]) Види: Кун, ор. с., стр. 121—123.

Текст *промјенио сам пишући*: [2]) Сунце *мјесто* сунце. [3]) *Дошљедно* Даница *мјесто сад* даница *онда* Даница. [4]) са Зором *мјесто се зором.*

[5]) „Редом пјева Даница и Сунце,
И остале по небу звијезде,
Гледајући Даницу и Сунце;“

мјесто:

„Редом пјева Даница и сунце.
Гледајући Даницу и сунце.“

[6]) *Мјестимице метнуо сам тачку мјесто запете и обратно.*

Вјеројатно је, да се је „Христово“ метнуло мјесто „Божићево“, да би се тиме пјесми дао хришћански значај мјесто соларног значаја. С истог разлога треба у „Слава Богу и Богородици“ мислити на Бога оца и Марију мјесто на Сунце и Даницу.

По вјерском садржају старинске су такођер ове двије пјесме:

1.

Божић сједи у травици,
У *црвеној* кабаници.
Божић виче иза воде:
„Пренес'те ме преко воде!
Не шаљ'те ми старе бабе,
Старе бабе те мрљаве,
Превалиће ме;
— — — — — —
Већ ми шаљ'те домаћина,
Да ме *превезе.*
Домаћин ће славити ме
До вијека свог“.

Ако хоћеш разумјети ову пјесму, треба знати да многи народи мисле, да је модри небески свод море, преко којега се сваки дан Сунце вози у чамцу. Овако вози се н. пр. мисирски бог Ре́ у сунчаној барци преко небеског океана.

2.

У *Божића три секе* имаду:
Једна сека, што м по двору шеће,
Двором шеће и дворове мете;
Друга сека, што му винце точи,
Винце точи и винце му служи;
Трећа сека, што му овце чува,
Овце чува и овце му јањи.
Што је сека, што му двором шеће,
Двором шеће, двором попијева:
„Моји двори, од срме ковани!
Јутроске сте златом позлаћени.
Мајка синка дочека на руке,
Сијну жарко по свијету сунце,
Свему роду радост и весеље“.
Што је сека, што му винце точи,
Винце точи, а винцу говори:
„Рујно винце, насмијано лице,
С тобом ће се славити здравице,
Јутрос ми је *мог брата рођење,*
Свему роду радост и весеље“.
Што је сека, што му овце чува,
Чува овце, а гледа у *сунце:*
„Жарко сунце, огриј моје дворе,
И бијеле испод двора овце,
Нек се моје запландују овце,
Док ја одем мом бијелом двору
И поведем овцу јаловицу.
Јутрос ми је *мог брата рођење,*
Свему роду слава до вијека,
И народу радост и весеље“.

Сунце се у народним пјесмама не слави само на Божић, него такођер за свадбе. Кад се сватови приближавају дјевојачком двору, пјева коло дјевојака играјући ову пјесму:

Бога моли лијепа дјевојка:
„Дај ми Боже, да огриje сунце!“
Бог јој даде и огрија сунце.
Пак дјевојка поступи пред сунце,
Те се сунцу *поклања у лице,*
Сунцу клања, а сунцу говори[1]):
— — — — — — —
— — — — — — —

[1]) Види Петрановићев чланак „Свадба“.

α) Бадњи дан и Божић (Велики и Мали) у источно-православних.

1. У Требињу.

Хтијући нацртати реалну и чим потпунију слику бадње и божићне светковине, подао сам два опширнија описа овијех светковина, један из Требиња у Херцеговини, а други са Гласинца у Босни. Онда сам уврстио неколико цртица из другијех крајева Босне и Херцеговине, желећи тиме прво истакнути све главније тачке и мјесне особитости, друго тиме поткрјепити некоје обреде и некоја правила вијестима са више мјеста. Сви описи скупа чине идеалну слику споменутих светковина.

Када и како се сијеку бадњаци у Требињу. У Требињу сијеку се бадњаци обично задње седмице пред Божићем, а могу бити само од храстовине или од церовине. Ко хоће да сијече бадњаке, окрене се најприје прама истоку и прекрсти се три пута. Носећи бадњаке кући, пазе да од њих не отпане кора. Код куће прислоне их уза зид прама истоку и наките их бршљаном.

Дочек и гостење чобанина на Бадњу вече. Чим се умрачи, изиђе домаћин са домаћицом и дјецом на авлијска врата, да чекају ту чобанина са бравима. Домаћин држи у руци ћасу пуну јечма, а у јечму гори посађена свијећа. Домаћица држи у једној руци колач и на њему чашу вина, а у другој свијећу. И дјеца држе по свијећу. Под праг метну сјекиру, онда још на сваку страну врата по једну половицу располовљеног оловног зрна. Кад дође чобанин близу куће, пређе пред браве и почне: „Добар вечер домаћине! Сретан ти данас Бадњи дан и сјутра Божић и по Божићу сви празници!“ Домаћин га поспе житом, те му одговори: „Добра ти срећа!“ Домаћица пружи чобанину колач, а он само угризне и онај угризак спусти домаћину у жито. Онда узме од домаћице чашу вина, те три пута пијуцне и сваки пут попрсне браве. За тим угони браве у авлију између свијећа и кроз дим од тамјана, који гори на равнику украј врата. Овај равник метну сада такођер под праг, гдје остане све троје до будуће Бадње вечери; прије се не смије вадити. Угриском од колача трну свијеће, замочивши га у ону чашу с вином. Иза тога пођу сви у кућу. Чобанин сједне на једну ћесу, која је пуна сламе и до вечере ништа не говори. Вечера је нешто љепше направљена него другијех дана. Чобанина држе ту вечер као највећег госта и нипошто му не ће ништа на жао учинити[1]).

[1]) Испореди посипање житом на Бадњи дан и Божић, даље погошћење чобанина са римским „Consualia“ и „Saturnalia“.

На Бадњи дан посијече чобанин три прута (обично јасенова), који имају по двије гранчице у накрст. И ови се прутови зову бадњаци. Само њима смије гонити браве до Нове године. Ако би се који случајно пребио, донио би га кући и задио у торини под кров, а нипошто га не би другдје бацио.

Када и како се бадњаци носе у кућу. Око поноћи уноси домаћин бадњаке у кућу. Чим ступи бадњаком на праг, називље укућанима: „Добро јутро и честит вам празник!“ Домаћица или која друга жена поспе га на вратима јечмом, одазивљући му се на честитању. Овако чини се три пута. Бадњаке положи домаћин успоредо на ватру. Кад се бадњаци „привеселе“ (положе) на ватру, не зову се више бадњаци него весељаци. Пази се, да их нико ногом или чим другим не дохвати, да се не преломе, јер се морају сами „превеселити“ (преломити). Пепео од весељака износе на њиву, или под воћку или га чувају за лијечење. Три комада од весељака оставе за Мали Божић.

Пече се веселица и чесница; мирбожање. За Велики Божић треба до зоре испечи веселицу (заоблица, Weihnachtsbraten) и чесницу (Weihnachtsbrot). Они који их пеку остану код куће, а остала чељад иду пред зору у цркву. Вративши се из цркве попију најприје црну каву и мало ракије. За тим праве од воска свијеће, те их поставе око синије, на којој је чесница и једна посуда са јечмом, чашом вина и граном бршљана. Први запали домаћин своју свијећу, за тим на његовој домаћица и тако сви остали редом. Осим тога запале још неколико свијећа за напредак читаве куће. Чим су свијеће запаљене, изљуби се домаћин три пута са женом говорећи: „Мир божји, Христос се роди! Поклонимо се Богу и Христову рождеству!“ За тим љуби дјецу у чело, а дјеца љубе му руке. Како се је домаћин са свима мирбожио, овако и остала чељад између себе. Моле се Богу, а иза молитве покупи домаћин све свијеће, искине један залогај из чесницe, па га замочи у оно вино на синији и угаси њиме свијеће. Метне их у оно жито на синији и к тому још неколико сребрнијех новаца, и то тако стоји сва три божићна дана. Чија свијећа највише изгори, тај ће први умријети. Иза мирбожања сједну за ручак. Ручају веселицу и чесницу. Машћу од веселице омрси се домаћин са раоника, а за њим сви мушки редом, па онда женске са српа. На Божић не смије ручати, ко се није измирио и мирбожио. Ко се свађа на божићни дан, по томе ће читаву годину скакати чирови; ко спава тај дан, куњаће читаву годину. И ружнијех ријечи не смијеш говорити, ни дјецу тући.

Полазник. Послије ручка или још за ручка дође полазник. Чим уђе у кућу назове: „Добро јутро и честит ви празник!“ а једна га женска заспе јечмом.

Полазник приђе најприје огњишту, узме један комад од весељака, па удара о други, да искре скачу и говори домаћину: „Оволико ти се отелило крава, ојањило оваца, окозило коза, родило дјеце! Оволико ти било сваке среће, напретка и благослова божијег!“ На весељацима остави јабуку или наранчу, у којој има забоденијех новаца. Послије тога мирбожи се са домаћином и са осталом чељади. На то га погосте. Кад пође, дарива га домаћица кошуљом, чарапама или другијем[1]).

2. У Љубињу.

Мјесто трећег бадњака узимају у Љубињу малу биљу.

На Бадњу вече долазе овце, што није ниједне вечери, касно, по прилици у сахат ноћи. Домаћа чељад дочека их на авлијским вратима држећи у руци гламњу, сир, хљеб и жито.

У Љубињу мирбоже се и са благом[2]).

3. На Гласинцу.

Чим осване Бадњи дан, упрегне домаћин или ко други волове и иде у планину, да сијече бадњаке. У рукавици понесе са собом јечма. Кад дође у шуму, гдје има храстића или буквића (осим храстова, церова и букова дрвета не смије бити ниједно друго за бадњаке), приђе дрвету што је изабрао за бадњаке и назове: „Добро јутро“ и поспе га јечмом. За тим га одсијече, окреше и повуче га кући.

Газдиница мора прије, него ли дођу бадњаци пред кућу, сакрити неке ствари, и то: стол (синију), кашике, машу и столице. Ручати ће за то вријеме на врећи и покровцу, и то врућу погачу и мало ракије, и више ништа. Греду за бадњаке пресијече домаћин на три дијела и прислони их уз кућу, гдје остану до пô ноћи. У пô ноћи узме влачег (жељезни ланац), свеже најдебљи бадњак и повуче га у кућу вичући: „Хое!“ то јест онако као кад волове тјера. Кад буде на прагу, поздрави већ познатим поздравом. Пошто се унесу и наложе бадњаци, не смије нико страни ући у кућу, а домаћи не смију боси ходати по кући, јер веле, кад бадњак види босе ноге у чељадета, цијелу ће га годину ноге болети.

Кад осване Божић, домаћин иде у кланицу и доведе вола у кућу. На вратима повиче: „Добро јутро и честит ви свети Божић“, на што

---

[1]) Черовић и Дучић. [2]) Ћоровић.

му домаћица одговори: „Добра ти срећа и честита ти душа“, и при том поспе вола јечмом. За тим натакну волу на рог шупао колач. Послије тога узме домаћин јечма, наспе га у рукавицу и стоји код врата чекајући полазника (или полажајника).

Чим полазник ступи на врата повиче: „Добро јутро!“ и поспе домаћина житом, на што му домаћин одмах одговори: „Добра ти срећа!“ и поспе њега житом. При том полазник и домаћин вребају, да један другог превари, т. ј. да један другог прије поспе житом.

Ушавши полазник у кућу пребаци цреко греде повјесмо од лана, за тим сједне на столицу код ватре, а домаћин га огрне вуненим ћебетом. Донесу му онда машу (кад дође полазник, смију се оне ствари изнијети, за које смо рекли, да се сакрију од бадњака), и полазник, пошто је крстећи се три пута обишао огњиште и сваки пут помакао по један бадњак, узме машу и почне њом ударати по ватри, да искре из ње скачу, говорећи: „Оволико било у нашег бана домаћина дјеце, оваца, говеда, новаца и т. д.“, набрајајући све што човјеку треба. Свршивши то, метне на главње каки сребрен новац. Иза тога устане, ижљуби се са свим укућанима и оде онда у собу, да се гости са домаћином.

На Божић горе бадњаци вас дан. Што у вече није изгорјело, оно покупи газдиница и остави за Нову годину да наложи[1]).

4. На Купрешком пољу.

У очи бадњице одреди домаћин, који ће сјутра ићи да посијеку дрво за бадњаке. За овај посао одређени устану у јутру рано, да се могу до сунца вратити и бадњаке донијети. Идући у шуму понесу са собом зоби. Који ће први да почне сијећи дрво, прекрсти се три пута окренувши се према истоку. Онда узме зоб па њом поспе оно дрво, које намјеравају посјећи. Сијеку овако, да им дрво падне према истоку. Прву тријеску дигне један за стопаницу, која ће је метнути под здјелу за кајмак, да јој се јачи кајмак хвата. Посјечено дрво исцијепају код куће на пет дијелова, па их прислоне уза зид близу кућних врата. Кад смркне, обуче домаћин рукавице па изиђе, да унесе три бадњака. Преостала два оставе до Малог Божића[2]).

5. У Посавини.

Кад домаћин на Бадњи дан из јутра са бадњаком кући дође, поспу га на кућним вратима житом (кукурузом). У вече расјеку

[1]) Беговић. [2]) Марко Поповић.

бадњак на три комада. Два комада, која су без лишћа, унесе домаћин у кућу, а трећи, и то врх са лишћем, баци се на кров, гдје стоји до Малог Божића.

Полазника позову овдје на Бадњи дан у вече, шаљући му боцу ракије. Није све једно, да ли је полазник младић или старац. Народ вјерује, да је млађи полазник сретнији. Женскиње не може бити полазник. Пошто полазник дође, метну у оно решето са житом, из којега су полазника посули кад је дошао, три свијеће унакрст, — паралеле трим бадњацима, — свежу их са свилом и златом преко сриједе, те их домаћин запали кад сједну за ручак. Иза ручка замочи домаћин хљеба у вино, утрне најприје замоченим хљебом свијеће, а онда хљеб поједе[1]).

6. У Сарајеву.

Кућни домаћин донесе пред Бадњу вече са чаршије три храстова дрвета. У вече поспу сламе[2]) по соби и по столу на којем ће вечерати. Иза вечере узме мати у прегачу лешника, ораха, јабука и сухих шљива, те хода по соби бацајући оно воће и вабећи дјецу као квочка кад ваби пилиће, а дјеца грабе орахе, јабуке и т. д. пијукајући као пилићи. За тим ће се дјеца играти „чифт-тек“ или ће запјевати познату пјесму:

„Божић, Божић бата (иде),
Носи киту злата,
Да позлати врата.
У Божића три ножића:
Један реже чесницу,
Други реже кобасицу,
Трећи реже заоблицу[3])“.

7. Велики и Мали Божић у Власеницама.

Кад иде домаћин по ноћи по воду за чесницу, не смије ићи голијех руку него у рукавицама и понијети са собом жита, да дарује врело. Донесеном водом умијесиће чесницу и два шупља колача, који се оставе за попаре на Мали Божић или Нову годину. Када домаћин куха чеснису, зажмири и изађе тјештеним рукама близу чела, па се ухвати рукама за најближе дрво говорећи: „Овдје се пчеле увијек примале!“ Чесницу и колаче треба запретати под рукавицама.

Иза мирбожања захвати свако домаћинском кашиком цицваре, која је испечена од пшенична брашна. За ручка уведу најбољу овцу у кућу, па крешу њезином ногом весељаке; онда јој даду зоби да једе. Ороза опију ракијом.

[1]) А. Бабић. [2]) Посипање сламе по соби по селима је сасвим обично, а по варошима доста ријетко. [3]) Николиновић.

Шупље ће колаче на Мали Божић рано у јутру, пуштајући стоку и говеда из стаја, набијати најбољему волу и овну на рогове. Кад во̀ или ован баци колач с десна рога на земљу, онда гледају је ли је колач пао лицем на земљу или пе. Набијаће три пута волу и овну. Ако колач падне на земљу како је лежао у ватри, т. ј. онако, да му је лице горе окренуто, онда је то добар знак[1]).

β) Бадња вече у католика на далматинској међи.

Укућани усијеку један добар пањ од храстова или букова дрвета. Пред мрак унесу га у кућу. Сада домаћин изреже на њему криж од крижића, као што је на *слици 1.* нацртапо. Ово зготовивши положи

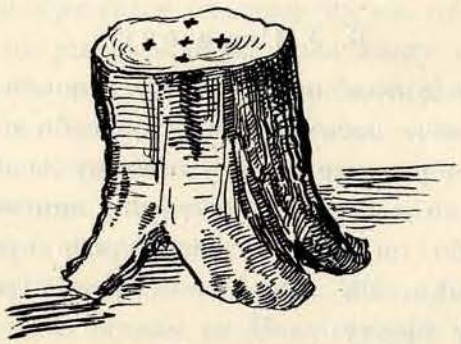

Слика 1.

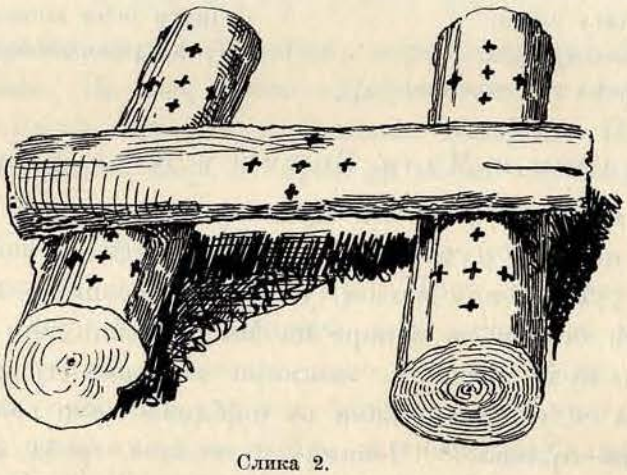

Слика 2.

пањ на ватру. Мјесто пања узимају неки три бадњака, те их положе на ватру, како *слика 2.* показује. И на овима изрежу крижеве од крижића.

---

[1]) Мат. Поповић.

Када ватра захвати пањ или бадњаке, онда се помоле Богу и вечерају код огњишта.

Послије вечере чекају походника. Чим овај дође, изађу му домаћин и домаћица до врата у сусрет, те га допрате до огњишта. Пошто се је походник изљубио са домаћином, домаћицом и осталим старијим укућанима, клекне најприје код пања (или код бадњака), па метне онда сребра или бакра на њ. Послије тога узме домаћин букару са црвеником и наздрави походнику, желећи му сваку срећу и здравље, да би се и друге године у здрављу и весељу састали. Изрекавши здравицу потегне мало из букаре, па је онда даде походнику. Овај сада на исти начин наздравља, желећи домаћинској кући сваку срећу и благослов од Бога.

Кад походник полази, отпрате га опет до врата, гдје пољубивши се испуцају неколико метака из пушке.

На Бадњу вече имаду и дјеца своје веселье. Домаћин донесе њима неколико наранча и растресе око огњишта сламе, да се могу пјевајући божићне пјесме повaљати и превртати.

Чим зазвоне звона, вријеме је на поноћницу. Пањ или бадњаке подуну, дјецу успавају па оду у цркву[1]).

Б. Палење лила.

У очи Спасовадне (Вознесеније, 26. маја по ст. кал.).

Лиле пале у очи Спасовадне у чајничком котару. Дјеца обносе их око торова и око куће, а најпослије иду пред колибу (хуџеру), гдје се мрс скупља. Одавле не ће отићи док им маја не дâ кајмака. Сјутра, т. ј. на Спасовдан, износе се чобанима „спасовнице“ (ужина). Сви чобани из села, источно-православни и мухамедански, једу заједно. Кад једу, прскају се млијеком, да буду шарени јањци[2]).

У очи Видовадне (15. јуна по ст. кал.).

У власеничком котару обичавају мухамеданци палити лилу само у очи Видова дана. Кад чобани запале лиле, планинке изиђу пред чобане и ови их се не ће проћи, док им планинке не даду штогод од јела. Ако им планинке не даду одмах што од мрса, н. пр. млијека, сира, кајмака, онда их три пута гоне са запаљеном лилом око тора[3]).

---

[1]) По извјесници гимназијалца Бошкића. [2]) Јовановић. [3]) Кнежевић.

У очи св. Ивана (24. јуна по нов. кал.).

У Бањојлуци приправљају лиле већ на три дана прије св. Ивана од трешњеве коре, коју задију у штап, па онда полију горивом твари. Под вече у очи св. Ивана сакупе се католичка дјеца, запале лиле и лете с њима по сокацима све до мрке ноћи[1]).

У очи Петровадне (29. јуна по ст. кал.).

Источно-православни власеничког котара пале лиле код торова у очи Петрова дана. Огуле их од брезе неколико дана прије Петрова. Обично пале по три, а може их бити и више. Једну обносе чобани три пута око тора, а друге посаде у тор, и то на сваки ћошак. Коју обносе око тора, ону понесу кући, те тјерају с њом стопаницу, док им не обећа дати сирац на Петровдан[2]).

У кључком котару приправљају се чобани по цијели мјесец за „машалање". За машале исцијепају неколико дасака, те их свежу трима гужвама. Међу даске забију сирово дрво. У вечер у очи Петрова дана скупе се сви чобани једнога села на какав брежуљак и ту се „машалају". Сваки нађе себи друга, па се с њиме натјече, док им машале не изгоре. Иза тога играју са сеоским дјевојкама до зоре[3]).

Источно-православни чобани у бањалучком котару пале лиле такођер у очи Петрова дана. Праве их од смрчевине или од коре трешњеве. На торини скупе доста грања, па ту запале лиле у вечер у очи Петрова дана. Са запаљеним лилама иду три пута око тора, те се туку на сваком углу тора. Ако се идући кући преко поља случајно сукобе са другима, онда се с њима потуку, а иза тога опет лијепо растану. Дошавши кући иду пред стан и ту се крешу вичући: „Овамо сирац, станарице![4])"

На Гласинцу и његовој околици иду чобани у очи Петровадне рано у планину, па тамо огуле кору од оморике, насијечу доста луча и накопају смоле. Од коре начине „крбуље" *(corbis,* Körblein), а у крбуље натрпају луча и смоле. Овако натрпане крбуље метну у процијеп. Ово доготовивши, скупе се из два до три села мухамедански и источно-православни чобани код једног одређеног тора, наложе ту ватру, а на њој заждију „лиле". Иза тога изаберу једног за вођу. Овај узме на руку звоно са овна па иде пред свима кроз село вичући: „Лила гори, да нам нешто роди!" Планинке им вичу, ругајући се: „Дођите сјутра!" Кад су тако обишли сва своја оближња села, онда се разиђу и сваки своју лилу забоде у тор, пошто ју је утрнуо.

[1]) Шајновић. [2]) Мат. Поповић. [3]) Бањац. [4]) Кочић.

За тим скупе се опет на „лиларинама“. Ту се часте и вечерају оно, што су добили на своме опходу по селима. Послије вечере играју се хајдука[1]).

B. Скакање преко ватре у очи Ивандана (24. јуна).

У Крешеву. На одређеном мјесту наложи се ватра од грања заједно са липњем. Дјеца пјевајући прескачу ватру кроз пламен. Дјевојке и момци хватају се у коло, а остала чељад сједи око ватре, гријући се све док ватра не изгори. Сјутра, т. ј. на Ивандан, дође свијет у кога има жуљева по нози и у кога их нема, те положе табане на оно огњиште, да би понестало жуљева или да их никако не би било. Покрај оног огњишта усаде високо дрво од букве или граба. На врху тог усађеног дрвета остану од дјевојака цвијећем накићене гранчице. Ово дрво стоји каткад преко цијеле године као спомен на Ивандан[2]).

У Сарајеву. Ту скаче преко ватре сва чељад по доби, т. ј. најприје домаћин, онда домаћица и т. д. То прескакивање држи овдашњи источно-православни народ за лијек, н. пр. ако кога ноге или кости боле[3]).

По селима око Бањелуке. Сељаци скупе се у вече на каквој високој равнини, те ту запале ватру. Стари сједе у около, а младеж најприје прескочи по три пута преко ватре, онда се ухвате у коло, те око ватре играју и пјевају до касне ноћи. За тим запале лиле и пјевајући иде сваки својој кући[4]).

У кључком котару. У очи Ивандана скупи се сва младеж па запали сламу. Преко запаљене сламе скачу сви редом; то чине за то, да би били крijепки и здрави. На Ивандан свако чељаде привеже себи око руке крај црвене свиле. То носе до Божића[5]).

2. Мјесец.

Што сада наш народ мисли о мјесецу и о његову утицају на људску срећу, то нам може најбоље разјаснити што слиједи:

Кад је млад мјесец (мијена), не смију прати хаљине.

Ко има далаг[6]), тај треба по народном лијечењу, да се окрене прама младом мјесецу, па да ножем превуче унакрст преко далага говорећи: „Мјесец све већи, а мој далаг све мањи“.

---

[1]) Беговић. [2]) Дивић. [3]) Ћубелић. [4]) Видовић. [5]) Бањац. [6]) Тако се зове она отеклина, која се обично послије гроznице појави у препони испод ребара. Деспић.

Кад изиђе млади мјесец, онда се тегле за уши и уврче говорећи: „Млади младаче, стари стараче; Ти мене срећом, ја Тебе врећом!“ или „Ја Тебе пасом, Ти мене добрим гласом!“ или „Ја Тебе граном, Ти мене лијепим здрављем![1])“

Видећи млад мјесец тару длан чим златним, да имаду више новаца. Други попипају се по каквој драгоцјеној ствари. Неки уцвркну према младоме мјесецу и гледајући у њ говоре: „Ти стар, ја млад!“

Из тога се разабире, да је млад мјесец у очима овдашњег народа фетиш, који може имати утицај на здравље и напредак. О икакву штовању тог фетиша нема ту говора.

3. Звијезде.

Народ вјерује, да сваки човјек има своју звијезду. Ако му звијезда утрне, утрнуће и његов живот.

(Наставиће се.)

---

[1]) Бањац и Мачкић.

Bosanski, srpski i bugarski novci zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Opisao

dr. **Ćiro Truhelka.**

Ovim člankom predajem u preglednoj formi spisak bosanskih, srpskih i bugarskih novaca, što ih ima u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju.

Kako je lako razumjeti, bosansko-hercegovački zemaljski je muzej od prvoga postanja velikim marom pregao oko nabavljanja bosanskih novaca, pa mu je pošlo za rukom, te je već dojako namaknuo dosta uglednu kolekciju takih novaca. Ali kad uzmemo na um, da su ti novci nekoć kovani za upotrebu u današnjoj Bosni, onda obim te kolekcije ipak ne izlazi tako znatan, kako bismo željeli. Lako je u ostalom razjasniti, što se ti novci tako rijetko nahode u zemlji. U jednu ruku odneseno je u prijašnje vrijeme mnogo bosanskih novaca iz zemlje, te danas leže u drugim muzejima i u mnogim privatnim zbirkama, u drugu je poznata činjenica, koja se ne može dosta prežaliti, da su još prije deset godina po prilici grčki, rimski i drugi, pa dakle i gdjekoji bosanski novci većim dijelom dospijevali u ruke domaćim kujundžijama, koji bi ih pretalili.

Razmjerno velikoj rijetkosti bosanskih novaca valja u ostalom po mome sudu uzrok dublje tražiti. Kada se naime uzme u prizrenje, da se istodobnog stranog novca, naročito dubrovačkih, ugarskih i mletačkih dinara u Bosni i Hercegovini mnogo više nahodi nego bosanskih, onda se čini, kao da su se pošljednji uopće kovali samo u manjem broju, i da je kovanju tih novaca bila glavna svrha, dokazati suverensko pravo bosanskih vladara, dok se je nasuprot potreba kovanog novca za trgovinski promet podmirivala importom iz republika dubrovačke i mletačke i iz kraljevine Ugarske, koje su s Bosnom bile u živu saobraćaju.

Zlatne je novce najviše davala mletačka republika, manji srebreni novac Dubrovnik i Ugarska, a krupno srebro zemlje i gradovi njemačkog carstva.

Za praktične svrhe u ostalom bosanski novci nijesu osobito bili podesni, jer se težina u najstarijih vrsta koleba izmegju 0·91 i 1·39 grama, što u vrijednosti priliči diferenciji, odnosno novčanom gubitku od 34·5%. Pri novcima Trtka I. i Tomaševića razmjer je u težini nešto bolji.

Na taki način reprezentirali su bosanski novci samo relativnu trgovinsku vrijednost.

Za južnoslovjensku numizmatiku prezaslužni prof. Simo Ljubić podijelio je u svome djelu o južnoslovjenskim novcima[1]) bosanske novce iz vremena prije Tvrtka I., koji uokolo imaju natpis: STЄFAN BAN, na dvije hrpe: jednu je pripisao banu Stefanu I. Kotromanoviću, a drugu Stefanu II. Kotromanoviću. Uz to mnijenje profesora Sime Ljubića, za koje on u ostalom pobližih razloga ne navodi, ne možemo pristati, jer se tome opiru omašni momenti.

Ljubić je naime one novce, gdje je ban stojeći prikazan, označio kao starije, a gdje je prikazan sjedeći, kao novije, pri čemu je po svoj prilici srpske novce uzeo kao analogiju.

U zemaljskom muzeju ima nekoliko komada, koji taj razvoj drugojačije predočuju.

Pod br. 1. opisan je jedan novac, gdje je ban prikazan, kako sjedi na prijestolu pa drži mač na krilu — vizantinski motiv, koji prevlagjuje i kod istodobnih srpskih novaca Stevana Dragutina i Uroša III. Natpis oko toga novca glasi: STЄPAN BAN.

Naličje toga novca prikazuje svetoga Blaža, zaštitnika dubrovačkog s natpisom uokolo: S. BLASIVS RAGVSII.

Po mome je sudu kaluf za to naličje posugjen pravo iz Dubrovnika, pa je to najstariji bosanski novac. Kaluf za glavu naročito je načinjen, dok je kaluf za naličje, koji se valjda iz tehničkih razloga na pravo vrijeme nije mogao dovršiti, posugjen od sprijateljene republike dubrovačke.

Drugi novac br. 2. pokazuje nam patvorinu toga kalufa, pri čemu je karakteristično obilježje tehničke nesavršenosti u tome, što je rezač kalufa pri patvaranju previdio negativni lik pri otisku, tako da pismena natpisa naokolo na naličju izlaze naopako.

I treći novac pokazuje zavisnost od Dubrovnika, jer je za naličje posugjen dubrovački tip: Isus u mandorli, a istom u četvrtom i daljima vigja se obični tip naličja: Isus na prijestolu.

Prema tomu valjalo bi najstarijim oblikom bosanskoga novca smatrati onaj, gdje je ban prikazan sjedeći (Ljubić tab. XVI., 8.—11.), a na ovaj bi onda valjalo pridonizati one tipe, gdje je ban prikazan stojeći, pa u

[1]) S. Ljubić: „Opis jugoslavenskih novaca". Zagreb 1875.

jednoj ruci drži mač, u drugoj žezlo, koje se završuje krstom (Ljubić tab. XVI., 1.—3., 5.—8.). Taj je red povrh toga i stilistički time opravdan, što i prvi banski novci Tvrtkovi pripadaju pošljednjem tipu.

Novci s dubrovačkim otiskom na naličju bili su prije nepoznati, pa ih je tek u god. 1883. u Srbiji kod Liso-polja nagjena veća množina. Objelodanio ih je Valtrović u „Starinaru“ I., 32. i d.

Valtrović je toga mnijenja, da taj novac s dubrovačkim i bosanskim otiscima valja smatrati spomen-novcem, koji je imao da dokumentira prijateljski odnošaj izmegju bana i Dubrovnika.

I u zagrebačkom muzeju bila su 4 komada toga novca uvrstana megju dubrovačke.

Valtrovićevu mnijenju opire se već ta okolnost, što su izmegju 134 po njemu publikovana novca — ne gledeći na mnoge razlike u otiscima — zastupani ne manje već 26 tipova, te je dakle upotrijebljeno više kalufa, što se inače za spomen-novce ne čini.

Da su u ostalom i za samog vladanja Tvrtkova kalufi pozajmljivani iz Dubrovnika, to potvrgjuje ova, od 18. marta 1365. datirana naredba, koju je izdao *consilium Rogatorum* u Dubrovniku: *„de concendendo domino bano Bosnae, quod possit facere fieri in Ragusio aliqua cunia cum christo ab uno latere et ab alio cum bano cum spata“;* a 1. aprila iste godine dobio je dozvolu za priregjivanje tih kalufa neki Radoe. (Ljubić, XXIII.) Iz tih kalufa izašli su novci pod brojevima 1. i 2. u spisku, što kasnije slijedi.

Ali ako je još u doba Tvrtkovo bosanski novac u tehničkom pogledu još tako zavisan bio od Dubrovnika, onda tim lakše možemo razumjeti, da se je bosanska novčarska umjetnost u prvim počecima svojim zadovoljavala starim kalufima susjednog Dubrovnika, koje je poslije patvarala, dok se je tek po malo dovila do samosvojnih oblika.

Megju srpskim novcima zanimljiv je komad, jedan broncani novac cara Uroša.

Glava pokazuje cara s krunom, žezlom i državnom krugljom, kako usprav stoji, a s lijeva mu koraca lav. Natpis glasi VRO[S]IVS.

Na naličju je prikazana bogorodica s uzdignutim rukama, a natpis bez sumnje valja nadopuniti u SC(ta)[MA]RIA.

Ljubić je priopćio šest sličnih novaca (str. 140), koje pripisuje gradu Kotoru, ali to već za to ne može da stoji, jer je zaštitnik Kotora bio sveti Trifun.

Profesor Brunšmid u Zagrebu, kome sam poslao sliku tog novca, misli, da tu prije valja pomišljati na Ulcinj, kome je zaštitnicom bila bogorodica.

Da je Ulcinj u istinu kovao bakrene novce, to dokazuje jedan zaključak malog vijeća dubrovačkog od 12. juna 1386.: *„quod idem de Dulcinio possint facere fieri cuneos folarorum suorum expendendorum in sua civitate a Milzo aurifice“*. (Ljubić, XXIII.)

Dugo se je megju numizmaticima pretresalo pitanje, da li su se u Srbiji kovali zlatni nocci. Protiv toga svjedočilo je prije svega to, što nije bilo pismenih vijesti o takim zlatnim novcima, i što zlatnih novaca samih nije bilo.

Megjutim nagjoše se takvi po malo, ali većinu prepoznaše kao krivotvorine.

Zemaljski muzej ima tri zlatna novca, koje moramo računati u kategoriju falzifikata.

Patvoreni su prema srebrnim novcima cara Dušana, pa ma da su u pravilnom štilu zasnovani i u tekstiranju natpisa pretpostavljaju poznavanje srpske numizmatike, to ih tehnička izrada ipak od prve odaje kao falzifikate.

Dok je na pravim Dušanovim novcima, ma da su priprosto izragjeni, prikazivanje vazda u slabom relijefu, to je ovdje linearno izvedeno, to jest, samo su crteži podoba na odskok gravirani, dok im je tijelo ravno s poljem. Druga su obilježja falzifikovanja nadalje ta, što su pojedine finije

Slika 1.

partije u bradi i kosi dlijetom naknadno usječene, a biserni vijenci krivo shvaćeni, jer su prikazani kao rezasti lisnati vijenci.

Ovo su tipovi tih krivotvorina.

1. Lice: Car i carica usprav stoje, sa žezlom i krunom, oboje držeći dvostruk krst.

Natpis u dvostrukom bisernom vijencu glasi:

СТЄФАНЬ ВЬ ХРИСТА БОГА БЛАГОВѢРНИ ЦАРЬ ПЄР (пєр)

Naličje: Hrist na prijestolu, desnom blagosilja, a u lijevoj drži knjigu; oko gloriole: $\overset{+}{\text{I}}$C $\overset{+}{\text{X}}$C; u polju: O H; u glorioli razdijeljeno: O X H.

Premjer 38·0 *mm*, težina 9·70 *gr*. *Slika 1.*

2. Lice: Natpis u bisernom vijencu:

СТЄФА НЬ БЬ ХЯ БЯ БЛЯГОБРѢНН ЦЯ РЬ ПЄРП РЬ.

Naličje: Hrist na prijestolu $\overset{*}{\overline{\text{IC}}}$ $\overset{*}{\overline{\text{XC}}}$; u polju A Ω

Slika 2.

Slika 3.

Premjer 28·5 *mm*, težina 2·52 *gr*. *Slika 2.*

3. Lice: Car uspravljen sa žezlom, krune ga dva angjela.

Natpis u polju: $\overline{\text{СФЬ}}$ $\overline{\text{ЧРЬ}}$ (Stefan Car). *Slika 3.*

Naličje: Taj novac, koji je izlizan čini se prilično starim, čime su za krivotvorinu karakteristična obilježja oslabljena, i skoro bi ga čovjek držao pravim, da otisak na naličju ne bi bi bio posve isti, kao u gore opisanih. Rigoroznim ispitavanjem mogao sam pače utvrditi, da od istog kalufa potječe kao i prvašnji.

Premjer 22·3 *mm*, težina 3·00 *gr*.

Karakteristikom falzifikatora može u tih i u sličnih eksemplara služiti i to, da je vrsta novca u legendi označena riečima **ПЄР** u jednom, a u drugom dapače posve ispisano: **ПЄРПРЬ**. To se protivi svakoj tradiciji.

Primjedba. U slijedećem popisu opisuje se kod pojedinih vrsta tip samo jedan put, kod slijedujućih sličnih novaca vrijedi taj opis uz navedene primjedbe. Tako sam postupao kod aversa i reversa. Proveniencija označena je lijevo pod opisom aversa. Mjere su označene u milimetrima i gramovima. Kod okrnjenih komada mjera je zaporkom [ ] označena, jer je nepotpuna. S. i B. znači srebro ili bakar.

Broj	Avers	Revers	Kov i težina	Veličina u *mm*	Kako je očuvan
	I. Bosanski novci.				
	Novci prvih banova do 1353.				
1					
	Ban sjedi upirući obje ruke na mač, koji mu leži na krilu. Balčak mu je u desnici. Natpis uokolo: ·STEPA N·BAN (Sarajevo.)	Sveti Blaž usprav stojeći, desnicom blagosilja, u lijevoj drži biskupsku palicu. Natpis uokolo: S BLASIV S RAGVSII (Nema u Ljubića.)	S. 1·17	18	Vrlo dobro.
2	Kao gore, lošije rezan. . . . . BAN (Sarajevo.)	Kao gore. S BLAR A·NSII (Nema u Ljubića)	S. 0·91	17·5	Avers zbijen.
3	Kao gore.				
	Natpis počinje pod desnom rukom: [S] BAN BOSNA (Sarajevo.)	Hrist u mandorli, s obje strane u polju: IC XC (Ljubić, str. 192, IV., br. 2.)	S. 0·91	17·5	Srednje.
4					
	Balčak je u lijevoj ruci banovoj. Dobro rezan kaluf. ·STEHA N·BAN (Bijeljina.)	Hrist sjedi na prijestolu, s obje strane aureole: IC XC (U Ljubića, 191, III., 2., sličan komad.)	S. 1·10	19	Vrlo dobro.

5	Balčak u desnici. STЄHA ·BAN (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljub., str. 191, III., br. 1. identičan.)	S. 1·39	18·5	Dobro.
6	Balčak u lijevici. ✱ꙍ TЄH ANBA (Bihać.)	Loše rezan. (Ljub., 192, III., 8.)	S. 1·02	17	Dobro.
7	✱ꙍ TЄ[H AN B]A (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljub., 192, III., 8.)	S. 1·05	17	Izlizan.
8	✱S[TЄH] ANB (Sarajevo.)	Kao gore. (Nema u Ljubića.)	S. 1·05	17	Loše.

Pavao (1283.—1312.) **i Mladen Šubić** (1302.—1322.)

1	Ban u naboritu plaštu preuzima od svetitelja zastavu. Duž motke natpis: B A (=BAN MLAD[en]) N Σ Ϟ uokolo: oꙗ PAVI SЄCVND= *(D)ux Paul(us) Secund(us)* (Dalmacija.)	Hrist na prijestolu, desno i lijevo u polju: C̄I X̄Ɔ (Razlikuje se od eksemplara publiciranih u Ljubića u mnogom pravcu tekstom natpisa.)	S. 1·82	21	Dobro.

Tvrtko I. kao ban (1354.—1376.).

1	Ban uspravljen do koljena, u desnici drži mač, u ljevici žezlo. Natpis: TVЄRTCO B AIII BOSIIC (Sarajevo.)	Hrist uspravljen u mandorli, desnicom blagosiljajući. Lijevo i desno izvan mandorle: I̅C̅ X̅C̅ iznutra, desno, znamenje: Ϛ. (Znamenje Ϛ na reverzu nema na Ljubićevim eksemplarima.)	S. [1·39]	21	Probušen, vrlo dobro.
2	Kao gore. ·TVЄRTCO·BAII·BOSII· (Dalmacija.)	Isto, samo što Spasitelj stoji na polumjesecu, a slovo u mandorli fali. (Ljubić 194, br. 12., ali ondje nema interpunkcije.)	S. 1·74	20	Vrlo dobro.

Tvrtko I. kao kralj (1376.—1391.).

3	Kaciga s vizirom, okrunjena ljiljanovom krunom, koja je gore okićena cvijetom od hmelja. Niz kacigu spušta se grbni plašt nad srcolik štit pod njim. Na štitu kruna više pismena T.	Sv. Grgur stojeći, drži u desnici biskupsku palicu.			

	Vizir rasporen. U polju desno T, lijevo R. Tačka . pod hmeljevim cvijetom. DNS TVARTCO REX BOSNE · (Livno.)	· S · GREGORIVS NA-ZAZENVS · (U Ljubića 195, br. 12., sličan eksemplar, ali je ondje vazda naopako.)	S. —	22	Probušen.
4	Kao gore. (Dubliran.) DNS TVARTCO · REX · BOSNE (Dalmacija.)	S · GREGO[RIVS] NA-ZAZENVS · (Nema u Ljubića.)	S. 2·29	24	Dobro.
5	Kao gore. Vizir probušen. NS TVA RTCO · REX · BOSNE · (Sarajevo.)	· S · GREGORIVS NA-ZAZENVS · (Nema u Ljubića.)	S. [1·95]	23	Probušen.
6	Bez tačke pod hmeljom. DNS · TVTRTCO · REX · BOSNE (Ilidže.)	· S · GREGORI · NAZAZE-NVS ·	S. 2·60	23	Izvrsno.
7					

	Kao gore. Pod hmeljevim cvijetom lijevo i desno po jedna tačka . . Vizir rasporen. DNS TARTCO R EX BOSNE .:. (Sarajevo.)	Lijevo od sv. Grgura ljiljan u polju: · S. GREGORIVS NA-ZAZEN[V]S (Nema u Ljubića.)	S. 1·98	25	Vrlo dobro.

8	Kao gore. Vizir rasporen, dolje probušen. DNS TARTCO REX BOSNE (Sarajevo.)	·S· GREGORIUS NAZAZENUS	S. —	23	Na okrajku oštećen i izlizan
9	Kao gore. Mjesto obiju tačaka šestotrake zvijezde * * DNS TUARTC[O] REX BOSNE (Sarajevo.)	Kao gore. Pri kovanju dubliran. (U Ljubića, str. 195, br. 12.)	S. [1·06]	24	Probušen, inače dobro.
10	[DNS TAR]TC O REX BOSNE (Goražda.)	[·S· GRE]GORIUS NAZAZENU[S]	S. —	23	Probušen.
11	Pod hmeljom dvije tačke. Slovo T u polju fali. DNS TUARTCO REX BOSNE Reljevo.)	Kao gore. ·S·GREGORIUS NAZA-[ZE]NUS (Nema u Ljubića.)	S. 1·90	25	Slomljen na pola.
12	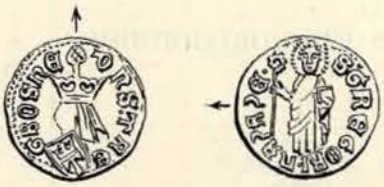				
	Kao br. 1., ali bez RT u polju. Vizir probušen, tri jame. DNS · T REG BOSNE (Sarajevo.)	Sv. Grgur s biskupskom palicom u desnici i knjigom u ljevici. S·GREGORI ·NAZAZE· (U Ljubića, str. 196, br. 1.)	S. 1·03	17·5	Vrlo dobro.
13	Kao gore. Vizir rasporen. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. 0·83	17·5	Vrlo dobro.
	Stjepan Toma (1443.—1461.).				
1					
	Srcolik štit s krinovom krunom. Nad njom šljem s vizirom s krinovom krunom, gori hmeljev cvijet. Sa šljema spušta se niz zatiljak grbni plašt, koji se svršava u dvije gore okrenute kite. Lijevo u polju R (?) DG STOME RE BOSNE ZC *(= Dei gratia Stefani Tome regis Bosne etc.)*	Sv. Grgur. Lijevo u polju: P. * S GREGORI PAPE (U Ljubića, str. 208, VI., br. 1.)	S. 0·99	15	Dobro.

2					
	Grb kao u kraljevskih novaca Tvrtkovih. Vizir rasporen na oblik badema. U polju R T. ϽNƧ TOMAƧ R ЄX · BOƧNЄ	Sv. Grgur. Lijevo u polju: Ɔ. · Ƨ · GRЄGORIVS NA-ƸAƸЭNAƧ (U Ljubića, 208, V., br. 5.)	S. [1·81]	23	Dobro.
3	Kao gore. Pod hmeljevim cvijetom dvie tačke . . U polju desno Ɔ, lijevo vidjaju se tragovi slova T. ϽNS · TOM[AS] · RЄX BOƧ · (Sarajevo.)	Kao gore. U polju desno R̈ · S · GRЄGORI · NAƸAƸЄNS	S. 1·35	23	Probušen.
4					
	Ljiljanova kruna nad monogramom, sastavljenim od T i S. Kite s obje strane pismena T uzvinute su i svršavaju se krinom. Uokolo kolobara: ★ ϽNS · TOMAS · RЄX BOSNЄ	Sv. Grgur desnicom blagosiljajući u mandorli. U polju: S̄A ḠR (U Ljubića, 207, II., br. 1.)	S. 1·08	19	Vrlo dobro
5	Kao gore.	Kao gore. (U Ljubića, 207, II , br. 1.)	S. [1·11]	19	Jedan put probušen.
6	Kao gore. ✱ GOS · TOMAS · CRA · BOSN za: *„gospodin Tomas cragl Bosne“*.	Kao gore. (U Ljubića, 207, I., br. 1.)	S. [1·24]	19	Kao gore.
7	Kao gore. Kaluf uže rezan.	Kao gore. (U Ljubića, 207, I , br. 1.)	S. —	19	Na okrajku zakinut.
8	Kao gore.	Kao gore. (U Ljubića, 207, I., br. 1.)	S. —	19	Kao gore.

Kralj Stjepan Tomašević (1461.—1463.).

1	Šiljast šljem s ljiljanovom krunom i hmeljevim cvijetom kao hamajlijom. Niz zatiljak grbni plašt, pod njim srcolik štit s krunom. Desno u polju petotraka zvijezda oko kolobara. ✻ STHAN · GRAGL (Sarajevo.)	Sv. Grgur drži u lijevoj biskupsku palicu, a desnicom blagosilja. S GRGGO RI PAPG (Nema u Ljubića.)	S. 1·15	18	Vrlo dobro.
2					
	Lijevo u polju još jedno R. ✻ STHAN GRAGL (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljubić, 210, a. 1.)	S. 1·22	18	Dobro.
3	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljubić, 210, a. 1.)	S. —	18	Probušen.
4	Kao gore. ✻ STHAN · GRAGL (Bugojno.)	Kao gore. S GRGGO RI · PAPG (Ljubić, I., 1., *d.*)	S. 1·00	18	Vrlo dobro.
5	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljubći, I., 1., *d.*)	S. 1·22	18	Vrlo dobro.
6	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljubić, I., 1., *d.*)	S. [0·96]	18	Jedan put probušen.
7	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljubić, I., 1., *d.*)	S. —	18	Dva puta probušen.
8	Kao gore. (Grahovo.)	Kao gore. (Ljubić, I., 1., *d.*)	S. —	18	Probušen i zakinut.
9	Kao gore.	Kao gore. (Ljubić, I., 1., *d.*)	S. [1·10]	18	Vrlo dobro, probušen.
10					
	Mjesto R krin u polju. ✻ STHAN · GRAGL (Sanski Most.)	Kao gore. (Ljubić, 211., *d.*)	S. 1·07	18	Vrlo dobro.
11	Kao gore. (?)	Kao gore.	S. —	18	Probušen i na 2 mjesta okrajak zakinut.

Hrvoja, veliki vojvoda bosanski i herceg spljetski
(1403.—1415.)

1	Srcolik štit s kosom gredom na lijevo, na kojoj su tri ljiljana, dolje i gore krst. Nad štitom šiljast šljem, sa koga se niz zatiljak spušta plašt; kao ukras na šljemu nalazi se ruka u oklopu s mačem. U polju lijevo dva krsta, desno tri ljiljana. ✱ · M · ChRVOII · DVCIS · S (Jajce.)	Sv. Dujmo uspravljen, desnicom blagosilja, u lijevoj drži biskupsku palicu. · S · DOIMVS · SPALATI · II · (Ljubić, 216, *d.*, 3.)	S. [1·56]	22	Probušen.
2	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Ljubić, 216, *d.*, 3.)	S. [1·56]	20	Probušen i pozlaćen.
3	 Kao gore. ✱ · M · ChRVOII DVCIS · SPAL (Glamoč.)	 · S DOIMVS · SPALATI · (Ljubić, 217, 1.)	S. 0·76	18	Vrlo dobro.
4	 Štit, gore dvije vodoravne prutice, dolje ruka s mačem za njom, lav uspravan s dvostrukim repom: ✦ MONATA ✦ ChRVOII ✦ D(VC)IS ✦ SPALATI (Sarajevo.)	 Isto, lijevo u polju slovo: H. SANTVS · DOI MVS · SPALATI · (Ljubić.)	S. —	—	Probušen.

II. Srpski novci.

Vladislav (1234.—1241.).

1	Kralj do koljena usprav stojeći drži u desnici krst. Natpis uokolo: Н Р [АБ Х Ѯ СТЄ] ФА (= *Rab Hristu Stefan*) (Stara Srbija.)	Hrist na prijestolu. IC XC (Ljubić, tab. III., 17.)	S. [1·84]	21	Dva puta probušen.
2	Kralj usprav stoji, u desnici krst, ljevicu uzdigao. Natpis uokolo lijevo: · СТЄФАН · · ВЛАД НСАВЬ (Sarajevo.)	Kao gore. Bolje kovan. (Ljubić, tab. III., 24.)	S. [1·96]	21·5	Jedan put probušen.

Stefan Uroš I. (1241.—1272.).

1	Kralj (lijevo) i sv. Stjepan (desno) usprav stojeći, drže zastavu. U zastavi heraldički znaci: u gornjem polju krst, u dônjem tri osovne pruge. Natpis desno: S STЄFAN, lijevo: VROSIVS, pod zastavom: R E X (Bijeljina.)	Hrist na prijestolu, u polju gore: IC XC	S. [1·70]	19	Jedna rupa probijena.
2	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. 1·85	20	Vrlo dobro.
3	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. 2·05	20	Jedna rupa.
4	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. 1·88	19·5	Vrlo dobro.
5	Kao gore. (Bijeljina.)	Kao gore.	S. [2·00]	19·5	Okrajak zakinut.
6	Kao gore. (Bugarska.)	Kao gore.	S. [1·80]	20	Jedan put probušen.
7	Kao gore. (Vitina.)	Kao gore.	S. [1·95]	19·5	Jedan put probušen.

8	Kao gore. (D. Tuzla.)	Kao gore.	S. [1·95]	19·5	Jedan put probušen i otuda po duljini slomljen, pocrnjen.
9	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [2·06]	19	Jedan put probušen.
10	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. —	20	Dobro.
11	Kao gore. Ali u natpisu: VROSIVS ✱ (Plevlje.)	Kao gore.	S. [1·57]	19	Dva puta probušen.
12	Mjesto zastave dvostruk krst, pod njim samo R. Natpis bez interpunkcije. (D. Tuzla.)	U polju, u sredini još: UP OШ *(= Uroš)*	S. [1·70]	20	Jedan put probušen.
13	Kao gore, ali sa: REX (Sarajevo.)	U polju lijevo: Ꙗ, desno: A	S. [1·56]	18	Jedan put probušen.
14	Kao gore. Na natpisu: S STEHAN VRO SIV S niz krst REX, pod nogama kralja i svetitelja slovo HO (Plevlje.)	U polju: M A	S. 1·52	21	Dobro.
15	Natpis: S STEFAN VROS IV niz krst RE ✱ (Sarajevo.)	U polju: ♡ T	S. [1·75]	20	Jedan put probušen.

Stefan Dragutin Srijemski (1272.—1316.).

1	Kralj sjedeći drži u sredini žezlo, u ljevici balčak mača položena preko krila. MONE[TA RE]GI S[T]E-FANI (Stara Srbija.)	Hrist na prijestolu: IC XC (Ljubić, tab. VI., 6.)	S. —	19	Jedna rupa, okrajak zakinut.

Stefan Uroš II. Milutin (1275.—1321.).

1	Kralj sjedi, u desnici drži žezlo, koje se svršava krinom, u ljevici državnu kruglju. MONET A RE GIS VROSI (Bugarska.)	Hrist na prijestolu: IC XC (Ljubić, tab. VI., 9.)	S. 2·03	20	Vrlo dobro.

2	Kralj na prijestolu sa žezlom i državnom krugljom. (Na državnoj kruglji dvostruk krst.) VROS I VS REX (Stara Srbija.)	Kao gore. U polju lijevo i desno po jedan ljiljan. (Ljubić, tab. VI., 13.)	S. 1·99	20	Dobro.
	Stefan Uroš III. Dečanski (1321.—1336.).				
1	Kralj na prijestolu u ljevici sa žezlom i mačem, položenim preko krila. ..] СТЕФАНЬО ѸРОШЬ КР[ТРЕ]Т (t. j. *Stefan Uroš kralj treti.*) (Sarajevo.)	Hrist na prijestolu: [IC] ΧC (Ljubić, tab. VI., 16.)	S. pozl. [1·52]	[21]	Zakinut.
	Stefan Dušan kao kralj (1331.—1346.).				
1	Šljem na lijevo u profilu. Kao nakit na šljemu greda, na uglovima ukrašena listom djeteline, nad gredom rozeta s palmetom okićena. [S]TEFANVS [DEI] GRATI[A REX] (Stara Srbija.)	Hrist na prijestolu, drži knjigu, gore IC XC U polju desno i lijevo po jedna krunjena glava. (Ljubić, tab. VII., 3.)	S. —	20	Jedna rupa, na 2 strane obrezan.
2	Okrugao šljem sa horizontalnom gredom, na kojoj je cvijeće; rozeta i palmete kao hamajlije. Natpis uokolo: ✱ MONITA REX STEFA (Varna.)	Hrist na prijestolu, gore IC XC U polju T P (Ljubić, tab. VII., 8.)	S. 0·90	18	Dobro.
	Stefan Dušan kao car (1346.—1355.).				
3	Car i carica, u svakog žezlo, drže megju sobom dvostruk krst. U polju lijevo monogram: C͠Φ desno Z͠P (Sarajevo.)	Hrist na prijestolu IC XC U polju lijevo R, desno prazno.	S. 1·01	19·5	Zadrt.
4	Kao gore. (Stara Srbija.)	Kao gore. U polju desno još jedno V.	S. [0·91]	17	Jedna rupa.
5	Kao gore. Monogrami jesu: C𐐒 Ψ̄ (Stara Srbija.)	Kao gore.	S. [1·02]	19	Jedna rupa.

6	Car na konju jaše, na desno, drži žezlo u ruci. U polju: сфь чр (Livno.)	Hrist, poprsje IC XC U polju lijevo dolje N. (Ljubić, tab. VIII., 22.)	S. 1·43	21	Vrlo dobro, pozlaćen.
7	Kao gore. (D. Tuzla.)	Kao gore.	S. 1·39	21	Dobro.
8	Car na prijestolu sa žezlom, lijevo: сф desno: чр (D. Tuzla.)	Hrist na prijestolu IC XC	S. 0·60	17·5	Vrlo dobro.

Stefan Uroš IV., car (1355.—1367.).

1	Šljem s hamajlijom. ✱IMP ЄRATOR VROS (Sarajevo.)	Hrist na prijestolu IC ✱ (Ljubić, tab. IX., 10.)	S. 0·74	17	Vrlo dobro.

Varoš Ulcinj (?).

1					
	Car uspravljen s krunom, žezlom i državnom krugljom. Na desnoj strani koraca lav, na lijevoj je novac izlizan no i tu bijaše prvobitno lav. VR O SIVS (Sarajevo.)	Bogorodica uzdigla ruke na molitvu. SC MP R IA (Ljubić, megju Kotoranima.)	Br. —	19	Dobro.

Vukašin (1367.—1371.).

1	Natpis: ВБХА БАБЛГ[О] ВѢРНИИ КРАВЛЬ КАШІ (Sarajevo.)	Hrist na prijestolu IC XC (Ljubić, tab. X., 19.)	S. [1·03]	19	Jedan put probušen.

	Lazar (1371.—1389.).				
1	Knez na prijestolu, u desnici žezlo. U polju natpis: КН҃Ь ЗЬ ЛА ЗРЬ (Sarajevo.)	Hrist na prijestolu І҃С ✱҃С U polju lijevo dvije zvijezde ✱ desno ☾ (Ljubić, tab. XI., 9.)	S. [1·03]	18	Jedna rupa, vrlo slabo.
	Stefan Lazarević (1389.—1427.).				
1	✱ ДЄ ✱ ❀ СПО ❀ ✱ ТЬ ✱ (Sofija)	Hrist na prijestolu, blagosiljajući: І҃С ХС U polju lijevo i desno po jedan ljiljan. (Ljubić, tab. XII, 20.)	S. [1·17]	17	Zakinut.
	Vuk Branković (1389.—1398.).				
1	Natpis: ✱ ВЛЬ КЬ Na kraju natpisa ptica, u polju tačkice u grupama po tri poredane. Na dnu zvijezdica. (Sarajevo.)	Spasitelj na prijestolu: І҃С Х҃С (Ljubić, str. 159, ima nekoliko sličnih ali bez ptice.)	S. 0·60	15	Probušen, srednje.
	Gjorgje Branković, despot (1427.—1456.).				
1	Monogram za ДЄСПОТЬ okružen dvama krinima sa pet zvijezda i četiri tačke. (Bijeljina.)	Monogram za: ГЮРГЬ slično okružen. (Ljubić, tab. XII., 25.)	S. 0·92	13	Vrlo dobro.
2	Natpis: ГНЬ ДЄСПО ТЬГЮР ЬГЬ (Sarajevo.)	Lijevo uspinje se lav megju četiri zvijezde. (Ljubić, tab XIII., 17.)	S. 0·70	17	Dobro.
3	Natpis: ✱ ГН҃Ь ✱ ДЄСПО ✱ ТЬГ ✱ u vijencu bisera. (Stara Srbija.)	Lav i četiri krina. (Ljubić, tab. XIII., 19, ali ondje nema na reverzu zvijezda.)	S. 1·08	16	Vrlo dobro.

4	Natpis u vijencu bisera: ГНЬ ДЄСПО ТЬГЮР ЬГ ЬЛ (Sarajevo.)	Lav i četiri zvijezde. (Kao Ljubić, tab. XIII., 17.)	S. 0·73	18	Dobro.
5	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII, 17.)	S. 1·11	18	Dobro.
6	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII., 17.)	S. 1·12	18	Dobro.
7	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII, 17.)	S. 0·93	18	Dobro.
8	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab XIII., 17.)	S. 0·91	18	Dobro.
9	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII., 17.)	S. 0 85	18	Dobro.
10	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII., 17.)	S. 0·95	18	Dobro.
11	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII., 17.)	S. 0·87	18	Dobro.
12	Kao gore. (Sarajevo)	Kao gore. (Kao Ljubić, tab. XIII., 17.)	S. 0·89	17	Dobro.
13	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·11]	17·5	Jedna rupa.
14	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·05]	19	Jedna rupa.
15	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·05]	18	Jedna rupa.
16	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·03]	18	Jedna rupa.
17	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [0·88]	17·5	Jedna rupa.
18	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [0·95]	17	Jedna rupa.
19	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [0·94]	17	Jedna rupa.
20	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·12]	17	Jedna rupa.

21	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·06]	16	Jedna rupa.
22	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [0·91]	17	Dvije rupe, zakinut.
23	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [0·89]	17	Dvije rupe, zakinut.
24	Kao gore. (Sarajevo.)	Kao gore.	S. [1·02]	18	Dvije rupe, zakinut.
25	Umjetno zapleten monogram za **ГЮРЬГЪ** u vijencu bisera. Natpis uokolo: *** ГНЬ ДЄС[ПОТ]Ь** i opet vijenac bisera. (Sarajevo.)	Lav lijevo se uspinje u vijencu bisera, oko koga ima pet zvijezda i drugi vijenac bisera. (Ljubić, tab. XIII., 23.)	S. (?)	16	Tri fragmenta.
	Kovan **u Rudniku.**				
26	Despot s krunom, žezlom i državnom krugljom na prijestolu: **ДЄСПОТ ГЮР[ЬГЪ]** (Stara Srbija.)	Lav koraca na lijevo. **РѢДНИКЬ** (Ljubić, tab. XIII., 15.)	S. [1·04]	16	Jedna rupa.
	Kovan **u Smederevu.**				
27 i 28	Despot stoji s krunom, žezlom i krugljom: **[ДЄС]ПОТЬ ГЮРЬГЪ** (Bijeljina i Prizren.)	Lav i: *** СѦДРЄО *** (Oba u Ljubića, tab. XIII., 16.)	S. [0·79]	14	Jedna rupa.
29	Kao gore. **ДЄСПОТЬ ГЮ[РЬГЪ]** (Niš.)	Kao gore. **СѦДРЄО**	S. [0·85]	13	Jedna rupa.
	Balša III. (1404.—1421.) **(Zeta).**				
1	Srcolik štit sa vučjom glavom. Više štita šljem sa krinovom krunom, povrh nje vučija glava. Ω·[B]ΛLSΘ· D·GORGI·	Sv. Lovro stojeći u mandorli. ·S·LΠVRΘ ΠΩIVS·Ω·	S. 1·10	20	Probušen i okrnjen.

III. Bugarski novci.

Car Asjen I. (1186.—1196.).

1	Car i svetitelj uspravljeni, megju njima nalazi se zastava. Na zastavi je ovaki monogram: ꙗꙋ = *Ase(n) C(a)r*. — Desno u polju: Ѣ = *Blg(arom)*; lijevo ᴍ (=?). Dolje kraj zastave dvije zvijezde ⋇ (Plevlje.)	Hrist na prijestolu, obje ruke uzdigao na blagoslov. Pri glavi: IC XC Lijevo u polju: А, desno ЦЃ (sic!) = Car.	S. [1·42]	19	Probušen.
2	Sličan prostije izragjen. Monogrami imaju ovaj oblik: ꙗꙋ Ѣ ᴍ (Sofija.)	Kao gore.	S. [1·28]	19·5	Probušen.
3	Sličan. Monogram je za ime: ꙗꙋ (Sofija.)	Kao gore. Monogrami: ꙗ ЦР	S. 1·53	19·5	Vrlo dobro.
4	Kao gore. Vrlo prost. (Stara Srbija.)	Kao gore. ꙗ naopako.	S. [1·27]	19·5	Probušen.

Asjen II. (1218.—1241.).

1	Car sa žezlom i državnom krugljom, u dalmatiku odjeven, uspravan. Lijevo gore u polju А, desno gore ЦР, lijevo dolje Ѣ desno u sredini ГГ, desno dolje М = *Asen c(a)r Blg(a)r(o)m*. (Sarajevo.)	Hrist na prijestolu: IC XC vrlo prosto izvedeno.	S. [1·42]	21	Probušen.

Ioan Sracimir (1371.—1397.).

1	I. Car s krunom i glorijolom sjedi na prijestolu, u desnici žezlo, koje se svršava krinom, u ljevici drži kratku šipku. Uokolo vijenac bisera i natpis: + IωСРАЦИМИРЦ[КК] (Stara Srbija.)	Hrist desnicom blagosilja, poprsje: IC XC, uokolo vijenac bisera i natpis: + IωСРАЦИМИР[Ц...] (Nema u Ljubića.)	S. 0·92	18	

2	Kao gore. + ІѠСРѦЧНМНРЧРКК (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР.... (Nema u Ljubića.)	S. 0·91	19	Malo zadrt.
3	II. Ista slika, ali pri nogama caru rozeta, bolje kovan. + ІѠСРѦЧНМНРЧРБ (sic!) (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР..... (Nema u Ljubića.)	S. 0·80	19	Dobro.
4	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРББ (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРБНРЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·90	18	Vrlo dobro.
5	Kao gore. (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРБ·НѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·78	18	Vrlo dobro.
6	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРБК (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНР ЧРКНѦРѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·90	19	Dobro.
7	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР[ББ] (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР БНСРБѦ (Nema u Ljubića.)	S. 1·06	19	Dobro.
8	III. Ista slika, samo što je pod nogama cara namještena bradva. + ІѠСРѦЧНМНРЧРБ (sic!) (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРЬБ ѦѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·86	17	
9	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРБ (sic!) (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРББѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·69	17·5	Zakinut.
10	+ ІѠС[РѦЧН]МНРЧРБ (sic!) (Stara Srbija.)	[+ ІѠ]СРѦЧНМНРЧРНН...] (Nema u Ljubića.)	S. 0·70	17	
11	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРНН (sic!) (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРННѦѦЧ (sic!) (Nema u Ljubića.)	S. 0·86	17	
12	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРКК (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР ББѦѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·82	18	
13	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРББ (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР ББѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·87	18·5	Vrlo dobro.
14	Kao gore. (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРЬК ѦѦЧ (Nema u Ljubića.)	S. 0·91	18·5	
15	+ ІѠСРѦЧНМНРЧРББ (Stara Srbija.)	+ ІѠСРѦЧНМНРЧР Н̄РѦЧ (Nema u Ljubića.)	0·74	18	

16	┼ IωCP4ЧHMH?...... (Stara Srbija.)	┼ IωCP4ЧHMH?ЧББP4Ч (Nema u Ljubića.)	S. 0·93	17·5	
17	┼ IωCP4ЧHMH?Ч'ББ (Stara Srbija.)	┼ IωCP4ЧHMH?ЧББГ4Ч (Nema u Ljubića.)	S. 0·86	18	
18	┼ IωCP4ЧHMH?Ч'ББ (Stara Srbija.)	┼ IωCP4ЧHM[H?Ч'...]Ч (Nema u Ljubića.)	S. 1·05	17·5	
19	┼ [I]ωCP4ЧHMH?Ч'ББ (Stara Srbija.)	┼ IωCP4ЧHMH?ЧБHI4Ч (Nema u Ljubića.)	S. [0·76]	18	Zakinut.
20	┼ IωCP4ЧHMH?Ч'ББ (Stara Srbija.)	┼ IωCP4ЧHMH?Ч'...4Ч (Nema u Ljubića.)	S. [0·75]	18	Zakinut.
21	Kao gore. Mali model: ┼ IωCP4Ч....... (Stara Srbija.)	┼ IωCP4Ч...... (Nema u Ljubića.)	S. 0·47	15	Zakinut.

Бактериолошка истраживања у Сарајеву[1]).

Приопћио

Јосип Фиуцек,

намј. учитељ велике гимназије сарајевске.

Кад сам прије неколико мјесеци дошао у Сарајево, с више ме страна упиташе, на којој сам се страни настанио. Случајно се настаних на десном бријегу Миљацке, а сваки ми је рекао, да сам добро погодио, јер ондје да је прво много топлије, а друго и здравије, него на лијевом бријегу.

Видио сам и сам, да је оно осојна страна, које се сунце врло мађухински дотиче, сјеверни вјетрови су јачи, него на десном бријегу, влаге имаде ондје више, а већ по томе може се судити, да и у зраку има више разних микробијоната.

Држећи се тога, хтједох се и сам увјерити, колико је онај зрак више засићен мијазмима, него на десној обали. Резултате овога свога опажања овдје изнашам.

Обазирао сам се овдје само на сапрофитске бактерије, а од патогених напао сам само *Staphylococcus pyogenes aureus.*

Истраживање на патогене еробијонте врло је тешко и при најбољим апаратима и спреми, па ми је било управо немогуће на њих се обазирати, али тврдо држим, да ће и они бити заступани у истом размјерју, као и сви сапрофитски микрококи, т. ј. више и бујније на лијевој, него ли на десној обали Миљацке.

Прије него што пријђем на саме резултате проговорићу нешто о самој методи, по којој сам радио.

Биљешке сам водио и уопће врло тачна опажања:

a) о температури, и то четири пута кроз дан. Јутром у 7 сати и о подне. На вечер у 3 и у 9 сати. На скрижалькама убиљежена је средња дневна топлота;

---

[1]) Литература: Béchamp: „La théorie du microcyma et le système microbien". Париc 1888. — Cohn: „Untersuchungen über Bacterien". (Beiträge zur Biologie der Pflanzen, I., II.) — Flügge: „Die Mikroorganismen". Липско 1886. — Axel Holst: „Übersicht über die Bacteriologie". Њем. издање Рајхерово. Бавел 1891.

б) о барометријском тлаку у исто доба. Бројеви на скрижаљци такођер су убиљежени као средњи дневни тлак, пара у *mm*;

в) о множини влаге три пута дневно. Јутром у 7 сати, о подне и на вечер у 9 сати; убиљежене су средње количине у постоцима;

г) о наоблачењу — убиљежено у $^1/_{10}$ хоризонта;

д) о множини бактеријâ и то дневно у 15 литара зрака.

Опажања сам ова водио кроз два мјесеца, кроз фебруар и марат, и то истодобно на десној и лијевој страни.

Сама метода бактеријолошког истраживања ова је:

Ја сам се служио Хесе-овом методом. Зрак, који струји хоризонтално кроз цијев 80 *cm* дугу, обара све заметке микробијоната на храниву, које се у тој цијеви налази.

Апарат, који приличи овоме принципу овако је састављен:

Цијев, дуга 80 *cm* са радијем од 2 *cm*, зачепљена је на једном крају са каучуковим чепом, у његовом центру има отвор, у који је утакнута дуга, танка цијев 10 *cm*, дуга, са радијем од 0·5 *cm*. Оба краја ове цијеви затворе се памуком. На другом крају широке цијеви има гуми-чеп, са централним отвором.

Прије него што ћемо га употријебити, морамо цијели тај једноставни апарат стерилизовати, а ја сам то обично чинио излагањем на топлину од 60° C.

Добро је такођер средство за стерилизацију 1‰ меркуриклорид, али при томе ваља бити на опрезу, јер ако остане и малени само дио од њега на стаклу, па тако дође и у храну, онда не ћемо никада добити културâ.

Кад смо тако стерилизовали апарат, онда у њ налијемо стерилизоване желатине у широку наиме цијев, и то 48 *cm*.

Храниво, желатину сам стерилизовао сам, излажући ју више пута врућој пари при 100° C.

Желатину сам употребљавао овако приправљену:

Буљон излуженьем меса, к њему сам придодао 10% желатине, 10% пептона и 0·5% кухињске соли. Ово је храниво за то згодно, јер је већ код 24° C. житко, те се врло лако размаже по широкој цијеви.

Када се то овако оврши, онда се с уске цијеви скине памук, који затвара горњи отвор и та се цијевчица споји са аспиратором.

Моји су аспиратори мјерили по 5 литара.

По овом лако израчунамо волум зрака, који је прострујао кроз хоризонталну цијев, јер исто онолико прође зрака, колико је прошло и воде.

Када смо овако пропустили зрака колико нас је било воља, онда за даља истраживања удешавамо тако зване: чисте културе.

Ја сам чисте културе удешавао у буљону. Приправи се овако: 500 *gr* меса куха се у 1 *l* воде $^3/_4$ сата, неутрализује се содом, филтрира се и добијемо красну бистру жидину.

По чистим културама лако се поједине бактерије опредијеле и одреди број њихових заметака у појединим дијеловима зрака.

На доданим скрижалькама означене су множине бактерија бројем заметака на један литар зрака.

Од бактерија, које сам нашао, осим велике множине разних плијесни, квасоваца, алга и заметака других разних гљивица, јесу ове:

А. Micrococcus aurantiacus (Schröter). Врло се ријетко налазе поједини индивидуи, већ најобичније у тетрадама. — Поједини индивидуи су 1·5 *mm* велики. Желатину отапа. Боје је наранчасто-жуте, одакле му и име.

Б. Micrococcus fulvus (Cohn). Живи на изметинама хербивора, на којима ствара рђасто-црвене превлаке.

В. Micrococcus cinnabareus (Flügge). На желатини ствара црвене колоније.

Г. Micrococcus ureae (Cohn). Он се развија на мокрачи, на коју дјелује алкалички. — Станице су му округле и доста велике.

Д. Baccillus subtilis (Ehrenberg). Живи у низовима. Поједини индивидуи гибљу се помоћу цилија, али врло ријетко живу посебице.

Ђ. Baccillus acidi lactici (Pasteur). Пробуђује кисање млијека.

Е. Staphylococcus pyogenes aureus — јест будилац гнојења.

Скупивши све резултате опажања долазимо до ових закључака:

1. Број заметака — у једном литру зрака — јест за мјесец фебруар: *а)* на десном бријегу 452, *б)* на лијевом бријегу 543. Дакле је разлика само за 91 заметак.

Напротив за мјесец марат јест број заметака: *а)* на десном бријегу 578, *б)* на лијевом бријегу 802. Разлика је дакле за 244 заметка.

2. Број заметака на десном и лијевом бријегу Миљацке у фебруару је 995, док је у марту већ 1380, нарастао је дакле број заметака у мјесецу марту за 385 комада.

3. Из ових бројева слиједи, да је ради веће множине влаге, ради јачих вјетрова, ради попречно мање температуре — оптимум од 16°—24° C. — лијеви бријег згоднији за развитак микробијоната него десни.

4. Премда нијесам могао утврдити заметака патогених бактерија, осим споменутог већ *Staphylococcus pyogenes aureus*, ипак тврдим, да сви услови погодни за развитак сапрофитских, уједно су згодни и за развитак патогених врста, дакле да и њих имаде у истом размјерју много више на лијевом, него на десном бријегу Миљацке.

I.

Мјесец фебруар. **А. Десни бријег Миљацке.**

Дани	Средња дневна температура по С.	Притисак паре у *mm*	Релативна влага у %	Наоблачење у $^1/_{10}$-ма хоризонта	Множина бактеријских заметака у 1 литру зрака						
					А	*Б*	*В*	*Г*	*Д*	*Ђ*	*Е*
1.	— 1·0	3·2	80	—	6	3	2	4	—	2	—
2.	0·5	3·5	81	3	6	3	3	3	1	4	—
3.	2 6	4·0	78	—	3	4	5	3	1	4	2
4.	3·3	3 5	69	7	3	4	3	2	3	2	4
5.	1·8	3·0	64	5	2	3	2	3	2	1	2
6.	— 1·1	3·1	83	7	2	4	3	3	1	2	2
7.	2·4	4·0	74	6	4	5	4	2	3	3	4
8.	4·3	3·1	72	4	4	4	4	1	3	4	3
9.	5·1	3·9	59	—	4	3	4	3	4	3	4
10.	5 0	4·2	71	5	—	4	2	2	—	4	6
11.	5·0	4·5	74	6	1	2	3	1	2	1	5
12.	3·6	4·5	60	—	5	3	2	5	4	3	5
13.	8·0	5·0	65	8	4	2	3	1	3	2	1
14.	— 1·2	3·6	87	10	2	1	2	—	—	—	—
15.	— 2·2	2·7	79	7	2	2	1	1	1	1	—
16.	— 6·0	1·7	65	5	2	1	—	—	—	—	—
17.	— 6·3	2·1	72	7	2	3	2	1	2	1	1
18.	— 8·2	1·6	71	7	1	2	1	—	—	—	—
19.	— 7·9	1·5	67	9	1	1	1	2	1	2	1
20.	— 5·7	2·8	64	7	2	1	2	3	3	2	1
21.	— 7·6	1·7	67	—	1	—	3	2	1	2	—
22.	— 7·0	1·8	79	—	2	1	2	1	3	3	1
23.	— 4·0	2·2	70	—	2	2	1	2	3	3	2
24.	— 2 0	2·1	64	—	3	4	3	1	5	2	2
25.	— 0·4	3·5	78	6	3	4	2	4	2	1	1
26.	1 0	3·5	78	9	3	5	3	3	3	3	2
27.	3·0	5·2	91	10	4	3	2	3	2	1	3
28.	6·0	4·8	72	4	4	2	1	4	3	2	5

II.

Мјесец фебруар. **Б. Лијеви бријег Миљацке.**

Дани	Средња дневна температура по С.	Притисак паре у *mm*	Релативна влага у %	Наоблачење у $^1/_{10}$-ма хоризонта	Множина бактеријских заметака у 1 литру зрака						
					А	*Б*	*В*	*Г*	*Д*	*Ђ*	*Е*
1.	— 1·2	3·5	82	—	5	4	3	4	2	2	2
2.	0·3	3·6	81	3	7	4	3	2	2	3	2
3.	2·4	4·1	79	—	4	3	6	5	3	3	1
4.	3·3	3·5	70	7	4	5	4	3	—	5	3
5.	1·7	3·2	65	5	2	4	2	4	2	1	4
6.	— 1·4	3·2	84	7	3	3	3	4	3	2	4
7.	2·3	4·3	76	6	6	4	4	2	4	3	5
8.	4·2	3·3	73	4	3	3	4	2	2	5	2
9.	5·0	4·1	61	—	7	5	5	4	3	3	1
10.	4·8	4·2	72	5	3	1	2	—	4	4	4
11.	4·9	4·6	75	8	2	4	4	—	2	4	5
12.	8·2	4·6	61	—	7	3	2	5	—	3	2
13.	7·9	5·4	67	8	3	3	4	5	4	2	3
14.	— 1·4	3·6	87	10	1	3	5	2	5	1	2
15.	— 2·4	2·6	82	7	4	2	3	3	1	3	2
16.	— 6·3	1·7	67	5	3	4	2	2	3	2	3
17.	— 6·6	1·9	71	7	3	3	3	3	1	4	1
18.	— 8·4	1·6	73	7	2	2	2	2	2	2	—
19.	— 8·1	1·4	69	9	3	1	4	5	—	5	2
20.	— 5·7	2·7	66	7	1	1	3	4	3	5	2
21.	— 7·7	1·6	69	—	2	2	2	3	—	3	4
22.	— 7·1	1·8	80	—	3	4	5	—	2	2	1
23.	— 4·1	2·3	73	—	3	4	3	3	3	1	—
24.	— 2·3	2·2	65	—	4	6	1	5	3	2	—
25.	— 0·6	3·7	78	6	3	2	1	2	4	2	1
26.	0·9	3·7	79	9	2	1	4	—	2	1	2
27.	3·0	5·5	93	10	4	3	3	3	—	2	3
28.	6·0	5·1	72	4	5	2	2	1	3	—	2

III.

Мјесец марат. **А. Десни бријег Миљацке.**

Дани	Средња дневна температура по С.	Притисак паре у *mm*	Релативна влага у %	Наоблачење у $^1/_{10}$-ма хоризонта	Множина бактеријских заметака у 1 литру зрака						
					А	*Б*	*В*	*Г*	*Д*	*Ђ*	*Е*
1.	5·5	3·9	53	2	7	3	3	4	2	3	1
2.	4·4	5·5	87	—	8	4	4	4	2	4	2
3.	3·9	5·4	88	—	4	4	4	4	2	4	5
4.	4·8	5·3	81	—	4	4	3	3	4	5	2
5.	5·9	5·1	77	6	3	4	3	3	3	3	1
6.	2·6	5·0	93	10	2	5	3	3	5	4	3
7.	3·4	5·3	94	10	2	4	4	3	5	2	4
8.	4·1	5·2	86	5	5	5	4	2	3	1	6
9.	2·5	2 7	46	—	5	5	2	3	5	3	3
10.	6·0	5·8	83	—	6	5	5	3	2	4	2
11.	6·9	5·7	76	2	2	6	3	2	3	6	2
12.	8·2	5·9	74	—	3	3	4	4	6	2	2
13.	10·0	6·7	74	3	4	2	4	2	4	3	2
14.	11·0	8·1	87	8	5	2	5	2	2	4	2
15.	10·7	6·9	73	8	3	2	3	1	2	2	3
16.	5·3	5·7	90	10	3	2	2	1	2	1	1
17.	5·8	5·0	78	8	3	3	4	2	2	2	4
18.	4·9	5·1	82	10	2	3	2	3	2	7	4
19.	2·0	4·7	95	10	2	2	3	3	2	2	4
20.	2·7	5·6	94	10	3	2	2	3	3	1	2
21.	3·9	5·7	95	10	3	2	1	4	2	3	3
22.	2·7	5·2	97	10	3	2	3	2	3	5	2
23.	3·3	4·3	79	10	3	3	5	2	4	2	2
24.	2·6	4·2	80	8	4	2	4	3	2	3	2
25.	1·3	4·5	91	7	4	3	3	4	5	4	5
26.	1·8	4·2	90	7	3	3	1	4	4	1	7
27.	3·4	5·1	92	7	4	4	3	4	2	5	—
28.	5·8	5·3	83	3	4	4	4	3	3	2	2
29.	7·0	5·2	71	—	5	5	5	2	1	3	1
30.	7·3	5·7	76	—	5	1	2	2	4	5	3
31.	8·5	6·2	71	2	4	3	1	4	2	3	2

IV.

Мјесец марат. **Б. Лијеви бријег Миљацке.**

Дани	Средња дневна температура по С.	Притисак паре у *mm*	Релативна влага у %	Наоблачење у $^1/_{10}$-ма хоризонта	Множина бактеријских заметака у 1 литру зрака						
					А	*Б*	*В*	*Г*	*Д*	*Ђ*	*Е*
1.	5·2	4·2	56	2	7	4	4	5	3	3	2
2.	4·1	5·8	90	—	7	4	4	5	2	4	2
3.	3·7	5·5	89	—	6	4	4	5	2	3	3
4.	4·6	5·6	83	—	4	4	5	4	4	6	3
5.	5·5	5·4	80	7	4	5	4	4	3	6	2
6.	2·0	5·3	96	10	4	5	4	3	6	2	3
7.	3·0	5·7	97	10	3	5	4	4	5	3	4
8.	3·7	5·6	88	5	5	4	4	3	3	3	3
9.	2·0	3·0	48	—	5	5	2	4	5	3	2
10.	5·7	6·2	86	—	5	4	5	4	3	4	2
11.	6·5	6·2	80	2	4	4	4	3	4	7	3
12.	7·8	6·3	77	—	4	6	3	5	6	5	2
13.	9·7	7·1	76	4	4	3	4	3	4	3	3
14.	10·2	8·6	87	8	5	4	6	3	3	5	2
15.	10·0	7·3	77	8	4	2	4	2	2	3	2
16.	5·0	6·2	91	10	3	3	3	2	3	5	2
17.	5·4	5·4	78	8	4	4	5	4	2	2	3
18.	4·4	5·4	84	10	3	2	2	3	2	3	6
19.	1·5	5·3	97	10	3	3	3	3	2	3	3
20.	2·4	5·7	96	10	4	4	3	3	3	2	5
21.	3·6	6·0	96	10	3	1	3	3	1	4	3
22.	2·3	5·5	79	10	2	4	4	3	3	6	3
23.	2·7	4·6	81	10	4	4	4	2	6	3	5
24.	2·1	4·5	83	8	4	4	5	4	4	4	7
25.	— 0·9	4·5	93	7	4	3	3	4	5	5	5
26	1·3	4·9	91	7	5	4	2	4	5	2	2
27.	3·0	5·7	96	7	4	6	4	4	5	5	3
28.	5·4	5·8	85	3	5	3	5	4	4	3	2
29.	6·7	5·4	72	—	5	6	6	3	3	2	3
30.	7·0	5·9	78	—	4	3	3	2	2	5	2
31.	8·3	6·6	74	2	6	4	3	6	4	4	3

Još jedan u Bosni kovani turski novac.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka,**

kustos u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju.

Prije nekoliko godina imao sam prilike u „Glasniku zem. muzeja“ (knjiga I., sv. I., str. 57 i d.) opisati prvi u Sarajevu kovani turski novac s natpisom ضرب فی سرای ۱۱۰۰ (duribe fi Saraj 1100. = 1688.). Od onda je poviše reprezentanata toga tipa nabavljeno za zemaljski muzej. Prije kratkog vremena dogje mi u ruke drugi u Bosni kovani novac, koji ovdje hoću da opišem:

Kaluf je toga novca u svemu mnogo bolje i ukusnije rezan nego onaj sarajevski.

Pismo pokazuje ovaj, nizom bisera okruženi natpis:

ضرب فی بوسنه ۱۰۹۵ (duribe fi Bosna 1095.) kovan je dakle u Bosni pet godina ranije, nego onaj prvi, t. j. 1683. Mjesto, gdje je kovan, nije pobliže naznačeno, nego u tome samo imamo izbor izmegju Sarajeva i Travnika.

Godine 1095. bio je Ahmed-Paša Osmanpaša-Zade valija bosanski.

Glava prikazuje u sličnom nizu bisera tugru, kojoj znakovi sadržavaju ime sultana Muhameda (IV.) عبده سلطان محمد خان (t. j. Abduhu sultan Mehmed-han).

Novac je kovan od bakra i to u ovim razmjerima:

Premjer = 19 *mm*, debljina = 0·7 *mm*, težina = 1·55 *gr*.

Dok se ovaj članak štampao, dobio je zemaljski muzej od gosp. Franje Bechera i drugi jedan primjerak istog novca.

Цртице из Дôњег Унца.

По извјештајима **Фрање Топића** написао **Фрањо Фиала**.

I. Висућград.

Развалина Висућграда лежи на лијевој обали потока Висучице, приточице Унца с лијеве обале, $1^1/_2$ километар југоисточно од мјеста Шиповљана. Окомитој стијени, врх које су сјеле грађевине, може се приступити само са југозападне стране. Приспјевши у предворје градине, виде се с обје стране зидине и дјеломице њихови останци, које зидине, судећи по њиховој градњи, исто тако, као и нутарње просторије

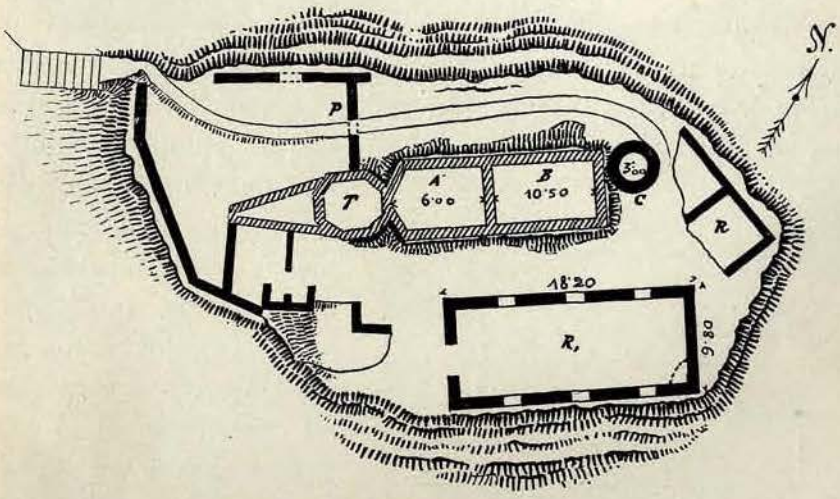

Слика 1.

градине, потјечу из средњег вијека. Кроз сводовиту капију *P* у нацрту, *слика 1.*, долази се у прави унутрашњи простор градине.

У хриду, који се десно од капије уздиже на 10 метара, а горе је раван, има 1·9 *m* висока пећина од 2 m^2 површине на дну. Обилазећи даље око хрида, долази се до уске чатрњи сличне грађевине *C*, до останака куће *R* и до добро још одржане развалине једне куће R_1. *Слика 2.* приказује унутрашње лице, *слика 3.* прочеље потоње зграде. Димензије ове зграде износе 18·2 *m* и 9·8 *m*, у једном углу дôњег боја има

клијети слична просторија. Идући даље према улазу, виде се још различити останци зидинâ, које потјечу страном од кућâ, страном од утврдâ. На хриду у нутрашњости града, поменутом при почетку, коме на врху има зарavанак од 90 m^2, уздиже се неколико грађевина, које се по начину градње од пријашњих битно разликују. У мазу има до 40 % комадића опеке, а у мазу дôњих грађевина нема их никако.

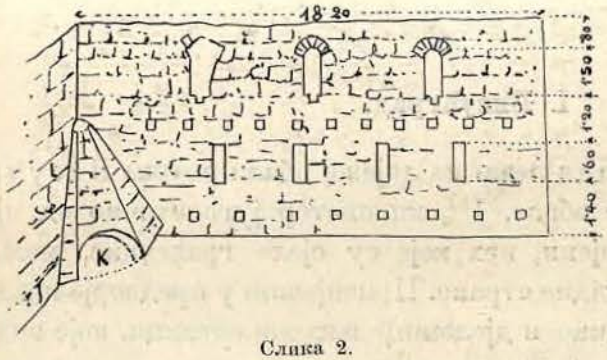

Слика 2.

Слика 3.

Утврда на хриду састоји од четвероугласте, 10·5 m дугачке просторије *B*, од друге једне петероугласте *A*, којој најдужа димензија има 6 m, и од једне куле на три боја *T*, на коју се приспањају два зида, која се завршују у шиљаст кут, а допиру до задњег окрајка хрида. Да ли развалина на хриду потјече из римског, или из ранијег средњег вијека, не може се данас још поуздано утврдити, пошто на томе мјесту још није прекопавано, али свакако је пуно старија него останци испод ње.

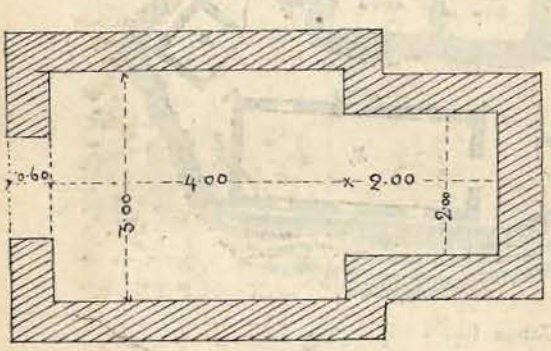

Слика 4.

Народна традиција вели, да је Радивој Томашевић, стриц босанског краља Стјепана Томашевића био један од задњих становника Висућграда. Свакако је спомена вриједно, да данас још у близини градине има породица по имену Томашевића.

Хрид, на коме је Висућград, имао је већ и у прехисторичко доба неку улогу, ако се тому доказом могу сматрати овуда у великој множини расуте рбине руком грађеног иловастог суђа.

Око 800 корака југозападно од Висућграда откопани су темељи малене, капели сличне грађевине. Пошто је уклоњена рушевина, у којој је

Табла I.

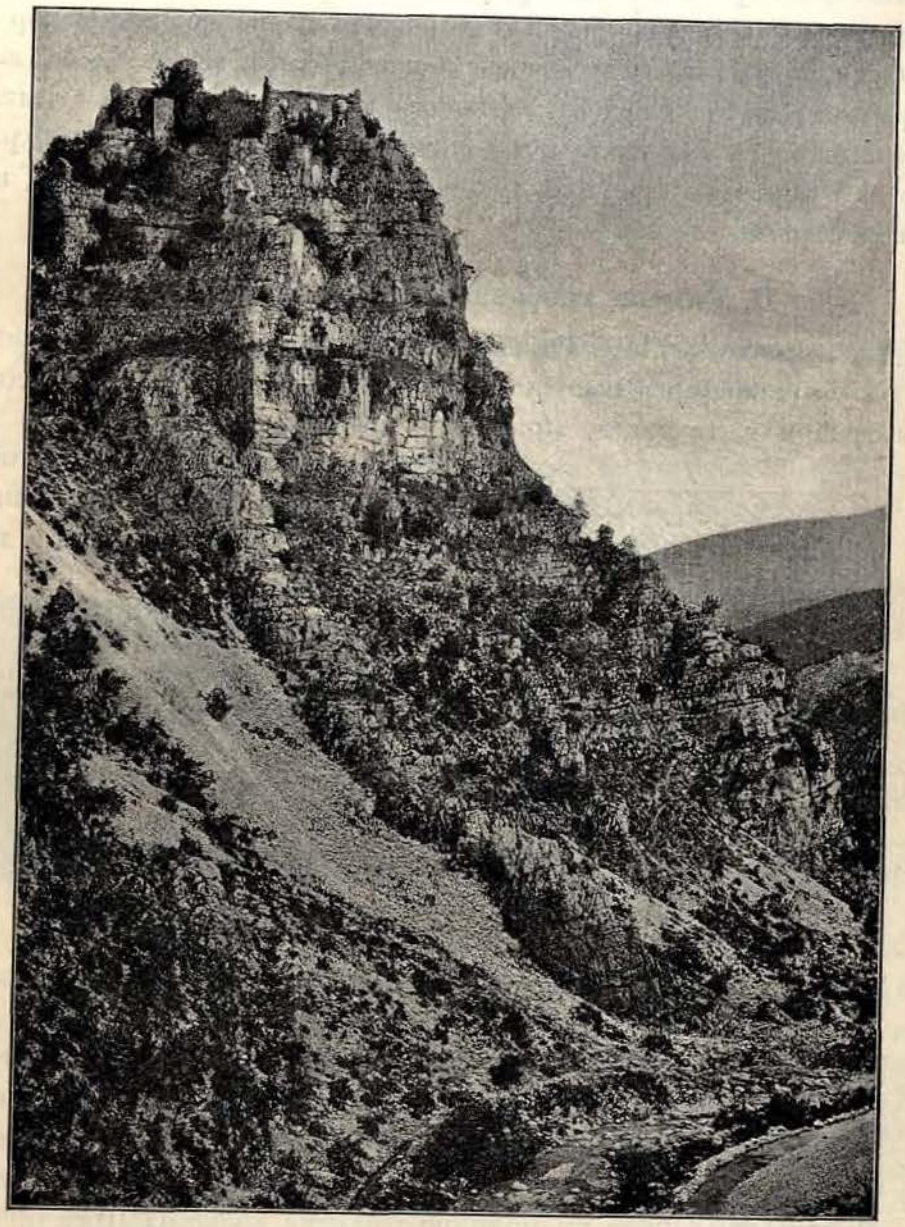

Поглед на Висућград са сјевероисточне стране.

било неколико уломака од људских кости, нашло се у дубљини од 0·6 *m* на тарац од вапненца, који је лежао на 8 *cm* дебелом слоју вапна. Тлоцрт те зграде види се у *слици 4.*

Занимљиво је и то, што је уз поток Висучица ниже Висућграда нађена кречна јама. Она је 7·2 *m* дубока, а горњи јој је премјер 8 *m*. Бокови су јој обложени камењем, а испод слоја земље од 4·2 *m* има слој креча, дебео 2 *m*. Гледећи на положај кречне јаме може се судити, да тај креч, што је у њој, ондје лежи више вијекова и да је ондје похрањен једино за градње на Висућграду. — *Табла I.* приказује поглед града са сјевероисточне стране.

II. Римски гробови у Дôњим Врточама.

У кући житеља Пере Рађена нашло се при копању пивнице на двије римске гробнице, које су по свему, што се нашло, заједно са једном трећом у дворишту припадале некој врсти маусолеја.

Откопавши око 30 *cm* дебели слој црнице, изишао је 15 *cm* дебели слој бетона на видјело, под којим је нађен

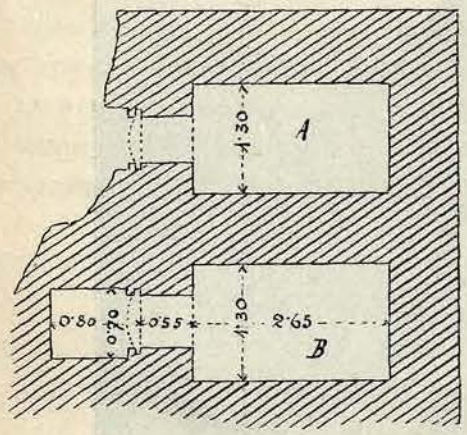

Слика 5.

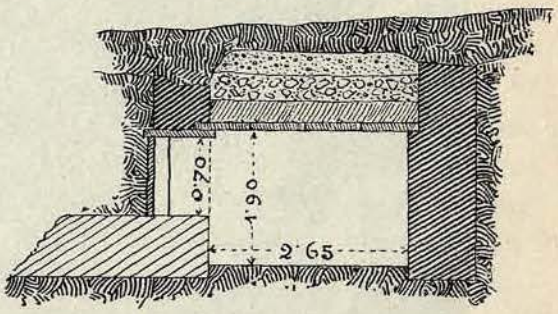

Слика 6.

на 60 *cm* дебљине наслаган прхки материјал. Откопавши и овај, нашло се на камените плоче, које покривају гробницу. Бокови у самим гробницама бијаху обзидани. Дуга ос била је оријентирана од запада прама истоку. На источној страни свака је гробница сужена на облик канала. Овај је био затворен каменом, који се помиче у жлијебовима. На горњем дијелу тога камења за затварање биле су помичне жељезне халке од 10 *cm* премјера. *Слика 5.* приказује тлоцрт, *слика 6.* профил, а *слика 7.* механизам за затварање гробница. У рушевини, избаченој из гробнице *A* нађено је што слиједи: 1 велики бронцани новац цара Клаудија, 1 мали бронцани новац Константинске периоде, 1 фрагменат римске шпиралне бронцане фибуле, 1 бронцана брњица од појаса, фрагменти

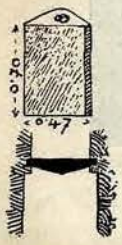

Слика 7.

жељезног ножа, стаклене и иловасте рбине, 1 гвоздени чавао, комад миловке, неколико комада дрвеног угља, 1 људска лубања, уломци људских кости, као и фрагменат једног надгробног камена, *слика 8.* Од мога пријатеља дра. К. Пача добио сам о натпису и како се чита, ову примједбу:

„Уломак од лијевог дôњег угла вапненчеве плоче са сталком; десно, а дјеломице и с горње стране обрађена; висина 0·19, ширина 0·2,

Слика 8.

дебљина 0·1, редови линирани, али примитивна писмена не допиру до линија. По облику камена потјече тај фрагменат очевидно од једног надгробника.

Могло би се дакле од прилике овакво надопуњење предложити: . . . . *V]elsou[nus* или *V]elsou[na tit]ul(um) de[suo pos(uit)].*

Velsounus као и *Velsouna* илирска су имена, а засвједочена су у C. I. L. III. 8292 (Студеница код Пећи): *Vels. Sadragita mag(ister?) Dom(avianorum)* и биљешком 3038 (Flanona) *Velsounae Suiocae Vesclevesis* и д.

Сродна су имена *Volsouna* (C. I. L. III. 3149 Чрес) и *Volsunus* (C. I. L. III. 3151 на истом мјесту).“

Садржина гробнице *B* није се могла поближе испитати, пошто је на њој сазидано неколико здања.

У дворишту исте куће откопан је у дубљини од 0·7 *m* римски гроб, састављен од четири камените плоче; *слика 9.*

У гробу је био прама истоку оријентиран женски скелет. На лијево крај лубање био је стаклен врч с ручицом, висина = 245 *mm,* премјер = 80 *mm,* дужина грлића = 88 *mm,* премјер зјала = 75 *mm,* трбушина наребрена, дно пупчасто утиснуто, — *табла II., слика 1.* (1/2 нар. вел.). — На лубањи бијаху два мала наушњака, — *табла II., сл. 2.* (1/1 нар. вел.). — Близу здјелицâ нађена је коштана наруквица, насавађена, — *табла II., слика 3.* (1/1 нар. вел.) — и стаклена здјелица, висина = *67 mm,* премјер при зјалу 100 *mm,* — *табла II., слика 4.* (1/2 нар. вел.). — Крај кукова костурових бијаху још фрагменти од двије мале стаклене балзамарије.

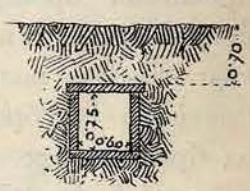

Слика 9.

Останака римске гробнице има и код куће Андрије Грубора. Речени је наиме житељ нашао међу вапненчевим плочама бронцану

сребром везену фибулу са шарнијерима на облик стријеле, — *табла II., слика 5.* ($^1/_2$ нар. вел.)

У истом је селу код куће житеља Пухаче нађен у *слици 10.* приказани фрагменат натписа. Пријатељ Пач примјетио је о томе ово:

„Уломак од горње стране једне аре; висина 0·43, ширина 0·33, дебљина 0·125. Висок вијенац од главице на с приједа и с обје стране;

Слика 10.

страга необрађен. То, као и незнатна дубљина свједочи, да олтар није о себи стајао, него да је био прислоњен уз дувар, уз анту или уз ступ. Чита се:

I(ovi) o(ptimo) m(axímo).“

III. Прехисторички гробни нахођај у Дрвару.

Нахођај, о коме ћемо проговорити, послао је земаљском музеју господин управитељ испоставе Фрањо Топић с примједбом, да су дотични објекти извађени из равног једног гроба заједно с рбинама од суђа, грађеног руком и комадићима дрвеног угља.

Пошто у оном крају има мноштво громилâ, то се чини, да је тај равни гроб или веома ниска или већ откопана громила. Међу објектима, приказаним на *табли III.* у $^1/_1$ нар. вел., јесу *слике 6., 8.* и *9.* без сумње римске провенијенције, те ваљда потјечу од каснијег друготног сахрањивања.

Слика 6. приказује бронцану фибулу из првог доба царева, *слика 8.* бронцани запонац, а *слика 9.* бронцани привјесак. Остале рукотворине припадају типима старијег жељезног доба. Нада све занима нас у *слици 1.* приказана бронцана фибула, средњо-италски тип, како је у новије вријеме нађен и на острву Крку. *Слика 4.* приказује бронцани запонац, који прирада колу гласиначких типова, *слике 3.* и *10.* два наочараста привјеска од бронцане жице, *слика 5.* фрагменат шупље наруквице од бронцаног тенећета, *слика 7.* масивну бронцану наровашену шипку, а *слика 2.* наочараету шпиралну фибулу са завојем на облик бројке 8 у средини од бронцане жице. Тај се нахођај од средњо-босанских и јужно-босанских гробних нахођаја битно разликује фибулом средњо-италског типа и наочарастом шпиралном фибулом са завојем на облик бројке 8 у средини.

Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини. 1894. VI. 3.

Уз чланак „Цртице из Доњег Унца“.

Табла II.

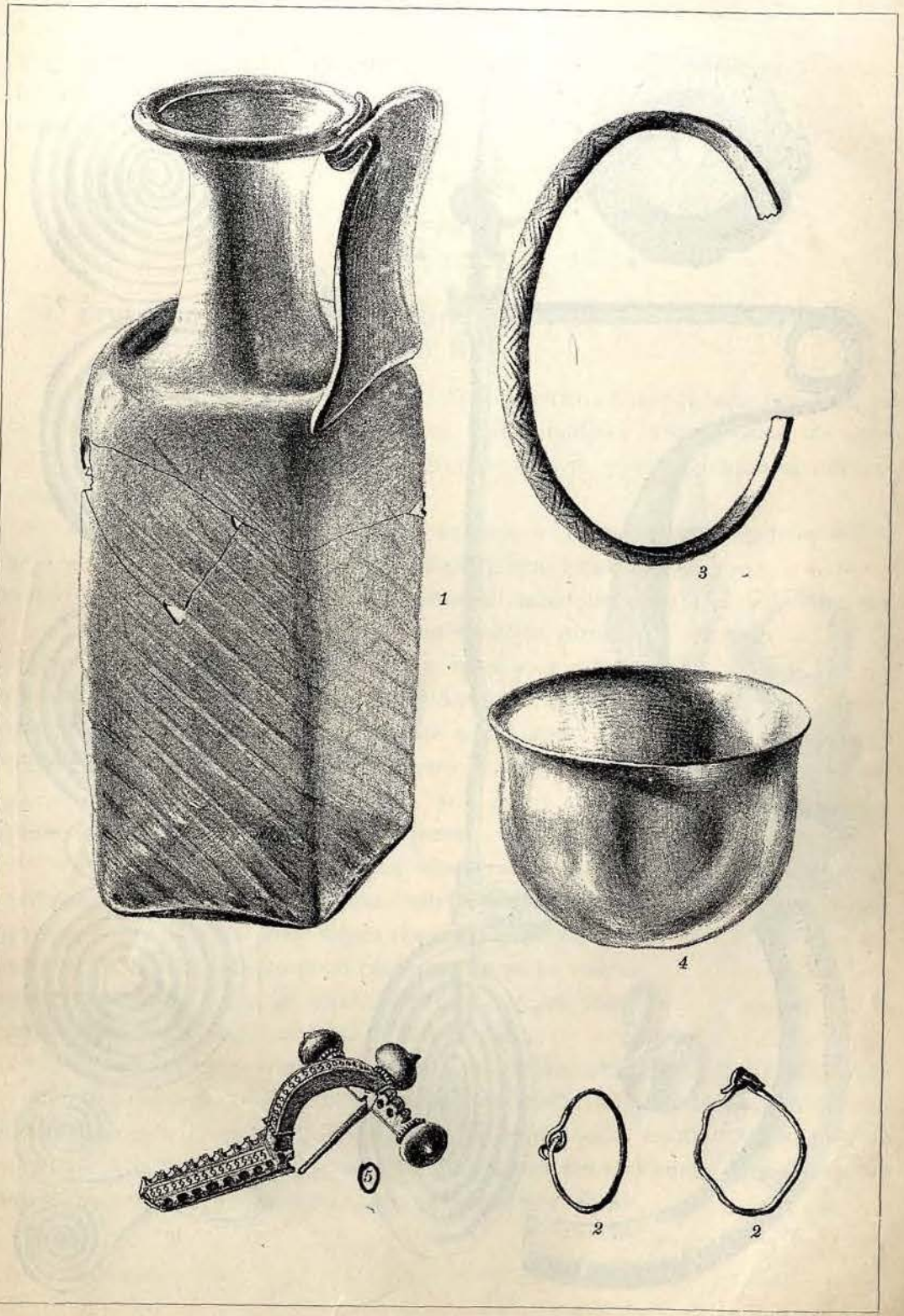

Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини. 1894. VI. 3.

Уз чланак „Цртице из Доњег Унца“.

Табла III.

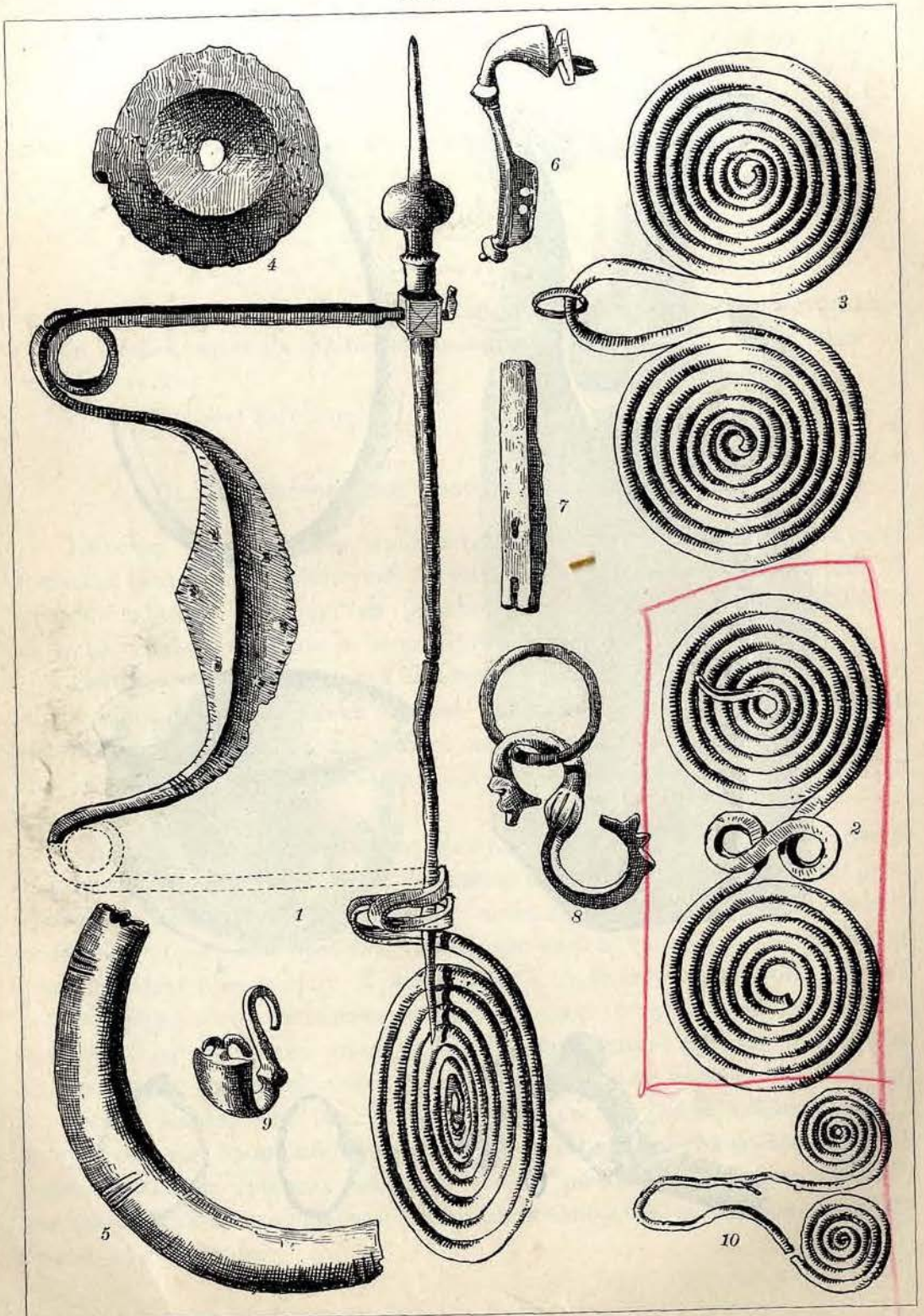

Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský.**

(Nastavak [1]).

24. Broncano zvono i dva željezna kopljana šiljka iz Golubića kod Bišća.

Gosp. geometar za evidenciju, Julije Grauner, bio je tako prijazan, pa je osim različitih drugih predmeta za naš zemaljski muzej poslao tri zanimljiva nahogjaja iz Golubića kod Bišća, koje je mjesto poznato sa mnogih svojih rimskih starina.

To je rimsko broncano zvono uz dva željezna rimska kopljana šiljka, koje su stvari nagjene na mjestu Bašagića greda u Golubiću i po gospodinu Grauneru nabavljene.

Zvono, prikazano u *slici 1.*, ima zaobljen piramidalan oblik od 63 *mm* visine, te je zajedno s okruglastom ušicom visoko 80 *mm*. Pravokutno dônje zjalo široko je 42 *mm* i 35 *mm*, pri čemu svaki ugao ima kratak, nozi sličan nastavak. Zvono je, kad je nagjeno, bilo bez bata, pa je onaj, koji ga je našao, istom kasnije namjestio batić u njemu.

2/3

Slika 1.

Od ona dva kopljana šiljka bio je onaj, što je prikazan u *slici 2.*, po svom oštro kvadratičnom presjeku i piramidalnom šiljku osobito podesan za snažan hitac i za duboko prodiranje, pa je za to valjda služio kao sulica. Taj je šiljak 29·5 *cm* dug, od čega 10 *cm* dolazi na tulac, a 19·5 *cm* na šiljak.

Okrugli je tulac veoma čunjast i od šiljka rastavljen malim svitkom.

Posve sličan rimski kopljani šiljak na oblik ražnja prikazuje Lindenschmit [2]) iz treseta kod Nydama, koji se sada nalazi u kielskom muzeju. Razlika je izmegju oba koplja u tome, što nydamski ima razmjerno mnogo kraći tulac, nasuprot pak mnogo duži šiljak.

[1]) Vidi: „Glasnik“ 1893., 3., str. 479—498.

[2]) „Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit.“ Knj. III, sv. IV., tab. 4., sl. 2.

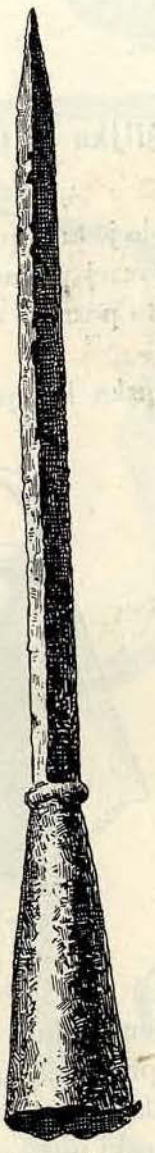

1/2

Slika 2.

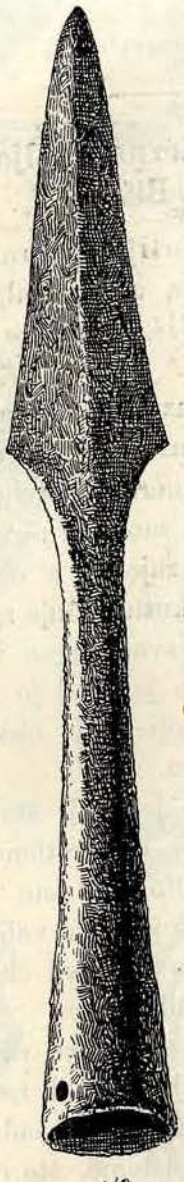

1/2

Slika 3.

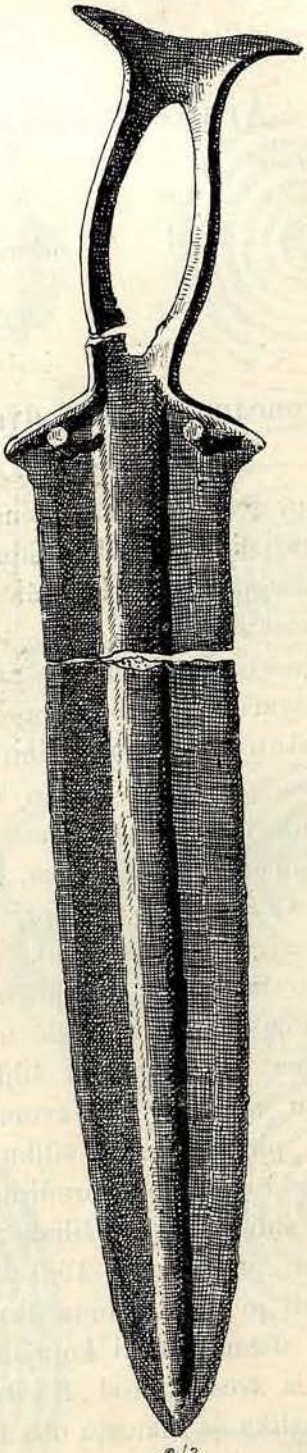

2/3

Slika 4.

Drugi, u *slici 3.* prikazani, kopljani šiljak takogjer je 29·5 *cm* dug, ali ima neobično dug tulac od 17 *cm* dužine, tako da na plojku dolazi samo 12·5 *cm.*

Plojka mu se izvinutim lukovima hvata jakog tulca, te po tome čini prijelaz k rimskim kopljanim šiljcima sa čekljunima.

U njega ima vrlo izrazit povor duž sredine, pri čemu se okrajci plojke samo slabim zavojem vuku od tulca do šiljka.

Lindenschmit[1]) prikazuje manji šiljak od rimske sulice istog oblika, koji je pri kopanju jednog bunara u Majncu god. 1857. ondje nagjen

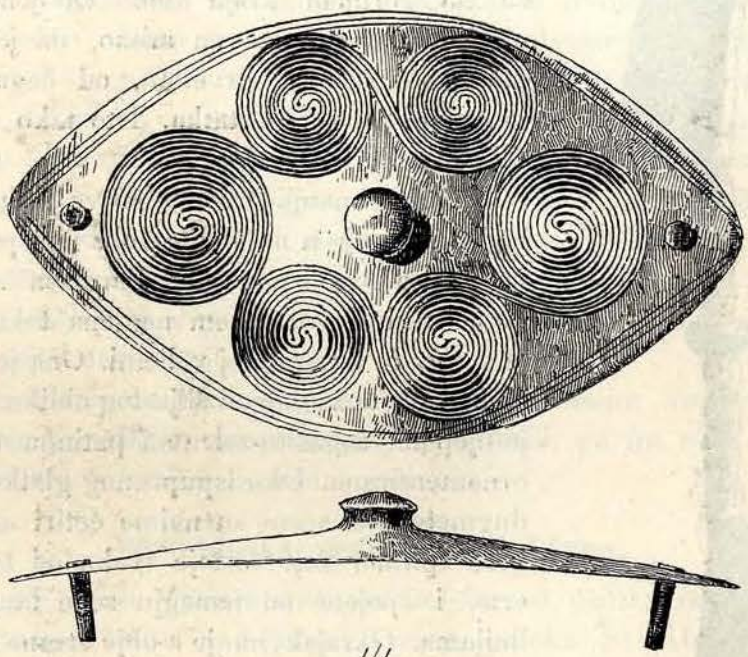

Slika 5.

zajedno s dijelom jedne rimske oklopne košulje i množine rimskih sandala, onda rimskog oružja, orugja i spravâ.

25. Nekoliko nahogjaja pri gradnji željeznice Lašva-Travnik.

Prigodom jednoga puta u Travnik pohodio sam inžinira sekcije gospodina Franju Herdu u Lašvi, koji mi je pokazao različite stvari, nagjene pri gradnji željeznice Lašva-Travnik, te je poslije još bio tako dobar, pa ih je poslao zemaljskom muzeju.

Tu su prije svega dva broncana predmeta, i to jedan bodež i jedna toka, koji su nagjeni zajedno u jednoj raspuklini oko 0·9 *km* od nove željeznice, dakle nedaleko od mosta bosanske željeznice preko Lašve.

[1]) „Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit." Knj. 1., sv. XII., tab. 4., sl. 10.

Lijepi, na žalost prelomljeni, ali inače dobro očuvani i zagasito patinirani bodež, *slika 4.*, ima ukupnu dužinu od 28 *cm*, od kojih 8 *cm* dolazi na držak, a 20 *cm* na pràvu oštricu, kojoj se duž sredine vuče širok, jak povor.

1/2

Slika 6.

Držak je tome bodežu probijen, ali je nekoć bio popunjen tankim broncanim listićem, a na kraju izlazi u dva protivna zavojita šiljka.

Dva broncana 15 *mm* duga zglavka, što su na gornjem kraju slabo zavijene, dvoreze oštrice, navode nas na misao, da je držak bio obložen košću ili drvetom, od čega megjutim nema nikakog preostatka. Isto tako nema traga nikakim koricama.

Nešto manji, ovome posve slični broncani bodež našao je u najnovije doba i gospodin Fiala na Debelom brdu kod Sarajeva[1]).

Zajedno s bodežem nagjena toka prikazana je u *slici 5.* u naravnoj veličini. Ona je eliptičkog, s obje strane zaobljeno šiljastog oblika. Prevučena je lijepom, zagasito-zelenom patinom te je bogato ornamentirana. Oko ispupčenog glatkog srednjeg dugmeta usavaćene su naime četiri manje i dvije veće špirale, koje sastoje svaka od tri paralelne crte, i spojene su izmegju sebe tangencijalnim linijama. Okrajak im je s obje strane na šiljastim krajevima optočen sa tri, a gore i dolje samo sa dvije crte.

Na toki ima na svakom kraju zglavak, dug 11 *mm*, pa je po tome valjda kao srednji ukras bio na kožnom pojasu, što bi se moglo suditi i po površini, po dužini ponešto uvinutoj.

Oba ta vrlo zanimljiva broncana predmeta biće da pripadaju halštatskoj perijodi.

Kod kilometra 1·4 željeznice našao je nadalje gosp. Herda, sasma prosto u zemlji položen kopljani šiljak s kratkom, širokom plojkom i slabim povorom duž sredine. On je 25·5 *cm* dug, od čega 13 *cm* dolaze na plojku, na sredini široku 4·2 *cm*, a 12·5 *cm* na tulac. O starosti tog osamljenog nahogjaja ne usugjujem se izreći suda.

[1]) „Glasnik“ 1894., str. 117 i tabla XII., sl. 1.

Pri kilometru 3·4 te željeznice nagjeno je nadalje teško, željezno, jednoruko sidro, kome je ruka duga 30 *cm*, a srednja širina 10 *cm*, takogjer prosto u zemlji. Valjda je na tome mjestu nekoć bila usidrena skela preko Lašve, ali se ne može odrediti vrijeme, kada je to bilo.

Zadnji je komad u toj kolekciji, u *slici 6.* prikazani, željezni dvostruki nož, kako mislim, britva, nagjen kod 4·7 željezničkog kilometra. On je dug 28·5 *cm*, te na svakom kraju ima vrlo zavojitu, jednorezu oštricu. Obje su te oštrice obrnute na protivne strane, a spojene su pràvom, poput gajtana usukanom šipkom od 9 *cm*, koja u sredini ima svitak.

Drugi jedan ovome posve sličan, ali manji dvostruki željezni nož ima naš muzej iz Zagradine na Rakitnom polju u ljubuškom kotaru. Treći slični dvostruki željezni nož dobio je naš muzej iz županjačkog kraja. Samo je u ovoga srednji dio posve gladak i obje zavojite oštrice imaju isti pravac. Konačno bijaše četvrti, dvostruki nož istog oblika iz Bogorova u kotaru vlaseničkom nedavno priposlan našem muzeju po oružničkom stražmestru Tomi Dragičeviću. On je 33 *cm* dugačak, posjeduje dvije, nejednako velike, jako zavinute, u jednom pravcu stojeće oštrice i zasukani zajednički držak.

Čini se dakle, da takvi dvostruki noževi u našim krajevima nijesu rijetki, ali su se dojako samo osamljeni nalazili, pa im se s toga doba, iz kojeg potječu, ne može pouzdano odrediti.

26. Vidoška gradina kod Livna.

Južno od varoši Livna zračnom linijom od prilike 6·5 *km* odonud, stoji na strmome hridu nad jakim vrelom potoka Studbe ili Sturbe velika Vidoška gradina, a od prilike 20 minuta puta sjeverozapadno od ove druga, nasuta gradina, nazvana Ivića gradina. U potonjoj, ma da je dobro održana, ne ima ništa zanimljivo, za što ćemo ovdje govoriti samo o Vidoškoj gradini.

„*Schematismus Bosnae argentinae*[1])“ ovo kaže o toj gradini: „*Antiquitates intra ambitum hujus parochiae memorari merentur sequentes: 1. Ad fontes fluvii Studba jacent disjecti lapides arcis dictae Radinčić, in cujus area est sepulchrum lapideum cum inscriptione: „Suronis posteris“. 2. Huic arci contigua sunt vestigia Claustri Monacharum S. Clarae, quae in hanc diem retinent honorificum nomen „Divice“. In annalibus Vadingi apellatur hic conventus Claustrum Monacharum od fontes Stuvariae.*“

Tu se dakle veli, da je na tome mjestu bio grad Radinčić, a njega da se je hvatao manastir duvni svete Klare. Na početku šezdesetih

[1]) „Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae argentinae ordinis fratrum minorum observantium“. Mostar 1877., str. 67.

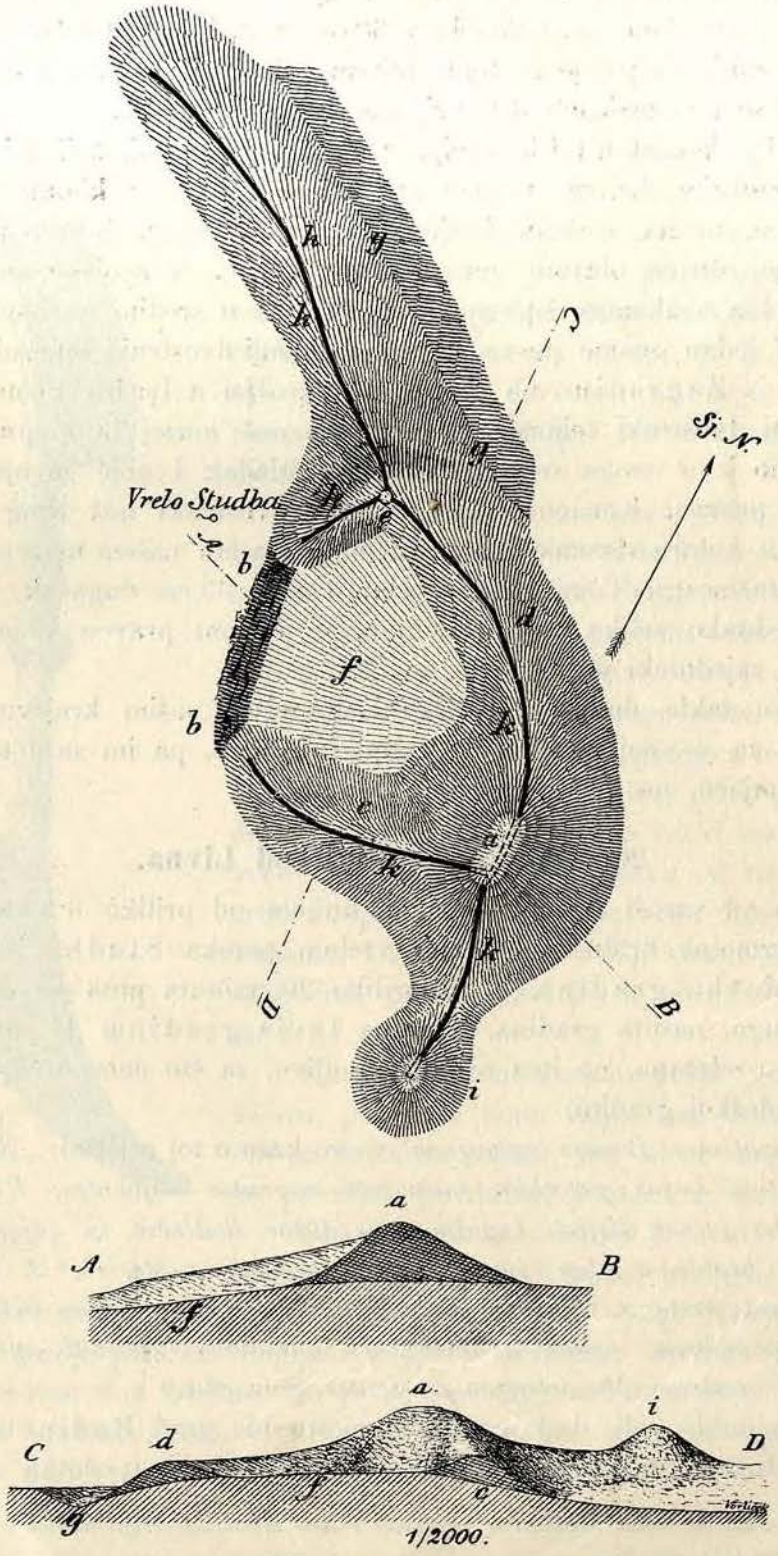

Slika 7.

ljeta nagjen je nadalje ondje rimski nadgrobni kamen s imenom Firmus Suro[1]), ali u Vidošima ne mogoh saznati, gdje je sada. Na temelju toga nahogjaja sude Tomaschek[2]) i Hoernes[3]), da je kod Vidoša bila rimska štacija Ad Libros uz veliku cestu Salona-Argentaria. Vidoška je gradina, kako pridani ovdje tlocrt i dva presjeka, *slika 7.*, pokazuju, golema prehistorička gragjevina, nasuta od prikupljenog kamenja iz okolišnog krša. Na jugoistočnoj strani je bedem, koji opasuje unutrašnji zaravanak, na oblik gromile uzvišen, i dostiže mu ovdje temelj istočnozapadnu širinu od 55 *m*. Duguljasta eliptička, ravna glavica te gromile *a* duga je 21 *m*, te je s polja visoka 12 *m*, a iznutra 10 *m*. Polazeći prama zapadu i sjeveru, hvataju se gromile u vidu luka podignuti bedemi, koji bivaju sve niži, te se s obje strane svršavaju pri zapadnoj ostrmini kuka *b*, na kome je zaravanak. Tako zapadni bedem *c* od prilike u polovici svoje dužine spolja samo još ima visinu od 4·2 *m*, a iznutra od 4 *m*. Bedem *d*, koji se prostire sjevernim pravcem, već se gromile hvata nešto niže, te prije nego što oštro u *e* skrene na jugozapad, ima prama nutarnjem zaravanku *f* visinu od 1·7 *m*, spolja pak, gdje ispred njega ima vododerina *g* visok je 13 *m*. Ta će vododerina biti uzrokom, što je bedem na ovoj strani bez uštrba po tvrdoću mjesta mogao biti tako nizak.

Unutrašnji zaravanak spušta se po malo prama zapadu, te je od gromile do okrajka otvorene ostrmine širok 54 *m*, a od podnožja jednog bedema do podnožja drugog bedema 60 *m* dug.

Od podnožja istočnog bedema pri oštrom njegovom zakretu *e* spušta se nadalje kraj spomenute već vododerine *g* niži spoljašni bedem *h* prama sjeveru u dužini od 130 *m* prama vidoškim kućama.

Drugi, ali kraći, spoljašni bedem prostire se od gromile prama jugu i tvori na kraju drugu gromilu *i* od 30 *m* premjera.

Nad glavicom svih bedema i obiju gromila temelji su 2 *m* debelog zida *k*, uzidanog od lomljena kamena, vezanog mazom, u kome su pomiješani komadići cigle. Uz oštri zakret bedema kod *e* razabira se nadalje iz temeljnih zidina i okruglaste udubine, da je ovdje bila okrugla kula od 4 *m* premjera.

Ukupni zatvoreni planum i bedemi zasuti su rbinama od ilovastog, rukom gragjenog sugja i fragmentima žrvnjeva od pješćenjaka, kakog u onomu kraju nema, ali i rbinama crvenih na točilo gragjenih rimskih ilovastih posuda, onda grumenjem od vapnenog maza i komadima različite rimske cigle.

---

[1]) C. I. L. III. br. 2764/*a*.

[2]) „Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete", od Viljema Tomascheka. „Mitth. der k. k. geogr. Ges." Beč, XI. sv., 1880., str. 518.

[3]) „Alterthümer der Hercegovina und der südlichen Theile Bosniens", od dra. M. Hoernesa. „Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien". 1881., sv. 99., str. 934.

Ta je Vidoška gradina po tome prehistorička nasuta gradina, koju su kasnije zbog pogodna joj položaja zapremili Rimljani i jakim zidinama još više utvrdili. Ma da u dolini pod gradinom nijesam našao ostanaka rimske naseobine, to opet može biti, da je takva ondje bila. A moglo bi i to biti, da je ta rimska štacija samo utvrda, koja je imala da zaštićuje cestu, što je kraj nje prolazila.

Gdje je ono bio manastir duvni sv. Klare, za koji šematizam stalno tvrdi, da je ondje postojao, to unatoč mnogog raspitivanja nijesam mogao da doznam, jer se u narodu o tome nije održala nikaka tradicija. Pisac šematizma očevidno pogrješno traži ga u južnoj gromili *i*, ali to je prehistorička gragjevina, te ne gledavši na to, što nema gragjevnih ostanaka osim rimskog zida *k* po dužini, već po malenom svom prostoru nikad nije mogla nositi sredovjeki manastir. Gromila nasuprot pripada kao spoljašna utvrda prehistoričkoj utvrdi gradine, te je služila ili kao ispostavljena stražarnica, a možda i za bogoštovne obrede.

27. Nekoliko novih nahogjaja iz grahovske okolice u livanjskom kotaru.

Nastojanjem gospodina Dominika Kovačevića, do prije kratkog vremena upravitelja ispostave u Grahovu, stekao je zemaljski muzej nekoliko novih predmeta, nagjenih u ovom uredovnom području, izmegju kojih ću zanimljivije ovdje pokušati da opišem.

Prvi je od njih maljušna rana rimska fibula na obluk od bronca, *slika 8.*, duga 54 *mm*, visoka 27 *mm* i najveće širine 25 *mm*. Stremenka sastoji od četiri probijena rebarca, koja su izmegju sebe spojena sa četiri okrugle poprečne šipke, koje se i na spoljašnjoj strani završuju u zglavkasta puceta.

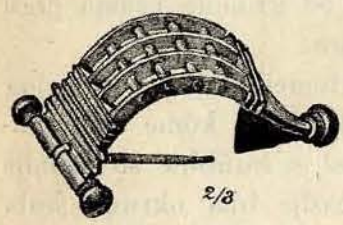

Slika 8.

Poprečnim gukama ornamentirana puna glavica ima na dônjem kraju okruglu, s obje strane pucetom ukrašenu priječku, a u njihovoj sredini smješten je šarnijer od jezičca; nožica pak sa svojom malenom, punom trouglastom plojkom završuje se člankovitim dugmešcem. Ta fibula živo sjeća na jednu rimsku broncanu fibulu iz ravnih grobova kod Hodbine na Bišću polju kod Mostara[1]), te glavna razlika izmegju obiju stoji samo u tome, što potonja ima dva jezičca, te prema tomu i horizontalno položenu nožnu plojku. Vrlo je slična i jedna rimska fibula sa šarnijerima

[1]) „Glasnik“ 1891., str. 166, sl. 7 i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, II., 1894. str. 13, sl. 11.

iz Graca kod Posušja u kotaru ljubuškom[1]), kojoj probijena stremenka megjutim, kao ona iz Hodbine, sastoji samo od dva rebarca i u koje su takogjer bila dva jezičca.

Ovu fibulu, o kojoj je riječ, našao je na Gradini kod Peći sjeverozapadno od Grahova neki pastir, a ležala je sasvim prosto na površini.

Dvije druge male gradine leže sjeveroistočno od blizog mjesta Kesića na dva brežuljka, jedva 50 koraka jedna od druge i sastoji se svaka od jednog eliptičkog nasipa. Veća od njih duga je od istoka prama zapadu 22 *m*, a široka je od sjevera k jugu 15 *m*, manja je nasuprot od istoka k zapadu duga 19 *m*, a široka 11 *m*. Sa malo pokusnog prekopavanja nagjeno je u obje gradine rbinâ od prehističkog sugja, gragjenog prostom rukom, tkalački uteg od ilovače i jedna ilovasta žlica, ali osim toga je nagjeno i rbinâ od crvenih rimskih ilovastih posuda, temeljnih zidina, grumenja od vapnenog maza, beton od opeke i komadi željezne troske, kao dokazi kasnije naseobe po Rimljanima.

Malo prije spomenuta ilovasta žlica, *slika 9.*, duga je 93 *mm*, široka 40 *mm*, a eliptička joj udubina prilično je duboka. Kratki, prama kraju stanjeni držak ima na kraju rupu od 20 *mm* dubljine, koja je očevidno bila na

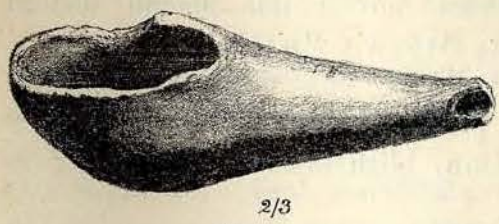

2/3
Slika 9.

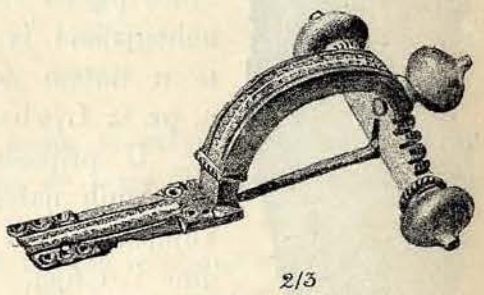

2/3
Slika 10.

to odregjena, da se u nju zataknu korice od kosti ili od drveta. Slične ilovaste žlice, ali s potpunim drškom, poznate su u Bosni i iz naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva i iz gradine kod sela Rumboci blizu Prozora.

Druga rimska broncana fibula, *slika 10.*, potječe iz Resanovca ili Resanovaca sjeverozapadno od Grahova, od koja dva mjesta pokraj prvog rimska cesta iz Dalmacije vodi preko Rastella di Grab i preko Grahovskog polja prama dolini Unca[2]).

Ta je fibula nagjena nedaleko od rimske ceste na jednoj oranici. To je fibula na oblik strijele sa šarnijerima i sa lučastim pucetima, duga

[1]) „Glasnik“ 1893., str. 522, tab. V., sl. 10.

[2]) „Glasnik“ 1891., str. 396, i Ballif: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, Beč 1893., str. 12 i dalje.

84 *mm*, a široka 54 *mm*, koja se time odlikuje, što joj je stremenka i duga, plosnata nožica obložena uskim trakom od bijele paste, ili od nekog metalnog oksida poprijeko isprutana.

Take fibule bile su i u rimskim pokrajinama u kasnije doba careva (u III. i IV. vijeku) vrlo proširene, te su već i u našim stranama češće nagjene. Tako kod Mostara, Nevesinja, Stôca i Ljubuškog u Hercegovini, onda u Domaviji kod Srebrenice, u Dejčićima kod Trnova u kotaru sarajevskom, u Putičevu kod Travnika i u Bastašima u kotaru petrovačkom.

1/2

Slika 11.

Treći je nahogjaj iz rimskoga doba u *slici 11.* prikazani željezni bodež (handžar), koji je nagjen prosto u zemlji kod sela Zeba jugoistočno od Resanovca. Jednoreza mu oštrica duga je 22 *cm*, te je tek prema rtu ponešto savijena. Hrbat mjestimice debeo do 4 *mm*, od drška je pa do preko sredine dužine oštričine ponešto izbočen, tako da oštrica na tome mjestu dostiže svoju najvišu širinu od 5·5 *cm*, a otuda se u pràvoj liniji vraća prama rtu. Taj oblik noža nije baš rijedak megju nahogjajima iz rimskog doba u Bosni i Hercegovini, te u našem zemaljskom muzeju ima sličnih bodeža n. pr. iz Ljubuškog, Stôca i Putičeva[1]).

U priposlanoj kolekciji ima megjutim takogjer broncanih nahogjaja prehistoričkog doba, koji su prikupljeni u selu Pećima, blizu tamošnje eliptičke gradine i u njoj.

Prvi je od tih nahogjaja tulasti kelt, dug 12 *cm*, s odlomljenom ušicom, *slika 12*, koji je nagjen prosto u zemlji od prilike $^3/_4$ sata puta jugozapadno od spomenute već gradine kod Peći. On se od svih do sada nagjenih tulastih keltova razlikuje time, što mu ispod debelog svitka oko tulca na svakoj dugoj strani ima poprječno rebarce. Oštrica mu na oblik polumjeseca, široka 5 *cm*, dosta je debela, ali zbog toga, što je jednostrano istrošena, nije pojednako uvinuta, a i tragovi čestog upotrebljavanja sasma se jasno vide na bridu.

Ovi broncevi, što sada slijede, nagjeni su rasuti po gradini kod Peći prigodom pokusnog prekopavanja.

[1]) Isp. „Glasnik“ 1892., str. 340 i dalje, tab. VI., sl. 7. i 1893., str. 692, tab. I., sl. 1.; onda „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ 1893., I., str. 301, sl. 75.

To su dvije bočke, dva privjeska, jedan prsten, jedno dugme i jedna špiralna plojka.

Ona jedna bočka, *slika 13.*, slomljena je, bila je u svoje vrijeme 20 *cm* duga, a sada je duga 10·5 *cm.* Ona je sasvim glatka s okruglom glavicom, dok je druga, *slika 14.*, samo 82 *mm* duga, na vratiću je na oblik zrnaca

1/2

Slika 12.

2/3

Slika 13.

2/3

Slika 14.

2/3

Slika 15.

2/3

Slika 16.

nanizanih na prutić, narovašena, a na vrhu je sasvim poravnjena. Obje su bočke forme iz halštatske periode, pa su i na Glasincu već nekoliko puta nagjene[1]).

Šuplji, dvouglasti, kesi slični privjesak od dva iskovana tenećeta, *slika 15.*, dug 30 *mm*, a širok 21 *mm*, takogjer je oblik iste perijode, koji je nagjen i u samom Hallstattu[2]).

Čini se, da su se takvi privjesci održali kroz svu halstatsku perijodu i duže, jer ih od bronca nahodimo zajedno sa certoškom fibulom u grobovima kod Sv. Mihajla u Kranjskoj[3]), nadalje od srebra i bronca zajedno sa la-tenskim fibulama na Jezerinama kod Bišća u Bosni[4]).

Ljeveni privjesak, *slika 16.*, najposlije nema ništa karakterističnо, ali je pri tom ipak ponešto sličan raznim privjescima, koji su poznati sa Glasinca. Špiralni prsten s premjerom od 20 *mm*, koji sastoji od tankog, 3 *mm* širokog traka od broncanog tenećeta, ali je slomljen, te samo još

[1]) Isp. „Glasnik" 1890., str. 86, sl. 46/2 i 7. — „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" 1893., I., str. 95, sl. 131 i 136.

[2]) Vidi: Freiherr von Sacken, „Das Grabfeld von Hallstatt", tab. XII., sl. 10.

[3]) Vidi: „Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien", sv. XVIII., str. 229 i tab. III., sl. 8.

[4]) Vidi: „Glasnik" 1893., „Jezerine", *tab.* XXIV., sl. 15.

ima $1^3/_4$ zavojka, onda malo putašce s kratkim jezičcem na tjemenu svoje spoljašne površine, i špiralna plojka od okrugle žice s premjerom od 23 *mm*, takogjer su forme, koje su već nagjene na Glasincu.

Ja s toga mislim, da ne griješim, ako zadnjih sedam broncanih rukotvorina iz gradine kod Peći pribrojim halštatskoj perijodi.

28. Gradina Dônje Vrtoče kod Dônjeg Unca u petrovačkom kotaru.

Megju krajeve bosanske, koji najviše obiluju ostancima iz drevnih vremena, valja ubrojiti lijepu dolinu unačku, koja se prostire južno i jugozapadno od kotarske varoši Petrovca.

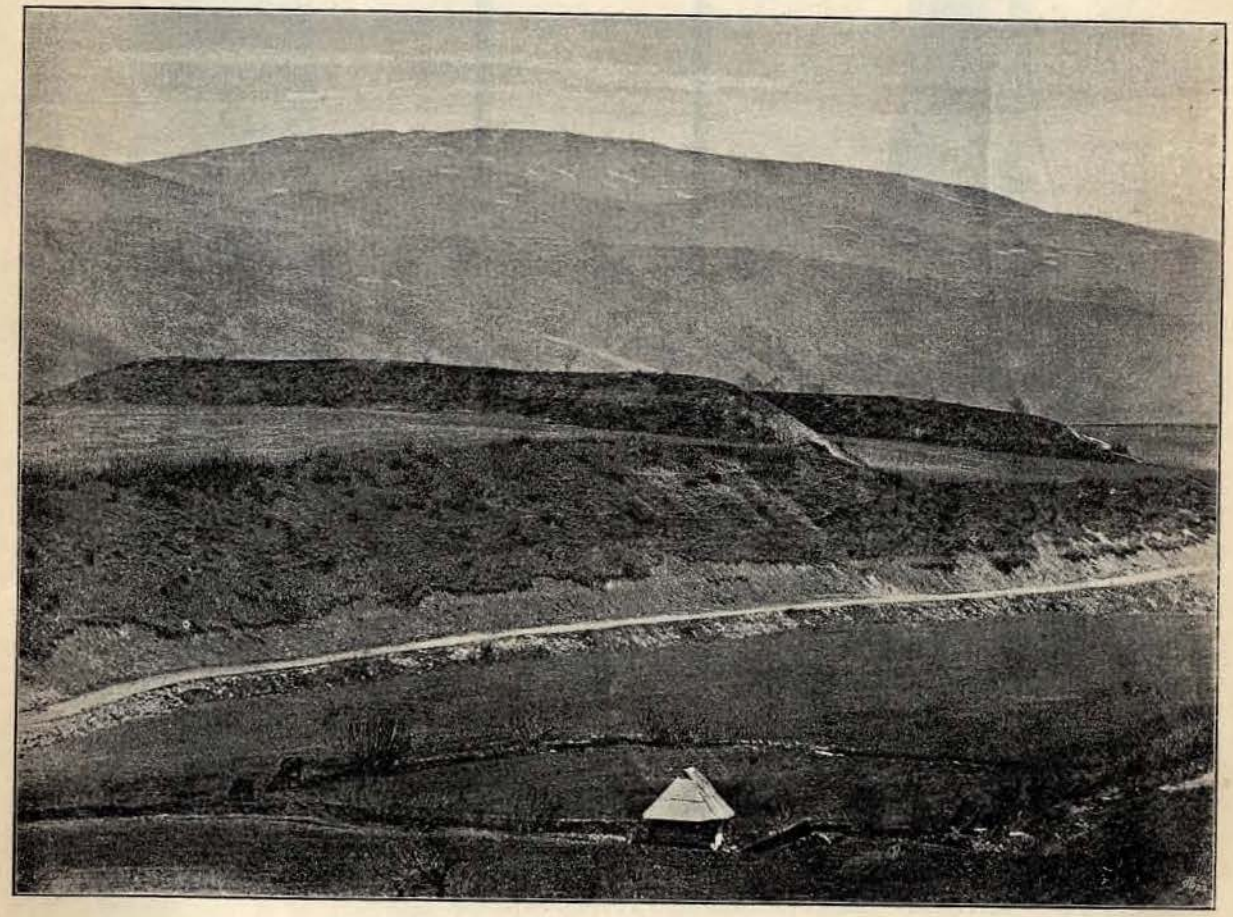

Slika 17.

Kada sam jednom prilikom posjetio tu dolinu, pokaza mi gospodin Franjo Topić, tada upravitelj tamošnje ispostave, jedan brežuljak u selu

Dônje Vrtoče, koji se uzdiže na lijevoj obali Unca gotovo nasred doline, i kome su na sjeverozapadnom ogranku dva paralelna nasipa.

Razgledanjem toga brežuljka našlo se, da je na njemu nekoć bila prehistorička naseobina, kojoj je pogled sa zapadne strane predočen u *slici 17.*, a tlocrt i presjek u *slici 18.*

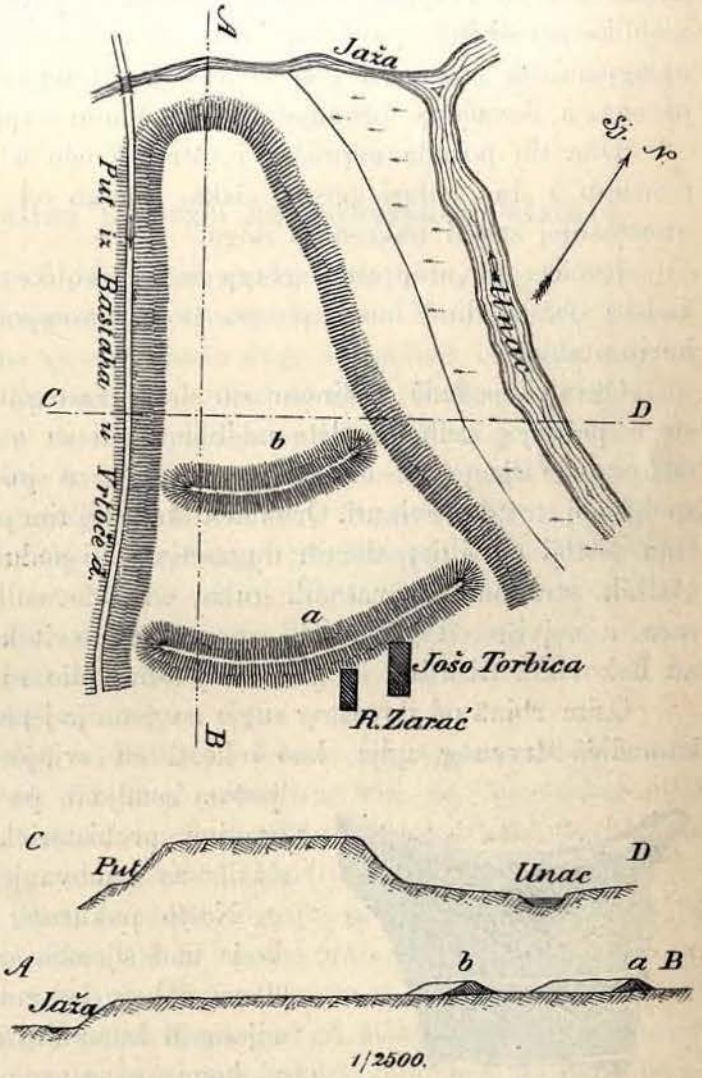

Slika 18.

Brežuljak ima ravan platô, koji prama istoku po malo prelazi u ravninu, te se na sjeveroistočnoj, sjeverozapadnoj i jugozapadnoj strani na 16 *m* od prilike strmo spušta u polje. Na jugoistočnoj strani, gdje se ravno zemljište zaravanka produžuje, prostiru se od jednog okrajka do drugog ponešto prama spoljašnoj strani izbočeni nasipi *a* i *b*, a megju njihovim krajevima i okomitim ostrminama ostaje otvoren uzak prolaz. Prirodni je materijal brežuljka neogeni tercijarni lapor, te su oba nasipa podignuta od takog lapora, izmiješana zemljom. Spoljašni od njih *a*, dug je 129 *m*, spram spoljašne strane visok 3·7 *m*, a spram unutrašnje 4·6 *m*. Unutrašnji je nasip *b* nasuprot 76 *m* dug, prama spoljašnoj strani visok je 4·5 *m*, a prama unutrašnoj 5·2 *m*. Razmak obaju nasipa od šljemena do šljemena iznosi 57 *m*.

Nutarnji zaravanak, što ga zagragjuju ta dva nasipa, ima od šljemena nasipa *b* pa do okrajka sjeverozapadne ostrmine dužinu od 121 *m* i prosječnu širinu od 53 *m*.

Materijal nasipa ispremiješan je množinom rbina od ilovastog sugja, kojih je tušta i tama rasuta kako po cijelom zaravanku, tako naročito i po ostrminama brežuljka.

Te ilovaste rbine pokazuju obični tip rbinâ u našim nasutim gradinama, sve su gragjene prostom rukom, a potječu od sugja najrazličitijih i oblika i veličine, površina im je stranom ostavljena sirova, stranom je uglagjena, te su crvene, sive, smegje ili zagasite. One su nadalje slabo pečene, a ilovača je promiješana množinom vapnenih zrnaca.

Dna tih posuda naprečac i oštro skreću u bokove trbušine, a megju trbušinu i dno zalazi posve niska, rijetko od 1 *cm* viša i kadšto prama unutrašnjoj strani nakrenuta noga.

Ručice su nespretno gragjene, svekolike imaju okruglast presjek, kadšto duž sredine imaju povor, te su nasagjene koje vertikalno, a koje horizontalno.

Okrajci posudâ većinom su slabo rastegnuti ili usko previnuti, te su u potonjoj prilici kadšto udebljani, ili su s polja narovašeni utiscima od prsta. Rjegje su okrajci uspravljeni, a još rjegje na široko prama spoljašnoj strani previnuti. Ornamentika je na tim posudama posve primitivna. Ona sastoji od guka, sličnih dugmetima, ili podužih horizontalnih, stranom glatkih, stranom narovašenih guka, od oblučastih ili potkovi sličnih rebaraca, a najviše od glatkih ili narovašenih svitaka. Zaparanih ornamenata na bokovima trbušine ili grlića nijesam vidio ni na kojoj rbini.

Osim rbinâ od ilovastog sugja nagjeno je i pečenog ilovastog grumenja, komadićâ drvenog uglja, kao i kosti od svinjčeta i konja megju pepeljastom zemljom, pa ja s toga mislim, da je ta gradina prehističkim žiteljima ove doline služila za stanovanje.

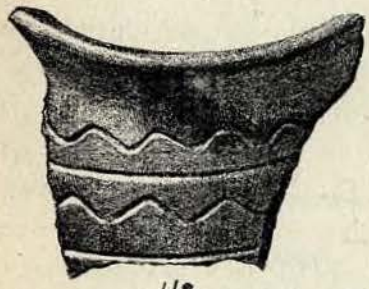

1/2

Slika 19.

Nešto pokusnog prekopavanja iznijelo je, da je nad šljemenima obaju nasipa tekao oko 60 *cm* debeo, betonu sličnim mazom, bez primiješanih komadića cigla, uzidan kamenit zid, od koga su se samo očuvali temelji.

Osim toga našao sam na zaravanku te gradine u *slici 19.* prikazanu ilovastu rbinu, po svoj prilici od rimske posude.

Gragjena je na točilo, zagasito-siva, dobro pečena i od finijeg materijala načinjena. Ispod rastegnutog okrajka teče uokolo jednostavna valovita linija, ispod nje su dvije práve brazde, a megju ovima opet jednostavna valovita linija.

Sjeverozapadno od Dônjih Vrtoča otvorio je gospodin Topić u blizim Bastašima sveden rimski grob, a jugoistočno otuda u Drvaru našao je ostanke rimske naseobine i različite rimske grobove. Sasvim blizu jugoistočno od Vrtočâ stoji nadalje miljokaz[1]) rimske ceste Rastello di Grab — Petrovac, koja je ovdje poprijeko sjekla unački dô, pa ja za to mislim, da je gradina u Dônjim Vrtočima u kasnije doba zapremljena po Rimljanima za zaštitu njihove naseobine kod Drvara i njihove ceste, koja je onuda prolazila.

29. Rimska razvalina Biograci na Mostarskom blatu.

Kad iz Mostara polazeći prijegjemo preko kose brda, koja se zapadno oda nj prostire, onda dolazimo u prostranu kotlinu Mostarsko blato, koja je od jugoistoka prama sjeverozapadu duga od prilike 12 *km*, a najviša mu je širina oko $3^1/_2$ *km*. Kao većina kotlinâ u našim krševitim krajevima, tako je i Mostarsko blato zimi poplavljeno, ali u kasnije proljeće do jedne bare u najjužnijem mu kraju, koja se zove Lokve, sasvim presuši, te daje vanredno plodno zemljište za oranice i livade. Zbog toga je ta dolina samo po svojim povišim okrajcima i po obroncima okolišnih brda naseljena.

Slične su prilike onuda valjda bile i u vrijeme rimskog gospodstva, pa i zbilja uz krajeve Mostarskog blata na više mjesta nahodimo ostanke nekadašnje naseobe po Rimljanima.

Tako sam nedaleko od zvatićke vodenice na jugozapadnoj strani nove kotarske ceste pred Biskupovim hanom na sjeveroistočnom kraju Mostarskog blata našao temeljne zidove rimske neke zgrade uz mnoštvo onuda rasutih fragmenata zida i krovnog crijepa.

Na sjevernom kraju Blata nadalje vigjaju se kod sela Knežpolja u šumi Vardi temeljni zidovi male neke pravokutne gragjevine od lomljenog kamena s rasutom onuda tesanom sedrom. Ukraj razvaline leži čitav poklopac od sarkofaga i jedan fragmenat od takoga, oba sa zabatima. Kako mi rekoše, bilo je ovuda prije više takih poklopaca od sarkofaga, ali su žitelji onoga kraja od njih načinili krstove za grobove, svakako je u šumi Vardi nekoć bilo rimsko grobište, a ona razvalina biće da potječe od grobnice.

To mnijenje izlazi tim vjerojatnije, što nedaleko odonud u istoj šumi ima grupa od 265 starobosanskih nadgrobnih kamenova, te je to mjesto očevidno i u srednjem vijeku bilo grobište.

---

[1]) Ballif: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", str. 13.

Ali najzanimljivija je za nas rimska razvalina Gradina na jugozapadnom kraju Blata kod sela Biogradaca, gdje je po Petru Bakuli[1]) *„arcis rudera magnificentiam operis antiqui et praegrandis indicant“*, i gdje dr. M. Hoernes[2]) spominje prilično održanu razvalinu stare gradine.

Na jednom sa svih strana osamljenom brdu na sjeverozapadu od kuće Marušićevc u Biogracima uzdiže se strma glavica, pružena od juga prama sjeveru, za 8—10 *m* nad brdskim povorom, kojoj je prilično ravni platô dug 80 *m* pri najvišoj širini od 42 *m* i nosi dotičnu razvalinu, *slika 20.*

Kako pristranci glavice, tako i zaravanak gradine zasut je rbinama od ilovastog, rukom gragjenog sugja, tipa iz gradina po našim krajevima, a na južnom kraju zaravanka jasno se vigjaju ostanci gromile, koju su razrovali kopači blaga. Nasipa više nema, te su valjda razvaljeni, kada je zidan kasniji rimski bedem, i da se uštedi prostora.

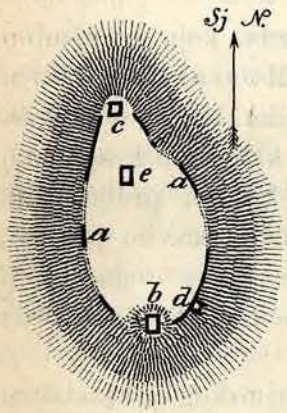

1/2500
Slika 20.

Nema pak sumnje, da je na gradini bila prehistorička naseobina, koju su Rimljani kao i na mnogim drugim mjestima u Bosni u Hercegovini zauzeli, pošto su osvojili zemlju.

Rimska utvrda biogradačka sastoji od bedema *a*, koji je svud unaokolo uz krajeve opasao platô, a uzidan je od lomljenog kamena mazom, u kome su zamiješani komadići opeke; taj je zid debeo 70 *cm*, a mjestimice je očuvan još do 60 *cm* visine. Taj je bedem na južnoj i sjevernoj strani bio utvrgjen po jednom pravokutnom kulom, a na jugoistočnoj strani bastijom.

Južna kula *b*, koja je bila uzidana u nekadašnju gromilu i koja je raskopana prigodom gore spomenutog kopanja blaga, imala je od istoka prama zapadu 3 *m* spoljašne širine pri sjeverojužnoj spoljašnoj dužini od 5·5 *m*.

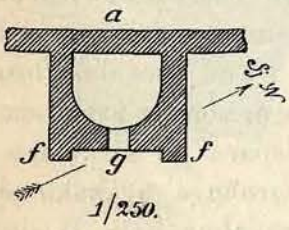

1/250.
Slika 21.

Sjeverna je kula *c* kvadratična gragjevina, kojoj je stranica duga 3 *m*, a zidovi su ostali još za 2 *m*.

Bastija *d* na jugoistočnoj strani, *slika 21.*, sasvim je izašla iz bedema, spolja je pravokutna, iznutra pak polukrugla sa 3 *m* unutrašnje dužine prema pravcu zida i 2·5 *m* unutrašnje širine u sredini.

Oba ugla bastije imaju prama spoljašnoj strani potporne stupove *f*, duge 30 *cm*, a izmegju ovih stupova vode vratašca *g*, široka 70 *cm*, na dvor.

---

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina.“ Spljet 1867., str. 76.

[2]) „Sitzungsbericht der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien“ 1880., knj. 97. „Alterthümer der Hercegovina“, str. 573.

U nutrašnjosti utvrde vigjaju se temelji pravokutne zgrade *e*, iznutra 3 *m* široke i 5 *m* dugačke. Osim toga vigjaju se tamo amo po zaravanku rasute hrpe kamenja, uz koje je djelomice prionuo klak, te valjda označuju ona mjesta, gdje su nekoć stajale zgrade.

Svi su zidovi rečenih zgrada oko 70 *cm* debeli, a uzidani od lomljena kamena s primješanim zrncima opeke.

Ako bi u ostalom još ostala sumnja o tome, da li biogradačka razvalina potječe od rimske gragjevine, ili ne, to će je raspršiti množina rbinâ od crvenog rimskog ilovastog sugja, a naročito množina ostanaka od zidne rimske opeke i krovnog crijepa, što je posula svu površinu utvrde.

Kako mi je kasnije pripovjedio gospodin nadcestar Paravan iz Mostara, prostire se sjeverozapadnim dijelom Mostarskog blata, pravcem od Biogradaca prama Knežpolju poravnjen i kamenitim pločama obložen put, koji on rimskim smatra. Ako je taj nazor osnovan, onda bismo tu imali ostanke rimske ceste, koja je valjda iz doline Trebižata preko rimske štacije u Čitluku na Brotnjem polju[1]), pa pokraj utvrde Biogradaca vodila na Vardar-planinu i dalje na Rakitno polje[2]).

30. Gromile kod Pologa na Mostarskom blatu.

Po pristrancima gorskih kosa, koje su opkolile dolinu Mostarskog blata ima velika množina kamenitih gromila, koje imaju najraznoličnije dimenzije.

Tako sam duž ceste Mostar-Ljubuški na jugoistočnom kraju Blata od Varde ili Pašića hana prama jugu do preko Čula nabrojio oko 60, većinom manjih gromila. Na jugozapadnom kraju te doline ima kod Selišta 11 manjih, kod Biogradaca zapadno od tamošnje razvaljene rimske gradine jedna vrlo velika, a u Uzarićima kod mjesta jedna velika i osam manjih, onda nad grobljem Šarampovim jedna velika gromila.

Na jugozapadnom kraju Blata nad selom Knežpoljem dvije su velike gromile Varda i Bijela gromila, a u prostranom šipragu na jugu toga sela ima od prilike 100 gromila razne veličine.

Ali najviše nalazimo gromilâ po pristrancima sjeveroistočnog kraja od Dobrića preko Markića i Megjina prama Miljkovićima, i to visoko gore do Pologa, gdje ih ima više stotina, pa gdjekoji obronak, kao kod Markića gotovo sasvim prekriše. Sve su gromile bez izuzetka nasute od prikupljenih kamenica, pa nam to najpouzdanije jamči, da su gorske kose od kredastog vapna u ovim krajevima već u drevno doba morale biti krševite.

[1]) Vidi: „Glasnik“ 1892., str. 121 i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1894., II., str. 57 i d.

[2]) Vidi: „Glasnik“ 1891., str. 413 i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1893., I., str. 169 i d.

Prigodom jednom, kada sam obilazio Mostarsko blato god. 1892., odlučih, da pokušaja radi raskopam jednu od množine tamošnjih gromila, da se tako dostanem kakih znakova, po kojima bih im mogao odrediti doba. Pošto je megjutim prigodom tadašnje gradnje ceste od Mostara prama sjeveroistočnom kraju Blata od prilike šest gromila na sjeveroistočnom kraju toga polja raskopano, pa su samo nagjeni kameniti sanduci i kosturi bez ikakih priloga, dok je u drugu ruku godine 1891. u jednoj gromili kod visokog mjesta Pologa nagjen broncani kelt i lijep broncani nož iz broncanog doba, koje sam imao prilike vidjeti u jednoj privatnoj zbirci, riješih se, da za svoj pokušaj odaberem jednu gromilu blizu kuća mjesta Pologa. Već pri uzlazu prama rečenom selu nagjoh šiprag po tamošnjim obroncima svuda zasut gromilama razne veličine, pa ih po pristrancima oko Blata mora biti neizmjerna množina.

Malo selo Polog leži u jednome naboru gorskog pristranka, a tle mu čini obragjenu, usku oazu u prostranom krševitom kraju one okolice. Blizu sela ima 12 većih uz nekoliko manjih gromila, te ja za svoje ispitivanje izabrah jednu gromilu srednje veličine od 14 *m* u premjeru i 3 *m* visine. Posvemašnje prekopavanje ove gromile, kojoj presjek prikazuje *slika 22.*, iznijelo je ovaj rezultat: Na dnu bilo je neravno zemljište poravnjeno tavanom kamena, koji je na nižoj južnoj strani dostigao od prilike 1·2 *m* visine. Na toj kamenitoj podlozi bila je u sjevernoj polovici koncentrički prama premjeru gromile ponešto ugnuta, na polukrug podignuta suhozidina *a*, visoka od prilike 90 *cm* sa 8 *m* u premjeru i više od jednog metra debljine od izabranog za zidanje nešto podesnijeg prikupljenog kamenja. Na zapadnoj strani nagjen je u tom kamenitom krugu još jedan kratak komad druge, takogjer na luk izvedene suhozidine *b*.

U južnoj polovici brežuljka nagjena su u opisanom dônjem tavanu kamenja uzidana tri pravokutna kamenita sanduka razne veličine i raznog pravca, koji su sastojali od neobragjenih kamenitih ploča od 5 *cm* do 10 *cm* debljine.

Prvi od tih sanduka, na slici sa brojem I. označen, bio je dužom svojom stranom obrnut prama z.-z.-sj., iznutra 100 *cm* dug, 42 *cm* širok i 50 *cm* dubok. Bio je preklopljen kamenitim pločama, ali na dnu nije bilo ploče. Djelomice šupalj imao je u sebi samo sitnih kamenica, zemlje i nešto kosti od posve malih životinja, valjda glodavaca, koji su valjda istom kasnije dospjeli unutra, ali ni traga ljudskim kostima.

Kameniti sanduk br. II. bio je posve jednako konštruiran, kao rečeni, ali je dugom stranom bio okrenut prama sjeveroistoku. Iznutra je bio dug 70 *cm*, širok 35 *cm*, a dubok 30 *cm*. Osim zemlje bilo je u njemu samo nekoliko malih, smegjih i posve rastrošenih komada ljudskih kosti i nekoliko

sasma prostih, neurijeđenih ilovastih rbina malog jednog, 6—7 *cm* visokog vrča s ručicama.

Megju objema nagjen je kameniti sanduk, broj III., kome su duge strane imale pravac od istoka prama zapadu. Bio je iznutra dug 77 *cm*, širok 40 *cm* i dubok 40 *cm*, ali je osim poklopca imao i na dnu ploču. Unutri bilo je samo nešto zemlje, u kojoj su se mogli razabrati mali komadići posve rastrošenih ljudskih kosti.

Pred polukružnom suhozidinom u sjevernoj polovici gromile bilo je na spoljašnjoj strani nagomilano ovećih šuljeva, a onda je nad sanducima

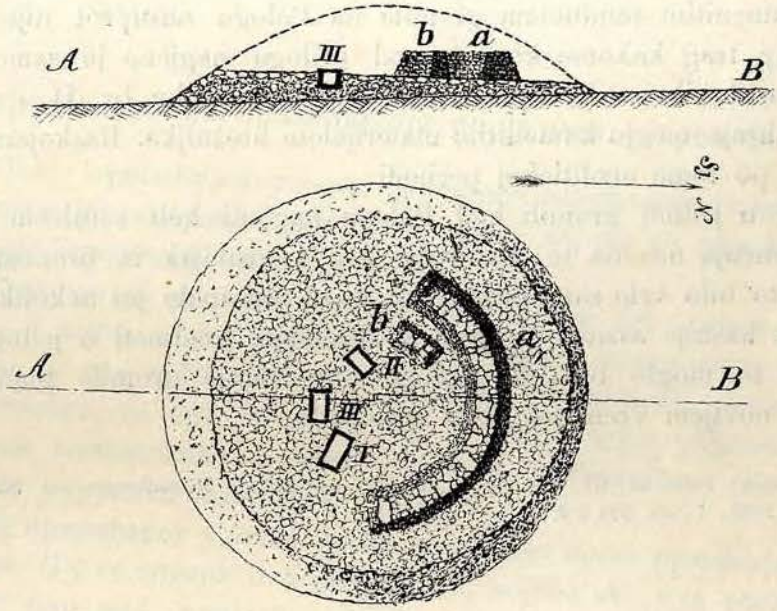

1/250.

Slika 22.

i nad zidinama nasuta glavica gromile od nabacanog bez reda ovećeg prikupljenog kamenja do težine od jedne metričke cente.

Inače je kopanjem nagjen samo razlomljen brus od dioritičkog kamena, dakle takog, kakog nema u onom kraju, koji je dosta duboko ležao megju materijalom gromile.

Po tome, što rekoh, očevidno je raskopana gromila bila grob, u kome su valjda bile sahranjene tri lešine. Jer u dva ona kamenita sanduka u istinu su nagjeni ostanci kostura, ali tako rastrošeni, da nam se ne treba čuditi, što u trećem već ništa više od njih nije preostalo.

Nego su dimenzije tih kamenitih sanduka vrlo malene, jer je najveći od njih iznutra mjerio 100:42:50 *cm*, a najmanji 70:35:30 *cm*. To su tolišni prostori, da tu lešina odrasla čovjeka nije mogla ni čućeći stati.

Moramo dakle suditi, da su u toj gromili ili sahranjene bile dječije lešine, čime bi se i to rastumačilo, što nema priloga, ili da su odrasli ljudi ovdje sahranjivani tek iza maceracije, bilo prirodne ili umjetne i iza razloženja kostura.

Kustos Fiala pretražio je kod Crvenog grma u kotaru ljubuškom sličan grob sa sandukom u gromili[1]).

Ali je tamo sanduk bio dug 100 *cm* i dubok 60 *cm*, tako da se je ondje, za nevolju mogla lešina čučeći smjestiti. Po nagjenoj prevlaci od broncane patine na lubanji mogao je nadalje Fiala pouzdano suditi, da su uz lešinu bili broncani prilozi.

U kamenitim sanducima gromile na Pologu nasuprot nije se našao ni najmanji trag kakome kovu, a od priloga nagjeno je samo nekoliko malih, prostih, ilovastih rbina u kamenitom sanduku br. II. i onda brus iz tugjeg kraja megju kamenitim materijalom brežuljka. Raskopana gromila pripadaće po tome neolitičkoj perijodi.

Nego u jednoj gromili kod Pologa nagjeni kelt s tulcem i nož od bronca upućuje nas na to, da ovdje ima i grobišta iz broncanog doba, pa bi za to bilo vrlo zanimljivo, kad bi se raskopalo još nekoliko gromila, Kako sam kasnije saznao, nagjeni su broncani predmeti u jednoj gromili, pa bi za to moglo biti, da mnoge one manje gromile toga područja pripadaju novijem vremenu nego veće.

---

[1]) „Glasnik“ 1889., sv. III., str. 90 i d, i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ 1893., I., str. 324 i d.

Из старих рукописа.

Приопћио

др. Ћиро Трухелка.

I.

Наредбе против празновјерја по једном старом номоканону.

Овдје приопћујем уломак из старог номоканона, који ће етнолога занимати, јер садржаје наредбе и казне, којима се православна црква за разне празновјерице пријети.

Рукопис је у малој осмини на хартији без датума и напомене писца. У истој књизи привезан је при крају молитвеник много млађи, а писан у год. 1731. Језик и рукопис номоканона много је старији од потоњега, те бих га најкасније у XVII. вијек уврстио. По неким језичним осебностима судећи, писан је номоканон у Босни, гдје је и нађен у рукама познатога „писара“.

Из приопћеног уломка сазнајемо за неке врсте празновјерја старијег времена. Ту се говори о чаровањих, којима се „уда раслабе“, „дуга болест“ или ина „вријед“ добавља, да човјеку живот постаје „нежитељним“. Даље се говори о отравам, којим се човјек отрављује, да умом шене те да пострадали радије смрт жели. Прорицања казују вражјом помоћи будућност.

Цијело поглавље ради о вухвих и о вухвованьу (о магици). Ту се вели, како се гатајући муж и жена раздвајају, како се восак и олово сальева. Спомињу се циганке, гатања јечменим зрном и бобом, „хранитељне“ траве, које се као аманет носе, да одврате зло и уроке. Из тог поглавља сазнајемо, да у дјелокруг „вухва“ пада разгонити облаке, гатање по родословљу (хороскоп), метнословљу и опојасања, да би у њедрима змију носали, а на очи и уши метали за здравље змијину кожицу.

Ако би се дао хљеб осveћен на велики четвртак коме да изједе, открила би се украдена ствар.

Рукопис спомиње такођер, да би вукодлака сажегли и њиме се кадили, али не спомиње у коју сврху.

За сваку ту празновјерицу диктира номоканон примјерену казну, која се темељи на разним цитатима, већином апокрифним.

Рукопис, из којега црпем приопћени уломак, није потпун. На почетку и на крају нестало је подоста листова, па и у самом тексту нема цијелог низа поглавља од 21 до 80.

Ѡ ЧАРОВАНЫ.

Чаровницы си соуть, иже не гл҃ы дв҃дъскїе ѱалмы поюще м҃ничъска имена въспоминающе и самїе прѣт҃їе бц҃е, и сими еже ѿ вѣсовь сълагають чарованїа.

Чарованїа оубо бѣсовь злотворны҃ имоуть призиванїа о кр҃ть гроба обавлаема ꙗко же раслабити оуды коего или житїемъ възлещи и нежително емꙋ быти житїе. снуе и чарованїа прѣ имѣноваше се ѿ иже на҃гробни въплꙗ и плача. чарованїе оубо е҃ еже ѡбаванїемъ и призиванїемь бѣсовь сътворити нѣкое дѣло каково оубо на врѣдь инѣмь ꙗко се на раслаблїенїе оудовъ и на дълготꙋ болѣзны или инъ врѣдь въсе жителное възлежанїе і на ина пѡ҃бна.

Ѡ ТРАВА҃.

Ѡ трава҃ же е҃, еже напоены съмрътоносними оустроити нѣчто сн(а҃)ѣно и ѡтравити чл҃ка или ѿ разꙋма изводити и желателнꙋю твореть съмртъ стра҃жꙋщомꙋ. аще кога възникнеть или приличними чл҃кꙋ или любовны҃ р҃аиног да бываема низꙋмлꙗють и тако оуготовлꙗють вь лѣпотꙋ[1]) же си съ оубыцами равно запрѣщають се, ꙗко҃ гл҃іет великы василїе: иже чарованїе или ѡтравꙋ исповѣдꙋе оубїици лѣто исповѣсть ідолослоужители бы҃ гл҃іеть правило таковїе, си р҃ѣ, иже призиванїа бѣсово҃ творить чарованїа нѣка и ѿ т҃ѣ ищꙋт помощь, чародѣꙗ и влъшъства творещи҃ ідолослоужителꙗ наре҃.

Ѡ ПРОРИЦАНЇИ.

Прорицателїе же гл҃ютсе, иже бѣсово҃ себѣ възложите и т҃ѣ наказованими чрезъ некаа знаменїа покоушаютсе выдѣти боудꙋща, зароуга игралище на вр҃ѣ простеиши҃ влекꙋть или ѡблакы разгонет или подають хранителна или ризикь(!) ищастїе и р҃ословїе вѣроують, ꙗко ѡвь оубо въ дн҃ь благ҃ь, ꙗко ѡв въ дн҃ь зл҃ь роди се, или метнословїе или опоꙗсанїа си р҃ѣ каноуры и шлъкы на главꙋ и навїю възлагають ꙗко недоугы ѿгонити и оурокы блѣдословѣть,

---

[1]) Decor.

или ѕмїю ѡбносеть въ недра҃ и на очїю и оусте҃ своихь привлачеть сы҃ кожици, ꙗко за зр҃авїе негдѣ не пщоують, или оу серези въ великы четвр҃ь свои҃ дѣтемь твореть, или дв҃скїе ѱалмы и имена м҃ничъска поминающе навїю[1]) вѣщають, или характирь, и҃ хартїю съдржещꙋ мл҃твꙋ не жита, или бабы призивають, на главоболїе или сплины сечеть, или на болѣзны и недоугы прѣвезанїа твореть и оуже призивающе бл҃аготворенїе бѣсы, въ помощь и зр҃авїе имь или ѕвѣремь и моужꙋ и жене прѣвезанїа изволꙗють, или дꙋхапитлива имоущимь вѣроующе, или ино влъшвьство възвѣщаеть изгнбше е҃ или чародѣанїе за инꙋ нѣкоую немощь и за боурꙋ чароують или ино что ѿ сыцеви҃ твореще, ѕ҃ (6) лѣть запрѣщенїе прїемлють да непричестетсе, осщ҃ение же низлагаеть и паче въ лѣпотꙋ си р҃ѣ по васакои прав҃ѣ занїеже въса сїа ѿ бѣсовь дѣиствꙋема съвръшают се. гл҃їет бо ст҃ы іѡ҃ злаꙋ҃сть ꙗко аще і ст҃їе троице име гл҃іетсе на сицевы҃ аще и ст҃їи҃ боудꙋть призиванїа аще и знаменїе крстное наводитсе, бѣжати до҃ить сицевы҃ и ѿвращатиее: низлагают же се множицею и сщ҃ници на саборе. хлѣбь великаго четвр҃ь давше некоимь ꙗсти, даже оукрадена ѡбрѣщꙋтсе ѿ еже неоудо..е сего пожрети.

Ѡ ВЛЪХВОВАНЇИ.

Влъхви[2]) оубо соуть иже бѣсы бл҃готворнїе, негли призивающе къ бл҃го нѣкоего съставлїенїю. аще и скврьно оубыце соуть въси и прѣлъстници[3]) произволїенїемь. аще кои ходеть къ влъхв҃о и влъхвꙋють, си р҃ѣ вражають, или ѕвѣзд҃словеть, или чарають влъкы, или моужа и женꙋ, да не съходѣтсе, и҃ да навикнꙋть что ѿ них же невѣдеть ꙗко да вьсакь излїеть имь влъховь восакъ или ѡлово: лѣт ѕ҃ (6) да непричеститсе по ѯ҃ правилꙋ иже въ трꙋле и по п҃ (80) великаго василїа.

Сщ҃еник же сїа творен ѿ ноудь да извръжетсе.

Єли кы влъхвꙋють съ циганками, и єлици приводеть влъхва вь до҃ свои и чароують имь, аще негдо болн҃ь е҃, или ино что: лѣть е҃ (5) да непричеститсе по к҃д (24) правилꙋ агкїрскаго ст҃го събора и по ѯ҃ (60) правилꙋ ѕ҃ (6) събора, и҃ въ троулѣ, таковы ѕ҃ (6) лѣть запрѣщаеть; осщ҃ениеже низлагаеть. и аще хощети ищи сказанїе семꙋ широчаишее въ зонарѣ.

Також҃е и єчменимь зрьномь или бобомь влъхвꙋющи, лѣть ѕ҃ (6) да не причеститсе по а҃ (1) главе м҃ (40) стихїа въ матѳеи.

Також҃е и єлици носеть хранителна[4]) ѿ ѡтравь, или что ѿ сыцеви҃[5]) или навезанїа на дѣти или на животна сы възлагають за оурокы, лѣть ѕ҃ (6) да непричеститсе по правилꙋ, иже въ троулѣ. а иже призиваеть влъхвы, да сътвореть чары на вр҃ѣ ин҃ѣ чл҃кь и съ, ꙗко҃ и ѡнь, запрѣщаетсе, си р҃ѣ лѣть

---

[1]) навїꙗ, нека врста Вила. [2]) Magus. [3]) Варалице. [4]) Хранити = очувати, бранити. [5]) Таквих.

к҃ (20), ѩко колѥю оубыви по ѯ҃ (60) правꙋ великаго васили҆а и по о҃в-мꙋ (72), матꙋ҆еи же въ а҃ (1) главе м҃ (40) стихі҆а гл҃еть.

Ѩко иже мачкы і ины ѕвѣре нниже некы ѕщени҆ съ еу҃лі҆емь дрѣвꙋ съвезан и кроугокне ѡбращает се занекі҆е выни съ ѱалми дв҃кы а кі҆е изврьжень кн҃ нъ и ст҃ы иконамь при҆деще жены и ѿ сн҃ крѣпеще се прорицати бꙋщаа ѩкоже дꙋхь имоущи, томоуже пѡкають запрѣщенію.

Обаче иже единою прѣлъстикще се тъже ѿ злаго прѣставше мънѥ запрѣщени бꙋть. томꙋже запрѣщенію попадають, иже гл҃емі҆е воурколакы[1]) съжигающе и ѿ ни҆ кадетсе ѕ҃ (6) лѣть да непричестсе.

Такоже и елици мещꙋть дѣтища своа на разпоутіа да кртить его ѡбрѣти и зла ради да живо бꙋть ѩкоже бедословеть. аще же ѡбрѣщеть его тоурчнь, аще кртить сщеникь отроче съ тоурчиномь ѩко съ коумꙋ, да изврьжетсе по м҃ѕ (46) правиль ст҃ы апль.

Въ трѣтеи же главе е҃ (5) стихі҆а матꙋ҆ии гл҃еть ѿ вѣрны послѣдꙋюще еллінскымь обычаꙋ и плѣсанія на краце или на оулица творещи, или роусалскы, или гласомь птичъскы вѣроующе, или оусрѣтеніемь чл҃кь, или истезаніамь, въннимають или огніепаленіа на стагна, ѩкоже творахꙋ еллінны дрѣвлѥ анны ѩкоже выди дѣты сі҆е творет въ навѣріа празнічка по некоемꙋ ѡбычаю дрѣвніемꙋ, или званіе еже творет неціи въ дн҃ь възненія, да ѿ ѡного шъстві҆е свое размотреть, или въ ризы[2]) женскі҆е моужі҆е ѡблачетсе или жены въ мꙋжаскі҆е или наличникы, ѩкоже въ страна латинскіи зле ѡбыкоше твори тъмьже сі҆а творещи въ разꙋме, сщенік же оуко изврьженію, лю҆же ѿлоученію прѣдають. такоже и по ѯ҃ѕ (66) правилꙋ.

II.

Рукописна кроника из почетка XVI. вијека.

Наш земаљски музеј посједује стари рукопис, такозвану литургију, а на крају исте књиге привезана су два поглавља: сказаніе ѿ книга моѵсеискый повѣсть, које садржаје у кратко на пет страна велике осмине извадак из повијести старога завјета и кронику на дванаест стана под насловом: сказаніе сѹщіимь ѿ адама до дн҃ьшнаго врѣмене.

И литургија и та два „сказанија“ писана су лијепим писмом на хартији. Писцу нијесам могао наићи нигдје у тексту у траг. „Литургији“ додато је на крају другом руком приписана нота, која нам бар у неколико, даје гласа о том рукопису: ✠ да се зна како пріиде проигꙋмен

---

[1]) Вукодлак. [2]) Хаљине. Тај се пасус односи на крабуљне (маскиране) плесове.

кѵ҇р герасиⷨ҇ къ с҇тѣ҇ишемꙋ митроⷫ҇литꙋ скоⷫ҇'скомꙋ кѵ҇р ѳеофана и приложи митроⷫ҇лиⷮ҇ сїю книгꙋ г҇лемꙋ литꙋргїа въ манастиⷬ҇ в ꙋвацъ и поⷫ҇иса се лѣто битїа ҂зр҇ч мⷭ҇ца маїа є҇ въ граⷣ скопꙋю.

Књигу дакле даровао је скопљански митрополит Теофан игуману увачког манастира Герасиму у год. 1690.

Та нота касније је додана него ли је рикопис писан. У нашој кроници, која је осим задње стране, на којој је одерано пола листа тако, да се само прва четвртина од завршних 20 редака сачувала, описују се догођаји до 1510., дакле је она у то доба или годину, двије ли касње написана.

Можда можемо из тога, што се у кроници, која иначе само најважнија хисторичка факта набраја, у два случаја спомиње и једно неважно мјесто наслутити, да је писац баш ондје живио. То је мјесто манастир Сарандапор, који у години 1463. цар Мехмед обиђе, и у ком је год. 1489. умр'о игуман Арсеније. Једанпут је то мјесто у тексту особито одликовано, јер се чак и на маргини забиљежило. О том манастиру знали смо из Шафарикових љетописа српских (стр. 60.), да је био „светому отцу Јоакиму“ посвећен, а сазидан или бар поновљен од краља Милутина. Из нашега рукописа сазнајемо да је Сарандапор био на Кривој Ријеци.

Литургија имаде на више мјеста на маргини биљежака из новијега времена, већином приватни записци посједника те књиге. Ми ћемо само једну на почетку споменути, која је раздијељена на девет листова рукописа а гласи: да се зна када се расꙋ треблеса и тꙋ бии кавге и погибе тꙋрака више шт девеⷮ҇т и мала (иметка) за ииадꙋ кеса и треблаши нима ꙋзеше два диела земле и млини. сꙋ ꙋ свемꙋ година попꙋ ристꙋ трисе(т) и седам (и) полꙋ и ние било све рꙋдине есꙋ полана и праптни долови ҂аѱне (1755).

СКАЗАНЇЕ СОУЩЇИМЬ ѾТ АДАМА, ДО ДН҇ЬШНЯГО ВРѢМЕНЕ:

Адамь роди сиѳа. сиѳь роди еншса. еншсь каинана. каинань малеила. малеиль іареда. іаредь еншха. еншхь маѳꙋсаала. маѳасаль ламеха. ламехь нша. нше сима. и въ дн҇и ншевы быⷭ҇ потопь. и соуть оубш ѿ адама до потопа лѣть ҂всм҇в (2242.). Симь с҇нь ншевь роди арфаѯада. арфаѯадь каинана. каинань салаꙋ. салла евера. еверь фалека. фалекь рагава. въ дн҇и фалековы раздѣли се землꙗ. прⷪ҇ семь и стльпотворенїе сътвори се. по фалцѣ рагавь роди серꙋха. серꙋхь нахшра. нахшрь ѳарꙋ. ѳара аврама. Въкоупѣ бывають лѣть ѿ адама до аврама г҇сѻз (3277.).

Авраамь роди исака. исакь іакшва. іакшвь левїа. левїи каада. каадь амвраама. амвраамь мшѷсеа прⷪ҇ка. Сь изведе люди ѿ егѷпта. соуть оубш

ѿ авраамова прѣселенїа вь землю ханаанскꙋ до исхода израилева ѿ егѵпта лѣть уѯ (530.) а ѿ скончанїа исѹса уче (595.) ѿ адама же л.[1] ,гѱо̃д (3774.)

По исусѣ же навїинѣ соудїами вь спасаше людїи, оскрьблѣемїи ѿ окрстьный иноплеменникь. Вь них же прьвѣначяльнь юуда соуди люде з (7) лѣть. по юудѣ же бы соудїа гоѳонїиль л. н (50) погоѳонилѣ же авшдь л. п (80) по авшдѣ же самагарь л. з (7) по самагарѣ же варакь и девора прорчица жена лафидшнова л. м (40). по варацѣ же гедешнь л. м (40). по гедешнѣ же авїмелехь снь его лѣть п (80). по авимелѣсѣ же ѳшла л. кг (23). по ѳшлѣ же иаирь л. кв (22). по наирѣ же ефѳае л. ѕ (6) по. ефѳае же евсевшнь л. з (7) по евсешнѣ же еглшмь л. і (10). по еглшмѣже лавдшнь л. н (8). по лавдшнѣ же самѱшн л. к (20). по самѱшнѣ же шблад людми саманїи лѣто едно. и по сихь бы безвластїе вь еврѣехь л. м (40). по том же илїи іереи облад людми л. к (20). по илїи же самꙋиль прѣемь стльство и власть дрьжавь л. л (30). бываеть оубо ѿ скончанїа исѹсова до самоуилевы сьмрьти л. хі (610). а ѿ нша и ѿ потопа лѣть ,врк (2120). ѿ адама же л. ,дтпв (4382).

по саоулѣ же црствова саоуль л. м (40). по саоулѣ же двь л. м (40). по двѣ же соломшнь снь его л. м (40). ровоамь снь его лѣть иі (18), авїа снь ровшамовь лѣть г (3), асаа лѣть ма (41). iшасафадь л. ке (25). iшарамь л. н (8). охшзїа л. а (1). гоѳолїа л. н (8). гась л. м (40). амесїа л. кѳ (29). озїа нв (52). iшадамь л. ѕі (16). ахазь л. ѕі (16). езекїа л кѳ (29). манасіи л. не (55). при семь сьздасе византїа. амшсь в (2) лѣтѣ. iшсїи л. ла (31). iшахазь г (3) мцѣ. iшакым л. аі (11). іехшнїа г (3) мцѣ. седекїа л. ді (14). сего шслѣпивь навоухоносшрь црь плѣнника вь вавѵлшнь заведе. и храмь шгнїемь зазежень бы ѿ навꙋзардана. бываюгь оубо ѿ саоула прьвааго цра еврем до плѣнїенїа юудшва навоухѡносшрм л. ѵѕ (406). а ѿ скончанїа исѹса навїинна ,ар (1100). а ѿ нша и потопа л. ,вх (2600). а ѿ адама л. ,дшов (4872).

Навоухѡносшр же поѥ же плѣнити емоу іерлмь и разорити, црствова л. ке (25). а прѣже того ѳі (19). ꙗко быти вь тѣ л. црства его мд (44). по навꙋхѡносшрѣ же црствова маршда снь его л. ві (12). валдасарь брать его л. д (4). дарїе асоуиршвь снь л. зі (17). кѵрь персѣнинь л. ла (31). кшмбись л. н (8). ефендадь и кївердїе брата и вльхва миндѣнина ршдм вьставша црствоваста н (8) мца. дарїе истапсь л. лѕ (36). ѯерѯь дарїевь снь л. к (20). ардабань мць з (7). ардаѯерѯь дльгороукы л. ма (41). ѯерѯь вторыи мца два. содїань мць з (7). дарїе любо дѣвичищь л. ѳі (19). артаѯерѯь дарїевь снь л. мв (42). артаѯерѯь нарѣнныи ихшсь л. кв (22). нарсїе л. ді (14). дарїе арсамь л. ѕ (6). его оубивь алеѯандрь македшнскыи

---

[1]) За л. читајте овдје и свугдје лѣ (= лѣть).

разори црⷭ҇тво перское, дрьжавшее въсѣ лѣть т҃ (300). и црⷭ҇твова л. в҃і (12). и мц҃ь ѕ҃ (6). сконча се вь вавѵлѡнѣ си л. л҃в (32). покори же варварскый езыкь к҃в (22). и колѣна елинска г҃і (13). въкоупѣ бывають ѿ адама до алеѯандра л. ҂ерп҃и (5188.).

По скончанїи же аѯандрѡвѣ егѵптѡ҃ и алеѯандрїею црⷭ҇твова потолѡмен лагоевь л. м҃ (40). потоломен фїладелфь л. л҃и (38). при семь евренскые сщ҃енные книгы въ еладьскыи езыкь прѣписаше се. потолѡмен евергеть л. к҃ѕ (29). потолѡмен фїлопаторь л. з҃і (17). (п)отолѡмен[1]) епїфанїе л. к҃г (23). потолѡмен фїломиторь л. л҃е (35). дроугыи евергеть л. к҃ѳ (29). птолѡмен фѹскѡ҃ л. з҃і (17). и мц҃ (ѕ҃). птолѡмен наѵ҃енныи сп҃сь[2]) л. и҃ (8). птолѡмен наѵ҃енныи новыи дїѡнисїе л. л҃ (30). клеѡпатра новааго дїѡнїсїа дъщи л. к҃в (22). въ четврьто же лѣто сеіе црⷭ҇тва прьвѣе едино начелствова гаїе іоуль кесарь л. д҃ (4) и мц҃ь з҃ (7). ѿ ніегоже и прочїи цр҃їе римсцїи кесари начеше звати се. по іоулїи црⷭ҇твова авгѹсть л н҃ѕ (56) и мц҃ь д҃ (4). вь четврьто же лѣто црⷭ҇тва своего клеѡпатрѹ оубивь и егѵпьть въсь повынѹвь. прьвѣе оубѡ низложивь птолѡменско црⷭ҇тво дрьжавшее л. с҃ч (290). и бывають оубѡ ѿ адама до начела црⷭ҇тва авгѹстова по извѣстный лѣтописцѣ л. ҂еѵ҃ни (5458).

Въ четиринадⷭ҇етое лѣто црⷭ҇тва авгоустова роди се пльтїю г҃ьн нашь іх҃ хс҃ ѿ стые бц҃е. кѵрин же сьвѣтѡ҃ велмоужїи послань бы҃ въ їоудею, ѡписанїе сътворити имѣнїемь и жителїе. ѿ адама же до въчлв҃ченїа хв҃а л. ҂еф҃ (5500).

По авгѹстѣ же црⷭ҇твова ѳиверїе сн҃ь его л. к҃в (22) и мц҃ь з҃ (7). въ петьнадⷭ҇етое же лѣто црⷭ҇тва крⷭ҇ти се г҃ь нашь іѵ҃ хс҃. и еѵ҃пско (ѹченїи) слово наѵеть. и въ ѡсмьнадесетое лѣто тогожⷣе црⷭ҇тва пострада на радиволнюю смрⷭ҇ть. соуть же ѿ адама до гн҃іа възнесенїа л. ҂ефл҃г (5533).

По ѳїверїю црⷭ҇твова гаїе л. г҃ (3) и мц҃ь ї (10), клавдїе л. г҃і (13) и мц҃ь е҃ (5), нерѡнь г҃і (13) л. и мц҃ь и҃ (8). и бѣжавь себѣ погребѣ жива. съи оуби врьхѡвные апл҃и петра и павла въ римѣ. овѡго оубѡ стрьмоглави на крⷭ҇тѣ распевь, овѡго же мъчемь оусѣкноувь. и прьвыи гоніенїе на хрⷭ҇тїаны подвиже. галвась ѳ҃ (9) мц҃ь и г҃і (13) дн҃и ѡѳѡнь мц҃е г҃ (3) и и҃ (8) дн҃и. виѳалїе лѣто едно. оуеспасїань л. ї (10). въ второе же лѣто црⷭ҇тва его бы҃ плѣніенїе іерⷭ҇лимѹ ѿ римліань. по четыри дⷭ҇етѡ҃ лѣтѣ г҃а (31) нашего іѵ҃ ха҃ възнесенїи. тіѳь двѣ л. и҃ (8) мц҃ь. доментїань е҃і (15) л. и мц҃ь а҃і (11). невра лѣто едно и мц҃ь д҃ (4). траіань ѳ҃і (19) л. и мц҃ь ѕ҃ (6). андрїань емїе л. к҃ (20) и мц҃ь а҃і (11). андѡнинь бл҃гочьстивїи л. к҃д (24). марко андонин л. ѳ҃і (19). кѡмодь л. в҃і и мц҃ь е҃ (5). пертинарѯь п҃з (87) дн҃и. іоулїань дидїе дни ѯ҃ѕ (66). севир л. з҃і (17) и мц҃ь и҃ (8). антонинь сн҃ь севирѡвь л. ѕ҃ (6) макринь л. а҃ (1) и мц҃а два. авиѳь л. г҃ (3) и мц҃е ѳ҃ (9).

---

[1]) Птоломеј Sôter. [2]) Sic!

алеѯадрь мамеи г҃і (13) л. и мц҃ь и҃ (8). маѯимин л. ѕ҃ (6). маѯимь и вавлинь л. к҃в (22) дни. гордїань л. ѕ҃ (6) фїлиппь е҃ (5) л. декїе в҃ (2) л. галь и воулѹсїань в҃ (2) л. и мц҃ь и҃ (8). емилїань д҃ (4) мц҃е. оуалерїань и галинь снь его е҃і (15) л. клавдыіе л. а҃ (1). кїнділь брат клавдїевь дн҃и з҃ (7). аврїлїань ѕ҃ (6) л. ѳакить в҃ (2) л. прѡвь и флѡрїань в҃ (2) л. и мц҃е д҃ (4). карь и каринь и ноумерїан в҃ (2) лѣтѣ. дїѡклитїань и маѯимїань иеркѹлїе к҃а (21) л. кѡнстантїе в҃ (2) л. кѡнстантінь великыи л҃а (31) л. сь и великыи црт҃вѹющіи гра҃ въ вїзантїи въ свое име ѿ рима приш҃ съза҃. вь к҃е (25) лѣто своего црт҃ва, а ѿ съза҃нїа же мира въ л. ҂еѡл҃з (5837).

При семь бы҃ и великыи въселіенскы исъборь иже въ никеи ти҃і (318) бг҃оноснїи҃ ѿц҃ь на арїа бг҃оборнааго въводещане въ тварь сн҃а бж҃їа и разсѣцающа въ сза҃нна и несъза҃нна, еже по оц҃и и сн҃ѣ и ст҃ѣмь дс҃ѣ поклоняемое единобж҃тво. соуть оубѡ ѿ г҃а нашего въчл҃вченїа до прваaго събора иже въ никеи ти҃і (318) и сконча се сыи л. ҂ѕем҃в (6542).

Великыи кон'стан'тінь остави тре҃ сн҃ѡмь своимь црт҃во кон'сте, кон'стантїнѹ и кон'стан'тїю иже црт҃воваше л. к҃д (24). таже іоулїань пони҃ пръстоупникь двѣ лѣтѣ. іоувїань л. а҃ (1) и мц҃ь и҃ (8). оуален'тїнїань г҃і (13) и оуаль брать его л. г҃ (3) гратїань л. г҃ (3), ѳеѡ҃сїе великыи ѕ҃і (16) л. при нієм'же бы҃ вторыи съборь въ кон'стан'тїнѣ градѣ р҃н (150) ст҃хь ѿц҃ь на македонїа ѧх҃обор'ца кон'стан'тіниа града. въ тварь съ водещѹ дх҃е ст҃ыи и разсѣцающѹ ничим'же мъншее семоу въ създанна и несъза҃нна сдно бож҃то. ѿстьить же вторыи съборь ѿ прваaго л. н҃в (52).

Аркадїе к҃в (22) л. ѳеѡ҃сїе малыи л҃г (33) л. при семь бы҃ третїи съборь вь ефесѣ с҃ (200) ст҃ый ѿц҃ь, на несторїа патрїар'ха кѡн'стан'тіня гра҃, еже по съставѹ съединіенїе ѿметающѹ на х҃ѣ того бж҃тва и чл҃вчста нюже яко въ истинѹ рож҃ьшѹю ба҃ двѹ бц҃ѹ никакоже гл҃ати хотещѹ ѿстоит'же ѿ втораaго събора третїи м҃а (41) л.

Маркїань а҃і (11) л. и мц҃ь е҃ (5). при семь бы҃ четвртїи съборь въ хал'кидѡнѣ ҂л҃ (630) ст҃хь ѿц҃ь на ев'ѳихїа и дїѡскора единоѵ҃ство на х҃ѣ прѣдающїи҃ злѣ. ѿстоить же четврьтїи съборь ѿ третїаго л. л҃ (30).

Лъвь великыи и҃і (18) л. лъвь малыи въноукь его л. а҃ (1). зинѡнь ѿц҃ь его л. з҃і (17). анастасїе дикѡрь л. л҃ѳ (39) иоустинь траѯь л. ѳ (9). иоустинїань великыи л. л҃ѳ (39) при нієм'же бы҃ петїи съборь въ кон'стан'тінѣ градѣ рѯ҃е (165) ст҃хь ѿц҃ь на ѳеѡ҃ра нѣкѡего и дїѡ҃ра, таж҃е несторїева моудрьствѹющи҃ и съ писан'ми оногова моч тврьж҃ающїи҃. оригена же и дидыма и евагрїа нѣкоегѡ вѣт'хыи҃ оубо соущемь баснословнааже нѣкаа въ бж҃їю црк҃ѡ привъвести начинающїи҃. ѿстоить же петїи съборь ѿ четрьтааго л. р҃в (102.)

Иоустинь малыи г҃і (13) л. ѳиверїе е҃ (5) л. маврикїе к҃ (20) л. фѡка каппадѡкь и҃ (8) л. ираклїе л҃ (30) л. кон'стан'тінь сн҃ь его л. а҃ (1).

ираклωна съ мт҃ерїю си коупно съ мардїною мц҃ь д҃ (4). кωн'ста сн҃ь кон'стантиновь въноукь же ираклїевь к҃з (27) л. при семь ꙗви се срацин'скыи лъже прор҃кь моамедь.

Кон'стан'тинь сн҃ь кон'стан'тиновь к҃з (27) л. при семь бы ѕ҃ (6) съборь въ кωн'стан'тінѣ градѣ р҃о (170) ст҃х ѿц҃ь на сер'гїа и пира и павла кон'стан'тінѡ҃ градомь начелс'твовшїи ѿмѣтающїи на х҃ѣ еже по коемоуж҃о двѣюе҃ствꙋ двѣ дѣиствѣ и двѣ хотѣнїи. ѿстоить же ѿ петааго събора шестїи л. рм҃д (149).

Ꙋстинїань сн҃ь кон'стантїновь і҃ (10) л. леωнтїе г҃ (3) л. аѱїмарь з҃ (7) л. юстинїань вторицею ѕ҃ (6) л. филипикь варданїе в҃ (2) л. ардемїе иже и анастасїе в҃ (2) л. деѡ҃сїе в҃ (2) л. лъвь кωнонь иконобор'ць к҃д (24) л. при семь римь ѿстоупи ѿ грькь и о себѣ ѿ полѣ оудрьжа се даже и доселѣ.

Кωн'стантінь гное именитїи л҃д (34) л. лъвь сн҃ь его е҃ (5) лѣть. кωн'стантінь съ православною си мт҃ерїоу ириною е҃і (15) л. и при сихь бы҃ з҃ (7) съборь въ никеи второе т҃ѯз (367) ст҃хь ѿц҃ь на икωноборце. ѿстоить же съборь сїи ѿ шестааго лѣта рк҃ (120).

Никїфωрь дѣверь иринь и҃ (8) л. и мц҃ь д҃ (9). ставракїе л. а҃ (1) и мц҃а два. михаиль благочьстивїи двѣ л. лаъвь армѣнинь з҃ (7) л. и мц҃ь е҃ (5). михаиль аморреи и҃ (8) л. и мц҃ь д҃ (9). деωфїль сн҃ь его в҃і (12) л. михаиль снь деωфїлωвь съ матерїю си деѡ҃рою л. к҃е (25) и съ василїемь македонѡ҃ л. а҃ (1) и мц҃е д҃ (4). при сихь ωбнови се православїе и ст҃ые икωни въ црк҃ви въставише се пькы и словеса словен'скаа съставише се ст҃ымь кѵрїлѡ҃. въ л. же ҂ѕт҃ѯ (6360).

При т҃ѣж҃е и блгар'скыи начелникь боришь вѣрова хв҃и и кр҃тисе съ въс҃ѣ езыкѡ҃ бльгар'скыимь какоже и коимь ωбразѡ҃ бльгаре быше хр҃тїане да р҃ет'се въ малѣ зде: приключи же се нѣкогда ꙗкоже имѣхоу честїе межд҃у собою рати бльгаре съ грьци и плѣнише грьци сестрꙋ начелника бльгар'ского и дрьжаше ю въ цр҃иградѣ въ полатѣ оучеще ю книѕѣ. послѣж҃е ю кр҃тише сїю. посла брать іее просити сїю оу цр҃а грьскааго и ѿпоусти сїю цр҃ь. ωнаже приш҃и къ братꙋ своемꙋ и въсега҃ оучаше его хр҃тїан'ствꙋ и дивлꙗаше се чинꙋ хр҃тїан'скомꙋ. сьже начелникь бльгар'скыи и прьвѣе пооучаемь бѣ хр҃тїан'ствꙋ нѣкыимь гл҃іемыи҃ коуфара. приключи се тогда недоугь проказ'нь въ бльгар҃ѣ и осемь оубо'аше се кр҃тише се въси. нь не прѣста ѿ нихь съмр'тоносная болѣз'нь ωна нь мноѕ҃ѣ оумирающїи҃ не бѣ помощи ниединое и скрьблꙗше вел'ми осемь начелникыхь посл҃ѣже наоучи его сестра его хв҃и и прїеть пооученїе набїе прѣста съмрьтоносныи недоугь ωнь. оувѣдѣже начел'никь бльгар'скыи, ꙗко помощїю бж҃їею исцѣлѣше ѿ ꙗзвы, посла молбы въ кон'стан'тінь гра҃, да приш҃ь архїереи ѿ тоудꙋ и кр҃тить сего. видѣвше же сего бльгарѣ кр҃тивша се по҃вигоше се наиь оубити его. ωнже дрьзнꙋвь кр҃тныи҃ знаменїемь, бори се и побѣди ихь. пр҃ѣхож҃лааше бо прѣд нимь кр҃ть, и есмоу бывшꙋ въси хр҃тїанство бльгарѣ възлюбиш҃е и кр҃тише се. иже

и по сй послаа гн҃ь ихь къ цр҃ци ѳеѡ҃ре просити землю бльгаро҃м оу римлѧнь понїеже оутѣшнѧахꙋ се и прошаахꙋ заедно воин'ствовати съ римлѧни. и испльни прошенїе ихь ѳеѡ҃ра цр҃ца: ѿ страны бѡ гл҃їемые желѣзные даже до велѳа дарѡва сим. велѳже е҃ близь одрина гра҃. и сїе въсе наслѣдоваше бльгарѣ дарованїемь ѳе҃доре цр҃це и именоваaше загорїе и ѿ толѣ бы҃ мирно оустроенїе на западныхь страна҃ до нѣколика врѣмене съ езыкѡ҃м блгар҃скымь.

Василїе македѡ҃н ді (19) л.

При семь кнеѕь роушкыи владимирь вѣрова въ х҃а и кр҃ти се съ въсѣмь езыкѡ҃м роушкыи҃м ѡбразѡ҃м же сиковыи҃м роуси прѣложише се на хр҃тїан'ство. въ цр҃тво пр҃ѣреннааго василїа македѡна пов҃игоше се роуси съ начелникѡ҃м свои҃м бранїю окроужити цриградь иже и прїидоше съ великою силою до цр҃твоующаго гра҃. цр҃ь же василїе посла къ нимь и къ кнеѕꙋ ихь мирное оустроенїе искыи сътворити съ ними. кнеѕь же прїемь посланїе цр҃ево оумегчи се прѣмоудрѣишими его словеси, ибѡ мнѡгь бѣше въ таковыи҃ василїе цр҃ь, многые бо ѿоудеи приведе къ хр҃тїан'ствоу. и тако прѣста прочеіе ѿ начиннанїа и приложи се къ хр҃тїан'ствꙋ. съ всѣмь езыкѡ҃м роушкыи҃м и обѣщаше се кр҃тити се просише ар'хїереа, и посла къ нимь цр҃ь ар'хїереа и въ нїега҃ хотѣахꙋ кр҃тити се пакы оуныше и ѡлѣнише се и прѣше къ ар'хїерею аще, невѣ҃м знаменїе кое, любо чюдно ѿ тебѣ не хощтемь быти хр҃тїане. ар'хїереи же ѿвѣщавь рекь, просите еже хощете. они же рѣше: хощемь да въврьжеши въ ѡгнь ст҃ое еѵ҃лїе иже оучить вѣрѣ хр҃тїан'сцѣи и словеса хв҃а, дааще съхранитсе и неврѣдимо боудеть ѿ огнѧ, оутврьдимсе и мы въ хр҃тїанство и елика наоучити н҃а ты ар'хїерею съхранимь сїа и небоудемь прѣстоупници заповѣди твоеи. и рече ар'хїереи: елико просите испльнитсе вамь. повелѣ и сътворише ѡгнь велеи, по томь постави ст҃ое еѵ҃лїе на ѡгнь и много врѣмена прѣби въ нїемь. не привосноу се емꙋ ѡгнь ни мала. сїе видѣвше роусы оудивише҃ чюдеще се силѣ х҃вѣ. и тако въси кр҃тише се.

Лъвъ прѣмоудрыи к҃е (25) л. и мц҃ и҃ (8). алеѯьндрь брать его л. едино и҃ (8) мц҃ь. кон'стантїнь сн҃ь лъвовь н҃д (54) лѣта. романь сн҃ь его л. г҃ (3). никѵ҃фѡрь фѡка ѕ҃ (6) л. и мц҃ь ѕ҃ (6).

Въ л. ҂ѕу҃ѯѳ (6469) аѳанасїе начеть здати лаврꙋ црковницꙋ.

Іѡаннь цимисхїи ѕ҃ (6) л. и мц҃ь (6). бывають оубѡ ѿ адама до цимисхїа л. ҂ѕу҃пд (6484). василїе порфїрѡгень н҃ (50) л. кѡнстантїнь брать его багрорѡ҃ныи двѣ лѣтѣ и мц҃ь а҃і (11). рѡмань аргїрѡпоуль е҃ (5) л. и мц҃ь е҃ (5). михаиль пафлагень з҃ (7) л. михаиль калафатинь мц҃е д҃ (4) и е҃ (5) дн҃и. кѡнстантїнь мѡна҃ в҃і (12) л. и г҃ (3) мц҃е. кѡнстантїнь доука з҃ (7) л. и мц҃е ѕ҃ (6). евдоѯїа жена его съ сн҃ѡви своими мц҃ь з҃ (7) и мало дн҃и. рѡмань дїѡгень л. г҃ (3). михаиль сн҃ь константїна доуке л. ѕ҃ (6). никѵ҃фѡрь вѡ҃нтїать г҃ (3) л. алеѯїе комнинь л҃ѕ (36) л. іѡаннь багрорѡ҃ныи сн҃ь его ѕ҃і (16) л. манꙋиль багрорѡ҃ныи снь его л҃з (37) л. бывають оубѡ ѿ адама до сего цр҃тва л. ҂ѕх҃пѳ (6689).

Алеѯїе снь его багрорѡ̑ныи г҃ (3) л. андроникь комнинь лвѣ лѣтѣ. исакїе аггеліе з҃ (7) л. алеѯїе брать его к҃ѕ (26) л. алеѯїе моурцꙋфло дн҃и о҃ (70).

И неоустроенїю бывшꙋ въ градѣ, въсташе ѿ въсоудꙋ на градь и прїеше фроуѕи градь. въ л. ҂ѕѱі (6710). и побѣже алеѯїе моурцꙋфло а фроуѕи држаше градь лѣта немала въз҃ьхноувше грци, видѣше възмоущенїе въ градѣ. и поминаахꙋ папꙋ рым'скааго. въ прьвы̑ помѣни г҃и. црⷭ҇твова же ѳеѡ̑рь великыи ласкаръ л. и҃і (18). іѡаннь зеть его л҃в (32) л. ѳеѡ̑рь малыи ласкарь сн҃ь его д҃ (4) л. сї иже въкоупѣ съ фрꙋгы. михаиль палеѡлѡ̑ оте град ѿ фрꙋгь.

Въ л. ҂ѕѱн҃ѕ (6756) и даꙗти дань грькѡ̑ овѣщаше се. андрѡникь сн҃ь его по съмрьти ѡц҃а своего црⷭ҇твова при патрїарсѣ іѡсїфѣ л. к҃ (20).

Михаиль азимитинь сн҃ь его палеѡлогов л҃ (20) л. катакоузинь ипосиг-клитинь въкоупѣ и калоіѡаннь сн҃ь андрѡника палеѡлога л҃е (35) л. въкоупѣ ѿ адама до зде ҂ѕѡѯ҃ѕ (6866) л.

Въ таже врѣмена постиже съмрьть и бл҃гочьстиваaго господина срьбліемь цр҃а стефана въ л. ҂ѕѡѯ҃д (6864) дⷣ к҃ (20) дн҃ь индикто а҃ (1) крꙋ̑ слн҃цꙋ к҃д (24) лꙋ̑ ѕ҃і (16).

И тремь по томь мимоѡ̑шьшїимь лѣтѡ̑ ѿ съзⷣнїа же мира въ л. ҂ѕѡѯ҃з (6867) тоур'ци прѣдоше калаполіе и прїимише бродь, и прїеше многые страны къ западꙋ. и ѿ толѣ сътворисе съмоущенїе и неоустроіенїе велїе и погоуба по мѣстⷯ хрⷭ҇тїан'скый. быше же и троуси велици по землꙗхь.

Таже двоимь прѣѡ̑шьшїи̑ лѣтⷯ ѿ нелиже тоурци прѣидоше калиполіе.

Въ л. ҂ѕѡѯ҃ѳ (6869) погыбе момчило перитор'скыи осъмь дⷭ҇томꙋ же текꙋщꙋ съврьхꙋ осмихь стотинь къ шестїи̑ тисоущⷨ л. оумрѣ цр҃ь оурѡшь. Въ тоже лѣто оубише тоурци и кралꙗ влькашина и оуглѣшоу деспота на марицѣ сⷣ к҃ѕ (26).

Въ л. ҂ѕѡп҃в (6882) расыпа ст҃ыи кнеѕь лазарь жꙋпана никѡлꙋ и ослѣпи его.

Въ л. ҂ѕѡп҃и (6888) бы̑ к҃ц паⷭ҇ха.

Въ л. ҂ѕѡп҃ѳ (6889) бы̑ чрѣповь бѡи на доубравницѣ.

Въ л. ҂ѕѡс҃д (6894) помрьче слн҃це и въ то лѣто исходи цр҃ь моурать на плочника.

Въ л. ҂ѕѡс҃з (6897) бы̑ бои на косѡвꙋ кнежи съ амоуратѡ̑, мц҃а іюнїа е҃і дн҃ь и амоурата оуби и самь блж҃еннꙋю кончинꙋ ѿ тоуракь прими.

Въ л. ҂ѕц҃а (6901) прїеше тоурци трновь.

Въ л. ҂ѕц҃г (6903) воеваше тоурци на влахе и краль марко и костадинь погыбоше.

Въ л. ҂ѕц҃г (6903) разбыше тоурци оугрьскога кралꙗ жигмꙋнда на никополю.

Въ л. ҂ѕц҃е (6905) позебоше тоурци на босне.

Въ л. ҂ѕц҃аі (6911) погыбе баꙗзить амира ѿ демира пⷣ ꙗн'гоурѡ̑ іюнь к҃ѳ (29) дн҃ь.

Въ л. ҂ѕц҃ка (6921) моусїа ходи на ново брдо а после испоустивь едно лѣто расыпа бльгаре и ѡнь то ж҃е лѣто заклань бы̑ на рѣцѣ искрꙋ.

Въ л. ҂ѕѵ҃кѕ (6926) създана бы҃ ресава. и тож҃е лѣто прѣстави се великыи воевода оугровлашкыи іѡаннь мирчо г҃е ла҃ (31).

Въ л. ҂ѕѵ҃кѳ (6929) оумрѣ калша зетскы и ц҃рь соултань рекомыи кришчїа.

Въ л. ҂ѕѵ҃лв (6932) прѣстави се г҃жа мара м҃ти деспота гюрга.

Въ л. ҂ѕѵ҃ли (6938) прїеше тоурци солѹнь.

Въ л. ҂ѕѵ҃ма (6941) помрьче сльнце и бы҃ тьма и ѕвѣзды ꙗвише се ꙗко въ нощи. юлїа з҃і (17) въ срѣдѹ днемь.

Въ л. ҂ѕѵ҃ма (6941) оумрѣ краль жигмѹндь.

Въ л. ҂ѕѵ҃ме (6945) бы҃ злы п҃ѣелникъ и въ то лѣто попалише ѹгри тоурска дрѣва п҃о кроушевцемь.

Въ л. ҂ѕѵ҃мѕ (6946) пороби моурать смѣдерево авгѹ к҃з (27) и изведе грьгѹра и ѳомѹ и въ то лѣто оумрѣ краль алберѳ.

Въ л. ҂ѕѵ҃ми (6948) свеза ц҃рь степана и грьгоура и ѳомѹ на въскр҃сенїе, тож҃е же лѣто доиде деспоть гюр'гь ѿ оугрь оу барь и оу зетѹ.

Въ л. ҂ѕѵ҃мѳ (6949) ѡтиде деспоть пакы из доубровника на оугре и прїими баша ново брьдо юль к҃з (27).

Въ л. ҂ѕѵ҃мѳ (6949) оуби ꙗн'кѹль мезить бега на власѣхь.

Въ л. ҂ѕѵ҃на (6951) ходи баша п҃о бѣльградь и създа жрьнов'нь и въ то лѣто разби га ꙗнкѹль на влашкои земліе на ꙗлѡвице.

Въ л. ҂ѕѵ҃нв (6952) изыде деспоть гюргь съ оугри преко доунава на златицѹ и разби башѹ п҃о нишемь, и ѡкорише тоурци на ново брьдо. и тож҃еже лѣто плѣни его ѳаоуть и изсѣче конскѹ србьс'кѹ на ситници. и въ то лѣто прїими опеть с҃мерево деспоть авг҃ѹ к҃в (22).

Въ л. ҂ѕѵ҃нг (6953) погыбе краль владиславь на варнѣ.

Въ л· ҂ѕѵ҃не (6955) ожени се деспоть лазар и постави се деспот҃о и потресе се земліа два поута.

Въ л. ҂ѕѵ҃нѕ (6956) ходи ц҃рь моурат на моурею и разби ц҃рь моурать ф҃е а҃ (4).

Въ л. ҂ѕѵ҃ѯ (6960) ц҃рь мехм҃е црьство прїемь и съгради новы градь выше ц҃риграда.

Въ л. ҂ѕѵ҃ѯа (6961) прїими ц҃рь м҃емедьбегь ц҃риградь м҃ца маїа к҃ѳ (29) въ д҃нь вт҃о.

Въ л. ҂ѕѵ҃ѯв (6962) пороби м҃емедьбегь србьліе и расыпа островицѹ. тож҃еже лѣто и баша кисиннѣ плѣни и скобалиꙗ никѡлѹ оухвати.

Въ л. ҂ѕѵ҃ѯг (6963) оухвати ꙗнкѹль феризьбѣговикꙗ оу кроушевцѹ. и въ то лѣто прїимии ц҃рь м҃ем҃е ново брьдо и сытницѹ съ окрьстными градовы.

Въ л. ҂ѕѵ҃ѯд (6964) оухвати силагїевикь деспота гюргꙗ оу коупникѹ д҃е з҃і (17). и въ то лѣто въкрали се краль владиславь с҃нь краліа албер'тѣ и ꙗн'коуль разби ц҃ра м҃емедьбега п҃о бѣльградомь скрьстѹши ю҃ к҃в (22) и самь тож҃е лѣто оумрѣть оу бѣльграꙋ҃ авг҃ѹ а҃і (11).

Въ л. ҂ѕцѯє (6965) оубишє оугри кнеза цилћскаго орлиха оу бѣлградꙋ и кралꙗ владислава свезашє и тожє лѣто прєстави сє деспотица ирина оу рꙋдникꙋ маїа г҃ (3). и въ тьи дн҃ь побѣжє грьгоурь и ц҃рца мара сестра лазаршка ц҃рю мех҃мѣбѣгꙋ на портꙋ.

Въ л. ҂ѕцѯѕ (6966) оумрѣ краль владиславь с҃нь кралꙗ алберꙿдѣ. и въ то лѣто прѣстави се и деспоть лазар г҃є к҃ (20) дн҃емь г҃ (3) ча҃ нощи. и тожеже лѣто прѣстави се и деспоть лазар г҃є к҃ (20) дн҃емь ...

л. прїими баша гра҃ ресавꙋ маїа і҃ (10) оу ср҃ѣ дн҃емь а оу трѣ възн҃сенїе гн҃е. по томже и голоубьць. и ц҃рь мех҃мѣбегь моурею при҃ и многые градовы тамо мьчю прѣдасть.

Въ л. ҂ѕцѯз (6967) бы҃ ку҃ пасха и въ то лѣто прїешє тоурци смѣдрево м҃ца юнїа ѕ҃і (16).

Въ л. ҂ѕцѯѳ (6969) воин'ствова ц҃рь мех҃медь въ анадолїю и прїеть градь синопь и тако иде на юзꙋмь хасана и възврати се на гра҃ трапезꙋ҃ и възеть его.

Въ л. ҂ѕцоа (6971) прими ц҃рь мех҃мѣбегь всоу боснꙋ и доходи оу манастирь сарандапорь на крикои рѣцѣ и кралꙗ босньскога оухвати и закла. и въ то лѣто примишє тоурци гра҃ ꙗице и прѣгнашє мачꙋ. тож҃є лѣто прѣстави се и ѳома катакоузинь ию҃ к҃є (25).

Въ л. ҂ѕцов (6972) пакы ходи ц҃ь мех҃мѣбегь на боснꙋ и гра҃ ꙗице невъзмꙍг оузети побѣжє изьпо҃ нега и оугри ѕвꙍникь[1]) ръвашє и не прїешє его.

Въ н. ҂ѕцод (6974) воинствова ц҃рь мех҃мѣбѣгь на арбанасѣ и плѣни и҃ и многаа множьства изсѣче ѿ сихь и скендера прогна и създа тамо гра҃ рекꙍмыи конюхь.

Въ л. ҂ѕцоє (6975) пакы ходи ц҃рь дроугыи поуть на арбанасѣ и плѣни томорницꙋ.

Въ л. ҂ѕцоѕ (6976) ходи ц҃рь мех҃мѣбегь на карамана и разби градь гаваллꙋ и инїє многыє градовы тамо.

Въ л. ҂ѕцои (6978) прїими ц҃ь мех҃ме҃ негрипь.

Въ л. ҂ѕцоѳ (6979) бы҃ гладь и соуша по мѣсто҃ ꙗкꙍ мнꙍгаа мѣста прѣти въ прѣхранꙋ.

Въ л. ҂ѕцпа (6981) ꙗви се ѕвѣзда свѣтла астрꙋла҃ м҃ца г҃є к҃в (22) и въ то лѣто воин'ствова ц҃рь мех҃мед на юзꙋмь хасана и тамо загыбє баша романїискыи хас'моура҃ и инїи мнозїи съ нимь на рѣцѣ єфраѳѣ авг҃ꙋ д҃ (4) въ ср҃ѣдн҃емь.

Въ л. ҂ѕцпв (6982) ходи баша на скь҃ и не прїе га и тож҃є лѣто оуби га воевода мовдꙍл'скыи на своеи земли.

Въ л. ҂ѕцпг (6983) примишє тоурци кефꙋ.

Въ л. ҂ѕцпд (6984) ходи ц҃рь мех҃мѣбѣгь на стефана воеводꙋ мовдол'ского и разби га тамо. и възвращ се отоудꙋ разби оугрꙍ҃ витежкꙋ трьпꙋꙋ на доунавꙋ.

---

1) Зворник.

Въ л. ҂ѕцїє (6985) прѣстави се деспоть стефа҃ сн҃ь деспота гюргꙗ ѿ д҃ (9).

Въ л. ҂ѕцїз (6987) ходи цр҃ь мѣмѣбегь на скьрь и мнѡгые възни градорадные на нїемь съдѣлавь и стѣни низложивь и воин'ство бесчисльное погоубивь не възможе по силѣ его прѣти. нь съмирив' се з б'нетци по тѡ҃ и оутькмивь пролѣтїю наставшꙋ прѣдають емꙋ сего крѡмѣ жителїе и потрѣбь соущїи иже въ нїемь.

Въ л. ҂ѕцїд (6989) оумрѣ цр҃ь мѣмѣбегь прѣко мора прѣшь съ воинствѡ҃ мц҃а маїа г҃ (3) въ чѣ҃ дн҃емь в҃ (2) ча дн҃е. а баꙗзить сн҃ь его прими цр҃тво. мц҃а тогоже д҃і (19) въ сꙋ дн҃емь и чема брата си прогна.

Въ л. ҂ѕцс (6990) посла цр҃ь баꙗзить ахматьбашꙋ на чема и прогна га изь анатолїе и тоже лѣто оудавлїень бы҃ ахматьбаша ѿ цр҃а оу дрнополю дѣ҃ ѕ҃ (6).

Въ л. ҂ѕцсв (6992) ходи цр҃ь баꙗзить на градове воевѡдꙋ мовдѡл'скога стефана на келїе и вѣльгра҃ и прїими и҃.

Въ л. ҂ѕцсд (6994) разбише мисиране анатолїю. и тоже лѣто скон'ча се вльк҃ь деспоть нарѣ҃нныи грьгоуровикь на оугрѣ҃ апри҃ ѕі (16).

Въ л. ҂ѕцсє (6995) загоубише тоурци дмитра ꙗкшики на смѣ҃ревскый братѣ҃ ѿ д҃ (9).

Въ л. ҂ѕцсѕ (6996) оубише аравлꙗнѣ и мисиране цр҃а баꙗзита воискꙋ на своеи земли. тоже же лѣто прѣстави се и бл҃гочастива цр҃ца мара, дѣспота гюргꙗ дъщи оу ежевꙋ мц҃а сѣ҃ въ пѣ҃ дн҃ і҃. и тоже лѣто прѣстави се игоумень сарандапор'скыи ку҃ арсенїе.

Въ л. ҂ѕцсз (6997) мц҃а генара бы҃ трꙋ҃ велїи въ цр҃иградѣ при цр҃и паꙗзитꙋ ꙗко и самь цр҃ь баꙗзить избѣже ис полаты свое и стоати нѣколико дн҃и оу периволи докле прѣста троусь.

Въ л. ҂ѕцси (6998) мц҃а априлїа оу пн҃елникь великыи дн҃емь оумрѣ краль великыи оуг'рьскыи мѧ҃деаш оу великемь бечю сн҃ь ꙗнкꙋлѡвь. и тоже лѣто быше грѡмове велици по землꙗ҃ и мноѕѣ҃ члвц҃ѣ оуби грѡмь и ꙋ цр҃иградꙋ треснꙋ кюкю гро҃ оу нѣ҃лю дн҃емь оу кое стое хꙋбилїа лоубар'дна и много люди поби она з (7) и црк҃ви до є҃ (5) тысоущь людїи и веще.

Въ л. ҂ѕцсд (6999) изыде цр҃ь баꙗзить съ воин'ствѡ҃ до македонїе и стоꙗ три мц҃а въ градѣ фїлип'пꙋсѣ и пакы распоустивь вое. възврати се въ цр҃игра҃.

Въ л. ҂з (7000) изыде цр҃ь баꙗзить пакы съ воин'ствѡ҃ и стоа кѡ҃ гра҃ сардакїе гл҃ємїи соѱїа є҃ нѣ҃ль и ѿ тоу҃ пошь плѣни арбанасе рекомїи кроуелеше.

Въ лѣто ҂зє҃ (7005) побѣже гюр'гь црьноевикь къ дꙋждꙋ цр҃ю (!) и бы҃ съ нимь лѣто едно и видѣвь тѣ҃ прѣлъсть и скврьнꙋю вѣрꙋ ихь и многою хытростїю пакы тѣ҃ избѣгь прїиде къ цр҃ю баꙗзитꙋ и прїими га съ радостїю и дае моу воевѡдство въ анатолїи.

Въ л. ҂зѕ (7006) плѣнише тоурци роушкꙋ землю.

Въ л. ҂зз҃ (7007) поѕебоше тѹрци на роушкои земліе, ꙗко не зна ти се числѡ҃ ѿ оумершїи҃ прѣко доунава. въ тоже лѣто прими цр҃ь баꙗзить ене бакти[1]).

Въ л. ҂зи҃ (7008) прїими ць градове моѳѹнь и кѡрѹнь.

Въ л. ҂зві (7012) бы҃ зла зима и дрьжа ёі нѣ҃ль.

Въ л. ҂зѕі (7016) изыде ахма҃ с' оржїи и издавы множьство хоусареи.

Въ л. ҂ззі (7017) бы҃ соуша и гладь и тоуга и въ то лѣто бы҃ троусь велик въ цр҃иградѣ ꙗко и великый҃ стѣнамь пасти се и храмомь и мноѕїи чл҃вци побїены быше ꙗко числоу не зна ти се. и самомѹ цю баꙗзитѹ избѣг'нѹтиь оу дрѣнополіе и съгнавь землю съ великою ноуже҃ю и съгради опеть градь.

Въ л. ҂зиі (7018) быше прѹѕи и гоусѣнице бес числа по мѣстѡ҃ мѡр'скый҃.

---

[1]) Јењи багће.

Sandžak novopazarski u rimsko doba[1]).

U julu o. g. otputih se po nalogu direkcije našeg muzeja, a snabdjeven otvorenim pismom c. i kr. 15. zbornog zapovjedništva u novopazarski sandžak, da arheološke i epigrafske spomenike toga područja na novo popišem. Put me je vodio preko Prače, Goražda, Čajniča i klanca Metalke najprije u Plevlje, stolicu zapovjedništva naše brigade i carskog otomanskog valije. Ovdje mi na preporuku gospodina generalmajora Dessovića Njegova Preuzvišenost Sulejman-paša najpripravnije izjavi, da se u području, povjerenom njegovoj upravi bez ikake smetnje mogu dati na arheološko ispitivanje.

Ja sam Plevlje i okolicu svud unakrst obišao, tri puta sam odovud učinio oveće ekskurzije, jednoć do crnogorske megje u Nefertaru, da nagjem po c. i kr. konzulu Theodoru pl. Ippenu objavljeni natpis na hridu; drugi put preko Dubočice, Ljutića u Dônje i Gornje Mataruge; treći put do vrela Bušnje sjeverozapadno od Plevalja. — Iz Plevalja odjaših preko Jabuke i Seljana u Prijepolje na Limu. I ovdje sam najprije na vrlo veliku daljinu pretražio okolicu varoši.

Hvala prijaznoj uslužnosti kajmakamovoj smjeli smo dva puta prelaziti preko Lima u manastir Mileševo i do razvalina Hisardžika, zatim u Drenovo. Na povratku dospjesmo duž desne obale Lima u Bistricu, Banju, Priboj i Uvac, zadnju štaciju na bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj megji.

Na tome putu pratio me je gospodin Vejsil Ćurčić, vježbenik u zemaljskom muzeju, koji me je divno potpomagao.

Najprijaznije mi je takogjer išao na ruku gospodin kapetan F. Steinbach u Plevlju i gospodin potpukovnik Viktor Scribe, pak nadalje gostoljubiva gospoda oficiri u Prijepolju. Svima neka je ovdje izrečena najusrdnija blagodarnost!

Starine u pretraženom području nahode se u najžalosnijem stanju. Mora se reći, da je sreća po njih, ako dospiju u koju džamiju ili u koju muslomansku kuću. Tu su barem zaštićene od onog brutalnog vandalizma, kome su

[1]) O današnjim prilikama (s historičkim osvrtima) područja, o kome je ovdje govor, pisao je u najnovije doba Theodor von Ippen: „Rascien“ u „Wissenschaftliche Mittheilungen“ II., str. 473 i d., i (anonimus) „Novipazar und Kossovo (das alte Rascien)“, Beč 1892.

inače na žalost samo prečesto izložene bile. U jednoj sam prilici konštatovao, kako su nadgrobne ploče, reljefi, štatue, sve zajedno snesene za neku gradnju, gdje ih razlupaše, njihova nakita lišiše, te ih kao materijal bez cijene uzidaše u duvar ili da služe kao stepenice ili dovratnice na vratima od štale. Od nekog su se vremena gospoda č. i kr. oficiri zauzeli za te tako jadno i čemerno zlostavljene svjedoke sjajne prošlosti; što se ikako može prenositi, to se nosi u okô (logor) plevaljski, pa se ondje nastavi u perivoju.

Sandžak novopazarski bio je, kako ostanci svjedoče, u rimsko doba dobro naseljen, pa je italska kultura i ovdje spoljašnim formama života dala svoju signaturu[1]).

To svjedoče: rimske uregjene varoši[2]), kako imena svjedoče, s velikim postotkom Ilira, koji ostadoše vjerni starim običajima; mnogima je, ako se po množini Aurelija smije zaključiti, tek sa constitutio Antonina podareno gragjanstvo; rimski i orijentalni bogovi, megju kojima se mnogi epihorski kriju (isp.: kult Silvana i Diane); oblici rimskih nadgrobnika, koji su podignuti jednome Pantu, Testu, Vendu ili Tritanu.

Po jedno veće mjesto bijaše kod Plevalja (ovdje municip S . . . . .) i kod Prijepolja; manje naseobine mora se uzeti da su bile u blizini vrela Bušnje, u Rogacu (dva sata jugozapadno od Plevalja[3]), kod Nefertare u okolici Seljana i kod Drenova.

Ovdje da poredam natpise i škulpture po njihovom sadašnjem mjestu.

Plevlje.

Svakomu, ko se u Plevlju, Vidrama, Babiš potoku, Radosavcu ili (djelomice) na Ilijinom brdu raspita za provenijenciju natpisa ili skulptura, što ih onuda ima, to će mu, u koliko se mogu sjetiti jednoglasno kao nahodište označiti jedno mjesto, koje kod Plevlja leži na potoku Veležnici[4]).

Narod to mjesto zove Staro Plevlje, ili po turski Eski-Kasaba, te se ono prostire po položitim obroncima plodnog brežuljka, koji se amo spušta od Komina planine.

Oranice i livade posute su na daleko razvalinama. Poslije kratkog orijentiranja nije teško raspoznati dispozicije ukupne osnove. Razabire se velik zaravanak, koji je okružen visokim brežuljcima od ruševine, koje

---

[1]) Prema tome valja ispraviti primjedbe gosp. Ippena „Wissenschaftliche Mittheilungen“ II., str. 475.

[2]) C. I. L. III. 8308, kano da nagagja, da se je ovdje djelomice održao i sistem župa, ali je tekst odviše loše prikazan, da bi se po tome šta moglo zaključivati.

[3]) Isp.: Hoernes: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“.

[4]) Lijeva pritočica Čehotine, koja protječe kraj Plevlja.

za cijelo potječu od javnih zgrada, ali opet i prostora izmegju sebe ostavljaju za ulice, koje se ondje stječu i koje se poput kanala raspoznaju megju šikarom obraslim gromilama. Pojedine su od tih gromila i hrpa prerovane, tražili su ovuda gragju, a možda i blaga. Za gradnju crkve na Ilijinu brdu eno seljaci baš sada dobavljaju kamenje, razumije se, iz „kamenoloma" u Starom Plevlju.

Da razvaline potječu iz rimskog doba, to je već M. Hoernes[1]) neosporno dokazao, pa to svaka opeka iznova potvrgjuje. To je bila „dosta prostrana naseobina[2])" i to C. I. L. III. 8309 (dolje pod 18.) municipij (S . . . . .). Kako je glasilo potpuno ime toga municipija, nije poznato. Mommsen[3]) i Hoernes[4]) htjeli bi amo prenijeti Stanecli iz Peutingerske table, Tomaschek[5]) nasuprot ovdje traži po Ravenni nazvano mjesto Sapua. Ovo je mnijenje sasvim oprovrgao natpis terminacije iz Vagnja (C. I. L. III. 9864 *a)*. Sapuu valja tražiti u području Vrbasa. I u pogledu prvog naziva preporučuje se velika rezerva (isp.: O. Hirschfeld, C. I. L. III., str. 1479).

O organima municipija obavješćuju nas natpisi:

decuriones (C. I. L. III., 8309, dolje pod 18.: *T. Aur. Sextiano . . . . dec(urioni)m.* (S . . . . .) *decurionum decreto* 8307 (dolje pod 27.), 8311 (d. p. 14.).

populus (C. III., 8303).

duumviri quinquennales (C. III., 8301 [d. p. 26.]: *M. Aemilius Titianus;* 8310 [d. p. 11.]).

duumviri iure dicundo (C. III., 8304 [d. p. 10. isp.], 8299 [d. p. 25.], 8306 [d. p. 1.]).

sacerdotalis (C. III., 8310 [d. p. 11.]).

Jedan se od decurijona označuje kao *eques Romanus* (C. III., 8309 [d. p. 18.]), a drugi je valjda bio *sacerdos provinciae* dalmatinske (C. III., 8310, isp. pod 5.).

Da je Plevlje imalo posadu, može se zaključiti iz C. III., 8299 (isp. pod 5.). Zauhvano je to bila štacija beneficiarija (isp. d. p. 23.).

Sva mjesta do Vidre i ovo ne izuzevši, uzimala su kamenje iz Starog Plevlja; samo na Ilijinu brdu nagjeno je po kazivanju svještenika nekoliko kamenova od onih, koji su ondje bili, ali se sada ne može konstatovati, koje je upravo to kamenje.

---

[1]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" IV., str. 193. Isp. takogjer njegov opis i ocjenjivanje ukupnog tamošnjeg kraja, str. 104. Ippen: „Wissenschaftliche Mittheilungen" II., str. 475; „Rascien" str. 67.

[2]) Hoernes na dr. mj., str. 194. Ippen: „Rascien", str. 68, bez razloga govori o „neznatnoj samo štaciji".

[3]) C. I. L. III., str. 1026, isp. str. 1479.

[4]) Na dr. mj., str. 187.

[5]) „Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft", Beč 1880., str. 556.

I. Perivoj c. i kr. okola (logora).

1. Ara je od vapnenca, gornji korniž i ispisana površina oštećena, visina 0·9, širina pri temelju 0·56, debljina na istom mjestu 0·45. Donesena u perivoj sa obale Veležnice.

Slika 1.

C. I. L. III. 8306 s malom pogrješkom. *Silvano Aug(usto) sac(rum). M. Aemiliu[s] Anto[nius] v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)].*

Kult Silvana, koji je u našoj provinciji bio veoma rasprostranjen[1]), i ovdje je imao svoje privrženike. Osim toga natpisa valjaće dalje (str. 484), spomenuti jednu njemu posvećenu aru. Vitez Schneider nadalje spominje u „Archaelogisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 42, primj. 14., jedan votiv tome bogu iz Prijepolja: „Jedan votiv Panu, koga natpis uz njega takogjer naziva Silvanus, iz Prijepolja (sandžak novopazarski), upoznajem iz neštampanoga još, vrlo savjesnoga izvještaja c. i kr. kapetana od ženijskog štopa, gospodina Rudolfa Rukavine, o njegovom prekopavanju u području Lima“. Ja taj relijef nijesam više našao.

M. Aemilius Antonius, koji je kao što iz C. I. L. 8304 (vidi dolje str. 471), u Starom Plevlju obnašao čast duumvira, bio je veoma pobožan čovjek, ili je bar htio, da ga takim smatraju; osim Silvanu podigao je on i jedan oltar Jupitru Fulminatoru (v. d. str. 471) i Jupitru Cohortalisu (v. d. str. 477). Njegovoj porodici pripadaće utemeljitelj Jupitrovog oltara, što je sad na Ilijinu brdu, imenom M. Aemilius Titianus (v. d. str. 478).

2. Ara od vapnenca, gornji korniž oštećen, visina 0·51, širina pri temelju 0·33, debljina na istom mjestu 0·24; donesena iz razvalina u okô.

Slika 2.

[1]) Isp.: „Glasnik“ 1894.

Soli invicto sac(rum). Sext(us) Baberius Januar(ius) . . . Ostalih pet pismena, koja se jasno dijele na dvije hrpe, ne mogu da razumijem. Biće to sigle. Da je klesar pogriješio, pa da je VCI stavio mjesto VOT, mučno je po besprijekornom inače pismu suditi.

Drugi Mitrasov natpis nalazimo niže na str. 479.

3. Dva ulomka, koji pristaju jedan uz drugi, od desnog gornjeg ugla vapnenaste ploče; visina 0·37, širina 0·2, debljina 0·15. Dobra pismena.

Slika 3.

Po veličini pismena i po obliku kamena može se misliti, da je taj fragmenat pripadao nekom carskom natpisu. Meni najbolje pristaje ovako: *Ti. Claud]io [Drusi f(ilio) Caes]ar[(i)] [Augusto Germanico* . . .

4. Fragmenat od vapnenca; desno okrajak očuvan; ispod pismena prazna površina; visina 0·22, širina 0·16, debljina 0·11.

Slika 4.

5. Fragmenat od vapnenca (ne da možda pripada broju 4.), uokolo polomljen, visina 0·11, širina 0·6, debljina 0·9.

Slika 5.

6. Lav sjedi, ukras na grobu. Okrugla slika s plintom od vapnenca; glava i prednja noga odbijena; visina 0·5. (Dolje str. 484 pobilježeno je više analognih nadgrobnih spomenika iz Starog Plevlja.) Ona lavja glava, što ju je Hoernes (A. E. M. IV., str. 190) našao u seljačkoj kući Derviš-bega Selmanovića, pripada bez sumnje ovome spomeniku. I inače upotrebljuje se lav, kako u dônjoj provinciji, tako i u Panoniji i Daciji[1]), za ukrašavanje grobova, stranom na nadgrobnim relijefima, stranom kao samostalni nadgrobni kip. U prvom obliku (dva lava, obrnuta jedan prema

[1]) Isp.: A. Conze: „Römische Bildwerke einheimischen Fundorts in Oesterreich" II., str. 8 i d.; F. Studniczka: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" VII., str. 206.

drugomu, polažu svoje prednje pandže na jednu vazu), nahodi se na jednom reljefu iz Štitareva D. kod Višegrada[1]). Lavove kao nadgrobne kipove vidio sam u Kistanju, blizu staroga Burnuma u Dalmaciji, i u spljetskom muzeju, gdje je u šest prigoda Salonae, u jednoj Šibenik naznačen kao nahodište. I u našem muzeju ima taki jedan mali spomenik, koji je nagjen u Sarićima.

Slika 6.

7. Ulomak jednog vapnenastog bloka sa dva reljefa; nadgrobni kamen; gornji okrajak odbijen; visina 0·54, širina 0·49, debljina 0·17; isplavljen. U jednom udubljenom polju, po okrajcima ogragjenom okvirom širokim 0·06, ukrašenim regastim urnekom, koracaju dvije muške podobe, glave i gornjeg tijela okrenutog prama gledaocu, jedna iza druge na lijevo. Prednja, odjevena kratkom haljinom, uzdiže obje ruke, te u desnoj drži vrč (?), u lijevoj neki predmet, koji se ne može raspoznati. Druga u desnoj ruci nosi kotaricu (?), u lijevoj vijenac. Na lijevoj strani ostanci protome.

8. Ulomak vapnenaste ploče sa dva, vrlo sploštena reljefa. Nadgrobnik; visina 0·58, najveća širina 0·26, debljina 0·24, bez okvira, samo dolje priječka. Jahač, kome lepršikabanica desno; u desnici, natrag pruženoj drži neko sjekiri slično oružje. Veoma prosta radnja. Vrat i dônji trup nijesu nikako naznačeni, haljine samo sa nekoliko zaparanih crta. Na lijevoj strani ima jedna dolje obrnuta riba.

9. Osim toga ima u blizini tih spomenika mnoštvo arhitekturnih i nadgrobnih fragmenata, megju njima polustupova od vapnenca, koji su u staro doba opravljani ciglom.

II. Čutkovac džamija.

10. Ara od vapnenca, gornji i dônji korniž na lijevo odlomljen, visina 0·83, širina pri gornjem kornižu 0·5, debljina na istom mjestu 0·35; ispisano polje djelomice ozlijegjeno. Leži pred džamijom.

I O M F
M·AEMIL
ANTONIVS
II·VIR
L·P

Slika 7.

[1]) Isp.: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., str. 87; tako po dobrostivom kazivanju gosp. Radimskoga mora glasiti nahodište, a ne naprosto Višegrad.

C. I. L. III. 8304, s nekim malim griješkama.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) f(ulminatori) M. Aemil(ius) Antonius (duum)vir l(ibens) p(osuit). O M. Aemiliju Antoniju isp. gore str. 468.

III. Dedaga džamija.

11. Vapnenasti blok, uokolo je polomljen; visina 0·5, širina 0·77, debljina 0·61; dobra pismena, nepravilna interpunkcija; u kutu uzidan.

Slika 8.

C. I. L. III. 8310, pogrješno u I. redu; Hoernes je pravo pročitao.

Spomena je vrijedno svećeničko dostojanstvo, što ga je obnašao pokojnik. Čini se, da nije oboje obnašao u svom zavičajnom gradu; kad bi to bilo, onda bi se obje časti pomnije rastavile; poslije sacerdotali bilo bi dodano dotično božanstvo.

Nasuprot bio je taj dodatak izlišan, ako je na kraju 1. reda, a možda i na početku 2. reda bilo naznačeno, da je on drugdje bio sacerdos; onda se je po sebi razumjelo, da je drugu, bez pobliže oznake navedenu čast, kod kuće dobio.

Možda možemo uzeti, da je anonymus, pošto je sve časti obnašao u svome municipiju, bio predsjednik pokrajine Dalmacije i sacerdos provincije.

P. Ael(io) Firmino?? . . . .] q(uin)q(uennali) et sacerd[oti prov(inciae)? et sac]erdotali et Au[reliae? Max]um(ae) P. Ael(ius) Firmini[anus . . . .

Ime očevo može se s nekoliko vjerojatnosti uspostaviti iz imena vjerojatnog sina.

Jedan Aelius Firminus spominje se megju sinovima P. Aelija Pladomena Carvanija (C. I. L. III. 8308) iz Prijepolja.

12. Ploča od vapnenca, nad natpisom trouglast zabat s lovor-vijencem oko rozete; lijevo i desno od trokuta akroterije s polovicama palmeta. Visoko u tornju uzidana.

Slika 9.

C. I. L. III. 1893; Hoernes je pravo pročitao.

8. red nema interpunkcijâ.

D(is) M(anibus) s(acrum). T. Aelio Scaeviano, q(ui) v(ixit) a(nnos) LXX, Aelii Titianus et Aelianus f(ilii) p(atri) p(ientissimo) p(osuerunt).

13. Ploča od vapnenca. Nad ispisanim poljem u trokutu zabat s lovorvijencem oko rozete i s lišćem; u uglovima lijevo i desno od trokuta dolje obrnuti delfini. Vrlo visoko u tornju uzidana.

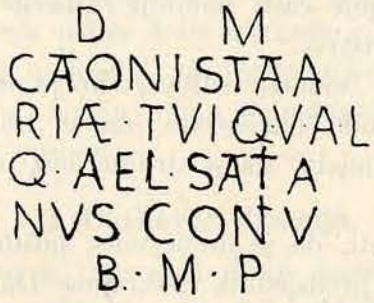

Slika 10.

C. I. L. III. 8323, s pogrješkama. T V I mislim da sam u 3. redu sasma dobro vidio.

D(is) M(anibus). Catoni Statariae Tui(onis filiae?), q(uae) v(ixit) a(nnos) L, Q. Ael(ius) Statianus coniu(gi) b(ene) m(erenti) p(osuit).

Cato je unatoč svome rimskome zvuku ilirsko ime, koje su, kako ovdje prvi put vidimo, i žene nosile. Kao muško ime upoznali smo ga već iz C. I. L. III., 4392 (Gols kod Neusiedla) *Matta Catonis f.* Isto je tako ilirsko ime Varro. Isp.: C. I. L. III., 2751 (Vrlika): *P(l)atori Varronis Panes Titi bene merenti posuit,* 2752 (na istom mjestu): *Quinta Platoris*

Varroni Platoris marito suo pos., i 9822 *a* (na istom mjestu). Ona tri pismena u 3. redu TVI valjda pripadaju imenu oca ženinog, koje je, gledeći na prezime Cato ilirski glasilo: *Tui(onis)* isp. C. I. L. III., 3602 (Aquineum): *Matsiu Tuionis f.*

Q. Aelius Statianus biće da je podrijetlom pripadao u Plevlju poznatoj familiji Statija (isp. dolje 34. i 41.).

14. Fragmenat vapnenca, visina 0·31, širina 0·6; bez okvira, dobra pismena; u duvar uzidan.

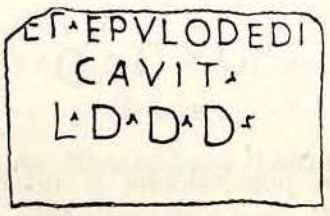

Slika 11.

C. I. L. III., 8311. Hoernes je pravo pročitao.

To je svršetak nadgrobnog natpisa, koji je od prilike ovako glasio: *? . . . in memoriam posuit] et epulo dedicavit L(ocus) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto).*

15. U temeljnom zidu predvorja uzidana je lijevo od ulaza prednja strana sarkofaga od vapnenca, visina (u koliko se može mjeriti) 0·6, širina 1·68, debljina 0·31. Bez reljefa.

16. Na istom mjestu vidi se desno od ulaza lijevi gornji ugao krune sa zabata od jednog vapnenastog nadgrobnika[1]).

17. U dvorištu ima ovelika ara od vapnenca, ukopana u zemlju, na žalost preduboko, pa je s toga nijesam mogao ispitati. Otkopavati se nije mogla, pa se tako ne mogoh uvjeriti, da li je identična s onom „od prilike kao čovjek visokom, do podnožja u zemlju ukopanom stelom“, što je Hoernes spominje u A. E. M. IV., str. 190. Na str. 191 C. I. L. III. 8299 naziva se ara takogjer votivnom stelom.

IV. Husein pašina džamija.

18. Velik temelj za jednu štatuu; odzada neprofiliran; visina 1·11, širina pri pragu 0·8, debljina na istome mjestu 0·77, visina ispisanog polja 0·72, širina 0·67, dobra pismena. U predvorju kao kamen za telalenje licem ukopan u zemlju.

[1]) Br. 15. i 16. sumarno spominje Hoernes A. E. M. IV., str. 190.

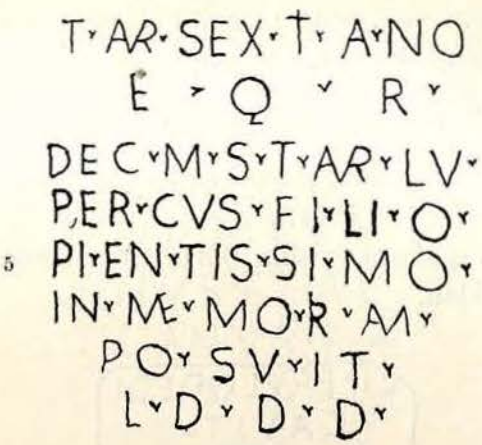

Slika 12.

C. I. L. III. 8309 s pogrješkama u interpunkciji, što je Hoernes u „Arch.-epigr. Mitth." IV., str. 188 uzalud istakao.

T. Aur(elio) Sextiano eq(uiti) R(omano), dec(urioni) m(unicipii) S . . .., T. Aur(elius) Lupercus filio pientissimo in memoriam posuit. L(ocus) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto).

O municipiju S . . . . isp. g. str. 467.

V. Musluk džamija.

19. Ara od vapnenca; veoma velika pismena, služi kao kamen za telalenje.

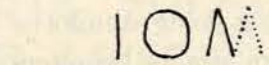

Slika 13.

C. I. L. III. 8300. Treće je pisme nasuprot Evansovoj tvrdnji M, samo mu je treća i četvrta noga izlizana. Na ari nije bilo drugih pismena.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo).

VI. Serhat džamija.

20. U dvorištu, spominje već Hoernes A. E. M. IV., str. 190. Velik temelj od vapnenca, služi za telalenje; sada sasvim razbijen.

VII. Čaršija. (Česma).

21. Nadgrobni kamen od mramora s obličjima pokojnika, vrlo osakaćen. Izmegju ispisanog polja i lukom zagragjenog relijefa prijećka

s lijepo izragjenom vinovom lozom, koja raste iz jedne vaze u sredini. Ispisano je polje okvireno; lijepa pismena. Bez interpunkcija.

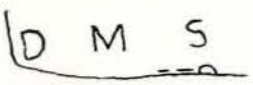

Slika 14.

C. I. L. III. 8324. Ovdje citirani autori vidjeli su taj nadgrobnik još čitav.

D(is) M(anibus) s(acrum). [Dex]ter [et Amavilis vi(vi) si(bi) p(osuerunt) et Masimile filie, q(uae) vi(xit) an(nos) XXV.

22. C. I. L. III. 8332 zazidano je pri renoviranju česme.

VIII. Kuća Mustaj-bega Selmanovića.

23. Ara od vapnenca; gornji korniž i prag otesani. Visina 0·8, širina 0·41, debljina 0·2; uzidana u haremu.

Ime Clodius Albinus nije eradirano.

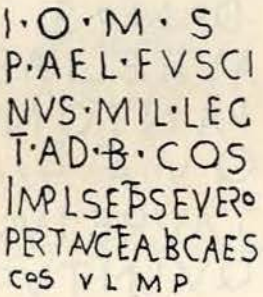

Slika 15.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) s(acrum). P. Ael(ius) Fuscinus mil(es) leg(ionis) I ad(iutricis) b(eneficiarius) co(n)s(ularis) Imp(eratore) L. Sep(timio) Severo Pert(inace) Aug(usto) et Albi(no) Caes(are) co(n)s(ulibus) v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Da je novopazarski sandžak pripadao provinciji Dalmaciji, o tome nema sumnje.

U korpusu su natpisi toga kraja od početka zajedno izdani s onima iz Soluna i Burnuma. U novije je doba ovdje na jugoistoku A. pl. Domaszewski[1]) područje, koje je pripadalo Dalmaciji, još znatno proširio. Ali ako bi još trebalo kakog dokaza za tu pripadnost, pružao bi ga naš natpis. Legat pokrajine Moesia superior nikad nije za službu dobivao

[1]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XIII., str. 129 i d.

podčasnika od legije Tadriatrix, ali ih je zaista dobivao dalmatinski namjesnik[1]), tako da se za svaku štaciju, u kojoj se nahode beneficarii, odaslani od te regimente, mora reći da pripada njenome području.

Iste godine, kada je Fuscinus bio u Plevlju, bio je drugi jedan „Gefreiter" iste legije, Caecilius Saturninus u Novae — Runoviću u Dalmaciji štacijoniran. (C. I. L. III. 1909.)

I Fuscinus nije propustio običaj, koga su se držali beneficiarii svih štacija, da „nebeskom zastupniku rimske moći" gradi oltare.

IX. Kuća Sali-bega Selmanovića.

24. Ploča s podnožjem od vapnenca. — Visina 1·65, širina 0·74, debljina 0·25; visina ispisanog polja 0·77, širina 0·53; visina podnožja 0·15, širina 0·49. Iznad natpisa trouglasti zabat s vijencem u sredini i po jednim golubom lijevo i desno. U uglovima desno i lijevo od trokuta po jedan delfin sa dolje okrenutom glavom. Iznad reljefa akroterije. Dobra pismena. Pred ulaznim stepenicama položena u zemlju.

Slika 16.

C. I. L. III. 8317, s pogrješkama.

D(is) M(anibus) s(acrum). Aureliae Pantoni, q(uae) v(ixit) a(nnos) XXXV, T. Aurelius Quintus c(oniugi) b(ene) m(erenti) p(osuit).

Zanimljivi su znakovi brojeva; u ovom obliku prvi put ih nalazim u našoj provinciji.

Jednu Aureliju Pantu spominje C. I. L. III. 8308 (iz Prijepolja) kao živuću suprugu već pokojnog P. Aelius Pladomenus Carvianus. Da se je ova Panto kao udovica opet udala za T. Aurelija Quinta, te da je identična s našom Aurelijom Panto, to se s toga ne da pomisliti, jer je potonja

[1]) Isp.: Ballif-Patsch: „Strassen" I., str. 57.

imala tek 35 godina, dočim je ona prva već imala tri odrasla sina, koji fungiraju kao izvršitelji oporuke očeve. Nasuprot tomu mogla bi pak na drugom jednom nadgrobnom spomeniku iz Plevlja (C. I. L. III., 8318) spomenuta Aurelija Panto biti kći naših aurelijanskih vjenčanih drugova; ali ipak oba ta imena, i Aurelija i Panto previše se često dešavaju, nego da bi se moglo otuda izvoditi srodstvo onih, koji se tako zovu. Isporedi moj sastavak u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“, gdje sam ih svrstao u XVI., str. 88.

X. Kuća Hadži-age Papovića.

25. Ara od vapnenca; visina 0·8, širina pri temelju 0·46, inače 0·39. Prednja strana gornjeg korniža ukrašena je rozetom u sredini i po jednom grančicom na svakoj strani. Lijepa pismena, razmak im je u 1. retku 0·09, u 5. retku 0·044. Desno od vrata uzidana u duvar.

Slika 17.

C. I. L. III. 8299.

I(ovi) c(o)ho(rtali) s(acrum) M. Aemil(ius) Antonius v(otum) l(ibens) p(osuit).

Dok na ostalim dosele poznatim natpisima Jupitra cohortalis ima samo ime toga boga (isp. d. str. 488), ovdje je zapisan i zakladnik.

Dok su dakle ostali po svoj prilici zvaničnog postanja, postavio je ovaj natpis neki privatni čovjek, i to takav, koji je želio, da se pazi sa svakim u gradu štovanim bogom (isp. g. str. 468). Pričinja se kao akat kurtoazije načelnika grada Plevlja prama štacijoniranom ondje vojnom odjelenju. Osim beneficijarskog natpisa (d. str. 475) nije megjutim dosele poznat nikakav drugi vojnički natpis iz toga dijela Dalmacije.

O drugome, istome bogu posvećenom natpisu biće govor pod br. 48.

Ilijino brdo.

Ilijino je brdo vis, koji se na daleko vidi. Na njemu ima istočno-pravoslavna crkva i škola, koje se zgrade sada opravljaju. Veoma je osnovano

mnijenje Hoernesovo[1]), da je to brdo već Rimljanima bilo sveto i hramom ukrašeno. Paroh mi pripovjedi, kako je to i Hoernes doznao, da je jedan dio u crkvenim duvarovima uzidanog rimskog kamenja ovdje nagjen[2]). Na žalost ne umjede mi ni za koji to stalno potvrditi, pa se iz dônjeg pod 26. spomenutog natpisa Jupitrovog ne smije nikakav zaključak izvoditi.

On mi pokaza i nekoliko žmurnjaka, za koje kažu, da potječu iz grobova, koji se nahode na brdu.

Od natpisa, koje su drugi prije mene vidjeli, ne mogoh C. I. L. III., 8303, 8319, 8321, 8325, 8327, 8329 više da nagjem.

Isto tako nestalo je onih relijefa, što ih spominje Blau, te su u Hoernesovim „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IV., str. 190, pobliže opisani.

26. Ara od vapnenca; dobra pismena, bez interpunkcija; u crkvi na lijevo od oltara licem uzidana u zemlju.

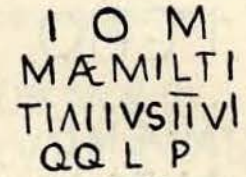

Slika 18.

U 3. retku pogrješka klesarova. C. I. L. III., 8301, veoma različno od čitanja, kako ga ja ovdje tumačim.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) M. Aemil(ius) Titia[n]us (duum)vi(r) q(uin)q(uennalis) l(ibens) p(osuit). O zakladniku vidi gore str. 469.

Slika 19.

[1]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IV., str. 194.

[2]) Množina potječe iz Starog Plevlja.

27. Ploča od vapnenca, visina 1·08, širina 0·60, debljina 0·33, kao desna dovratina u štali uzidana. *Slika 19.*

C. I. L. III., 8307, veoma različno u retku 6.—9. Redak 10. posve je previgjen, njime je oprovrgnuto Evansovo mnijenje, da taj natpis stoji na miljokazu. Natpis je hotimice uništen. *M. Opellio Antonino Diadumeniano nobilissimo Caesari, principi i[uv]en[tut]is, Caes(aris) [M]; Ope[l]l[ii Se]veri Macrini P(ii) F(elicis) A[ug(usti)] fil(io), p(ecunia) p(ublica) d(ecurionum) d(ecreto).*

U oči udara, što je u 7. r. ispuštena riječ *imp(eratori)*. Natpis potječe iz vremena poslije carske proklamacije Makrinove (april 217.) i prije nego što je naslov Augustus podaren Diadumenianu (april 218.[1]).

28. Tri ulomka ploče od vapnenca, koji pristaju jedan uz drugi; relijef nad natpisom posve je nejasan; visina 0·96, širina 0·73, debljina 0·23, leži pred crkvom.

Slika 20.

Po prijepisu i snimku u r. 3., 4. i 6. stoji zadnje pisme na okrajku. *D(is) M(anibus). L. Ae[l(io)? Ama]ntio filio piissimo, qui vixit annos XIII., Herma et Martia parentes ipsi sibi in memoriam posuerunt.* Mjesto *Ama]ntio* može se istim pravom umetnuti *Aude]ntio, Fide]ntio, Leo]ntio, Po]ntio* i t. d. Pokojnik potječe, kako se iz očevog imena raspoznaje, iz ropske familije.

Kamen po plemenskom imenu Aelius pripada početku drugog vijeka.

29. Ploča od vapnenca *(slika 21.)*, visina 1·25 , širina 0·74, debljina 0·30; više puta okvirena ispisana ploča mjestimice ozlijegjena; nad natpisom rozeta; dobra pismena; u štali kraj vrata naopako uzidana.

C. I. L. III., 8315 s nekojim razlikama. U 3. r. oba su zadnja pismena uprav tako velika, kao i ostala; a u r. 4. potječe ostanak od X. *D(is) M(anibus) s(acrum). Aur(elio) A[p]ro, qui vixit an(nos) XXXX., Lucida coiugi pientissimo p(osuit).*

---

[1]) A. Wirth: „Questiones Severianae", str. 15.

Slika 21.

30. Ploča od vapnenca, razbijena. Megju scintama u dvije panjege, koje su jedna uz drugu, četiri poprsja, po dva jedno nad drugim. Relijef je od ispisanog polja odijeljen priječkom s nejasnim ornamentom.

Veoma ozlijegjena, leži lijevo kraj crkve.

Slika 22.

C. I. L. III. 8314 s razlikama. Zanimljiva je ligatura u 3. r. Zadnje je pisme u tome redu na okrajku. Pismena *n* u Candida ne mogoh da nagjem.

D(is) M(anibus) s(acrum). Aur(elius) Apro, q(ui) v(ixit) an(nos) L, et Aur(elia) Ca[n]dida [viva?] coiu[x eius?]

Uz Apro isp. C. I. L. III. 5285, 6010, 7.

31. Ploča od vapnenca, dolje prelomljena, okvir otesan; visina 0·38, širina 0·86; desno od ulaza u crkvu uzidana u duvaru.

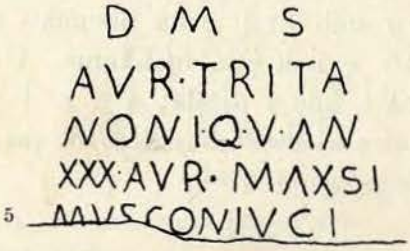

Slika 23.

C. I. L. III. 8320 bez naznake da je slomljena. R. 3. kao što ga je Hoernes pročitao.

D(is) M(anibus) s(acrum). Aur(eliae) Tritanoni, q(uae) v(ixit) an(nos) XXX, Aur(elius) Maximus coniugi . . . .

Tritano je ilirsko ime, koje se je davalo i muškima i ženskima. Isp. C. I. L. III. 2792 (Riditae).

Tritanoni Lavi J. an. LX et Aploni Tritanonis an. XII. Tritano Acali matri et filiae fecit. To isto vrijedi za Trio (isp. C. I. L. III. 5436 [Strassgang: „Noricum"]: *D. M. C. Licini Trionis [et] Sabin[i]ae Severinae . . . .* sa c. III. 2735 [Sinj, Dalmacija]; *P. Ael. Verus Ael. Trioni matri pientissimae . . .);* za Aplo (isp.: „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 88), pa za Panes (isp. C. III. 2456 [Salonae]: *Panes filiae infelicissime . . . .* sa n. pr. C. III. 2750, 2751). O imenu Cato isp. g. str. 472.

32. Ulomci crne ploče od vapnenca, koji su se s mukom i nategom mogli sastaviti. Nejasna, isplavljena pismena.

Slika 24.

Na fragmentu *b* možda je u prelomu kao 3. red ispalo *p(osuit).*

D(is) [M(anibus)]. Aur(elio) . . . .|et Ti[ttoni| q]u[ae vix(it) an(nos)| . . . . coniugi]| eius, Cami[a] |p(arentibus) et [s]ibi viva [p(osuit)?].

33. Pet ulomaka od jedne vapnenaste ploče; nad isplavljenim ispisanim poljem dva poprsja, koja se više ne mogu raspoznati; leži na desno kraj crkve. R. 2., 3. i 5. potpuni. Šestog reda nije bilo.

Slika 25.

D(is) M(anibus). Germano q(ui) v(ixit) an(nos) XV Ni . . . . filio p(ater) p(osuit).

Relijef prikazuje dvije osobe; na natpisu pak spominje se Germanus sam, a nije ni prostora ostavljeno na ispisanom polju za dalji kaki pripis. Dvoje može da bude. Ili je otac odmah postavio i svoje obličje, pa je zaboravio postarati se, da mu se ime zapiše; ili je kamen, izragjen za zalihu, bez obzira na broj sahranjenih po Germanu kupljen.

34. Ploča od vapnenca, visina 1·62, širina 0·85, debljina 0·32. Nad ispisanim poljem u panjegi, završenoj lûkom, dva poprsja: lijevo od jedne ženske, kojoj je kosa spletena u pletenice, koje su s obje strane dugačko spuštene, desno od muškarca. Uzidano pri ćošku spoljašnog dugog duvara.

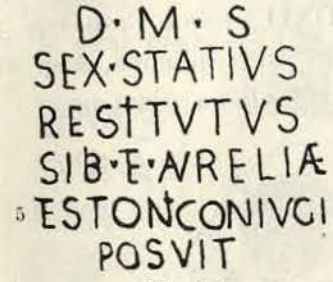

Slika 26.

C. I. L. III. 8326 različno u r. 5.

D(is) M(anibus) s(acrum). Sex(tus) Statius Restitutus sibi et Aureliae Testoni coniugi posuit.

Jedan se Statius dolje niže (br. 42.) spominje.

35. Ploča od vapnenca; gore i dolje odbijena; ispisano polje jednostavno okvireno, nepravilna interpunkcija; pred crkvom; po kazivanju

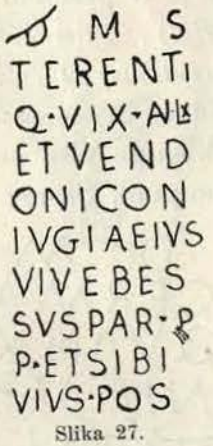

Slika 27.

sveštenikovom onamo donesena sa onog mjesta u Kominama, gdje prekopava c. i kr. ženijski kapetan Rukavina.

Bez naznake nahodišta objavljeno po jednom sadrenom odljevku u muzeju u „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., str. 88.

D(is) M(anibus) s(acrum). Terenti, q(ui) vix(it) an(nos) LX, et Vendoni, coniugi aeius viv(a)e, Bessus par(entibus) p(ro) p(ietate) et sibi vi(v)us pos(uit).

Dvadeset i tri godišnja Aurelija Vendo spominje se na nadgrobnom kamenu, koji je nekoć takogjer bio na Ilijinom brdu. C. I. L. III. 8321. Druge osobe toga imena napomenute su na gore označenom mjestu.

36. Tri ulomka ploče od vapnenca s akroterijama (samo na desnoj strani održane).

a) Od desnog gornjeg ugla; visina 0·85, širina 0·62, debljina 0·32. Nad ispisanim poljem u lûkom završenoj aediculi tako nakažena poprsja, da se ne mogu raspoznati;

b) od lijevog dônjeg ugla; visina 0·62, širina 0·37, debljina 0·32, pod redom prazan prostor;

c) na dônjoj strani s jamom za usagjivanje, natpis već sastrugan. Pred crkvom.

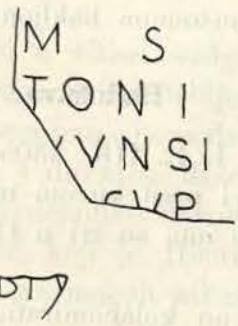

Slika 28.

D(is)] M(anibus) s(acrum). [? Pan]toni . . . . vunsi [f(iliae) . . . .] Sup(er??) coniugi b(ene) m(erenti) et] sibi v[ivus pos(uit)].

U 2. redu bijaše ilirsko žensko ime; mjesto *Pan]toni* može i da glasi *Di]toni, Tes]toni, Tit]toni* ili sl.

37. C. I. L. 8312. Ulomak ploče od vapnenca, gore odlomljen. Visina 0·43, širina 0·57; ispisano polje isplavljeno; okvir otesan; uzidana spolja u lijevom zidu dužine.

Što se može raspoznati — osobito su patile ligature — potvrgjuje čitanje M. Hoernesa, objavljeno u C.

38. Pred školskim vratima ima tabla od vapnenca, uzidana u tle; na desnoj strani dolje polomljena. Visina 1·5, širina 0·66, debljina 0·28. Nad ispisanim poljem ima trouglast zabat s vijencem oko jedne rozete. U uglovima s lijeva i desna od trokuta biljevni ornamenti.

Natpis posve nečitljiv. Nadgrobni kamen.

39. Lav ležeći (okrugla slika) kao grobni nastavak. Na glavi oštećen; vapnenac; visok 0·56, dug 0·7, na prsima mjeri 0·2. Priprost posao. Po kazivanju sveštenikovu bilo je ondje prije pet takih životinjskih figura. (Isp. g. str. 470). Jednu lavju glavu, koja je bila uzidana u „predvorju crkvice pri ulazu u oltar“, spominje Hoernes, A. E. M. IV., str. 190.

Slika 29.

40. Grobna aedicula od vapnenca s relijefom na tri strane; četvrta je strana ostala neuglagjena. Visina 0·92, širina 0·69, dubljina 0·55. Na prednjoj strani dva poprsja, desno muškarac, lijevo ženska s duvkom, koji joj se na dugačko spušta s glave; u zabatu nad njima glava jednog morskog boga, dugom niz glavu spuštenom kosom, cijelom prednjom stranom. Na obje pobočne površine po jedna Attisova figura, lijevo s uzdignutom, desno sa spuštenom bakljom. Prost posao.

Radosavac.

41. Oba kamena C. I. L. III. 8305 i 8216 nahode se kod kuće kmeta Jestrovića, i to prvi pred kućom uzidan u zemlju, drugi za kućom uzidan u duvar. Na 8305 ona su tri u C. naznačena pismena *S(ilvano) A(ugusto) s(acrum).*

Drugi je veoma mučno kolacionirati, jer je duboko zašao u zemlju ispod nivoa kuće; *C* dobro pribilježen.

Natpis što ga je *„prope Plevlje in parte sinistra rivi Čehotina ad fontem“* vidio Evans: C. I. L. III. 8328., uzalud smo tražili više sati.

Babiš potok.

42. Ara od vapnenca; visina 0·82, širina 0·43, debljina 0·29; prednju stranu gornjeg korniža rijesi u sredini jedna rozeta i po jedna grančica na svakoj strani. Uzidana u štalu kod kuće Mehmed-bega Selmanovića, lijevo pred vratima. *Slika 30.*

C. I. L. III. 8302 s pogrješkom. Red 1. bez interpunkcijâ.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Statius Victor Brizidia v(otum) l(ibens) s(olvit).

Jedan Sex. Statius Restitutus imali smo gore pod 34. Brizidia je ime, koje je Viktor nosio prije, nego što je postigao gragjansko pravo[1]).

[1]) Hoernes upućuje u A. E. M. IV., str. 194, na Brieizu, spomenutu u Itiner. Ant., str. 331.

Analogne su sveze izmegju epihorskih i rimskih imena, n. pr. Victor Misaucus (C. I. L. III., 5891, o tome Ballif-Patsch: „Strassen“ 1.) i Paulus Andes Barcini (C. I. L. III., 2824). Oni su primjerom procesu romani-

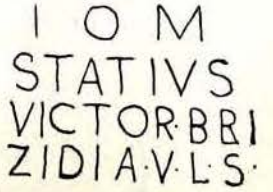

Slika 30.

ziranja. Otac ima varvarsko ime, sin to ime spoji s rimskim, a unuk ga posve ispusti.

Druga ilirska muška imena, koja se svršavaju na *ia* jesu: Opia (C. I. L. III., 3140), Tutia (C. III. 4264), Cummia (C. III. 4996).

43. Na istom mjestu desno od vrata ulomak vapnenastog bloka uzidan; vidi se samo jedna, dônjim krajem palmete uriješena strana. (Isp.: Hoernes, A. E. M. IV., str. 194).

44. U vrtu za štalom leži u šikari nadgrobna ploča od vapnenca, dolje slomljena. Visina 0·84, širina 0·84, debljina 0·31. Nad posve isplavljenim natpisom na obluk svedena panjega sa dva najprimitivnijim načinom izragjena poprsja (lijevo ženska s duvkom, desno muškarac). Ruku nema nikako, haljine su naznačene sa nekoliko nabora.

Natpisa C. I. L. III. 8322, koji je Hoernes u Babiš-potoku vidio „neposredno nad razvalinama“, ne mogoh nikako da opet nagjem.

Vidre.

45. U štali Neše Pavlovića je C. I. L. III. 8331; uzidan je desno za vratima. Tmina, debela kora kala i smrad ne dadoše mi ni pomisliti na kolacioniranje.

Vele, da se u blizini te kuće lako mogu otkopati ostanci rimskih supstrukcija. Isp. i Hoernes A. E. M. IV., str. 193.

Nefertara.

46. Nad dubokim ponorom, kroz koji šumi gorski potok, uzdiže se strmi hrid Preslica izbočinom prama potoku, koja je gustom šikarom obrasla. Ovdje je od prilike na pô ljudske visine od zemlje na obluk svedena panjega (0·32 visoka, 0·4 široka i 0·11 duboka) usječena, a desno od nje urezane su konture 0·44 visoke, a pri temelju 0·31 (inače 0·22) široke

efre. Ova je na lijevoj strani oštećena. Panjega je bez sumnje za to služila, da se u njoj namjesti votivni relijef, i sad se još odzada u zidu vidi jama, u koju je bila zataknuta kvaka, koja je držala taj relijef.

Slika 31.

Invicto Aug(usto) Aur(elia) . . . rctria [? A]spro[et] Orfito [co(n)]s(ulibus) . . . . p(osuit).

Ta su dva, ovdje imenovana konzula nepoznata.

Ta zaklada u tako samotnom, od svijeta odsječenom kraju, znamenit je prinos štatistici Mitrasovog kulta. Iz broja dosele nagjenih spomenika (u „Glasniku“ 1894., str. 374, uz to gore pod broj 2.), koji se na nj odnose, mogu zaključiti, da taj kult u Dalmaciji nije bio ekstenzivan, ali je tim više intenzivan, jer samo pobožna duša, kojoj nije stalo do svjetske hvale ni do spoljašnjeg priznanja, mogla je na tome mjestu rečenom bogu prinijeti počast.

Relijefima, spomenutim na drugom mjestu[1]) imam sada da pridodam još jedan, koji sam vidio u spljetskom muzeju (164 D). Mala ploča, prosto izra-

[1]) Ispor. sada i onu tablicu iz Glamoča, o kojoj je govorio Ed. Nowotny u „Glasniku“ 1894., str. 201 i d.

gjena, pokazuje u polukružasto završenoj aediculi žrtvu bika s psom, zmijom i škorpionom, flankiranu po jednim dječakom bakljonošom, nad lukom sol, gavran i luna. Potječe iz Soluna.

47. U samom gorskom potoku, koji prosto nazivaju Potok pod Preslicom, ima okomito ispod Mitrasovog natpisa gornji dio nadgrobnog kamena. Ovdje ili u najbližem okolišu ne može da je stajao; njega je bujica amo nanijela baš onako, kao jedan „sanduk“, t. j. malu kamenitu posudu s pepelom, koja je po kazivanju ljudî ovdje bila, pa se izgubila za proljetnih poplava. Na nadgrobnom kamenu vidi se samo do prsiju održano obličje ženske, odjevene pallom, tunikom i duvkom na tjeme navučenom,

Slika 32. *a)* Vrelo Ustavanj kod Bušnja.

Slika 33. *b)* Vrelo Ustavanj kod Bušnja.

cijelom prednjom stranom; desno od nje, takogjer na prednjoj površini, od prilike u visini njene glave, u maloj podobi, Attis s oborenom bakljom; figura, koja joj priliči, na lijevoj strani s uzdignutom bakljom, odlomljena je. Vapnenac, visina 0·26, širina 0·44, debljina 0·31; u gornjoj površini jama za usagjivanje.

Bušnja.

48. Upravo kod vrela „Ustavanj“ leže tri bloka od vapnenca. Dva pokazuju nadgrobne reljefe, prikazane u *slikama 32.* i *33.*, na trećem ne mogu se razabrati tragovi kakvom ukrasu.

Seljani.

49. Na lijevo od vrata pravoslavne crkve stoji, naopako u zemlju zasagjena ara od vapnenca, lijepo profilirana s prijeda i s obje strane, straga je neuglagjena. Visina (u koliko se može mjeriti) 0·63, širina pri temelju 0·43, inače 0·36, debljina pri temelju 0·30. Linije ucrtane, slova dobro urezana.

Slika 34.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(o)hortal(i).

U Glasniku 1894., str. 54, poredao sam poznate, Jupitru cohortalis posvećene oltare. Bila su tri, ovaj naš je četvrti. Za čudo svi potječu iz Dalmacije: Narone, Goražde, Plevlja (v. g. str. 477.) i Seljanâ. Kako na arama u Goraždu i Naroni, tako ni na ovoj nije naznačeno ime dedikantovo. Govoreći o natpisu u Goraždu zaključio sam po njemu, da su ti oltari podignuti uredovno, po vojničkoj četi, koja je u gradu bila štacionirana. To isto moramo da sudimo i o natpisu u Seljanima; ali nam ne će doći u pamet, da na tome osnovu štatuiramo, da je na tome mjestu bila vojnička posada. Taj je oltar, kao i oni rimski spomenici, što ćemo ih još spomenuti, ovamo dovučen kao gragjevni materijal. Otkuda, to ne mogoh utvrditi. Plevlje i Prijepolje, gdje su bile rimske posade, čine mi se predaleko. Na trudnom putu od petnaest sati preko zapuštenih „visočina" našao je konzul H. Müller, nekako na pô puta izmegju Plevlja i Prijepolja (isp. A. E. M. IV., str. 196), „više nesumnjivo rimskih, kamenova, megju njima jedan sa dva poprsja". Na žalost se pri tako općenitoj naznaci nije moglo odrediti mjesto.

50. Na uglu spoljašnjeg zida desne strane po dužini uzidana je okvirena, ispisana ploča od vapnenca. Meni se ona čini da je isto tako rimskog postanja, kao i neki drugi u crkvene zidove uzidani blokovi i ploče, koje su megjutim obragjivanjem za uzidavanje lišene svog prvobitnog karaktera.

Prijepolje.

U Prijepolju i okolici slabog je uspjeha imalo traženje starinskih spomenika. U Kolovratu i Čadinju bilo je svekoliko traženje obaju natpisa C. I. L. III., 8298 i 8308 uzalud. Nasuprot vidio sam u onom prvom mjestu više gromila nesumnjivo rimske ruševine[1]), iz nekojih su najbolji komadi bili odneseni i u Prijepolje odvučeni, pa u stupove novog mosta preko Lima uzidani. Istim su putem valjda otišla i oba natpisa; pa i austrijski tumač tvrdi, da je do nedavno vigjao kamen s natpisom u Prijepolju.

[1]) Ove za cijelo misli i H. Müller kod Hoernesa: „Arch.-epigr. Mitth." IV., str. 196. Ovdje spomenuto Cadinje ne leži na Limu, već na kosi, koja se prostire uz Lim i nema na njemu razvalina. Ja sam ga s jednim zaptijom pretražio od kuće do kuće.

U Prijepolju u c. i kr. okolu kraj stijega leži komad bloka od vapnenca, ukrašen vazom i lozom, koja se uspinje, i ulomak stupa.

Drenovo.

U Prijepolju upoznasmo Abdurrahman-bega Hasanbegovića, bogatog vlastelina. On odmah kao i Mustaj-beg Selmanović u Plevlju pokaza živ interes za naš arheološki rad, pa nas pozva na svoje dobro u Drenovu, da ondje vidimo razvalinu jedne „crkve“. Oba su ta muža već pod utjecajem našeg muzeja. Jedan je od njih glavom bio u Sarajevu, pa je tu vidio zbirke; drugi, naš Abdurrahman, čuo je, da u „Sarajevu i iz kamenja umiju nagagjati, što je prije bilo“.

U Drenovu stoje u jednom gaju, obrasle drvljem i šikarom, razvaline male crkvice. Mogosmo samo jedan rogalj ponešto otkopati, pri čemu nam je gospodar sam pomagao. Zidovi su od lomljena kamena, te su od prilike 0·60 debeli. Ukraj razvaline leže:

1. Greda epistilska od vapnenca sa dvije fascije, od kojih je na gornjoj natpis; lijevo i desno prazne površine, visina 0·37, širina 1·85, debljina 0·60. Ispisano polje prekrila siga.

Slika 35.

Te, C(h)riste, auctore pontifex [. . . . aedificavit ecclesiam . . . .]

Vrijedno je spomenuti, da danas u Drenovu i okolici nema katolika, niti se ko sjeća, da ih je ikada ovuda bilo. Katoličkih sela ima tek u kotarima prištinskom i gilanskom[1]).

2. Rimski nadgrobnik. Visina 2·06, širina 6·80, debljina 0·20. Vapnenac. Nad otvorenim, lozom okićenim, isplavljenim ispisanim poljem i pod njim po dvije uske, na obluk svedene panjege; u gornjim poprsja dviju odraslih osoba, u dônjima dva dječija portreta. Na vrhu vijenac, u njemu, pa lijevo

[1]) Isp.: Ippen: „Wissenschaftliche Mittheilungen“ II., str. 480.

i desno od njega po jedna rozeta i posve izvan okvira s obje strane po jedna palmeta. I nad tim izrezan urnek s rozetama. S traga, lijevo i desno žlijeb. Prosta radnja.

Kako je kamen prhak, za cijelo nije iz velike daljine ovamo dobavljen. Valjda mu je to prvo mjesto. Svakako i to, što je ovdje jedan uz drugi kršćanski i rimski spomenik, ponovo potvrgjuje, da je jedna kultura zamijenila drugu na njenim mjestima. — Po njivama, što su oko razvaline, vele, da se pri oranju nailazi na „kaldrmu“.

Sarajevo, u septembru 1894.

Karlo Patsch.

Бронцани шљем од Вранкамена код Крупе.

Приопћио

др. Ћиро Трухелка,

кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја.

Господин др. Теодор витез Бјелински, градски љечник у Крупи, предао је земаљском музеју један на Вранкамену код Крупе год. 1888. нађен бронцани шљем, који је већ по мјесту, гдје је нађен, у неку руку занимљив, јер је год. 1887. недалеко одонуд у једној распуклини на Вранкамену нађена она фамозна хрпа новца карташког и нумидског кова, што сам је описао у „Гласнику“, година I., свез. 1., и касније у „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. I., стр. 185 и д.

И тај шљем нашло је случајно једно пастирче именом Раде Кубет из Подорана у једној распуклини, гдје је дуго лежао скривен, док киша, дерући низ хрид, није сплавила земљу, која га је покривала и тако открила занимљиви нахођај.

Спољашност шљема одржала се је без мане, те је бронц тамнозеленом, веома сјајном патином мјестимице као задахнут, тако да кроз њу блиста ковов сјај.

Шљем је љевен, те је иза тога израђен ковањем изнутра. Трагови чекића још се виде изнутра, док су на спољашној страни помно изглађени.

Шљем има облик полукругље, која се на врху завршује јабучицом (conus). Дôњи, на облик гужве удебљани окрајак украшен је орнаментом на облик четвероструког низа бисера, над којим има канелирана пруга. И јабучица на шљему има сличан орнаменат.

Ред низова и канелирања тако је правилан, да ми се чини, да је то, као и глатка спољашна страна, начињено на токарском колу.

Затиљак шљема продужен је само за 2 *cm* по прилици, тако да се једва може примијетити.

С обје стране шљема пробушене су по двије јаме.

Ту су негда били причвршћени залисци за образ (bucculae), али не каричицама, већ шарнијерима, којим је плојка била уложена у удубини, испиљеној на дôњој страни, те је овдје причвршћена с два зглоба. Јабучица је са страна перфорирана и чини се, да је у тим рупама била причвршћена нека врста челенке (crista), било од птичијих пера, било од другог чега.

Дуж дијагоналне линије шљема чини се патина у једном траку, широком од прилике 2 *ст,* загаситија, те су окрајци тих трагова мјестимице изглодани. Тај трак показује мјесто, на коме је за украс била слехемљена прутица од друге ковине (од сребра?), које је сада нестало. Сличан украс налазимо на римским шљемовима, гдје је шљем дијагонално и упопријеко испрутан.

Од велике множине римских шљемова, који су нам страном познати по шкулптурама, нарочито са Трајановог ступа, страном по оригиналима, разликује се наш егземплар само тиме, што је нешто прикраћени продужак над затиљком слабије изражен.

Др. Хернес (Hoernes), коме је тај шљем послан, да га просуди, изјавио се је о њему, како слиједи:

„Тај шљем припада истој културној периоди мало прије наступа римског доба у Босни, којој припада и онај други нахођај. У средњој се Европи шљемови тога облика сматрају типичним ла-тенским објектима, који припадају Галима и засвједочују, колико је проширена бојна опрема, карактеристична за тај народ. Познајемо шљемова те руке н. пр. из Француске (Линденшмит: „Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit“ [Старине нашег поганског древног доба], III., св. I., таб. 3., сл. 8.), из јужне Аустрије (Бијела Црква [Weisskirchen] у дôњој Крањској: „Mittheilungen der anthropol. Gesellschaft“, Беч, XIII. св., стр. 211, сл. 66., свакако Босни најближе находиште посве сличног комада), али онда и из Италије (Линденшмит, l. c., св. I., 3. таб., сл. 2. из Апулије, и на истом мјесту сл. 4. из Пестума у Кампанији). Етрушћанске слике на зидовима, н. пр. тако звана tomba dei rilievi у Церетри, старом Цере (код Марте, l'art Étrusque, таб. II., стр. 184), показују на длаку исти облик шљема, гдје на зиду виси међу множином друге бојне опреме, те има раширене залиске.

Све нас упућује на то, да ти шљемови показују италски облик, који су Гали присвојили под утјесајем етрушћанске културе и које често украшавају обичајним у њих орнаментом. Тако је споменути француски комад од бронца окован пробијеним сребром и емаљираним жељезом, узоран комад првог реда. И шљем из Бијеле цркве у љубљанском музеју обилато је украшен усаваћеним орнаментом. Вранкаменски

шљем и горе споменути комад из Пестума слични су један другоме готово као јаје јајету. И у потоњега нема залистака, за које су одређене по двије лукње на свакој страни, али их на босанском шљему ваљда већ онда није било, кад је похрањен у своме скровишту.

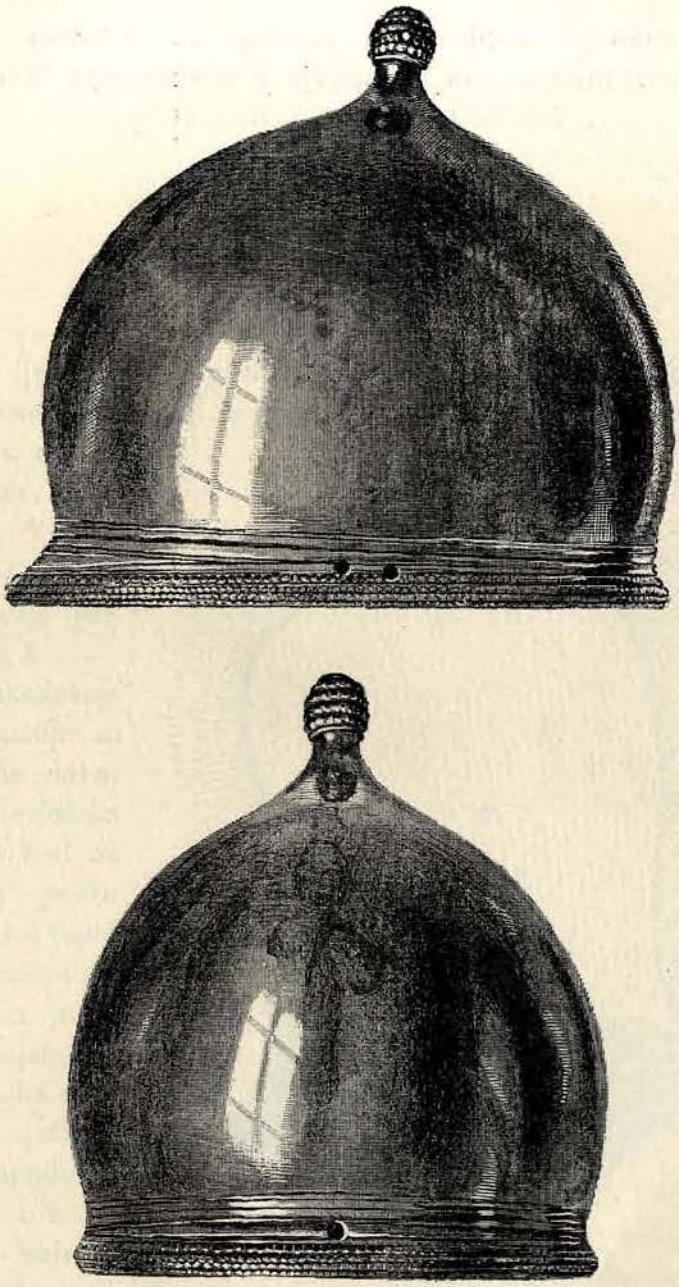

Шљем са Вранкамена.

Шљем је једноставан, готово без украса, али се је дивно одржао и приказује прекрасну, без сумње италску радњу.

Обично се мисли, да су се ти шљемови носили капком натраг обрнутим, како то показује егземплар из Бијеле цркве. То засвједочује и начин, како су на апулском егземплару смјештени залисци. Али Линденшмит је другог мнијења и држи, да је онај капак заклањао чело.

Начин, како су намјештени залисци на сликама шљемова на tombi dei rilievi, чини се, да потврђује у том погледу Линденшмитово мнијење.“

Gradina Čungar kod Cazina.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský.**

Od prilike jedan sat jugozapadno od varoši Cazina uzdiže se na ogranku neke strme terase, koji se je odvojio prama sjeverozapadu u području općine Osredak nasuta gradina Čungar, koju inače zovu i Veliki Čungar, te joj tlocrt i presjek prikazuje pridana ovdje *slika 1.*

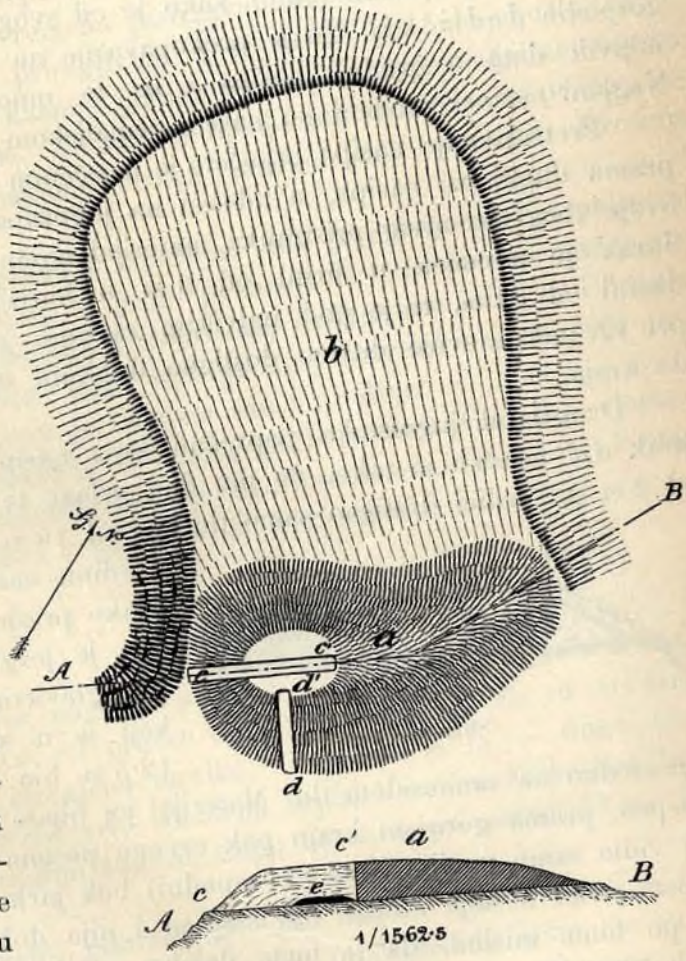

Slika 1.

Zaravanak nekadašnje naseobine ograničuje sa jugoistočne strane glavni nasip *a*, koji već iz daleka udara u oči, te čini ne posve pravilnu pràvu liniju, i pri najvišoj visini od 7·5 *m* ima dužinu od 77 *m*. On svojim jugozapadnim podnožjem dopire tik do okrajka okomite ostrmine, najviši je u svom jugozapadnom dijelu, te ovdje i u temelju dostiže najvišu širinu od 46 *m*. Od nutarnjeg podnožja nasipa vuče se prama sjeverozapadu kosi zaravanak *b*, dug od prilike 100 *m* s presječnom širinom od 75 *m*, koji ograničuje jedan okomitiji stepen obronka. Uz okrajke te terase vigjaju se tamo amo u grmlju male, duguljaste

uzvisine, koje bi se mogle smatrati oskudnim ostancima nasipa, kojim je ta terasa nekoć bila opasana. Kako površina zaravanka, tako i bočine velikog nasipa sasvim su posute prehistoričkim ilovastim sugjem.

Različite priče, što ih narod ondašnje okoline kazuje o nekakome gradu, koji da je tu nekoć bio, kao i neobični oblik te gragjevine navratili su inžinira gospodina Huga Jedličku, koji je godine 1891. u službenom poslu u Cazinu boravio, da to brdo razgleda i da kotarskom predstojniku Gejzi pl. Szirmayu priopći, što je opazio. Ovaj se gospodin dakle s uglednim Selman-begom Čerovićem iz Cazina kao vlasnikom rečenog zemljišta stade dogovarati radi prekopavanja tog velikog nasipa, te ovaj s najvišom pripravnošću privoli u to.

Na to predstojnik gospodin pl. Szirmay naredi prekopavanje toga nasipa, koje je prama tomu, kako je od svog posla dospijevao, nadgledao gospodin Jedlička. To je prekopavanje na vidjelo iznijelo veoma zanimljivih data o gradnji nasipa i uz to množinu dragocjenih ostanaka. Nagjeni ostanci predani su našem zemaljskom muzeju.

Pretraživanje nasipa otpočeto je usjećenim jarkom *c c'*, koji je povučen prama dugoj osi nasipa, a udešen na jugozapadnom mu kraju, jer se je ovdje zbog okomitog pristranka materijal zgodno i jeftino mogao odstraniti. Jarak je povučen u širini od 3 *m* u horizontu samorodnog stanca u dužini od 31 *m*, te je pod najvišom ravnom glavicom nasipa od prilike pri 12. metru svoje dužine dostigao dubljinu od 7·5 *m*, koju je pridržao do kraja.

Drugi, od jugoistoka poprečno kroz nasip povučen, jednako širok jarak *d d'* usjećen je tako, da mu dno uzlazi, te je pri prosječnoj dubljini od 2 *m* po prilici dostigao samo dužinu od 16 *m*, tako da još nije dostigao sredinu nasipa, odnosno prvi jarak. Kako presjek, *sl. 2.*, pokazuje, sastojala je jezgra nasipa pod najvišom mu glavicom od sloja paljevine *e*, koji je u sredini svoje dužine od 12·5 *m* bio 1 *m* debeo, te je ležao neposredno na samorodom tlu. Materijal joj bijaše komadići drvenog uglja i pepeo, prama gornjem kraju pak crveno pečena zemlja. Nego se je taj sloj vidio samo uz lijevi (sjeverozapadni) bok jarka *c c'*, pošto je u nutrašnjosti jarka s obje strane bio stanjen i nije dohvatio do desnog boka. Ja po tome mislim, da je imao daleko pružen, eliptički plankonveksni oblik. Ovu jezgru pokrio je nasip poput plašta, nasut od zemlje, izmiješane kamenicama i od vrsta kamenja, tako da su pojedini slojevi u oba jarka

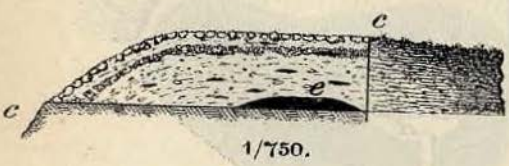

1/750.
Slika 2.

prama periferiji upadali. To se je osobito jasno razabiralo u prvom, bolje iskopanom jarku $c\,c'$, jer je ovdje od prilike 1 *m* pod površinom megju slojevima zemlje nagjen 40—50 *cm* debeo sloj od kamenica, koji se je u presjeku vrlo jasno razabirao. Površina nasipa napokon bila je obložena plaštem od šuljeva, kojima su stranice imale površinu od 50 *cm* i 60 *cm*.

Nadalje su u bokovima obaju jaraka u različitim visinama često nagjeni sasvim bez reda rasuti slojevi paljevine od 5—15 *cm* debljine i 70—150 *cm* dužine.

Da bi unutrašnja jezgra od paljevine *e* ikako imala služiti za višu čvrstoću ukupnog nasipa, to je posve nevjerojatno; jer je ona za to premalena, pa bih ja za to rekao, da su graditelji, prije nego što su stali podizati veliki nasip, koji reprezentira kubičnu sadržinu od 10.000 m^3 po prilici, na gradilištu duže vremena podržavali ili vatru za žrtve ili krijes za veselje, i velike gozbe priregjivali. I to ne bi bilo nemoguće, da je na onome mjestu, gdje je kasnije podignut nasip, na tom najvišem mjestu naselišta prije bilo žrtvište. Ovomu mnijenju ide naime to u prilog, što je oko paljevne jezgre nagjeno veoma mnogo kosti različitih životinja i poviše žrvnja.

Na svaki je način gradnja otpočeta, dok je gornja partija paljevine još bila ražarena, kako nam to jasno pokazuje crveno pečena zemlja nad njom, te je podizana u pojedinim slojevima, naslaganim jedan nad drugim.

Manji slojevi paljevine, kojih ima po svoj površini nasipa, biće nasuprot da potječu od blagovanja tečajem same gradnje.

Predmeti, koji su nagjeni za samog prekopavanja Čungara, dosta su raznoliki, a sastoje od rukotvorina željeznih, broncanih, kamenih, koštanih i ilovastih, kao i od kosti i zuba različitih životinja.

Željezo.

Željeznih predmeta nagjeno je na Čungaru vrlo malo — i samo u najgornjem sloju crnice, od prilike do 30 *cm* dubljine. To su ovi komadi:

1. Slaba i loše izragjena motika, — *tab. I., sl. 1.*, — duga 15·5 *cm*, s oštricom širokom 5 *cm*, vrlo istrošena hrpta i veoma škrbastim bridom.

2. Dlijeto s okruglim tulcem, dugo 14 *cm*, a pri oštrici 17 *mm* široko. — *Tab. I., sl. 2.*

3. Žljebasto dlijeto, gotovo isto tako dugo i široko. — *Tab. I., sl. 3.*

Te tri sprave nikako ne potječu iz predrimskog doba, te su valjda u kasnije, možda rimsko doba i to slučajno dospjele na Čungar.

Inače je tamo samo nagjen fragmenat oštrice od noža, komad željeza, za koji se ne može razabrati od čega potječe i dva komada željezne troske.

Bronc.

Gotovo isto tako rijetki i u svemu neznatni su broncani, ondje iskopani predmeti, koji su po svem nasipu bili rasuti.

1. Najznamenitiji je komad megju njima na *tab. I.*, u *sl. 4.* prikazana fibula, kojoj je rebrasta stremenka nariješena dugmešcem i sa dva pipcima slična nastavka, tako da ozgor gledana priliči krstu. Inače je stremenka ornamentirana samo sa nekoliko kosih redova crtica.

Željezni, prelomljeni jezičac bio je pri glavi željeznom plojkom nespretno prikrpljen. Fibula je isto tako, kao i dalje ovdje navedena bočka, nagjena od prilike u polovici visine nasipa blizu krajeva jarka *c c'*.

2. Ponešto previnuta bočka s polukrugljastom glavicom, — *tab. I., sl. 5.*, — ispod glavice optočena s nekoliko crtica i 7 *cm* duga.

3. Jedna na oba kraja prelomljena, sploštena, okrugla igla, duga 7 *cm*.

4. Naušnjak od žice, — *tab. I., sl. 6.*, — kome krajevi ponešto zahvataju jedan preko drugog, jedan kraj zašiljen, drugi kraj, koji je bio usukan, odlomljen. *Pr* = 47 *mm*.

5. Dva slična naušnjaka od nešto deblje žice, jedan kraj zašiljen, drugi u većega zaobljen, u manjeg popreko odsječen. *Pr* = 52 *mm* i 25 *mm*.

6. Otvoren, na oba kraja uvinut i prelomljen, nepravilno okrugao kolut, 46 *mm* srednjeg premjera, od deblje žice, valjda dječija narukvica. — *Tab. I., sl. 7.*

7. Šest komada različito savijenih fragmenata, onda pràv ulomak od žice.

8. Tri prstena, djelomice s krajevima, koji zahvataju jedan preko drugog, djelomice otvoreni, od glatkog, 4 *mm* do 7 *mm* širokog traka od tenećeta; jedan je prsten prikazan na *tab. I., sl. 8.*

9. Ljeven, s obje strane plosnato ispupčen i gladak kolut od 39 *mm* premjera. — *Tab. I., sl. 9.*

10. Polovica ljevene, s jedne strane ravne, s druge sploštено trouglaste ali neornamentirane kolutaste plohe od 51 *mm* premjera.

11. Malen, otvoren kolutić od 16 *mm* premjera, od okrugle žice.

12. Dva mala, okrugla puceta ispupčene, posve glatke površine od 15 *mm* i 11 *mm* premjera, od kojih jedno prikazuje *tab. I., sl. 10.*

13. Tri fragmenta špiralnih cjevčica od 3 *mm* do 1 *cm* u premjeru, stranom od uskog tenećeta, stranom od okrugle žice. Jednu od njih prikazuje *tab. I., sl. 11.*

14. Dva fragmenta vrlo slabo uvijenog i ponešto šuplo kovanog tenećeta od 7 *mm* širine, koja duž gornje površine imadu četiri paralelne crte.

15. Jedan komadić staljenog bronca od 34 *g* težine.

Izuzevši fibulu i iglu, *sl. 4.* i *5.*, koje pokazuju tip halštatskog doba, nema na svim ostalim broncanim nahogjajima ništa karakteristična, pa bi po svom primitivnom obliku isto tako mogle potjecati iz istog doba kao i ona dva artefakta, o kojima je najprije bio govor, kao i iz starijeg, dakle iz broncanog doba.

Kamen.

Mnogo više nego metalnih nahogjaja zatečeno je na Čungaru rukotvorina od kamena.

Naročito je nagjena množina žrvnjeva, koji su bili stranom od nekog krupnozrnog pješčenjaka, stranom od konglomerata.

Isto tako nagjeno je mnoštvo, djelomice dobrano istrošenih brusova. Oni su mahom od sitnozrnog tercijarnog pješčenjaka, punog tinjca, koga se mnogo nahodi u najbližoj okolini.

Nadalje nagjen je oblutak za nabijanje od crvenog pješčenjaka, — *tab. I., sl. 12.*, — uravnjene, vrlo izudarane površine, koji na prednjoj strani ima plitku udubinu, koja je radniku za to služila, da u nju zatakne palac, pa da tako lakše može držati kamen.

Oveći oblutak od crvenkastog pješčenjaka hrapave površine, na jednoj je ravnoj strani ulašten, pa je valjda upotrebljavan za glagjenje. Takih je oblutaka nagjeno još više i različite veličine, ali ne razabire se na njima, da su kada upotrebljavani.

Veoma je zanimljiva sasvim okrugla glava jednog buzdovana od tinjčavog, dioritičkog, dakle od takog kamena, kakog u Cazinu nema, sa 5 *cm* u premjeru. Ona se je naime, kako *tab. I., sl. 13.* pokazuje, pri bušenju jame od 15 *mm* u premjeru za držalicu, razlomila. Dno nedovršene jame pokazuje samo hrapavu površinu, ne pak ispupčen jezičac, te dakle nije bušeno šupljim, nego punim inštrumentom.

Nadalje valja napomenuti 2 *cm* debelu, okruglu plohu od 9 *cm* u premjeru, od zagasito-sivog pješčenjaka, koja je u sredini probušena. — *Tab. I., sl. 14.* — Jama je bušena tako, da se bokovi prama sredini pomalo sužavaju, te po tome ima dvostruko čunjasti presjek. Druga, slična kamenita ploha od 10 *cm* premjera i 18 *mm* debljine u sredini je nešto koso probušena i sastoji od neogenog lapora tamošnje okolice. Oba ta kamenita rukotvora mogla su služiti kao utezi ili za mreže ili za stanove.

Od kremena su nadalje dva nožića, od kojih jedan prikazuje *tab. I., sl. 15.*, — i duga strugalica, koja je megjutim i kao nož služila. — *Tab. I., sl. 16.* — Objema su ovim spravama oštrice od upotrebljavanja nazubljene.

Najposlije još treba napomenuti nekoliko ivera od kremena i od zelenkaste jašme. Nijedne od te dvije vrste kamena nema u okolici cazinskoj, pa će biti, da kremen potječe iz kredastog vapnenca zapadno i južno od Cazina, a jašma iz verfenskog škriljevca na megji triaskog vapnenca prama paleozoičkom škriljevcu na istoku i zapadu od Cazina. Nahogjenje iverja od tih vrsta kamena na Čungaru dokazuje nam pak, da je taj materijal u sirovom stanju odonud, gdje ga ima, donesen ovamo i da je tek ovdje od njega izragjivano orugje.

Kost.

U manjem broju, ali ne manje zanimljive od kamenitih predmeta jesu koštane rukotvorine, koje su tom prilikom iskopane.

Prije svega valja spomenuti dva lijepo ornamentirana predmeta i to najprije fragmenat malog toka od jelenjeg roga ili kosti, — *tab. II., sl. 17.*, — s premjerom od 28 *mm*, duge 46 *mm* i debeli 2—3 *mm*. Taj je fragmenat dva puta probušen, te je na vrlo starinski način ornamentiran zarezima, koji čine izrezuckane trake, kao i različito upriličenim poljima, koja su popunjena kosim crtama.

Drugi nakitni komad, — *tab. II., sl. 18.*, — prikazuje pravokutnu, šuplju prizmu rezanu od jedne kosti, koja je na svakoj strani nariješena nizom usavaćenih okruglih kocaka, 47 *mm* duga, a ima širine od 7 *mm* i 8 *mm*. Jednostavni ili koncentrički kolobari sa ili bez središnje točke u broncano se doba doduše sporadički već nahode kao ornamenat, kao n. pr. na ilovastom sugju i koštanim spravama iz Troje u Maloj Aziji[1]), i na velikoj bojničkoj vazi iz Mikene u Grčkoj[2]), u terramarima gornje Italije, u Krenndorfu u Českoj i u Krehinom Gracu u Hercegovini.

Ali su naročito karakteristični tek za ornamentalni štil halštatske perijode u južnoj i srednjoj Evropi[3]), kao n. pr. u nekropolama Býčiskála u Moravskoj, kod Hallstatta u Gornjoj Austriji, kod Marija-Rasta i Wiesa u Štajerskoj, Frögga u Koruškoj, Vača i Sv. Margareti u Kranjskoj, Sv. Lucije u Primorju, Villanove u Italiji i na Glasincu u Bosni.

---

[1]) Ilios od dra. Heinr. Schliemanna. Lipiska, 1881., str. 297, sl. 142.; str. 405, sl. 269.; str. 415, sl. 309. i 314.; onda str. 631, sl. 1254.—1256.

[2]) Schliemanns, Ausgrabungen. Od dra. C. Schuchardta. Lipiska, 1891., str. 237, sl. 301.

[3]) Die Bronzezeit in Oberbayern. Od dra. Jul. Naue-a. Monakov, 1894., str. 249.

Naš nakitni komad biće da je srednji dio gjerdana, te po tome što je rečeno, da pripada halštatskoj perijodi.

Nadalje nagjen je koštani držak neke sprave, dug 77 *mm*, — *tab. II., sl. 19., a* i *b*, — kome je dônji kraj s obje strane zarezan i upotrebljavan za glagjenje, pa je mnogim upotrebljavanjem usjan kao ogledalo.

Od spravâ za bogjenje nagjena su tri koštana šila, takogjer od upotrebljavanja vrlo glatka. Jedno od njih, — *tab. II., sl. 20.*, — dugo je 64 *mm*, duguljasto je okruglo i na dônjem, nešto sploštenom kraju, ravno odrezano. Pri drugom komadu, — *tab. II., sl. 21.*, — okrnjen je rt, a u trećeg odlomljena su oba kraja. Druge su sprave te ruke strelica, načinjena od zašiljenog na jednom kraju rožića mlade srne, — *tab. II., sl. 22.*, — duga 16 *cm*, onda sprava od dva paroška starije srne, — *tab. II., sl. 23.*, — koja je valjda služila za parakanje crta na ilovastom sugju ili i za glagjenje bokova u sugja.

Vrijedno je još spomenuti jedan jelenji parožak, koji je na jednom kraju bio zašiljen, ali je na onome mjestu prelomljen i onda na sve strane zadjelan, dug 22 *cm*, — *tab. II., sl. 24.*, — i oguljeni, pa po svoj dužini obdjelani fragmenat jelenjeg roga, — *tab. II., sl. 25.*, — u čemu vigjamo dokaz, da su žitelji čungarski umjeli loviti ne samo srnu, već i jelena.

Ilovača.

Rukotvorina od toga materijala nagjena je, kako se je moglo očekivati, pri prekopavanju nasipa čungarskog velika množina, a to su osim nekolicine cijelih, ili upola cijelih ilovastih posuda, rbine od posuda, poklopaca, ilovastih plojki, pršljena za predivo, utegâ od tkalačkih stanova, jedan ilovasti mosur i pečeno ilovasto grumenje.

Ilovaste su posude, do jedne jedincate svakako importirane rbine, svekolike rukom ragjene.

Materijal je u većih posuda većinom prostija, sitnim vapnenastim zrnjem ispremiješana ilovača, dok su manje, tanke posude načinjene od fine, pomno stalożene ilovače. U onih je prvih posuda površina obično hrapava, a u drugih je često lijepo uglagjena.

U prelomu pokazuju se rbine djelomice pojednako crveno ili žućkasto ispečene, a take su se posude možda pekle na otvorenoj vatri. Druge imaju pojednako crn presjek, pa će biti, da su crveno izpečene posude time učinjene tako crne, što su se iste kadile na vatri, pri čemu je dim, prodirući u njih, u cijelu se masu pojednako zavukao. Taj dalji postupak očevidno nije imao druge svrhe, već da stijene posuda bolje odolijevaju probijanju židina u posudama, pa se je ta procedura valjda vršila u zatvorenoj ognjevitoj jami.

U drugih se opet rbina vigja unutri crna jezgra, a s oba lica crvena ili mrka kora. Te su se posude valjda, da dobiju ljepše lice, pošto su već bile pocrnjene, opet izlagale otvorenoj vatri, pri čemu je dim, što se je zavukao u ilovaču, prema tomu, kako su posude bile duže ili kraće izložene vatri, s oba lica više ili manje izgorio, i time se je dobilo crveno ili mrko spoljašno lice.

Na nekim se rbinama vidi veoma živo rumenilo, pa se na njihovu presjeku jasno može razabrati, da je i onako dobra ilovača s polja premazana prevlakom, od koje je posuda dobila življu mast.

Površina je u sugja žućkasta, crvena, smegja u raznim niansama, siva ili zagasita.

Često su posude i sa spoljašne ili s obje strane naličene crnom sjajnom firnisnom bojom, kao rbine na *tab. III., sl. 38.; tab. V., sl. 69.; tab. VII., sl. 92.* i *tab. VIII., sl. 105.* — To mazanje ilovastog sugja firnisom došlo je od Grka Etrušćanom, i razvilo se je u slikanju vazâ do visokog stepena. U istočnim se je Alpama pak za to jednostavno crno ličenje po dojakošnjim nahogjajima saznalo za halštatske perijode. Tako su u grobovima iz halštatskog doba kod Vača (Watsch) u Kranjskoj nagjene crvene posude, kojim je površina posve jednakim načinom bila crno firnisana.

Za čudo je megjutim, da se taj firnis na Čungaru vigja na posudama, koje imaju ornamentiku s probušenim nastavcima za ručice, — *tab. V., sl. 62.*, — ili s potkovastim svicima, — *tab. V., sl. 69.*, — kakva se često vigja i na posudama iz terramara gornje Italije i iz kastelijera u Istri, te po tome pripada mlagjoj neolitičkoj ili broncanoj periodi. Na nekim crno firnisanim rbinama, — kao n. pr. *tab. III. sl. 38.*, — vigja se opet gajtanski ornamenat, koji je u srednjoj Evropi karakterističan za neolitičke posude. Moramo dakle misliti, da je ili tehnika slikanja posugja prije dospjela u balkanske zemlje, nego u sjeverne krajeve, ili što se bar meni vjerojatno čini, da su se starije vrste ornamentike na Balkanu održale do u doba halštatske kulture.

Nadalje se je na pojedinim rbinama popunjavanje udubina u ornamenata nekom bijelom, kredi sličnom masom održalo. To je način ukrašavanja, koji se nahodi pri svršetku neolitičkog doba i u broncanoj perijodi u najrazličnijim zemljama Evrope na ilovastim posudama.

Još vrijedi spomenuti, da su mnoge rbine s obje strane čagjave, a s nutarnje strane da su uz njih prionuli u ugljen spaljeni ostanci od jela.

Oblik i veličina posudâ vrlo je različita. Koliko se mogu prosuditi nagjene rbine, daleko pretežu zdjelice, vrčevi i lonci, ali ima i trbušastih, visoko grličastih i bačvastih posuda prostranog zjala. Većinom je prama veličini posudâ vrlo različita i debljina bokova. Tako su n. pr. u uglagjene, mrke

zdjelice s ručicama, — *tab. IV., sl. 46.*, — bokovi debeli 4 *mm*, nasuprot je uspravni, isprutani okrajak jedne vrlo velike crvene posude, — *tab. III., sl. 39.*, — debeo 27 *mm*.

Od cijelih posuda nagjena je nekolicina mahom samo manjih komada, a pokušaji, da se od rbina sastave posude, gotovo nikoji put nijesu uspjeli. To je lasno razumjeti, pošto se je u masi materijala nasipovog valjda rijetko kada zasula cijela posuda, nego su većinom bačene rbine već kao takve onamo dospjele.

Take cijele ili gotovo cijele posude jesu: zdjelica s ručicama, — *tab. II., sl. 26.*, — vrč sa stalkom, *sl. 27.*, veoma trbušasta žàra, *sl. 28.*, posudica, koja se dolje svršava bridom, *sl. 31.*, i dva lončića, *sl. 33.* i *34.* Sve su primitivno ragjene, osim lončića, *sl. 34.*, i neornamentirane, a visina im je različita od 14 *mm* do 50 *mm* po prilici. Bez sumnje su to samo dječije igračke, kako ih često nalazimo i u dječijim grobovima prehistoričkih nekropola.

Cijela, mrka zdjelica bez ručica, s malim ravnim dnom i uspravnim okrajkom, — *tab. II., sl. 29.*, — ima premjer od 11 *cm* i visinu od 47 *mm*.

Cijela žućkasta zdjelica, u koje je habitus broncanog doba, — *tab. II., sl. 30.*, — ima takogjer maleno, ravno dno, uspravan okrajak i visoku ručicu. Zjalo joj je eliptičko s premjerima od 6 *cm* i 8 *cm*, pri čemu visina do okrajka iznosi samo 33 *mm*.

Samo djelomice očuvani, živo crveni, trbušasti i uglagjeni lončić, — *tab. II., sl. 32.*, — ima malo ravno dno, jasno odvojeno kratko grlo, pri zjalu slabo izvinute okrajke, a imao je, kako nastavak na lijevoj strani pokazuje, valjda dvije, koso nasagjene ručice, inače pak nije nariješen. Visok je 73 *mm*, a u trbušini bio je valjda širok oko 10 *cm*.

Lijepa, mrka, uglagjena zdjelica, — *tab. III., sl. 35.*, — koja se je od svojih rbina toliko mogla rekonštruirati, da joj se oblik sasvim raspoznaje, ima ravno dno, od trbušine jasno odvojen zavojit grlić, i pri zjalu nešto rastegnut okrajak. Iznad rebarca, izmegju grlića i trbušine, onda po spoljašnoj strani okrajka optočena je po jedna jednostavna traka s uzičastim ornamentom. Zdjelica je imala dva suprotna, poprijeko postavljena, ručicama slična nastavka, koji su probušeni, da se može provući uzica za nošenje. To je dakle oblik zdjelice, koja po svom probušenom nastavku i po uzičastom ornamentu pripada neolitičkoj perijodi. Dno u te zdjelice ima premjer od 7 *cm*, zjalo 16 *cm*, a visina 8 *cm*.

Dno u posuda ili je ravno i više manje oštro odvojeno od bokova trbušnih, kao *tab. III., sl. 37.*

U više gotovo polukruglih zdjelica dno je ispupčeno, kao u *tab. III., sl. 43.*, — ili pupčasto, t. j. u sredini spram nutarnje strane svedeno, kao

u *tab. III., sl. 44.* — Oba ta pošljednja oblika dna često se nahode u ilovastim posudama iz broncanog doba u srednjoj Evropi, u talijanskim terramarima[1]), ali nagje se dosta puta pupčastih dana i megju keramičkim inventarom grobova iz halštatskog doba kod Wiesa u Štajerskoj[2]). To su dakle daleko prošireni oblici dna u sugja, koji su dugo vrijeme bili običajni.

Neobičan je čunjoliki nastavak, kakav je na nutarnjoj strani jedne rbine od dna neke posude, — *tab. III., sl. 42.* — On je nasagjen ekscentrično blizu okrajka dna, pa po tome moramo suditi, da je na dnu te posude bilo nasagjeno više takih nastavaka. Za što su oni služili, to mi nije sasvim jasno. Valjda su imali da sadržaj kakve u tu posudu postavljene manje posude čuvaju, da se prejako ne ugrije na ognjištu.

Okrajci posudâ u manjih su posuda često uspravni, kao n. pr. u *tab. II., sl. 29.* i *30.; tab. III., sl. 36.;* onda *tab. IV., sl. 46.* i *51.*, — ali takih uspravnih okrajaka ima i u većih zdjelica i lonaca, kao u *tab. VII., sl. 90., 91.* i *93.*, i vrlo velikih posuda, kao u *tab. III., sl. 39.*

Stegnuti okrajci, kao pri lijepo ornamentiranoj zdjelici, — *tab. IV., sl. 48.*, — relativno su vrlo rijetki, tim se češće nasuprot nahode rastegnuti okrajci, kao u *tab. II., sl. 32.; tab. III., sl. 35.; tab. IV., sl. 45.* i *sl. 50.; tab. VI., sl. 70.;* isto su tako česti previnuti okrajci, kako pri malim tako i pri velikim posudama. Previnuti okrajak ili je zavojit, kao pri loncu u *tab. IV., sl. 47.*, — i pri velikoj zdjelici u *tab. III., sl. 40.*, — katkada i sa odrezanim bridom, kao pri isto tako velikoj zdjelici, — *tab. III., sl. 41.*, — ili u oštrom kutu previnut, kao pri loncima, — *tab. IV., sl. 52.* i *53.*

Ručice su u posudâ stranom uspravne, stranom poprijeko nasagjene, a vrijedno je spomena, da poprijeko nasagjenih ručica gotovo ima onoliko koliko i uspravnih. Te poprijeko nasagjene ručice ne rijetko se nahode i u terramarima i kastelijerima (broncano doba) kao i na trbušastim i visoko grličastim posudama u Villanovi (starija halštatska perijoda u Italiji), te nam time daju novo pomagalo za prosugjivanje doba, iz koga potječu posude sa Čungara.

Mjesto prave ručice kadšto su probušeni nastavci, koji su takogjer kadšto uspravno, — *tab. IV., sl. 51.*, — kadšto poprijeko, — *tab. III., sl. 35.* i *tab. V., sl. 62.*, — nasagjeni i često se nahode kako u neolitičkoj, tako i u broncanoj perijodi.

Ručice nijesu prilijepljene uz bokove posudâ, već su u njih zataknute, kako se to makar i nejasno razabire na *tab. V., sl. 58.* — Nasuprot vide se

---

[1]) „Die Bronzezeit in Oberbayern." Od dra. Julija Naue-a. Monakov 1894., str. 200, 202, 208 i 233.

[2]) „Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies. Mitth. der anthrop. Ges." Beč 1885., sv. XV., tab. IX., sl. 18. i 19., i tab. X., sl. 2.

na nastavcima, — *tab. V., sl. 63.—67.*, — jasno zglavci, kojima su zataknuti u bokove posuda.

Uspravne ručice često imaju splošten okrugao prerez, kao *tab. IV., sl. 45., 52.* i *53.*, onda *tab. V., sl. 57.*, — koji kadšto duž sredine ima brid, kao u *tab. III., sl. 36.* i *tab. IV., sl. 46.* — Trakolike ručice, kao u *tab. V., sl. 58.*, — ili ručice s pravokutnim gotovo presjekom, kao u *tab. IV., sl. 49.*, — rijetko se nasuprot vigjaju.

U zdjelicâ ručica često znatno nadvisuje okrajak posude, kao u *tab. II., sl. 30.; tab. III., sl. 36.* i *tab. IV., sl. 46.* — Te visoke ručice sa svojim, kako se često vigja, širokim nastavkom i uskim povorom, — *tab. IV., sl. 55.*, — sjećaju na nahogjaje broncanog doba iz grobova i sa naselišta Dônje Austrije i Moravske, kao što se i u terramarima nahode uz ansu lunatu. Još bliži srodnici ansi lunati, koja se za čudo nije našla na Čungaru, jesu ručice, — *tab. IV., sl. 54.* i *56.*, — sa svojim pečatu sličnim nastavcima.

Poprijeko nasagjene ručice imaju mahom više okruglast presjek, — *tab. V., sl. 59.* i *60.*, — te kadšto duž sredine imaju odrezane bride, — *tab. V., sl. 61.*

Ornamentika je na posudama dosta česta i vrlo raznolika.

Megju ornamentima, koji nadvisuju bokove posudâ, mogu se razlikovati guke, koje ili imaju čunjast, — *tab. VI., sl. 81.*, — ili splošten cilindrički oblik, — *tab. VI., sl. 84.*

Ima nadalje nastavaka, koji iz bokova izlaze u jezičastom, — *tab. VI., sl. 80.*, — ili u pravokutnom obliku. Ovi potonji ili se uspravno završuju, kao u *tab. VI., sl. 82.*, — ili konkavnim lukom, kao u *tab. VI., sl. 83.*

Drugi nastavci imaju više manje potkovast oblik, — *tab. V., sl. 69.* i *tab. VI., sl. 85.*

Ne rjegje nahode se svici u raznim oblicima, kao šiljasti lukovi s povorom po sredini, — *tab. VII., sl. 90.* i *91.*, — ili jak povor po sredini, od koga se na obje strane odvajaju horizontalni pobočni povori, — *tab. VII., sl. 93.*

Taki ornamenti na svitak, kao i nastavci, o kojima je na više mjesta bila riječ, i megju potonjima naročito *sl. 69.* i *85.*, vrlo se često nahode i na posudama iz istarskih kastelijera.

Svitak i povor ima nadalje i lijepa zdjelica, — *tab. IV., sl. 48.*

Najobičnijim ukrasima pripadaju megjutim i udebljani okrajci, kojima su bokovi posuda kadšto jednostavno, a kadšto i dvostruko optočeni. Oni su kadšto glatki, — *tab. VI., sl. 79.*, — ali obično su u raznom pravcu narovašeni utiscima prsta, nokata ili strugalice. — *Tab. VI., sl. 71.* i *74.—77.* — Jedan put nagjen je i ornamentiran svitak, koji je u narezuckanoj liniji opasao posudu. Taki su narovašeni svici na okrajcima u terramarima

i kastelijerima veoma česti, ali su i u velikom broju nagjeni i u čisto neolitičkoj naseobini butmirskoj kod Sarajeva.

Više puta se nailazi na ornamentiku s okruglim, kadšto ravnim, — *tab. VIII., sl. 106.*, — kadšto udubljenim plojkama, — *tab. VII., sl. 92.* i *tab. VIII., sl. 105.* — Pošto se u takih komada plojke ili guke gotovo vazda dvostruko nahode jedna uz drugu, a dotične su rbine oličene crnim firnisom, to bi moglo biti, da su to žàre s podobom lica, kakih je Schliemann u dônjim gradovima trojanskim[1]) našao veliku množinu.

Na žalost se megju ostalim prikupljenim, crnim firnisom oličenim rbinama nijesu mogli naći komadi, koji bi na njih pristajali, čime bi se odlučilo, da li je to mnijenje osnovano ili nije.

Svakako megjutim ostaje spomena vrijedno, da su se, kao na *sl. 92.*, te očima slične piknje nekoliko puta našle na fragmentima od grlićâ.

Udubljeni su ornamenti stranom urezani, stranom zaparani, a stranom i utisnuti.

Urezanim ornamentima pripada i narovašenje okrajaka, kakvo se često nahodi, kao n. pr. na *tab. IV., sl. 47., 50.* i *53.*, — onda brazgotine duž udebljanog okrajka posude, — *tab. III., sl. 39.* — Isto tako su one dvije brazgotine, kojima je optočena posuda, od koje potječu rbine, — *tab. VI., sl. 78.*, — oblučaste brazgotine s obje strane ručice, — *tab. V., sl. 60.*, — i brazgotine po dužini ručice, — *tab. V., sl. 58.*, — urezani ornamenti.

Kao primjeri pravih zaparanih ornamenata, kakvi sastoje od pràvih linija, kojima su posude optočene od lukova na oblik loze, od kosih paralelnih crtica, regaste linije i kosim šrafiranjem popunjeni trokuti, neka služe lončići, — *tab. II., sl. 34.*, — rbina jedne zdjelice, — *tab. VII., sl. 94.*, — rbina od vrča, — *tab. VI., sl. 87.*, — rbina od lonca, — *tab. VI., sl. 88.*, — i dônji dio jedne zdjelice sa stalkom, — *tab. VII., sl. 95.*

Utisnuti su ornamenti nasuprot utlaci od nokata na bridu izmegju trbušine i grlića zdjelice, — *tab. VI., sl. 70.*, — i na rbini, — *tab. VI., sl. 73.*, — na kojim se pošljednjim utisci od nokata osobito jasno razabiru.

Za odregjivanje doba osobito megjutim vrijedi utisnuti gajtanski ornamenat, koji se je udešavao nalaganjem i pritiskanjem oštro usukanog gajtana na meku još bočinu posude, te je osobito karakterističan za srednjo-evropske neolitičke posude.

Gajtanski ornamenat čini jednostavne linije, kao n. pr. uz okrajak i brid pri grliću na zdjelici, — *tab. III., sl. 35.*, — ili paralelne linije, kao na previnutom okrajku posude, — *tab. III., sl. 38.* — i na vrču, — *tab. VII., sl. 97.* — Na ručici, — *tab. V., sl. 57.* — tvori on jedan nad drugim postavljene kutove,

[1]) Ilios, str. 328 i d., sl. 157. i 158.; str. 383 i d., sl. 227.—229. i 231.—237.; onda str. 581, sl. 986.—991. i str. 641 i d., sl. 1291.—1298.

te se u udubinama toga ornamenta još jasno razabiru tragovi neke bijele mase, kojom su bile napunjene.

Na zdjelici s ručicom, — *tab. VII., sl. 99.*, — i na rbinama, — *tab. VIII., sl. 101.* i *103.*, — vigjamo gajtanasti ornamenat sastavljen u lukove na oblik loze, a na rbinama, — *tab. VII., sl. 98.*, onda *tab. VIII., sl. 100.* i *102.*, — vigjamo ga sastavljena u trokute, a površinu ovih potonjih popunjenu kosim i horizontalnim linijama. Vrijedno je još i to spomenuti, da se na jednoj, crnim firnisom oličenoj rbini vigja gajtanasti ornamenat u izreganoj liniji.

Najposlije valja još spomenuti rbinu, — *tab. VIII., sl. 104.*, — na kojoj je gajtanasti ornamenat kombinovan sa zaparanim trokutima.

Od utisnutih ornamenata vigja se na više komada patvoren gajtanasti ornamenat, kao n. pr. na zdjelici, — *tab. VII., sl. 96.*, — na kome se jasno razabire, da taj ornamenat nije utisnut gajtanom, već vrlo lijepim kalufima.

Osim toga nagjene su rbine od više posudâ, kojim su bokovi prorešetani. *Tab. VIII., sl. 107.* prikazuje bokove, *tab. VIII., sl. 108.* dno takve jedne posude. Dno u sredini ima oveću jamu, oko koje se grupiraju manje, dok su bokovi posude gotovo do grlića posuti takim malim rupicama, ali nepravilno. Obično se uzima, da su takve posude služile za dogotavljanje sira, dok ih Schliemann[1]) smatra lijevcima. Možebiti, da su služile u obje te svrhe.

Već je spomenuto, da je megju svima tim opisanim, rukom gragjenim ilovastim posudama i njihovim rbinama bila i rbina od jedne ilovaste posude, koja je gragjena na brzokreto točilo, — *tab. VIII., sl. 112.* — Ta rbina sastoji od pomno staložene, dobro i pojednako pečene ilovače, potječe od jedne oveće posude te u blijedoj, mrkoj boji prikazuje dva biljevna lista, od kojih je jedan perast, a drugi na oblik koplja upriličen. Bez sumnje je ta posuda bila importirana roba i valjda potječe iz Grčke.

Osim ilovastih posuda nagjeno je i više fragmenata okruglih, punih plojki od crveno pečene ilovače, od kojih nam jednu prikazuje *tab. V., sl. 68.* Ta je plojka imala premjer od 14 *cm* po prilici i debljinu od 2·5 *cm*. Ja mislim, da su se takve plojke podlagale pod posude na žeravici ognjišta.

Nadalje bile su tri male plojke od 3·5 *cm* premjera po prilici, od kojih je jedna prikazana na *tab. VI., sl. 86.* One su veoma nepravilno izrezane od danâ upotrebljenih ilovastih posuda, pa su valjda bile igračke za djecu.

Iz materijala nasipa povagjeno je i poviše rbinâ od ilovastih poklopaca. One imaju, kao *tab. VIII., sl. 111.*, jake ručice okruglastog ili širokog presjeka. Taki poklopac s ručicom, širokom 7 *cm*, ima premjer

[1]) Ilios, str. 457 i d., sl. 477. i 478, onda str. 620 i d., sl. 1188.—1196. i str. 643, sl. 1303.

od najmanje 46 *cm* pri debljini od 18 *mm*. Okrajci ilovastih poklopaca bijahu, kao u *tab. VIII., sl. 109.* i *110.*, različito narovašeni.

Od drugih ilovastih rukotvorina još je nagjen jedan mosur, — *tab. IX., sl. 113.*, — visok 5·5 *cm*, s premjerom od 42 *mm* pri okrajcima i 3 *cm* premjera u stegnutom dijelu. Nadalje nagjeno je 7 velikih i 9 malih, probušenih tkalačkih utega. Od velikih jedan je čunjast, — *tab. IX., sl. 133.*, — drugih su šest pak piramidalni — *tab. IX., sl. 134.* — Od manjih tkalačkih utega šest je komada piramidalnih, — *tab. IX., sl. 114.* i *115.*, — ostala su tri komada opet čunjasta, — *tab. IX., sl. 116.*

Od pršljenova bilo je preko 30 komada razne veličine, od kojih su karakteristični oblici prikazani na *tab. IX., sl. 117.—132.*

Oni su plankonveksni, *sl. 120.*, bikonveksni, *sl. 117.* i *132.*, dvostruko čunjasti, *sl. 121.—123.*, dvostruko čunjasti s nastavkom na svakom kraju, *sl. 124.*, s dola čunjasti, na gornjoj strani na oblik mosura, *sl. 131.*, spljošteno okrugli, *sl. 118.*, kruškoliki, *sl. 119.*, krstoliki, *sl. 126., 127., 129.* i *130.*, zvjezdoliki, *sl. 128.*, i zvjezdoliko narebreni, *sl. 125.*, imaju dakle vrlo različite, i kadšto čudne oblike. Većina tih pršljenova nije ornamentirana, ali za nas to osobito vrijedi, da ornamenat, gdje ga uopće ima, kao u *sl. 121.* i *131.*, sastoji od karakterističnog za nas gajtanastog uresa.

Tkalački utezi i pršljenovi od ilovače pripadaju uopće običnim nahogjajima neolitičkih naseobina, bile one sojenice (Bilsko jezero u Švicarskoj, ljubljanska sojenica u Kranjskoj) ili kopnene naseobine (Dônja Austrija, Češka, Moravska, Šleska, opkopi kod Lengyela u Ugarskoj). I u ripačkoj sojenici kod Bišća u Uni u Bosni bilo je uz ilovaste posude s karakterističnim gajtanastim ornamentom ilovastih utega i pršljenova u velikoj množini. U neolitičkim sojenicama gornjoaustrijskih jezera čini se nasuprot da pršljenova nikako nema, pa za to može biti, da onuda još nijesu umjeli presti.

Isto tako često ima pršljenova u štacijama broncanog doba, kao n. pr. u talijanskim terramarima i švicarskim sojenicama iz broncanog doba. U Troji ih je Schliemann[1]) naročito u trećem, Homerskom gradu, iskopao množinu.

U halštatsko doba doduše još nijesu prestali upotrebljavati ilovaste pršljenove; jer su pojedini komadi nagjeni i u grobovima te perijode, n. pr. u Villanovi kod Bologne u Italiji i u Wiesu u Štajerskoj, ali ih ovdje već često zamjenjuje drugi materijal, n. pr. bronc.

Nadalje valja još spomenuti splošteno okrugao predmet, — *tab. VI., sl. 89.*, — koji sastoji od žućkaste ilovače, ima eliptičku osnovicu, pa je možda komad noge neke male podobe (idola).

---

[1]) Ilios, str. 464 i d.

Nadalje nagjena je množina ulomaka s obje strane ravnih i crveno pečenih komada ilovače, koji su debeli 5 *cm* i više. Njihov sirovi ilovasti materijal sasvim je ispremiješan vlaćem od trave, pa su to valjda komadi maza, kojim je bilo omazano ognjište, a djelomice i s duvara.

Kosti.

Ljudskih se kosti pri prekopavanju nasipa nije našlo, ali je životinjskih kosti podosta prikupljeno.

Ja sam ih predložio momu visokoštovanomu prijatelju, gospodinu kustosu Jos. Szombathyju u c. kr. dvorskom muzeju u Beču, pa je on bio tako prijazan, te je po njima odredio ove vrste životinja.

1. *Canis familiaris cf. intermedius.* Woldřich. Jedna lijeva dônja čeljust i jedna ulna domaćeg psa. Bio je sličan osrednjem lovačkom psu, ali ponešto vitkiji nego onaj, što ga je odredio prof. Woldřich.

2. *Canis familiaris cf. palustris.* Rütim. Tresetni pas, takogjer nešto vitkiji od normalnog tipa, a najbliži našem seoskom pinču. Desna dônja čeljust.

3. *Ovis aries?* Desna dônja čeljust male jedne ovce.

4. *Capra Hircus.* Koza, od koje se je održalo 18 fragmenata dônje čeljusti i jedan rog.

5. Jedna desna gornja čeljust, jedna lijeva dônja čeljust, onda fragmenti desne dônje čeljusti od malog jednog govečeta, možda tresetne krave, sva tri komada od tri mlada zaklana govečeta. Osim toga nagjena su 24 komada rasutih zuba od tog govečeta, pojedini su od starijih komada.

6. Više sjekutića i jedan kutnjak maloga konja.

7. *Sus scrofa,* zastupana sa 12 čeljusti i većim brojem rasutih zuba, većinom od mladih eksemplara. Ali megju zubima bijahu i dvije oveće kljove. Po tome, što pretežu mlade zaklane životinje, može se suditi, da to svinjče nije bilo divlje, već domaće.

8. *Cervus Elaphus.* Od jelena samo su nagjena ona dva obragjena fragmenta rogova. — *Tab. II., sl. 24.* i *25.*

9. *Cervus Capreolus.* Srna je zastupana dvjema rukotvorinama, načinjenih od njenih rogova. — *Tab. II., sl. 22.* i *23.*

10. Ribja kičma.

Ma da po tim samo uzgredice prikupljenim životinjskim ostancima ne možemo dati potpuna prijegleda o fauni, koja je nekadašnjim žiteljima Čungara bila na raspolaganje, to iz toga ipak vidimo, da su se prilježno zanimali stočarstvom i da su osim ovce, koze, govečeta, konja i svinjčeta imali i dvije vrste pasa, i to lovačkog i domaćeg psa. Od zvjerinja

nasuprot mogao se je samo konštatovati jelen, srna i neka vrsta ribe, koja se ne može pobliže odrediti.

Obje pasmine pasa, kao i malo goveče, valjda tresetna krava, upućuju na neolitičku perijodu, dok su konj i domaće svinjče mogli pripadati i kasnijoj perijodi.

Ako sad na osnovu toga, što je gore rečeno, pregledamo na Čungaru nagjeni materijal, to ćemo vidjeti, da je ta prehistorička naseobina veoma stara, jer ona mora da je, baš kao i istarski kastelijeri, pa valjda i većina bosansko-hercegovačkih nasutih gradina, valjda već postala u mlagje kamenito doba. Nego nahogjaji svjedoče i to, da je ona dugo postojala, jer se je održala kroz cijelo bronćano doba do u halštatsku perijodu, a možda i dulje. Tako neolitičkoj perijodi pripada oblutak za razbijanje, *sl. 12.*, kamenita plojka, *sl. 14.*, dva noža od kremena, *sl. 15.*, i strugalica od kremena, *sl. 16.*, isto tako kao i probušena glavica buzdovana od dioritičkog kamena, *sl. 13.* Ta nedovršena glavica, koja se je raspukla pri bušenju, kao i nagjeno odbijeno iverje od kremena i jašme ujedno potvrgjuju, da su te kamenite sprave izragjivane na samom Čungaru. Nadalje moramo da uglagjenom koštanom dršku, *sl. 19.*, i ostalim koštanim spravama, *sl. 20.—24.*, prisudimo neolitičku starost. Megju ilovastim rukotvorinama najposlije upućuje nas često nahogjenje gajtanastog ornamenta, kao *sl. 35., 38., 57.* i *96.—104.*, na mlagje kamenito doba.

Neolitičkom ili broncanom vremenu, ali vjerojatno objema tim periodama, pripadaju nadalje probušeni nastavci za ručice, *sl. 51.* i *62.*, narovašeni okrajci i utisci od nokata, *sl. 70.—77.*, prorešetane posude, *sl. 107.* i *108.*, ilovasti mosur, *sl. 113.*, onda tkalački utezi i pršljenovi, *sl. 114.—134.*

Nahogjajima iz broncanog doba valjalo bi možda još smatrati nekoliko jednostavnijih bronceva, kao *sl. 6.* i *7.*, i ornamentirani tok, *sl. 17.*

Ali svakako toj perijodi pripada ručica pri dnu široka sa uskim povorom i pečatu sličnim nastavcima, *sl. 54.—56.*, ornamentalni svici, *sl. 69., 85., 90., 91.* i *93.*, posude sa po dvije očima slične piknje, *sl. 92.* i *105.*, i kako ja sudim, takogjer zdjelica s ručicom, *sl. 30.*

Nasuprot su polukrugljaste zdjelice s konvenksnim ili pupčastim dnom, *sl. 43.* i *44.*, i poprečne ručice, *sl. 59.—61.*, takve forme, koje su se doduše osobito razvile u broncano doba, ali se nahode još i u halštatskoj perijodi.

Nesumnjivo halštatske forme prikazuju nam samo broncana fibula, *sl. 4.*, broncana bočka, *sl. 5.*, i po svoj prilici šuplja koštana prizma, *sl. 18.*

Sasvim sličnim načinom, kao rukotvorine, upućuju nas najposlije i nagjeni živinski ostanci djelomice na neolitičko, a djelomice na kasnije doba.

Ako se sada zapitamo, kako je podignuta čungarska gradina, onda nam valja dobro na oko uzeti nagjene ondje predmete. Jer sasma pravo primjećuje dr. Hoernes[1]), da gradina s neolitičkim nahogjajima daleko ne mora biti gradina iz neolitičkog doba, jer su u starim naseobinama dosta puta istom kasnije, možda pod pritiskom nemirnih vremena, smišljali uredbe za bolju obranu dotičnog mjesta.

Pri prosugjivanju vremena, kada je sagragjena ta gradina očevidno moraju da odlučuju najmlagji nahogjaji, koji su u njoj zatečeni.

Iz čungarske gradine imamo od takih mlagjih nahogjaja, koji pripadaju halštatskoj perijodi, rečena dva bronca i koštanu prizmu, ali na žalost samo za fibulu i za bočku tačno znamo, na kome su mjestu nagjene. Oba ta bronca nagjena su naime nešto preko 3 *m* nad samorodim tlom nasred nasipa gradine, pa po tome nema summje, da barem gornja polovica gradine nije mogla biti sagragjena u halštatsko doba.

Ali i to nam se ne čini vjerojatno, da je prije ondje postojala starija, niža gradina, jer sav nasip sastoji od slojeva, koji su poput plašta složeni jedan nad drugim. Da je on prije bio samo 3 *m* visok, onda bi bio i znatno kraći, te naročito na jugozapadnoj strani ne bi mogao dopirati do okomite ostrmine, koja ga s one strane zaštićuje.

Možemo po tome samo da izreknemo mnijenje, da je na Čungaru bila neolitička naseobina, koja je valjda bila bez utvrde, a možda bila zaštićena niskim nasipom. Ali sadašnji nasip za cijelo je tek u halštatsko doba ili iznova podignut, ili bar do svoje sadašnje visine od 7·5 *m* dotjeran.

---

[1]) „Die Urgeschichte des Menschen“ (Prapovijest čovjeka). Beč, 1892., str. 273 i d.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1894. VI. 3.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

Tabla I.

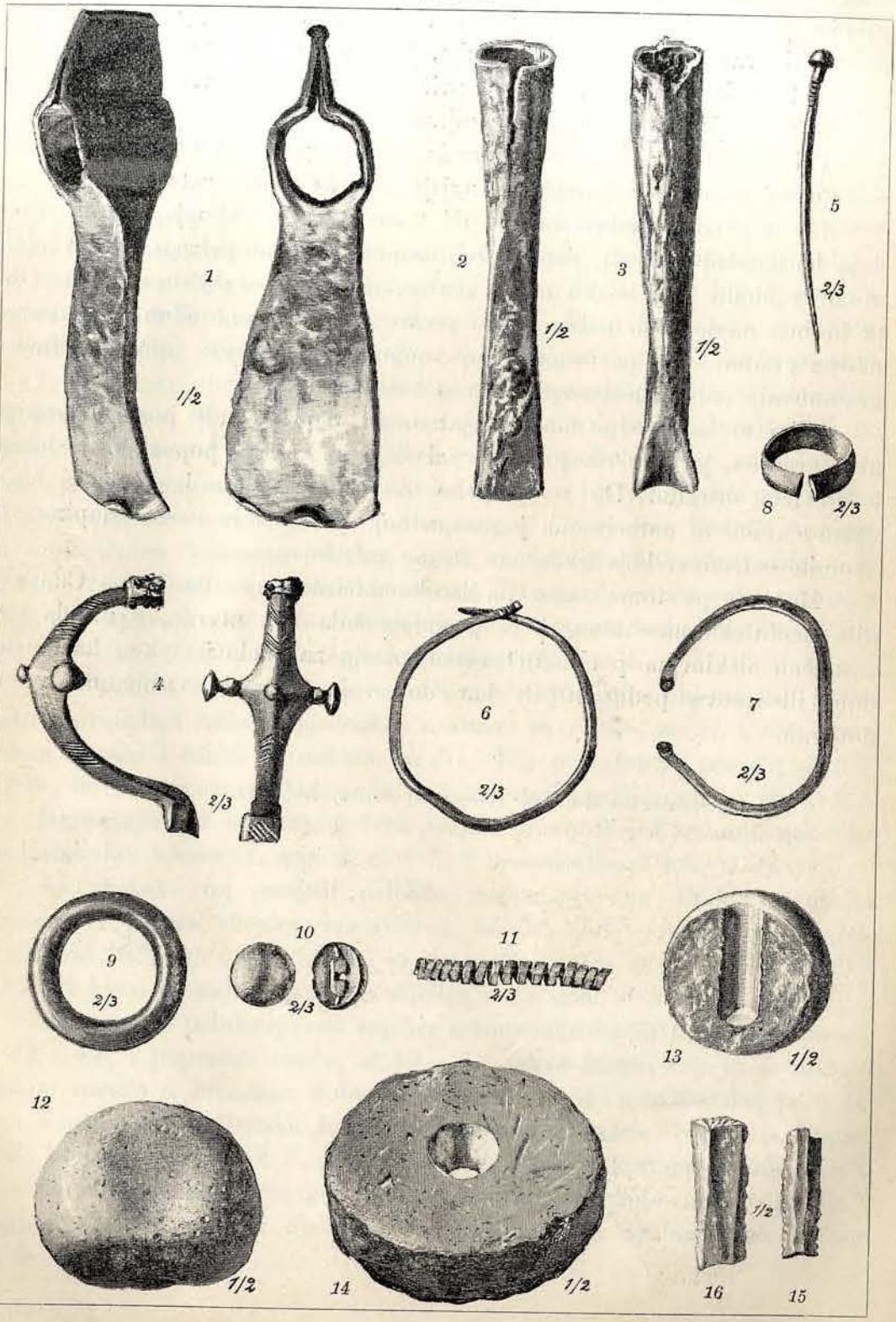

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 3.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina“.

Tabla II.

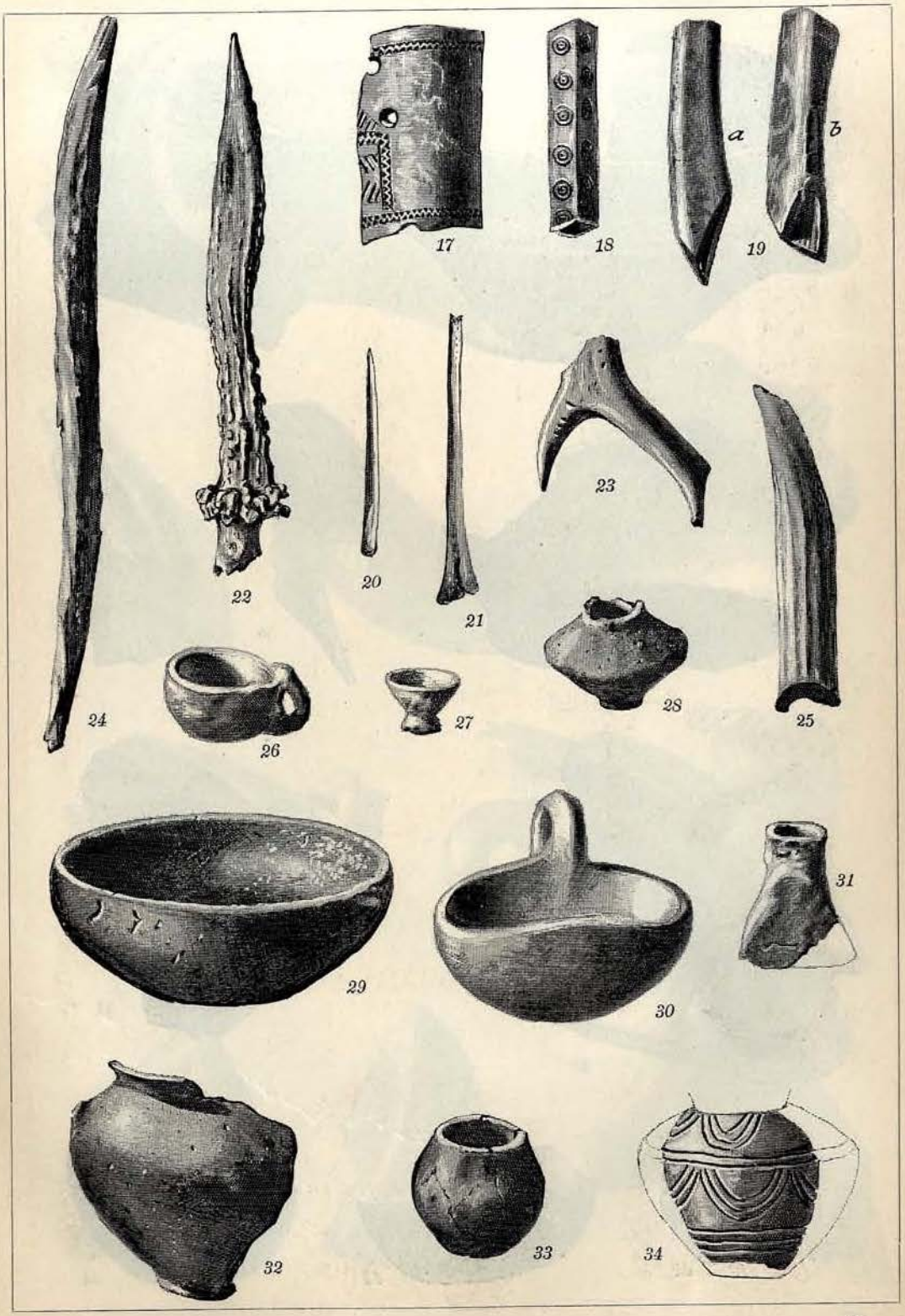

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 3.

Tabla III.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina“.

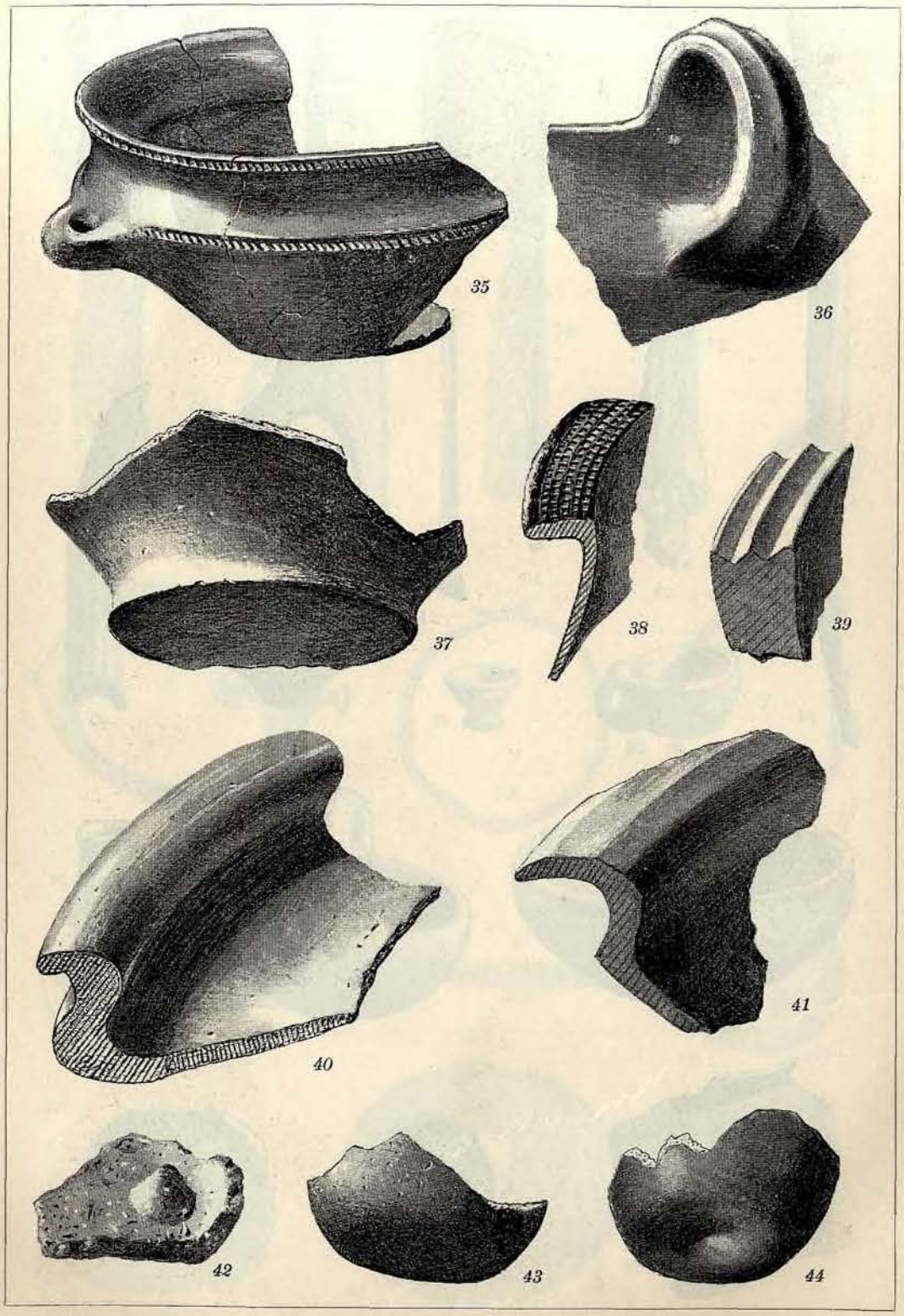

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 3.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

Tabla IV.

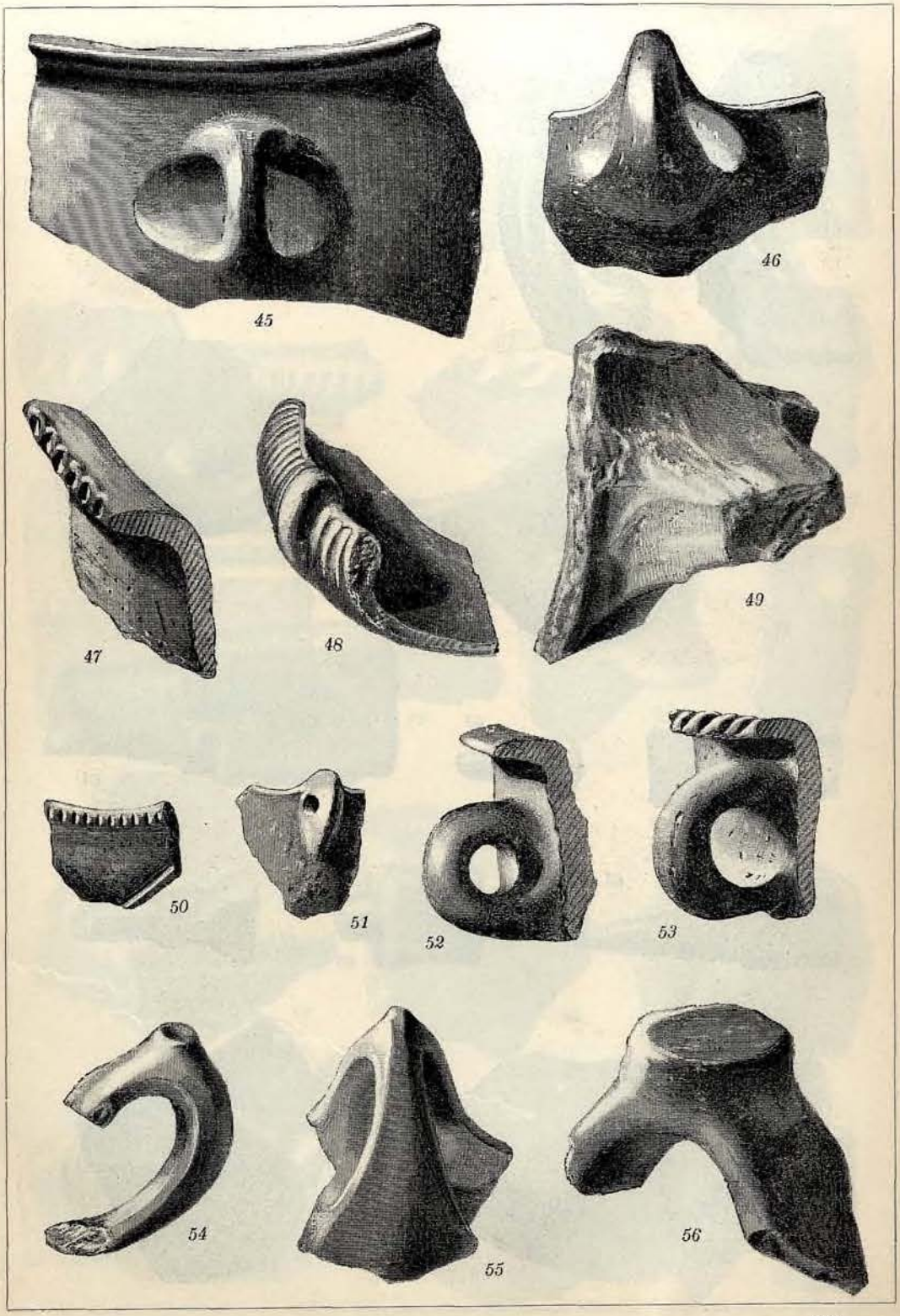

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 3.

Tabla V.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

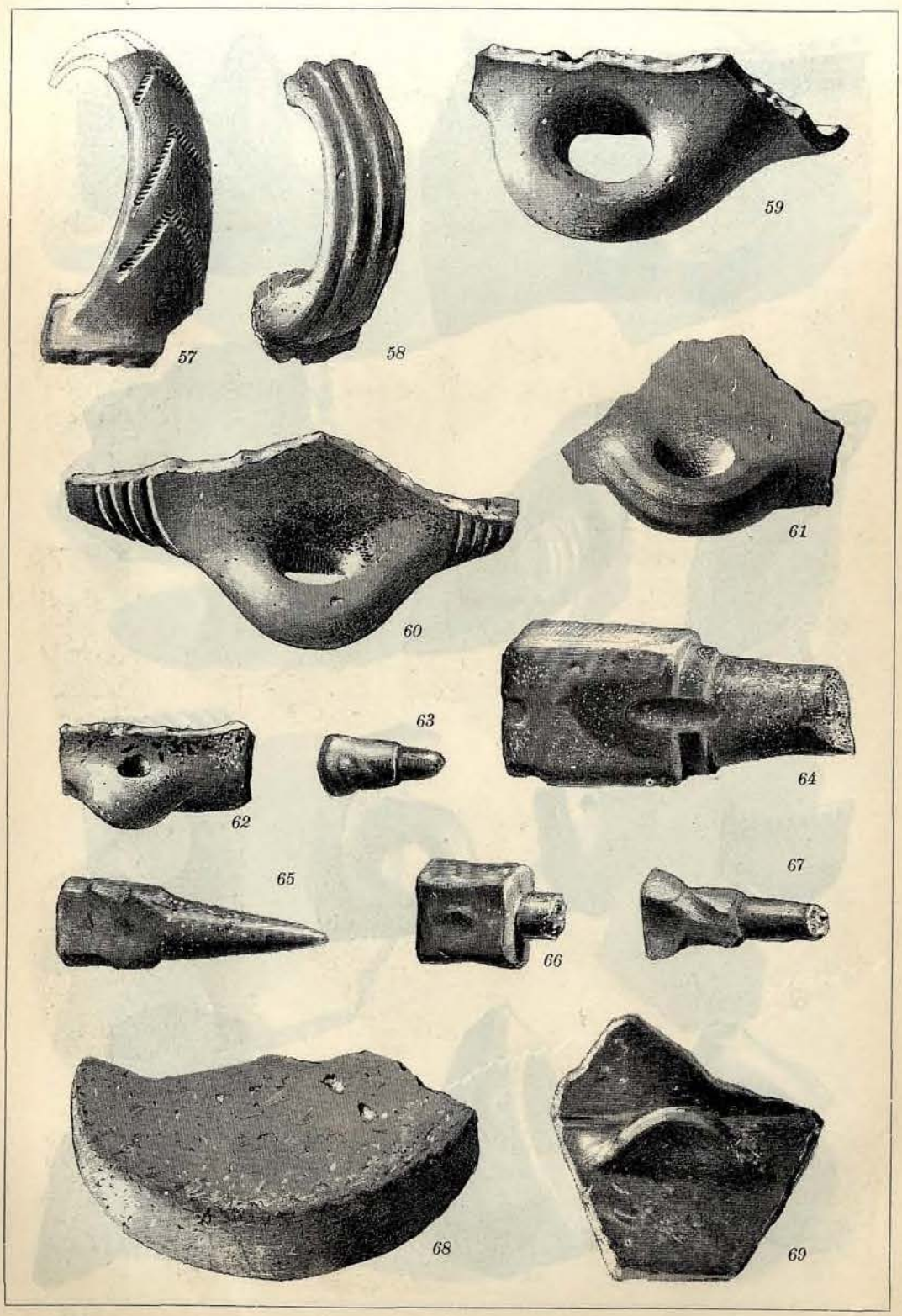

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 3.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

Tabla VI.

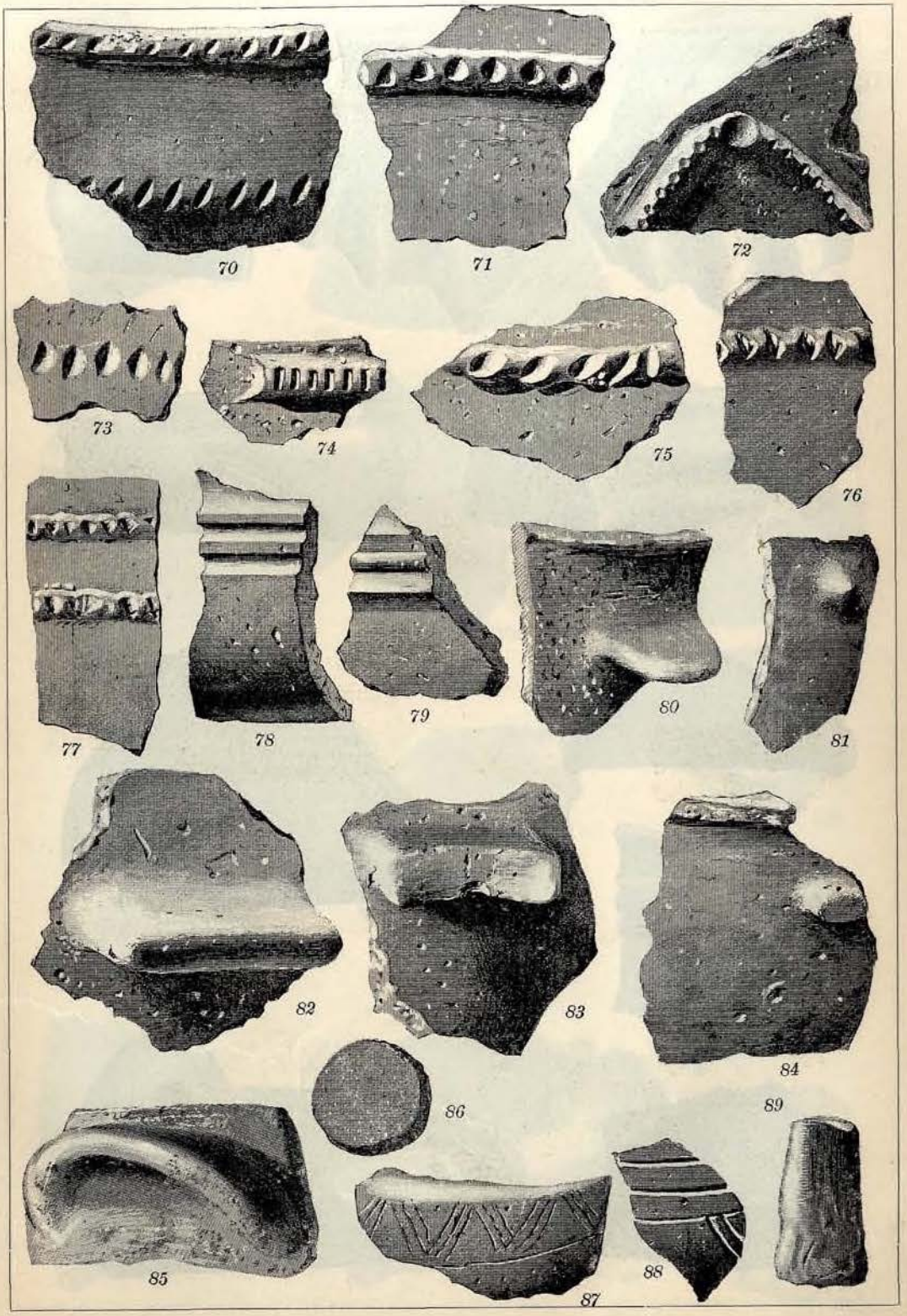

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 3.

Tabla VII.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

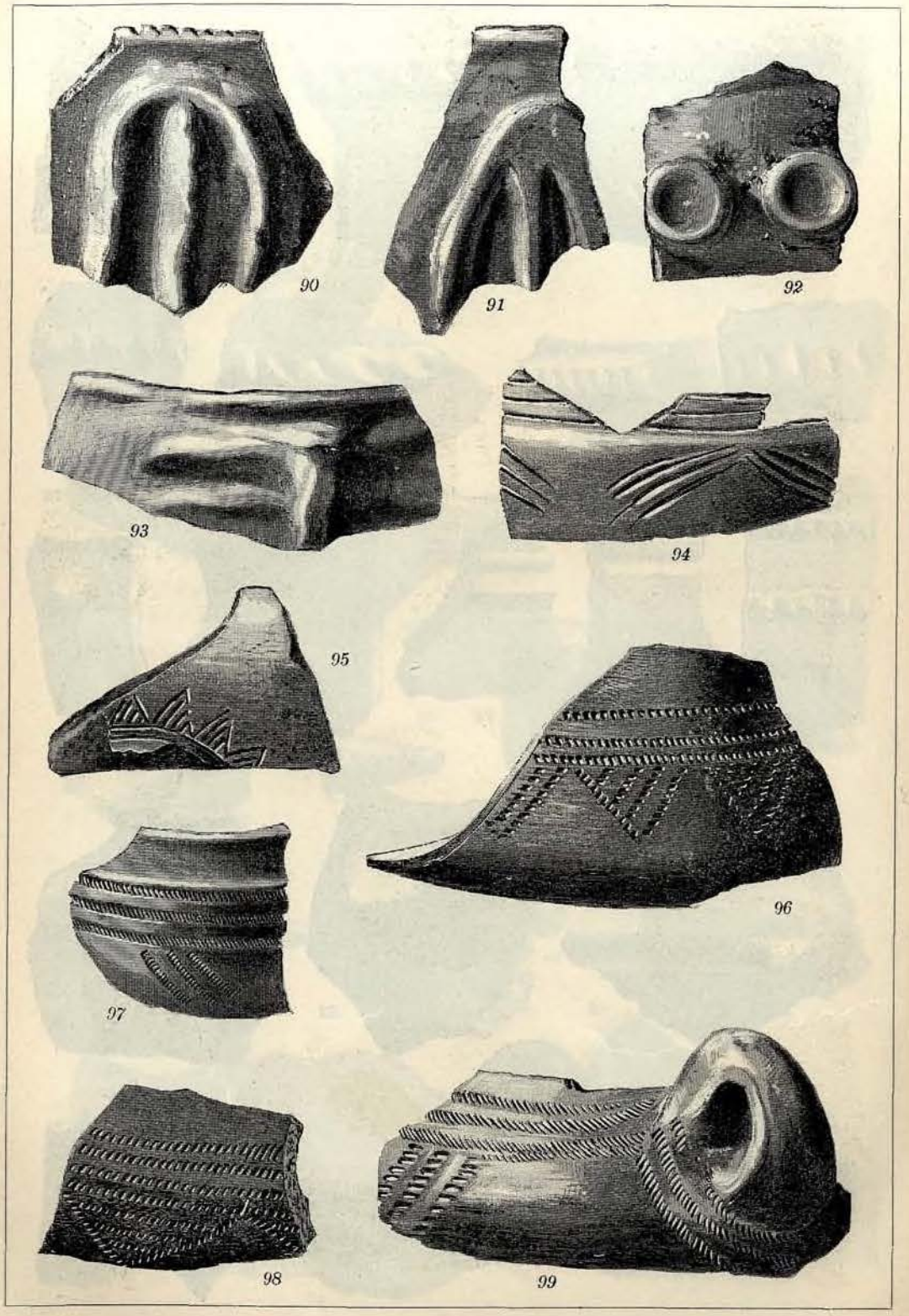

Tabla VIII.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

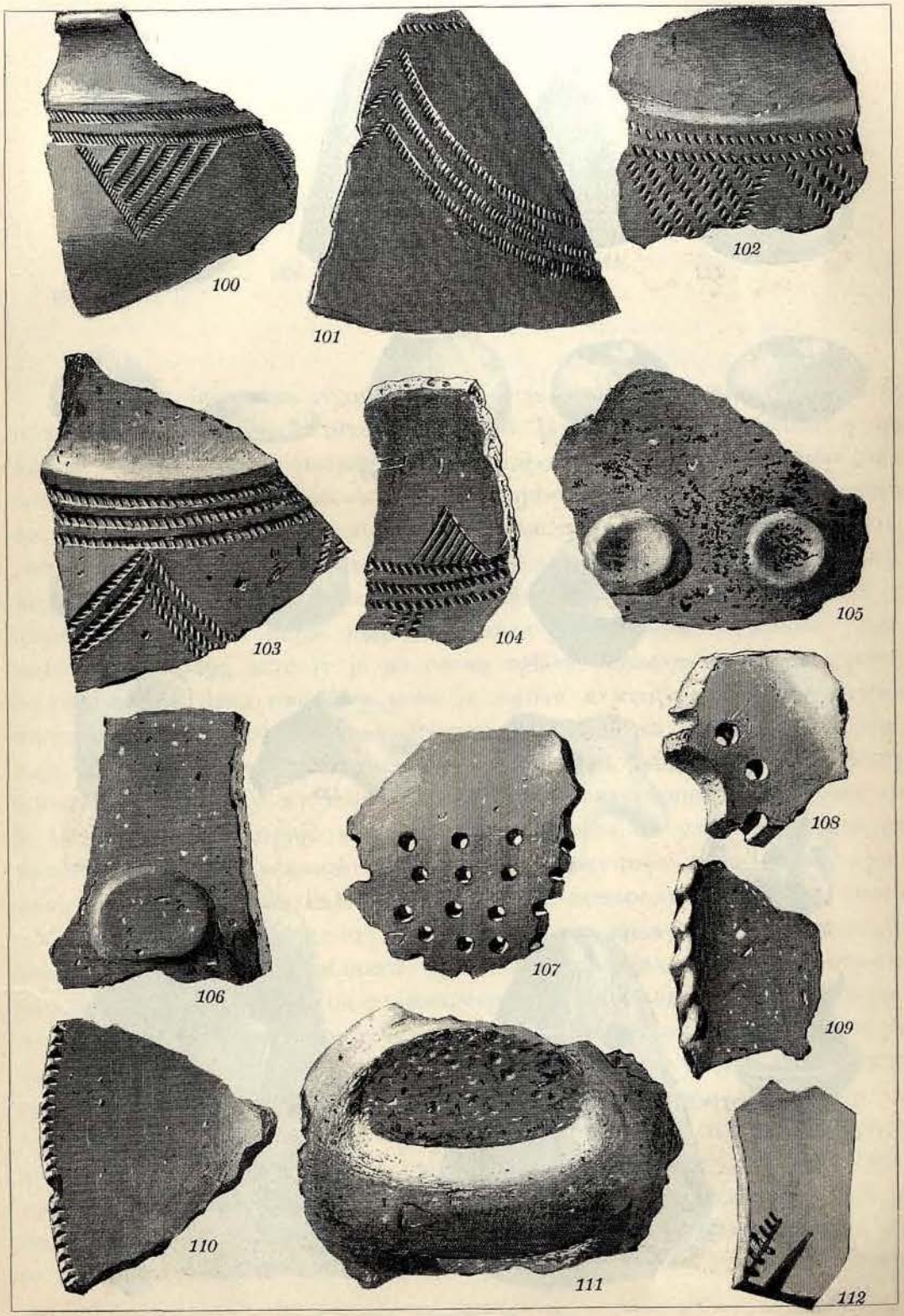

Tabla IX.

Uz članak „Gradina Čungar kod Cazina".

Састанак археолога и антрополога у Сарајеву

од 15. до 21. августа 1894.

Има већ неколико година, како се је земаљска влада подхватила прикупљати споменике, што су их по Босни и Херцеговини и на земљи и под земљом оставила давна времена; и она, о којима нам остадоше писане вијести, и она, о којима нема нигдје забиљежена спомена, и која се на нашем историчком видику губе у магловитој даљини, када су људи проводили живот посве различан од данашњег, који бисмо ми по данашњим нашим појмовима назвали варварским и дивљачким. Вјерна мајка земља сачувала је у својим њедрима успомене својој дјеци, што ју је на своме крилу одњеговала, те их драговољно износи пред онога, у коме је љубав и поштовање према оним својим прѐцима, које је јарко сунашце гријало на истој оној груди, гдје он данас стоји, разбудила радозналост, па уходи трагове њихову животу и раду. Ту му најприје излазе на очи гаришта, на којим се је ватра погасила прије много хиљада година, и уз њих справе од камена и кости, земљано суђе, први покушаји томе послу још невјештих руку, јаме, гдје су стално још ненасељени житељи онога доба налазили заклон од студени и непогодна времена. Ено од камења насутих, или у сухо зиданих градина, иза којих се је већ стално насељени човјек бранио од душманског нападача; ено големих громила и под њима гробова с костурима и останцима спаљених лешина, а уз ове као прилози справе и оружје од мједи из оног доба, када људи још не знадијаху за жељезо. Ено трагова сојеницама, у које су се људи склонили, да их вода чува од љуте звијери и од злонамјерног душманина! Ено у другим громилама уз бронцани накит оружја, грађеног од жељеза, а ено опет гробова, у којима находимо већ и посуде, грађене на точило од чисте, фино уталожене иловаче, знак, да је ту свој утјецај већ вршио народ више културе — господар старог

свијета — Римљанин. Ето и трагова из времена највише културе у земљи, када Римљани господоваху у њој; ено камених зидина, зиданих чврстим лијепом, који је одољевао вијековима, али не одоље варварским рукама; ено развалина лијепих њихових зграда с витим ступовима, сваке руке архитектонским украсима, киповима, подовима од мозајика; ено њихових цеста, којима је као мрежом испреплетена сва земља, и које су везале запад с истоком; ено им натписа на миљоказима, на спомен-плочама, на надгробницима, на опекама, који нам својим садржајем разгрћу дебелу завјесу, коју је пред нашим очима застрло оно древно доба. И то — сунцем племените просвјете обасјано доба — прође, да овој земљи не сване пуних петнаест вијекова: видимо трагове варварских и дивљачких сојева, али не у томе, што су стварали, већ само у разорном њиховом бјеснилу; разваљене зграде, скршене и поломљене умотворине показују пут, куда су пролазиле чете источних Гота и бијесних Авара. И опет ето питомијег доба; означују га големи стећци, под којима почивају кости наших отаца; стећци, на којима видимо, каким су језиком говорили и каким су писмом писали наши прадједови, како су коње јахали и мачем махали, како су лов ловили и у колу играли. То нам камење казује, да је ту живот проводио и славни Хрвоје, да је ту бановао и краљевао господин Твртко и да је славни краљ Лауш овамо бацао свога сјаја траке. Племенит и даровит народ живио је ту и стао се наслањати на културу западне Европе, па би је без сумње био достигао, и био би се у коло европских народа ухватио, да не настадоше бурна времена — XV. вијек, те сунце, које је овој земљи поново стало сјати, и опет угасну.

И опет ограну сунце и обасја то поље и те споменике, али их ваља разумјети, ваља их проучавати. На ту циљ подигне земаљска влада достојан храм знаности, наш земаљски музеј. Ту се прикупља и ниже све редом један вијек до другога: и оно руком грађено суђе и оно каменито оруђе и оне бронцане справе и они накити од бронца и других ковина, од кости и ћилибара, којима је света љубав прије двије хиљаде година китила миле покојнике; ено до њих и оних жàра, гдје су по старом начину похрањивали часни пепео својих мртваца, ено ситних бочица, које су прихваћале горке сузе, којима је оплакано и мило и драго, немилом смрћу покошено; ено обличје непрежаљена чеда, што га студени камен чува родитељима, којих такођер већ нема; ено и родитељских ликова, што их је од камена уприличила љубав дјечијих срдаца, која давно више не бију.

Новци, који су у чаршији већ давно изгубили цијену, склонили су се у музеј, па нам ту приказују ликове поноситог Аугуста, благог

Тита, бијесног Нерона и других гордих римских Цезара, а касније њихови наслједници кажу нам, каква је била глава у Душана Силног и у Асјена бугарског, а каква у нашег Твртка. И тугре могућих султана блистају нам на племениту кову. Ондје је поредана читава поворка лубања, какве су биле на раменима старинских житеља ових покрајина. Све се то прикупило, удесило и намјестило у музејским просторијама. Згода је за то у Босни и Херцеговини као мало гдје; само трнокоп и мотику у руке, па копај и преврћи гдје ти год драго!

Много је већ учињено, али још више преостаје, јер се управо сваким даном умножавају находишта из прехисторијског и римског доба. Дојакошњи рад земаљског музеја на пољу археологије, већ је тако напредовао, да је утврђено посве поуздано чигаво число чињеницâ и само се осјетила потреба, да се те чињенице правилно протумаче, како би могле постати истинита умна тековина нашег доба.

Путем „Гласника“ и дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ обавијестио је земаљски музеј научне кругове о својем раду на пољу прехисторијске археологије и антропологије; но како не може бити сумње, да се познавање старинâ ове врсте у свјетској науци само до становите границе може постићи литерарним и сликовним вијестима, то се је увидјело, да би било и умјесно и од велике користи, кад би угледни археолози и антрополози из разних крајева Европе дошли у наше крајеве, да те старине и појединa находишта прегледају и о свему изрекну своје мнијење.

С тога се одлучи наша земаљска влада, да позове најсвјетлије умове и најпозваније у тој струци суце, нека дођу, нека виде, што се радило и урадило, па нека рекну, што би још требало радити.

На двадесет и шест страна растурили се позиви; гдје је који антрополог или археолог свјетскога гласа, спремио му се позив с молбом, нека дође, нека види гдје се испитује, како се ради, како је оно, што је обретено, доселе похрањено и како се данас похрањује, па нека суди. Позиви бијаху радосно прихваћени, и ако не дођоше сви, јер некоји бијаху запријечени, то се ипак искупи у Сарајеву угледан збор, састављен од ових одличника у ученом свијету:

др. Ото Бендорф (Benndorf), ц. кр. дворски савјетник и професор универзе у Бечу;

др. Еуген Борман (Bormann), ц. кр. професор универзе у Бечу;

др. Едмунд пл. Феленберг (Fellenberg), директор археолошких и антрополошких збирки у Берну (Швицарска);

др. Јосип Хампел (Hampel), професор универзе и конзерватор при угарском народном музеју у Будимпешти;

др. Јако Хајерли (Heierli), приватни доценат при универзи у Цириху (Швицарска);

др. Оскар Монтелиус (Montelius), конзерватор при кр. историчком музеју у Штокхолму (Шведска);

Габријел де Мортије (Mortillet), професор при антрополошкој школи у Паризу, Saint-Germain en-Laye;

Роберт Мунро (Munro), секретар шкотског антикварског друштва у Единбургу (Шкотска) са супругом;

професор Луђи Ком. Пигорини (Pigorini), директор прехисторичког и етнографског музеја у Риму;

Јулиус Е. Писко (Pisko), ц. и кр. вицеконзул, управитељ генералног конзулата у Јанини (Албанија);

др. Иван Ранке (Ranke), професор универзе и генерални секретар њемачког антрополошког друштва у Монакову (Баварска);

Саломон Ренак (Reinach), главни кустос народног музеја у Saint-Germain en-Laye код Париза са супругом;

Јосип Сомбати (Szombáthy), кустос при ц. кр. природознанственом дворском музеју у Бечу;

др. Р. Верно (Verneau) асистент у антрополошком лабораторију природознанственог музеја у Паризу;

тајни медицинални савјетник др. Рудолф Вирхов (Virchow), професор универзе у Берлину;

др. Алберт Фос (Voss), директор домословног одјељења кр. музеја за етнографију у Берлину.

Овима се придружише:

др. Антун Вајсбах (Weissbach), штопски надљекар и здравствени шеф ц. и кр. 15. зборног заповједништва;

др. Мориц Хернес (Hoernes), асистент у ц. кр. природознанственом дворском музеју у Бечу;

др. Људевит пл. Талоци (Thálloczy), ц. и кр. владин савјетник, директор архива у заједничком министарству.

Био би још дошао, али на жалост болешћу бијаше спријечен наш одлични историчар и врло цијењени сурадник, архимандрит Иларион Руварац из Гргетека.

Учени је тај збор зборовао од 15. до 21. августа по овом распореду:

1. дан, 15. августа у 5 сати послије подне састанак у дворани земаљске владе, гдје је чланове збора добродошлицом поздравио поглавар земље, заокружен вишим чиновништвом, представницима главног града и појединих учених завода. Исти дан бијаше у 8 сати на вечер свечани банкет, што га је у част гостију приредио поглавар земаљске владе.

2. дан, 16. августа у 9 сати из јутра започе рад овог конгреса у дворани земаљске владе. Након што је поглавар земаљске владе поновно поздравио часни збор, читали су музејски директор владин савјетник Коста Херман и владин савјетник Људевит пл. Талоци двије расправе, први о устројству земаљског музеја и његовим циљевима, а други о културним периодама у Босни и Херцеговини с особитим обзиром на монументалне остатке. Након тога разгледаше се у музеју налази из Бутмира, са Гласинца и Собунара, те из Језерина.

Послије подне крену збор у Бутмир, да прије свега присуствује код искапања у тамошњем находишту из млађег каменитог доба и да послије разгледа римске ископине у Илицама и тамошње купалиште. Вечер проведоше учењаци на Илицама код преузв. госп. заједничког министра финанција Бењ. пл. Калаја.

3. дан, 17. августа настави збор проучавање музејских збирака поименце: римске збирке, споменике средњег вијека, збирку народног одијела и антрополошку збирку; а послије подне у три сата држана је прва заједничка сједница, у којој се расправљало о проблемима у истраживању древне повијести Босне и Херцеговине. Мало прије шест сати крену збор на Собунар, Дебело брдо и Златиште, да разгледа радње на тамошњем находишту.

4. дан, 18. августа настави збор проучавање природознанствених музејских збирака, те је разгледао разне заводе и зграде, међу осталим и босанско-херцеговачку земаљску болницу. Оданле пође на врело Босне, да се наужије љепоте оног краја.

5. дан, 19. августа кренуше учењаци у пратњи једног дијела музејских чиновника на Гласинац, те послије подне разгледаше старобосанско гробље на Црквини, градину на Плијешу, околне скупине громила и коначно пећину Мегару.

6. дан, 20. августа прокопане су три громиле у Русановићима, а послије подне вратише се сви у Сарајево, да слиједећег

7. дана, 21. августа прије подне наставе расправљати о питањима, које је на пољу изучавања домаће древне повијести земаљска влада ставила овоме збору. Кад је и ова сједница закључена, опростише се гости, а преузв. госп. цивилни доглавник изјави им на њихову труду благодарност земаљске владе, те им зажели сретан повратак кућам својијем.

Дочим један дио учењака још тога дана кренуше из Сарајева, отпутоваше остали слиједећи дан дијелом преко Мостара а дијелом преко Бос. Брода.

Главне тачке о којима је збор расправљао, бијаху ове:

1. Бутмир. Из којег времена потјече та велика неолитичка штација? Како да се протумаче поједине појаве тога находишта, по којима излази, да су ту биле радионице? Шта се може нарочито извести из тога, што се ту находе пластички радови оријенталног (египатског) штила у културном слоју из каменитог доба?

2. Собунар (Дебело брдо, Златиште). Је ли основано, конштатовати нарочиту сличност ових находишта с истарским кастелијерима и — у погледу находаја — са горњо-италским терамарима? Што би евентуално слиједило из таке сличности?

3. Гласинац. Знаменовање некропола и градина тога подручја. Узајамни одношај међу њима. Разлике између појединих депота по времену и мјесту. Постање и трајање тог културног степена. Касница повијест Гласинца. Коме племену могаше да пришада главна маса находаја на Гласинцу? Какве су политичке и социјалне уредбе по свједочанству тих находаја биле у древних житеља гласиначких?

4. Језерине. По каким је приликама и у коме времену постала прехисторичкоримска некропола на Језеринама? Када и за што се је престала употребљавати? Какво је племе овдје сахрањивало своје покојнике? Како је живјело то племе? У каком је односу културни степен на Језеринама према ономе на Гласинцу и према старијима на Дебелом брду?

5. До каког се резултата долази испоређивањем лубања у древним гробовима с физичким устројством данашњег народа у земљи и с лубањама у Арбанаса.

Расправе су биле живе и занимљиве и уродиле су у разном правцу лијепим плодом. За домаће наше раднике на археолошком пољу и за земаљску владу без сумње је било веома поучно слушати назоре првих научењака Европе о горњим питањима и погдјекоји њихови савјети добро ће им послужити у даљем њиховом раду, у коме ће их бодрити признање тако одличног збора, који је једнодушно одобрио сав дојакошњи поступак, како је по земаљском музеју удешен у изучавању древне повијести земље и изрекао жељу, да се дојакошњим правцем и од сад настави.

А и свјетској науци отворили су се нови видици нарочито проматрањем необичне и у шточему загонетне насеобине бутмирске и колосалних прехисторијских гробишта на Гласинцу.

У свјетској ученој литератури већ се јављају гласови о раду и успјесима реченог састанка. Ево овдје приопћујемо један чланак из паришког антрополошког листа „Revue mensuelle de l'école d'anthropologie de Paris“, који потјече из пера Габријела пл. Мортије-а, који је учењак, како наведосмо био при нашем конгресу:

„Од 15. до 21. августа састао се у главном граду Босне и Херцеговине у Сарајеву сјајан конгрес антрополога и археолога. Влада тих двију старих турских покрајина, које су у јулију 1878. стављене под протекторат Аустро-Угарске, бијаше разаслала 26 позивница учењацима на све стране Европе. 16 њих одазвало се позиву: Енглез Р. Мунро, Талијанац Л. Пигорини, Шведац О. Монтелиус, два Швицара: Е. пл. Феленберг и Ј. Хајерли; три Њемца: И. Ранке, Р. Вирхов и А. Фос; три Француза: Г. пл. Мортије, С. Ренак и Р. Верно, те напокон пет њих из Аустро-Угарске: О. Бендорф, Е. Борман, Ј. Хампел, Е. Писко и Ј. Сомбати. Чланове конгреса дочекаше прекрасно репрезентанти владе, генерални заповједник госп. генерал барун Апел и цивилни гувернер госп. барун Кучера. Посјет збирки и ископина и вијећања падају међу официјозну вечеру, приређену од госп. генералног заповједника и турску свечаност с вечером, што ју је приредио градски начелник госп. Мехмед-бег Капетановић. Једну вечеру бијаше приредио и госп. министар финанција пл. Калај на Илицама, гдје је госпођа грофица (Калај) најдражесније као домаћица заступала прекрасни тај завод.

Дивне ли земље Босне и Херцеговине! Брдовит је то крај, ванредно сликовит, који сјећа нарочито на француску и швицарску Јуру. Висина му се попријеко успиње од неколико стотина метара чак до 2000 и више. Такав крај са равним кланцима, окомитим острминама и долинама опасаним брдима бијаше завичајан

обилном народу, па је и с гледишта антрополошког и археолошког један од најзанимљивијих. Људски типови обилни су и различни. У Сарајеву, ведром граду, што се приклонио на брегове баш на крају дугог равног кланца и кога се хвата велико поље, живе данас у миру четири вјерозакона, који обиљежују четири различне расе. То су муслимани, звани и Турци, православни Словјени, источне вјере, Јахудије, које у земљи под именом Шпањола зову, јер већим дијелом потјечу од насеобине, која је пред сто двије ста ли година из Шпаније пребјегла. Напокон и католици, који бијаху у мањини, али који се нагло простиру и множе све чешћим долазом оних људи, што их зову Европљанима. Тај кратак оцрт довољан је, да докаже силну знаменитост, коју пружа странцу Сарајево и сва Босна у етнографском, антрополошком и језичном погледу.

Босна и Херцеговина опкољена својим планинама изван прометних и стратегичких линија, бијаше мало позната. Сам Елисе Рекли тек о њима у својој знаменитој новој опћенитој географији неколико ријечи спомиње. Под просвјетљеном заштитом Аустро-Угарске земља се отворила, те јури оријашким кораком цватућој цивилизацији у сусрет. Напредак је велик и нагао. Прошлости нестаје — блиједи. То баш понукало је управу да сазове конгрес, који се је састао. Уз војнички, управни, трговачки и обртни развој тражи просвијетљена влада и знанствени развој. У Сарајеву створено је душевно средиште првог реда. Она је, хвала госп. Херману, човјеку висока знања и ревности, устројила музеј за Босну и Херцеговину. Уз госп. Хермана ради плејада младих природословаца и археолога пуних жара, који највећим успјехом проучавају благо природе, хисторије и прехисторије земље. Њихов је рад пресјајан. Да тај свој први рад покажу и разјасне циљеве, за којима су ишли, узнастојаше они, а на челу им директор, да се сазове конгрес, који се је састао. Ако је тај конгрес био њима од користи, био је исто толико, ако не и више од користи оним, који су се с разних крајева Европе одазвали позиву Босне и Херцеговине.“

(*„Du 15 au 21 août un brillant Congrès anthropologique et archéologique a eu lieu à Sarajevo, capitale de la Bosnie et Hercégovine. Le gouvernement de ces deux anciennes provinces turques, mises en juillet 1878 sous le protectorat de l'Autriche-Hongrie, avait adressé 26 invitations à des savants de diverses parties de l'Europe. 16 ont répondu à l'appel : 1 Anglais, R. Munro; 1 Italien, L. Pigorini; 1 Suédois, O. Montelius; 2 Suisses, E. de Fellenberg et J. Heierlé; 3 Allemands, J. Ranke, R. Virchow et A. Voss; 3 Français, G. de Mortillet, S. Reinach et R. Verneau; enfin 5 de l'Autriche-Hongrie, O. Benndorf, E. Bormann, J. Hampel, E. Pisko et J. Szombathy. Les congressistes ont été admirablement reçus par les représentants du gouvernement, M. le général baron Appel, gouverneur général, et M. le baron Kutschera, gouverneur civil. Les visites aux collections, les fouilles et les discussions ont été encadrées entre un dîner officiel offert par M. le gouverneur général et une fête turque avec dîner, chez le bourgmestre, M. Mehmed Beg Kapetanović. Il y a eu aussi un souper offert par M. le Ministre des Finances, le comte de Kallay, aux bains thermaux d'Ilidže. Madame la comtesse a fait les honneurs de ce magnifique établissement de la manière la plus gracieuse.*

Quel admirable pays que la Bosnie-Hercégovine! C'est une région montagneuse extrêmement pittoresque, ayant tout à fait l'aspect du Jura français et suisse. Son altitude partant en moyenne de quelques centaines de mètres s'élève pour certains sommets jusqu'à plus de 2000 mètres. Une pareille région avec des gorges étroites, des croupes abruptes, des vallées entourées de montagnes, a servi de refuge à de nombreuses populations; aussi

est-elle des plus intéressantes au point de vue de l'anthropologie et de l'archéologie. Les types humains sont nombreux et variés. A Sarajevo, riante cité, adossée aux collines, au débouché d'une longue et étroite gorge, à l'extrémité d'une large plaine, quatre cultes vivent en paix et caractérisent quatre races différentes. Ce sont les musulmans, appelés Turcs; les orthodoxes, Slaves appartenant au culte chrétien grec; les Juifs, désignés dans le pays sous le nom d'Espagnols, parce qu'en grande majorité ils font partie d'une colonie juive émigrée d'Espagne il y a un siècle ou deux. Ils parlent encore la langue espagnole. Enfin les catholiques, qui étaient en grande minorité, mais qui s'accroissent rapidement par l'arrivée de plus en plus nombreuse de ce qu'on appelle les Européens. Ce sont en presque totalité des Austro-Hongrois. Ce simple énoncé suffit pour montrer l'immense intérêt qu'offre Sarajevo et la Bosnie tout entière au point de vue anthropologique, ethnographique, linguistique, religieux.

La Bosnie-Hercégovine, abritée par ses montagnes, en dehors des grandes voies commerciales et des points stratégiques, était peu connue. Elisée Reclus, lui-même, dans sa remarquable Nouvelle Géographie universelle n'en dit que quelques mots. Sous le protectorat éclairé de l'Autriche-Hongrie le pays s'ouvre et marche, à pas de géant, vers une florissante civilisation. Les progrès sont grands et rapides. Le passé s'efface, disparaît. C'est ce qui a décidé l'administration à convoquer le Congrès qui vient d'avoir lieu. A côté du développement militaire, administratif, commercial et industriel, le Gouvernement éclairé recherche aussi le développement scientifique. Il a créé à Sarajevo un centre intellectuel de premier ordre. Grâce à un homme de haut savoir et de dévouement, M. Hörmann, il a fondé un Musée de Bosnie-Hercégovine. M. Hörmann a su s'entourer d'une pléiade de jeunes naturalistes, de jeunes archéologues pleins d'ardeur, qui étudient avec le plus grand succès les richesses naturelles, historiques et préhistoriques du pays. Leurs débuts sont des plus brillants. C'est pour faire connaître leurs premiers travaux et éclairer la voie qu'ils suivent, qu'ils ont, leur directeur en tête, demandé la réunion du Congrès qui vient d'avoir lieu. Si ce Congrès leur a été utile, bien certainement il l'a été tout autant, sinon plus encore, à ceux qui des divers points de l'Europe ont répondu à l'appel de la Bosnie-Hercégovine.")

У другом пак листу „L'Intermédiaire" вели се ово:

„Босанско-херцеговачки земаљски мизеј у Сарајеву. — Босна и Херцеговина стављене су године 1878. под аустријски протекторат. Од онда земља веома нагло напредује. Међу заводима и уредбама, које се чаровито развијају, мора се споменути земаљски музеј. За мање него петнаест (у истину само шест!) година, тако је знатно процвао, да се може ставити уз бок музејима првог реда, ма да је данас у главном само локални, чиме му се смањује обим, али повисује вриједност. На том сјајном резултату ваља нарочито захвалити енергији, ревности и пожртвовности свог директора, владиног савјетника Константина Хермана. Он се је умио окружити с исто тако интелигентним, као ревним сурадницима, који су прилježно прионули уз посао, те по мало за кратко вријеме, сваки у својој струци створили знамените збирке. Тај бирани персонал састоји: од кустода и конзерватора госп. Ћире Трухелке за археолошке и умјетничко-обртничке предмете и госп. Отмара Рајсера за кичмењаке, од пристава: господе Виктора Апфелбека за бескичмене животиње и Фрање Фиале за ботанику и прехисторију. Госп. Херман стекао је и сурадништво рударског сатника Венћеслава Радимског за минералогију и ископине, и госп. дра. Глика за антропологију и т. д. Паче и различите особе, које не живе у Босни и Херцеговини, предобљене су за посао, међу којима се може споменути др. Мориц Хернес при бечком музеју.

Земаљски музеј у Сарајеву може се подијелити на три дијела:

1. Природопис, у свим гранама обилато заступан. У једну руку збирка јаја̂ и птица̂, у другу збирка колеоптера̂ чине угледне серије.

2. Археологија, које је одјељење без сумње најпозваније, да достигне највиши обим. Оно већ запрема више дворана, акопрем има још доста материјала, који није класификиран. Намјеравано прекопавање изнијеће још много више, него што је досеље прикупљено. Да само једно подручје споменемо — Гласинац, који је већ двије дворане напунио, а ипак је од 20.000 громила, штоно стоје у тој обећаној земљи археологије, раскопано само 1000. Та богата некропола припада првом жељезном времену. Што се тиче каменитог доба, није до сада палеолитичко никако заступано, неолитичко дало је само неколико објеката, али нам ваља напоменути једну од најзнаменитијих штација, ону у Бутмиру, која без сумње потјече из задњег доба камените периоде. Бронцано доба, размјерно мање ријетко, ипак није преобилно заступано. Нарочито се у том погледу мора истакнути нађени депô у Подзвизду. Како сам већ споменуо има рукотворина из првог жељезног доба множина, те оне пружају интерес првог реда. Веома занимљиви и многобројни су римски останци.

3. Етнографија запрема осам дворана. Госп. Херман дивно се је домислио, да овдје сабере тако разноврсне костиме појединих крајева земље. Особе су у такој околини груписане, кака им је обичајна у погледу покућства, објеката и аранжмана у просторијама у којима обитавају. Тачност је тако скрупулозно чувана, да је више вратâ на штету наших модерних цилиндара ниско начињено. Справе, накити, оружје, старо везиво помно је прикупљано. То је тим корисније, што их већина данас по мало нестаје, те је јединство у обичајима и у ношњи, које нашу епоху карактерише, у сликовитом средишту Босне и Херцеговине силно већ напредовало."

(„Le musée national de Bosnie-Hercégovine de Sarajevo. — *La Bosnie-Hercégovine a été, en juillet 1878, placée sous le protectorat de l'Autriche. Depuis lors, elle a marché à grande vitesse dans la voie du progrès. Parmi les institutions et établissements qui ont surg comme par enchantement, on doit signaler le* Musée national *ou* Landesmuseum *de Sarajevo. En moins de quinze ans, il a pris un développement tellement remarquable qu'il peut être classé parmi les musées de premier ordre bien qu'étant pour le moment essentiellement local, ce qui restreint son cadre tout en augmentant son intérêt. C'est surtout à l'énergie, à l'activité et au dévouement de son fondateur et directeur, M. le Conseiller de gouvernement Constantin Hörmann, qu'est dû ce brillant résultat. Il a su s'entourer de collaborateurs aussi intelligents que passionnés, qui ont travaillé avec ardeur et ont en peu de temps réuni, chacun dans sa spécialité, de remarquables séries. Ce personnel d'élite se compose: comme custos ou conservateurs, de M. Ciro Truhelka pour l'archéologie et les objets d'art historiques, et de M. Othmar Reiser pour l'histoire naturelle des vertébrés; comme custos-adjuncten ou conservateurs-adjoints, de MM. Victor Apfelbeck pour les invertébrés, et Franz Fiala pour la botanique et le préhistorique. M. Hörmann s'est aussi assuré la collaboration de M. Wenzel Radimsky, ingénieur en chef des mines, pour la minéralogie et pour les fouilles, de M. Glück, pour l'anthropologie, etc. Il a eu même recours à diverses personnes qui n'habitaient pas la Bosnie-Hercégovine, parmi lesquelles on peut citer M. Moritz Hoernes, du musée de Vienne.*

Le Landesmuseum *de Sarajevo peut se diviser en trois parties:*

1° L'histoire naturelle, très bien représentée dans toutes ses branches. Les œufs et oiseaux d'une part, les insectes, surtout les coléoptères, d'autre part, forment de remarquables séries.

2° L'archéologie, qui est incontestablement la partie appelée à prendre le plus grand développement. Elle occupe déjà plusieurs salles, et tout est loin d'être classé. Les fouilles à faire promettent encore beaucoup plus qu'on n'a récolté. Ainsi, pour ne parler que d'une région, Glasinac a fourni de quoi garnir deux salles, et pourtant, sur 20.000 tumulus qui existent dans cette terre promise de l'archéologie, les fouilles en ont ouvert à peine un millier. Cette riche nécropole appartient au premier âge du fer. En fait de pierre, le paléolithique manque jusqu'à présent. Le néolithique n'a encore fourni que fort peu d'objets, pourtant il faut signaler une station des plus intéressantes, celle de Butmir, qui paraît être de la fin tout à fait de l'âge de la pierre. Les produits de cette station ne sont pas encore classés dans les vitrines. L'âge du bronze, proportionnellement moins rare, n'est pourtant pas abondant. On peut citer surtout la cachette de fondeur de Podzvizd. Comme je l'ai déjà dit, les produits du premier âge du fer abondent et offrent un intérêt de premier ordre. Fort intéressants et très nombreux sont aussi les débris romains.

3° L'ethnographie. 8 salles lui sont consacrées. M. Hörmann a eu l'excellente idée de réunir les costumes des diverses populations si variées du pays. Les personnages sont groupés dans le milieu qui leur est propre, comme meubles, objets et arrangement intérieur. L'exactitude a été si scrupuleusement observée, que plusieurs portes d'accès ont été fortement surbaissées, au grand détriment de nos chapeaux hauts de forme actuels. Ustensiles, bijoux, armes, broderies anciennes ont été recueillis avec soin. C'est d'autant plus utile qu'ils disparaissent tous les jours et que l'unité d'habitude et de costume, qui caractérise notre époque, fait déjà d'immenses progrès dans ce si pittoresque milieu de la Bosnie-Hercégovine.")

Др. Роберт Мунро из Единбурга у Шкотској завршује опширни чланак о сарајевском конгресу археолога и антрополога у Тајмсу („The Times") од 8. октобра 1894. овим ријечима:

„Садашњу управу Босне и Херцеговине воде начела, која се оснивају на најсталнијим темељима модерне цивилизације, а главна јој је задаћа, да усаврши природне силе земље. Та је политика до сада постигла знатан благотворан успјех у опћем социјалном животу, јер је из необично разнолике смјесе народа створила сретну, напредну, скоро јединствену народност. Али поред ових практичних резултата, који свакоме ударе у очи, кад посјети ту земљу, руководи далековидну политику госп. Калаја много узвишенија намјера, да ове покрајине приведе европској култури и знаности. За сваког државника била би дика вриједна ловорвијенца, да је разбио предрасуде и криве назоре, које су тако дуго тиштале ту красну земљу, коју ријесе толике природне љепоте и необичне наравне појаве, која је била „terra incognita", те да је стао његовати знанствена истраживања, којим је суђено, да разбистре прехисторичку цивилизацију Европе. Па ипак је све то у Босни и Херцеговини врло близу савршенству.

Дозволите ми, да на концу примјетим, да је било мнијење свих учесника овога конгреса, да се је за оно мало година (музеј основан је прије шест година), што је влада посветила своју помоћ археолошком истраживању у Босни и Херцеговини, сабрала толика огромна сила знанственог материјала, како још није ниједна земља Европе у исто вријеме покупила. Чланови се опростише од сарајевских учењака с дубоком захвалношћу за драгоцјене упуте, што су их примили и за обилно гостољубље, којим су их за свог боравка у тој лијепој земљи почастили."

(„The present administration of Bosnia and Herzegovina is conducted on principles selected from the best elements of modern civilization, its great object being to develop

the natural resources of the country. Already this policy has produced a marked and beneficial effect on the social life of the community by cementing together a singularly mixed population into a happy, prosperous, and almost homogeneous nationality. But, over and beyond these practical results, which are patent to every one who visits the country, there lurks in the far-reaching policy of Herr von Kallay a still grander project-viz., to bring these provinces once more into the current of European culture and learning. To dispel the prejudices and misrepresentations which have so long kept these charming lands, so redolent of scenic beauties and striking natural phenomena, a terra incognita, *and to foster scientific researches which are destined to elucidate the prehistoric civilizations of Europe, would be laurels worthy of the ambition of any statesman. Yet all these are now en the verge of becoming accomplished facts in Bosnia and Herzegovina.*

Let me add, in conclusion, that it was the opinion of all who took part in this congress that during the few years since the Government had devoted its resources to archaeological research (the museum having been founded only six years ago) there has been accumulated throughout Bosnia and Herzegovina a mass of scientific materials unsurpassed, in a corresponding period of time, by any other country in Europe. The members parted with the Seraievo authorities under a deep sense of gratitude for the valuable information they had received and for the munificent hospitality extended to them during their stay in this beautiful country.")

Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský.**

Zanimljivi opis obala Sredozemnog mora i njegovih pobočnih mora, koji nam je očuvan pod naslovom *Scylacis Caryandensis periplus*, napisan je po Henriku Kiepertu[1]) tek u vremenu izmegju 400 i 360 godine pr. Is. Uopće je ispitivanjem raznih naučenjaka utvrgjeno, da taj periplus s nepravom nosi ime glasovitog mnogo starijeg zemljopisca Skylaxa. Nasuprot ga u formi, u kojoj je došao do nas, smatraju zbirkom različitih putopisa četvrtog vijeka pr. Is., te mu postanje stavljaju, kao n. pr. Karlo Müller[2]) u mnogo mlagje doba.

U poglavlju 24. rečenog peripla nalazimo samo ovo mjesto:

„Manijci: Poslije zemlje Nesta dolazi rijeka Naron. Ulaz u Naron nije uzak; jer u njemu mogu trovesle galere i teretne lagje do tržišta da plove, koje je uz vodu od mora udaljeno osamdeset štadija. Žitelji su pak Manijci, ilirsko pleme. Od tržišta dalje prama nutrašnjosti zemlje ima veliko jezero, koje se prostire do Autarijata, ilirskog plemena, a u jezeru ima veoma plodno ostrvo, dugo 120 štadija. Iz toga jezera ističe Naron.“

Iz tih naznaka vidimo, da je glavno tržište Ilira na dônjoj Neretvi u prvoj polovici četvrtog pretkršćanskog vijeka imalo od prilike isti položaj, kao kasniji rimski grad Narona, kojemu ostanke nalazimo kod dalmatinskog sela Vida sjeverozapadno od Metkovića. Jer u našem periplu sa 80 atičkih štadija naznačena udaljenost emporija od mora priliči po Nissenu[3]) daljini od 14·194*km*, koja prilično pristaje na Vid.

Daljina velikog jezera dalje u zemlji od trgovačkog grada na žalost nije naznačena. Ali ako pogjemo od Vida uz Neretvu, to ćemo izmegju gorskih kosa blizog mjesta Gabele i izmegju sela Dračeva, koje je jugo-

[1]) „Lehrbuch der alten Geographie.“ Berlin 1878., str. 3, gl. 6., primj. 1.

[2]) „Geographi Graeci minores.“ Paris 1882., gl. 70., str. XLIX.

[3]) „Griechische und römische Metrologie.“ Nördlingen 1886., str. 5.

istočno odonud, naći od prilike 1·5 *km* širok prodor Neretve i iza njega prostrane močvare Hutovog blata. Ali ako zamislimo u tome prodoru Neretvu zatvorenu ustavom, onda ova nije baš trebala da bude visoka, a da stvori prilično prostrano jezero, pošto ravnica kod Višića ima samo 4 *m* morske visine, a sam sjeverozapadni joj dio kod Trebižata sjeverozapadno od željezničke postaje Čapljine tek ima 18 *m* morske visine, dok je Neretva kod Gabele 3 *m* visoka nad morskom pučinom. To bi dakle jezero pri ustavu od 15 *m* visine od Trebižata na sjeverozapadu do Svitave na jugoistoku od prilike bilo dugačko 17 *km* (96 atičkih štadija), a najveća bi mu širina bila od prilike 10 *km*.

Veoma je vjerojatno, da je tu ravnicu nekoć zapremalo jezero, kome se pošljednji ostanci danas vide u nesuvislim omanjim jezerima kod Derana, Gnilišta i Svitave; nego ipak mislim, da nam u tome kraju, koji je tako blizu bio Naroni, nije tražiti jezero Pseudo-Skylaxa. Jer to je jezero sizalo do područja Autarijata, do koga su spram područja južnije naseljenih Ardiejaca bila slana vrela, zbog kojih je po Strabonu[1]) izmegju rečenih ilirskih plemena nekoliko puta bilo bojeva.

Ali slanih je vrela uz Neretvu bilo samo kod Konjica, gdje ih, ma da slabo teku, i danas još nalazimo od prilike 4 *km* od te varoši niz rijeku. Obitališta Autarijata valja nam dakle tražiti u brdima uz srednju i gornju Neretvu, kako je to već dokazao i gospodin vladin savjetnik dr. Ljudevit Thalloczy[2]), pa za to mora da je i veliko jezero bilo dalje na sjeveru.

Sjeverno od Čapljine protječe Neretva do blizu Bune duboko prorovanim klancem, koji se istom ovdje otvara u lijepo Bišće polje južno od Mostara i u Bijelo polje sjeverno od te varoši, koje s onim sastavlja uska mostarska dolina.

Oba polja zajedno s uskom dolinom duga su od Hodbine na jugu do Han-Orlica kod Prigragjana na sjeveru od prilike 25 *km* (141 atičkih štadija). Dalje pak uz vodu nema duž cijele Neretve nigdje više ravnice, u kojoj je moglo biti ikoliko veće jezero.

Može se po tome razumjeti, da su već stariji ispitači u Skylaxovom periplu spomenuto veliko jezero tražili u mostarskoj ravnici.

Ali tome nazoru smeta to, što u jednu ruku u tjesnacu izmegju Bijelog polja i Bišća polja, u kome je danas varoš Mostar, nije lako moglo biti ostrva, u drugu pak ni jedno ni drugo polje nije dosta veliko, da u njemu može biti ostrvo dugačko 120 štadija.

U krševitom kraju zapadno od Mostara ima oveća dolina, Mostarsko blato, uokolo ogragjena kosama kredastog vapna, dugačka od sjevero-

[1]) Knjiga VII., gl. 5., § 15.

[2]) Vidi: „Glasnik“ 1889., I., str. 7 i d., i u „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ I., str. 334 i d.

zapada prama sjeveroistoku oko 12 *km* (68 atičkih štadija), koja ima najveću širinu od $3^1/_2$ *km* po prilici.

Dolazeći od sjeverozapada, protječe Mostarskim blatom po svoj dužini potok Lištica, a u jugoistočnom dijelu njegovom po malo prelazi u močvaru Lokve. Kao mnoge druge kraške doline, tako i Mostarsko blato nema otjecanja nad zemljom, te vodu te močvare ponori odvode pod zemlju, a jugozapadno od sela Rodoća na zapadnom okrajku Bišća polja izlazi ona opet na dvor, te pod imenom Jasenice potoka južno od Bačevića utječe u Neretvu.

Kada su veće kiše, onda ponori ne mogu da proždru svu vodu, pa tako Mostarsko blato svake godine od kasne jeseni do u mjesec maj bude poplavljeno i priliči velikome jezeru, koje se naročito sa ceste Mostar-Ljubuški kod Čula posve može pregledati i divnu sliku čini. Kako pak u proljeće počne uzmicati voda, onda mu krajeve stanu orati, što se pri plodnosti zemlje veoma isplati, dok na srednjem dijelu polja budu bujne livade, a samo na jugoistoku ostane mala močvara Lokve.

Megju jugoistočnim dijelom Mostarskog blata i zapadnim okrajkom Bišća polja kod Jasenice povlači se 3 *km* široka gorska kosa, pa kad ovu u misli makneš odonud, eto ti onda izmegju Blagaja na jugoistoku i Knežpolja na sjeverozapadu ravnica od 24 *km* ili 136 atičkih štadija duljine. Po tome, što rekosmo, priliči, da se je pri topografskom odregjivanju Skylaxovog jezera mislilo na Mostarsko blato, koje i danas svake godine za duže vrijeme čini pravo jezero.

Konzul dr. Blau[1]) veli o tome ovo:

„Ja bih s pričanjem, da je Bišće polje nekoć bilo jezero, u svezu doveo Skylaxovo razlaganje, pri čemu nam dakako valja zamišljati ogromne teritorijalne promjene u onome kraju, i po čemu bi Neretva 80 štadija viš svog širokog ušća izlazila iz prostranog jezera, kome je po sredini mjesta imalo 120 štadija dugačko ostrvo. Jedan je preostatak tome jezeru valjda današnje Mostarsko blato, kome nivô, viši nego nivô Bišća polja, i u suhim godinama čini nekoliko milja dugačku močvaru, koja se Jasenicom cijedi u polje.“

Taj autor dakle naslućuje, da je rečeno jezero otpočinjalo neposredno kod grada Narona, te se po tome prostiralo od današnjih mjesta Vida i Metkovića do Mostarskog blata. Ali promatranje kupiranog gorovitog zemljišta, koje se prostire megju Metkovićem i Mostarskim blatom mora nas uvjeriti, da tako golemih geoloških promjena, po kojima bi se još u prvoj polovici IV. vijeka pr. Is. suvislo jezero megju ovim tako razdalekim krajevima zamišljati moglo, u relativno tako kratkom vremenu nikako nije moglo biti i da je gornje naslućivanje Blau-ovo na svaki način pogrješno.

[1]) „Reisen in Bosnien und der Hercegovina.“ Berlin 1877., str. 24 i d.

Vladin savjetnik Thallóczy[1]) tumači veličinu jezera mnogo vjerojatnijim načinom, veleći: „*To je veliko jezero valjda sastojalo od razljevene Neretve, koja je sa svojom vodom ispunjavala ravnice Bijelog polja, Bišća i Mostarskog blata*“, pa ćemo sada ovdje ispitivati, u koliko se to mnienje može smatrati istinitim.

Bišće polje ima prosječnu morsku visinu od 45 *m* po prilici, Bijelo polje takvu od 80 *m* po prilici, tako da se prosječna morska visina obaju mostarskih polja može uzeti sa 62 *m*. Srednja morska visina Mostarskog blata nasuprot iznosi od prilike 232 *m*, pa po tome izmegju polja i blata postoji diferencija u relativnoj visini od 170 *m*.

Gorska kosa na jugoistočnom okrajku Blata izmegju ovog i Bišća polja uzdiže se nadalje na 305—362 *m*, a kosa Brda na sjeverozapadnom kraju Blata prama Bijelom polju na 400 do preko 600 *m* morske visine. Ako je sad u prvoj polovici IV. vijeka pr. Is. oba polja i Mostarsko blato sastavljalo jezero, onda se je tek od onog vremena morala uzdići gorska kosa izmegju njih, pri čemu se je možda uzdiglo Mostarsko blato. Ali da to nije moglo biti, uče nas, ne gledeći na sve ono, što ćemo dalje razložiti, same geološke prilike onoga kraja.

Površine Bišća polja i Bijelog polja s gora su zasute slojem aluvijalnog i diluvijalnog pruda, ispod kojeg dno doline zaprema ilovasti lapor, u kome ima uglja. S oba kraja izlaze još stariji eocenski slojevi u vidu numulitskog vapna na dvor, naslagani opet na kredasto vapno i kredasti lapor, kao najstariji geološki članovi mostarske okoline.

Ako sad od Mostara pogjemo starim jahaćim putem prama Mostarskom blatu, onda na zapadnom okrajku slatkovodne naslage mostarske kod Ilića i Cima u više kamenoloma i vododerina lijepo vidimo otkrivene neogene laporne slojeve, te vidimo, da su oni posve mirno i gotovo horizontalno naslagani na numulitska vapna. Ta morska eocenska vapna nasuprot, koja su pri prvom uzlazu ceste iznad Cima takogjer lijepo otkrivena, istočno se dosta strmo spuštaju u polje. Iz toga sad možemo zaključiti, da se gorska kosa izmegju Mostara i blata uzdigla još na koncu eocenske periode, dakle u nedogledno doba, koje se godinama ni izreći ne može, kada je mostarski kraj još bio na dnu mora, i da je uzdizanje te kose za neogenske perijode, kada je u tim poljima bilo slatkovodno jezero, već bilo dovršeno.

Jer strmo uspravljanje eocenskih slojeva, koji su isprva kao vodeni talog morali biti horizontalno složeni, dokazuje, da su u ono vrijeme, kada se je uzdizala kosa od kredastog vapna, već bili staloženi pa se zajedno uzdigli. Neogenskih pak slojeva još nije bilo, jer bi se i oni uz krajeve polja zajedno uzdigli, te ih ne bismo našli u ravnu položaju složene na numulitskom vapnu.

---

[1]) „Glasnik“ 1889., I., str. 8 i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1893., I., str. 334.

Ma da se je iz različitih nahogjaja izvodilo, da je čovjek u neogensko doba već živio na zemlji, opet to nije pouzdano utvrgjeno, pa za to slobodno možemo tvrditi, da od ono doba, kako je čovjek naselio zemlju, Mostarsko blato s oba ona polja nikad nije bilo sastavljeno u jedno jezero.

Valja nam dakle, — da položaj rečenog jezera protumačimo, — oba mostarska polja i Mostarsko blato o sebi razmotriti.

U svoj okolini mostarskoj proširena je priča, da su Bišće i Bijelo polje bili sastavljeni u jedno jezero, po kome su i oveće lagje mogle da plove i koje se je poslije ocijedilo kroz klanac Zaton kod željezničke štacije Bune odnosno kroz žitomislički klanac.

Otac Bakula[1]) navodi o otjecanju toga jezera dvije priče. Po jednoj prorovala je sebi Neretva sopstvenom snagom tečajem duga vremena put kroz Zaton, a po drugoj prolomio je nekaki grčki car ili egipatski Ptolomej hrid ljudskim rukama. Neistraživajući veću ili manju vjerojatnost jedne ili druge te priče, primjećuje taj zaslužni pisac samo, da prolom mora biti veoma star, pošto su u polju mnoga *famosa nobilium sepulchra,* pod kojima on razumijeva starobosanske nadgrobne spomenike.

Da su oba mostarska polja u mlagje tercijarno doba bila jedno jezero, to je već prije kazano, isto tako nema sumnje, da mu je voda tečajem dugog čisla godina prorovala Zaton i cijeli žitomislički klanac, te tim putem otišla.

Ali već u doba rimskog gospodstva u ovim stranama mora da je to jezero već davno bilo isušeno i da je dno Neretve imalo današnju svoju dubljinu.

Jer u samom Zatonu nahodimo tik do desne obale Neretve spram ušća Bune ostanke rimske naseobine[2]), koju su uz oba brijega vode štitile utvrde. Druge rimske štacije bile su u Bišću polju na desnoj obali kod Bačevića, onda na lijevoj obali kod Bune, Kosora i Gnojnice, isto tako nagjeni su ravni rimski grobovi kod Bune i rimski sarkofagi kod Bačevića.

Nadalje su rimski sarkofagi iskopani u Bijelom polju kod hana Potoci na lijevoj obali Neretve[3]).

Ali i povrh toga imamo dokaza, da su mostarska polja i u prehistoričko doba bila potpuno osušena, jer su na sve strane posuta gromilama, koje se za cijelo nijesu mogle nasuti, dok zemlja još nije bila osušena.

Tako se u Bišću polju gromile vide rasute uz desnu obalu Neretve duž mostarske željeznice sve do Bačevića. Uz desnu obalu vigjamo

[1]) „Schematismus topogr. hist. custodiae provincialis in Hercegovina." Spljet 1867., str. 112 i d.

[2]) Vidi: „Glasnik" 1891., str. 159 i d. i sl. 1. „Wissenschaftliche Mittheilungen" 1894., II., str. 3 i d. i sl. 1.

[3]) Vidi: „Glasnik" 1890., str. 337 i d. „Wissenschaftliche Mittheilungen" 1893., I., str. 303 i d.

ih pojedince i u hrpama duž cijele mostarske ceste sve do Blagaja, nadalje kod Ortiješa, Bune i Suhog polja.

U Bijelom polju ima ih na desnoj obali Neretve duž željeznice izmegju Mostara i Raštana, nadalje kod Vojna, onda uz lijevu obalu kod Zeljuše, hana Potoci, Hum-Lišana, Vrapčića i Zalika.

Gromile u tome polju do sada još nijesu pretražene, ali je vjerojatno, da pripadaju halštatskoj perijodi, pošto dosele nijesmo saznali za gromile iz la-ténske perijode u ovim zemljama. Nego može biti da su i još starije, jer sam vidio broncani bodež bez nastavka za držak i s rupicama za zglavke, koji dakle pripada broncanom vremenu, a nagjen je u jednome grobu kod Gnojnice na Bišću polju.

Ali na svaki način potječu one iz predrimskog doba naših krajeva, te po tome u prvoj polovici IV. vijeka pr. Is. Bišće polje nije više moglo biti jezero, jer je vodi na svaki način trebalo više hiljada godina, dok je prorovila Zaton.

Ja bih pri tome da pripomenem na drugo jedno kazivanje narodno, po kome u Bijelom polju visoko na hridu imadu velike željezne, pa još olovom zaljevene halke, koje da su nekoć služile za privezivanje lagja, štono su plovile po jezeru.

Otac Bakula[1]) veli, da na lijevoj obali u Suhodolu i u Vrapčićima ima po jedna takva halka, a na desnoj obali megju Vojnom i Raštanima da ih ima više olovom zaljevenih.

Blau[2]) nasuprot veli, da u Suhodolu na hridu vise dvije olovom zaljevene, a u Raštanima jedna takva željezna halka.

I dr. Hoernes[3]) i Asboth[4]) spominju te željezne halke.

Da te halke, ako ih je ikad bilo, nikada nijesu mogle služiti za privezivanje lagja, slijedi već iz toga, što je Bijelo polje mnogo prije bilo isušeno, nego što se je u našim krajevima počelo upotrebljavati željezo, pače prije nego što je zemlja bila naseljena ljudskim rodom.

Ja sam u ostalom o tome raspitivao pa našao ljudi, koji mi rekoše, da znaju za te halke, ali makar da sam im obećavao nagrade, niko mi živ ne umjede pokazati ma samo i jednu taku halku, gdje o hridu visi.

Sve te priče o rečenim halkama biće po tome, da su samo bile nakitom tradiciji o jezeru, koje je negda onuda bilo, te su ponikle u mašti kojega žitelja onih krajeva, pa kako su se često pronosile, općenito se je znalo

---

[1]) „Schemat.“ 1867., str. 114 i d.

[2]) „Reisen in Bosnien und Hercegovina,“ str. 33 i d.

[3]) „Sitzungsber. der Wiener Academie der Wissensch.“ 1880., str. 512 i 514; onda „Dinarische Wanderungen.“ Beč 1888., str. 32 i 60 i d.

[4]) „Bosnien und die Hercegovina.“ Beč 1888., str. 262.

za njih i vjerovalo u njih. U ostalom ima priča te ruke i drugdje po ovim zemljama, gdje su rasprostrte priče o takim nekadašnjim jezerima, tako n. pr. kod vodopada Kostela blizu Brekovice na Uni kod Bišća, gdje takogjer kazuju za željezne halke o stijeni, ma da niko ne umije pokazati taku halku. Sasma slična tradicija postoji i u lijepoj visočini Borke kod Konjice, ali ipak nije ni ondje nitko mogao rudarskom upravitelju, gospodinu Aleksanderu Schönbucheru, kojega je ta stvar zanimala, pokazati mjesto, na kojem vise takove halke. Konačno navadja Bakula željezne halke na stijenama kod Mokronoga u kotaru županjačkom[1]), ali i ovdje sam badava pitao za mjesta, na kojima bi se nahoditi imale. Bilo bi vrijeme, da već jedan put nestane tih mostarskih halki iz literature.

Kako dakle vidjesmo, nijesu u ono doba, kada je postao Skylaxov periplus, oba mostarska polja mogla biti poplavljena vodom, te nam samo još preostaje Mostarsko blato, koje je zimi pod vodom, a ljeti se ore i sije kao veoma plodna zemlja.

Ako sada pomislimo, da pisac onog putnog izvještaja to jezero možda sam nije vidio, jer ništa ne kaže, koliko je udaljeno od grada Narona, nego da ga je opisao jedino po pričanju pomoraca, onda nam se ne treba ni malo čuditi, gdje on Neretvu, koja prolazi kraj toga jezera, izvodi iz njega i ako jezero opisuje puno većim, nego što je u istinu bilo. Valjda su mu ujedno i to pričali, da u jezeru ima veoma plodnih oranica, pa je on nepoznavajući iz bližega prilike, iz toga izveo, da u jezeru ima ostrvo.

Ako to mnijenje nije krivo, onda nam u dolini današnjeg Mostarskog blata valja tražiti Skylaxovo jezero, ali ujedno i ono ostrvo, o kome on govori.

---

[1]) „Schemat.“ 1867., str. 142.

Različito. — Различито.

Bosansko-hercegovački zemaljski muzej na znanstvenim kongresima u godini 1894.

I ove godine pružila se našem muzeju prilika, da sudjeluje pri nekoliko znanstvenih kongresa.

I. Kongres za kršćansku arheologiju, koji minule godine nije mogao da bude zbog kolere, koja je u ono doba prijetila, sastao se ove godine od 21. do 24. augusta u Spljetu, te je onamo zemaljska vlada odaslala gosp. okružnog predstojnika dra. Franju baruna Mollinary-a, da zastupa zemaljski muzej, pošto je u ono vrijeme njegovo činovništvo bilo zaokupljeno radnjama pri sastanku arheologa i antropologa u Sarajevu, o kojemu izvještavamo na drugom mjestu ovog sveska. Rečeni izaslanik čitao je na kongresu u Spljetu oveću raspravu našeg urednika Koste Hörmanna o gragjevnim i umjetničkim spomenicima kršćanskog doba iz Bosne i Hercegovine.

Pri 25. zajedničkom kongresu njemačkog i bečkog antropološkog društva, držanom u Insbruku 24. do 30. augusta 1894. sudjelovaše od strane muzeja direktor Kosta Hörmann i pristav Franjo Fiala, te je prvi govorio o narodnim igrama i narodnom glumovanju u Bosni i Hercegovini, a pristav Fiala o ispitivanju gromila i gradina na Glasincu. Napokon je primarni ljekar dr. Leopold Glück, upravitelj antropološke muzejalne zbirke pri 66. sastanku prirodoslovaca i ljekara u Beču, koji je bio od 24. do 30. septembra čitao dvije rasprave, jednu pod naslovom: „Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih jevreja“, a drugu o raširenju favusa (Kopfgrind, kraste po glavi) u ovamošnjeg naroda.

S ponosom bilježimo, da je rad bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja i pri ovim kongresima stekao potpuno priznanje, a predavanja da su našla opće odobravanje.

Благо, нађено у крешевском манастиру.

Кад се у пролеће ове године обараше зидине старе манастирске зграде у Крешеву нашло се у темељу рефекторија бакрена посуда, а у њој до 13 килограма сребра кована и некована. Новци били су већином аустријски талијери и полуталијери из XVIII. вијека. Заступана су ова годишта:

1727. . . .	1 комад,	1757. . . .	12 комада,
1737. . . .	1 „	1758. . . .	10 „
1738. . . .	1 „	1759. . . .	13 „
1743. . . .	1 „	1760. . . .	13 „
1751. . . .	1 „	1761. . . .	35 „
1753. . . .	1 „	1762. . . .	28 „
1754. . . .	1 „	1763. . . .	4 „
1756. . . .	1 „		

Осим тога било је 12 комада талијера њемачког царства, такођер из XVIII. вијека. За своју нумизматичку збирку набавио је музеј по један комад од сваког годишта.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, oktobar—decembar. **1894.** Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Једна година орнитолошког изучавања у Црној Гори.

Приопћио

Људевит пл. Фирер (Führer[1]).

Само веома оскудне вијести долазиле су до нас о авифауни Црне Горе, које се подручје уз Албанију прибраја у науци најмање познатим не само у Европи, него у цијеломе свијету.

У једну руку забитност тога краја, који је без разлога с многих страна озлоглашен, у другу неосновано мнијење, да се тамошњи птичији свијет подудара с оним у сусједним земљама, као најпослије напори и тегобе, којих се ондје побојавају, одвраћали су научењаке, да из оне романтички дивље земље изнесу благо, које је ондје скривено — које су оштроумнији додуше наслућивали, али други опет порицали.

Уз незнатне орнитолошке податке, које су у своје вријеме објавили лорд Лилфорд, др. Кистер (Küster), др. Шварц (Schwarz) и др. Фрич (Fritsch), придошао је још рâд професора Брусине, којим је међутим установљено само 47 врста за околицу вароши Ријеке.

Ко сâм није пропутовао читавом земљом, тај не може ни да замисли обилатост птичијег свијета, те ова мала кнежевина без сумње иде у број у орнитолошком погледу најзанимљивијих крајева Европе, јер су тамо погледом на географски и топографски положај земље на окупу сви услови за изванредну ону разноликост авифауне.

[1]) С искреним задовољством поздрављамо овај исто тако занимљиви, као и презнаменити прилог господина Фирера о његовом једногодишњем посматрању птичијег свијета у Црној Гори. Поштовани писац у првом реду има да благодари великодушном потпомагању Његовог Височанства, кнежевића-наслједника црногорског, Данила, што је могао да у Црној Гори потанко и успјешно изучава орнитологију. Његово Височанство не само што унапређује и заштићује научно настојање уопће, већ је у подручју орнитологије и само упућен стручњак и диван посматрач. Много којешта, што је у овом чланку изложено, потјече изравно као резултат сопственог посматрања кнежевића Данила. Мислимо да не ћемо повриједити скромност, ако на овом мјесту изречемо најсмјернију благодарност, коју наука дугује овако свијетлом унапредитељу и сараднику. — У осталом нам је такођер угодна дужност, да се захвално сјетимо благохотног потпомагања, којим су црногорске власти поштованоме писцу у његовом научном раду ишле на руку. По таком начину и пошто госп. Фирер своје изучавање будуће године мисли наставити, мислимо, да можемо изрећи наду, да ћемо и у будуће пред наше читаоце моћи износити даље прилоге о фауни кнежевине Црне Горе, која је у науци дојако још слабо позната, али у сваком погледу веома занимљива. *Уредништво.*

Ма да Црна Гора, када је мотриш из сусједне Далмације, приличи неприступачном хриду, ипак она у својој нутрињи обухвата дивне сценерије с невјероватно богатом фауном и флором, па ма да та земља у свему само обухвата 9000 km^2 површине, опет готово да ондје можеш разликовати четири регије, сваку са засебним поднебљем, флором и фауном.

Нижом, климатички посве медитеранском равницом, по којој се бујно измјењују оранице, виногради, неплодни пашњаци, баре и овоме прилична вегетација, протјечу брдске воде с врло карактеристичним обалама, те се већином сабирају у бајно, чарним брдима уоквирено Скадарско језеро, велико око 100 m^2.

Карактеристична формација, која запрема више од половице земље, ондје је као и у свим крајевима, по којима бура душе, крш, са прилично благим поднебљем, дјеломице слабом, медитеранском вегетацијом. Тај крш обилује стрмим хридовима, распуклинама, провалијама, пећинама, пониквама, пољима и долинама, које се могу сматрати оазама у овој каменитој пустињи.

Црногорске прашуме са својим густишем од горостасне бјелоги црногорице, које би се уз бок могле ставити свакој њемачкој шуми, крију у себи поврх тога велику множину звјеради, коју је у другим земљама култура већ истријебила, као н. пр. риса[1]).

Ондје се осјећа оштро поднебље.

Планински појас сачињавају доломити, креда и триаско вапно. Тај појас прелази већином у палеозојичке слојеве до висине од 2600 m са сликовитим шумским предјелима, алпинским језерима, стрмим стијенама, понорима, леденим поднебљем и засвиједаним вјечитим снијегом у пониквама и пећинама.

Пошто једва да је ко доселе поближе описао у орнитолошком погледу најзанимљивије тачке те земље, то ја себи придржајем, да се приказујући поједине типске репрезентанте, на њих вратим.

Географски положај и топографске прилике узроком су, те Црна Гора има обилато посјећиване линије птичије сеобе, које осим тога фиксирају тачке водомеђе. Воде готово без изузетка теку од сјевера к југу, а осим тога има у земљи множина врела, од којих прво мјесто иде Скадарско језеро с пространим својим мочварама и ракитама, зараслим шашом и врбом. То је језеро као и обронци и долови, заштићени од љутог сјевера, многим врстама и зимско боравиште.

---

[1]) Ловачка дворана престолонаслједника Данила окићена је крзном од рисова, од којих је један године 1891. убијен у Сутораману, а други 14. фебруара 1894. пригодом једног дворског лова — при коме сам и ја био — у Бјелашници планини.

Успјех мога сабирања од октобра 1893. до октобра 1894. довољно утврђује истинитост мојих навода у погледу авифаунских прилика у Црној Гори, јер ми је, — ма да сам из разлога, које ћу касније навести, био на своју снагу упућен, — пошло за руком прикупити доказе за 165 врста, и уз то утврдити такве врсте, којих у сусједној Босни и Херцеговини и Далмацији или никако нема, или се ондје бар још нијесу виђале ни прибрале.

Моје се изучавање не стеже само на становите котаре у земљи, јер сам ја најпажљивије мотрио по свим регијама. Главном постајом одабрао сам варош Подгорицу, откуда сам екскурзије чинио у најглавније орнитолошке предјеле, који су ми од мог пријашњег боравка у Црној Гори прилично познати били.

Укупни мој плијен из реченог времена обухвата 331 кожу, 271 легло и 64 гнијезда. Све је то похрањено у босанско-херцеговачком земаљском музеју у Сарајеву, јер је тај, за изучавање Балканског полуострва презаслужни завод, мој подхват материјално најприправније потпомогао, те ја без те великодушне потпоре своју ништа мање него лаку задаћу не бих ни извршити могао.

Милостивим сусретањима црногорскога кнежевића-наслједника Данила, који се за лов вазда живо занимао, а уз то дивно стријеља у лијету, допуштено је мени самоме ловљење и сабирање у свој земљи и у свако доба, — а касније ми је допуштено и да учествујем у дворским лововима.

Године 1893. ступио је у живот закон о лову и о заштити птица, што га је саставио кнежевић-наслједник, те се тим законом од фебруара до септембра најстрожије брани сваки лов и свако хватање, за тим вађење гнијезда и продавање птичијих јаја. Народ се томе закону свуда покорава и ни по што га не ће прекршити. Тако н. пр. пастире, који су знали за птичија гнијезда, ни за награду, према овдашњим приликама велику, нијеси могао навратити, да ти покажу такво гнијездо. Осим тога забрањено је народу за сву годину пуцање близу арбанаске међе, јер би по оним непрестаним немирима на међи, по даномичним готово свађама, и по крвавој освети, која на жалост још увијек своје жртве тражи, сваки метак из пушке значио позив на оружје.

У осталом Црногорци већином лоше гађају у лијету, те осим Верндлове пушке ријетко кад уза се имају другу, па пошто се лов сматра „презреном“ забавом, то људи нити се ишта разумију у орнитологију, нити се за њу занимају.

С тих разлога и нијесам ништа марио за којекакве приче о неким тајновитим врстама, које сам чуо у народу. Оно неколико назива, што

их има у земљи, већином су постали ономатопоезом[1]). За сад ћу само навести, да осим неколико изузетака, све птице, које су од прилике врапчеве величине, називају „птићем“. Изузевши ушару и малог ћука називају све сове „ћук“, а већину већих грабилица „орловима“. Мање грабилице насупрот све су „соколови“.

Овдје ево слиједи потпун списак свих врста, које сам за реченог времена у Црној Гори прибрао и виђао, при чему сам се, што се тиче номенклатуре и поредања, држао најпознатијег списка до сада у Аустро-Угарској опажаних птица од В. вит. Чуси-а (Tschusi) и Е. пл. Хомајера (Homeyer).

1. Vulturidae (Geier, сипинари).

1. *Vultur monachus,* Linn. (Kuttengeier, у Босни старјешина). Само сам два пута имао прилику видјети старјешину, на жалост само близу арбанаске међе, гдје би пуцњава силно узбунила народ: први пут 17. новембра 1893. уз обалу међашице ријеке Цијевне, и то у друштву двају сипа *(Gyps fulvus)* при стрвини, а други пут 19. марта 1894., гдје је полијетао са једне окуке неприступачног хрида Затребача.

2. *Gyps fulvus,* Linn. Пр.[2]). (Gänsegeier, у Босни сип.) Сип је један од типичних станара Балкана, те по томе и Црна Гора није без њега; овуда га паче доста често убијају.

Колонија његових гнијезда, од којих међутим једва двије можеш да стигнеш, има, колико ја знам: на југоисточном обронку Крстач-планине изнад Котора, у стијени званој Греде, код Бара, код Мале ријеке у Братоножићу, по стијенама горе споменутог Затребача, код Острога, и у Црвеној Греди на Дурмитору.

Зими се тај бјелоглави сипинар много рјеђе виђа, па ја за то мислим, да их већина сели јужно. 8. априла 1894. видио сам јато од 19 комада, који су, немичући крилима зраком пловили од југоистока прама сјеверозападу.

Ма да народ сипинаре не прогони, као ни друге птице, опет су врло опрезни, те сам ја доста пута изметнуо стрвину, па по више дана узалуд чекао скривен међу камењем; долазили су додуше сипинари, али већином у друштву плашљивих и мудрих гаврана; једно би вријеме веома високо кружили, па би, вођени овим потоњима, опет

---

[1]) То значи, да је народ имена птица створио или према гласовима њиховим, или према становитим особинама у животу њиховом.

[2]) Лакшега прегледа ради означене су све оне врсте, од којих сам прибрао по који комад, са Пр.

оним правцем одлетјели, којим су и дошли. Прије него што сипинари додирну стрвину, редовно изнад ње лијетају, да се обавијесте, да ли је тај крај сасма чист и да ли околина није сумњива; иначе се радије прођу слатког залогаја и одлете.

За врућег љета повуку се сипинари у планине, гдје је и сва стока од јула до септембра на паши. 25. јуна убио сам старог мужјака из пушке, који је са још два друга ексемплара и три неофрона код Ноздара у Душком кланцу кљувао пасју стрвину.

Црногорац не зна разлике између орлова и сипинара; он их све назива орловима и крстачима, па мисли, да су сипинари већи и старији, те за то и јачи и опаснији.

3. *Gypaetus barbatus,* Linn. (Bartgeier, костобер.) Као што старјешина, тако ми је и костобер ове године само два пута — 19. и 21. марта — дошао на очи, и то оба пута у реченим Затрепчанима изнад окуке до Цијевне, гдје испод окуке у висини од преко 300 *m* има гнијездо, које се, како сам могао посматрати, сваке године употребљује, али се до њега никако не може доћи. Због арбанашких провала, којих је у овим крајевима од мјесеца марта више било, нијесам могао да тај презанимљиви крај још једнођ походим.

Народ у Црној Гори костобера назива „мрким орлом“ или „сивим крстачем“, а и „брадашем“, те га сматра осиједјелим орлом[1]); о његову се јунаштву причају чудне бајке; тако између осталог, да овце понесе у висину, па да и на људе насрће и да их без устезања прождере.

4. *Neophron perenopterus,* Linn. Пр. (Schmutzgeier, бијела кока.) Неофрон у тијесну је пријатељству са својим мрким рођаком, долази почетком маја као селица (појединн и презиме), те скоро за тим насели своја гњездишта, којих свагдје, гдје сип гнијезди, има множина. Пошто се млади излегу, служе гнијезда, док сипинари у септембру не одселе, као спавалишта и сјеновита почивалишта у подневно доба.

Главна су храна тој лијепој птици, коју у Подгорици и околишу зову бијелом коком, — али само ону, која већ има потпуну своју боју, јер јој младе већ ради боје зову млади крстачи, — копнене корњаче, које пастири од обијести убијају, и којих особито у кршевитим крајевима има голема множина. Има је релативно више, и није тако плашљива као сип; ја сам више комада устријелио при убијеним корњачама на Чемоском пољу, Љесковом пољу и Бјелопавлићима, али

---

[1]) 27. јула показаше ми пастири једно мјесто у понору међу Коњусима у Кому, гдје су једног костобера, који се је ухватио у гвожђа, зацета за вука, под каменьем затрпали. Костобер је већ био сасвим прешао у трулеж и само се је кљун могао распознати; глава је на жалост сасвим била здробљена.

сам могао препарирати само једног мужјака, двије женке и једну младу женку, јер у љету при жеги од преко 35° С. у сјену така птица окужи цио крај[1]).

До гнијезда на Звијезди изнад Фундина и Врбице успео сам се 19. и 26. маја. Она су смјештена у распуклинама, до којих је тешко доћи, или под надстријешеним куковима, а састоје од подстављена грања, које је све ситније, те је најпослије обложено вуном, прњама — без којих нема ниједног гнијезда — и перјем; имала су премјер од једног метра по прилици, те су у то вријеме сва била празна; 1. августа повадио сам из једног гнијезда полетарце. Ови су били мрки, перје је по ртовима било жућкасто и ковнога сјаја; голи су дијелови још понешто обрасли сивим пахуљицама и бијаху плавкасти; ноге су плавкасте месне боје. Кад хоће да се огласе, пиште као пиштalица, у којој има кругљица.

2. Falconidae (Falken, соколови).

5. *Milvus regalis,* Cuv. (Königsmilan, црвенкасти кањуг.) Ја сам овог милвуса, који је селица и у априлу долази, забиљежио 18. априла у Команском лугу, а 25. истог мјесеца на обалама Скадарског језера близу села Гротиља, на арбанашкој међи. У друга годишња доба видио сам га само једноћ у јулу на језеру.

6. *Milvus ater,* Cuv. (Brauner Milan, црни или мрки кањуг.) Мрки милвус често презими на обалама Скадарског језера и у инундацијоном подручју, гдје сам га више пута видио, али га никоји пут не могох схватити. Љети је много рјеђи; обје врсте биће да припадају птицама, које ондје гнијезде.

7. *Falco tinnunculus,* Linn. Пр. (Thurmfalke, постолка или соколић.) Соколић је најчешћи заступник своје фамилије, а има га свуда, гдје је крш; зими је рјеђи, те се виђа само мужјак; највише их долази у јатима до преко 100 комада под крај априла, а крајем августа одселе. Ове године отпочела је сеоба 25., а трајала је до укључиво 29. августа. Сваки пут би тик пред сунчани залаз соколићи с вјетром летјели високо, а кадшто и ниско у правцу од сјевера к југу.

Он гнијезди у распуклинама, често заједнички са сипинарима, гаврановима и дивљим голубовима *(Columba livia),* рјеђе по дрвећу.

Прикупио сам више ексемплара, а понио сам и четири гнијезда с леглом; прво сам нашао 23. маја у једној поникви уз Морачу са

---

[1]) Особито се у том погледу истиче вôља са својом садржином.

три јајета, друго 30. маја у једној распуклини на Зеленику са пет јајета, треће 7. јуна код Даниловог града на јаблану са четири јајета, а пошљедње 8. јула код Пресјеке у Душком кланцу у једној стијени са три јајета, која су с једног на друго имала премјере од 41×32 *mm;* масти су једнаке с онима, што сјеверно имају своја гнијезда. 4. јула видио сам у Бјелопавлићима полетарце.

8. *Falco vespertinus,* Linn. Пр. (Abendfalke, ноћни кобац.) Тај лијепи сокô такођер је у Црној Гори селица, долази нешто касније него постолка *(Falco tinnunculus)* и то тек у првој половици маја; 7. тога мјесеца видјех га први пут и убих мужјака, баш када је лепршао над једним угаром у Љешком пољу, без сумње да нађе скакаваца, који су му најмилија храна. Ноћни кобац пришада рјеђим птицама црногорским; он станује на пространим нижим пустопољанама, опасаним кршевитим горама, гдје ваљда и гнијезди, јер сам у јуну још виђао таких соколова у полетарачком перју.

9. *Falco cenchris,* Linn., Пр. (Röthelfalke, постолка јужна.) Заједно са обје пређашње врсте находи се и овај сокô, те поље око Скадарског језера и долину бјелопавлићку, гдје га једино има, опет оставља средином августа. Он само пред вечер сели у јатима од 100 и више глава, ниско, с вјетром; ове године отпочела је сеоба средином августа, а трајала је до 18. тога мјесеца. Нипошто га овуда нема толико, колико би се могло мислити, осим када сели.

3. јула нашао сам у Бјелопавлићима недалеко Гароча гнијездо у дупљу једне костеле *(Celtis australis),* у коме су била 4 већ веома облежана јајета, која су мјерила 33×28 *mm,* те бијаху понешто сјајна, док су по боји слична бјелкастим јајима постолке *(Falco tinnunculus).* У подневно доба одмјенио је мужјак женку, која је дотле лежала на јајима; када је мужјак полетио, убио сам га, исто тако три експемплара у августу.

10. *Hypotriorchis aesalon,* Boie. (Zwergfalke, мали кобац.) 17. јануара промаших једног малог копца, који је насрнуо на једну, по моме псу поплашену каландерску шеву *(Melano corypha callandra),* једва за један пушкомет од мене у Какарицкој гори, а 21. маја видјех једнога не баш високо у зраку врх Требјеша, гдје заједнички с кратконогим јастријебом птичаром насрће на осаре *(Pernis apivorus).* Биће да се онуда находи само када сели.

11. *Falco subbuteo,* Linn. Пр. (Baumfalke, шевљи сокô.) Овај је сокô селица, али поједини соколови те врсте презиме са шевама, које особито радо лове. Главна множина долази почетком маја, а у првој половици октобра опет сели. За пролетну сеобу био је 4. мај најјачи,

у јесенској сеоби 3. октобар. Соколови су у хрпама летјели низ ријеке веома ниско и под вечер с вјетром.

Убио сам два мужјака 1. маја у Љешком пољу, и по једну женку 13. и 21. истог мјесеца код Врела, који се величином врло разликују.

10. јула нашао сам на високој јасики код Ноздара у Душком кланцу гнијездо, које је било смјештено у крошњи, и у коме сам распознао старо вранино гнијездо. У њему бијаху три врло облежана јајета без сјаја, трбушаста, која су мјерила 44×34 *mm*. Бојом више приличе мркој постолки (кликавки), али имају јасније цртеже. Лежала је на њима једино женка, коју је хранио мужјак. Женку сам убио.

12. *Falco peregrinus,* Linn. (Wanderfalke, сиви сокô.) Сиви сокô чини ми се овуда риједак гост; поуздано сам га само једнoћ видио, и то 23. децембра 1893. у Вељем брду, гдје је тај смиони разбојник послије једног јединцатог живог насртаја, и пошто сам на срећу на њ испалио, одлетио.

13. *Falco Feldeggii,* Schl. Пр. (Feldeggs-Falke, афрички сокô.) Тај лијепи сокô, кога домаћи свијет исто тако као и *Falco laniarius*-а назива сивим соколом, станује по вишим кршевитим брдима, а за стално боравиште бира најокомитије стијене, гдје ваљда једино и леже. Ја сам ову врсту сокола ваздa виђао у двоје од свршетка марта до половице маја[1]) у најнеприступачнијим хридовима на обје обале Мораче код Мале ријеке, као и у више пута већ споменутим стијенама Затребача. Наслућивао сам и два гнијезда, али се не могох увјерити, јер се до ових мјеста баш никако није могло доћи[2]). 11., 14., 21. априла и 4., 7. и 10. маја посматрао сам код Мале ријеке уз Морачу и код Грађана у Црмници два пара те врсте сокола, од којих је по једна птица више пута на дан с плијеном у панђама у оба случаја летјела прама једној распуклини, даљој од пушкомета; друга је птица из те распуклине лепршала првој на сусрет, крештећи налик на шевљег сокола, одузела би јој у зраку плијен, па би с њиме опет ишчезла. Ваљда је овдје мужјак хранио женку, која је лежала на јајима. Пошто сам на другом мјесту много био забављен, посјетио сам та два мјеста тек средином јула, али соколова више не затекох, ваљда су млади већ били одлетјели.

У студено годишње доба много се чешће виђа тај плашљиви сокô, а нарочито послије јаке буре, када за јаребицама *(Perdix saxatilis)* и дивљим голубовима *(Columba livia),* које особито воли, лети у заклоњене

---

[1]) Али и у друга годишња доба ријетко кад појединце.

[2]) 10. маја спустих се на конопу, али посве узалуд, јер би и онако не баш јаки, једва 30 *m* дугачки једек, бар за половицу морао бити дужи.

пристранке и долове. Ја сам га у децембру, јануару и фебруару готово сваки дан видио.

По његовом готово посве бијелом трбуху, малом узрасту и дугачким крилима, на велику га је даљину лако распознати од сврачијег сокола, — па ипак ми за руком пође само једног мужјака убити 26. фебруара, кад је насрнуо на постављену по мени велику ушару у Какарицкој гори, који је вазда из велике даљине више пута невјероватном брзином насрнуо на посве престављену ушару, те га тек трећи пут згодих[1]).

По моме опажању је афрички сокô једна од најопрезнијих птица, што их год знам, вазда бира највише мјесто на хриду тик равнице или воде за свој боравак, па ти се неда примаћи на пушкомет; — ја сам га неколико пута танетом промашио на велику даљину. Од тог свог мотришта разгледа на све стране, па тешко оној јаребици, или голубу, или патки, која му дође на очи.

Нигдје афричког сокола не видјех на дрвету, прије крај њега на какој хумци; за то је мој назор оправдан, да он само у хридовима гнијезди. За вријеме легла никада тог сокола не видјех на Скадарском језеру. Веома је занимљиво гледати тог смјелог зракопловца, нарочито када — као обично — у двоје иду у лов, при чему онда наизмјенце, један усплаши ловину, а други вазда поуздано на њу насрне и зграби је, а онда се врате, откуда су пошли и ондје је поједу. Од већих птица једу само главу и прса, а остало оставе.

14. *Falco laniarius,* Linn. Пр. (Würgfalke, сврачји сокô.) Сврачји сокô презими у кршу и доловима, нарочито пак у мочварним крајевима Скадарског језера, гдје се готово једино паткама храни. Од марта до новембра много га се рјеђе виђа и то само по висовима око Скадарског језера. Ја сам убио једног мужјака и једну женку 29. октобра и 26. децембра танетом на стрмим обалама Цијевне близу Омербожовића, као и још једну женку сачмом 3. фебруара близу ушћа Зетице у Скадарско језеро, најпослије у јулу једну женку на Морачи. Разлике у боји и величини између та четири експемплара збиља су ме ставиле у чудо[2]). Иза пређашњега је сврачји сокô једна од најплашљивијих грабилица, што их ја познајем.

15. *Astur palumbarius,* Linn. Пр. (Hühnerhabicht, јастријеб кокошар.) За овог јастријеба вриједи оно исто, што је речено за *Falco laniarius;* љети борави само у планини, гдје на сваки начин и гнијезди, јер сам крајем јуна неколико парова видио, гдје круже изнад луга у Душком

[1]) На жалост прије нијесам имао ушаре, иначе, мислим, да бих више тих соколова убио.
[2]) Дословце ријечи из писма О. Рајзера.

кланцу, што припада краљевићу Арнулфу баварском; на жалост кроз ту прашуму на много мјеста због густиша не можеш продријети.

Ја сам убио по једног мужјака и једну младу женку танетом 25. и 29. новембра на Чемоском пољу, и једног мужјака 5. јануара у Горици, кад је насрнуо на постављену велику ушару.

16. *Astur nisus,* Linn. Пр. (Gemeiner Sperber, кобац.) Прости кобац од половице је октобра па до краја марта једна од најобичнијих грабилица у земљи, те хајдукује по свим регијама. Љети га нема никако, те га надомјешћује врста, што слиједи.

У свему сам течајем зиме убио 17 комада, а од ових сам девет конзервирао, који се бојом, а особито величином врло разликују.

17. *Astur brevipes,* Severz. Пр. (Zwerghabicht, кобац кратконоги.) Цијели април није ми дошао овај кобац на очи. Пошљедњи *astur nisus* био се већ одселио, а кратконоги се тек показа почетком маја; 17. о. мј. забиљежио сам првога код села Бери. Од половице реченог мјесеца виђао бих га готово сваки дан до краја аугуста, чим бих зашао на мочварасто земљиште Скадарског језера, у поље око Подгорице, у Љешко поље, у љешанску нахију (од Кокота до Ријеке), или у бјелопавлићку долину, да ондје лов ловим.

20. аугуста стадоше се враћати. Кружећи у великој висини искупише се ове птице послије подне око 5 сати. Око 6 сати стадоше с вјетром летјети по 20 и више њих у једној хрпи од сјеверозапада према југоистоку, при чему се често спуштаху до близу земље. 21. била је поворка веома слаба, видио сам их само 25, југозападно; 22. бијаше поворка нешто јача, птице летијаху веома високо, пошто је у дољим стихијама пирио југ, горе насупрот сјеверозапад; 23.—25. исто тако, онда је слиједило још неколико притуцала. 4. септембра видјех пошљедњи ексемплар. Као чедо југа воли кратконоги кобац сунчани жар, и само се изузетно успиње у више предјеле.

Тај се кобац од обичног из далека разликује загаситијим перјем по трбуху, осим тога му је лакши хабитус и лијет, који је понешто сличан лијету кликавке — он крилима потреса; — најпослије се разликује и својим гласом, који приличи гласу шевљег сокола. Кадшто се тако огласи, те мислиш да чујеш вијоглавку. Из близа прије свега примјетиш, да су му ноге и прсти краћи и дебљи, него у обичног копца. Перје му је по трбуху и у гаћицама лијепо загасито, рђасто или мрко попут чоколаде, на широко кудрасто; око је у млађих грахорасто и црно уоквирено, у старијих је румено, а што је птица старија, то је оно загаситије и мање.

Млади се из јаја извале с бијелим пахуљицама, за 14 дана добију летна пера, која су као и у старих загасито-сива, а перје, које крила

покрива, рђасто је жуто порубљено и ковног је сјаја. За дањих осам дана добију на прсима бијело перје са срцоликим, мрким пјегама по дужини; по боковима, по трбуху и по гаћицама су пјеге попријеко поредане, и то тако, да свако перо има 2—3, 5 *mm* широке мрке пруге. У исто вријеме појави се и реп са уском, јаснијом траком на крају, иза које слиједи широка, загасито-сива; иза 20 дана виде се двије, иза 30 дана три, иза 40 дана четири траке и т. д. Израсла птица има их 7—8. Пиштање младих у гнијезду сасвим је слично дозивању ориковог крстокљуна, само је трајније и јаче. Очи су у оба спола сиве, мрко обрубљене, у мужјака нешто загаситије, уз то овоме вазда глас крешти.

Јаја, која у јуну треба тражити, слична су у оном једном леглу, што сам га ја нашао, за чудо јајима обичног копца, она мјере 41×34 *mm*, округласта су, ситнозрна, те на бијелом, понешто сјајном темељу имају пјеге и тачке; изнутра прозире отворено зеленило.

Кратконоги кобац најрадије борави близу водâ. У већине нашао сам у желуцу останке од жаба, водених змија, мањих птица и скакаваца, те он уз то ни из далека није онако крвожедан и плашљив као његов рођак.

Ја сам више ексемплара поубијао, а нашао сам и три гнијезда, једно код Бера у крошњи веома викоке костеле *(Celtis australis)*. Није било могуће на њу се успети. 29. маја убио сам женку, када је хтјела одлетјети. Друго сам гнијездо нашао у Бјелопавлићима при дну Острога близу дебла големе једне ћесмине *(Quercus ilex)*. У њему су 8. јула била четири врло облежана јајета. Треће нађох 4. јула на Гарачу на једној јаворовој грани *(Acer monspensulanum)*; у овоме била су четири птића највише од два дана, од којих сам два у различита доба консервирао, а оба друга узгојио; — старе сам убио. Сва су три гнијезда потјецала из лањске године, те ми се чињаше, као да су их савиле сиве вране *(Corvus cornix)*.

18. *Aquila naevia*, Wolf. Пр. (Schreiadler, орао клокоташ.) Овај орао зимује у пољу око Скадарског језера, гдје га највише има, од половице новембра до краја фебруара. Спорадички виђа га се онуда исто тако као *Aquila clanga*.

Ја сам убио двије женке, 12. и 24. јануара код Лесендрије, а једног мужјака 13. фебруара код Грможура на Скадарском језеру.

19. *Aquila clanga*, Wolf. Пр. (Schelladler, велики клокоташ.) Исто тако бројан је зими уз Скадарско језеро на велике јаде патака и лисака.

7. јануара и 12. фебруара убио сам једну женку у Хумском блату, надаље близу Балабана исти дан једног мужјака и то оба

танетом, јер су много опрезнији, него онај пређашњи. Народ уз језеро обје те врсте назива „орлук[1])“.

20. *Aquila imperialis,* Bechst. Пр. (Kaiseradler, крунасти или царски орао.) Овај се орао броји такођер у оне госте, од којих за студеног доба пернати становници Скадарског језера силно страхују.

Често сам га забиљежио, али само у децембру, јануару и фебруару. Него убити ми пође за руком само једнога младог мужјака 11. фебруара у Хумском блату танетом; у желуцу сам му нашао останке од трију кржуља *(Anas querquedula)* и од исто толико лиски.

21. *Aquila chrysaëtus* и *fulva,* Linn. Пр. (Steinadler und Goldadler, крсташ, у Црној Гори крстач.) Обје ове птице припадају црногорским станицама, те свакако и оне гнијезде у кршу и у регијама прашуме. Нарочито у зимско доба имао сам прилике орлове мотрити при њиховим лововима у равници. У децембру видјех једнога орла, гдје однесе корњачу у висине, па је онда размрска о стијену. Ко стријела полети птица за плијеном, па готово у исто вријеме стиже до тала, када и испуштена корњача. 19. фебруара убих сачмом веома лијепу женку крсташа, пригодом дворског лова близу Биоградског језера на Бјеласици планини, када је хтјела уловити љештарку *(Tetrao bonasia),* коју је кнежевић-нашљедник ранио у крило. Надио сам је за ловачку дворану кнежевића-нашљедника. 18. фебруара убих старог мужјака крсташа, у Какарицкој гори, који на ушару, налеђице положену није насртао, већ је неколико пута у некој висини изнад ње кружио, па би онда, вазда изван пушкомета на једној стијени чучио, док ту игру нијесам докрајчио, добро га схвативши танетом.

22. *Aquila pennata,* Gm. (Zwergadler, орао патуљак.) Овог сам орла често виђао у шумовитим предјелима, тако у љешанској нахији и у шумском појасу, али није ми послужила срећа, да кога убијем. Стално је, да он и у земљи гнијезди, јер сам их крајем јуна видио два, гдје код Никшића круже.

23. *Haliaëtus albicilla,* Linn. Пр. (Seeadler, рибји орао.) Рибји орао на много мјеста у Црној Гори има своја гнијезда, те не само да живи на Скадарском језеру, него га има и по стрмим хридовима уврх Бара и по стјеновитим пристранцима Бумије и Сутормана, откуда изван оног времена кад леже, лијета по свим крајевима земље. Пође ми за руком, те убих једног мужјака и то 14. јануара на Хумском блату, на истом мјесту 2. фебруара једног мужјака, 11. фебруара једну женку код Лесендрије; најпослије 14. фебруара убих веома стару женку

---

[1]) Куци тако називаху све соколове.

сачмом, која је бијесно насрнувши заронила била за једном репачом *(Anas acuta)*. 2. и 3. фебруара извадио сам близу Говеђег Брода с много муке при жестокој југовини и киши и при високој води из два гнијезда, која су била на прастарим врбама у води легло са два, и једно са три врло облежана јајета, која су имала ове мјере и тежине:

1. *a)* 73×61 *mm*, 145 *gr;*
   b) 72·5×60 *mm*, 143·6 *gr;*
   c) 72·7×59 *mm*, 140·1 *gr;*
2. *a)* 73×58 *mm*, 144·8 *gr;*
   b) 72·6×57·5 *mm*, 143·4 *gr.*

Та су јаја била бијела као креч са жутим и зеленкастим пјегама, које или су настале у цријеву, којим јаје излази, или од каких предмета, који су били у гнијезду. Јаја су врло трбушаста, крупнозрна, а када сам их издунуо, била су лијепо зеленкасто прозирна.

24. *Circaëtus gallicus*, Gm. (Schlangenadler, змијски орао.) Ја сам ту лијепу грабилицу од маја до почетка септембра више пута у земљи посматрао, па и два пута — промашио. Веома је вјероватно, да припада птицама, које у Црној Гори гнијезде.

25. *Buteo vulgaris*, Bechst. Пр. (Mäusebussard, прости мишар.) Прости мишар станује у шумском појасу, а зими сели у низине, гдје га се особито често виђа послије жестоке вијавице у планини и када иза ње бура стане дувати. Ја сам од новембра до половице фебруара убио 13 ексемплара, међу којима су биле све три по Фридриху разликоване форме, заједно с пријелазима, и рачунајућ амо и ону, која веома приличи пустињском мишару *(Buteo desertorum)*.

Они ексемплари, који уз језеро станују, стални су у боји и величини. Показују највеће мјере; по леђима су смеђи с лаким кововим сјајем, вôља и трбух пјегави су по дужини, а прса упопријеко. По репу има тај мишар јасно изражене траке, очи су му рђасте, ноге и кожа на кљуну отворене су лимунове масти. У желуцу нашао сам у ових једино жабе, а у других останке од шева и препелица, у неких и миша. 12. фебруара употријебио сам једну шумску јежу *(Otus vulgaris)* у Малом брду; наједнoч се обори један мишар на њу, зграби је, те би с њоме без сумње и одлетио, да лопова нијесам добро узео на нишан. За чудо је сови само на неким мјестима кожа била мало огребена од панџи женке мишара, којој сам у желуцу нашао останке од једне пољске јаребице, једне препелице и двију шева.

26. *Pernis apivorus*, Linn. Пр. (Wespenbussard, осар.) Неколико сам пута љети виђао осара, те у августу у Андријевици добих једно

младо, готово да полети; оно се је врло припитомило, па му је драже било воће, особито смокве, од сваке друге хране. Перје је у тог једног ексемплара сасвим необично: по глави и по трбуху је осим једне сиве црте, која иде преко очију, сасвим бијело, остало је перје смеђе с кововим сјајем, а сва пера имају бијеле вршике. По репу има јасне траке, очи су му модрикасто-сиве, кожа на кљуну лијепо је жута.

27. *Circus aeruginosus,* Linn. Пр. (Sumpfweihe, ритска еја, у Црној Гори жабар.) Међу ејама, што их има у Црној Гори, најобичнија је врста *Circus aeruginosus,* па је цијелу годину има свагдје, гдје има воде са ситом и врбом.

Од више њих, које сам поубијао, само сам два мужјака и двије женке конервирао, којима сам у желуцима нашао останке од жаба и лисака *(Fulica atra).*

19. маја нашао сам у неком врбовом густишу на лијевој обали Зетице гнијездо, савијено од трскових штапки и жаре *(Cladium mariscus),* те сам из њега извадио четири веома облежана, као креч бијела јајета без сјаја, која су изнутра веома лијепо тамно-зелено прозирна, а мјере 50×40 *mm.*

28. *Circus cyaneus,* Linn. Пр. (Kornweihe, еја стрњара.) Ова еја припада оним птицама, које овдје проводе зиму, те се само од септембра до краја априла находе у пољу, које без престанка облијећу од рана јутра до мркла мрака, да салете шеве, што се по тлима скривају, и да их на саму мјесту одмах пождеру. За то вријеме убио сам четири ексемплара, пошљедњу видјех и убих 25. априла код Дукље[1]).

Мржња еје на ушару чини се да је индивидуална, гдјекоје облијетају смијешнога друга сови сличним лијетом, крештећи у сав глас, други опет сасма близу крај ушаре пролете и не враћају се више. По ономе, што сам ја видио, вриједи то и за вечерње вријеме.

29. *Circus pallidus,* Linn. Пр. (Steppenweihe, руска еја.) Много је рјеђа руска еја него *Circus cyaneus;* видио сам је неколико пута на Чемоском пољу, у Дољанима, у Зети, у Бјелопавлићима и на Љешком пољу, али такођер зими, од новембра до априла. 25. марта убио сам једног старог мужјака код Спужа.

30. *Circus cineraceus,* Linn. Пр. (Wiesenweihe, сива еја.) Најрјеђа је међу разним ејама сива еја; забиљежио сам је спорадички у крајевима, које сам за пријашњу врсту навео, од свршетка новембра до половице априла, а убио сам 8. тога мјесеца једног старог мужјака код Даниловграда.

---

[1]) 1894. видио сам први ексемплар 5. септембра код Подгорице.

3. Strigidae (Eulen, сове, јеjне).

31. *Athene noctua* var. *meridionalis*, Retz. Пр. (Steinkauz, ћук обични.) Ћук и јужна му одлика припадају црногорским станарицама, а има их свагдје, гдје је крш; оне се овуда никако не плаше свјетлости, те се доста пута дању извргавају подругивању ластавица. Ја сам их више прикупио, а 9. сам априла из једне пећине у обали Мораче извадио гнијездо са пет понешто облежаних јаја, женку сам убио и одредио, да припада обичној врсти; друго сам гнијездо нашао код Бера у једној распуклини 24. маја само са три, такођер понешто облежана јајета, која су имала нешто вишу мјеру (36—40). Убијену женку препознах по врло жуткастом перју као јужну врсту.

32. *Syrnium uralense*, Pall. (Uraleule, сова јастрјебача.) Забиљежио сам уралску сову један пут, и то 25. јуна код Ноздара у Душком кланцу, гдје сам једну промашио, кад је полетјела са високе оморике.

33. *Syrnium aluco*, Linn. Пр. (Waldkauz, шумска сова.) Као шумска станарица лијета шумска сова само зимп у поља, гдје сам је више пута видио, али сам само женке убио 20. и 26. фебруара близу Лајковића, које се одликоваху лугастим перјем; у једне нашао сам у желуцу останке од стакора и миша.

34. *Bubo maximus*, Sibb. Пр. (Uhu, ушара.) Иза ћука од свих се сова у свој земљи најчешће находи ушара, коју Црногорци зову уjтин или хут; од децембра до свршетка фебруара врло је много има у врбовом густишу око Скадарског језера, гдје је више дневна него ноћна грабилица.

14. фебруара убио сам уз обалу Плавнице мужјака, у кога је било неколико бијелих пера у репу, на глави и на прсима имао је бијело мјесто и уз то бијеле панце, баш када је око 11 сати прије подне на једном врбовом жбуну кљувао лиску (баљошку).

Укупно сам их убио 10 комада, и то већину танетом, јер је ушара, како је познато, врло опрезна, па те ријетко дочека тако близу, да је можеш дохватити сачмом. Предзадњу сам 15. фебруара ранио у крило у Чемоском пољу, када сам у вечер од језера јахао кући, те сам је дуже времена употребљавао за лов на соколове. Прилично се је припитомила, те јој се мало „дивна пјесма“ стаде орити у сав глас.

35. *Scops Aldrovandi*, Willugh. Пр. (Zwergohreule, лулавац, у Црној Гори слада.) Осим приморског краја, гдје се слада врло често находи, живи она и у нутрашњости земље као станарица, гдје је особито има у блажим шумовитим крајевима; у шумском је појасу, колико ја знам, још много рјеђа. Множина има те љепушне сове у Берима,

три сата хода од Подгорице при дну Бусовника, гдје на површини од једва 1000 m^2 има више стотина костела[1]) *(Celtis australis)* од више стотина година, те по њима некоје врсте гнијезде, а на крошње им падају птице из далеких страна, да ондје нађу заклона од жеге и влаге.

Ја сам многу ноћ отпочинуо под тим шумским горостасима, слушајући концерат из стотине грла, који би удесиле сладе и цврчићи.

На самом једном дрвету нашао сам тринаест гнијезда, и то од сиве вране, чавке, сврake, модре и јужне сјенице, вуге, кратконогих кобаца и двију слада.

У гнијездима од пошљедњих било је 25. маја по пет необлежаних бијелих, понешто сјајних, готово сасма округлих јаја, којим је мјера била 32 × 30 *mm.* Гнијезда бијаху у дупљима. Сове, које сам ја прикупио, одликоваху се веома рђастим перјем, које је у мужјака било још загаситије.

36. *Otus vulgaris,* Flemm. Пр. (Waldohreule, шумска јежна.) Зими, особито иза јаке буре, спушта се и шумска јежна из шумског појаса у блаже крајеве; у то сам вријеме некоје поубијао, које се од сјевернијих ничим не разликују.

37. *Brachyotus palutris,* Forst. Пр. (Sumpfohreule, барешна јежна.) Ова јежна припада селицама, које пролазе Црном Гором; некоје зиму проводе у влажним пољима. Прва два ексемплара забиљежио сам и убио 24. децембра у Дољанима, а до половице јануара видио сам за тим сваки дан више њих; од онда пак, до свршетка фебруара ријетко су се виђале; али у првој половици марта опет се је врло често на њих наилазило, док опет најпослије сасвим не ишчезоше.

4. Caprimulgidae (Nachtschwalben, легњеви).

38. *Caprimulgus europaeus,* Linn. (Gemeine Nachtschwalbe, козодој, у Херцеговини помракуша, у Црној Гори легањ.) Као селица оставља легањ почетком септембра Црну Гору. Искупи их се по 100 и више близу вода, те се при лаком сјеверу ноћу одселе. Сеоба је трајала од 7.—11. септембра, а најгушћа је била 9. септембра.

Средином априла долазе опет. — 17. забиљежио сам првог. Послије је то по свој земљи обична птица. У мају убих два, који се перјем понешто разликоваху од сјевернијих; рђасто-жуто перје јаче се истиче, а мужјак на грлу имадијаше бијелу пјегу.

---

[1]) У Црној Гори зову ово дрво „коштела".

5. Cypselidae (Segler, чиопе).

39. *Cypselus melba,* Linn. Пр. (Alpensegler, чиопа, у Црној Гори вела ластва.) Ма да вела ластва овуда највише живи у поморју, има је на згодним мјестима и у нутрашњости земље, него је свуда селица, која почетком септембра одсели, а почетком се априла враћа. 14. тога мјесеца убио сам неколико комада на Орловом камену у Кучу, те међу многим стотинама, које су стреловитом брзином прелетјеле, видјех велику ријеткост, наиме једног потпуног *albina,* — али на жалост превисоко.

10. маја, када сам се низ стијену код Мале ријеке на Морачи конопом хтио спустити до једног мјеста, гдје мишљах наћи гнијездо африканског сокола, прођох крај више јама у стијени, из којих излијетаху велике ластве, кричећи, да је све јечало, „скри, скри“; ја претражих неколике пукотине, да повадим легло, али ми је то тиме осујећено, што су гнијезда много дубље била смјештена, него што је моја рука могла досећи. На једном сам мјесту примијетио, како се је ластва, када је осјетила, да је се дотакох врхом од прста, уплашено кричећи још дубље завукла, те је без сумње и јаја пред собом турала.

Наизмјенце по једном руком држећи коноп, не могох за дуго остати у том напорном положају; у пукотинама било је невјеројатно вруће, па је у истину за чудо, да птице, које су одређене, да већином плове у чистом етеру, у таквој атмосфери не пропадају.

40. *Cypselus apus,* Linn. Пр. (Turmschwalbe, црна чиопа.) Иста мјеста, на којима се је удомила велика ластва, служе и црној чиопи за стан; она свакојако припада селицама, али долази тек почетком маја. Ове је године сеоба трајала до половице јуна. Она из Црне Горе опет одсели почетком септембра. Сеоба међутим већ почиње у половици августа, а траје до почетка октобра.

6. Hirundinidae (Schwalben, ласте).

41. *Hirundo rustica,* Linn., Пр. (Rauchschwalbe, сеоска ластавица, у Црној Гори ластавица.) Ове ластавице овамо долазе у марту (18. прве), те почетком октобра опет одселе (11. септембра била је најживља сеоба). Међу овим ластавицама често сам виђао поједине индивидуе са загаситијим перјем по трбуху; ја сам таких и поубијао, те их упознао као одлику, по трбуху чађасто-жуту *(Hirundo rustica pagorum,* Chr. L. Пр.). Легло те врсте, које сам 13. маја и 12. јуна повадио код Плавнице на соларници, разликује се од легла обичне сеоске ластавице само тиме, што су јаја од ових потоњих ситније пунктирана.

42. *Hirundo urbica,* Linn. Пр. (Mehlschwalbe, домаћа ластавица.) Домаћа ластавица долази неколико дана раније, а сели касније, него *Hirundo rustica,* те за легло бира повиша мјеста; ја је такођер нађох, — како је О. Рајзер описао, — гдје леже у планини, далеко од људских кућа, тако на југоисточном обронку Кучког Кома код Орахова.

43. *Hirundo riparia,* Linn. Пр. (Uferschwalbe, ласта брегуница.) Као селице долазе ласте брегунице средином априла, — 17. сам прву забиљежио, — а селе опет почетком октобра; сеоба је ипак отпочела већ половицом августа. Оне гнијезде у иловастим јамама уз обале Ситнице, Сушице, Зете, Црнојевићке ријеке, гдје сам 18. јуна нашао младе, који тек што не полетјеше.

44. *Hirundo rupestris,* Scop. Пр. (Felsenschwalbe, хридска ластавица.) Иза жестоке југовине појавише се 23. марта прве ластавице ове врсте, које такођер ваља прибрајати селицама, те почетком октобра јуре прама југу. Гнијезда сам видио на неприступачним мјестима на стијени Фундини и дуж Мораче код Биоча; била су смјештена по окукама, а слична су гнијездима наше домаће ластавице, само се чини, да су знатно мања.

7. Cuculidae (Kukuke, кукавице).

45. *Cuculus canorus,* Linn. Пр. (Kukuk, kukavica.) Прву сам забиљежио 6. априла и чуо, или виђао сам је готово сваки дан. Највише је има по врбицима уз Скадарско језеро, има је у осталом свуда по земљи, гдје има шуме; крајем септембра сели на југ.

Ма да кукавицâ има толика множина, не стигох ове године ни једног јајета и ма да сам прикупио преко 100 гнијезда од разних малих птица, у које иначе кукавица своја јаја стављати обичаје.

8. Meropidae (Bienenfresser, пчеларке.)

46. *Merops apiaster,* Linn. Пр. (Bienenfresser, пчеларка, у Херцеговини брјегуљац, у Црној Гори пчелар.) 28. априла појавише се иза жестоког југоисточњака први пчелари, те почетком јуна сједоше у своја гнијезда, која су вазда близу водâ у дубоким јамама иловастих обала. По сав дан виђају се те лијепе птице, гдје се по зраку уздижу и спуштају и на далеко се чује, када као на фрулицу пјевају „гри, гри!“

2. сам јуна у обалама Црнојевићке ријеке нашао више јама с гнијездима, те сам из једне такве извадио четири понешто облежана јајета, која су у дубљини од једног метра готово лежала само на

неколико пера. Она су бијела, понешто сјајна, имају врло танке љуске и готово облик кругље; саразмјерно прама птици, може се рећи, да су велика; мјера им је 26 × 23 *mm.* У септембру сели пчелар опет из Црне Горе. Године 1894. летјела их је множина по дану, 15. септембра, лаким сјевером тако високо, да им се је само пјевање могло разабрати, али птице се не могаху видјети.

9. Alcedidae (Eisvögel, водомари).

47. *Alcedo ispida,* Linn. Пр. (Eisvogel, водомар, у Босни сумбул мавени, у Црној гори златни ронац.) За љуте зиме, т. ј. од новембра до средине фебруара, врло се често виђа златни ронац по свим несмрзлим водама; љети се на згодним мјестима находи посвуда у земљи, али много рјеђе; највише га има уз Скадарско језеро.

Ексемплари, који љети овуда бораве, нешто су блиставијег перја, али имају као и они, који само зиму проведу у овим крајевима по раменима зелена пера.

10. Coraciidae (Raken, модровранке).

48. *Coracias garrula,* Linn. Пр. (Blaurake, модрован, у Босни смрдиврана.) На пролазу у априлу (4. т. мј. прву видјех) и октобру врло се често модровран виђа по низинама и виноградима; у друга годишња доба само се појединце по који находи, и то само ондје, гдје има великог дрвља, тако на Скадарском језеру и у шумском појасу.

11. Oriolidae (Goldamseln, вуге).

49. *Oriolus galbula,* Linn. Пр. (Goldamsel, вуга.) Вуге долазе средином априла, а селе крајем септембра; док лијежу, живе само у шумском појасу, али с полетарцима долазе у августу у башче по пољима, да се наужију смокава, које су им најслађа храна. 6. јула одрезао сам код Ходине пољане у Душком кланцу рачвасту грану једног јасена заједно с празним већ гнијездом једне вуге, које је висило у рачвама; било је савијено само од сухе траве, лика и вуне.

12. Sturnidae (Staare, чворци).

50. *Pastor roseus,* Linn. Пр. (Rosenstaar, крунати брљак, у Црној Гори гарчић.) Од 28. маја до укључиво 2. јуна лијетало је овдје

у Зети и у Љешком пољу јато гарчића од преко 100 комада, док га опет није нестало. Те птице оплијенише дудове и јуришаху на скакавце *(Aeridium migratorium,* L.). Оне се међутим не легу на далеком истоку, већ свуда. Пошло ми је за руком, те сам из тога јата 28. маја близу Голубовца у Зети схватио двије женке, на којима су се виђале пјеге од лијегања.

51. *Sturnus vulgaris,* Linn. Пр. (Gemeiner Staar, шарени чворак, у Црној Гори гарчић.) Шарени чворак припада оним птицама, које само пригодом јесенске сеобе у септембру и октобру у великим гомилама долазе на Скадарско језеро, и од којих поједина јата ондје презиме; при пролетној сеоби биће да ти чворци ударе другим правцем. Љети нема овог чворка никако. 1894. дођоше први почетком септембра.

13. Corvidae (Raben, гаврани).

52. *Pyrrhocorax alpinus,* Linn. Пр. (Alpendohle, жутокљуна чолица, у Црној Гори чавка, а у предјелима уз море галица). Галица је у Црној Гори станарица, која се ондје често вића, а живи по висовима крша, гдје по пећинама има своје легло. Ја познајем више таких мјеста, тако уз цесту недалеко Ријеке прама Цетињу, код Завале у Пиперима, као и на сјевероисточном пристранку Требјеша и Каменика. На жалост могло би се у те пећине, које су већином бездни понори и окомито улазе у земљу, доспјети само опасношћу живота о конопу. Крајем јула нашао сам на тим мјестима већ полетарце, који се одликоваху јаснијим кљуном и ногама.

Уз море појаве се сваке године у септембру и марту јата галица. Те се птице само хране боровицом и бобицама од тује. Више пута је грмље сасвим црно од тих птица. Ондашњи их житељи дочекују и убијају из засједе.

53. *Lycos monedula,* Linn. Пр. (Dohle, чавка[1]). Једна од најобичнијих станарица у топлим је крајевима свакако чавка. Доказом за множину те птице, коју народ никако не трпи, може то служити, да сам из јама по стијенама уз Морачу и Цијевну од 23. априла до 15. маја повадио 34 легла са по пет, шест и седам јаја. Јаја се обликом и величином врло разликују, мање машћу; она по већином модрикасто-зеленом темељу имају црне, маслинасто-смеђе, зеленкасто-жуте или љубичасто-сиве пјеге и тачке, само једно јединцато јаје нашао сам без пјегâ, а мјера им је просјечно 22·8—26·2 *mm.* У неким су леглима јаја посута

[1]) Тако је зову они Црногорци, који не познају галице.

великим маслинасто-смеђим пјегама, па би се и по величини и по облику донекле могла испоредити с јајима галичиним.

За чудо између много стотина чавки, које сам готово сваки дан виђао, не видјех ни једну, која би у боји показивала какву разлику[1]).

54. *Corvus corax,* Linn. Пр. (Kolkrabe, црни гавран.) Црни је гавран по свем Балканском полуострву, па тако и у Црној Гори често виђена станарица; он живи по висовима крша и по поморју, а обично у двоје лијета по свој земљи.

Како свагдје, тако је и овдје гавран веома мудра и опрезна птица, па ма да сам га готово сваки дан виђао, само му се три пута примакох на пушкомет, да сам могао пуцати, али сам убио само једну женку 28. марта, кад је живо насрнула на постављену велику ушару у Малом Брду.

Да могу гађати плашљиве птице, обично сам уза се носио неколико m^2 жуткасто-зелено-сивог органтина, чиме бих се учинио сличним сивој стијени; на тај начин убих више грабилица. Али гавранови ипак су били лукавији, те су примјетили опасност.

Они и овдје врло рано у години легу, јер сам већ почетком марта виђао по пет и шест комада, гдје заједно лијетају, по чему се може судити, да су то стари са својим младима, јер се иначе никада не виђају више, него по двије птице заједно, или — али рјеђе — по два пара.

55. *Corvus cornix,* Linn., Пр. (Nebelkrähe, сива врана, у Црној Гори само „врана“.) Уз чавку и свраку сива је врана најобичнија врста гаврана у Црној Гори и находи се као станарица по цијелој земљи.

Од 14.—24. априла повадио сам десет гнијезда са четири, пет и шест јаја, која се само разликују величином и обликом, док по боји сва на више мање прљаво зеленом темељу имају љубичасто-сиве и смеђе пјеге и тачке; мјера им је просјечно 42·3×31·7. Гнијезда им већином бијаху на високим храстовима, јаворовима и костелима, како у крошњи тако и при деблу или на гранама; два од њих једва што за 1 *m* бијаху над земљом у дивљем смоквином грмљу, уз лијеву обалу Зете.

Ту сам први пут уз обалу Скадарског језера видио, како сива врана, стојећи до крила у води, лови рибе (Skoranzen, *Albornus scorunza).* Ексемплари, што сам их ја поубијао, ничим се не разликују од оних, што на сјеверу живе.

---

[1]) По казивању кнежевића-нашљедника виђа се у Црној Гори по кадшто и нека црвенокљуна чавка; — може бити да је то црвенокљуна чолица *(Pyrrhocorax graculus);* — ја је нијесам ниједнођ видио. Народ тврди то исто, али људи тамо, како сам се више пута увјерио, не умију право разликовати црвено и жуто.

56. *Corvus frugilegus,* Linn. Пр. (Saatkrähe, обична врана.) Послије жестоког сјевероисточњака долетјеше 11. новембра велика јата врана, које до почетка марта остају у блажим крајевима. То већином бијаху младе птице, тако да сам на први поглед помислио, да су то галићи *(Corvus corone),* којих, како је то Отмар Рајсер доказао, нигдје нема на Балканском полуострву. У друга годишња доба нема обичне вране никако у Црној Гори. Код Улциња и Вал-ди-ноће ове вране називају копачима; лове их при селењу у замке или из пушака убијају и једу.

57. *Pica caudata,* Boie. Пр. (Elster, сврака, у Црној Гори такођер фрачка.) Сврака је веома обична станарица у свим крајевима; нарочито је има множина у пољу на Скадарском језеру и у Бјелопавлићима.

Од 16. априла до 8. маја повадио сам из 14 гнијезда, која већином бијаху на врбама и талијанским тополама по четири до осам јаја, која по више мање зеленкастом темељу имају маслинасто-смеђе, сиве и жућкасто-зелене пјеге и пруге; — једно се јаје одликоваше јасном морско-зеленом бојом. Мјера им је просјеком $33{\cdot}5 \times 24\ mm.$

58. *Garrulus glandarius,* Linn. Пр. (Eichelheher, крешталица.) У шумском је појасу крешталица обична птица; зими лети у блаже крајеве, али обично борави само на таким мјестима, гдје има храстова. 28. октобра 1893. видио сам јато од више него 100 комада, гдје су врло високо летјеле с вјетром прама југу.

59. *Nucifraga caryocatactes,* Linn. (Tannenheher, ораховица.) Забиљежио сам ову птицу само 18. новембра 1893. код Краљевог Кола у Бјеласици планини.

14. Picidae (Spechte, жуне, дјетли.)

60. *Gecinus viridis,* Linn. (Grünspecht, зелена жуна, зелени дјетлић.) Дјетли се врло често чују и виде у шумском појасу, те их Црногорци зову жуњ или ковач[1]).

Зелени је дјетао један од најобичнијих из своје фамилије; има га свуда у шумском појасу.

61. *Gecinus canus,* Linn. (Grauspecht, сивозелена жуна.) Овог дјетла нема толико, колико оног пређашњег, те се више држи у бјелогорици.

62. *Dryocopus martius,* Linn. (Schwarzspecht, црни дјетао.) Чуо сам црнога дјетла неколико пута, и видио сам га 17. новембра у Бјеласици планини, а 21. јула на Кучком Кому.

---

[1]) Поморци, који дјетлова не познају, називају све шљуке *(Scolopacidae)* тим именом.

63. *Picus major*, Linn. (Grosser Buntspecht, велики дјетао.) Уз малога велики је дјетао најобичнији од пицида и свуда се находи на згодним мјестима.

64. *Picus silfoidi*, Sharpe и Dress. Пр. (Hellenenspecht, шарени дјетлић). Овај дјетлић заступа у Црној Гори мјесто саргастог дјетла *(Picus leuconotus)* и припада често виђеним птицама високе шуме.

65. *Picus medius*, Linn. (Mittlerer Buntspecht, средњи дјетао.) Не мање бројан него пређашњи, средњи је дјетлић, али је много чешћи.

66. *Picus minor*, Linn. Пр. (Kleiner Buntspecht, мали дјетао.) Овај дјетлић и од ситне шуме не зазире.

67. *Picoides tridactylus*, Linn. (Dreizehiger Specht, сјеверни дјетао.) Тога сјеверног и алпинског дјетла видио сам неколико пута на Дурмитору и Кому у аугусту.

Све овдје наведене врсте дјетлова находе се надјевене у приватној збирци кнежевића-нашљедника црногорског, те их је страном он, а страном сам их ја поубијао.

68. *Junx torquila*, Linn. Пр. (Wendehals, вијоглавка.) Вијоглавка врло је честа појава пригодом пролетне и јесенске сеобе, — прве сам ове године забиљежио 3. априла, — спорадички и до јесенске сеобе, која је крајем септембра[1]); буде их у шумском појасу и по врбовом густишу до Скадарског језера.

15. Sittidae (Kleiber, Spechtmeisen, кусорепке, брзељи.)

69. *Sitta europaea*, Linn. (Kleiber, брзељ.) Брзељ припада најобичнијим станарицама шумског појаса.

70. *Sitta syriaca*, Ehrenberg. Пр. (Felsenspechtmeise, краварица, у Црној Гори лончар.) Свуда по кршу чује се пиштање лончара, који је једна од најобичнијих станарица црногорских, те на згодним мјестима по својој Црној Гори гнијезди. Нашао сам више гнијезда, али сам само три од њих могао дохватити; ова бијаху у јамама по стијенама, којим је улаз до мале једне рупе за провлачење био зазидан конгломератом од земље, биља и живинских останака; крајем маја и почетком јуна било је у њима 5—7 бијелих, сјајних, већином понешто крушколиких јаја танке љуске, која свјежа ради жумањцета, до кога се прозире, излазе ружичаста, те по себи имају неколико сивих и црвенкастих пикњица и пјега.

---

[1]) Пригодом јесенске сеобе те су птице веома товне, бораве до погодна вјетра у врпљеску (ресуљи); у Далмацији их вижлима у велико изгоне и пушком убијају.

Остала су гнијезда била прилијепљена за окомите стијене, више мање округласта с цијевљу за улаз. Она су начињена од комадића земље, слијепљених слином, којим су обично примијешани комадићи сламе, перја и останци од зарезника, па та маса отврдне готово као камен. По тим необичним гнијездима стекла је та птица и своје име у земљи, зову је наиме лончар.

16. Certhiidae (Baumläufer, пузавци.)

71. *Tichodroma muraria,* Linn. (Alpenmauerläufer, зидарица.) Зидарица је у Црној Гори и станарица и селица, те за вријеме док леже, борави по највишим и најстрмијим стијенама. Зими сели у поморје. Забиљежио сам је у јуну и јулу на Црвеној греди, на Дурмитору и на западном обронку Кучког Кома, у децембру у Греди сјевероисточно од Бара.

72. *Certhia familiaris,* Linn. (Langzehiger Baumläufer, пузавац, кључавац.) Пузавац борави као станарица у црногорским шумама; почетком јула видио сам још посве младе полетарце у Душком кланцу.

17. Upupidae (Wiedehopfe, пупавци.)

73. *Upupa epops,* Linn. Пр. (Wiedehopf, пупавац, у Црној Гори божјак, кокотић.) Као селица долази кокотић средином марта, остаје онда цијело љето у шумовитим крајевима, а крајем октобра опет сели. Црногорци[1]) га називају балинкокот, поморци[2]) божјак, а становници уз језеро кокотић.

18. Laniidae (Würger, сврачци.)

74. *Lanius excubitor,* Linn. (Raubwürger, велики сврачак.) Велики је сврачак овуда најрјеђи од своје фамилије, и само се виђа на пролазу. Забиљежио сам један пар у марту, у Горњем пољу и код Никшића.

75. *Lanius minor,* Linn. Пр. (Kleiner Grauwürger, мали сврачак.) Најчешћи је овуда од сврачака мали сврачак; он долази почетком маја и станује већином у топлијим пољима, гдје има доста крушкових дебала, тако по свој Зети, Чемоском пољу, Љешком пољу, Коману и Бјелопавлићима; рјеђи је у Никшићком пољу, уз Морачу и код Цетиња.

---

[1]) Житељи земље десно од Матице.

[2]) У поморју га пригодом јесенске сеобе, када је веома угојен, убијају и једу као посластицу, нарочито Мухамеданци и Арбанаси.

Ја сам од те мале грабилице нашао више гнијезда. Она су сва без разлике била на дивљим крушкама у висини одрасла човјека, те су савијена само од мирисавих трава, као од разних врста душице, деспика, дивизме и кадуље. Савијена су врло чврсто и доста умјетно. Крајем маја до средине јуна било је у њима 5—7 јаја, која или на сивкастом или на жућкасто сивом темељу имадијаху неколико сивкастих или маслинасто-зелених пјега и пикњица, а мјера им је просјечно 29·5×26 *mm;* обликом и величином врло се разликују.

У другој половици септембра опет мали сврачак сели; појединн и презиме.

76. *Lanius rufus,* Briss. Пр. (Rothköpfiger Würger, црвеноглави сврачак.) Иза великог сврачка најрјеђи је црвеноглави, који истом свршетком маја долази, а већ крајем аугуста сели. Ја сам га видио и убио само у Љешком пољу у Бјелопавлићима, гдје сам нашао и два гнијезда 5. и 12. јуна. Ова су исто тако као и у *Lanius minor*-а на дивљој крушки од мирисавих трава савијена, само нешто мања и плића. У њима је било 5—6 трбушастих јаја меснате или зеленкасте боје без сјаја, по којима је било по неколико црвенкасто-смеђих пикњица и пјега, а мјере 25×17·5 *mm.*

77. *Lanius collurio,* Linn. Пр. (Rothrückiger Würger, руси сврачак.) 22. априла забиљежио сам првог русог сврачка, кога вазда онуда има множина, гдје се *Lanius minor* или никако или врло ријетко налази. Ја сам га нашао у висини од 2000 метара. Средином септембра сели. 8. јуна извадио сам пет јаја из једног гнијезда, које је у Црмници било сграђено на рачвастој грани грохотуше. Било је савијено од сухе брекиње и од дугих стапки. Јаја доста наликују на јаја од *Lanius rufus*-а, али су много мања, а и ситније нашарана; мјера им је само 21×16·5 *mm.*

19. Muscicapidae (Fliegenfänger, мухарице).

78. *Muscicapa grisola,* Linn. Пр. (Grauer Fliegenfänger, сива мухарица или мухарка.) При жестокој југовини долетје 2. априла множина сивих мухарица. Дан прије тога нигдје се ниједна није видјела. Она живи само у вишим крајевима, гдје има бјелогоричине шуме, а само у септембру сели. Ове године отпочеше се враћати на сјевер 4. септембра, па је сеоба трајала до 20. тог мјесеца.

79. *Muscicapa albicollis,* Temm. Пр. (Weisshalsiger Fliegenfänger, бјеловрата мухарица.) Заједно с пређашњом дођоше и бјеловрате мухарице, али само у мањем броју. Оне живе у истим крајевима, као и *Muscicapa grisola,* али се успињу све до појаса клековине (преко 2000 *m).*

80. *Muscicapa luctuosa,* Linn. (Trauerfliegenfänger, црноглава мухарица.) Ја сам црноглаву мухарицу видио само свршетком јула код Лијеве ријеке; чини се уопће, да се само појединце находи.

20. Accentoridae (Braunellen, пјевке, у Црној Гори попићи).

81. *Accentor montanellus,* Pall. (Alpenbraunelle, горска или планинска пјевка.) Пригодом јесенске сеобе почетком новембра пролази ова пјевка у великој множини кроз Црну Гору, али сам два ексемплара видио и крајем јула на Медвједу у Кучком Кому.

82. *Accentor modularis,* Linn. Пр. (Heckenbraunelle, сива пјевка.) За сеобе у априлу и октобру можеш да сиву пјевку нађеш готово у сваком грму; али љети живи само у вишим крајевима до преко 2000 *m.* Многи парови презиме у равницама с благом климом.

21. Troglodytidae (Zaunkönige, стрижићи, у Црној Гори стријежи).

83. *Troglodytes parvulus,* Linn. Пр. (Zaunkönig, царић, у Црној Гори краљић.) Краљић као станарица живи у свим појасовима.

22. Cinclidae (Bachamseln, водари).

84. *Cinclus aquaticus* и var. *meridionalis,* Linn. Пр. (Bachamsel, кос воденјак, у Црној Гори ронац.) Љети живи ронац већином високо у гори уз рјечице и потоке, али у првој половици септембра сели на воде у пољима, гдје их онда до априла има велика множина.

23. Paridae (Meisen, сјенице).

85. *Poecile palustris,* Linn. (Sumpfmeise, сјеница мочварка.) Виђао сам ову сјеницу неколико пута зими у Вељем брду[1]).

86. *Poecile lugubris,* Natt. Пр. (Trauermeise, далматинска сјеница.) У блажим крајевима земље најчешћа је од своје фамилије далматинска сјеница, а живи само у шумским крајевима, гдје и гнијезди; 13. јуна нађох у Берима два гнијезда у дубоким дупљима с врло тијесним улазима, у којима су били млади. Као селица, која ограничава своје обиталиште на мање предјеле, долази далматинска сјеница у априлу у своја гњездишта, а почетком октобра опет одсели одонуд.

---

[1]) Мислим, да сам чуо и *Poecile palustris alpestris.*

87. *Parus ater,* Linn. (Tannenmeise, борова сјеница.) За ову сјеницу вриједи оно исто, што је речено за сјеницу мочварку, али сам је ја видио и у јуну у Душком кланцу.

88. *Parus cristatus,* Linn. (Haubenmeise, круната сјеница.) Круната сјеница живи у црногоричким шумама и то особито гдје има бор, него чини се, да припада рјеђим птицама, јер сам је само два пута видио, и то у јуну у Душком кланцу.

89. *Parus major,* Linn. Пр. (Kohlmeise, велика сјеница.) Зими је велика сјеница релативно чешћа, љети се пак само у шумском појасу спорадички находи.

90. *Parus coeruleus,* Linn. Пр. (Blaumeise, модра сјеница.) Модре сјенице, које овуда живе, одликују се врло интензивним шаром перја, али припадају рјеђим станарицама. Зими се чешће виђају.

91. *Acredula caudata,* Linn. (Schwanzmeise, дугорепа сјеница.) Дугорепу сјеницу сам забиљежио у фебруару код Никшића и у Бјеласици планини.

92. *Aegithalus pendulinus,* Linn. Пр. (Beutelmeise, мошњарка, у Црној Гори водени лончар.) Ова је сјеница у врбовом густишу око Скадарског језера врло честа гњездарица, али се као таква спорадички находи и крај других врела у земљи, тако на Матици и Ситници у Команском лугу; иначе је нигдје нијесам налазио. Зими чује се и виђа рјеђе, ваљда већина сели на југ.

Од 15. маја до 10. јуна прикупио сам 24 гнијезда те лијепе сјенице. Ова гнијезда савијају мужјаци и женке заједнички за 12—15 дана; некоја од њих имају двије рупе за улаз. Обје птице спавају у гнијезду и леже наизмјенце на јајима до 14 дана. Налазио сам у гнијезду маљушних 5—8 јаја танке љуске, у којима се жумањце прозире и која просјечно мјере $16{\cdot}3 \times 9{\cdot}5$ *mm.*

Већину гнијезда нашао сам код Вранине и у Хумском блату, била су без изузетка сва на надстријешеним гранама бијеле врбе *(Salix fragilis),* 1—8 метара над воденом површином, савијена су од лике и врбових пахуљица. Отвори су сви више мање били обрнути на исток. У боји, облику и величини доста се разликују. Птице, које сам поубијао, ни у чему се не разликују од птица из других крајева.

93. *Regulus cristatus,* Koch. Пр. (Gelbköpfiges Goldhähnchen, златоглава сјеница.) Златоглаву сјеницу забиљежио сам неколико пута у зими код Подгорице, исто тако виђао сам и убио неколико полетараца крајем јуна у Душком кланцу.

24. Sylviidae (Sänger, пјевице).

94. *Phyllopneuste sibilatrix,* Bechst. Пр. (Waldlaubvogel, шумска женица.) Шумска женица долази крајем априла, те љето проведе до половице септембра у бјелогоричким шумама.

95. *Phyllopneuste trochilus,* Lath. (Fitis, брезија женица.) У исто вријеме с претходним долази и одлази и фитис. Некоја индивидуа међутим презиме близу Скадарског језера.

96. *Phyllopneuste rufa,* Linn. Пр. (Weidelaubvogel, врбикова женица.) Као и претходња.

97. *Hypolais elaica,* Linderm. Пр. (Oelbaumspötter, грчка вртљарка.) Грчка је вртљарка једна од најобичнијих бјелогоричких птица у топлијим крајевима, који обилују дрвећем и грмљем, — нарочито уз обале Скадарскога језера.

Забиљежио и убио сам прву 13. маја при дну Бусовника. Од 28. истог мјесеца до 5. јула нашао сам седам гнијезда тог неуморног, али лошег члана ове фамилије, која једва за један метар над земљом бијаху смјештена по дивљим шиповима и врбовим жбуновима. Она су врло љепушна и савијена од ситних биљевних стапки и много вуне и биљевних пахуљица. Гдјекоја су готово једино од вуне. У њима бијаху по четири јајета без сјаја, која су на црвенкасто-бијелом темељу имала мрке, врло ситне пикњице, међу којима се виде црвенкасте или сиве, сасвим танке линије. Мјера им је $18 \times 12{\cdot}6$ *mm,* а леже на њима само женке по 18 дана. За то вријеме, као и за цијелог лежења пјева мужјак у подручју свог гњездишта од раног јутра па до мрклог мрака своју једноличну пјесму, састављену од више одијељених китица, а сличну пјевању трстењара *(Acrocephalus).* Наскоро за тим, штоно млади полете, што обично бива средином августа, опет грчка вртљарка одсели.

98. *Hypolais salicaria.* Bp. Пр. (Gartenspötter, зелена вртљарка.) 23. маја видио сам у Берима прву зелену вртљарку, која живи по шумским крајевима и такођер већ крајем августа сели. Ексемплари, што сам их ја поубијао, посве се подударају величином и бојом с онакима, који потјечу из других крајева.

99. *Hypolais olivetorum,* Strickl. (Olivenspötter, маслинска вртљарка.) Од *Hypolais elaica* није рјеђа ова вртљарка, која такођер само топлије крајеве насељава, и то од маја до половице августа.

100. *Hypolais polyglotta,* Vieill. (Kurzflügliger Gartenspötter, кратко-крила вртљарка.) Краткокрилу вртљарку забиљежио сам неколико пута код Ријеке, на жалост никоји пут не имадох пушке при себи.

101. *Acrocephalus palustris,* Bechst. (Sumpfrohrsänger, трстењара мочварка.) Иза трстењаре дроздовице је трстењара мочварка најчешћа од своје фамилије, те једино живи у мочварним крајевима око Скадарског језера; припада селицама, долази у априлу, а одлази крајем августа.

102. *Acrocephalus arundinacea,* Bechst. Пр. (Teichrohrsänger, трстењара права.) Права трстењара биће да Црном Гором само пролази, јер сам је ја видио и убио само 18. априла у једном сухом јарку близу Ситнице у Команима.

103. *Acrocephalus turdoides,* Meyer. Пр. (Drosselrohrsänger, трстењара дроздовица.) На згодним, трском обраслим мјестима свуда се у земљи виђа трстењара дроздовица, највише је има свакако око Скадарског језера. Сели у априлу и крајем августа, у које сам је вријеме овуда виђао и по вртовима далеко од воде на високом дрвећу.

104. *Calamoherpe phragmitis,* Bechst. (Schilfrohrsänger, водарица рогожара.) Водарица рогожара, која осим Скадарског језера живи и на другим водама у земљи, долази у априлу, а одлази тек опет у октобру. 2. тога мјесеца до 12. била је множина водарицâ рогожарâ нарочито по ливадама, обраслим халепском травом (Aleppogräser), уз цесте и по виноградима. Птице дођоше преко ноћи.

105. *Sylvia curruca,* Linn. Пр. (Zaungrasmücke, сива грмуша.) По мјестима на високу кршу, која су обрасла густим грмљем, није сива грмуша ријетка појава, она долази средином априла, а сели крајем августа. 12. маја нађох код села Рогаме изнад Дукље гнијездо у једном грму руја са четири понешто облежана јајета. Она су на бјелкастом темељу рђасто попрскана, а мјера им је 17 × 13 *mm.* Год. 1894. трајала је сеоба на повратку до половице октобра.

106. *Sylvia cinerea,* Lath. Пр. (Dorngrasmücker, проста грмуша.) Много је чешћа проста грмуша. Она се по свим појасима находи као гњездарица. Вријеме селења подудара се с оним пређашње врсте. Од 14.—27. маја прикупио сам девет гнијезда, која су сва ниже од једног метра била смјештена у шикари. Било је у њима четири, пет до шест јаја, која су на више мање зеленкастом темељу имала мрке и сивкасте пјеге и пикњице. Доста се између себе разликују величином, обликом, сјајем и бојом. Женку, која је лежала на јајима, одмјењивао је у подневно доба мужјак.

107. *Sylvia nisoria,* Bechst. (Sperbergrasmücke, пругата грмуша.) Пругату грмушу виђао сам само у шумском појасу, тако у јуну код Никшића, као и у августу код Васојевића.

108. *Sylvia orphea,* Temm. Пр. (Sängergrasmücke, мркоглава грмуша.) У околици Скадарског језера и у љешанској нахији та је

грмуша доста обична птица; њој су дражи они крајеви, гдје има дрвећа и грмља, а не мари за крш и за шумски појас. 8. јуна нађох код Градине у Црмници гнијездо, које је веома штедљиво било савијено од коријења и коњске длаке, те смјештено на рачвама једног шипка, нешто више него што би одрастао човјек под њим могао да стане. У њему су била четири, понешто облежана, лијепа, јасно-зеленкаста, понешто сјајна јајета, по којима су биле смеђе и зелене тачке и коврчице. Мјера им бијаше 18·5 × 15 *mm.*

109. *Sylvia atricapilla,* Linn. Пр. (Schwarzköpfige Grasmücke, црноглава грмуша.) Црноглаву грмушу видио сам и убио само 22. маја у Берима, а чуо сам је неколико пута у августу код Андријевице у Васојевићима. Она припада рјеђим селицама.

110. *Sylvia hortensis,* Scop. Пр. (Gartengrasmücke, баштена или вртна грмуша.) И ова грмуша не припада оним птицама, које се у Црној Гори често виђају, ја сам је неколико пута видио близу Подгорице и на Скадарском језеру.

111. *Sylvia subalpina,* Bonelli. Пр. (Weissbärtiger Sänger, црвенограла пјевица.) У топлијим низинама, обраслим грмљем, свагдје се налази ова птица.

25. Turdidae (Drosseln, косови).

112. *Merula vulgaris,* Leach. (Amsel, прости кос, у Црној Гори кос, црни кос, костић и косовић.) Као станарица находи се црни кос свуда у шумском појасу, те зими, почевши од октобра, када бура стане дувати, лети у топлија поља и у поморје, гдје се особито храни бобама бршљана (Epheu).

113. *Merula torquata,* Boie. (Ringamsel, гривнати кос.) Виђао сам гривнатог коса у августу у Васојевићима.

114. *Turdus pilaris,* Linn. (Wachholderdrossel, дрозд смријекар.) Забиљежио сам овог дрозда у фебруару у Бјеласици планини и код Улциња.

115. *Turdus viscivorus,* Linn. (Misteldrossel, дрозд имелаш.) Исто тако, као претходњу врсту, видио сам у реченој планини у новембру и дрозда имелаша, али много чешће.

116. *Turdus musicus,* D. (Singdrossel, гајски дрозд.) Као за *Merula vulgaris.*

117. *Monticola cyanea,* Linn. (Blaudrossel, модри кос.) Свуда по високом кршу, особито пак по хридовитом поморју модри је кос често виђена станарица; поморци је називају „пасера“, остали јој Црногорци не знају имена.

118. *Monticola saxatilis,* Linn. Пр. (Steinröthel, црвенорепи кос.) Црвенорепи кос живи и по вишим регијама крша до преко 2000 метара, али су му дражи предјели, у којима има дрвећа. Припада селицама, долази почетком маја, а сели у септембру.

26. Saxicolinae (Erdsänger, стјенарице).

119. *Ruticilla tithys,* Linn. Пр. (Hausrothschwanz, домаћа црвенрепка.) Пригодом јесенске сеобе у октобру често се виђа домаћа црвенрепка, иначе станује близу људских станова, али кадшто и у великим регијама посве пусте горе. Многи ексемплари зимују у блажим крајевима. Виђао сам и убио спарене млађе птице још са сивим перјем, који су некоћ означивани као „var. *montana*“ Ch. L. B.

120. *Ruticilla phoenicura,* Linn. Пр. (Gartenrothschwänzchen, баштена црвенрепка.) Ексемплари баштене црвенрепке, што сам их ја убио, не разликују се од онаких, који потјечу из других крајева; долази у априлу, а сели у септембру; љети поглавито станује у шумском појасу.

121. *Luscinia minor,* Chr. L. Пр. (Nachtigall, славуј или славуљ[1]). Славуја сам често слушао у љешанској нахији, на Скадарском језеру, у Бјелопавлићима, као и у појасу прашуме у горњој долини Мораче.

122. *Dandalus rubecula,* Linn. Пр. (Rothkehlchen, црвенвољка.) Црвенвољка није ријетка птица шумског појаса, пригодом јесенског селења свуда се виђа; многе презиме у пољу. Убијао сам црвенвољке и у гори и у пољу, па сам конштатовао, да минималне разлике у величини нипошто нијесу сталне.

123. *Saxicola oenanthe,* Linn. Пр. (Grauer Steinschmätzer, сиваста бјелгуза, у Црној Гори прдалица.) Од птицâ овог рода *(saxicolae)* најрјеђа је овуда сиваста бјелгуза, те се често виђа само пригодом пролетног селења у марту[2]); иначе се находи спорадички међу обје ове врсте, што слиједе у регији крша, — нарочито близу мора. Када су већ све птице овог рода давно биле одселиле, још сам до половице октобра виђао неке *„oenanthe“.*

124. *Saxicola stapazina,* Temm. Пр. (Weisslicher Steinschmätzer, јужна бјелгуза.) Јужна бјелгуза находи се по свим регијама, паче сам је виђао у августу на Медвједу, највишем шиљку Дурмитора, високом преко 2600 *m,* као и сред шуме код Ноздрара у Душком кланцу у јуну.

---

[1]) Овим именом једино људи, који имају неко школско наображење, називају ту птицу. Остали Црногорци називају готово сваку птицу, која пјева — лијепо или ружно — „славујем“.

[2]) 21. реченог мјесеца дошле су прве у већем броју иза жестоке ноћне југовине с кишом. — Дан прије тога није се ниједна видјела.

Одмах по доселењу у априлу (8. их долетјела множина с југовином преко ноћи) отпоче савијање гнијезда; за то вријеме, па све док се не извале млади и мужјак је и женка, а особито мужјак, веома узбуђен, па сам се дивио великој вјештини овога у подражавању[1]).

Особито вјешто умије да подражава дозивање лончара *(Sitta syriaca)*, строфе из пјевања црвене јуричице *(Cannabina sanguinea)* и шарагизде (чешљугарке), запомагање престрављене ластавице и чиопе и њихово опомињање, тако да сам се често преварио. И ноћу оживљавају својом пјесмом самотне крајеве. Чим се једноћ извале млади, нема мужјак више времена за пјевање, јер је одвише забављен храњењем младих. Можда му се то сад више не чини нужно, јер је већ освојио своју женку. Мужјак не лежи на јајима.

Гнијездо сам нашао само у рупама по камењу и у распуклинама; оно се приудешава облику своје околине; или је дугуљасто или округло, кад и кад веома дубоко и не може се дохватити, а вазда се доста тешко нађе, ма да родитељи оно мјесто издају својом бојажљивошћу, особито мужјак својим узбуђеним пјевањем, при којем пољетава управо онако, као што то чине шљуке у вријеме парења. Гнијездо је само савијено од коријена и трава ситнијих биљки, изнутра је само коњском длаком обложено, те баш није неумјетно. У мају нађе се у њему 5—6 лијепих, модрикасто-зелених, сјајних јаја, по којима су на ријетко посијане црвенкасто-смеђе пикњице и пјеге, нарочито на тупом крају. Мјера им је упопријеко $22{\cdot}5 \times 18{\cdot}3\ mm$. Облежана јаја нешто потамне и губе сјај. Ја сам ове године прикупио десет гнијезда. Ове године јужне бјелгузе одселише средином септембра; стари мужјаци отпочеше сеобу, тек за осам дана по прилици нестадоше и женке и млади[2]).

125. *Saxicola aurita,* Temm. Пр. (Ohrensteinschmätzer, црноуха бјелгуза.) Не толико, али ипак прилично је заступана и црноуха бјелгуза, као карактерна птица крша, али не узлази више од 1000 метара. Мужјак много слабије подражава него *„stapazina“* (јужна бјелгуза).

Вријеме лежења и селења подудара се с оним пређашње врсте. Гнијезда су од истог материјала, али су лошије грађена и обично смјештена врло близу земље у распуклинама; — једно сам нашао у јами у земљи у неком кланцу.

Јаја, док су свјежа, нешто су јаснија, мањи им је сјај, рјеђи шар и већином су нешто више трбушаста. Ипак се врло лако могу замијенити јајима од *stapazine*.

---

[1]) Др. Валтер опазио је то исто у врсте *Saxicola isabellina*. (Види берлински орнитолошки сједнички извјештај. Годишњак од С. Чузи (Tschusi), 9 стр.)

[2]) То сам опазио код многих селица. У пролећу пак најприје долазе мужјаци.

Од седмеро јаја, што сам их ове године извадио били су просјечни размјери $22 \times 18{\cdot}8$ *mm*.

126. *Pratincola rubetra,* Linn. Пр. (Braunkehliger Wiesenschmätzer, црновратка.) Црновратка находи се само по вишим пољима до 2000 *m*, те сам је осим пролетног и јесенског селења виђао само у горњој долини Мораче, у Душком кланцу, код Андријевице и у Колашину у јуну и августу. На пролазу била их множина у друштву са бјелгузама 21. марта иза ноћне југовине с кишом. 10. октобра виђале су се некоје и близини Подгорице.

127. *Pratincola rubicola,* Linn. Пр. (Schwarzkehliger Wiesenschmätzer, бјеловратка.) Нешто чешће него „*rubetra*“ виђа се бјеловратка, и то готово у свим регијама. Оне се већ средином марта доселиште у многим експемларима, али само мужјаци, који су и у пољу око Подгорице презимили.

27. Motacillidae (Stelzen, репомиге).

128. *Motacilla alba,* Linn. Пр. (Weisse Bachstelze, бијела пастирица, у Црној Гори плиска.) На згодним мјестима има плиске готово цијелу годину по својој земљи. Највише се виђа пригодом јесенске сеобе почетком октобра, као и зими у топлијим крајевима, који обилују водом.

129. *Motacilla sulphurea,* Bechst. Пр. (Gebirgsbachstelze, горска пастирица, горска плиска.) Горска плиска живи поглавито уз воде по високим горама, те зими, када превлада студен, сели у топлија поља. У осталом је овуда рјеђа. На пролазу је нијесам виђао.

130. *Budytes flavus,* Linn. Пр. (Schafstelze, плиска овчарица или жута плиска.) Иза бијеле плиске, жута је плиска најчешћа од своје фамилије, и као станарица и као покрајинска селица, и као гњездарица у свим регијама.

У пољу мора да веома рано лежи на јајима, јер сам ја 2. априла (!) близу обале Рибнице уловио полетарца, који тек што није напустио гнијездо. 21. априла видио сам јато од 200 по прилици експемлара, гдје при јакој југовини сасма близу земље лети према сјевероистоку. Један убијен комад из тога јата упознах као *Budytes flavus.* Јесенска сеоба била је ове године у септембру.

131. *Budytes cinereocapillus,* Sav. (Feldeggs Schafstelze, далматинска пастирица.) 8. априла опазих на неком угару крај Даниловграда, међу овцама, које су онуда пасле, неколико далматинских пастирица, за које сам држао, да су жуте плиске *(flavus);* али су вазда биле тако близу уз овце, што су ондје пасле, да нијесам на њих могао пуцати без

опасности по овце. Ја онда бацих камен у то друштво, па једну од тих птица убих у лијету, коју онда упознах као далматинску пастирицу. На жалост не могох тај комад препарирати, јер је сачмом одвише био раскидан; других ексемплара те врсте нијесам више видио, ма да сам кроз неколико дана претражио сав онај крај.

132. *Anthus aquaticus,* Bechst. Пр. (Wasserpieper, трептељка појарица.) Трептељка појарица само се као пролазница у октобру и марту често виђа; многи парови презиме уз воде у нижим крајевима. По мени поубијане птице имале су све зимско перје, љети ту птицу видјех једино у јулу на Кому.

133. *Anthus pratensis,* Linn. Пр. (Wiesenpieper, трептељка ливадна.) И трептељка ливадна је пролазница, која овдје и зимује, вријеме селења подудара се с оним од појарице *(aquaticus).* 1894. отпочела је сеоба 12. септембра и трајала је до почетка октобра.

134. *Anthus arboreus,* Bechst. Пр. (Baumpieper, шумска трептељка.) На проласку у септембру и марту веома се често види и чује шумска трептељка; иначе се и као гњездарица находи по грмљу нешто виших поља, која се хватају шуме. Поједини ексемплари презиме у Подгоричком пољу.

135. *Agrodroma campestris,* Bechst. Пр. (Brachpieper, рујна трептељка.) У кршевитим крајевима без дрвећа, који се хватају пустопоља, може се рујна трептељка у свим регијама наћи као гњездарица, највише је има у Подгоричком и Чемоском пољу, у Загорици, Љешком пољу као и у Бјелопавлићима.

Видио сам и убио прве 7. априла код Спужа, куда преко ноћи у јатима доселише с југовином. Истом почетком маја разријешише се јата у парове, па отпочеше градити гнијезда, при чему као и при цијелом лијегању на јајима, суђеловаху и мужјак и женка.

Непричвршћена гнијезда сграђена су од коријења, те су обложена земљом, вуницом од чкаља и пахуљицама од жабокречина. Постављена су на земљу већином међу два камена на источним, положитим пристранцима, или у пољу у јаме под надстријешене бокорасте траве, — ријетко кад усред густиша од кадуље. Мучно их је наћи и онда, када оно мјесто прилично добро познајеш, пошто та трептељка, ако је поплашиш са гнијезда, најприје неко вријеме трчи, па за тим истом узлети. Сада тек у некој даљини, с каквог вишег мјеста, — грма или хрида, — проматра, ко ју је узбунио. Када се враћа, исто је тако опрезна, те 10—15 корака од гнијезда пане на тла, а онда тек до њега трчи.

Од 17. маја до укључиво 13. јуна нашао сам 16 гнијезда, у којима је било четири, пет до шест јаја, која су на плавкастом бијелом темељу

имала или веома сићушне, или и крупније рђасте или љубичасто-смеђе тачке и пјеге, па се за то при површном посматрању из неке даљине чине љубичаста. Она су сјајна; излегу се за 13 дана. Често се у једном гнијезду веома разликују величином и обликом, мање у масти; мјера им је упопријеко 20·9×16·6 *mm.* Младе хране зарезницима, доста су слични старима, а треба им $1^1/_2$ мјесеца док дорасту. Када полете, онда заједнички с родитељима лијетају по њивама и виноградима, а наскоро за тим одселе, што је ове године било средином септембра.

136. *Anthus Richardi,* Vieill. (Sporenpieper, оштругаста трептељка.) Виђао сам ту врсту трептељака, која се лако распознаје по знатној својој величини и по необичном пијеву, којим се гласа, када узлети, више пута од половице октобра до почетка новембра на пустим горским пашњацима, тако у Малом брду и у Какарицкој гори. Ради превелике њене опрезности не пође ми на жалост за руком, да коју убијем.

28. Alaudidae (Lerchen, шеве).

137. *Galerida cristata.* Linn. Пр. (Haubenlerche, крунчица, у Црној Гори чиола.) Чиола је обична птица и сву се годину находи по свим регијама. Највише је буде зими у климатички блажим крајевима земље. Нашао сам је, гдје лежи на јајима и веома далеко од људских станова, тако на главици Зеленика. То је гнијездо било међу хридовима у малој једној јами, а састојало је од олако састављених комадића траве и коријења, нити је изнутра ичим било обложено. 13. маја бијаху у њему четири сјајна јајета, која на бјелкастом темељу имадијаху сиве и смеђе тачке и пјеге, а мјера им бијаше 22×19 *mm.* Друга сам гнијезда нашао на тлима, нешто покривена снопићима траве, у Љубушком и Чемоском пољу.

Перје у тих младих чиола, које су се овдје излегле, било је најприје жуто и сјало се као свила, што наступом јесени и кад мијењају перје, помало нестаје.

138. *Lullula arborea,* Linn. Пр. (Heidelerche, шумска шева.) Љети се шумска шева находи само у пољима виших појаса, која се хватају шуме. Зими лијета с пољским шевама у нижа поља, па ондје остаје до априла. 8. јуна убих у Душком кланцу једног полетарца.

139. *Alauda arvensis,* Linn. Пр. (Feldlerche, пољска шева, у Црној Гори чиола.) Ова се шева љети виђа само по високим пољанама, тако код Његуша, Цетиња, Никшића, Мораче, у Колашину, код Подгорице. У Зети и Бјелопавлићима нема је за вријеме лежења никако, али је за то овуда од почетка октобра па до краја марта има велика множина.

140. *Melanocorypha calandra,* Linn. Пр. (Kalanderlerche, шева календарска, у Црној Гори велика чиола.) У Црној Гори находи се велика чиола само на три мјеста као гњездарица, и то на Чемоском пољу, Љешком пољу и у Загорици. У свим биће једва више од сто парова, који онуда гнијезде[1]). Као селице долазе почетком априла, па одмах полазе на своја гњездишта, којих не остављају, док не одселе. Оне, које онуда зимују, вићају се насупрот свуда по њивама и виноградима с чиолама. Истом почетком маја отпочну и мужјак и женка градити гнијездо, што је готово за 4—5 дана, пошто су гнијезда само од коријења и трава без умјетности и олако оплетена; полажу их у јаме, које саме ископају, под надстријешену траву и под бокове од вријеска, рјеђе украј камења, које по угару лежи, или најпослије у јаме од коњских копита, кад ове зарасту. Вазда их је мучно наћи, јер је велика чиола исто онако опрезна, као и рујна трептељка.

Од 6. маја до 8. јуна нашао сам 27 гнијезда, у којима је било по четири, пет и шест јаја; ова се између себе врло разликују величином, обликом и машћу, паче често у једном те истом гнијезду. По несјајном, бјелкастом, сивкастом, зеленкастом, смеђем или жуткастом темељу имају загасите пјеге. Према главној масти главни су цртежи маслинасто-смеђи, жућкасто-црвенкасти или глинасто-жути. Између тога још се вићају отворено сиве тачке. Често на тупом крају има широко коло од пјегâ. Попрјечно је мјера по мени прикупљених, понешто облежаних јаја из 17 гнијезда 26·5 × 18·4 *mm.*

Дивно мужјак умије подражавати, нарочито када узбуђен попут шљуке за парења полетава од грма до грма. Особито вјерно умије да подражава бравењака, чешљугарку и рујну трептељку, онда укупно пјевање краткопрсте шеве, цвркутање ластавица и т. д. Право јој је пјевање некако крчање, које наличи на гласове трстењаре кобиличарке *(Locustella naevia),* и у које уплиће фруласте гласове и познато „клитра! клитра!“

Исто тако као јаја, веома су неједнаке и птице величином између себе, па би се могле разликовати велике, средње и мале; перје им је прилично једнако, само је у мужјака пјега на грлу много јаснија и слабија, него у женке[2]); иначе су сви комади, које сам ја поубијао, по леђима сиви као шеве, без рђасте масти.

---

[1]) То се врло лако може одредити, јер док женке на јајима сједе, пјевају мужјаци цио дан од ране зоре до мрклога мрака, или по начину чиолину лебдећи у зраку, или пак на каквом вишем мјесту, сједећи на камену.

[2]) Величина оструга још није поуздан знак за разликовање сполова.

Млади имају јасно-жуте пјеге и пикње, а и боје су, док у јесен не дорасту мање чисте, пјега на грлу слабије се истиче и није тако интензивно црна. Треба им више од мјесец дана, док буду самостални, а средином августа одселе заједно са старима, не облијетајући прије тога околицу.

У октобру опет у Црну Гору нагрне множина великих чиола, које ондје остану сву зиму до половице марта. Откуда долазе те птице, и куда иду?[1])

141. *Calandrella brachydactyla,* Leissl. Пр. (Kurzzehige Lerche, кратко-прста шева, у Црној Гори потајка[2]). У истим крајевима, које насељава пређашња врста за вријеме гнијездења, гнијезди и потајка у небројеној множини, само јој боравиште није тако стегнуто, јер се ова потоња успиње и на кршевите висове око поља.

Прве сам забиљежио иза ноћне југовине 24. априла код Дукље.

Од 4.—22. маја нашао сам 45 гнијезда те љепушасте шеве. Она су олако оплетена од травки, коријења и животињске вуне, те су положена у мале јаме, зарасле биљем по пустим равнинама или међу хридовима на јужним пристранцима крша; била су у њима 3—4 јајета, рјеђе по пет, која се величином, обликом, сјајем и машћу без краја и конца разликују. Од 83 свјежа, понешто облежана јајета не нађох два, која би могао једно другим замијенити. Али јаја из једног гнијезда ваздa су између себе једнака.

Јаја на бијелом, јасно-сивом, жућкастом или и зеленкастом темељу, имају кадшто по цијелој површини, већином пак на тупом крају на гушће поредане ситне смеђе, жућкасте и сиве пикњице и пјеге; често је сав тај шар прикупљен у вијенац око тупљег краја. Једно сам јаје нашао, које је било готово сасвим бијело, а није имало никаквих пјега. Мјера им је упопријеко $20{\cdot}6 \times 17{\cdot}7$ *mm.* И мужјак и женка кроз 13 дана леже на јајима. За доколице се мужјак попут чиоле вине небу под облаке, па пјева, а онда се као лопта спусти на земљу украј гнијезда. Пјесма је драготна, фрулиног гласа, при чему се дозивање често понавља, али у њој нема туђих гласова, па често већ о поноћи заори у недогледној висини. Ријетким изузетком само једноћ гнијезде. Ако се то ипак деси и по други пут, онда у гнијезду буду само по три јајета. По мени прикупљене птице одликују се крепком рђастом машћу, нарочито на тјемену, која се особито истиче у мужјакâ. У августу стари заједно с младима, свака породица за се, лијетају по њивама и виноградима, а почетком септембра свеколике одселише са сјеверним вјетром.

---

[1]) По моме суду или су те шеве закашњеле селице између сјевернијих птица, или пак велике чиоле послије гнијездења облетавају сав Балкан до априла, када своја гњездишта потраже.

[2]) То име потјече отуда, јер особито те шеве чучну на тла, па се притаје, када им се човјек примакне.

29. Emberizidae (Ammern, стрнатке).

142. *Miliaria europaea,* Swains. Пр. (Grauammer, у Црној Гори сиви цип.) Уз оне што слиједе, најбројнија је у својој фамилији; она нарочито живи у топлијим, вегетацијом богатим крајевима, који се хватају мочвара, а не иде више од 1500 метара. Вријеме селења пада у април и октобар; многе презиме, па се у хрпама скиђу.

Од 13. маја до 8. јуна нашао сам у подгоричкој околици пет гнијезда. Ова бијаху близу земље у виновој лози и другом грмљу, те чине омашну груду од траве, биљевних стапки и коријења, од маховине и земље и доста су чврсто слијепљена. У њима бијаше пет, шест до седам јаја, која на црвенкасто- или зеленкасто-бијелом темељу имају попут крви смеђе мрље и тачке, спојене танким цртама; мјере 22·8 × 18 *mm.* За то вријеме, док женка лежи на јајима, пјева мужјак близу гнијезда, обично сједећи на грму, своју једноличну пјесму.

Те се птице по величини, без обзира на спол, веома разликују; — ја у зими убих по гдјекојег мужјака, који није био већи од жутог ципа, али и таких, који су готово достигли величину гајског дрозда.

143. *Euspiza melanocephala,* Scop. Пр. (Schwarzköpfiger Ammer, црноглава стрнатка, у Црној Гори жутарка.) Најобичнија је стрнатка у земљи жутарка, има је особито много у топлијим пољима и по узвисинама, што су до њих; исто тако има их множина уз море. Изнад 1000 метара већ се ријетко находи.

Као селице дођоше ненадано — преко ноћи — с југовином 6. маја, те су од онда, па док крајем августа не одселише, биле посве обичне појаве. Мужјака свуда, гдје га има, називају жутарем, а женку жућком или жутарком. Од 27. маја до укључиво 5. јула нашао сам 40 гнијезда те лијепе стрнатке; ова или бијаху сасма близу земље међу трсовима, или у висини одрасла човјека на дивљем шипу и другом грмљу, лијепа су на око, а савијена су од сухог биља, као: од траве, кадуље и др. сасма лијепо и чврсто; изнутра су обложена веома ситним жиљем. И мужјак и женка једнако прилежно судјелују при градњи гнијезда, што око десет дана траје.

Од 31 гнијезда, што сам их прикупио, било их је са шест, пет јаја, а и само са четири; потоња бијаху од другог легла у јулу. Јаја су, док су свјежа, јасна, када се издуну, јаснија, плавкаста или зеленкаста, понешто сјајна, имају танку љуску, а по цијелој су им површини ситније жућкасте, мрке и љубичасте пјеге и пикњице, — танких црта нема. Без једне или друге шаре никоје не бијаше. Често су око тупог краја пјеге поредане у вијенац. Изнутра зелено прозиру,

прилично су неједнака, али не толико, да се не би могла распознати. Просјечна им је мјера 23·2 × 16·8 *mm.* Женка на јајима лежи 14 дана. У подневно доба и под вечер одмијени мужјак женку.

За доколице пјева мужјак сасвим близу гнијезда, сједећи на врху којег дрвета или грма. Он је у пјевању неуморан, јер му се по вас дан ори од пјесме његових рођака слабо умјетнија, од два одушка и једне исто такве, нешто фруласте строфе састављена пјесма.

Када се ко примакне гнијезду, узлети мужјак — као за вријеме парења — пјевајући с раширеним репом и као клонулим крилима од грма до грма.

Млади приликују женки, само што је у мужјачића перје по трбуху интензивније жуто. Када први пут крајем августа стаде дувати сјевер, нестаде тих жутарака.

144. *Emberiza citrinella,* Linn. Пр. (Goldammer, жута стрнатка, у Црној Гори жути цип.) Видио сам жутог ципа највише само у фебруару на цести према Сланом језеру код Никшића. Он се броји у станарице виших регија, а убио сам га 4. јула код Ноздара у Душком кланцу.

145. *Emberiza cirlus,* Linn. Пр. (Zaunammer, плотовна стрнатка, у Црној Гори жута плотарица.) У неким крајевима има жуте плотарице повише, као у Пјешивцима, пред Хан-Боготицем код Никшића, надаље у горњој бјелопавлићкој долини и у катунској нахији; у другим се крајевима љети ријетко виђа, а у топлим га нижим пољима за вријеме легла никако нема; насупрот сам га виђао до висине од 1700 метара. Зими кадшто поједини долете са жестоком буром у топлија поља, а за неколико их дана опет нестане.

146. *Emberiza cia,* Linn. Пр. (Zippammer, мала стрнатка, у Црној Гори мали сиви цип.) Мали сиви цип љети такођер буде само у неким крајевима, тако на Ловћену, Гарачу, Дурмитору и у Пухарници планини над извором Мораче; у висину иде до 2000 метара; испод 1500 метара нема га за вријеме легла. Када сниједг у планини дубоко запане, досели кадшто од октобра до марта у поља и уз море.

147. *Emberiza hortulana,* Linn. Пр. (Gartenammer, баштена стрнатка, у Црној Гори баштени цип.) Први доселише 5. априла, па онда неколико дана осташе у пољима обилне вегетације и у кршу. Љети сам видио само неколико ексемплара по дрвљу у вртовима и њивама шумског појаса, и то у јуну на Крстачу на херцеговачкој међи, а у августу у горњој долини Мораче и у Васојевићима, као и по вишим мјестима љешанске нахије.

148. *Schoenicola schoeniculus,* L. Пр. (Rohrammer, ситникова стрнарица, у Црној Гори, трстени цип.) Од обала Скадарског језера, гдје се тај цип љети спорадички виђа, долази он зими на сусједне њиве и у сусједне винограде, али је вазда ријетка птица; само сам три ексемплара видио и убио: један дорасли, а два још у младом перју.

30. Fringillidae (Finken, зебе).

149. *Passer montanus,* L. (Feldsperling, пољски врабац.) У шумском појасу виђао сам пољског врапца у појединим ексемпларима у свако годишње доба. У октобру спусте се ови врапци у топлије равнице те обитаваше ондје у великим јатима с другијем зебама.

150. *Passer domesticus,* Пр. (Sperling, врабац, у Црној Гори сврабац.) Како готово посвуда, тако и овуда врабац припада најобичнијим птицама и у свим је појасевима заступан; нашао сам га гдје гнијезди и по врбама и тополама у најудаљенијим странама мочварâ Скадарског језера, далеко од људских станова, исто тако у рупама уз обалу Цијевне заједнички с чавкама и црвенкастим соколовима.

Убијао сам врапце у свим регијама и у свако доба године, сви припадаху врсти *„domesticus“*. Перје је у мужјака нешто шареније, а пруга над очима у женке је изразитија, иначе се не разликују од оних из сјевернијих крајева[1]). Обично овдје врло касно легу, јер сам прва легла нашао тек 2. маја; до 22. истог мјесеца нашао сам онда 15 гнијезда у разним крајевима.

Јаја, којих бијаше по пет, шест и седам у једном гнијезду, веома се разликују величином, обликом и шаром; мјера им је упопријеко $21{\cdot}2 \times 14{\cdot}7\ mm$, те по бијелом, жућкастом, зеленкастом или сивкастом темељу имају већином на густо посијане црвенкасто-смеђе, сиве, жућкасте или маслинасто-зелене пјеге и тачке; вазда има по који цртеж. Нашао сам јаја уопће љепша, него она од врабаца у сјеверним крајевима.

151. *Fringilla coelebs,* Linn. (Buchfink, права зеба, у Црној Гори питкавац.) Права зеба за вријеме легла обитава само у горским бјелогоричким шумама, почевши од 1500 метара, па узлази до преко 1800 метара. Од октобра почевши често с буром долијета у поље и на морске обале.

152. *Fringilla montifringilla,* Linn. Пр. (Bergfink, сјеверна зеба.) 16. јануара долетјеше при жестокој мећави са сјевером велике хрпе

[1]) Биће да то отуда потјече, што у Црној Гори слабо има оџака, те се врапци крећу у чишћој атмосфери, него они у великим градовима.

сјеверне зебе, тражећи преко дана хране по мјестима, која не бијаху засута снијегом, под дрвећем и грмљем; под вечер се згомилаше у велика јата, која би полетјела у шумски појас, да ондје преноће. Када за 14 дана стаде пирити југовина, нестаде и тих сјеверних гости.

153. *Coccothraustes vulgaris,* Bechst. (Kernbeisser, тустокљун, у Црној Гори батокљун[1]). Виђао сам батокљуне средином фебруара код Улциња, гдје под маслинама разбијаху тврде коштице. Почетком августа чуо сам их неколико пута у шумама на Васојевићком Кому.

154. *Ligurinus chloris,* Linn. Пр. (Grünling, зеленка.) Од краја октобра до половице априла виђала се је зеленка врло често у пољу; љети сам је више пута налазио око Скадарског језера и у шумском појасу.

155. *Serinus hortulanus,* Koch. Пр. (Girlitz, жутарица.) И жутарица доста се често виђа од октобра до априла у топлијим странама и уз море; у друга годишња доба нијесам је видио у Црној Гори.

156. *Chrysomitris spinus,* Linn. (Zeisig, зеленчица.) Такођер пролазница у јесен и зими.

157. *Carduelis elegans,* Steph. Пр. (Stieglitz, чешљугарка, у Босни шарагизда, у Црној Гори фркадела[2]). Као гњездарица, станарица и скиталица живи чешљугарка у свим крајевима и појасима. На оним експемплариma, које сам ја убио, није било ништа необично.

30. маја нашао сам код Црнојевића у крошњи једне шљиве веома љепушно, од коријења, вуне и маховине савијено гнијездо, у коме су била четири понешто облежана, грахораста јајашца, по којима је на дôњем крају била по која црвенкасто-сива пикњица, те су мјерила 16×13 *mm.*

158. *Cannabina sanguinaea.* Landb. Пр. (Hänfling, црвена јуричица.) Нарочито у кршу црвена је јуричица обична љетна птица; зими се у гомилама скита по пољу. Мора да овдје рано леже, јер сам 21. априла видио полетарце, које су стари питали.

Они експемплари, које сам ја убио, ни у чему се нијесу разликовали од оних из других крајева[3]).

159. *Pyrrhula europaea,* var. *minor,* Viell. Пр. (Gimpel, мала зимовка.) У високим, мјешовитим шумама често се љети виђа зимовка; зими скита се често до мора.

160. *Loxia curvirostra,* Linn. (Fichtenkreuzschnabel, кривокљуни оморикаш.) Забиљежио сам кривокљуног оморикаша у шумама код

---

[1]) За то име знају само поморци.

[2]) Само се око Подгорице овако зове.

[3]) Дакако да је туда било већих и мањих, отворенијих и загаситијих експемплара, које ће разлике свакако бити по старости.

Ноздара и у Лукавици планини у јуну, као и у фебруару на Зебалцу у Јаворје планини[1]).

31. Columbidae (Tauben, голубови).

161. *Columba palumbus,* Linn. (Ringeltaube, голуб гривњаш, у Црној Гори глухара.) Глухару сам љети чешће виђао по шумама, особито често код Колашина; — од септембра до марта многе се скићу по пољу као и уз море, па се придружују јатима голуба стрнаша.

162. *Columba oenas,* Linn. (Kohltaube, голуб дупљаш.) Чини се, да се голуб дупљаш овуда броји у ријетке птице; ја сам га поуздано само два пута чуо у августу у шумама, код Морачког Градишта на Плошници, а видио сам четири ексемплара у октобру 1894. међу голубовима стрнашима и чавкама код Подгорице.

163. *Columba livia,* Linn. Пр. (Felsentaube, голуб стрнаш, у Црној Гори дивљи голуб.) Голуб стрнаш је несумњиво једна од најобичнијих станарица, гњездарица и скиталица, те га има свуда по кршу и по планини, гдје у великој множини заједнички гнијезде у пећинама.

Биће слабо које брдо у земљи, гдје не би била једна или више пећина, које народ због голубова у њима назива Голубарицама. Најјаче су насељене, колико ја знам: код Петровог дола у катунској нахији, код Обода, на врелу Ријеке, код Бијеле Скале у Румији, у Какарицкој гори, у Врбици и у Завали. Ова је пошљедња веома дубока, а насељене су у њој и алпинске чавке. За тим има више оваких пећина уз обје обале Мораче од Биоца до Међуријечја, надаље у Синьарици планини и у Дурмитору код Пресјеке[2]), у Душком кланцу, у Требјешкој гори, на Острогу, Бусовнику, Зеленику и Малом брду.

Већина тих пећина тијесним улазом окомито се између хридова спуштају у земљу, те су веома дубоке.

При сунчаном исходу остављају голубови своја гњездишта и иду до најближе воде, иза тога се од прилике до 11 сати прије подне свуда скићу, тражећи хране, нарочито дивљу грахорицу, онда стреловитом брзином полете у своје гњездиште, па у њему остану до три сата послије подне, онда опет изађу, па се опет враћају за сат и пô или за три сата, какво је већ годишње доба.

Изузевши новембар, децембар и јануар можеш чути пиштање младих, када се примакнеш сасвим близу пећини голубарици.

---

[1]) Мислим, да сам видио и бјелокрилог кривокљуна, *Loxia bifasciata.*

[2]) Овдје и у некадашњем турском граду, сада власништву баварског краљевића Арнулфа има небројена множина голубова.

Крајем маја прикупио сам неколико јаја, која су у распуклинама у пећини била положена на стељи од сламе и перја. Јаја имају танку љуску, сјају се, бијела су, немају кречевите наслаге; издувана ружичасто су прозирна, а мјере $38 \times 31\,mm$.

Крајем октобра искупе се голубови у јата од много хиљада, те се скиђу свуда по земљи, нарочито уз море, све до фебруара[1]).

164. *Turtur auritus,* Ray. Пр. (Turteltaube, грлица.) 19. априла долети преко ноћи с југовином више јата грлица; скитаху се до почетка маја којекуда у хрпама, а онда се расуше по својим гњездиштима, која се могу наћи у сваком појасу, највише уз Скадарско језеро и у Команском лугу. Пошто младићи од другог легла полете, опет се грлице у хрпама од 20 и више комада скиђу, све док не одселе крајем септембра.

165. *Turtur risorius,* Linn. Пр. (Lachtaube, у Босни кумра, у Црној Гори грмогуша.) У другој половици јула виђао сам неколико пута код села Бери мени непознатог голуба, који је ваздa био веома плашљив. Истом 20. тога мјесеца пође ми за руком, те убих један комад код Ботуна, у коме сам препознао мужјака грмогуше, а то је био и посљедњи ексемплар, што сам га видио.

32. Tetraonidae (Rauhfusshühner, тетријеби).

166. *Tetrao urogallus,* Linn. Пр. (Auerhahn, велики тетријеб[2]). Тетријеба има много у црногорским прашумама, често се виђа у шумама код Пиве, Дуге, као и у брањевинама Васојевићког и Кучког Кома, нарочито пак у Бјеласици планини. На том су горском чвору у близини санџака на много мјеста непроходне прашуме од бјело- и црногорице, а насред њега има бездно језеро, које се зове Биоградско језеро, коме притјечу јаки потоци, а има у њему неизмјерна множина пастрва.

Пригодом једног дворског лова, на коме сам био 19. новембра, убило је овуда 16 ловаца са преко 100 хајкаша пет тетријебова и двије кокоши, уз то нешто малих тетријебова и љештарки, као и два

[1]) Далматински ловци добро познају таква мјеста, обично по горским пристранцима полуострва, која залазе у море, куда се голубови скиђу при сунчаном исходу и под вечер. Овдје их дочекују и убијају. Међу овима каткад наилазе на глухаре и на голубове дупљаше.

[2]) Тај је назив кнежевић-нашљедник увео у земљу; али многи домаћи кокота зову „дивљи кокот", а кокошку „дивља кокош" и не знају разлике између великог и малог тетријеба.

међеда, четири срне и једног риса, све танетом, већином на велику даљину[1]). У желуцу сам у свих ових кокошака нашао само младих јелових шишарица[2]).

По казивању лугара пада вријеме парења у април, пак траје тамо до касно у мај.

167. *Tetrao tetrix,* Linn. Пр. (Birkhuhn, мали тетријеб.) У истим крајевима, гдје се находи пређашња врста, стално је насељен и мали тетријеб; само је њему дража бјелогорица, те већином живи у јоховом и брезовом шипрагу дуж ријека, тако крај Пиве, Комарнице и Таре. Највише га има, и релативно више од великог тетријеба, у више пута већ споменутој Бјеласици планини, нарочито у долини, која се зове Краљево коло. Земљиште је овдје већином обрасло густом шикаром од брезе, јавора, јасике, букве, јохе, боровице и лијеске, међу којима тамо амо стоји по која јела и бор. Неколико брзих потока, који протјечу ливадама, мјестимице оквиреним сликовитим хридовима, оживљују дивни тај крај, у коме само чланови књежевске фамилије и позвани гости покадшто лове, јер је тај крај далеко од цесте и само се тешко до њега може доћи[3]); ондје је врло оштро поднебље, јер од октобра до априла никад ондје не окопни снијег. По понорима још сам га у јуну доста налазио.

Када је 23. новембра, док сам овуда ловио, навалила силна мећава, те се књежевић-нашљедник са својом пратњом заклонио у кућу командирову, ловио сам ја још цијели дан са снијежним плазалицама, убио сам једну кокошку од малог тетријеба и неколико љештарки, које сам препарирао за своје сврхе.

По казивању кнеза Петра Карађорђевића, дивног ловца, убио је он у јесен 1891. овдје једног *Tetrao medius*-а, коме пут одредише у кухињу.

Парење буде за мјесец дана раније, него у великог тетријеба, али то свакако стоји за тим, какво је вријеме.

168. *Tetrao bonasia,* Linn. Пр. (Haselhuhn, љештарка, у Црној Гори мала дивља кокошка.) Љештарки има свуда по високим мјешовитим шумама, нарочито пак у шумама дуж Пиве и Таре и на подножју Триглава у Бјеласици планини. Књежевић-нашљедник и његов придворни ловац Томо Баица- Мартиновић промашише у октобру 1890. крај Пиве посве бијелу љештарку.

---

[1]) На замолбу књежевића-нашљедника надио сам велике и мале тетријебове за његову ловачку дворану.

[2]) На жалост ми не бијаше могуће, да тај занимљиви крај обађем за вријеме парења.

[3]) Убијање и ловљење тетријебова народу је за свагда забрањено; један командир, који станује близу Биоградског језера, има строгу заповијед, да чува ту шуму и њене житеље.

33. Perdicidae (Feldhühner, јаребице).

169. *Perdix saxatilis,* M. W. Пр. (Steinhuhn, јаребица гривна, у Црној Гори горска јаребица.) Црногорске су планине као створене за горску јаребицу, па за то те лијепе птице овуда има тушта и тама. За вријеме легла живи у високом кршу. Особито су јој драги понешто окомити пристранци, по којима међу клисурама има понекуда чистине, обрасле кадуљом и понешто травом, а што мање друге вегетације.

1. маја нађох код Фундина међу хридовима под неким кадуљиним грмићем у изгребеној плиткој јами од сухе траве и перја олако савијено гнијездо, у коме је било осам понешто облежаних јаја[1]). Јаја се одликују великим шупљицама, сјајна су и тврда, те по жућкастобијелом темељу имају окерно-жуте и сиве мрље. Ове ваљда потјечу од цријева, којим јаје излази, али се не могаху сапрати. Обликом су више чуњаста. Ја сам у разним крајевима земље поубијао множину горских јаребица. Оне се величином доста пута прилично разликоваху, али им шар вазда бијаше исти, те припадају типу горских јаребица.

Млади су старима веома слични, само су прве године мањи, шар им је мање јасан, по леђима им је перје слично као у пољске јаребице. Пошто младићи полете и први сјевероисточњаци придуну, што често бива почетком септембра, обично пак истом у октобру, лете ове кокошке у нижа брда кршевитог карактера, те пошто веома мучно подносе вјетар, а лакше зиму, постојано бирају заклоњене пристранке. Само када је сасвим слаб вјетар или посвемашња тишина, виђају се и на поворима горских коса. Овдје остану у непрекидним поворкама, које често састоје од више фамилија, — до 50 и више комада, — док не дође вријеме парењу у априлу, те онда опет потраже више крајеве.

Дању ове лијепе кокошке трчећи и од клисуре до клисуре скачући траже своју храну, која састоји од младица, нарочито од кадуље и различитих биљака, онда од сјеменја, особито пак од ситних спужића — заједно с њиховим кућицама — и од зарезника. Воду пију јаребице само росом са биљака, а купају се једино у сухој пјесковитој земљи. Непреплашене веома нерадо узлијетају, осим када на своме путовању морају да прелете преко поља и вода[2]), или када каква грабилица на њих насрне. Таквом приликом обично гледају да се

---

[1]) *Кроз осам дана снесено је сваким даном по једно јаје, а истом задњи дан нађох кокошку у гнијезду. У једној распуклини близу легла ноћиваху испрва и мужјак и женка, касније само мужјак, који није лежао на јајима.*

[2]) Крајем новембра убио сам једну горску јаребицу из јата, које је летјело преко Скадарског језера, ваљда да стигне на морску обалу, гдје их само зими има множина, иначе тих птица никада онуда нијесам видио, кад нијесу биле поплашене, исто тако никад их нијесам виђао у пољу.

сакрију, те су у томе врло вјеште. Испрва, док не стигну до висине од 5—6 метара, лепршу, а онда стреловитом брзином крепко и на махове веслајући крилима лете обично против вјетра. Већином дуго не бјеже од пса, па их је исто тако лако убијати као пољске јаребице.

Када се једна поворка растепе, онда мужјаци с каквог вишег мјеста сазивају фамилије, зовући не одвећ гласно на махове: „чи, чи, чи, чи, чи!“

Ноћу све почивају стиснуте у громилу испод хридова и у дубоким распуклинама. На таким се онда мјестима нађе велика множина птичијег гноја. При сунчаном исходу и под вечер — а на двору само у вријеме парења — кокот више пута с каквога кука викне, да се далеко чује: „чичери, чичери!“ Женка ту пјесму прати тихим пиштањем; други који јунак одговори, те се такмаци све више примичу један другоме, док најпослије не дође до љута боја. Побијеђени мора да напусти бојиште, те му се ваља постарати за другу женку и за друго гњездиште.

Прије него што је изашао закон о лову и о чувању птица, ловили су пастири зими, нарочито кад би запао снијег, у великој множини горске јаребице, па би их доносили на пазар[1]). Пошто би се изнашло мјесто, гдје има горских јаребица, очистила би се некоја мјеста — обично близу овећих клисура — од снијега. Од тих површина, које су обухватале по неколико □ метара, угазили би се онда кроз снијег путељци једва по пô метра широки, а по 5—6 метара дугачки, који би се попут тракова састали код јаребичјег боравишта. Како је с обје стране био нагомилан снијег, наликовали су ти путељци кланцима. На крају тих путељака биле су до пô метра дубоке јаме, уполак прекривене плетером од шибља и примитивном ступицом. Сада би по путељцима просули понешто сјеменја, много пак више у јаме. Пошто ступице нијесу слабо биле намјештене, то би се оне истом онда склопиле, када би већ више кокошака поскакало у јаме.

Многи Црногорци умију и да кокотово дозивање устима, поставивши прсте пред њих, тако подражавају, да се чује као истинско. Вичући и бацајући камење, растепу најприје једно јато, брзо се онда сакрију близу свога ловишта, па онамо сазову кокошке.

Турци и Арбанаси мужјака горске јаребице, који се лако распознаје по остругама, веома радо држе у кафезима, па је за чудо, како та иначе плашљива птица у сужањству већ за неколико дана буде тако питома, да се свако вече огласи и из руке зобље.

---

[1]) Пригодом свог пријашњег боравка у Црној Гори виђао сам на сваком пазару веома многе горске јаребице тако чврсто повезаних ногу, да би им већином усахле и отпале, ако се нијесу продале први дан — пар по 15 до 20 новчића.

Да покушам расплођивање горске јаребице у сужањству, држао сам их у једној соби, која је нарочито била окићена камењем и живом кадуљом. На жалост ми све погибоше за вријеме парења. Птице ми се растужише и стадоше од дана до дана мршавити. Парањем нашао сам множину гљиста у желуцима и цријевима.

170. *Starna cinerea,* Linn. Пр. (Rebhuhn, трчка, пољска јаребица.) У плодним пољима, тако у Љешком пољу, Дољанима, Бјелопавлићима, код Никшића и Мораче — у потоњим мјестима међутим рјеђе — могу се пољске јаребице наћи у свако доба године. Особито их пако много има и Зети, гдје цијелу годину никако није слободно ловити.

Парење овдје већ отпочиње средином фебруара, на јајима пак леже текар у мају. Нашао сам више гнијезда, која су у шипрагу — особито од дивљих смокава, које расту по тратини уз њиве — у јамама била савијена од траве и ишчупаног перја. У њима је било 10, 12, 16—26 сјајних јаја, с великим шупљицама, тврде љуске и једнолична жућкасто- или сивасто-зеленкаста. Што више буде јаја, то су мања.

Зими од октобра до марта скићу се пољске јаребице често у великим поворкама, па се онда находе и по таким мјестима, гдје их иначе никако нема, тако по брдским пристранцима, заклоњеним од вјетра, уз ријечке обале, уз море и т. д. Кокошке, које сам ја поубијао, не разликоваху се ничим особитим, те сам нашао већих и мањих, јаснијих и загаситијих ексемплара, што ће ваљда бити по старости.

171. *Coturnix dactylisonans,* Meyer. Пр. (Wachtel, препелица.) И препелице живу у великој множини у истим крајевима, гдје и пољска јаребица, само сам је често налазио и по мочварастим ливадама у малим, засијаним продолима у сред брда, а још више по висоравнима.

Почетком јуна нашао сам на једној ливади у Љешком пољу гнијездо, у коме је било седам облежаних, жућкастих, сјајних јаја, по којима бијаху велике, мрке пјеге.

Особито много има препелица када јесени у септембру пролазе, па све до почетка октобра. На прољеће их нема толико, и то уз море и у пољима, која се простиру од југоистока према сјеверозападу.

Веома многи парови презиме у пољу и по нижим обронцима, они ваздa бирају од вјетра заклоњена мјеста за своја боравишта.

Када наступи снијег, што у топлијим крајевима ријетко буде, те ондје само неколико дана потраје, сакрију се препелице у густ шипраг; ако их сада ко усплаши, онда убрзо за тим пану на земљу, јер им снијег очи забљешта, па их просто руком можеш ухватити — мој их је пас у таким приликама више похватао у децембру и јануару.

Овдје у Црној Гори први сам пут у Зети чуо, гдје некоји мужјаци пућпуруччу, али им се пјесма од пјесме наших препелица понешто разликује, те гласи: „пикперик — пик, пикперик — пик“. — О акустичкој варци не може овдје бити говора.

172. *Faseanus colchicus,* Linn. Пр. (Gemeiner Fasan, обични фазан.) Кнежевић-нашљедник Данило имао је милост упозорити ме, да се поједини ексемплари дивљег фазана виђају на арбанашкој граници у кланцу недалеко Скадарског језера и у околини Улциња. Пошло ми је за руком, да 12. новембра 1893. код Хума убијем мужјака. У Албанији налази се ова птица доста често у близини мјеста Алесија. Ваљда ју некоћ у земљу донесоше богати Мухамеданци. Близу Ријеке уредило је Његово Височанство, кнежевић-нашљедник брањевину, у којој се уз остале звијерке држе такођер обични и гривнати фазан *(Faseanus torquatus).*

34. Glareolidae (Sandhühner, пјешчарке).

173. *Glareola pratincola,* Briss. (Halsbandgiarol, обични зијавац.) 9. априла, када сам се од велике кише с југовином заклонио у неку пећину уз Морачу, пролети јато од више него 100 зијаваца с великим шумом низ вјетар дуж ријеке, сасвим близу крај мене. Биле су *„pratincolae“*, јер сам посве јасно разабрао рђаста пера под крилима. На жалост сам прекасно испалио пушку на њих. Један дан за тим опазим неколико тих птица у локвама, које су од велике кише настале у ливадама близу Подгорице. Али пошто би овдје прасак од пушке узбунио сав народ, те би уз то стајао 10 фор. глобе, покушах, да се с флобером примакнем птицама. Али ове ме не дочекаше, него веома далеко одлетјеше у правцу према Гарачу. У друга годишња доба зијаваца више нијесам видио у Црној Гори.

35. Otidae (Trappen, дропљаче).

174. *Otis tarda,* Linn. (Trappe, дропља.) Прије неке руке окружног једног лова 10. јануара, који је био намијењен кокошкама и зечевима у Зети, видио сам шест дропаља на неком стрништу код Махале, те само ради ненависти једног ловца, који се је пожурио да ме претече, не могох ја стићи, да испалим пушку на те птице, које су управо чупале траву. Кнежевић Данило рече ми, да је 1891. код Улциња убио једну дропљу.

175. *Otis tetrax,* Linn. (Zwergtrappe, мала дропља, у Црној Гори потрк.) При једном другом лову у Зети убијена су 15. фебруара два потрка, које сам за кнежевића-нашљедника, сретнога стријелца, надио. Под крај фебруара видио сам неколико пута на Чемоском пољу појединце те опрезне птице, вазда су биле на чистини и никад им се не могох примаћи на дистанцију танета.

36. Charadriidae (Regenpfeifer, вивкарице).

176. *Oedicnemus crepitans,* Linn. Пр. (Triel, кулик, у Црној Гори ћурлин.) На пустопољанама сјевероисточно од Скадарског језера ћурлин је доста обична гњездарица, од кога поједини ексемплари и презиме, па их се онда виђа по таким мјестима, гдје их иначе нема.

У октобру и марту чуо сам ноћу често велика јата тих селица, када би селиле с вјетром и обично по киши; тамо амо чуо бих и гдјекоји други, мени непознати глас, који би надвикао пјевање ћурлиново.

28. маја нашао сам у малој некој јамици близу Цијевне у Чемоском двоје младих, већ у пола полетараца, који старима бијаху посве слични, те их није било мучно уловити.

177. *Charadrius pluvialis,* Linn. (Goldregenpfeifer, жута вивка.) У ноћима од 23. октобра и 9. новембра у великој су множини селиле жуте вивке; летјеле су с вјетром југоисточно. У другој половици новембра видио сам и једно јато на Чемоском пољу. Него те птице бијаху веома плашљиве и никако их нијесам могао преварити. Међу њима опазих неколико већих ексемплара — можда то бијаху сјеверне вивке *(Charadrius squatarola,* Linn.)

178. *Eudromias morinellus,* Linn. Пр. (Mornellregenpfeifer, сива вивка.) 26. марта ловио сам у Дајбабској гори при јакој југовини. Одједнођ дојури с вјетром једва неколико метара изнад мене до осам птица. Избацим зечју сачму у то друштво, те сретно схватим један ексемплар, у коме упознам мужјака сиве вивке у зимском перју. Иначе ми та, свакако ријетка појава, више не дође на очи.

179. *Aegialites minor,* M. W. Пр. (Flussregenpfeifer, мала вивка.) По обасјаним прудовитим ријечким обалама, па онда уз Морачу, Цијевну и Црнојевићку ријеку, мала је вивка доста обична гњездарица; на пролазу у марту и октобру виђах је често на пашњацима, далеко од вода. Поједине сам и зими видио.

30. маја нађох у малој једној јами међу рушевином на лијевој обали Црнојевићке ријеке сасвим облежана јаја без икаке подлоге; она су округла, понешто сјајна, ситних шупљица, те по црвенкасто-сивом

темељу имају сиве и мрке пјеге и цртице. Према птици излазе јаја врло велика, мјера им је 30×21 *mm.*

180. *Vanellus cristatus,* Linn. Пр. (Kiebitz, обични вивак, у Црној Гори мацудан.) Мацудана могох само на пролазу у марту и октобру видјети у преголемим јатима у кланцу Скадарског језера и на ливадама и њивама; многи презимише; у љету их не бијаше никако.

За чудо не пође ми за руком да видим остругастог вивка, који се тако лако препознаје, и за кога веле, да га онуда има, ма да ће једва које мјесто бити на црногорској страни Скадарског језера, мање на арбанаском земљишту, које ја, нарочито у прољећу и јесени, нијесам претражио. По моме суду *Hoplopterus spinosus* долази само изузетно гдјекоје године[1]).

Мјештани около језера, који готово једино живе о лову патака и риба, не познају га. Ако у осталом ма кога од тих људи упиташ за коју птицу, то ће ти стално одговорити: „О знам је ја веома добро, само је љети има множина“ — ако зими питаш, а обратно опет ако се распиташ љети. Најпослије ти обично рекну: „Ја сам их доста поубијао, па и рукама нахватао“. С тога се човјек на казивање људи не може да ослања.

37. Gruidae (Kraniche, жеравке, у Босни и Црној Гори ждралови).

181. *Grus cinereus,* Bechst. Пр. (Kranich, сиви ждрал.) 14. марта забиљежио сам прве сиве ждралове; ови су са вјетром широком селили од југозапада према сјевероистоку. До 30. тога мјесеца виђао сам их готово даномице и поубијао ове ексемпларе: 24. марта мужјака на Чемоском, 29. марта женку на истом мјесту, 30. марта младог мужјака код Дукље. 26. био сам у шуми на Вељем брду, кад високо у зраку зачујем као глас трубаља; у исто вријеме угледам и јато ждралова, који се завојито спуштаху на тла. Потражим сада какво скровиште међу хридовима крај мале једне ливаде, мислећи, да ће се можда амо спустити да почину. Не прође ни 15 минута, а ја једва 30 корака преда мном угледам око 150 ових кићених, поносних птица; — дивота бијаше из близа их мотрити. Неки су пасли или се трудили, да ископају коријен од козолца (*Arum maculatum*[2]), да га раскомадају и поједу, други усправљени и притегнувши једну ногу, пажљиво проматраху околицу,

[1]) Покојни кнез Данило приопћио је год. 1857. природословцу Фингеру, да се остругасти вивак находи код Црнојевића.

[2]) Како је познато, има у свим дијеловима, а особито у коријену те биљке оштар сок, за који веле, да је отрован. Ждраловима канда то не уди исто тако као ни Индијанцима, који коријење разних врста арума употребљују за храну.

многи — млађе птице — раширених крила натркиваху се за игру уоколо, звиждећи при томе. Одједнoћ спусти се киша, — примакло се вечерње доба, — а птице отпочеше једна за другом уздизати се, при чему старе учинише почетак, па када су ове већ повисоко полетјеле, онда и младе пођоше за њима. Задњи ексемплар раних у крило и ухватих га не без муке, јер се је кљуном страшно бранио од мене и од мог пса.

До јуна била ми је та птица, која је донле оздравила, али остала сакатог крила, у дворишту; веома се је припитомила, тако да је већ трећи дан из руке зобала. Особито је овом ждралу драго било коријење од козолца, кукуруз, комадићи меса и танка цријева. Ова би најприје ставио у воду и протресао, прије него што би их појео. Цио дан би, особито када би прелетјели гаврани или друге птице, на засебни некаки начин звиждао, а почео се је вјежбати и у трубљењу, чему још није био посве вјешт. При томе би кадшто из грла заорили веома чудни гласови. Када сам се вратио из Душког кланца у јуну, зачух на своју жалост, да ми је ждраловић побјегао. Узалуд сам обећавао 5 фор. ономе, ко ми га опет донесе, није га више било, ма да сам и ја читава три дана претраживао сву ону околицу.

38. Ciconiidae (Störche, роде).

182. *Ciconia alba,* Bechst. Пр. (Storch, бијела рода, у Босни лејлек, у Црној Гори хаџи-лејлек, хаџи-рода.) 7. фебруара видио сам прво јато рода код Плавнице на Скадарском језеру, наскоро за тим одсели главна маса, а добар дио остаде у Црној Гори, да ондје гнијезди.

28. априла и 16. маја нашао сам по једно гнијездо; прво је било на обали Малог блата на главици једног врбовог дебла, па је те године сграђено, оно друго нашао сам у мочвари Хумског блата, преко два сата од људских насељишта, у крошњи једне врбе; биће да је већ више година употребљавано, јер је имало колосалну величину, а видјеле су се ондје и подставе од пријашња два старија гнијезда. У гнијездима бијаху по три донекле облежана, понешто сјајна, као креч бијела јајета, на којима су се видјеле малешне, пикњама сличне мозуљице; издувана лијепо су се зелено прозирала.

Средином септембра није се више виђало родâ.

183. *Ciconia nigra,* Linn. (Schwarzer Storch, црна рода, црни лејлек.) Поједине ексемпларе црне роде видио сам неколико пута на Скадарском језеру, тако 12. фебруара код Балабана, 27. марта на Зетици, а 28. маја у Хумском блату. Чини се, да припада рјеђим гњездарицама и селицама.

39. Ibidae (Ibise, ибиси).

184. *Platalea leucordia,* Linn. (Löffelreiher, жличарка, у Црној Гори морска патка.) Крајем априла указаше се на Скадарском језеру повелика јата морских патака; главни дио наскоро за тим оде, а многе љето проведоше ондје.

Гњездишта су им свакако у оном густом рогозју и у оним врбовим прашумама код Говеђег брода на арбанашком земљишту, којима равних нема; то су мјеста, која због непроходности и због опасности још нико није видио. Ту без сумње гнијезде и вранчеви *(Carbo pygmaeus),* велике и мале бијеле чапље *(Ardea egretta, Ardea garzetta),* гакови (у Црној Гори ујноша, *Nycticorax griseus)* и румене чапље *(Ardea purpurea),* јер сам те врсте по који пут виђао у вријеме легла.

При онаким приликама, какве су биле 1893./94., па и сада још постоје, био би то несумњиви покушај самоубиства, кад би то у сваком погледу изванредно занимљиво подручје, гдје још има много нерије-шених загонетака, ко год хтио само дјеломице испитати.

Средином септембра виђале су се морске патке на језеру опет у јатима од 50 и више комада, те ондје остадоше до краја мјесеца.

185. *Falcinellus igneus,* Leach. (Brauner Ibis, ражањ, у Црној Гори кања.) 6. марта видио сам на језеру прве кање, које до свог одласка у септембру припадају типима, какви ондје нијесу ријетки. 2. септембра видио сам велику множину тих селица веома високо над Подгорицом, гдје у змијоликом јату при вјетру широку путују; чињаше ми се, као да се редови, када се примакоше Хуму, разријешише, и да се птице у језеро спустише.

40. Ardeidae (Reiher, чапље.)

186. *Ardea cinerea,* Linn. Пр. (Grauer Reiher, сива чапља.) Сиве чапље има највише на проласку у септембру и марту, и то по свим водама у земљи. Али она припада и најобичнијим гњездарицама на Скадарском језеру, гдје многи парови и презиме.

Мени су позната многа гњездишта сиве чапље, од којих су три на арбанашкој страни у Говеђем броду, а само једно код Жабљака у Црној Гори.

30. марта извадио сам три понешто облежана гнијезда на арбанашкој страни у Говеђем броду са по четири и пет јаја, која су била без сјаја, глатке љуске, малахитно зелена, а мјестимице као кредом покривена.

187. *Ardea purpurea,* Linn. Пр. (Purpurreiher, румена чапља.) Као птица, која већином живи у топлијим крајевима, румена је чапља веома зимоморна, па је се за то на Скадарском језеру виђа само од свршетка априла до средине септембра; за то је вријеме између *ardeida* најобичнија и најлакше се убије.

Црногорци не умију да разликују ову чапљу, букача и гака (квакавца) у младом перју, те све три ове врсте називају „ујноша".

188. *Ardea egretta,* Bechst. Пр. (Edelreiher, велика бијела чапља.) Велика бијела чапља сву је годину украс обалама Скадарског језера. На пролазу у марту и септембру виђа је се заједно са малом бијелом чапљом у јатима, састављеним од небројене множине тих птица.

Како свуда, тако је та красна птица и овдје веома опрезна, па се, колико игда може, клони насељеног земљишта. 25. јануара и 27. марта убио сам мужјака и женку код Бериславаца и на Малом блату, обоје танетом, исто тако два мужјака крајем маја, али ова два не могох конзервирати, јер их је тане одвише растргало.

189. *Ardea garzetta,* Linn. Пр. (Seidenreiher, мала бијела чапља.) У љету, нарочито пак на поласку мала је бијела чапља веома обична на Скадарском језеру; многи парови и зими не напуштају тај свој рај.

Иза легла скићу се поједине те птице дуж ријека све до у планину, почетком октобра већина одсели.

190. *Ardea ralloides,* Scop. (Schopfreiher, жута чапља.) У топлије годишње доба често се на реченом језеру виђа и љепушна жута чапља, нарочито пако долази их при сеоби у марту множина на мочваре и локве с многим лопочем *(nymphaea).* Зими жуту чапљу нијесам видио.

191. *Ardetta minuta,* Linn. Пр. (Zwergreiher, мали букавац, у Црној Гори мали гак.) По скровитом свом животу мали букавац ријетко кад долази на очи. Највише сам га видио на поласку у септембру и априлу, гдје онда на више мање отвореним мјестима брда у нутрашњости земље, па и у високој трави или међу хридовима чека на погодан вјетар. Поједини презиме у трски уз језера.

Они одмах по заласку сунца селе у хрпама и при томе једнако вичу, вријеме селења редовно се подудара са сеобом препелица. То својство припомогло је овој чапљи и до имена „водник", како је назваше поморци, међу којима многи особито радо лове препелице.

15. јула нашао сам у Хумском блату доста чврсто од трсковог листа и мочварних трава сграђено гнијездо, близу воде у густом врбику; у њему бијаху четири слабо облежана зеленкасто-бијела јајета без сјаја и танке љуске; издувана прозирала су се зеленкасто.

192. *Nycticorax griseus,* Strickl. Пр. (Nachtreiher, квакавац, у Црној Гори гак.) У љетним се мјесецима квакавац доста ријетко виђа, пошто обично борави у непроходном шипрагу. Почетком септембра међутим прикупе се у велика јата. При томе сам опазио, да се младе и старе птице о себи друже, — те дању с увученим главама сједе скривене у крошњама дрвећа. Када се така хрпа расплаши, онда те чапље галамећи лијетају у висини пушкомета, док опет не нађу какво склониште. Сеоба траје од свршетка августа до почетка октобра; враћају се у априлу.

Поморци зову квакавца ономатопоетички „гаком“, а месо му сматрају изврсном дивљетином. Да га улове, бирају ловци на подесним мјестима какво скровиште, те „гакове“, када у вечерњем сутону и о зори пролијетају, дозивају, посве на његов начин вичући „гак! гак!“ док им се не примакну на пушкомет. Већином само младе птице убију, јер старе ваљда већ познају тај опасни позив.

193. *Botaurus stellaris,* Linn. Пр. (Rohrdommel, букач.) У станарице на Скадарском језеру ваља бројити и букача. Имао сам у свако годишње доба по више пута прилике, да му чујем глас, када би преноћио у рогозу или у каком старом гнијезду рибјег орла. Видио сам и убио само једну женку 30. марта код Манастира.

41. Gallinulidae (Wasserhühner, кокопке).

194. *Rallus aquaticus,* Linn. Пр. (Wasserralle, млакар, у Црној Гори хртеља.) Од октобра до марта виђао сам више пута хртељу уз рогоз и ситу крај Скадарског језера; овдје ваљда и гнијезде, јер сам један пар 10. јуна видио и у Хумском блату, но не могох да гнијездо нађем. Једног сам мужјака такођер убио 6. априла на Малом блату.

195. *Crex pratensis,* Bechstein. (Wiesenralle, прдавац, пољска хртеља.) Од априла до септембра чуо сам по усјевима у Зети више пута пољску хртељу, али ми никада не дође на очи.

196. *Gallinula pygmaea,* Naum. (Zwergsumpfhuhn, патуљасти пијетлић.) 10. јуна улови мој ловачки пас у Хумском блату једног патуљастог пијетлића, који је имао пјегу на прсима; на жалост красни тај ексемплар не могох конзервирати, јер га је пас одвећ искрварио. Унаточ великог труда гнијезда му не нађох.

197. *Gallinula minuta,* Pall. Пр. (Kleines Sumpfhuhn, мали пијетлић, мала хртеља.) 31. марта убих једну женку од мале хртеље у Горњем блату; то је био и једини ексемплар, што сам га ове године видио.

198. *Gallinula porzana,* Linn. (Getüpfeltes Sumpfhuhn, шарени пијетлић.) Средином октобра 1893. убио сам једног шареног пијетлића, кога је мој пас натјерао, у великој трави и кадуљи. Ту птицу нијесам препарирао, јер је била тако претила, да јој се танка кожа никако није могла очистити.

199. *Gallinulla chloropus,* Linn. Пр. (Grünfüssiges Teichhuhn, црноглави пијетлић, у Црној Гори тотошарка.) Тотошарка зелених ногу обична је гњездарица Скадарског језера. Већина их одсели у септембру; али многе и презиме ондје. Враћају се у марту.

29. и 30. маја нађох у Хумском блату и код Плоче на трском обраслим обалама малих бара пет гнијезда на непрегнутом рогозу, која су доста чврсто и дубоко била савијена од шаша и воде се дотицала. У њима је било 6—7 јаја, на којима по црвенкасто-жућкастом темељу бијаше као ков црвених и црвенкасто-смеђих пикњица, мрља и пјега; она су ситнозрна, без сјаја, а мјера им је просјечно 42·4 × 30·2 *mm.*

И мужјак и женка лежали су наизмјенце на јајима.

200. *Fulica atra,* Linn. Пр. (Wasserhuhn, црна лиска, у Црној Гори баљошка.) Кад би ко хтио простране мочваре црногорско-арбанашког језера замислити без баљошака, вранчева и морских вранова, онда би му слика тога бујнога краја изашла понешто једнолика, све би се напме бијељело од чапљи, галебова, чигара, несита (пеликана) и гусака, бујно измјешано зеленилом и жутилом у свим могућим разликама готово тропске вегетације.

Као станарица баљошка се вија у свако доба године. Послије легла скитају се у јатима, при чему обично тако близу над водом лете, да се је дотичу ногама. У септембру, октобру и марту та се јата знатно множе, јер пролазници домаћима за дуже вријеме долазе у госте. У то вријеме, особито пак у јуну нахватају жители, што уз језеро станују, тушту и таму тих птица замкама, суше их у засебним за то удешеним колибама са рибама, које зову укљевима *(Alburus scoranza)* и тако похрањују за зиму.

15., 16. и 17. маја нашао сам у Хумском блату и код Вранине четири гнијезда на воденој страни густе трстике. Била су грађена од трстикових стапки и лишћа, а била су причвршћена међу рогозом *(Arundo phragmitis)* посве близу воде. Понешто облежана јаја, којих је било шест и десет, имала су просјечну мјеру 59 × 34·6 *mm,* лијепо су јајолика, тврде љуске, без сјаја и по јасном темељу посута су свуд унакрст небројеном множином мрких, црних и сивих пикњица. Мужјак и женка лежаху наизмјенце на њима.

42. Scolopacidae (Schnepfen, шљуке, у Босни бене и дугокљуни).

201. *Numenius arquatus,* Cuv. Пр. (Grosser Brachvogel, велика угара, у Црној Гори ћурлија, зловременица.) Ћурлија иде у број оних шљука, којих на пролазу буде множина, те на згодним мјестима у земљи презиме.

Ја сам их у јануару неколико убио, и то код Махале и Бистрице у Зети. 11. априла 1894. чуо сам готово сву ноћ познати њихов глас у зраку. Птице су с вјетром селиле на киши. 1894. мотрио сам и јесенску сеобу у ноћи од 18. на 19. септембра, такођер на киши, али при лаком сјеверозападњаку.

202. *Scolopax rusticola,* Linn. Пр. (Waldschnepfe, шумска шљука, у Црној Гори упеља, уз море и кокошка.) Селећи долази упеља и у Црну Гору, те је онда у октобру и марту по својој земљи буде множина. Послије буре селе у јесен из шумског појаса у поље, те по шикари у мекшим, блажим крајевима и зиму проводе. 1893. било је упеља у студено годишње доба множина, нарочито код Улциња и у долини Бојане. 5. фебруара поубијаше ловци, међу којима бијаше кнежевић-нашљедник и моја маленкост, у свему 162 упеље. Кнежевићу је послужила срећа, те је убио посвемашњег албина.

У вечер 10. августа видио сам двије упеље, гдје лете над једном чистином у шуми Дôњег Кома, па по томе мислим, да се *Scolopax rusticola* може рачунати и у гњездарице црногорске.

203. *Gallinago scolopacina,* Bp. Пр. (Becassine, шљука, кљунача, у Црној Гори мала упеља.) Од септембра до марта има мале упеље неизмјерна множина по мочварама Скадарског језера, а и по другим блатима у земљи. Видио сам их неколико међутим и у јуну и јулу у Команском лугу, па за то мислим, да те шљуке и овуда гнијезде.

Ради неприступачности тога не великог, али веома опасног блата, — ја два пута умало што нијесам потонуо, — не могох се на жалост о томе увјерити.

204. *Gallinago major,* Bp. Пр. (Grosse Sumpfschnepfe, шљука ливадарка, у Црној Гори средња упеља.) Виђао сам ту шљуку спорадично на јесенском и пролетном пролазу на угарима и пашњацима, тако у октобру на Чемоском пољу и код Дукље, а у априлу на Љешком пољу.

205. *Gallinago gallinula,* Linn. (Kleine Sumpfschnepfe, шљука козица, у Црној Гори мала упеља.) Од шљука, што их овуда има, најрјеђа је ова упеља. Појединe презиме на Скадарском језеру и по другим водама с бујном вегетацијом у низинама; љети је нема никако. Забиљежио сам је у септембру и фебруару.

206. *Totanus fuscus,* Linn. Пр. (Dunkler Wasserläufer, мрка прутка, у Црној Гори кулик.) Кулика видио сам неколико пута у новембру, децембру и јануару, у јулу и августу на Скадарском језеру, а 18. јула убио сам једну женку.

207. *Totanus calidris,* Linn. Пр. (Gambettwasserläufer, црвеноногa прутка.) Пошто црвеноногa прутка цијелу годину живи на језеру, то она свакако припада црногорским гњездарицама; највише сам је виђао у октобру и марту.

208. *Totanus glottis,* Bechst. Пр. (Heller Wasserläufer, велика прутка.) Појединa индивидуа велике прутке презиме на Скадарском језеру. Него од краја априла до почетка августа не виђех ни једне. 4. овог задњег мјесеца убио сам једну женку на Матици у Команy.

209. *Totanus ochropus,* Linn. Пр. (Punctirter Wasserläufer, пјегава прутка, у Црној Гори корач.) Најобичнија је од прутака сву годину пјегава прутка и виђа је се по свим водама у земљи. У јесен скићу се по земљи, свака фамилија о себи. У Црној Гори називају све мање врсте прутака „корачима“ или „ковачима“.

210. *Totanus glareola,* Linn. (Bruchwasserläufer, витка прутка.) Ваљаће је такођер прибројити црногорским гњездарицама, јер сам је ја спорадично виђао у свако годишње доба.

211. *Actitis hypoleucus,* Linn. Пр. (Flussuferläufer, гузавац, мала прутка.) Иза пјегаве прутке најобичнија је мала прутка од своје фамилије, па се такођер сву годину виђа по свим водама. На пролазу у септембру и марту врве обале Скадарског језера од прутака, од којих већина припада овим двјема најобичнијим врстама.

212. *Machetes pugnax,* Linn. Пр. (Kampfschnepfe, пржљивац.) Пржљивац само пролази земљом у марту, априлу, септембру и октобру, те се у јатима виђа на Скадарском језеру и у Команском лугу.

213. *Tringa minuta,* Leissl. Пр. (Zwergstrandläufer, мали жалар.) 25. априла видио сам јато малих жалара. Био је кишовит дан, ноћу жесток широко. Дан за тим није се више видјела ниједна од тих птица.

214. *Tringa subarcuata,* Güld. (Bogenschnäbliger Strandläufer, кривокљуни жалар.) Средином септембра видио сам код Плавнице међу витким и пјегавим пруткама и неколико кривокљуних жалара; те птице ни мало не бијаху плашљиве, те их могох сасма из близине посматрати, унаточ тому, што су опрезни *ochropus,* бојажљиво помажући, побјегли. Ради прилика, које наводим на крају своје радње, не могох ниједне да присвојим.

215. *Himantopus rufipes,* Bechst. (Grauschwänziger Stelzenläufer, цријевљар.) Забиљежио сам цријевљара неколико пута у марту и

октобру на Скадарском језеру, али ми не пође за руком убити никоји ексемплар.

216. *Recurvirostra avocetta,* Linn. (Avosettsäbler, сабљарка.) 5. фебруара видио сам двије од тих лијепих птица на извиру Скадарског језера у Бојану, али никоју не могох убити.

43. Anatidae (Enten, патке).

217. *Anser cinereus,* Meyer. (Graugans, сива гуска, у Црној Гори лабудача.) Сва је прилика, да лабудача припада гњездарицама Скадарског језера. Гњездишта су им по казивању томе вјештих Арбанаса код Плоче у Говеђем броду. Исти ми људи приповједише, да су доста пута младих лабудача нахватали рукама, али и старих, пошто те птице послије легла изгубе перје, па не могу да лете. Средином јула чуо сам под вечер лабудаче гдје селе; летјеле су по тишини од Скадарског језера прама истоку и доста ниско.

218. *Anser segetum,* Meyer. (Saatgans, гуска лигарица, у Црној Гори дивља гуска.) Крајем новембра указаше се велика јата дивљих гусака, те овдје остадоше до свршетка марта. Гуске су дању пасле по пространим пољима, а под вечер би полетјеле на језеро, да ондје преноће. Кад год би приспјело јато гусака, узлетио би читав облак патака, бањошака и врањева, с криком да човјека заглуши, па би се опет спустиле.

13. фебруара убио сам женку танетом у Зети, али је нијесам препарирао, пошто је глава била пројектилом тако размрскана, да се није могла распознати.

219. *Cygnus musicus,* Bechst. Пр. (Singschwan, лабуд.) 6. јануара видио сам пет лабудова код Грможура на Скадарском језеру, али ми уза сав напор не пође за руком, да кога згодим из пушке[1]). Четири дана касније нађох један мртви ексемплар, којег је без сумње убио рибји орао, па га је вода избацила на обалу код Лесандрије. Осим кљуна и чела већ је почео трунути. За своје збирке одрезах му ноге и крила.

220. *Spatula clypeata,* Linn. (Löffelente, жличарка, у Црној Гори кашикара.) Кашикару сам видио од свршетка новембра до марта на Скадарском језеру. Она обично лети у јатима од 20 и више комада, па је онда опет нестане. Можда тамо амо преостане по који пар да ондје гнијезде, јер сам једну патку видио и 28. маја на Зетици.

[1]) Да ли су били лабудови или црвено-кљуни лабудови *(Cygnus olor,* Gm.) не могох ради даљине разабрати ни дурбином.

221. *Anas boscas,* Linn. Пр. (Stockente, патка глувара, у Црној Гори уопће дивља патка.) Ова је патка сву годину на језеру и другим подесним мјестима. Зими живи у гомилама, у којима се накупи по 1000 патака. Парење почиње у фебруару. 31. марта нашао сам у Хумском блату на једној бијелој врби гнијездо, у коме је било десет свјежих јаја; она имају глатку љуску, сјајна су и сивкасто-зеленкаста.

222. *Anas acuta,* Linn. Пр. (Spiessente, патка ластарка, у Црној Гори репача.) Она долази у октобру и остаје до почетка априла, живи у фамилијама и појединце међу другим врстама.

223. *Anas strepera,* Linn. Пр. (Mittelente, патка крекеталка.) Патка крекеталка долази у новембру, а нестаје је заједно с пређашњом врстом; она већином живи појединце или по паровима. Народ око језера сматра је женком од *Anas acuta,* па и њу назива репачом.

224. *Anas querquedula,* Linn. Пр. (Knäckente, патка кржуља, у Црној Гори чкрга, у поморју кржуља.) Чкрге од октобра до маја има у великим јатима на Скадарском језеру, у Команском лугу, на Бојани и код Бара; али сам поједине ексемпларе још у јуну и јулу виђао код Плавнице и Жабљака.

225. *Anas crecca,* Linn. Пр. (Krickente, патка кричара, у Црној Гори чкргић.) Находи се цијелу годину на свим подесним водама у земљи, особито је много има од октобра до априла на Скадарском језеру, у Команском лугу и уз море.

226. *Anas penelope,* Linn. Пр. (Pfeifente, патка звиждара, у Црној Гори звијугдан.) Звијугдан виђао се је само од новембра до марта уз море и на језеру у малим јатима, а и појединце међу другим врстама.

227. *Fuligula nyroca,* Güld. Пр. (Moorente, патка бјелокрила, у Црној Гори црнка.) Као селица и као гњездарица виђа се црнка у малим јатима на Скадарском језеру, па се онда скиће до парења у марту. 16. и 30. маја нашао сам по једно гнијездо у Хумском блату међу воденим орашком *(Trapa natans),* блитвињачом *(Potamogeton),* лопочем *(Nymphaea)* и т. д. у глибу посве близу воде; била су дубока, од трске, рогоза и сите грађена, те је у сваком било 9—10 сјајних, глатких зеленкасто-жутих јаја. Послије легла скићу се црнке опет по фамилијама око језера, док у октобру не одселе.

228. *Fuligula ferina,* Linn. (Tafelente, патка кањужа.) Од октобра до марта виђа се у хрпама међу другим врстама патака, али не често.

229. *Fuligula cristata,* Leach. Пр. (Reiherente, патка чапљарка.) Патка чапљарка живи цијелу годину на Скадарском језеру, гдје по својој прилици и своја гнијезда има; у јесен, зими и у прољећу скићу се којекуда у великим јатима, па онда долазе и на друге воде у земљи.

Народ око језера ову патку свеједно као и *Fuligula nyroca* зове „црнком“ и сматра је женком од ове.

230. *Clangula glaucion,* Linn. Пр. (Schellente, норка свракарица, у Црној Гори главоч.) Има је од новембра до марта на свим подесним мјестима множина, али не у јатима.

231. *Mergus merganser,* Linn. (Gänsesäger, велики ронац, у Црној Гори велика риболовка или зубача.) Велика риболовка броји се у ријеђе пролазнице и зимске госте; неколико сам је пута видио једино од новембра до марта на Скадарском језеру.

232. *Mergus albellus,* Linn. (Kleiner Säger, мали ронац, у Црној Гори мала риболовка.) Такођер као пролазница и зимски гост, али је има нешто више, те сам је често виђао међу јатима главоча од новембра до марта на Скадарском језеру.

44. Podicipidae (Krontaucher, ронци).

233. *Podiceps cristatus,* Linn. Пр. (Haubentaucher, велика пондурка, у Црној Гори ушатка.) Велику сам ушатку и као станарицу и као гњездарицу Скадарског језера виђао у свако доба године. Највише је међутим има од новембра до марта.

16. маја нашао сам у Хумском блату на једном око 25 m^2 великом рогозом обраслом острву пет гнијезда те ушатке; она на воденој страни бијаху у глибу међу лопочем сграђена од сагњилог воденог биља, те је у њима било 3—5 свјежих јаја дебеле љуске, без сјаја, зеленкасто-бијелих и зеленкасто-жутих окаљаних, глибом и трулежом. Обликом бијаху дугуљаста. Издувана прозиру се загасито-зелено.

Мужјак и женка наизмјенце леже на јајима, те су јаја укаљали, јер не могаху до гнијезда стићи не бадајући по глибу.

Хотимично покривање легла биљкама и т. д. нијесам опазио, ма да сам цио дан из једног веома доброг скровишта једва 20 корака од гнијезда мотрио птицу. Три су гнијезда била посве близу једно до другог, па сам их могао прегледати.

234. *Podiceps nigricollis,* Sund. (Ohrensteissfuss, златоуха пондурка.) Забиљежио сам златоуху пондурку само од новембра до марта на језеру, али никад осамце.

235. *Podiceps minor,* Linn. Пр. (Zwergsteisfuss, мала пондурка, у Црној Гори мали ронћић.) Мали ронћић честа је станарица и гњездарица Скадарског језера и других вода у земљи, које имаду мирне вирове, тако Плавнице, Матице, Трешнице, Рибнице и Ситнице. 29. маја и 15. јуна нашао сам по једно гнијездо у Хумском блату и уз Ситницу међу

трстиком и другим воденим биљкама; била су на олако сграђена од трстиковог лишћа и сагњилих биљевних останака, а била су у њима 3—4 понешто облежана, зеленкасто-бијела, трулежом окаљана јајета, дебеле љуске, дугуљасто-овалног облика. Издувана зелено се прозиру.

45. Colymbidae (Taucher, гњурци).

236. *Colymbus septentrionalis,* Linn. (Nordseetaucher, црвеногрли гњурац.) Ја сам црвеногрлог гњурца неколико пута виђао од новембра до марта на језеру код Плавнице, Лесандрије и Грможура. Језерани и овога гњурца зову ушатком. Пријашњих су година све велике гњурце зими ловили у замке, а кожама су Зећани добро пазарили.

46. Pelecanidae (Pelikane, веслачице).

237. *Pelecanus crispus,* Bruch. Пр. (Pelikan, ружичасти гем, у Босни и Херцеговини несит, у Црној Гори пањац.) Множина пеликана уз ону бујну вегетацију и атмосферу, која је љети као у каквом клилу, чине да величајна мочвараста пустош сјевероисточног дијела Скадарскога језера добива тропско лице. Ту се измјењују врбове прашуме са вировима, окви реним рогозом и језерским травама; на читаве миље обрасла је блатна обала љети веома плитког језера — коме водена површина мјестимице приличи пољу, засађеном бршљаном и лопочем — непроходним густишем од рогоза и сите, којег прекидају пространи прудови.

Зими и у прољећу наплави језеро сусједна поља, која већином састоје од ливада, дрвљем и грмљем бујно обраслих и од ораница, на многим паче мјестима сегне поплава до хвојева.

Осим приказаних овдје фактора чини и неизмјерна множина рибе, што је има у језеру, те је овдје пеликанима веома мило боравити, а многи парови овуда и презиме.

Неприступачних мјеста, гдје тим големим птицама нико не смета, те могу носити јаја и лежати на њима, има овуда доста, нарочито на арбанашкој страни.

При моме боравку у овој, на свој начин дивној пустоши, који је често трајао по више седмица, имао сам више пута прилике, да ту красну птицу из добро одабраног скровишта дању и ноћу сасма из близа мотрим, па сам сваки пут виђао изванредно занимљивих призора[1]).

---

[1]) Колико ја знам, находи се на Скадарском језеру само ружичасти пеликан. По гдјекоји сумњиви пеликан дочекан је из засједе, па јадник мораде да буде жртвом знаности, — али „*onocrotalus*“ између 18, што сам их течајем цијеле године убио, не бијаше ниједан међу њима.

Од половице октобра до почетка фебруара виђали су се пеликани само спорадички, али ми у то доба ипак пође за руком, те убих седам ексемплара, и то све танетом, пошто су те мудре птице веома опрезне и само за вријеме легла, особито кад већ има младих, напусте сваки страх.

Иза жестоке југовине с кишом видио сам 3. фебруара прије сунчаног исхода прво велико јато од преко 200 комада на једноме пруду југоисточно од Монастира. Кад се је сунце помолило иза арбанашких планина, стадоше се те птице пружати и перје чистити. Наскоро за тим откламиташе сви у плитку воду, па се поредаше у разнолико савијену поворку. Отпоче ужасна галама, јер ти кудрави сватови заклопоташе кљуновима, а уз то захрокташе и замумљаше, а крилима лупаху по води. Све су то за то радили, да рибе испред себе потјерају у врло плитки један затон и да их похватају, при чему би се често за који добри залогај посвадили.

Течајем тога мјесеца и у јесен мотрио сам још неколико пута те паметне птице при њиховом заједничком риболову.

Ноћу почиваху пеликани у хрпама на окупу, увукавши главе на леђа међу крила на врбама, које је вода са жилама ишчупала и у глиб доплавила.

Крајем фебруара отпоче парење, при чему ради женки често бијаше љута боја. — 4. фебруара држаху се два такмаца тако чврсто за кљунове и бијаху тако бијесни, да су се истом онда пустили и побјегли, када сам по други пут изметнуо сачму на њих.

На једном, трстиком обраслом острву, дугом око 50, а широком око 30 метара велике једне, врбама унаоколо заграђене баре у Хумском блату сасвим близу арбанашке границе отпочеше 39 пари градити гнијезда, што за неколико дана и довршише, пошто само превише трску, па је окретањем тијела заокружише и удубише. Плитка та гнијезда имала су премјер од једног метра по прилици, а 15. марта била су у њима 2—3 као креч бијела јајета, те имађаху кречевиту кору, која се је могла састругати. За неколико дана буду јаја од гњилог оног биља зеленкасто-жута, та маст пробије кроз шупљице оне кречевите коре и не може се сапрати. Жумањце је црвено као наранча, а издунута прозиру се јаја жуто. У сваком леглу има по једно више округласто и по једно више дугуљасто јаје; ваљда се из првих легу женке, а из других мушки[1]).

На јајима леже сама женка, а воља, која прије лежења бијаше румена, за вријеме лежења постаде окерно-жута.

---

[1]) При јајима од домаће кокоши опазио сам, да се из дугуљастих легу пјетлићи.

Често јаја бијаху по више сати изложена једино жарким сунчаним зракама; у гнијезду бијаше влажна топлина, која наличи на температуру тијела птичијег.

За 42 дана извалише се бијели, пахуљасти млади, једва колик шака; за 15 дана порасте им жућкасто-сив реп и исто такво крилно перје; пачићи бијаху колик средња кокош и нијесу се више хранили као у почетку само из воље, већ им родитељи положише множину рибица по окрајцима гнијезда. Младима треба пуних пет мјесеци, док буду самостални и могу полетјети; истом када порастоше колик гуске, добише и остало перје. Кљун и воља остану прве године свакојако зеленкасто-жути; ирис је испрва бјелкасто-сива, а у старијих буде мало црвенкасто-сива.

Да и надаље могу посматрати и да колико могуће пеликанâ прикупим у свим стадијима доба њиховог, узео сам само 15 легала, а оставио сам 14 нетакнутих. На жалост настаде одједнoћ поплава, па се оно мало острво потопи заједно с гнијездима, младима и јајима. Срећом 30. марта нађох још једно јединцато гнијездо само с једним јајетом на арбанашкој страни Хумског блата. Касније је женка излегла још и друго јаје. Гнијездо сам дуже вријеме посматрао, а 13. маја понесох младе, којим је било 18 дана, да их отхраним. Хранио сам смјешне те птице месом и рибама; испрва били су веома дивљи, па кад бих им се примакао, удараху ме жестоко по лицу и по рукама, што не бијаше сасвим безопасна игра, јер сам од оштрих њихових кљунова добио неколико рана. Касније бијаху веома питоми и привржени. Женка вазда бијаше мања, а и кљун јој је у свако доба краћи. У шару не разликују се једни од других, само је перјаница у мужјака брже расла[1]).

У септембру опет се пеликани прикупе у велика јата често се вјежбају у лету, и то тако, да се сви одједнoћ великом криком уздигну веома високо, па се онда у шпиралној линији опет спусте. Почетком октобра већина одсели.

238. *Carbo cormoranus*, M. & W. Пр. (Scharbe, велики вранац.) Од новембра па до марта доста сам често те вранове видио на језеру. Може бити, да они гнијезде и у Говеђем броду, јер сам их неколико видио и у јуну и јулу близу Зетице, од којих сам 26. јула убио једну женку.

239. *Carbo graculus*, Linn. (Krähenscharbe, сојкасти вранац, у Црној Гори мали вранац.) Иза жестоког широка појави се у јесен и зими

[1]) Ја сам међутим убио и старих женки, којим перјаница бијаше гушћа и дужа него у исто таких мужјака. Него се по величини кљуна поуздано могу распознати сполови.

често велика множина малих вранаца, — који, како је познато, за вријеме легла живе само уз море — па их опет нестане. 16. фебруара убих једну женку танетом, али је не могох конзервирати.

240. *Carbo pygmaeus,* Pall. Пр. (Zwergscharbe, мали вранац, у Црној Гори фендак.) Најобичнији је од вранаца фендак, који се сву годину находи на Скадарском језеру; највише га има у октобру и марту, мање зими, пошто их већина сели на југ. Гњездишта су им на арбанашкој страни језера јужно од Омербожовића.

47. Larinae (Möven, галебови).

241. *Larus argentatus,* var. *Michahellesi,* Bruch. Пр. (Südliche Silbermöve, јужни галеб, у Црној Гори велики халеб.) Велики галеб можда се такође броји у гњездарице Скадарског језера, јер сам га онуда виђао сву годину.

242. *Larus canus,* Linn. Пр. (Sturmmöve, бурни галеб, у Црној Гори халеб.) Покадшто би иза жестоког широка у јесен и зиму долијетао овај галеб на Скадарско језеро и у нутрашњост земље.

243. *Chema ridibundum,* Linn. Пр. (Lachmöve, прости галебац.) Пригодом сеобе у октобру и марту има простог галепца у небројеним јатима на језеру и по другим водама. Многи парови презиме овуда; љети га нема никако.

48. Sterninae (Seeschwalben, чигре).

244. *Sterna fluviatilis,* Naum. Пр. (Flussseeschwalbe, црноглава чигра, у Црној Гори халебић.) Халебића буде само пригодом сеобе у септембру и марту множина, али поједини и гнијезде по пруђу Скадарског језера. 17. маја нађох у малој једној удубини на самом пијеску међу рушевином код Вранине два понешто облежана јајета, која су по сивозеленом темељу имала загаситије пјеге, те су без сјаја и трбушаста.

245. *Sterna minuta,* Linn. (Zwergseeschwalbe, жутонога чигра.) У мају и септембру често су се те чигре виђале на Скадарском језеру, али још више пригодом јесенске сеобе.

246. *Hydrochelidon leucoptera,* M. & Sch. (Weissflüglige Seeschwalbe, бјелокрила чигра.) Као и претходња врста.

247. *Hydrochelidon nigra,* Boie. (Schwarze Seeschwalbe, црна чигра.) Црну чигру видио сам на проласку у јулу и августу у Команском лугу, исто тако у мају на Скадарском језеру.

248. *Sterna cantiaca,* Gm. (Brandmeerschwalbe, сјеверна чигра.) Сјеверна чигра живи уз море у Црној Гори; ја сам је у августу видио код Улциња и Бара, али нијесам никоју убио.

И тако ето свој рад предајем колу благохотних читалаца на руке, па велим, да сам учинио, што сам могао, не жалећи труда нити не зазирући од опасности, да понешто расвијетлим таму орнитолошке карте црногорске.

Тиме није занимљива та земља још ни из далека проучена, те ћу се ја по најбољој снази постарати, да припомогнем, како би се непотпуности, које су преостале, течајем времена попуниле.

Можда би ми пошло за руком, да од више врста прикупим примјера и да забиљежим више одлика, да ме необичне прилике на међи не присилише, те више мјесеци не смједох залазити на језеро и у крајеве уз арбанашку међу.

Право рекавши присабирао сам само десет мјесеци, јер је од 15. августа 1894. и мени било забрањено свако пуцање, и то на Скадарском језеру, у Зети, Љешком пољу, у љешанској нахији, по својој долини Мораче и Зете, дакле баш у оним крајевима, гдје има највише птица, а гдје се селице највише спуштају да почину.

Овуда би сваки метак из пушке изазвао страву у народу, јер су даномице били приправни, да Арнауте дочекају.

Залазити на усјеве, у винограде и воћњаке забрањено је под новчану глобу од фебруара до половице септембра онуда свакому, ко ондје посла нема.

Да темељито проучиш птичији свијет у Црној Гори, ваљало би ти најмање четири године провести у земљи, и то сваке године у другом појасу, јер си у прикупљању и препарињу само на своје руке упућен, па тако веома мало времена преостаје за екскурзије.

ИСПРАВЦИ.

У расправи господина Фирера увукоше се неке погрјешке, које нам ваља исправити.

Страна	544	редак	10	одозго	читај	$100 km^2$	мјесто	$100 m^2$
„	547	„	13	одоздô	„	*percnopterus*	„	*perenopterus*
„	553	„	16	„	„	*monspessulanum*	„	*monspensulanum*
„	558	„	20	одозго	„	*palustris*	„	*palutris*
„	559	„	3	одоздô	„	Ch. L. Br.	„	Ch. L.
„	563	„	3	„	„	*Alburnus scoranza*	„	*Albornus scorunza*
„	565	„	4	одозго	„	*Lilfordi*, Sharpe et Dresser . .	„	*silfoidi* и т. д.
„	565	„	17	„	„	*Jynx torquilla*	„	*Junx torquila*
„	571	„	14	одоздô	„	Dorngrasmücke	„	Dorngrasmücker
„	571	„	16	„	„	Ch. L. Br.	„	Ch. L.
„	582	„	1	одозго	„	*schoeniclus*	„	*schoeniculus*
„	582	„	11	„	послије *Passer domesticus* уметни Linn.			
„	583	„	5	одоздô	читај	Vieill.	„	Viell.
„	584	„	8	одозго	„	Hohltaube	„	Kohltaube
„	585	„	11	одоздô	„	Auerhuhn	„	Auerhahn
„	590	„	5	одозго	„	*Phasianus*	„	*Faseanus*
„	597	„	6	„	„	*Gallinula*	„	*Gallinulla.*

Tabla I.

Uz članak „Isprava Skender-baše iz godine 1486.

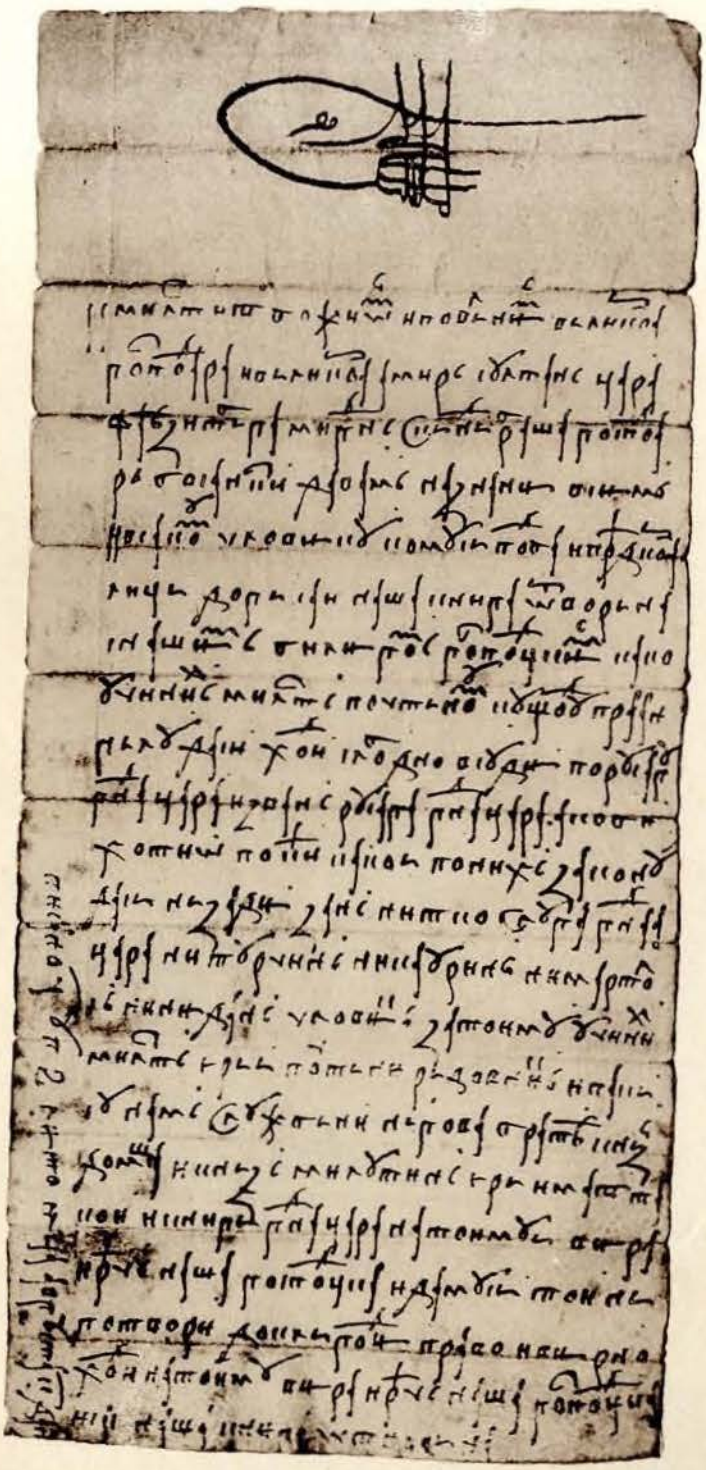

Isprava Skender-baše od godine 1486.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

Zaslužni gvardijan samostana fojničkog, gosp. fra Mijo Batinić, dostavio mi je jednu vrlo zanimljivu ispravu, da je objavim u ovom listu. Ta isprava napisana na papiru, koji je gragjen rukom (Schöpfpapier), više puta je prelomljena i pokazuje u spoljašnosti svojoj tragove starine. U visinu mjeri 30 *cm*, a u širinu 13·5 *cm*. Na vrhu napisana je tugra, ili kako se u samom tekstu veli „gospodski biljeg"; na njemu se još i danas vide tragovi pijeska od tinjca, kojim bijaše posipan.

Tugru sačinjava pobožni usklik الملك الى حالك („el mulkju illa malik"), što znači: „O stvoritelju svemira!" Iza tugre slijedi bosančicom napisana sadržina isprave, dok je datum napisan na strani.

Dodana slika predočuje nam u smanjenom ponešto formatu fotografski snimak ove isprave, koja doslovce glasi:

Mil(o)stiju Božiomь i povel(je)njemь velikoga gospodara i velikoga amirь-sultanь-cara Fajazit-bega mi g(ospo)d(i)nь Skender-baša, gospodarь bosanski da vamь na znanje vsijem i vsakomu človjeku, komu se pod(o)ba i prjed koga lice dog(j)e sai naša kn(j)iga otvorena s našijemь biljegomь gospodck(i)jemь, kako učinihь mil(o)stь počtenomu kuštodu pra Ang(j)elu, da si hodi slob(o)dno vsud(i)je po rusagu g(ospo)d(i)na cara; i zvanь rusaga g(ospo)d(i)na cara ako bi hotio poći, kako (j)e po n(j)ihь zakonu, da se ne zad(i)je zanь nitko sluga g(ospo)d(i)naa (sic) *cara, ni turčinь, ni kaurinь, ni martol(o)sь, ni n(i)jedanь človjekь. Za toi mu učinih mil(o)st, (j)ere (j)e počteni redovnikь i pake su namь službeni n(j)egova bratja, knezь Domša i knezь Milutinь, (j)ere imaju tako i kn(j)ige g(ospo)d(i)na cara. Toi mu (j)e vjera i rječь naša gospodcka i da mu se toi ne potvori, dokle godje pravo i vjerno hodi. I na toi mu vjera i rječь naša gospodcka i sai naša kn(j)iga otvorena.*

Pisano 1486. lito m(jese)c(a) avgusta 20. danь.

Pismo u ovoj ispravi ima — kako nam fotografska slika pokazuje — nekoje odlike od običajne bosančice, naročito u znakovima za Б, Є, С, Ь i u kraticama ⱶ (РѢ) i Ю. U jezičnom pravcu vrijedi da se istakne upotreba

južnog govora, pri čemu se *ie (ije)* ne označava sa ѣ nego sa znakom ѥ, n. pr. u riječima: НАШѥМЬ, БИЛѥГОМЬ, ВСꙊДѥ, ЗАДѥ, НѥДАНЬ, ВѥРНО.

Za našu povijest ima ova isprava s toga vrijednost, jer nam posvjedočava, da su se Osmanlije u početku svoje vladavine služile domaćim govorom i pismom, i to posve pravilno. Izdavatelj isprave, Skender-baša, identičan je sa sedmim bosanskim sandžak-begom Iskenderom, koji je prvi put godine 880. po Hidžretu (1475.), a drugi put 890. (1485.) godine bio na čelu uprave u vilajetu Bosna.

Zanimljivo je, da se u ovoj ispravi Iskender naziva **bašom**, dočim nam dosada poznati izvori kazuju, da su bosanski sandžak-bezi tek počevši od Ferhada godine 993. po Hidžretu dobili naslov „paša“.

GRČKO [illegible] ZBIRKA
ZEMALJSKOG [illegible]
SARAJEVU

Три додатка к расправи „Бановање Твртка бана (1353.—1377.[1])“.

Приопћио

архимандрит **Иларион Руварац.**

А. О уступу хумске земље од стране босанскога бана Твртка угарском краљу Лудовику године 1357.

У поменутој расправи поменуо сам писмо Гала, бежинског арцијакона, писано из Будима дне 17. јула 1357., у ком јавља свом дијецезану, бискупу загребачком Стефану за поравнање и нагоду, учињену између краља Лудовика и босанскога бана Твртка, по којој је исти бан имао уступити угарском краљу цио Хум, илити сву земљу хумску *(totam terram Holmi)* са свим градовима у њој, као баштину и прћију младе краљице Јелисавете од оца јој бана Стјепана, стрица Твртковa. Поменуо сам надаље, да о уступу том пише и Мавро Орбини и обећао сам, да ћу питање: „да ли је бан Твртко том приликом уступио угарском краљу цијелу хумску земљу са свијем градовима у њој, или само један дио те хумске земље“, расправити у засебном излету, тврдећи унапријед, да бан Твртко год. 1357. није уступио краљу Лудовику васцијели Хум, већ само онај дио хумске земље, који се простире од ријеке Неретве прама ријеци Цетини. Покушаћу да ту тврдњу оправдам.

Како је стајала и под ким је била хумска земља у XIII. и у првој четврти XIV. вијека, не ћу питати и расправљати овдје, но ћу казати само то, да је хумска земља од године 1325. била под босанским баном Стјепаном II. Котроманићем, који се од год. 1326. називао и био господин илити кнез *(Comes)* у хумској земљи, премда се и српски краљ Стефан (Душан) још и год. 1345. писао и *rex — Chulmie.*

Исти краљ српски, назвавши се царем и хотјевши се осветити бану Стјепану због тога, што је заузео хумску земљу и што су

[1]) „Гласник зем. музеја“, година VI. (1894). II. свезак.

Босанци често испадали из Хума, те робили и плијенили по Требињу, Конављима, Рудинама и Гацком, које су земље припадале српској држави, повео је год. 1350. силну војску на бана Стјепана, прегазио и поплијенио Босну и послао један дио војске да пљачка до Дувна и, ако је вјеровати Орбину, чак до ријеке Крке у Далмацији, те заузевши, — као што пише исти писац на стр. 265, — у Хуму градове: Имоту и Нови *(il castello di Imota e Novi)* вратио се преко Дубровника у своју државу.

Обично се пише, да је цар Стефан год. 1350. повратио Хум и држао исти у својој власти све до своје смрти († 1355.). Али како да се у том ослониш на Мавра Орбинија, кад исти на два друга мјеста (стр. 351 и 393) пише, да је бан Стјепан држао Хум до своје смрти († 1353.) и за њим бан Твртко?

Но била допала или недопала хумска земља на кратко вријеме под господство цара Стефана, свакако је она год. 1354. опет била у заједници с Босном и под босанским баном, по свједочанству онога писменога споменика од те године, који је у расправи о бановању Твртковом поменут.

Господством над хумском земљом није се науживао бан Твртко, јер је по свједочанству бежинског арцибакона Гала морао уступити Хум угарском краљу Лудовику већ год. 1357.

Арцибакон Гал јавља у писму свом од те године, каково је *поравнање учињено између краља Лудовика и бана Твртка,* и да је по том поравнању имао бан Твртко уступити краљу угарском *цијелу хумску земљу.* Но да ли је извршено све, што се приликом том уговорило, то је друго питање, које се на основу писма Галова од *17. јула* 1357. ријешити не може.

За писмо Галово зна се тек од године 1852., које је приопћено у Кукуљевићевом архиву. Но писци, који су писали у XVII. и XVIII. и у првој половини овога нашега вијека, као п. пр. Дифрен, Гепхарди, Шимек, Пејачевић, Енгел и Јукић знали су такођер за изнуђени уступ Хума угарском краљу Лудовику. Свим тим писцима је извор историја Мавра Орбинија, који о том прича на стр. 356, те историје. Ту помиње Мавро Орбини, како је млади бан Твртко свладао и жива ухватио Павла Кулишића, који се био одметнуо од њега и прогласио баном. Чувши то угарски краљ Лудовик, — продужује Орбини, — позове Твртка у Угарску, који кад дође, би од краља и краљице, своје братучеде, и од угарске господе лијепо примљен и угошћен. Али кад се хтио бан опростити с краљем и са својима кући поћи, би од краља Лудовика задржан: „Lodovico lo ritenne contro lo sua espet-

tatione, facendo gli intendere, che non voleva lasciar' andare fiu tanto, *che non gli restituiva il Contado di Chelmo,* che diceva essere patrimonio della sua moglie Elisabetta. Tvartco adunque per liberare se e quei Signori, che erano venuti in sua compagnia da Bosna, *convene col Re, di darli in Chelmo il mercato di Narente e tutto quel tratto di paese, che e fra il fiume di Narenta et quel altro di Zetina, con li castelli d'Imota et Novi.* Il che essequito il Re lo lascio andare in Bosna". Још морам напоменути, да према оном мјесту, гдје се помињу мјеста у Хуму, стоји на страни: *„Luoghi di Chelmo, dati a gli Ungari da Tvartco".*

И сад те питам: Како ти разумијеш то мјесто у историји Мавра Орбинија, и шта ту управо каже Орбини у погледу Хума? Или не, — не казуј ништа, већ дозволи, да ја теби кажем, како ја разумијем то мјесто, и да ти по том кажем, како су разумјели то мјесто сви поменути писци од Дифрена до Јукића и шта они кажу о том, па ти послије суди и пресуди: Ко има право, они или ја?

Ја мислим, да на поменутом мјесту Орбини каже, да је краљ Лудовик најприје захтијевао од бана Твртка, да му уступи цијелу кнежевину хумску као баштину своје жене Јелисавете, а послије је попустио краљ Лудовик и задовољио се с тим, да му се у хумској земљи уступи трг дријевски, — Дријева, *mercatum Narenti,* — и онај дио хумске земље, који се стере између Неретве и Цетине с градовима: Имота и Нови. Ово су они исти градови, које је по Орбину заузео био год. 1350. цар Стефан и у њима оставио био појаке посаде, а старо Захумље, језгро хумске земље, а то је онај дио, што лежи на лијевој страни ријеке Неретве те допире до Дубровника, Требиња, Рудина и Гацког, — да и даље остане под баном босанским.

Ја тако разумијем то мјесто у Орбиновој историји, а ево како је схватио и тумачио то мјесто Дифрен (и по њему сви остали поменути писци): „At cum is (banus Tvartcus) abitionem pararet: Ludovicus, Chelmensem comitatum, quem Elizabethae uxoris jure ad se pertinere contendebat abeo repetiit, nec abire permisit, quin sibi rederetur. *Quod ille tandem peregit, accepta permutationis vice Narona cum agro, qui inter ejusdem nominis fluvium et Zetinam interjacet et castellis Imota et Novo".*

По таковом схваћању и разумијевању уступио би бан Тврткo краљу Лудовику хумску кнежевину, али је у замјену за то добио Нарону са земљом, која лежи између Неретве и Цетине и с градовима: Имота и Нови. Орбини је знао шта је то *„mercatum Narenti",* шта је Хум и које су границе Хуму, а Дифрен све то није знао, те не знајући то, могао је и написати онако сметено, што нема никаквог смисла. Дифрен је дакле наопако разумио оно мјесто у Орбиновој

историји, гдје се каже, да је бан Твртко уступио краљу Лудовику мјесто цијелога Хума само један дио и то онај дио хумске земље, који у старо вријеме није ни припадао Хуму већ је доцније, кад је нестало неретванске кнежевине (Паганије) придружен Хуму, а стере се од Неретве на десној страни до Цетине, у ком су дијелу била Дријева или трг дријевски и градови: Имота и Нови.

У листинама и другим списима има помена и трагова о господству угарском у хумској земљи на десној страни ријеке Неретве; а нема нигдје трага ни каквог помена о угарском господству за жива краља Лудовика I. у хумској земљи на лијевој страни исте ријеке.

У поменутом дијелу хумске земље вршио је господство у име свога краља бан хрватски и далматински, који се у листу од год. 1358. (Ljubić: „Listine“ IV., 6.) назива и „господин хумској земљи“ — *dominus que terre Halme.*

Бан Твртко морао је уступити краљу угарском, као што Орбини вели, понајприје дријевски трг *(forum* или *mercatum Narenti)* или „Дријева“, доцније „стара Дријева“ звана, на мјесту данашње Габеле у Херцеговини, што је то по свој прилици захтјевала млада краљица Јелисавета, која је знала, да је отац њен, бан Стјепан од трга тога Дубровчаном под закуп даванога, брао лијепу хасну. А да је збиља трг тај послије год. 1357. био у држању и у власти угарској, то се види из списâ дубровачког архива, из којих дознајемо, да су Дубровчани не један пут кушали, да исти трг од хрватскога бана добију под закуп, нудећи му у име закупнине до 2500 дуката. (Види: Gelcich, „Diplomat. Ragusanum“ стр. 26 и 31; ср.: „Rad“ VII., 197).

Дне 10. октобра 1364. упутило је дубровачко вијеће свога посланика, да се жали краљу Лудовику због штета, које им непрестано чине Омишани и људи *de Desna* (Gelcich, о. с., стр. 696), а Десна је, као што вели К. Јиречек на стр. 79: „nördlich vom Fort Opus, 1361.—1385. Sitz eines Comes oder Castellanus.

Из дубровачких списа види се и то, да је још и године 1378., кад се Твртко већ писао: Краљ Србљем, и Босни и поморју и т. д., заповиједао у Имоском граду Угрин *Embrich* (Emerico) *conte de Imotta*, ком је господар био бан хрватски (Gelcich, стр. 76; ср.: „Rad“ VIII, 204 и 205; Luccari, стр. 65).

А што исти Лукаревић на истој страни вели, да је Твртко саградио град Брштаник године 1373. per guardia di Slivno, Stara Drieva et di Xaba (Žaba), то је у години погријешио он, јер Твртко није саградио град тај године *1373.* већ године 1383., кад краља Лудовика већ није било међу живима (в. Јиречекове расправе, стр. 79).

За други онај град у хумској земљи по имену „Нови“, који је Твртко уступио краљу Лудовику, нијесам нашао потврде у листинама, али је сасвим вјероватно, да је и у том граду, као год и у граду Имотском стајао угарски гарнизон, који је чувао Дријева. Тај град Нови у хумској земљи, то је онај град истога имена, који се помиње у листини од 12. августа 1434. (Miklošić, „Mon. Serb.“, стр. 378) и у писму дубровачке општине од 1453. (Gelcich, o. c., стр. 528), гдје се разликује „castello de Novi in *Chelmo*“ од „Novi in Dračevica“, данашњи Херцег-Нови; и о ком хумском граду види помене у Јиречековом дјелу на поменутој 79-ој страни: „Cruševac et Novi in Lucha“ то јест: Нови био је град у истој хумској жупи „Лука“ званој, у којој су била и Дријева на десној страни Неретве.

Пошто је дакле бан Твртко године 1357. уступио краљу Лудовику само половину хумске земље, а другу и надаље задржао у својој власти, то се могао он и у повељи својој од 11. августа 1366. писати „и хљмьски (хумски) господин“; и као хумски господин могао је и године 1375. и још прије те године искати од Дубровчана свој „доходак стонски“.

У поменутом дијелу Хума, који је бан Твртко морао уступити краљу Лудовику, помиње се под год. 1378. Стефан Прибиловић војвода хумски (в. Gelcich стр. 699). Под истим господством угарским боравио је у том дијелу Хума и кнез Радивој Богавчић, брат Мрдеше а отац Ђурђа и Вукића Радивојевића, од којих су потекли Ђурђевићи, а од њих Влатковићи хумски, које помиње Клаић на стр. 115, и о којима је добру расправу написао госп. Љ. Ковачевић у X-ој књизи „Годишњице“ стр. 199—214.

Б. Завршје, Загорје и Подриње.

У атласу за хрватску повјесницу (Загреб 1888.) пише В. Клаић на страни 12: „Стјепан, бан босански отме год. 1325. Србом хумску земљу с Приморјем од Дубровника до Неретве, Хрватом пак одузме Крајину међу Цетином и Неретвом и три жупе: Дувно, Ливно и Гламоч. Крајину придружи Хуму, а од оних трију жупа створи засебну област, која се прозове „западна страна или Завршје“. Тако раширену бановину босанску наслиједи године 1353. синовац његов Стјепан Твртко I.“

„Завршје“ као крај у држави бана босанскога помиње се само у спису, састављеном и написаном 23. октобра 1332. о уговору између бана босанскога и његове властеле с једне и посланика дубровачких

с друге стране. Даничић пишући „Рјечник из српских књижевних старина“ није знао, гдје је тај крај у држави босанскога бана Стјепана Котроманића, но наскоро за тим тражили су тај крај скоро у исто доба три знаменита писца: Константин Јиречек, Стојан Новаковић и покојни Рачки.

Први је у дјелу „Die Handelsstrassen итд.“, Праг 1879., на стр. 25. примијетио само у 76. опасци: „Ob Završje 1332. („Mon. Serb.“ 101) mit Zachlmije (Захумље или Хум) identisch ist, ist nicht sicher“; а Новаковић („Српске области X. и XII. века“, Београд 1879.) рече на страни 97: „Ја бих то Завршје тражио у Хлевну и Гламочу (као пределима). — Кад се из Босне гледа, Завршје је предео иза врха и врховина — и не може бити никоји други, него хлевански и гламочки“. — Рачки („Rad“, књига LVI., 72) пише: „Гламоч и Дувно су половином X. вијека спадали под Хрватску, те се имаду по свој прилици разумијевати под заједничким географијским ишеном „Заврьшије“ т. ј. за врхом или врховином“.

Иза Новаковића и Рачкога остало је Клаићу, да сабере резултате испита Новаковићева и Рачкога, а он је то учинио у „Повијести Босне“ (Загреб 1882.) и у поменутом атласу од год. 1888.

Завршје помиње се само, као што је речено, у поменутом спису од године 1332., те се може питати, да ли је Твртко бан године 1353. наслиједио с босанском бановином и то Завршје. То се питање може ставити тим прије, што се Завршје не спомиње у листу бана Твртка од године 1354., у ком се помиње станак „на Милѣхь вьсе земле Босне и Дольних краи, и Загорнѣ и Хльмьске земле“.

Загорје помиње Мавро Орбини (стр. 357: „Senco figliuolo di Mladen (recte Milten) che fu di *Zagorie* e teneva tutto il paese di Chelmo“ итд. — и стр. 392: „Stefano bano di Bosna diede una parte de l'essercito al Vojevoda Reposnan Purchich e lo mando ad occupare *Sagorie e Nevesigne*“, за тим Лукаревић на страни 47: „Stefano Cotromano, bano di Bosna mando Kreposnan Purich, giupano *di Zagorie e di Nevesigne*, vojevoda di Blagai“.

Ово се Загорје подудара с онијем, које спомиње К. Јиречек у поменутој расправи на страни 83, опасци 290. То се име у осталом до данас сачувало за ознаку предјела око Калиновика у правци к Невесињу.

Пристајем дакле уз Клаића и кажем с њим, да је Твртко бан с Босном и Хумом од свога стрица, бана Стјепана год. 1353. наслиједио и Завршје, то јест: Дувањско, Ливањско и Гламочко поље, али одмах морам придодати и то, да је Твртко изгубио та три поља или те три жупе с Дувном, Ливном и Гламочем у оно исто вријеме, кад

је половицу хумске земље краљу угарском Лудовику уступити морао (год. 1357.), и да је за жива краља Лудовика и у тим жупама господарио његов хрватски и далматински бан из Задра на мору.

А да се о том угарском господству како у хумској земљи, тако и у ливанској жупи и након педесет година у Угарској знало, памећовало и разбирало, види се из оне основе закона за бољу обрану земље угарске и земаља, које су припадале или које по праву имаду да припадају краљевству и круни угарској, коју је основу краљ Жигмунд год. 1422.—1423. саставио и земаљској господи на вијећање и расправу предложио. (Види: Kovacich, „Supplem. ad vestigia comitior" I., 412.)

„Scit enim bene dominus Nicolaus de Gara Palatinus, — напомиње краљ Жигмунд, — et quam plures alii, quod terrae et provinciae ut sunt, *Jalomfeöld, Hleva* (campus Clevnae), *Berzezchel et aliae,* quae nunc (anno 1433.) occupatae tenentur per regem Bosniae et Bosnenses, ipsi praedicto Domino regi Ludovico tenebantur et possidebantur per banum regni Croatiae".

Оно Jalomfeöld је погрјешно написано мјесто Halomfeld (хумска земља), како су Мађари називали Хум. Зна се шта је и гдје је та хумска земља и Хљевно; а оно „Berzezchel" — ако није Бистрица или град бистрички у том пољу — не знам шта је и гдје је. Ту се дакле каже, да је краљ Лудовик држао у својој власти хумску земљу, хљеванско поље и друге сусједне области и да је у тим земљама именом његовим господарио хрватски бан, — и да то добро зна и палатин Никола de Gara (син Лудовиковог палатина истога имена, који је и сам неколико година био бан у Далмацији и Хрватској на крају XIV. и почетком XV. вијека, док није постао палатин) и многи други.

„Scit etiam idem Palatinus et quam plures alii, — наставља се даље, — qualiter castra Greben et calia castra ibi circumquaque existentia cum suis pertinentiis *tempore dicti quondam d. regis Ludovici* tenta fuerint per Hungaros."

Краљ Лудовик управио је био под 14. марта 1357. писмо: „Fidelibus suis Gregorio et Ladislao, filis Pauli Horvatini ac Gregorio filio Stephano, nobilibus *de Greben* et *de Dlamuch* (Гламоч). („Mon. Hung. historica Acta exterra" II., 487). А шта је писао и на што је позивао краљ Лудовик поменуту у писму босанску властелу дознаћеш, ако погледаш у Клаићевој повијести Босне стр. 145 и 146. — *„Castra Greben et alia castra ibi circumquaque existentia"*, које краљ Жигмунд помиње, биће онај град Гребен (има два града истога имена), који се и у

другим познијим списима помињу уз градове: Јајце, Језеро, Глаж („Theiner Mon. Hung.“ II., 410), или уз Јајце, Језеро, Звечај и Левач (Engel I., 156), или уз Левач, Звечај и Бочац (в.: „Arkiv“ V., 129 у дијарију Марина Сануда), и за који Гребен (Gereben, Greben) Marius Niger, „Geograph. Coment.“, књига IV., стр. 91 каже, да са Бочцем и Звечајем лежи на лијевој страни ријеке Врбаса.

Ако дакле castrum Greben није био други који Гребен недалеко од Гламоча, ком данас нема трага, онда се овдје он мене и не тиче, јер ме се не тиче онај крај босанске државе, који се звао „Дôњи крај“ (Alföld), већ само хумска земља и Завршје.

Рекао сам, да је угарски краљ Лудовик од год. 1357. до своје смрти држао дио хумске земље и Завршје, а и Мавро Орбини јасно каже, да је Твртко тек послије смрти краља Лудовика, користећи се смутњама, које су настале у Угарској и Хрватској, заузео Хум: *„Occupo tutto il condato di Chelmo infino al fiume Zetina e prese i castelli, che v'era ruinando il mercato di Narenta* (Дријева) *ch' era presso a Norino, citta antichissima diquel contorno, e edifico un castello al fiume di Narenta, in luogo molto opportuno e lo chiama Barsctanik“* (Брштаник) стр. 359. Клаић на поменутом мјесту вели, да је бан Твртко око *god. 1375.* заузео велики дио старе рашке земље међу горњом Дрином и Увцем, и да је од тога створио засебну област, по имену „Подриње“.

Но бан Твртко већ се у повељи својој од 11. августа 1366. године назива господин „и Подринію“ („Starine“ XXI., 82), кад није могао ни мислити да заузима српске (рашке) земље и да од њих ствара засебну област „Подриње“ звану.

Под „Подриње“ у титули босанских краљева не мора се мислити и није се мислило на оно горње Подриње, већ се уопће мислио предио *„fluvio Drina adjacens“*, и то предио на Дрини у средњем и дôњем току, — којег је предјела и бан Твртко године 1366. био господин, те се и могао писати „господин Подрињу“.

А оно што је бан Твртко око год. 1375. заузео од српских или рашких земаља, био је темељ и повод, да се краљ Твртко назове „краљ Србљем“ у ћирилским и „Rex Rassie“ у латински писаним листинама. На једном печату краља Твртка пише само: *„S(igillum) Regis Rassie Stepano Tvertchonis“*.

Према томе мислим ја, да бан Твртко око године 1375. није створио од заузетих рашких земаља засебну област, и да је назвао област ту „Подриње“, као што пише Клаић и по Клаићу многи други, па и у најновије вријеме Karl Went von Remo u „Oesterreichisch-Ungarische Revue“, 16. књига, 4. и 5. свезак, стр. 247.

В. О дијаку бана Тврткa од године 1354. до 1367. године и о вјери, коју је исповиједао бан Тврткo.

Лист бана Тврткa од год. 1354. и други лист његов од год. 1357. која је оба листа нашао и издао Густав Венцел у „Történelmi tár“, за год. 1879., I. свезак, за Јануар-Март, стр. 14—23; за тим повељу Тврткову од 11. августа 1366. (приопћену у „Starine“, књ. 21.) и повељу његову од 1367. (Mikl., „Mon. serb.“, 176) писао је један исти дијак, по имену Дражеслав, родом — као што сам каже у пошљедњој повељи — Бојић.

Све те четири листине почињу једнако са „вь име отьца и сина и светога духа, аминь“, а тако почињу од Кулина бана скоро све листине босанских банова и хумских кнезова и жупана, и листине дубровачке општине, писане нашим језиком.

И као што су Босањаци већ од Кулина бана бројали године по начину западне римске цркве од рождества Христова, а не од створења свијета, како су чинили српски краљеви, цареви, кнежеви, деспоти и уопће српска господа, држећи се у том начину источне грчке цркве; тако је и дијак Дражеслав рачунао године од порођења Христова и у двије пошљедње повеље назначио је и годину господства свога господара, као што се назначивало у листинама угарских краљева и других западних владалаца. Тако се каже у повељи од 11. августа 1366., да је то 13-то, а у оној од 1. јула 1367., да је 14-то љето господства бана Тврткa.

Покојни Рачки мислио је („Rad“ VIII., 127), да је бан Тврткo „слиједио вјеру свога оца, кнеза Владислава т. ј. источну цркву и да је ова у Босни подупирана била државном влашћу, те да си тијем нов углед и уплив стече“.

Но већ прије Рачког мислили су тако и Фарлати и Гепхарди („Die allg. Weltgeschichte“ XV. књига, III. дио, стр. 745) и по Гепхарду Шимек („Geschichte des Königreichs Bosnien“, стр. 86).

Но да је бан Тврткo збиља био источне вјере, за што се дијак његов Дражеслав у датирању листина и повеља не држи начина грчко-источне већ онога римске западне цркве? И да бан Тврткo већ у почетку свога бановања није био католик, би ли он у исправи својој од 13. фебруара 1355. (Срп. краљ. академије, „Спом.“ XI., 32) написао: in presentia reverendi in Christo patris domini fratris Peregrini ecclesie Bosnensis episcopi *spiritualis patris nostri* et religiosi viri, fratris Francisci de Florentia, vicarii Bosnensi и т. д.; и би ли он у Трстивници двору своме саградио био цркву св. Гргура и рекао у повељи својој

од 11. аугуста 1366.: „Азь рабь божи и светога Грьгоѹра а зовомь господинь бань Твртко“, би ли брак његов са Доротејом, бугарском принцесом године 1374. благословио „venerabilis in Christo pater et dominus Petrus, sancta Dei et apostolicae sedis gratia episcopus ecclesie Boznensis, као што сам Твртко каже у својој повељи од те године.

А што гдјекоји из тога, што се Твртко по свједочанству Орбиновом[1]) дао крунисати за краља Србљем и Босни и т. д. у српском манастиру Милешеву од тамошњег српског митрополита, изводе, да је Твртко припадао источној цркви, то је већ Славољуб Бошњак у књизи: „Zemljopis i Poviestnica Bosne, Zagreb 1851.“ на стр. 108 добро примјетио, да се то само из тога чина извести не може.

Ја дакле држим, да је Твртко крштен и од своје мајке Јелене Шубићеве васпитан у вјери католичкој и да је и као бан и као краљ остао католик све до своје смрти. Но да ли је он био добар и ревњив католик? — то је друго и такво питање, које се мене не тиче.

---

[1]) Стр. 358.: Tvartco fu del 1376. incoronato dal Metropolitano del Monasterio di Milescevo et dalli suoi monaci nella Chiesa di detto luogo, et si fece chiamar Stefano Mirce.

Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli.

Priopćio

Frano Radić, učitelj u Korčuli.

(Sva autorska prava pridržana.)

Bratovštinu Svih Svetih u Korčuli utemeljio je u crkvi istoga imena još u početku XIV. vijeka prvi korčulanski biskup Ivan Krozijo[1]). Bratovština se od iskona brinula i brine se još za uzdržavanje crkve i njezina uresa, pa je do dneva današnjega sačuvala takogjer lijepu zbirku sredovječnih slika, od kojih sam ja nazad dvije godine tri znamenita krsta na daski već opisao i ocijenio u „Viestniku hrvatskoga arkeologičkoga družtva" (godina XIV., broj 4.) u Zagrebu. Ne manje znamenit od spomenutih krstova, tehnikom istovrstan, a postankom suvremen najvećemu od njih (koji na žalost još prelomljen i zapušten leži u crkvenom potkrovlju), dakle iz početka XIV. vijeka, dosta je dobro uzdržan triptihon velikoga oltara te crkve. Pošto taj veliki oltar o sebi stoji načinom romanskim, te je pokriven kamenitim sredovječnim ciborijem na četiri stupa, a slika visi o zidu iza oltara, to se ona može sada oltarskom nazivati samo u toliko, u koliko je ciborij tako blizu zida, da se iza njega može jedva čovjek da provlači. Ona je namještena prema sredini oltara, te je do početka ovoga vijeka kao oltarna slika i zbilja služila. Sada je sakrivena pogledu vijernika drvenom grupom Žalosne Gospe s mrtvim tijelom Isusovim na koljenima (Pietà), koju je iz Mletaka dobavio zadnji korčulanski biskup Josip pl. Koserić-Teodozijo, Šibenčanin[2]), te bi sada bolje pristajala, kad bi se objesila na zgodno mjesto istoga zida do oltara sa strane „Poslanice". Na tom bi se mjestu živopisana daska mogla bolje čuvati i čistiti, bolje bi doprinašala k podizanju bogoljubnoga duha u narodu i pristupnija bi bila razgledanju i proučavanju ljubiteljâ i istraživateljâ umjetničkih starina.

[1]) Rukopis „Vescovato" kod gosp. Vicka Dimitri-a u Korčuli, rukopis „Storia della Chiesa di Corzola" itd. „del Padre Filippo Riceputi Gesuita" kod pisca ovog članka i rukopis „Descrizione di tutte le chiese ed altari che esistono nella città e Borghi di Curzula di Pietro Dimitri" takogjer kod pisca ovog članka.

[2]) Vidi iste rukopise: „Vescovato", „Descrizione" i t. d.

Daska se pak ne bi smjela da prenese iz crkve u kakvu galeriju slika ili na drugo profano mjesto, jer je na njoj, megju ostalim svetačkim prilikama, slika svete Lucije, prama kojoj je u narodu uvriježena tako velika bogoljubnost, da ju je odavna svukoliku pokrio zavjetnim darovima, koji sastoje od srebrnih pločica, na kojima su malom vještinom iskucane ljudske oči, jer je sveta Lucija osobita zaštitnica očiju.

Sva je daska široka 1·62 *m*, visoka 1·53 *m*, te je razdijeljena drvenim pozlaćenim stupčićima, koji nose gotičke lukove: na jedno veliko srednje glavno polje, široko 48 *cm*, a visoko do šiljka luka 87 *cm*; na četiri za polovicu uža polja, koja su do nadstupinâ stupčićâ jednako visoka i u istom redu sa srednjim, od kojih su po dva desno i lijevo

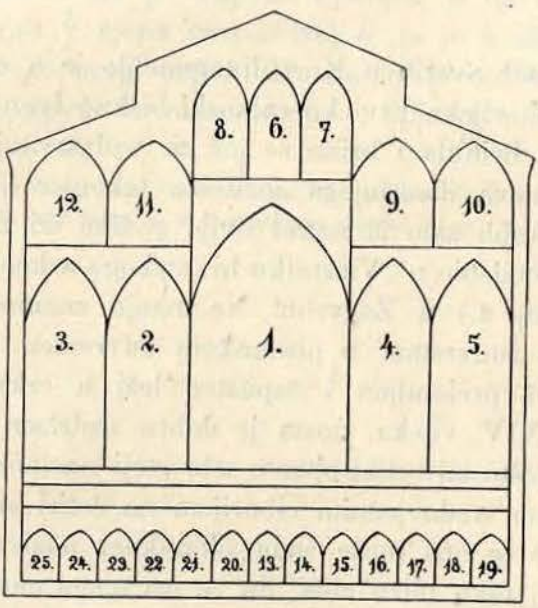

Šematični prijegled oltarne slike Svih Svetih u Korčuli.

od srednjeg polja; tri mala više glavnog polja; četiri malo niže njih, dva desno, a dva lijevo, koja odgovaraju pobočnim poljima srednjega reda; najposlije, pri podanku daske, u jednom redu trinaest malih poljica, od kojih srednje ima širinu od 12·5 *cm*, dok su drugih dvanaest široki 11·5 *cm*. Pozlaćeni stupčići i lukovi oko slikâ od nedavna su svi pokriveni pepeljasto bojadisanim nelijepim i bezukusnim letvicama, koje su valjda namještene u namjeri, da se učvrsti i sačuva daska od konačne propasti, koja joj prijetijaše zbog toga, što su se pod uplivom vlage i crvotoka rasklimale sveze megju pojedinim čestima, no koje znatno kvare dostojanstvenost i svečanost utiska, što ga na gledaoca čini cijelokupna daska. Za bolje razumijevanje rasporeda slikâ na daski, prilažem ovdje

njezin šematičan prijegled sa brojevima dotičnih likova, koji odgovaraju onima u opisu.

Slike su izragjene po starinskom bizantinskom načinu a tempera[1]), sa zlatnim dnom, a svi su natpisi izvedeni gotičkim velikim slovima. Što se pak tiče istinitosti u pokretu i životu, topline bojâ i okretnosti nacrta, ove su slike daleko odmakle od ukočene tipičnosti i hladnoće bizantijske, te se nahode upravo na stazi, kojom je prvi udario Cimabue, a krčili su ju jošte Duccio di Buoninsegna, slavni Giotto i njegovi učenici.

1. Na glavnom je polju poprsje stojećeg mrtvog tijela Isusovog, koje do niže pojasa izviruje iz četverokutne grobne rake. Isus kao da je uprav skinut s križa, od kojeg se više glave vide popriječnica i gornji dio, te zapremaju luk ovoga polja. Na gvozdenoj šibi, zasagjenoj uvrh križa, pritvrgjen je natpis IИRI. Piknjicama pirlitani nimbus oko Isusove glave dopire do pola širine popriječnice križa. Isusu je glava klonula na desno rame. Na glavi mu je od dva trnova pruta savijena kruna. Tri usporedne vodoravne bore prevukle mu se preko čela. Gusta, žuta kosa, u pletenicu spletena, pada mu niz lijevo rame. Brkovi mu teke usnicu nagarili, a još mu je poput mahovine kratka brada. Ruke su mu prekrštene na grudima do žličice, lijevi dlan na desni. Tijelo mu je sve osuto malim krvavim ranicama. Iz otvora grobnice vidi se, da su Isusu kukovi ogrnuti bijelom ponjavom. Izmegju Isusove glave i desnog mu ramena pomolila lijepu svoju djevičansku glavu žalosna mu majka Marija, koja poluotvorenim plačnim očima upravlja tužan pogled k trnovoj nemiloj kruni na glavi mrtvoga Sina. Lice joj je okruženo tamnim velom, iz kojega s desne strane proviruje dug prâm valovite žute kose. Desnom je rukom poduprla prekrštene ruke Isusove. Nad njom je natpis crvenim slovima:

SCA MARIA

t. j. *S(an)c(t)a Maria.*

Više Isusovog lijevog ramena vidi se punahno mladenačko golobrado lice Isusovog miljenika, kojemu je više glave natpis:

S$^{\sim}$ IOhAG

t. j. *S(anctus) Johan(n)e(s).*

Nagnuo je glavu na lijevu stranu i podupro ju dlanom lijeve ruke. U njega je obilna žuta kosa. I Gospa i Ivan imaju pirlitani kolut svetinje. Toplo rumenilo oblilo je u tri četvrtine okrenutu Ivanovu jabučicu, a oči mu poluotvorene gledaju preda se u neizvjesnu daljinu. U tamnoj je tunici

[1]) Vidi spomenutu moju raspravu u „Viestniku".

odjeven, a ogrnut bijelim plaštom. Sva tri opisana lica pomnjivo su zaosjenjena svjetlošću, koja im dolazi s desne strane. Prsti su na Gospinim i Isusovim rukama odveć dugi i slabo obragjeni; nevješto su takogjer nacrtane mišice po svem Isusovom golomu tijelu. Pred grobom Isusovim naslikan je u dno ovoga polja naručitelj, bratovština Svih Svetih. Članovi bratovštine svi u profilu naslikani, a simetrično poredani, nekoliko ih desno, a nekoliko lijevo kleče okrenuti put sredine. Odjeveni su u svoje vunene bijele tunike stegnute u pâsu konopcem, kakve i dan danas nose pri ophodima sa kukuljicom na glavi i uzlovitim bičem u sklopljenim rukama. Prvi brat s desne strane nosi na tanku kopljištu bratinski crveni barjak, koji završuje u dnu na tri roglja.

Ostale slike na daski stoje za 2·5 *cm* na dvornije od srednje, pa je sva prilika, da je daska bila udešena poput triptiha ili oltara na krila (Flügelaltar).

2. Na prvom polju do srednjega s desne strane naslikan je stojeći sveti Dominik u odjeći reda, što ga je sam utemeljio u prvoj četvrtini XIII. vijeka. Desnom rukom skuplja skute crnog ogrtača do ispod pojasa i drži u njoj zatvorenu knjigu. U tri četvrtine gleda put srednje slike. U podignutoj lijevoj ruci drži krasan liljan su tri cvijetka: gornji srednji otvoren i ispravljen, lijevi još neraspupčan, a desni tek malo raspupljen i vlastitom težinom k zemlji prignut. Svetac lijep u obrazu, stasa ponosita, u naravskom položaju ima dobro otvorene oči i rumene usne. Do desnog mu je ramena natpis:

S
DO
ΩV

a do lijevog:

ΜΠΙΚ

t. j. *S(anctus) Domin(i)cu(s).*

3. Do svetog Dominika je s iste strane lik svete Katarine Aleksandrinske. Predstavljena je kao mlada žutokosa djevica, jajasta lica, tanka nosa, ravna i prostrana čela, sa zlatnom krunom na glavi su tri krina i kolutom svetinje oko krune. S desne joj je bijelo mučeničko kolo sa osam prostih žbica, koje ona drži desnom rukom. Ogrnuta je bogatim rumenim plaštom, koji pada do zemlje i prigiblje se u lijepim oblim naborima. U lijevoj ruci drži omalenu zelenu palmovu grančicu. Prsi joj pokriva bijela košulja do pojasa, a odjevena je u zelenkastoj tunici. Oko glave je natpis, pola desno, a pola lijevo:

S ARI
ΩAT RA

t. j. *S(ancta) Catarina.*

4. Odmah do srednje slike s lijeve strane stoji drugi dominikanski svetac, sveti Petar mučenik. Okrenut je glavom put lijeve strane, a tijelom put desne. Razbojnički nož zatjeran kroz čelo, prosukao mu je možgjane, tako da mu se sprijeda vidi komad ručice, a straga mu proviruje oštar vrh. Ispod lijeve ključice zarinut mu je u prsi bodež, od kojeg viri na dvor držak koso uzgor put lijeve strane, smijerajuć upravo k srcu. Krv je prsnula iz rane na čelu i cijedi se niz obraze. Pod tolikim mukama svečevo lice ipak ne pokazuje nikakva izraza tjelesne boli, premda je iz povijesti poznato, da je podlegao tom razbojničkom napadaju, napisavši na kamenu vlastitom krvlju: *Credo.* Otud se razabire, da i ako se je slikarstvo početkom XIV. vijeka oslobodilo bilo verigâ, pod kojima je sputano u bizantijski kaluf kroz tolike vjekove čamilo, nije se ipak moglo još slobodno kretati, te mu je trebalo proći dalekim putem kroz neizbrojne klance jadikovce, da stigne do onih vedrih visina, do kojih se podiglo u doba pravog preporoda umjetnosti. U ostalom je na svetom Petru mučeniku pravilno razmjerje tijela, i samo su prsti na rukama malo ne svi jednake duljine, te neobragjeni. S obiju strana je natpis:

S TRV
PЄ MA

t. j. *S(anctus) Petru(s) Ma(rtyr).*

5. Do svetoga Petra je na kraju daske sveta Lucija, kojoj zavjetne srebrne pločice, kao što već napomenuh, ne ostavljaju otkriveno nego jedinu glavu, kojom je u tri četvrtine okrenuta put lijeve strane. Krasno joj je djevojačko lice s dobro otvorenim očima, rumenim jagodicama i žutom kosom. I tijelo i natpis pokriveni su pločicama.

Nad glavnom slikom namještene su ove tri male:

6. Po srijedi je poprsje Gospino, koja djetića drži u desnom krilu. Ona je na desno okrenuta i gleda djetića, koji k njoj podiže glavicu u tri četvrtine okrenutu, a desnom ručicom kao da primiče k ustima dojku materinu. Djetić je rudaste, kratke, žute kose. Pod njim je bijela pelenica. Gospa je sva, i preko glave, zaogrnuta modrim plaštom. Ispod plašta pokriva joj glavu bijela koprena. Na prsima joj se vidi ružičasta tunika.

7. Do Gospe je u malenom polju s lijeve strane serafički sveti Franjo, sklopljenim ranjenim rukama; on stoji uspravno.

8. S druge je strane Gospe neka svetica u stojećem položaju, rumenim plaštom ogrnuta, put srijede okrenuta u profilu, a drži u rukama nešto kao kulu (sveta Barbara?).

9. Nad slikom svetog Petra mučenika je poprsna slika svetog Stjepana prvomučenika. Odjeven je kao gjakon. Ima po kamen na glavi, na desnom

i na lijevom ramenu. Lice mu je kao u dvanaestgodišnjeg dječaka. Na lijevoj ruci nosi zatvorenu knjigu u lijevom krilu. Podigao je desnu ruku, prste pružio i dlan okrenuo put gledaoca. Gleda u tri četvrtine put lijeve strane. Do njega s lijeve strane natpis:

S̃
ST
ĦA

t. j. *S(anctus) St(e)fa(nus).*

10. Više svete Lucije je lik svetog Antuna pustinjaka. Okrenut je put sredine daske. Drži u desnoj ruci zatvorenu knjigu, a podupire ju s lijevom. Ima lijepo staračko lice s postriženom kosom na tjemenu i rudastim pramovima naokolo. Vas je ogrnut potamnjelim plaštom, koji mu je prikopčan na prsima, a ispod njega mu izviruje ružičasto-rumena tunika. Ima kolut svetinje kao i drugi, a pred njim je s lijeve strane natpis:

S
ĦTO
NIV

t. j. *S(anctus) Antoniu(s).*

11. Nad svetim Dominikom je sveti Vlaho, takogjer u poprsju. Na glavi mu razdvojena mitra oštruljica. Ogrnut je crvenim plaštom, a preko ramena i niz prsiju mu bijeli, starinom slike požutjeli palij sa crnim krstovima i spletenim uresima megju njima. Gleda put lijeve strane malo ne u potpunom profilu. Desnom rukom blagosilja. Ima dosta punu ali oblu i kratku bijelu bradu i brkove. Lijevom rukom podupire se o crnu knjigu, koja ispod plašta vodoravno leži. Pred njim je natpis:

S
NICO
LĦV

t. j. *S(anctus) Nicolau(s).*

Sličice pri podanku daske imaju polja, visoka 14 *cm.*

13. Po srijedi poprsje Spasiteljevo, vigjeno sprijeda. Podignutom desnicom blagosilja. S lijeve mu strane otvorena knjiga s crnim natpisom:

SVM MVNDI
LVX VIĦVS
RITĦ

t. j. *(Ego) sum lux mundi, via verita(s) (et vita).*

Isusu s lijeve strane dolazi redom ovih šest apoštola:

14. Svetac ogrnut žutim plaštom, rude kose, kratke crne brade i brkova; gleda put Spasitelja. Rekao bih kao da drži u rukama ključeve, ali je to nejasno, jer je slika odveć potamnjela, kao što su uopće svi likovi apoštola najviše pretrpjeli od vlage i voska, kojim su nakapani. Vidi se pred svecem još samo slovo P. To je dakle sveti Petar, t. j. *(Sanctus) P(etrus).*

15. Svetac gleda put Isusa, ogrnut ružičastim plaštom, a viri mu na prsima sura tunika. Drži desnom rukom zatvorenu knjigu, a lijevom na nju pokazuje. Mladenačko mu je golobrado lice, a kosa žuta. Pred njim piše:

S
IAC
BV

Na trećoj su brazdi ostanci slova B, V i S, te se čita: *S(anctus) Jac(o)bu(s) (minor),* t. j. sveti Jakob mlagji.

16. Svetac gleda put Isusa. Sure je kose, ima žuto-zelenkast plašt i rumenu tuniku. U desnici stisnuo ispravljen nož, a u lijevom krilu drži suru knjigu s pozlaćenim listorezom. Do njega piše:

BAR
. . L .
. . . .

U drugoj brazdi poznaju se neki tragovi triju slova T i O pred L, a O iza njega. U trećoj brazdi su tragovi slova M, Θ, V i S. Čita se dakle: *(Sanctus) Bar(to)l(omeus),* t. j. sveti Bartul.

17. Svetac s raskostrušenom kosom. Na lijevom mu ramenu naslonjen križ svetog Andrije. Gleda k Spasitelju. Boja mu je na prsima otpala. Pred njim je natpis:

.
A . .
. . .

U prvoj je brazdi ostao trag slova S, u drugoj iza A poznaju se slova N i D, a u trećoj tragovi slovâ R, Θ i A. Čita se dakle: *(Sanctus) A(ndreas),* t. j. sveti Andrija.

18. Posve mladenačko oblušasto lice. Svetac drži put desne strane podignut i razmotan list s naznačenim pismom. U žutu je plaštu i rumenoj tunici. Gleda u tri četvrtine okrenut put Isusa. Pružio je preda se lijevu ruku do natpisa:

S
MA
. IA

t. j. *S(anctus) Ma(t)ia* ili sveti Matija.

19. Drži kao i pregjašnji put desne strane razmotanu pergamenu. Gleda u tri četvrtine okrenut put Spasitelja. Mladenačko lice, rumen plašt, tamna tunika. Izbrisao se svaki trag natpisa.

Isusu s desne strane dolazi redom drugih šest apoštola:

20. Odmah do Isusa je slika svetog Ivana evangjeliste. Odjeven je u tamni, žuto obrubljeni plašt i ružičasto-rumenu tuniku. Drži u lijevom krilu malo pritvorenu knjigu u rumenim koricama i upravlja k njoj desnu ruku. Bijele je brade, a prosijede kose. Pred njim piše:

IOh
ANΘS
ΘVA

Čita se: *(Sanctus) Johan(n)es Eva(ngelista).*

21. Svetac u muževnoj dobi, s kratkom crnom bradom, u ružičasto-rumenu plaštu i tunici iste boje. Za desnim mu ramenom klobuk, u desnom krilu knjiga crnih korica. Lijevom rukom stiska golem mač. Gleda put Isusa. Do njega s lijeve i desne strane piše:

S IAC
hO . V

U drugoj brazdi iza O ostao je trag slova B. Čita se dakle: *S(anctus) Jacho(b)u(s) (major),* t. j. sveti Jakov stariji.

22. Svetac crne guste kose s isto takvom kratkom bradom. Tunika tamna, plašt rumen. Drži u lijevom krilu razmotanu pergamenu s naznačenim pismom. Gleda put sredine daske u manje nego tri četvrtine. Desnom golom rukom pokazuje na pergamenu. Pred njim natpis:

S
TAD
. .

U trećoj brazdi su ostanci dvaju slova. Čita se: *S(anctus) Tad(eus),* t. j. sveti Tadija.

23. Mlagjahan apoštol žute, ruse kose, sa ružičasto-rumenim plaštom i tunikom iste boje. Gleda put Spasitelja. Na lijevoj mu ruci zatvorena knjiga u crnim koricama. Natpis se vaskolik izbrisao. Sudeć po knjizi, što drži u ruci, imao bi biti sveti Matej evangjelista.

24. Svetac s licem zaoštrena podbratka, sure kose i brade. Tunika rumena, plašt žut. Iz lijeva krila izlazi mu razmotan list sa pismom. Izbrisan je natpis.

25. Mlad golobrad svetac u profilu. Gleda put Spasitelja. Ima žutu, dugu kosu. Tunika mu je rumena, a plašt žut. U lijevoj ruci drži razmotan list, kao da ga čita i pokazuje na njega pruženim kažiprstom desne ruke. Od natpisa s lijeve mu strane poznaje se još ciglo slovo ϢΩ, pa je to svakako sveti Toma ili sveti Šimun.

Apoštoli dakle, kojima se ime izbrisalo, jesu s jedne strane sveti Filip, a s druge sveti Šimun ili sveti Toma.

Svih ovo zadnjih trinaest likova imaju kolut svetinje oko glave, urešen piknjicama i zvijezdicama, pa su kao i ostali na zlatnu dnu.

Iz povijesti korčulanskih biskupa doznajemo, da je Ivan Krozijo (1300.—1312.) bio rodom Dubrovčanin i fratar dominikanskog reda[1]). On je utemeljio bratovštinu Svih Svetih, te je po svoj prilici za istu naredio i opisanu oltarnu sliku, opredjelivši svece, koji su se na njoj imali predstaviti. Da je slika naregjena u ime bratovštine, razumije se po tomu, što na glavnom polju vigjamo naslikanu tu bratovštinu. Da je pak naregjena od fratra dominikanca, lako se daje zaključiti otud, što je svecima dominikanskog reda, svetom Dominiku i svetom Petru mučeniku, na daski ustupljeno odlično mjesto u srijedi odmah do Spasitelja, dočim je na srednjem redu još i sveta Kata Aleksandrinska, zaštitnica dominikanskog reda. Zamisao takve kompozicije nije mogla poteći van iz glave fratra dominikanca. Prisutnost pak svetog Vlaha, pokrovitelja dubrovačke republike, pokazuje nam suviše, da je nadahnitelj kompozicije te daske morao biti kakav Dubrovčanin. A jedno se i drugo obilježje sastaje u osobi biskupa Krozija, utemeljitelja bratovštine. Imala je korčulanska crkva u XIV. vijeku još i drugih biskupa, koji su potekli iz dominikanskog reda, kao (po Farlati-u): Gaddo (1330.) te Dominik Arbanas iz kuće Tobia (1359.—1367.). O djelovanju prvoga malo se što do sad znade, a o drugome se samo znade, da je mnogo boravio u Zadru, kao savjetnik ugarsko-hrvatske kraljice Jelisave, u Dubrovniku, otkle bijaše i protjeran, te u Arbaniji. O njegovom djelovanju i boravku u Korčuli nema nam nikakve sačuvane uspomene. Najpriličnije je dakle, da opisana slika potječe baš iz prvog početka XIV. vijeka i da je izvedena po namisli prvog korčulanskog biskupa Ivana Krozije.

---

[1]) V. Farlatti: „Ill. Sacr." i spomenute rukopise.

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

(Свршетак.)

VI. Жртвовање и чишћење.

Већином сам већ у пријашњим поглављима казао: кому и шта се жртвује, ко жртвује, када и зашто; исто тако када овдашњи народ сам себе и своје благо вјерски чисти, чиме и зашто. Било би сувишно, да овдје све оно понављам; с тога ћу ту само неколико нових примјера споменути, којима прије није било мјеста, или за које прије нијесам знао.

А. Жртвовање.

И жртве овдашњег народа могу се дијелити у:

1. крвне и некрвне,
2. првијенце *(primitiae, ἀπαρχαί)*.

У некрвне жртве спадају и слиједеће:

Ако ко коме поклони улиште са пчелама, онда мора даровани, кад понесе улиште својој кући, бацити на оно мјесто, гдје је улиште било, какавгод новац, јер се поклонитељу иначе не би никад више дало у пчелама[1]).

Кад сељаци у Чајничу пођу да ору, разбију једно јаје о чело десноме волу у првоме јарму. Мјесто обичне ужине скухају тај дан погачу „подораницу".

Који понесу лан да сију, понесу неколико јаја на њиву и тамо та јаја поједу, гатајући да им буде добар лан[2]). Ово данас „чарају" не знајући више, да су то некад биле жртве господару земље. — У либације спада и то: У чајничком котару баци се млијеко за овцама или кравама кад се помузе[3]).

[1]) Њежић. [2]) Мил. Николић. Испореди тиме што каже Грим у „D. Mythol." II., стр. 1035—1036.
[3]) Лазендић и Черовић.

У „првијенце“ имамо убројити:

а) Први откос.

Кад домаћин у јутру с косцима изиђе да коси, онда он први започне и први откос што пане, узме на грабље и носи у оближњу ријеку, нешто говорећи[1]).

б) Грожђе, што се убере на Преображење и однесе у цркву.

Свуд у Босни и Херцеговини уберу на Преображење (6. августа по ст. кал.) грожђа, те однесу у цркву, гдје свештеник грожђе посвети. Послије посвете раздијели се народу, који се је у цркви десио[2]).

Када се вода, ракија и кава у значењу првијенаца жртвује, о томе види у 2. књизи овог „Гласника“.

У поглављу „Чарање“ наићи ћемо још на неколико чина, који су првотно по свој прилици имали жртвовално значење.

Б. Чишћење.

К ономе што сам казао у 1., 2. и 3. књизи овог „Гласника“ имам још слиједеће да додам:

Мухамедовци у Грачаници *помету* на Ђурђевдан прије изласка сунца *око цијеле куће*, тобоже да не би било змија у близини[3]).

У Гацку на Ђурђевдан запале грудину (сметљиште, буњиште) пред кућом, такођер ради змија[4]).

На Божић прије сунца узму у чајничком котару гребене, и на гребенима запале двије свијеће, које су палили на Бадњу вечер. Те гребене раставе и *кроз њих проћерају сву стоку*. За тим их опет саставе и метну више врата. На Мали Божић опет пропуштају стоку кроз њих, а онда их оставе[5]).

VII. Гатање и чарање.

А. Гатање.

1. Гатање, да се дознаде крадљивац или други кривац.

Гатање мјери највише на будућност, ријеђе на прошлост и садашњост. Ако овдашњи народ жели дознати, ко је ово или оно учинио (н. пр. кога убио или што украо), онда употребљава тако зване божје судове, о којима сам већ писао у „Гласнику“ од године 1892. Главно

[1]) Пушић, у Трнову. [2]) Лазендић. [3]) Кадић. [4]) Лука Грђић-Бјелокосић. [5]) Мил. Николић.

обиљежје божјег суда је то, да окривљеник мора сам собом вршити прописани обред за истраживање кривње, да се мора подврћи погибељи, из које ће га спасити божја помоћ, ако је прав. Упораба божјих судова оснива се на вјеровању, да ће право свакако побједити, да ће идеја правице и истине свладати све тјелесне потешкоће. Да се кривац дознаде, за то познаје овдашњи народ још друге начине истраживања, које не можемо више убројити у божје судове, јер код њих нема горе споменутог обиљежја; с тога их увртисмо под гатање. Ти су начини: дозивање мртваца, решето, написана погача и бацање угљенова. Истихара-клањање, што сам описао у споменутој расправи, спада такођер више амо, како сам то већ тада казао.

а) Дозивање мртваца (νεκρομαντεία, Todtenorakel).

Ако се једном човјеку или једној жени нешто украде, онда иде овај човјек или ова жена у глухо доба (т. ј. око 9 или 10 сати у вечер) на какав познат гроб. Дошавши до гроба дозове мртваца по имену и заклиње га од прилике овако: „Тако ти Бога, који те је створио и растворио, да си ми по Богу брат![1]) Молим те, кажи ми, ко ми је украо моју ствар“. За тим врне се кући не обзирући се. Дошавши кући легне одмах спавати. Дозвани мртвац дође му на сан и рекне му: „Што ме тако заклињеш и моје кости потресаш? Украо ти је твоју ствар тај и тај[2])“.

б) Решето (κοσκινομαντεία, Siebdrehen).

Решетом гатају овдје жене и то оне, које знају. Оваквој жени иде онај, којему је што год украђено, па јој каже на кога има сумњу. Жена узме онда решето, па метне у њ соли и хљеба, за тим један клинац забоде у обод од решета. Држећи решето за убодени клинац ноктом од прста стане решето овако заклињати: „О решето! Тако ти неба и земље, и тако ти соли и хљеба, ако је тај и тај украо означену ствар, окрени се, ако није, стој ко што стојиш![3])“

в) Написана погача.

У Жупањцу, кад неко некому што украде, оде окрадени к хоџи. Овај скуха погачу, напише на њој неколико турских ријечи и даде је окраденом човјеку. Тај поједе погачу, па знаде онда за крадљивца[4]).

---

[1]) Ако је мртвац стар, онда се каже „по Богу отац“, ако пак жена, онда „по Богу сестра“ или „мајка“. [2]) Беговић. [3]) Исти. [4]) Бошкић.

г) Бацање угљенова.

Ако је на кога дошао сугреб, онда донесу чашу воде и живих угљенова, па истражују ко је сугреб проузрочио. Узме се наиме један угљен у машице, па се баци у воду. Бацајући угљен у воду треба помислити на онога, на кога се сумња, да је набацио сугреб. Ако угљен не потоне, онда је крив[1]).

д) Истихара-клањање (ονειρομαντεία, Traumorakel).

Клањање истихаре описао сам у „Гласнику“ од год. 1892. како слиједи: Ако се једном мухамедовцу штогод украде, а он не може никако дознати, ко му је украо, онда иде неким даром к побожном мухамедовском човјеку, па га замоли, да му истихару клања. Побожник, ако се његовој жељи одазове, узеће у поноћи абдест, онда клањати, и прије него ли заспи Бога молити, да му у сну даде знак, по којем би могао распознати, ко је пријављену крађу починио.

2. Гатање, да се дознаје будућност.

а) Гатање по извјесним изрекама (Spruchorakel).

Дјевојке иду у очи Божића другој кући под пенђере, па ту слушају, да ли ће ко у кући којему чељадету рећи: „сједи ту“ или „ходи овамо“. Ако то чују, онда се не надају, да ће се оне године удати. Ако пак чују: „иди одатле“, „помакни се“, онда се надају удадби[2]).

б) Гатање по извјесним знаковима (Zeichenorakel).

α) Гатање по знаковима на небу (ex caelo).

Сваки човјек има своју звијезду. По томе има на небу толико звијезда, колико на земљи људи. Ако која звијезда с неба падне, веле, да је неко умр'о.

Ако сватове стигне киша кад воде дјевојку, онда ће дјевојка у новом дому брзо умријети.

Ако пада киша кад мртваца носе, кажу да ће неко наскоро из исте куће умријети[3]).

β) Гатање по пруги на руци (χειρομαντεία).

Кад је пруга на руци близу крају, кажу, да ће дотични наскоро умријети[4]).

---

[1]) Мутевелић. [2]) Мил. Николић [3]) Богдановић и Беговић. [4]) А. Кондић

γ) Гатање водом (ὑδρομαντεία, Wasserorakel).

У бунар „Језеро“ у авлији кошевске ђамије баца народ по један новчић и комад хљеба. Ако хљеб потоне умријеће болесник, ако пак не потоне, оздравиће[1]).

На Мједеници у Сарајеву нашију се „грозничаве“ воде. Ко се од те воде побљује, онај ће оздравити. Овако чине у три петка три пута[2]).

δ) Гатање ватром (πυρομαντεία, Feuerorakel).

Кад на Божић свијећа гори, гледају куда ће се фитиљ нагнути. Нагне ли се на исток, онда је добро; ако на запад, онда ће завладати говеђа болест; ако пак фитиљ право стане, онда не ће жито родити[3]). Ако се на свијећи на једној страни ухвати мушема, онда кажу, да ће им однекле доћи новаца. Више пута ухвате ту мушему на дукат или на какву другу пару, па оставе нека преноћи, мислећи, да ће онда имати пуно новаца[4]). Кад се зими на фитиљу ухвати китина, веле, да ће бити велике зиме и снијега[5]).

ε) Гатање из слезене (слазене) и плећке (scapulimantia).

Кад се крмак у јесен убије, гледају слезену и проричу, каква ће бити зима. Ако је слезена сприједа дебља, онда ће зима испрва бити јача него на крају; а ако је на стражњем крају дебља, онда ће зима на крају бити жешћа[6]).

Стари људи врло пазе, да плећка остане читава, да могу онда у ње на три мјеста гледати: 1. у средини, 2. на врху и 3. на рубовима плећке. Ако је плећка на прозирноме мјесту у средини облачна, онда ће бити рата. Ако је облак с десне стране, онда ће бити рат од Турске, а ако је с лијеве, онда ће бити од кршћана. Ако је плећка бистра, онда кажу да нема рата.

Ако је рупа на врху плећке дубока и округљаста, онда кажу, да ће неко умријети; ако је пак плитка и дугуљаста, онда кажу, да ће се неко родити. Ако је лијеви руб плећке оштрији од десног, онда ће жена надјачати мужа; а ако је десни руб оштрији, онда ће муж жену надјачати[7]).

Госп. Лука Грђић-Бјелокосић, родом Херцеговац, пише о гатању у плећку ово:

„У Херцеговини гатају у свако огуљено плеће, али највише гатају у плеће од Божићњег пецива. Плеће од мрке овце двизице[8]) веле да може најбоље погодити. Гатају овако:

[1]) Терзић и Јовановић. [2]) Богдановић. [3]) Богдановић. [4]) Хаџи Рустанагић. [5]) Денишлић. [6]) А. Кондић и Ј. Поповић. [7]) Хаџи Рустанагић. [8]) Двизица = овца од двије године.

Чашица од плећке зове се кућа. Ако је чашица пуна, онда веле, биће пуна кућа и родна година; ако је пак чашица удаљена, то је знак, да не ће родити година и да ће кућа бити празна. Ако у чашици има рупица као убод од ножа или игле, то зову „рака“ (гроб), те веле, да ће неко умријети из куће. Ову раку треба сравнити са носилима. Носила се гледају на рубу од плећа и то онамо од мозга. Ако има на овоме рубу пукотина те тече од оздô гори, а може се палцем до првога зглоба притиснути, то је онда сигурно мртвац у кући; ако се не може овако притиснути, но је даље гори уз плеће, то је онда у родбини. Мала пукотина значи мало чељаде, а велика велико. Ако у чашици од плећа има нека бразготина, те се је спустила до насред чашице, веле пут.

Ако је ова бразготина шира у дну чашице, онда је пут из куће, па ако нема носила и раке, онда ће се дјевојка из куће одвести. Ако је бразготина шира на врху чашице, то је онда пут у кућу. Тад веле, да ће се које момче оженити, или ако које кућно чељаде има гдје на путу, да ће се повратити.

Жила од плећа на врх чашице зове се коњски јулар. Ако је жила једнострука и углађена, онда је тврд јулар и добри коњи. Ако је жила двострука, трострука и неуглађена, то је знак, да она година није добра за коње.

У чијој плећки имаде око чашице кожица као опна од јајета, веле, да је та кућа дужна коме манастиру или којему другом вакуфу. Посред плећке на равној страни испод чашице гледа се бешика. Ако има убод, те се са врха чашице палцем до првога зглоба притиснути може, то је бешика. Ако је убод ближе крста, то ће се родити мушко, а ако је ближе мозга, то ће се родити женско. Ако је убод доље низ плеће, те се палцем до првог зглоба дохватити не може, то онда није у кући, него у родбини.

Она кост, што је низ плеће изметнута, зове се крст. На врх крста до чашице гледа се домаћинова ћеса и дуг. Она гука на врх крста при плећу показује дуг, а она изнад ње при врху показује ћесу (готовину). Ако на ћеси има зуб (мало засјечено), веле: неко ће домаћинову ћесу закинути. На пољицу издигнуте кости, то јест крста, гледа се тор и напредак у трговини. Ако је бистро, веле „зелен тор“ или „хрђава трговина“; а ако је мутно, онда добро. Ако кроз оно мутно имаде жичица танко-црвена, те иде кући, предсказује напредак; ако иде од куће доље, предсказује зло по хајван или трговину. Што су жичице ближе кући или чашици, то ће се прије догодити. Површина издигнуте коштице или крста зове се гувно.

Ако је површина широка, биће родна година и доста жита. Ако се је крст повио на страну према мозгу, те се плеће на прсту подићи може, биће година беричетна; ако ли је на противну страну и што роди не ће бити беричета.

На дну плећа из крста гледају се говеда. Тамо ће ти вјештак наћи и пребројити колико у домаћина има говеда. Сваки убод на ономе маломе пољицу значи говече. При дну крста, баш гдје се и тор гледа, гледају се пчеле. Сваки убод значи кошницу. Ако је кост иза крста при дну оштра, веле, зла је домаћица; ако ли није, онда је добра и блага. Испод чашице око врха самога крста имаду двије рупице. Она рупица што је мозгу окренута, зове се везир (валија). Ако је близу куће, то ће онда за дуго бити, веле „утемељо се“. Ако је одмакнута од куће и изашла из праве линије, веле „на путу је“. Ако нема никаке рупице, нема ни валије, „хазул је“ (премјештен је).

Према овој рупици за другу страну крста има друга рупица; за ту рупицу веле: „вашка је“. Ако је ова рупица близу куће, веле добре су вашке, добро чувају тор. Ако је рупица поодмакнута од куће, онда веле: однијеће што вук или лупеж.

Само дно плећа показује јарам. Ако је дно плећа дебело и јако, добри су волови, а ако је танко и слабо, хрђави. Ако је дно плећа прештунуто на сриједи, веле „сломљен јарам“. Тад веле, да ће вô крепати, или ће га домаћин за нужду продати, те се не ће имати са чим орати.

Простор од крста до мозга и од јарма до чашице, зове се поље. У пољу се гледа војска. Од крста свак себи гледа; даклен од мозга је непријатељ.

Ако је више оних облачака по плећу до крста, то је знак, да је јача војска онога, ко у то плеће гледа; ако је више од мозга, то је онда противно. Ако имаде танких или дебелих тракова из облака у облак, при коме су крају дебљи ти тракови та ће војска надвладати. Ако је насред плећа одвојен облачак, а свукуд по крајевима плећа мутно, то се зове мухасера (опсада). Ако је око овога одвојеног облачка свукуд чисто, то је скупштина.

Ако се облак за јарам свезао, те се је посред плећа низ поље спустио, то не значи војску него невријеме или пожар.

По плећу они убоди и паре предсказују погинуле људе. Што су паре веће и дубље, то ће већи главар погинути, а што је мања, мањи. Сами убоди предсказују просте војнике.

Ако су убоди и паре ближе крста, то ће изгинути војска онога, који гледа у плеће; ако су ближе мозга, то онда непријатељска.

Што су поре или убоди ближе кући и чашици, то ће се прије догодити.

За отоманске владе, док је било народних устанака, народ се је вазда бројио од крста, а држава од мозга.“

ξ) О фалу (бацање граха).

Ријеч „фал“ је арапског порекла те долази од „тефаул“, што значи: прорицање на добро.

Да „отворе фал“ узму жене 41 зрно грашка, ни више ни мање, па онда гатају: н. пр. хоће ли се момак оженити или цура удати; има ли још ономе, кому се грах баца, нафаке, т. ј. ако је болестан, хоће ли још живјети или не ће, хоће ли још дуго у кући остати или не и т. д. Грашак узме се у руку те се изнад њих најприје проучи молитвица — у мухамеданкиња проучи се обично три пута сура „Кулхуваллаху“ или која друга сура, па се то поклони Хазрети Фатими, — онда, намјењујући их н. пр.: ако ће бити добро и повољно што се мисли и жели, нека пане лијеп фал, — спусте се на тле и не бројећи раздијеле се у три дијела. Из сваког дијела вади се по четири грашка; што преостане од сваког дијела, метне се горе свако засебице у једну линију, и то тако, да се преостатак од десног дијела метне горе на десни, онај лијевог на лијеви ћошак, а преостатак од средишњег дијела у средину између њих. Ако има у којем дијелу 8, 12, 16 и т. д. грашака, онда се задња четири метну горе.

Оно, што се вадило по четири, то се опет скупи у једно, те се по други пут раздијели на троје, и опет се из сваког дијела вади по четири, па што остане, меће се под прво у исту водоравну линију. Што се вадило по четири, скупи се опет у једно и раздијели на троје, па се с њиме чини као први и други пут. Што коначно преостане, то се метне у хрпице по четири, те се сложи испод онијех грашака у трим линијама. Грашки овако смјештени зову се „фал“. Сваки фал има своје име. Лијепи фалови јесу: „слуха“, „приметани“ (наиме фал), „брзи“ и „бржи“ (наиме фал) и „ничах-фал“. Зао фал је н. пр. „велики сал“. Слухом или Хазрети-Фатиминим фалом зове се онај фал, гдје има у првој линији по три грашка. *Слика 1.* Ако падне слуха, узме се најприје од десне стране један грашак, па се метне у десно ухо, онда од лијеве стране па се метне у лијево ухо; коначно из средине па се метне под језик. Овако слуша се шутећи на улици. По ономе, што се ту најприје чује, тумачи се, хоће ли бити повољно оно, ради чега се је грах бацио или не. Од овог слушања има и фал своје име. Фатимин фал зове се с тога, што се прича, да је једноћ Хазрети

Фатима, кад је била нешто забринута, узела грашке, те се с њима забављала. Од тада веле, да је остао обичај отварања фала. — Приметани (слуха приметана) зове се фал, ако има у горњој линији на једном мјесту два, на другом три, а на трећем четири грашка. *Слика 2.* Приметани зове се овај фал с тога, јер би била слуха онда, кад би се један грашак са хрпице од четири грашка приметнуо хрпици од два. Кад се више пута отвора фал — за свашто отвора се три пута — а не може да пане слуха, онда „приметну“ па слушају, као да је слуха. — Ничах-фалом зове се фал, ако има са десне и дôње стране по четири грашка. *Слика 3.* — Брзи фал зове се онај, гдје има у техиру три хрпице по четири; „бржи“ се зове фал (види *слику 4.),* ако има седам хрпица. — Велики сал (?) зове се онај фал, гдје има мушка и женска глава (види *слику 5.)* по четири грашка, а на јастуку један грашак.

Слике споменутих фалова.

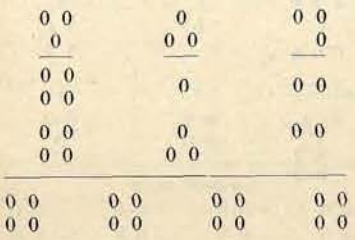

Слика 1. Слуха.

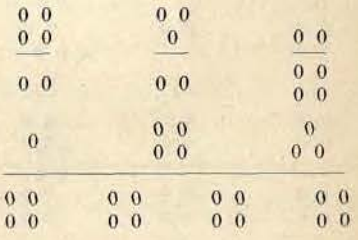

Слика 2. Приметани фал.

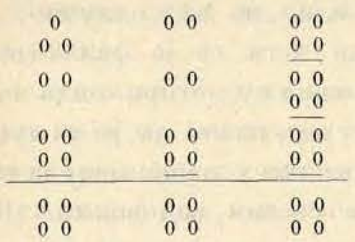

Слика 3. Ничах-фал.

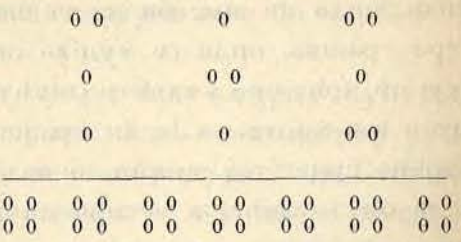

Слика 4. Бржи фал.

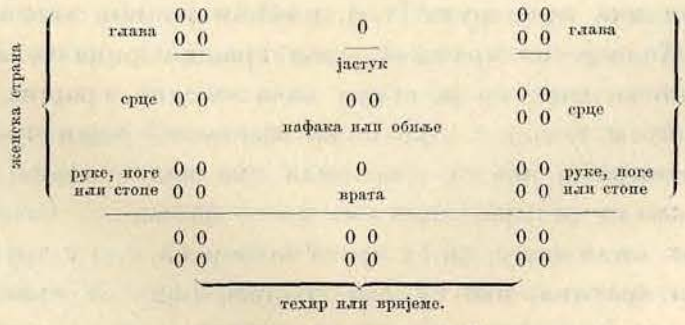

Слика 5. Велики сал (?).

Како се може из слике 5. разабрати, има у фалу свако мјесто своје име и своје посебно значење. Хрпице по четири испод решетке од три водоравна и три управна реда зове се „вријеме“ или „техир“. Десну страну фала зову мушком, лијеву женском *(sc.* страном). Горње мјесто у мушкој и женској страни зове се „глава“, те представља главу онога или оне, којему или којој се је грах бацио; средње зове се „срце“, а дôње зове се „руке“ или „ноге“ или „стопе“. Горње мјесто у средњој линији зове се „јастук“, средње „нафака“, а дôње „врата“.

Како има свако мјесто своје значење, онако и број грашака на сваком мјесту у решетки и број хрпица у техиру. Ако је на мјесту *а* (види приложену *слику 6.)* само један грашак, онда значи, да је у мушког

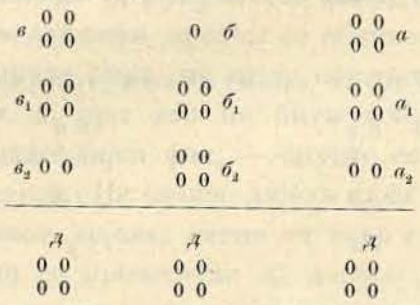

Слика 6.

разбијена мисао, т. ј. он не зна никако што би учинио; када су два грашка, онда не зна, би ли се на „хоћу“ или „не ћу“ одлучио; када су три грашка, онда се мушко ономе, ради чега се је фал отворио, радује те хоће оно учинити (шућур чини); када су четири, онда мушко много о том мисли. — Један грашак на мјесту a_1 каже, да је у мушког разбијено срце (т. ј. тужан, невољан је); два кажу да ће некуда поћи; три да он то хоће, а четири да је с тиме сасвим задовољан. Један грашак на мјесту a_2 значи, да су у мушког празне руке (т. ј. да нема ништа); два значе да некуда полази; три да је задовољан с оним, што има; четири да има пуне руке (т. ј. имућан је, или способан је оно учинити). — Када је на мјесту *б* један грашак, онда се каже, да је мушко или женско само на јастуку; када су два грашка, онда јест двоје на јастуку и т. д. — Ако је на мјесту $б_1$ један грашак, онда кажу да нема нафаке; ако су два, онда има мало нафаке; ако су три има доста, а ако су четири, онда има много нафаке. — Стоји на мјесту $б_2$ један грашак, онда кажу, да су врата затворена, или у другом случају да је хабер на вратима; ако су два грашка, онда су врата отворена; ако су три, онда је шућур (хвала) на вратима; ако су четири, онда

је скуп на вратима. — Број грашака на мјестима у женској страни, има за женско оно значење, што за мушко на мушкој страни.

Оно што претеће грашака по четири, то показује уопће онога фала вријеме, т. ј. хоће ли се то, што фал показује, догодити одмах, близу или задуго. Може доље остати три пута, четири пута, пет пута, шест пута и седам пута по четири. Ако је остало три или седам пута по четири, то ће се оно, што је фал показао, врло брзо догодити; ако је четири или пет пута по четири остало, то ће се догодити наскоро; а ако је остало шест пута по четверо, онда се дуго или никако не ће догодити.

Тумачење примјерима.

I. примјер:

3	2	1	
0 0	0 0	0	
0 0	0 0		
6	5	4	
0 0	0	0 0	
0 0		0	
9	8	7	
0 0	0 0	0	
0	0 0		
	техир (вријеме)		
0 0	0 0	0 0	0 0
0 0	0 0	0 0	0 0
	10		

II. примјер:

3	2	1
0 0	0 0	0 0
	0	0 0
6	5	4
0 0	0 0	0 0
0		0 0
9	8	7
0 0	0 0	0 0
0 0	0 0	0 0
0 0	0 0	0 0
0 0	0 0	0 0
	10	

Питање, хоће ли се *А* са *Б* оженити, тумачило би се из I. примјера овако:

1 значи да мушко нема никакве мисли; 4 да на срцу шућур чини т. ј. он воли то, на што се је фал намијенио; 7 да нема ништа у рукама; 3 значи да женско много мисли, 6 да је забринуто, 9 да Богу хвали (шућур чини) кад има тога; 2 значи, да ће се ово двоје узети; 5 да им не ће бити дуго заједно нафаке; 8 да је ничах (вјенчање) већ на вратима; 10 значи да требају мало почекати.

Исто питање тумачило би се из II. примјера овако:

1, 4, 7 значи, да је с мушке стране све готово, да је спреман и приправан да узме *Б*, само још мисли док одлучи; 9 значи да је *Б* такођер приправно; 6 да захваљује Богу; 3 да већ и не мисли, него да је већ одлучило поћи за *А*; 2 показује, да ће се састати; 5 показује да има нафаке; 8 показује, да је ничах готов; 10 каже, да ће то уред (одмах) бити.

Закључак: По I. примјеру закључило би се, да у *А* и *Б* није једнака мисао, да им још није вријеме, а ако би се узели, да им не би било

сретно, нити би били дуго заједно. Ро II. примјеру би се закључило, да ће се *А* и *Б* одмах узети, и то са приволом једног и другог, да је већ све готово и да ће бити сретно код *А* и *Б*.

Када су на све четири стране по два грашка, тада кажу, да су то носила, т. ј. да ће умријети онај, којему се је грах бацно. Види *слику 7*.

Осим споменутих фалова (који се сви скупа зову „отворани“ фал) има још „бацани“ фал. Узме се наиме 38 грашака, једно кавено зрно, мрвица хљеба и какав новчић, скупа 41. Све се скупи у руку, намијени се на што, па се онда хукне (пухне) у то и баци на тле.

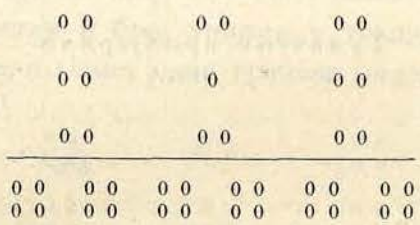

Слика 7. Носила.

Један се грашак прије забиљежи, те представља онога, на кога се баца фал. Кад је све на тле бачено, гледа се гдје је пао онај забиљежени грашак. Ако је пао близу хљеба, каже се, да му има нафаке; ако је близу паре, да ће добити новаца; а ако пане близу каве, кажу да је кахарли (тужан), или да ће му се каква несрећа догодити; ако пане између четири, или у скуп грашака, онда кажу, да ће умријети.

Ако има на више мјеста одијељена по три грашка, онда кажу, да му је добро и да је весео. Ако се наоколо пореда више грашака по саму, онда кажу, да ће дотични некуд путовати.

Када се више фалова отвара један за другим, а не ће да пане лијеп фал, онда кажу, да се је фал „упалио“ па га метну под кољено, да се „одмори[1])“.

ζ) Гатање растлинама (Pflanzenorakel) и по другим знаковима за народних, пролетних, љетних и зимских светковина, наиме на Ђурђево, Видово, Петрово и Божић.

Ђурђевдан као навјеститељ пролећа држи се, да је сретан дан и да ће открити будућност, ако се буде онда гатало. С тога прост народ много гата на Ђурђевдан у јутро прије сунца, и то већином дјевојке, које су радознале кад ће се удати, за кога и куда. За љетних народних светковина: на Видовдан и Петровдан, исто тако за велике зимске светковине, наиме на Божић, радо гатају.

[1]) По казивању Хаџирустанагића.

Да дозна, које ће се године удати, гата дјевојка овако: У очи Ђурђевдана ископа три рупе, једну до друге, и означи их бројем 1, 2 и 3, те их покрије листовима каквегод биљке. Сјутрадан у јутро прије сунца гледа да ли је каква животињица ушла у коју рупу. Ако је нађе у првој рупи, удаће се исте године; ако у другој, друге, а ако у трећој, удаће се треће године. Ако нађе све три рупе празне, онда се не ће за те три године удати[1]). Мухамедовска дјевојка пружи се на Ђурђевдан преко пармаклука (ограда од горе зашиљених дасака), па ухвати објема рукама дасака колико год може. Онда почне викати од почетка, гдје јој је једна рука до друге: „Та“ — „ту“, и ако јој буде на крају „ту“, остаће још и ону годину неудата, а ако „та“, онда ће се удати исте године[2]).

На коју ли страну? Узме у очи Ђурђевдана коприву са стабликом, али без жила, те је усади у земљу. Стаблика, како нема жила, мора се на страну оборити и увенути. На коју се страну жара на Ђурђевдан у јутро оборила, на ону ће се страну дјевојка удати. Дјевојке мухамедовске гледају по засађеном милодуху и луку, или пуцају из пушака преко себе, и на коју страну дим оде, на ону ће се страну удати[3]). — Желећи знати, хоће ли се удати на далеко или на близу, излије у очи Ђурђевдана у какву бијелу посуду бјеланце од јаја говорећи: „Ако ћу се удати на далеко, нека ми изађу коњи и јунаци, а ако близу, нека ми изађу врсте и фењери“.

За кога? На Ђурђевдан у јутро прије сунца хвата се за халку од кућних врата, па ту чека док когод не зовне кога мушког. Какијем се именом викне, онако ће име бити у онога, за кога ће се удати. С истог разлога стоји у очи Божића послије вечере пред кућом, држећи у руци кашике са стола. — У очи Видовдана узме први и пошљедњи залогај хљеба, мало соли и вида. Кад легне да спава, метне све то под главу говорећи: „Виде, Виде! Тако ти соли и хљеба, земље и неба, кажи мени: који ће ми бити суђен! Нека ми изађе на сан!“ — Дјевојка ашикујући са три момка подреже у башти у очи Ђурђевдана три пера лука једнако и намијени свако перо једном момку. Сјутрадан прије сунца гледа та пера, и које је перо највеће, за онога ће се удати[4]).

Мухамедовска дјевојка узме опредену жицу од кудеље, па је привеже за своја и сусједова врата. Ко јој први прекине жицу, или ће јој бити он сам њезин суђеник, или који други, који је у истом стању као и он[5]).

---

[1]) Николиновић. [2]) Кадић. [3]) Ник. Николић, Николиновић и Кандић. [4]) Николић Мил. [5]) Кадић.

У очи Петровдана саде кућна чељад свако по један струк цвијета „Петровца“. Сјутрадан устане домаћица прије сунца и гледа цвијеће. Чији је цвијет увехнуо, онај не ће дочекати другог Петровдана[1]).

ɳ) Гатање у пећини „Слухи“ код Сарајева.

Покрај Козије ћуприје на лијевој обали Миљацке имаде мала пећина, која се зове „Слуха“. Ако ко о нечему сумња, онда се завуче у ту пећину, — обично дјевојке, — па шта ту чује, по томе суди. Н. пр. ако ко чује, да се копа или теше, онда кажу да ће умријети; ако чује да вода хучи, онда кажу да ће свијет на њега викати; ако чује, да се што меље или сије, онда кажу да ће му бити у томе, што је намијенио, нафаке, т. ј. ако је болестан, да ће остати и даље болестан, ако је зао, да ће таки и даље остати. Причини ли се дјевојци да чује гдје маказе режу, рећи ће, да ће њезин човјек бити кројач, а ако чује да перо шкрипи, казаће, да ће јој бити њезин супруг писар. Чују још друге гласове у пећини, н. пр. плач, пјевање, како се бешика љуља, како се ватра ложи, како вода капље и т. д., те по том проричу шта ће им бити[2]).

ϑ) Различито.

1. Знакови смрти. Ако пуца икона или сандук, у којем су хаљине, веле, да ће неко из куће умријети. Исто кажу ако куца у зиду као сахат. Ако се ноћи човјеку учини као да га неко зове, па се томе звању одазове, веле, да ће онај, који се је одазвао, за годину дана умријети.

На кога самртник најпослије погледа, онај ће брзо иза њега умријети. Ако самртник мало више изједе него обично, кажу, да је прибрао нафаку и за то мисле, да ће брзо умријети.

Ако мртвацу не могу затворити очи, веле, да ће скоро неко из исте куће умријети.

На Божић дају главу од заоблице чобану. Овај остави костур од те главе на једном дрвету. Ако оно дрво у прољеће не озелени, умријеће чобанин исте године.

2. Знак рођења. Кад дијете љуља бешику, веле, да ће мајка брзо родити још једно дијете.

3. Добро — зло, срећа — несрећа. Ако се ракија нехотице проспе, слути на добро, ако пак кава, на зло. Ако путујући најприје

[1]) Богдановић. [2]) Хаџирустанагић и Денишлић.

сретнеш доброга човјека, проћи ћеш добро, ако зла, зло. Ако се дијете роди са кошуљицом, па му се та кошуљица умије у лијеву руку, кажу, да га онда пушка не ће моћи убити. Кад се прела предећи вретеном дохвати дјетета, кажу, да дијете не ће више расти. Исто кажу кад ко пређе преко дјетета. Ако се обућа изврне на џон, исто тако ако се фес изврне, стићи ће те каква несрећа. Ако се столац изврне, кажу, да ће некакве штете бити. Ако млијеко покипи кад се вари, кажу, да ће крави сисе попуцати.

4. Знакови оскудице и глади. Ако има у прољеће по воћкама много паучина, кажу, да ће бити јесени оскудица и глад.

5. Навјеститељи госта. Ако попржена кава у кутији пуца, веле, да ће неко доћи. Исто кажу, ако се на синији нехотице заборави кашика, или ако се дробећи хљеб, ували већи комад.

6. Навјеститељи кише и зиме. Ако се рукама трава чупа, биће брзо кише. Бабе не даду дјечацима стругати млијеко што је загорјело у тенџери (бакрачу), бојећи се, да не би њихови сватови покиснули кад се жене[1]).

7. Кад се ко струни, т. ј. ако га заболи трбух, онда гатају на овај начин: Загрију воде у лонцу, онда поставе на равно мјесто тепсију па излију воду из лонца на тепсију. Ако лонац покупи воду, па је више не пушта, кажу, да ће болеснику бити лакше. Ако ли лонац покупи воду па је опет пушта, онда кажу, да ће болесник још имати струну[2]).

8. Кад се укаже млад мјесец, потражи дјевојка брже боље ма какав кључ, само нека је одозго шупаљ, па се онда окрене према мјесецу метнувши кључ под десну ногу и говори мјесецу: „Млад мјесече, мој по Богу оче! Кажи мени мога суђеника, који ће ми бити суђен, јали њега, јали његово име!“ Ако когод некога мушкога викне именом не знајући за њу, онда ће се она удати за онога, кому је онако име, какво је викнуто[3]).

ι) Гатање по сусрету (Angang).

Трговцу није драго, ако му у јутро рано први муштерија дође неумивен, јер вјерује, да му онда 40 дана не ће бити напретка[4]).

Ако човјек пође на пут, па сретне жену неумивену или отрцану (издерану), биће му пут несретан. Исто вриједи, ако сретне попа[5]).

---

[1]) Њежић и М. Николић. [2]) Мат. Поповић. [3]) Мил. Николић и други. [4]) Симић. [5]) Николић. И Ј. Грим каже у својој њем. митологији: „Priester sind übles Zeichen“. Види: „D. Mythol.“, II. св., стр. 941.

Човјек равна табана (дуз табана) је од несреће ономе, који га сретне. Несрећу значи такођер, ако видиш човјека боса на једној нози, а на другој обувена кундуром или чарапом[1]).

Ако у Сарајеву дођеш у јутро трговцу, док још у руци држи кључ од дућана, даће ти тражену робу под сваку цијену, вјерујући, да ће бити цио дан несретан, ако пусти прву муштерију[2]).

Којих је животиња сусрет сретан, а којих несретан, о томе види у слиједећем (VII.) одсјеку.

Животиње, што могу прорицати будућност и гатке животињске (Orakelthiere und Thierorakel).

A. Хрптењаци (vertebrata).

I. Сисавци (mammalia).

а) Нетопири (chiroptera, Flatterthiere).

Ако се у кући излеже слијепих мишева, не дају их убити, јер кажу, да то значи срећу по кућу. Падне ли слијепи миш на бацу (Rauchloch), онда сељаци гатају, да ће бити доста марве и говеда[3]).

б) Кукцождерци (insectivora).

Кртови (talpina).

Ако кртице *(Talpae europaeae)* много рове, кажу, да ће те године бити помора. Пророви кртица у кући, гатају, да ће домаћин наскоро умријети[4]).

в) Звјерад (carnivora).

1. Мачке (felina).

Домаћа мачка *(Felis domestica)* навијести по вјеровању овдашњег народа вријеме, госта, какву несрећу, н. пр. смрт или др. Кад се мачка завлачи за пећ или легне на огњиште или пури уз ватру или тресе стражњим ногама, веле, да ће бити студено. Ако се умива иза ушију, веле зими да ће бити снијега, а љети да ће бити кише.

Кад ко пође на пут, па види црну мачку да иде преко пута, нека се врати, јер ће му се догодити каква несрећа.

Кад се мачка изврати на леђа па сасвим отегнута лежи, умријеће неко од укућана[5]).

---

[1]) Мутевелић. [2]) Турић. [3]) Богдановић. [4]) Николић. [5]) Николић Мил., Грујић и Бошкић.

Ако се мачка окренута прама вратита умива, доћи ће гост, и то с лијеве стране ако се умива с лијевом ногом, са десне стране ако се умива са десном ногом. Исто кажу ако мачка преде.

2. Пси (canina).

α) Домаћи пас *(Canis domesticus)* може својим вијањем и лајањем навијестити смрт човјека или живине, лопова, ватру или коју другу несрећу.

Кад пас у вече пред кућом вије, кажу, да ће неко из куће умријети, или да ће се каква друга несрећа догодити.

Смрт у кући или у комшилуку навјешћује пас, ако вије држећи главу међу предњим ногама. Старе жене преврну онда јастук, на којем спавају.

Када пси много вију, онда кажу, да ће бити рат, или да ће ко из куће умријети.

Кад пси код стоке вију, онда ће штогод од стоке крепати. И кад се пси ваљају по земљи, кажу, да ће липсати каква животиња. Пси нанме знаду то унапријед, па се с тога радујући месу ваљају по земљи.

Кад пас вије а у небо гледа, онда ће нечија кућа изгорјети.

У очи Божића слушају, у кога ће пас најприје залајати; у кога залаје, из оне ће куће прво чељаде умријети[1]).

β) Лисица *(Vulpes vulgaris)* навјешћује, да ће хрсуз доћи или какву другу несрећу, ако у јутро испред тебе прије̇ђе. — Кад близу куће лаје, онда слути мејиту[2]).

γ) Вук *(Canis lupus)* навјештава смрт или коју другу несрећу, ако завија близу куће. — Ако путујеш, па вук прескочи преко пута, биће ти путовање врло сретно[3]).

3. Куне (mustelina).

У којој се кући ласице *(M. vulgaris,* Wiesel) легу, ондје је добро становати. Кад ласица остави кућу, у којој је много година била, онда то значи несрећу по ову кућу[4]).

г) Глодавци (rodentia).

1. Вјеверице (sciurina).

Наша обична вјеверица *(Sciurus vulgaris)* навјештава путнику сретно путовање, ако је види кад пође на пут[5]).

[1]) Ј. Јовановић, Мат. и Марко Поповић. [2]) А. Кондић. [3]) Ђоровић. [4]) Терзић. [5]) Мат. Поповић и А. Кондић.

2. Мишеви (murina).

Ако се домаћи миш *(Mus musculus)* ували у бунар, веле, да ће се догодити каква несрећа. — Када мишеви рове у кући земљу, па је избацују напоље, веле, да ће се скоро селити из те куће. Ако се намножи много мишева у кући, кажу да ће неко умријети, јер живине хоће његову храну да једу. Други кажу у том случају, да ће оне године бити јака зима и да ће падати велик снијег. Ако се у јесен под житом покажу многи мишеви, кажу, да ће бити тешка зима[1]).

3. Зецови (leporina).

Ако ко иде путем, па сретне обичног зеца *(Lepus timidus)* или му претрчи преко пута, онда је то знак некаквој несрећи. Исто веле, кад ко види да се више зецова игра. Некоји људи, кад то виде врате се одмах кући. Ако зими зецови по снијегу устралају, пашће велик снијег[2]).

д) Такопапчари (artiodactyla).

1. Свиње (setigera).

Ако наша питома свиња *(Sus scrofa domestica)* много земљу рови или урличе, биће кише. Кад крмад купе сламу, па је сносе на једно мјесто, кажу, да ће бити непогодно вријеме[3]).

2. Преживачи (artiodactyla ruminantia)

Ако марва не ће да једе сијено, каже се, да ће зима бити дуга. Марва, знајући то, штеди храну. Кад ноћу чују да говече риче на јаслима, веле, да ће болесник у кући умријети. Ако има која дјевојка у кући на удају, онда ће се она удати. Кад ко потјера вола, краву или што му драго од стоке на пазар, онда гледа, којом ће ногом живинче најприје ступити. Ако ступи десном, онда ће се продати, ако лијевом, вратиће се. Ако се у кога облизне крава, кажу, да је то велика несрећа по ту кућу.

Јање, јаре и теле. Ко у прољеће види најприје јање, тај ће бити тога љета у свачему сретан, а ко види најприје јаре или теле, тај ће бити тога љета несретан. Ко види од Нове године до Ђурђева-дне прије јање или јаре него теле, тај ће бити сву годину лахак; а ко види прије теле, тај ће бити сву годину тежак и лијен. Још кажу на више мјеста, да ће бити разборит, ко види прије јање,

[1]) Николић, Ј. Јовановић и Хаџирустанагић. [2]) Бабић А., Мат. Поповић и А. Кондић. [3]) Мил. Николић.

а будала, ко види прије теле. Ако се овнови (Widder) рано у јутро у тору бију, онда слуте кишу.

Кад коме срна *(Cervus capreolus)* пређе преко пута, онда слути некаквој срећи. Кад ко изгуби стоку, па пође да је тражи, онда кажу, ако на путу сретне срну, да је вук стоку поклао. Исто кажу и за зеца[1]).

е) Лихопапчари (perissodactyla).

Коњи (equina).

Кад ко пође на пут с коњем *(Equus caballus)*, па кад коњ не ће да иде, онда се треба вратити, јер се може догодити каква несрећа на путу. Ако намјераваш путовати на коњу, па видиш, да коњ ногом копа земљу, онда треба тај дан оставити путовање. Кад коња поведу из стаје на трку гледају, којом ће ногом корачити преко прага. Ако лијевом ногом корачи, кажу, да ће утећи.

Кад ко продаје коња, онда метне јулар пред трговца на земљу. Трговац дигне јулар и гледа, да ли ће коњ прво крочити десном или лијевом ногом; покрочи ли десном, биће сретан, иначе несретан.

Ако се магарац *(Equus asinus)* прије, него пође на пут, у авлији побалежи, веле, да ће се опет сретно вратити[2]).

II. Птице (aves).

а) Грабилице (raptores).

Кад јастријеб *(Astur)* стојећи у облаку трепеће крилима, биће кише по оним мјестима куда он лети[3]).

Ако је ко болестан, па му дође по ноћи сова „кукувија“ *(Strix flammea)* на прозор или на какво дрво близу куће, па ту стане кукувијекати, кажу, да ће болесник умријети. У Невесињу почну укућани у овакву случају викати: „Ни за ким не кукали, но за њом![4])“

И јежна или велика ушара *(Strix bubo)*, кад на кући хукне (дуличе или буче), и ћук *(Strix noctua)*, кад почне ћукати близу куће, у којој лежи болесник, навијесте смрт којег укућанина[5]).

б) Пузавице (scansores).

1. Жуне (picidae).

Кад жуна или клицавица црна, зелена и сива *(Picus martius, viridis)* кликне, кажу у Зеници, да ће се вријеме промијенити.

---

[1]) Марко Поповић, Ј. Јовановић, Бесаровић, Богдановић и Мутевелић. [2]) Мат. Поповић, Мутевелић, Херцеговац и Николић Мил. [3]) Мат. Поповић. [4]) Јеремић и Радовић. [5]) Херцеговац и Ј. Јовановић.

Кад дјетлић велики, средњи и мали *(Picus major, medius et minor)* више куће запјева, кажу, да ће из дотичне куће неко умријети[1]).

2. Кукавице (cuculidae).

Обична је кукавица *(Cuculus canorus)* права пророчица у овдашњег народа. Она ти знаде напријед казати, колико ћеш још година живјети, кад ће ко из твоје куће умријети, које ћеш године бити гладан или сит, кад ће бити много хајдука у твом завичају и т. д.

Кад кукавица кука, онда броји; колико пута закука, толико година ћеш још живјети. Кад човјек чује у рано прамаљеће кукавицу гдје кука, онда се боји, да ће и он кукати. На кући кукајући навјештава, да ће умријети које чељаде из куће. Ако на Лазареву суботу из јутра чујеш гладан кукавицу гдје кука, бићеш гладан цијелу годину, па макар колико год јео; ако је чујеш сит, бићеш сву годину сит, па макар само пола онога јео, што обично једеш.

Ако кукавица у ком селу закука прије Благовијести, кажу, да ће те године у том селу бити много хајдука. У Дôњој Тузли кажу у том случају, да ће бити зла година. На истоме мјесту, кад ко чује кукавицу гдје кука, не смије рећи „кукавица кука“, него „пјевачица пјева“, иначе ће му на скоро отац или мајка умријети[2]).

в) Пјевачице (oscines).

Ластавице (hirundinidae).

Ако се у кући или на крову куће нагнијезди ластавица или уопће птица, онда веле, да је то сретно. Грјехота је онуда гонити птицу и покупити јаја. — Кад ко види бијелу ластавицу *(Hirundo urbica)* гдје лети земљи, онда вели, да ће на скоро умријети; ако види, гдје лети у вис, онда вели, да ће му срећа поћи за руком и да ће постати све богатији. — Ластавице, кад лете у висину навјешћују лијепо вријеме; ако лете ниско биће кише[3]).

г) Гаврани (corvidae).

Кад ко чује гаврана *(Corvus corax)* из јутра гдје гракће, онда слути каквој несрећи. Ако гаврани гракћу, веле да ће бити хладно. Кад прелете два гаврана гракћући преко куће, онда ће неко у кући умријети[4]).

---

[1]) Мутевелић, Њежић и Петронић. [2]) Говедарица, Мутевелић и др. [3]) Исти. [4]) Мутевелић, Николић и М. Поповић.

Ако падне врана *(Corvus frugilegus)* на прву бразду, онда ће жито добро родити. Исто вриједи за први дан орања. У Љубињу веле, ако вране око куће гракћу, да ће неко у брзо умријети. У чајничком котару веле, да ће се некаква радост у кући догодити, ако врана близу куће гракће. Ако врана падне на кршћанску или хришћанску цркву, умријеће неко од католика или источно-православних, а ако на џамију, онда неко од мухамеданаца. Гдје зими вране гракћу, тамо ће бити велике болести. Кад чавке *(Corvus monedula)* посједају око ријеке или које друге воде, веле, да ће онда дотична вода велика надоћи. Ако чавке летају амо тамо, биће кише.

Ко чује свраку *(Corvus pica)* на кући или близу куће гдје кречи, слути, да ће му доћи гост на конак, или да ће му ону вечер хрсус доћи кући. Особито оглашује, да ће гост доћи, ако полети на какво дрво пред кућом па ту врти репом и гракће. Ако сврака падне на прву бразду, онда не ће година бити родна. Неки кажу, да је сретно, ако сврака прије подне на кући кречи, а несретно, ако послије подне[1]).

д) Зебе (fringilidae, Finken).

Када се врапци *(Fringilla domestica,* Haussperling) почну у јата скупљати, биће брзо зиме[2]).

е) Сјенице (paridae).

„Види сјеницу *(Parus,* Meise), па надај се зими“, вели овдашњи народ[3]).

ж) Голубови (columbae).

Кад дођу туђи голубови *(Columba domestica)* на кућу, у којој има болесник па ту гучу, онда кажу, да ће тај болесник умријети. У којој се кући легу голубови, та ће се кућа раскућити. Кад виде гдје се голубови бишћу или се ваљају по стрехи као да се купају, онда веле у Жупањцу, да ће бити кише[4]).

Кад кумрија или кумрикуша *(Columba risoria)* дође на кућу па ту пјева, биће глади у оној кући[5]). Народ вели: ено је, гдје виче „купуј крух“.

з) Коке (rasores).

Праве коке (phaseanidae).

Кад пијевац *(Gallus gallinaeus)* пјева на кућном прагу, доћи ће гост. Ако ту пјева окренувши се према огњишту, доћи ће добар гост.

[1]) М. Поповић, Ј. Јовановић, Пупић, Кандић, Денишлић, Мутевелић, Смољан и Милошевић. [2]) Терзић. [3]) Томановић. [4]) Смољан, Бошкић и Димитријевић. [5]) Смољан.

Кад пијевац рано у јутру запјева, биће лијепо вријеме. Ако запјева пред вече, онда се вели, да ће се вријеме промијенити. Ако пијевац на једној нози стоји, вјерују у Љубињу, да ће бити зима. Умријеће старјешина (или ће доћи неко туђи или лопов), кад пијевац у вечер запјева. Који то вјерују, заклаће одмах пијевца. Доћи ће лупеж у кућу, ако пијевац касно у вечер запјева[1]), па му се други пијевац не одазове; а ако други ороз отпјева, то ће се вријеме промијенити[2]).

У којој кући кокоши *(Gallus domesticus)* рано лијежу, ондје ће бити велика срећа, а гдје касно, тамо слуте великој оскудици или смрти. Ако кокош запјева, слуте смрт, па ће је одмах заклати. Други је закољу с тога, што кажу, да ће се жена прометнути старија од мужа, т. ј. жена не ће се више мужу покоравати, већ њему наређивати. Кад кокош за велике зиме закукуриједе, онда кажу у Купрешком пољу, да ће зима престати. Ако у јутро рано (у Грачаници у вечер) све кокоши закокоћу, онда слуте, да ће неко из куће умријети. Кад се двије кокоши састану, те тако стоје као да нешто шапћу, гатају, да ће неко доћи на конак[3]).

и) Мочварице (grallatores).

Чапље (ardeidae).

У Љубињу пазе особито на лет ждралова *(Grus cinerea)*. Ако ждралови лете у реду, а један пред њима предњачи, онда кажу у Љубињу, да ће година веома родна бити. Ако ждралови не лете у облику трокута, него раскомешани, биће буна иди рат. Кад ждралови лете јатомице, веле, да ће бити тешка зима. Исто кажу, кад се ждралови рано селе[4]). Када се чапље *(Ardea cinerea,* Fischreiher) појаве око града, кажу, да ће бити добре кише[5]).

ј) Пливачице (natatores).

Патке и гуске (anatidae).

Ако се патке *(Anas)* по води прачкају и гнурају се под воду, веле, да ће бити кише. — Кад чују дивље гуске *(Anser cinereus)* гдје гачу у зраку, онда кажу у Жупањцу, да ће се вријеме промијенити. Исто кажу, кад домаћа гуска у вече много гаче[6]).

---

[1]) Исто кажу и Словенци у Штајерској. [2]) Ј. Јовановић, Смољан, Ћоровић и Николић М. [3]) Мат. и Марко Поповић, Хасић и Мил. Николић. [4]) Пушић и др. [5]) Кандић. [6]) Бошкић и Терзић.

III. Гмазови (reptilia).

а) Змије (ophidia).

Ако ко иде путем па сретне змију, онда кажу, да ће му бити сретно, ако му змија побјегне низа страну; ако му пако побјегне уза страну, да ће му бити несретно. Змија у кући значи срећу. Ако је ко болестан у кући, па змија „покућница“ изиђе из куће, онда ће болесник умријети. Исто кажу, ако она „запјева“. Кад ко почне змију тући, па му утече или се некуд сакрије, гатају, да му је пола снаге однијела[1]).

б) Гуштери (sauria).

Зеленбач *(Lacerta viridis)* навјештава кишу[2]).

IV. Водоземци (amphibia).

а) Жабе (batrachia).

Ако много жаба у бари крекеће, веле, да ће бити кише. Када жабе у прољеће крекећу, онда веле, да не ће више снијег падати. Кад се чује зелена жаба *(Rana esculenta)* да крекеће, онда ће бити сигурно кише. Да ли ће бити лијепо или ружно вријеме, куша овдашњи народ жабом тиме, да ју метне у лонац пун воде. Ако жаба изиђе преко у лонац постављених малих мердевина, онда ће бити лијепо; ако пак не изиђе, онда ће бити ружно[3]).

б) Репаче (caudata).

Ако дуждевац *(Salamandra)* иде уз брдо, биће лијепо; ако иде низ брдо, биће кише[4]).

V. Рибе (pisces).

Ако се рибе у води изврћу на леђа, биће кише. Исто се вјерује, ако се дижу мало из воде.

Б. Чланконошци (arthropoda).

I. Кукци (insecta).

а) Опнокрилци (hymenoptera).

Кад се пчеле *(Apis mellifica)* љети много роје или пуштају, онда ће бити јака зима. — Кад виде доста мрава *(formicida)*, кажу, да ће бити кише, и нико оне мраве не смије убијати[5]).

---

[1]) Мил. Николић и други. [2]) Пупић. [3]) Говедарица, Мат. Поповић, Мил. Николић и Терзић. [4]) Терзић. [5]) Ђоровић.

б) Правокрилци (orthoptera).

Скакавци (saltatoria).

Ако има по ливадама много скакаваца *(locustida)*, биће гладна година.

Ако попић или црвчак *(Gryllus domesticus)* у кући код огњишта црвчи, биће кућа сретна.

в) Лепири (lepidoptera).

1. Дањи лепири (diurnia, Tagfalter).

Када човјек види у прољеће најприје жута лепира *(Colias rhamni)*, онда слути, да ће тога љета имати доста масла и мрса; ако пак најприје види бијела лепира *(pieris)*, онда слути, да ће оскудијевати маслом и мрсом. Ако у прољеће видиш најпрво бијела лепира, бићеш све љето бијел; ако пак друге боје, бићеш цијело љето црн[1]).

2. Вечерњи лепири (crepuscularia, Dämmerungsfalter).

Кад у веће велики лепири *(sphingida,* Schwärmer) облијећу око лампе, онда ће ону ноћ доћи у кућу вјештица, те сисати крв у оног човјека, који има најслађу.

г) Двокрилци (diptera).

Мухе (muscidae) и штркови (oestrida).

Ако мухе љети зврче и лете амо тамо, веле, да ће наскоро бити кише. — Кад коњска муха *(Gastrus equi)* долети на човјека, кажу, да ће неко доћи на коњу, или да ће сам морати некуд путовати[2]).

II. Пауци (arachnida).

Кад човјек у каквој невољи или муци види паука (Spinne), како се спушта на паучини или на њему, онда се нада сретноме преокрету, радости. С тога и зову паука „радо[3])“.

Сретни дани и мјесеци.

Дијете, које се роди у уторак врло је сретно, али није дуговјечно. У марту рођено дијете биће дуга вијека, али врло деверли главе[4]).

---

[1]) Јеремић, А. Бабић, Мутевелић и Њежић. [2]) Мил. Николић, Хаџирустанагић и Томановић. [3]) Мутевелић. [4]) Богдановић.

B. Чарање; мора и вјештица; „не ваља“.

Чарати (старонѣмачки karawan, zaubern) значи уопће толико као чинити *(facere)*, бајати и врачати. Мјесто чарати чујеш често и чварати (schmoren, kochen), мјесто чарка (Zauber) и чварка.

Баје и врача се н. пр. да се дигне какав учин (Verzauberung, Verhexung) или да се излијечи каква болест, — по томе у добру сврху. Чини се, да се другоме начини каква штета; с тога се и каже мјестимице чинилица мјесто вјештица. Чара се обично у добру сврху, наиме да се постигне каква корист или одврати каква штета.

Ко чара? Мушки и женске, особито пошљедње. Крадљивац и лопов желе, да су сретни у крађи; болесник жели да се лиши болести, жена нероткиња да има дјецу, дјевојка да је заволи момак, мати да јој дјеца не помиру и т. д.

Чиме се чара? Душевним и тјелесним средствима. Од пошљедних су особито она добра, која су била и у какву савезу са мртвацем или гробом.

Када се чара? У свако доба, а највише о народним светковинама, као на Ђурђевдан, љетни Јовандан, Спасовдан, Божић и др.

а) Душевно чарање.

Дјетету се надјене друго име. Ако је које дијете болешљиво, надјену му родитељи друго име, да би од тог оздравило. И новорођенче добиће неколико дана иза крштења друго име, ако дјеца у дотичној породици помиру. Остане ли овакво дијете живо, онда се може, кад одрасте, звати једним и другим именом. Н. пр. Коста или Мило Костић.

Друго име дају дјеци мухамеданци и источно-православни.

Клетва. Клетвом можеш човјека претворити у свакојако тијело, н. пр. у коња, мачку, гују, сламку, траву, камен и т. д. Има пуно прича, гдје су родитељи своме дјетету рекли: „Шејтан те однио!“ и одмах га је испред њихових очију нестало[1]).

б) Тјелесно чарање.

1. Чарање лопова.

Лопови узму мртвачку руку и земље из гроба, па обнесу обоје око куће, гдје желе да краду, говорећи: „Како онај мртви спава,

[1]) Испореди што каже J. Грим у „D. Mythol.“, II. св., стр. 1026.

нека и укућани заспу". При том поспу са гроба земље по кући. Идући у туђу кућу, кад се већ спава, помилују мртвачком руком сву чељад по лицу. За свијећу служи њима прст од умрлога дјетета, којему се не зна ни за оца ни за мајку. Овај прст намажу каквом машћу. Док прст гори, изнесу све благо, а укућани тобоже ништа не чују[1]).

2. Чарање дјевојке.

Чарање да коса расте. Дуга коса много доприноси љепоти дјевојачкој. Та и вилу замишља овдашњи народ са дугом косом. С тога има пуно сујевјерица за косу: шта треба радити да расте, да не опада и т. д. Неки веле, да је најбоље косу привезати за младу шљиву, па ће коса исто онако расти, као она младица. Тако привезују ону косу што отпане, кад се чељаде чешља. Једни се опет чешљају прије зоре и бијела дана, па веле, да ће им коса узрасти. Младе дјевојке, особито од 12—15 година, јагме се, која ће изјести косицу од брава. Косица је вратна дебела жила у брава, која држи труп и главу заједно. Пошто је ону жилу веома тешко изјести, а сажвакати се никако и не може, но онако прогутати, то им старији дају нека једу, кад тијем себи и не ће никакве штете учинити. Остарије дјевојке не једу косицу, ван ако на саму, кад их нико не види, јер их је стид. — Неке дјевојке ухвате слијепог миша, откину му ноге, па их сплету у плетеницу, надајући се, да ће им послије велика коса узрасти. Овако раде у Гацку[2]). У кључком котару сједну дјевојке на Ђурђевдан у зору на уже и пратљачу, па се овако чешљају, да им буде коса дуга као уже и дебела као пратљача. Још узимају воду, која се устави на виновој лози кад киша пада, па том водом косу мажу[3]). У чајничком котару раде слично. Дјевојка, којој не може коса да расте, сједе прије сунца на цјепалу и когод јој косу оплете, уплете јој уже тако, да се уже, кад дјевојка устане, по својој тежини исплете из косе. Онда је удари пратљачом по коси говорећи: „Коса ти била широка као пратљача, а дуга као уже". Овдје се мажу водом што се заустави за лискама „држиводе" (блиједа чешљуга, *Dipsacus fullonum*, Weberkarde). Држе се још слиједећега: На Ђурђевдан у јутро прије сунца стане дјевојка виш лукове лијехе (Beet), метнувши под ногу конопац, пратљачу и врбову младицу, те се тако стојећи ишчешља. Неке се пењу на врбу, па се ту чешљају. — Кад жена сплете дјевојку, онда дјевојка треба да пољуби жену у руку и кољено, ако жели, да

[1]) Денишлић и Хаџирустанагић. [2]) Шћеп. и Дан. Грђић. [3]) Ђ. Кондић.

јој косе расту до кољена, а жена потегне дјевојку за плетеницу говорећи: „Плетеница на пас, дјевојка на добар глас[1])“.

Чарање, да се момак омами:

α) Катанцем и кључем. Ако је дјевојка којег момка завољела, па жели, да је и он воли, онда узме на Ђурђевдан катанац и кључ, па најприје погледа момка кроз катанац, онда га закључа и баци на раскршће. Или она метне на пут, којим ће момак проћи, отворен катанац с једне, а кључ с друге стране. Кад је момак између положених ствари прошао, заврне дјевојка катанац кључем, па га баци у воду, да га нико не нађе[2]).

β) Слијепијем мишом. Дјевојка ухвати слијепог миша, па га жива три пута обнесе око момка, да му овако заслијепи очи. Или узме длаку од слијепог миша, па му је даде у кави. У Фочи је обичај заклати слијепог миша рушпом (дукатом), па од његове крви насути у каву и дати је ономе, кога би жељела очарати[3]).

γ) Змијином главом. Кад момак хоће дјевојку, а она њега не ће или обратно, онда нека осијече живој змији главу и метне у њу зрно жита, пак нека обоје усади у земљу. Кад жито никне и сазре, нека онда узме једно зрно тога жита, па нека њиме дирне особу, коју жели. Одмах ће је завољети и отићи преко свијета за њом[4]).

δ) Медом и маслом. У очи Божића метне цура меда и масла на синију, да обоје преноћи под иконама. У очи Младе недјеље маже се тим медом и маслом, и то по челу, на оба слијепа ока, под оба пазуха и по прсима. Сјутрадан прије сунца окупа се на каквој тепсији, ухвати воде којом се купа, па на тој води испече каву и даде је пити момку још прије сунца.

ε) Дјетелином са четири листа. Дјевојка потражи дјетелину са четири листа и располови је овако, да дођу два листа на једну, а два на другу страну. Онда намаже два листа младијем маслом, а два медом, па их баци око пута, којим ће момак проћи. Кад је прошао, дигне их, па их опет састави, те их носи уза се, надајући се, да ће сада онај момак њезин бити.

ζ) Комадићем момкових хаљина и праменом његове косе. Дјевојка одреже момку комадић хаљине и прамен косе, онда узме земље испод његове десне ноге, па све то замота у једну крпу те носи уза се[5]).

Чарање, да се момак приказује у сну. У глухо доба ноћи, кад свако спава, онда дјевојке устану, пак се посве скину, те

[1]) Мил. Николић и други. [2]) Мил. Николић. [3]) Јеремић. [4]) Из Грахова; Билбија. [5]) Мил. Николић.

онако голе униђу у одак (т. ј. у онај простор, који се налази испред пећи) говорећи три пута: „Мој суђениче, или си у гори или у води, или си у лугу или си у ћумуру, дођи ноћас да се видимо!“ Онда оде под вишњу те исто опет рекне три пута. Најпослије оде пред дворишна врата и тамо исто три пута рече. Коначно се п . . . . . те се врати натраг у кућу без обзира, па обуче исто одијело на извратъ. Иза свега тога легне спават[1]).

Чарање ради сватова. У очи Ђурђевдана узме дјевојка са громиле мравињака, али скупа са мравима, и баца уз кућу, т. ј. на streху, говорећи у три пута: „Мравињак ми *уз* кућу, а сватови *у* кућу!“ То ради, да би се чим прије удала[2]).

3. Чарање завидника.

Ако завидници не могу гледати да се двојица или њих више воле, онда узму пасје и мачије крви, па њима даду те крви у чему помијешане вјерујући, да ће их тиме омразити[3]).

4. Чарање младе.

Кад младу доведу кући, даду јој жита, да га баци три пута на кућу; за тим јој даду мушко дијете, да га три пута окрене. Ако је млада дошла на коњу, узјапи когод од мушких на њезиног коња, па га три пута опћера око куће[4]). Овако на Гласинцу. У Грачаници мухамеданска заручница ради среће ово чини: Када долази у двор заручников, изнесу домаћи два ибрика воде пред врата, да их она пролије, и то један с десном, један с лијевом ногом. Онда јој метну под десно пазухо куран, а под лијево погачу те тако уљезе у кућу[5]).

Кад поведу дјевојке младу, стану крај врата, а млада их потегне за нос, да би се и оне што прије иза ње удале[6]).

5. Чарање мајке.

Ако се мајци не даде у дјеци, т. ј. ако јој дјеца помиру, онда се напише једна молитва, тако звана „Сибјан дова“. Ова се дова замота у једну мушему (Wachsleinwand), за ту мушему свеже се канафа, па се онда трудној жени објеси о врат. Жена носи дову о врату дотле, докле не роди, а кад роди, објеси се дова са материна врата рођеном дјетету о врат. Дијете носи дову о врату, док је год живо.

Или: Кад мајка роди дијете, зове жену, којој се да у дјеци, да она купи њезино дијете. Та је трговина јако јефтина. За један крајцар

---

[1]) Кадић еф. [2]) Мил. Николић. [3]) Мил. Николић. [4]) Беговић. [5]) Кадић. [6]) Билбија.

једно дијете! Тај се крајцар проврти, па се купљеном дјетету на капу пришије. Дијете носи тај крајцар више година, каткад до 20. године. Жену, која га је откупила, треба да зове мамом, а и жена га не смије разликовати од своје дјеце. „Моја мати источно-православне вјере“, казивао ми је гимназијалац Димитријевић, „купила је тако једно мухамеданско и једно католичко мушко дијете“.

У Фочи купују дјецу обично мушки, женске ријетко[1]).

6. Чарање нероткиње.

Жена, која не рађа, налије воде у чизму свога мужа, који се вратио с пута, па попије ту воду. Или она раскопа обноћ гроб дјетета, расплете своју косу над дјететом, онда помакне дијете у гробу, па опет гроб закопа до зоре[2]).

7. Чарање родиље.

Три дана послије порода окупа се родиља у води, у коју је метнула три ораха, а онда стане на сијено. Водом купа се за то, да добије хране за дијете; а ораси и сијено за то су, да буде рађала синове.

8. Чарање супруге.

Ако је муж љут на своју жену, нека она узме свијећу, па је однесе у цркву. Муж ће је на то одмах волјети[3]).

9. Чарање планинке, чобанице и чобана.

Кад сијеку бадњаке, оставе прву луску (тријеску), која отпане за планинку, ова је метне под шкипе, да се кајмак боље хвата.

На Божић у јутро иде чобаница у овчију стају те се љуби с једном овцом, да би и овце љубиле своје јањце, као што су се њих двоје љубиле[4]).

Ако чобанин, гонећи стадо у шуму види вука, треба да он прије обзине вука него вук њега, јер онда вук не ће моћи нахудити ни њему ни стаду[5]).

10. Чарање хајвану на здравље и напредак.

Прије Ђурђевдана и између М. и В. Госпојине записују хајвану код хоће. Један запис метну за обруч ручице (крављаче), а други у

---

[1]) Јеремић. [2]) Проф. Реповац. [3]) Теразић. [4]) Д. Грђић. [5]) Теразић.

брвна више врата од стаје, у којој се говеда затварају. То врачају, да им буде хајван здрав и да се не може урећи.

У очи Ђурђевдана обносе просо около тора и око куће, те је по мало просипају говорећи: „Кад чинилице покупиле ово просо, онда моме хајвану нахудиле“. И маховину посипају по говедима.

На Спасов-дан прије сунца ките сељаци своје краве цвијећем мљечавцем око главе и око врата, а око трбуха оплету вијенац гатајући, да имају онда више млијека.

Кад се крава отели направе кичанку од црвена плетива и свежу крави око репа, да виме краву не урекну. Ждребади објесе око врата дрвену кашику или киту, да се не урекну.

Кад се крмци побију и окрваве зубима, запишу запис по хљебу, па даду хљеб са записом рањеном крмку у мећи, да рану преболи.

Кад се говече надме, повале га, онда један скине капу са главе, те савије капу па повлачи њом говечету по трбуху и глави, а други га пита: „Шта то параш?“ на што му он одговори: „Парам жабине“, а други му опет рекне: „Парај, парај, док не испараш!“ Тако један три пута пита, а други три пута одговара. — Кад се коме не дају излећи пилићи, украшће са три туђа ћумеза (Hühnerstall) по једну сламку, те ове сламке метнути у гнијездо под кокош, коју је насадио. Кад належу кокош, метну уза гнијездо или у гнијездо клин или какавгод комад од гвожђа и комад угљена, гатајући да овако грмљавина не ће нахудити јајима.

На Даниловдан (недјељу дана прије Бадњег дана) и на Бадњи дан не једу чобани ништа нити говоре, да звјерад не би ударала у стоку. У исту сврху завеже се на Божић у јутро прије сунца соли у једну мараму, сакупи се онда сва стока на једно мјесто, па се та сô три пута обнесе около стоке. Од ове соли, помијешане с другом, даје се стоци преко цијеле године.

На Јеремијевдан прије сунца сију жене конопљу и изнесу таву, те идући око куће лупају у таву вичући:

„Јеремије у поље,
А змије у море!“

То чине, да змије не би овог љета уједале краве и други хајван.

Кад планинка музе овце, козе или краве, онда ону, коју помузе пошљедњу, помаже млијеком по бедри ради беричета[1]).

На Велики четвртак музу жене краве и другу стоку прије сунца, да би било оне године више млијека[2]).

---

[1]) Мил. Николић. [2]) Богдановић.

Кад ко купи краву, па је доведе кући, обичај је у Д. Тузли, да јој о чело разбије јаје. То се чини, да би крава била добра на млијеку[1]). У Сарајеву чине то још свечаније. Кад домаћин доведе купљену краву кући, простре домаћица у авлији један покровац, узме у руку једно јаје, па кад је крава наведена преко покровца, удари је јајетом о чело и рекне: „Како се је ово јаје разбило по твојем челу, онако нека се твоја срећа разлије по мојој кући!“ Уже што је било на купљеној крави, не да купац нипошто с краве скинути, па макар га и прескупо платио, јер кажу, да иде и млијеко дотичне краве за ужетом, кад се на коју другу краву свеже[2]).

11. Чарање за напредак дрвећа и другијех билина.

Ако која воћка не носи плода, посипаће је мрвицама, што су на Бадњу вечер покушили са синије. Или ће један човјек узети сјекиру, па замахнувши према дрвету говорити: „Сад ћу те посијећи, кад не ћеш да рађаш“, а други стојећи покрај њега рећи ће: „Немој је посијећи, родиће!“ Тако раде три пута надајући се, да ће онда воћка родити.

На Бијеле покладе натурају у чајничком котару љуљачку, да боље расту конопље[3]).

У Грахову износе задњи комадић бадњака на Мали Божић, те га баце на конопљиште, да боље конопље роде[4]).

12. Чарање против крупе.

У Вишеграду, када крупа пада, изнесу жене брус и косу из куће, нешто у себи шапћући. Изнесу и дијете, којему још нема седам година, скину га гола, па махну с њиме три пута пред кућом[5]).

О другим начинима чарања против леда, види у II. свеску овог „Гласника“ на страни 280—281.

13. Чарање против болести или народно лијечење.

1. Чарање, да се здравље сачува (προφύλαξις). Када се послије кише виде дуждавци, треба метнути кајиш, свитњак, руку или што друго, да пређе дуждавац преко тога, ако желиш, да те никад не боли стомак, глава или што друго[6]).

---

[1]) Симић. [2]) Денишлић. [3]) Мил. Николић. [4]) Билбија. [5]) Богдановић. [6]) Ј. Јовановић.

У Сарајеу међу малом дјетету на капу осим других предмета као пушке, сабље и т. д. и раково око и љељенове рогове, као средства, која чувају дјецу од урока и изванредне болести. Кад мати шаље своје дијете на сокак, обичаје уз њега метнути руте, да га ко не урече или да иначе не оболи[1]).

Да те леђа не боле. Кад ко први пут чује, да жабе крекећу, треба да легне на земљу, па да се по њој изваља. У Посавини ваљају се мушки и женске по трави, кад у прољеће први пут загрми. Кад се убије крмак, треба се такођер по њему изваљати[2]).

Ако желиш да ти нико у кући не оболи од врућице, потражи трнов цвијет од држиводе (чешљуге), и то од онолико трнова, колико имаш чељади у кући, па онда објеси тај цвијет више кућних врата[3]).

На Јовандан (24. јуна по старом календару) иде народ чајничког котара прије сунца на хладну водицу. Тамо дјевојке пребацују воде преко себе и којешта гатају, а момци их чекају, да се с њима мало проиграју. Онда иде свако својој кући и када дођу кући, вежу жене свакоме и мушку и женску мало црвене свиле и златних конаца око десне руке и лијеве ноге. То носе до Петровдана. На Петровдан поскидају прије сунца и привежу на ружицу, леандер или буд какав други цвијет, гдје остане преко цијеле године. То раде ради здравља[4]).

У очи Божића обичавају у Грачаници и женски и мушки мухамедове вјере мазати табане и длане бијелим луком и нож забости у врата. Бијелим луком мажу се, јер кажу, да нечисти дух бјежи пред његовим смрадом, а нож забоду, да се препадне[5]). И овдашњи народ вјерује, да је болест изванa проузрокована, и то од нечистога духа. Кад је ко полудио, онда мисле, да је у њега унишао зао дух.

2. Лијечење различитих болести:

Како се црвени вјетар лијечи. Жена узме најприје црвене чохе, па је метне на оно мјесто, гдје је бол. Онда узме кучина (Werg) и раздијели их на девет дијелова, па их три по три у реду постави. За тим почне их све један по један палити, окрећући их ножем и нешто говорећи. Кад је свих девет дијелова изгорјело, узме још два пута по девет дијелова кучина, па их исто тако запали, тако да их од једном 27 дијелова изгори. То чини још два пута. Болесник мора овако претрпјети, да му на тијелу изгори 3×27 хрпица кучинâ. Кад

[1]) Десинић. [2]) Јеремић. [3]) Мил. Николић. [4]) Мил. Николић и Николиновић. [5]) Кадић.

је гимназијалац Димитријевић прије неколико година лежао од реуматизма, мислили су, да има на нози црвени вјетар, па му је једна мухамеданка палила кучине на нози. Изгорјело је само 54 хрпица, јер није могао више да претрпи.

Салијевање страве. О страви и њезину лијечењу писали су у „Гласнику“ већ троји ца, наиме др. Трухелка у 4. књизи „Гласника“ од год. 1889. под насловом: „Лијечништво по народној предаји и по једном старом рукопису“; др. Глик у 1. књизи „Гласника“ од год. 1892. под насловом: „О страви“; Садик еф. Угљен у 1. књизи „Гласника“ од год. 1893. под насловом: „Олово као народни лијек“. Биће с тога доста, ако ја само два начина салијевања споменем. Читалац нека их испореди са начинима, што су их описали горе споменута господа.

У Грачаници салијевају страву на овај начин: Престрашеном чељадету метне се најприје црвен рубац или што друго црвено на главу, онда се растопљено олово над његовом главом салијева у другу посуду, напуњену чистом, свјежом неначетом водом. Ово се ради девет пута у исто вријеме, или кроз три дана по три пута. Од воде, у коју се је олово салијевало, треба да се болесник напије. Онда се још овом водом умива по трбуху, по десној руци и лијевој нози, за тим по лијевој руци и десној нози. Кад је то свршено, узме бајалица маказе, па њима баца у исту воду угљен по угљен све дотле, док један не падне на дно. Коначно носи ту воду на раскршће, те је ту пролије. Враћајући се кући, не смије се обазријети[1]).

У Сарајеву кажу мухамедовке, да смије страву салијевати само она жена, која има за то изун (дозволу) од друге у том послу вјеште жене. Салијевају овдје овако: Жена бајалица узме куршум или комад олова, па га обнесе најприје престрашеној особи око главе, трбуха и ногу, растопи га онда у посебној тавици, па нанесе препаднутоме над главу и салије у чашу воде. Од те воде даде му три кашике да пије. За тим извади олово из воде, па га опет растопи. Сада надnесе растопљено олово препаднутом чељадету на трбух, па га опет салије у воду и даде чељадету опет три кашике те воде да пије. Исто учини и трећи пут над ноге. За тим намаже престрашеному том водом десну руку и лијеву ногу, онда лијеву руку и десну ногу, пљусне мало воде преко њега, а осталу баци на раскршће[2]).

Малој се дјеци не салијева страва, већ се узме чаша воде, па у њу жена-бајалица, мрмљајући неке ријечи баци три жива угљена. Водом поступа се као код салијевања. У Посавини проспу воду на

[1]) Кадић. [2]) Хаџирустанагић.

кров од куће[1]). Овај начин лијечења зове се загаса (од загасивања живих угљенова у води).

Лијечење од урока. Кад је ко немоћан, или кад га глава боли, или кад му се много зијева, онда веле, да су „уроци“ на њему. И уроци видају се, тјерају се водом и ватром. Донесе се тазе воде из врела или бунара, па се у ту воду бацају веома живи угљени ватре, и то тако, да се први угљен намијењује на црне, други на зелене, трећи на жуте, четврти на пашпре, а пети на сиве очи. Свакијем од овијех пет угљенова прекрсти се вода уз ове ријечи: „Бјежите уроци у небеске висине и у морске дубине, гдје ороз не пјева, гдје пчела не зуји, гдје овца не блеји и т. д.“. Који угљен почне цврkутати и падати на дно чаше, онога су очи урекле. Вода се даде болеснику да три пута пије и да се њом умије. Онда се пролије на вашку, па ако се вашка стресе, онда веле, да ће болеснику добро бити[2]).

Мухамедовка сарајевска испјева најприје ову пјесмицу:

„Урок сједи на прагу,
Урочица под прагом.
Урок рече, урочица одрече.
У урока два ока:
Једно огњено, друго водено.
Провали се огњено,
Погаси водено.“

Иза ове пјесмице говори: „Ако је у овог дјетета девет урока, нека буде од девет осам, од осам седам, од седам шест, од шест пет, од пет четири, од четири три, од три два, од два један, од један ниједан[3])“.

Бајање против удараца. Кад кога боли глава, ноге или руке, тако да му ударају жигови у главу, руке и ноге, онда кажу, да има болест „ударац“. Бајалац лијечи ову болест примјерице овако: Узме гô нож па говори овако: „Ако је у Н. Н. девет удараца, девет братаца, нека буде од девет осам, од осам седам, од седам шест, од шест пет, од пет четири, од четири три, од три два, од два један, од један ниједан. Изиђи ударче из осамдесет и осам зглавака, из 77 дамара, из главе, из врата, из руку, из срца и из ногу!“ Говорећи ове ријечи бије голијем ножем по глави, врату, рукама, ногама и т. д. „Изиђи у земљанске ширине, у небеске висине, у морске дубљине, преко сто поља, преко сто шума, за девет брда, у пусту земљу, у незнану међу, гдје пас не лаје, гдје свијећа не гори, гдје се бешика не љуља, гдје лупача не лупа, гдје сјекира не куца! Изиђи у неспоменуто мјесто за Кавдаг и у Јабан-планину!“ Тако говорећи све бије полако голијем ножем,

[1]) Хаџирустанагић и Милошевић. [2]) Ј. Поповић. [3]) Хаџирустанагић.

па га за тим метне у зубе ономе, кому баје. Онда га баци на тле вичући: „Хајде! Изиђи!“ и пљуне до три пута за оним ножем[1]).

Да се бљување прекине. Наструже се тијеста из нађава (Brottrog), и то унакрст на сва четири ћошка. Онда се узме чађе (Russ) из солунара (димњака), који је према истоку окренут и мало срме. Све то метне се у чашу, у коју се налије неначете воде. Болесник треба да ту воду попије[2]).

Лијечење кад се ко струни. Кад се ко струни, т. ј. кад га заболи трбух, вежу му руку, штогод више могу. Други дају болеснику траву или му праве желудац. Онај му праве или на руци или на трбуху код пупка. Има још других начина лијечења. Ухвате живих риба, па их метну у посуду са водом. Болесник мора гледати у рибе дотле, док су живе. Пошто рибе умру, кажу, да му је лакше. — Узваре воду у лонцу, па је излију на тепсију и поклопе је истим лонцем. Ако лонац покупи воду у се, престаће болест, ако је не попије, онда ће трајати даље. Више се пута догоди, да лонац покупи воду па је опет пусти. То они тумаче, да ће болесник још дуго боловати. — У Сарајеву узме болесник говеђу слезену, прореже је и при младом мјесецу гô се кроз њу провуче[3]).

Лијечење сугреба. Људи се не смију провлачити гдје се пси провлаче, нити стати ногом гдје је сугреб, т. ј. гдје је пас ногама земљу гребао. Ако би ко нехотице туде наишао, попао би га сугреб, који сврби као сврaб. Сугреб лијечи се тиме, да се узме коњска торба, па да се њом у први мрак, кад се сугреб најлакше добије, по свему тијелу добро истареш, не говорећи ништа[4]).

Други лијече овако: Узму земље испод туње па њом обаспу болесника, те га потару капом и зобницом. Земљу однесу на исто мјесто, капу и зобницу баце на стреху, па је не скидају дуље времена, барем док три кише не падну[5]).

Лијечење главобоље. Ако кога глава боли, нека обнесе крајцар три пута око главе, а за тим нека га даде сиротињи. На неким мјестима чини то мјесто болесника његова мати или ко други од његове родбине, говорећи по прилици слиједеће ријечи: „Ја ово жртвујем сиротињи да Бог подијели здравље болеснику Н. Н.[6])“.

Лијечење провлачењем. Како се болесници провлаче кроз шупље стијене и шупље камење, испод орахових жила и кроз расцијепљен прут од дивље руже, о томе види поглавље „Штовање елемената“ и „Штовање растлина“ у 2. и 3. књизи овог „Гласника“.

[1]) Хаџирустанагић. [2]) Димитријевић из Посавине. [3]) Петар Кондић, Мат. Поповић и Деспић. [4]) Мутевелић. [5]) Хаџирустанагић. [6]) Терзић.

Мало прије споменусмо, да се болесник провуче и кроз прорезану говеђу слезену. К тому бих још додао, да је у љубинскоме котару обичај, да се трудна жена, и ако је болесна, при рађању провуче испод кућнега прага, да би без труда породила[1]).

Лијечење болести пренашањем. Кад је ко болестан, обнесе какав новац три пута око главе. Ако је болесник несташно дијете, онда му то чини мати. Обнесен новац баци се или на раскршће или у кутију турбета. У Милошевцу код Шамца иде болесник пред вече на раскршће, окупа се тамо и проспе онда воду. За тим завеже неколико новчића у крпу, па тај завежљај баци на раскршће вјерујући, да ће овако болест прећи на онога, који ту прође и новце дигне. Човјек, који има брадавице на рукама узме штап, па на њему зареже онолико резотина, колико има брадавица. Онда уреже у једну брадавицу, па намаже штап крвљу, што тече из ње. Овако намазан штап баци на раскршће. Неки лијече се од брадавица овако: Кад виде гдје двоје јаше на коњу, повикаће:

„Двоје јаше на коњу,
Носи моје брадавице.“

Ко има чир или што слично, узме такођер штап или новац, помаже с њиме по чиру, па га онда баци на раскршће говорећи: „Ко однесе штап, нека носи и чир![2])“ На Ђурђевдан прије сунца ките се најприје дријеном, онда иду на сокак, зовну именом онога, кога виде, па му рекну:

„Ја угледах зелен дријен,
Предајем ти мој дријем,
Да дријемаш и за ме и за те,
До оног доба године[3]).“

Лијечење пријепчиве болести у Сарајеву. Ако је у кући, гдје има доста ситне дјеце, ко болестан од пријепчиве болести, онда се узме јечма и бобова зрна, завеже се у крпицу и метне за греду, испод које се пролази, па се рекне:

„Јечам јечи, боб бобоче,
Греда лежи за сву кућну чељад[4]).“

Како се нијемо дијете лијечи. Треба узети ороза, црна, без биљега, па метнути ороза и нијемо дијете у врећу, те их три дана прије сунца по три пута обносити око куће говорећи:

„Запјевај пијевче,
Проговори нијемче!“

---

[1]) Пушић. [2]) Азабагић, Бошатлић еф., Стојић, Милошевић и Терзић. [3]) Мил. Николић.
[4]) Крсмановић.

У другим мјестима кажу: Ако је дијете нијемо, треба да пије из звона[1]).

Дјетету, које за дуго не ће да проговара, дадну хљеба из циганске торбе. Одавле пословица, кад ко много говори: „Говори као да је из циганске торбе хљеба јео[2])“.

Лијечење грозниче у Грахову. Кад ко чује први пут кукавицу гдје кука, нека завеже какав узао на себи, па нека тај узао одријеши, кад га грозница ухвати[3]).

Лијечење боље помоћу спужа. Кад ко први пут у години види спужа, нека му којим год прстом три пута побрка рогове, па кад му се која боља натури, нека оним прстом три пута обнесе око боље, и боља ће му проћи[4]).

Лијечење живинских болести. Ако се коњ не може помокрити, узму сламку међу мали прст и кажипут, па је три пута пребацују преко коња, или воде коња три пута око гробља.

Балага и мокрача као лијек. Под народно лијечење спада такођер лијечење балагом и мокрачом. Када се у кога појави мицина (Beule), меће се на зејтину загријана балага, чим мицина добро сазри. Балага меће се у ту сврху, да мицина омекша, и да се провали и да умањи бол. Каткад поспу по разгријаној балаги још прах каког старог истученог лонца.

Осим балаге позната је овдашњему народу и мокрача човјечија као лијек:

1. Када се ко много обреже или посијече прст, онда му се препоручује: „Опогани“, т. ј. помокри.

2. Када се ко препадне, онда се треба помокрити на жишку, па ће тиме бити одстрањене све зле пошљедице препадању[5]).

14. Различито.

Кад се дијете роди, метне се код њега бијелог лука и нож[6]). Повије се први пут на земљи, да буде јако као земља[7]). Кад ждралови лете, можеш их помести, ако удариш нож у земљу[8]).

Кад се дјетету извади зуб од првијех зуба, онда дијете баци зуб говорећи:

„Дај ми мишу твој зуб
Ево теби мој зуб,“

или:

„Дај ми врано гвозден зуб,
Ево теби коштен зуб[9]).“

---

[1]) Радић. [2]) Хаџирустанагић. [3]) Билбија. [4]) Богдановић. [5]) Када од платна или вуне отпада боја, онда треба да дотично платно или дотична вуна преноћи у мокрачи, па више не ће отпадати боја. Деспић. [6]) Беговић. [7]) Ђ. Кондић. [8]) Бабић А. [9]) Димитријевић.

*

Ако ти је досадно лајање пса, преврни јастук, па ће пас умукнути.

У Љубињу хватају ластавицу па кроз њезин кљун сипају воду у уста онога, који жели да постане паметан[1]). Кад човјек чује први пут кукавицу да кука, нека узме испод ноге земље и поспе по кући, па онда не ће бити буха, макар се кућа и мање чистила[2]).

Жене кад снују прећу, онда која год жена или цура прође покрај њих, назове им Бога, подигне ногу и рече: „Оволики ти зијев био“.

На Ђурђевдан опаше се већи дио дворишта конопцем, те се тамо метне сваковрсне хране, па се онда кокоши, патке и т. д. пусте у тај округ да једу. Ово се ради за то, да кокоши и др. не би ишле у сусједне куће носити јаја[3]).

Мора и стуха, вјештица и вјештац.

а) Мора и стуха.

По Босни и Херцеговини каже и вјерује се о морама (њем. Mahr) и вјештицама у главноме оно исто, што у других Словјена, Романа и Германа.

Море су зле цуре, које по ноћи шаљу свој зли дух на људе и женске да их притисну. Мором постане она дјевојка, којој је мајка била рђава, н. пр. која се је криво клела, била безобразна, често у кући ђаволе спомињала, није ишла у цркву, није се исповиједала и причешћивала и т. д. Кад мора долази ноћу у кућу, у којој спава оно чељаде, којега је она дошла да притисне, приступи постељи, те најприје мало стисне зубима оно чељаде, да види да ли добро спава; ако је чврсто заспало, навали на њега тако јако, да му хоће душа да изиђе; или ако му полако приступи, исиса му сисе. За то човјека боле сисе и сва прса. Особито радо долази к малој дјеци те им крв сиса. Познаје се то у малог дјетета на томе, што су му сисе тврде. Ово може бити и мушко, тако звани стухаћ (или здухаћ, здуаћ).

Од море може се човјек обранити, ако се таре или маже по прсима бијелим луком, или смолом из ушију и слинама из носа, или ако себи више главе направи од појаса тако звано „морине пранге“, или ако на се метне црвени појас унакрст. Неки ударају нож у врата и мећу окренуту метлу пред њих. Дјетету пришивају за капу: једињак бијели лук, или љељенове рогове, или ноге од кртице, или тисова дрвета[4]). Помаже и ова молитва, коју у вишеградском котару прије спавања три пута читају:

---

[1]) Ћоровић. [2]) Дучић. [3]) Кадић. Исп. Грим II., стр. 1040. [4]) Богдановић, Беговић и Ник. Николић.

„Мора лези дома!
Дома су ти пути,
Земља ти је узда,
Бог те проклео,
Свети Јован сапео!
Свети Никола, који
По мору ходиш,
Ти си на мору бродар,
Свежи мори моћи,
А лопову руке;
Свежи вуку зубе,
Да вук не уједе,
Да лопов не украде,
Да ме мора не удави,
Да ми штогод не науди,
Док не исијече
На бријесту гране,
На бору иглице,
На јели листиће,
И док не почупа
На волу длаке,
На коки перке,
Амин![1])“

У Сарајеву говоре мухамеданке мори овако:

А ти мора, мора!
Сједи дома хрома,
И два брата твоја
И сестрица Сурунтија!
Личином се пошчапала,
А соком се опасала,
Пребројила гори листак,
И дубокој води пијесак,
И прије се не вратила,
Док ово све не урадила[2]).

Кад на човјека дође мора, па он жели да је види, треба само палцем од руке отиснути гвожђе у луг, па ће је одмах видјети[3]).

б) Вјештица и вјештац.

Вјештици кажу овдје и цинилица[4]), чаратица[5]), вјежа[6]) и вишћа[7]). Мушкоме кажу стуха ако је неожењен, вјештац или вишћац ако је ожењен.

Вјештице су зле жене, које могу помоћу зла духа нашкодити марви и људима у туђој кући. Народ држи, да је она жена вјештица, која је била цуром мора. Вјештице имаду по народном казивању бркове и браду; за то се и каже: „Да те Бог сачува бркате жене и ћосава човјека!“ И за оне жене кажу да су вјештице, које имаду састављене обрве или велике очи и оштар поглед. О пошљедњима кажу, да могу човјека прекинути, кад га оштро погледају.

На Гласинцу разликује народ вјештице или чинилице, које шкоде људима од чинилица, које шкоде стоци. Чинилице, које шкоде људима, иду ноћу на пометно гувно (т. ј. на оно мјесто, гдје се је прије врхло [врло][8]), па је кашње напуштено), те се ту договарају, кога ће уморити. Радо море младу дјецу и момке. Особито облијећу жену,

---

[1]) Богдановић. [2]) Хаџирустанагић. [3]) Терзић. [4]) Н. пр. на Гласинцу. [5]) Н. пр. у Вијаци. [6]) У вишеградском и чајничком котару. [7]) Мухамедовке у Сарајеву. Изразе вјежа и вишћа испореди са словенским изразима веща (Irrlicht, Schmetterling) и вешћа (Hexe). [8]) У Жепчу кажу врхло, на Гласинцу врло.

која ће родити. С тога треба да се жене од њих чувају кад рађају. Родиља не смије се кроз 40 дана по ноћи остављати сама, не смије гасити светиљку и треба да држи бијелога лука код себе. Чинилицâ се треба чувати особито у очи великих празника, као н. пр. у очи Божића, Богојављења, Јованадне, Сретенија, Благовијести, Цвијети, Вел. четвртка, Вел. петка, Васкрса, Аранђеловадне и Никољадне, а особито у очи великих постова[1]).

У фочанском котару причају, да има каткад по двије чинилице заједно, једна у бијелој, а друга у црној хаљини, па ако види човјека најприје она у бијелој хаљини, не ће му ништа бити, а ако га види она у црној, кажу, да ће још исте ноћи умријети[2]).

Вјештицама зове народ и оне жене, које могу човјека, момка и т. д. „обенџијати“ т. ј. обманути га буном или чим другијем, тако да није више при себи, да није при здравој памети. Каже се н. пр. да је једна жена једног момка или човјека обенџијала, ако је момка одвратила од оца и матере, човјека од његове жене.

Од бенџилука разликује народ „учин“ или сихир. Н. пр. кад се момак ожени, па му каква жена „учини“, онда се тај момак не ће никад вољети са својом младом. То чине на много начина. Ево један: Кад млада пође на вјенчање, онда се узме ћилит (катанац) па се раздвоји. Један се комад метне на једну, а други на другу страну врата, мимо којих ће проћи женик и невјеста. Кад прођу, склопи се ћилит, ко што је прије био, те се баци у бунар или у чатрњу[3]).

Чинилице, које шкоде стоци. Ове подба це (уврачају) да се говеда топе од крви, да краве и овце пресуше од млијека, да млади јањци почну нагло липсати[4]). У Фочи кажу, да могу кравље или овчије млијеко овако премамити: Узму једно ћебе са ресама, па га превјесе преко ленке (Stange) нешто врачајући. Млијеко почне на то из оних реса капати, а кад домаћица дође да музе стоку, види да нема ни мало млијека у ње.

Начине себи дизгин од верига и узму мјесто коња вратило од стана, па тако јашући на вратилу облијечу око торова и стаја, особито у очи споменутих празника[5]). Народ назива вјештицама и оне ноћне лепирове, што око вида лијетају. Кад дође таков лепир, ухвати га когод од кућне чељади и спали га на ватри говорећи! „Дођи сутра, да ти дадем соли“. Која жена сутрадан прва у кућу дође, оној кажу, да је она послала оног лепира и да је она вјештица[6]).

---

[1]) Беговић. [2]) Јеремић. [3]) Беговић и Кадић. [4]) Мат. Поповић. [5]) Беговић. [6]) Мат. Поповић.

Вјештица се може прометнути и у мачку. С тога треба истјерати мачку из собе кад грми, јер под њу се сакрива вјештица, а гром хоће најприје у вјештицу да удари[1]). И у вука и кокош може се вјештица прометнути. Кад наиме вјештица легне да спава, онда изиђе из ње нечастиви и овај иде сада којекуда у облику лепира, мачке, кокоши или вука[2]).

Вјештице мажу се некаквим вражјим маслом, те постану невидљиве. Купе се највише на гувнима, буњиштима, око бунара и врела и на водама, јашући на вратилима, метлама, штаповима или јарцима.

Жене, које су вјеже, могу то остати све до своје смрти, ако се не исповиједе попу. Ако вјежа умре неисповјеђена, онда и послије смрти нема мира, него тумара по гробљу и причиња се као вампир или вукодлак[3]).

Како се људи и стока бране од вјештица. Поради вјештица добро је заклати јежа, али не посве, извадити из њега срце, осушити га на сунцу прије Илинадана, онда га турити у хамајлију, па ову дати дјетету, да је носи на лијевој страни покрај срца. Овако бране дјецу у вишеградском котару. У Власеницама вјерују, да вјештица може нашкодити човјеку, чим види некакав нишан на челу; за то треба капу носити на чело накривљену, да вјештица не би видјела нишан[4]). Највише се боје вјештицâ у очи часног поста. С тога, кад се пође ту ноћ спавати, остави се н. пр. у Рогатици и Сарајеву свјетиљка да тихо гори кроз сву ноћ; чељад намажу се по прсима бијелијем луком, метла се окрене наопако за врата, а у врата забије се нож. У чајничком котару бране дјецу овако: Мажу их бијелијем луком по длановима, по табанима, на ожличици и за вратом по кости; на веригама замећу узо, више и ниже врата направе жене крстиће кашом од колачића, што ће их пећи ту вечер[5]).

Стоку бране од чинилицâ записима, што их записују хоџе. Овакве записе дају на соли кравама и овцама. Кад је вјештица стоци већ нашкодила, онда иде домаћин врачари, да му помаже. Ова му даде какву траву, да је даје говедима или овцама, или му каже, да има нешто подбачено у стаји. Тражећи што је подбачено, нађу обично свежањ крпа или конаца. Ако се стаја од тога очисти, престаће штета у марви[6]).

Како се тисовина, луч, велико зеље и оман против вјештица употребљује, о томе види у 2. књизи овогодишњег „Гласника“.

[1]) Ник. Николић. [2]) Богдановић. [3]) Богдановић, Билбија, Дражић и Николиновић. [4]) Богдановић и Мат. Поповић. [5]) Николиновић и Мил. Николић. [6]) Мат. Поповић.

Како се може дознати, која је жена вјештица? Треба прије Благовијести убити змију, пробости јој кроз главу чехно (чесно) бијелог лука, и онда обоје засадити у земљу. Кад се лук омлади, треба га отргнути и о Благовијести задјенути за капу. Сад ће вјештице доћи и искати тај лук. Овако у Вишеграду[1]). У Зеници чине ово: Код покладне вечере метне онај, који жели да упознаје вјештице, први залогај хљеба у зубе, те га опет извади, па га онда метне под софру. Мало за тим иде с њиме на поље и ту га метне под ногу. Сада ће видјети, из којих кућа излазе вјештице, те их може овако распознати[2]). У Власеницама раде слично. Овдје изваде на Божић први залогај меса из уста и чувају га добро док ручају. Иза ручка стисну га добро у руци, изиђу с њиме на најближе гувно и жвижну ту. Сада се скупе све вјештице око њих, и желе украсти онај залогај; с тога га треба добро чувати, те ни животињама се не смије дати, јер би га вјештице могле из животиње извадити[3]).

„Не ваља.“

Прије смо казивали, што мора човјек чинити и како, да од себе одврати какву штету, несрећу или болест; а сада ћемо из народног сујевјерја набројити неколико примјера, што не ваља чинити, ако не ћеш, да на се навратиш какву штету, несрећу, болест или смрт. Обоје се оснива на истој психолошкој основи.

У вече, када се смркне, не ваља ићи на буњиште или гдје се дрва сијеку, јер се ту којешта приказује[4]).

Звијезде, кажу, да не ваља бројити, јер ако би бројећи погодио своју (мисле, да се свакоме по једна звијезда на рођењу дала), одмах би умр'о[5]).

„Не ваља:“

трешњева дрва ложити, због врућице;

трешњевим дрветом гробље ограђивати, јер је проклето;

на Бадњи дан и Божић сједити на столицама, грање преко кољена ломити, сједећи мигати столицом, јер ће иначе стока храмати[6]);

нагорјелим штапом тјерати овце, или у сриједу отварат маказе — због звјеради;

никог питати, за што му лијек, јер од оног лијека не ће бити користи („Прије лијек био него ти упитао!“);

---

[1]) Богдановић. [2]) Петронић. [3]) Мат. Поповић. [4]) Ђ. Милошевић. [5]) Ћоровић. [6]) Мил. Николић.

јести са ножа, јер ћеш добити санђицу (Seitenstechen);

остављати на софри угризака хљеба, јер у том задњем угриску остаје снага;

прати хаљине за вријеме међу Божићем и Богојављењем;

убити жабу или пред њом отворити уста, јер ће ти избројити зубе, па ће ти умријети отац или мајка;

стојећи јести и пити;

у први мрак спавати, ни мести собу ни искупљати сметље;

глодати мјешају (дрво, којим се мијеша мандара), јер ће иначе вране јести кукуруз;

палити луч на два краја, јер ће доћи куга, па ако нађе онај угарак, умријеће одмах онај, којега њиме дохвати под ухо[1]);

млијеко просипати на ватри, јер би сисе попуцале у оне овце, козе и т. д., чије је млијеко;

убијену змију преко кољена дизати, да те ноге не боле;

послије сутона по буњишту ходати, да не ограјишеш;

у соби или у кући жвиждати, јер ће се котити мишеви;

казивати у кући о јастребу, вуку или о чем другом шкодљивом, јер би опет наскоро штету учинило.

Жене не дају да буде тако (gerade Zahl), н. пр. 2, 4, 6 и т. д. сватова, већ мора бити лихо (ungerade Zahl), н. пр. 12 сватова и 13. млада, јер је број тако несретан[2]).

Ако ти се што привиди кад путујеш, и ако те случајно она приказа зовне, онда се немој одазвати, јер ћеш иначе одмах обољети.

Кад се саткава, не смије мушко дијете ни човјек бити у оној кући, гдје се саткава.

Мушкоме дјетету не смије мати шити кошуљу урезницима.

Мушкоме дјетету не смије се кошуља настављати, нити се смију клини уметати[3]).

Онај дан, кад сељаци сјеме изнесу на њиву, не дају никоме ништа у зајам, да им се жито не расипа кад роди.

На празник Обретеније (дне 24. фебруара) не раде ништа у чајничком котару. Когод ради на тај празник, томе ће се сва радња на зло обратити.

На Вратоломијевдан, који долази кад трешње сазријевају, не пењу се на трешње, вјерујући, да ће одмах са трешње пасти и врат сломити[4]).

Три дана прије и три дана послије Илина дана не смију жене да перу хаљине, бојећи се, да би им се хаљине распале. Тијех шест дана зову „кресови“.

[1]) М. Николић. [2]) Мил. Николић. [3]) А. и Ђ. Кондић. [4]) Мил. Николић.

Први дан по Митровдану не ради на селу нико од кућне чељади, да им се мишеви не би котили у кући и чинили им штету.

Кад се једе млијеко, не даду на селу нагињати ћасом или чанком, мислећи, да онда не ће бити млијека.

Ако неко точи на чесми воду, па дође други да точи, онда му први не да наточити док није сам наточио, бојећи се, да му не би у хајван ударила каква несрећа.

Онај дан седмице, у који дође Усјековање св. Јована, славе преко читаве године и не даду тај дан, који зову „варовни“ дан, ништа почињати, ни дијете крстити, ни карпузу крижати и т. д., јер не би било сретно[1]).

О ноктима и коси. Не ваља у свако доба ни на сваки дан откидати нокте; боље их је откинути у јутро него у вечер. Мухамедовци мисле, да је нокте најбоље откинути у петак, кад им је седмични дан. Источно-православни мисле, да не ваља нокте резати у светац ни у очи празника. Тако не ваља нокте одрезати у недјељу, а ни у суботу, особито у вечер. Код источно-православних је најбоље нокте одрезати у понедјељак или у четвртак. Та се два дана у опће држе најсретнијим у недјељи, те је најбоље у њих какав посао започети.

Кад се нокти одрежу, не смију се бацати на пут, ни иначе на какво мјесто, куд људи иду, јер би могао ограјисати онај, који би на њих наишао. Најбоље је одрезане нокте замотати у артију, па их метнути у какву рупу у зиду. А нокти не смију се ни на ватру бацати, као ни коса. Кад се мушкићи опшишају, баца се коса гдје му драго, већином на сметље, јер мушкићи не пазе толико на косу. Али тим више пазе на косу жене и дјевојке. (Види о томе одсјек: „Чарање дјевојке[2])“.

Послије запада сунца не ваља бити под каквим дрветом, особито не под лозом, јер ћеш ограјисати.

Напротив: Са неначетом водом треба закухати чесницу и налити боју, у којој ће се васкрсна јаја бојити. Ову боју не ваља просути ни прије ни послије него на Спасовдан у зору. Она јаја, с којима ће се омрсити, треба бојити на Велики петак, али прије сунца. Љуске од ових јаја треба бацити у воду и рећи: „Ево бацих мухе и бухе[3])“.

---

[1]) Мил. Николић. [2]) Шћеп. Грђић из Гацка. [3]) Азабагић, Блажековић и Десић.

Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih Jevreja u Bosni[1]).

Priopćio

dr. **Leopold Glück,**

primarni liječnik u zemaljskoj bolnici u Sarajevu.

Godine 1884. objavio je Ikow[2]) raspravu, u kojoj je na osnovu svog i tugjeg ispitavanja došao do zaključka, da se Jevreji antropološki dijele na dvije skupine, od kojih je jednu označio „brachycefalnim Nesemićanima", a drugu „dolichocefalnim Semićanima". Za prve, koji su sada poglavito u Rusiji naseljeni, veli, da potječu iz srednje Azije, Babilonije i Kavkaza, a za potonje, koji stanuju u transbalkanskoj Turskoj, da potječu iz Palestine.

Po Majeru i Kopernickom[3]) godine 1876. u većoj mjeri potaknuto, pa kako po njima, tako i po drugim poljskim i ruskim ispitačima[4]) do u najnovije doba nastavljeno antropološko proučavanje Jevreja, dokazalo je doduše, da ih je većina brachycefalna, ali u drugu ruku nije još prikupljen dovoljan materijal, da se transkavkaski Jevreji, ili kako se obično nazivaju, Španjoli, splohom ili pretežno mogu karakterizirati kao dolichocefalni. Izuzevši nekoliko lubanja, koje su mjerene po vrlo različitim metodama, imamo samo općenite i vrlo nesuglasne vijesti o fizičkim svojstvima Španjola, koje po mome uvjerenju nijesu dovoljne za konačni sud o antropološkim osebinama.

Ikow je u Weissbachovu opisu španjolskih Jevreja u Carigradu[5]) imao izdašnu podlogu za udešavanje hipoteze, ali da nije previdio Maurerovog prikazivanja španjolskih Jevreja u Bosni[6]), on, ako ne bi sasvim

[1]) Predavao pisac pri 66. sastanku liječnika i prirodoznanaca u Beču, mjeseca septembra 1894.

[2]) Constantin Ikow: „Neue Beiträge zur Anthropologie der Juden". „Archiv für Anthropologie", svezak XV., 1884., strana 369 i d.

[3]) Majer i Kopernicki: „Charaksterystyka fizyczna ludności galicyjskiéj". Krakov, 1877.

[4]) Snegirew (Petrograd, 1878.—1879.), B. Blechmann (Dorpat 1882.), Stieda (Dybkowski), „Archiv für Anthropologie", svezak XIV., 1883., Majer i Kopernicki (Krakov 1883.), Anučin (Petrograd 1889.), Pantiuchow (Petrograd 1889.), Talko-Hryncewicz (Krakov 1892.).

[5]) A. Weissbach: „Tjelesne mjere raznih ljudskih plemena" („Zeitschrift für Ethnologie", svezak IX. Supplement. Berlin 1878.

[6]) F. Maurer: „Mittheilungen aus Bosnien". „Das Ausland" 1869.

napustio svoje hipoteze, za cijelo bi je veoma modificirao. Weissbach za španjolske Jevreje veli, da su „mahom lijepog, vitkog stasa, ma da su većinom uskih pleća, da imaju izrazito dugu, usku glavu, i isto takvo, nešto prognatno lice, — velik, često svinut, uzak, samo veoma rijetko malen nos, velika usta, bujnu, većinom mrku kosu, ma da ih ima i crvene, a vrlo rijetko plave kose; oči su im smegje, rijetko kad sive, a najrjegje modre". Taj učenjak[1]) misli, da su španjolski Jevreji „po svoj prilici pravi židovski tip mnogo čistije sačuvali od svoje braće, koja su rasuta megju Evropljanima".

Maurer opet ovako prikazuje španjolske Jevreje u Bosni: „Najviše u oči udara lice tih ljudi, koje rijetko kad bijaše semitsko, ali tomu nasuprot, naročito u starijih žena turansko, ako se naime jako razvijene obrazne kosti, široka usta tankih usana, utisnut, a dolje debeo, gotovo kruškolik, prilično dug nos, može nazvati turanski, te je povrh toga glava izrazito kratke lubanje. U te vrste glava vrlo sam često vidio modre oči i plavu, često crvenkastu kosu, koju sam dakako samo u muškaraca mogao vidjeti, koji se onda od onih s dugom lubanjom razlikovahu višim i krepčijim stasom, ali uopće ne bijahu onako lijepih ličnih crta, kao oni tanji sa semitskim glavama".

Da španjolski Jevreji nijesu splohom dolichocefali, to potvrgjuje u novije vrijeme i pl. Luschan[2]), tek ovaj dojako nije objelodanio rezultate svoga mjerenja. Pošto dakle — osim onih, što sam ih gore citirao, — rezultati o ispitavanju španjolskih Jevreja nijesu ni malo suglasni niti su eksaktni, to hoću da ovdje priopćim rezultate, do kojih sam došao, izmjerivši 55 bosanskih španjolskih Jevreja, mahom muškaraca.

Ljudima, koje sam mjerio, bilo je od 18 do 51 godine, a pripadahu gotovo svakomu zanimanju, u koja španjolski Jevreji u Bosni najviše ulaze.

Dužina tijela variirala je izmegju 1502 *mm* i 1855 *mm* s prosjekom od 1634 *mm*. Španjolski su Jevreji po tome, kao uopće svi židovi u Evropi, srednjeg stasa. Razmjere njihove veličine osobito će nam prikazati ovi brojevi. Izmegju 55 osoba bilo je 11, t. j. 20% do 1600 *mm*, 34, t. j. 61·8% do 1700 *mm* i 10, odnosno 18·2% preko 1700 *mm* visokih. Prema tomu može se reći, da megju španjolskim Jevrejima ni mali ni veliki ljudi nijesu rijetki, ali da su najviše srednjeg uzrasta.

Većinom valovite (47·2%) i kudrave (33·9%), rjegje pak kovrčaste (13·2%) ili glatke (5·7%) vlasi najčešće su mrke (68·5%), ma da i jasno-smegja (16·6%) i crna (11·1%) kosa u opreci s plavom (1·9%)

[1]) F. Maurer: „Mittheilungen aus Bosnien". „Das Ausland" 1869.

[2]) F. pl. Luschan: „Die anthropologische Stellung der Juden". (Izvještaj o XXIII. općoj skupštini njemačkog antropološkog društva u Ulmu). „Archiv für Anthropologie", svezak XXI., 1892.–1893.

nije rijetka. Megju onima, koje sam ja mjerio, zabilježen je samo jedan crvene kose, ali moram reći, da je to samo slučajno, jer nema sumnje, da mnogo češće nailazimo na crvenu, nego na plavu kosu u španjolskih Jevreja.

Slabu trajnost vlasi, koju je već Talko-Hryncewicz[1]) konštatovao u litavskih i ukrajinskih židova, mogu ja da potvrdim i za španjolske Jevreje, jer ne gledeći na to, da sam u malom broju, na koji je stegnuto bilo moje ispitivanje, u pet osoba konštatovao nedostatak vlasi uslijed favusa (krasta), mogao sam povrh toga u tri čovjeka u godinama od 43—45 zabilježiti vrlo razvijenu ćelavost.

Koža im variira od bijelo-ružičaste, žućkaste i svjetlomanjaste, pa sve do prave ciganjske crnomanjaste boje, ali je češće bijela (60%) nego zagasita. U tom pogledu priliče španjolski Jevreji drugim židovima, u kojih se svjetla koža nalazi do 66%.

Šarenica u oku bijaše u 17 osoba, t. j. u 30·9% siva, smegja u 25, t. j. u 45·5%, a mrka u 13 osoba, t. j. 23%. Ako i prevlagjuje u ostalih židova mrka šarenica, to se u njih svjetlija boja opet 12% do 13% više vigja, nego u španjolskih Jevreja.

Iz dojakošnjeg prikazivanja u pogledu boje, kose, kože i očiju slijedi, da 69% španjolskih Jevreja valja pribrajati mješovitom, 29% zagasitom, a samo 2% svjetlom tipu. Toliki broj osoba mješovitog tipa dokazuje bez sumnje dovoljno, da španjolski Jevreji nijesu čista rasa, ali se iz toga što se na bijeli tip nailazi samo u malog broja, može izvoditi, da se je miješanje izmegju zagasite semitske i svjetle nesemitske rase obavilo već prije više vijekova, jer bi taj proces u kasnije doba bez sumnje ostavio jasnijih tragova, t. j. svjetli tipus bio bi češći.

Dužina glave variira izmegju 174 *mm* i 201 *mm* s prosjekom od 186 *mm*, širina glave izmegju 138 *mm* i 166 *mm*, prosječno 149 *mm*, iz čega slijedi srednji indeks glave od 80 *mm*. Španjolski su Jevreji dakle, gledeći na indeks glave, na megji izmegju meso- i brachycefalije (srednje- i kratkoglavih). Kada se ovako dobiveni brojevi pobliže razmotre, onda pokazuju, da je od izmjerene čeljadi nagjeno 4, t. j. 7·3% dolichocefalnih (dugoglavih), 19, odnosno 34·5% mesocefalnih (srednjeglavih) i 32, odnosno 58·2% brachycefalnih (kratkoglavih).

Ako sada iz nereduciranih brojeva slijedi, da su bosanski Španjoli smjesa od jednog dolichocefalnog i od jednog brachycefalnog plemena, i da je pri tome danas još potonje osam puta jače zastupano nego pregjašnje, to nas opet reducirani brojevi uče, da su oni, koje smo mjerili, doduše

[1]) Julian Talko-Hryncewicz: „Fizička karakteristika ukrajinskih i litavskih židova". Krakov, 1892. (poljski).

potekli iz smjese rečenih plemena, ali da pri tome brachycefalno pleme nije onako silno odlučivalo, kako bi čovjek mogao suditi na temelju nereduciranih brojeva.

Nego uzeli mi reducirane ili nereducirane brojeve za temelj pri prosugjivanju plemena, kome bosanski Španjoli pripadaju, opet ćemo vazda doći do toga rezultata, da ti Španjoli nijesu jedinstveno pleme, i da se u tome ne razlikuju od ostalih Jevreja, naročito od ruskih, koji su, kako je to utvrgjeno mjerenjem Dybowskog (Stieda), Blechmanna, Talko-Hryncewicza, pa i samoga Ikowa, takogjer pomiješano pleme. Ovaj je naime megju 51 izmjerenim mužem konštatovao 14% dolichocefala, 23% mesocefala i 62·5% brachycefala s prosječnim indeksom lubanje od 80·76%.

Horizontalni obim glave, kome je središnja mjera 546 *mm*, variira u pojedinaca izmegju 515 *mm* i 587 *mm*; može se dakle, gledeći na dužinu tijela reći, da je srednje veličine. Poljačko-ruski Jevrej ima upoprijeko obim glave od 551 *mm*, ovaj dakle ne samo da je apsolutno, nego je u razmjeru prama dužini njihova tijela (340:1000) nešto veći, nego u Španjola.

Čelo je većinom (72·7%) visoko i pràvo (74·7%), ma da su i niska i nagnuta čela zabilježena od prilike u četvrtog dijela onih, koji su posmatrani. Širina čela variira izmegju 94 *mm* i 115 *mm*, te u prosjeku ima 105 *mm*. U Španjola je dakle prama dužini tijela razmjerno usko čelo (63·6:1000). Pošto rusko-poljački Jevreji prosječno imaju 110 *mm* široko čelo, to Španjoli već po sebi za 5 *mm* za njima zaostaju; uzme li se povrh toga još na oko, da je prosječna dužina tijela u onih prvih za 14 *mm* manja (1620) nego u Španjola (1634), onda širina čela u potonjih izlazi još manja.

Mjerenjem visine lica od okrajka kose do brade pronašla se minimalna visina od 157 *mm* i maksimalna mjera od 195 *mm*, a osrednja visina od 176 *mm*. Visina lica od nosnog korijena do brade bijaše od 107 *mm* do 135 *mm*, prosječno 120 *mm*. Visina srednjeg lica najposlije pokazala je, izmjerena megju oblucima jarmenice, minimum od 125 *mm*, maksimum od 149 *mm* i prosjek od 131 *mm*. Širina viličnog kuta iznijela je pri razlikama od 87 *mm* do 114 *mm*, prosječno 98 *mm*.

Porediv̌si ove brojeve sa gore spomenutima, koji se odnose na širinu čela, naći ćemo, da Španjoli upoprijeko imaju lice srednje visine, pri čelu i dônjim vilicama usko, pri jarmenicama pako široko, sve u svem dakle uglasto lice.

Indeks lica, sračunan po Kollmanu, pokazuje osrednju mjeru od 89·7 *mm*, po tome Španjoli još izlaze chamaeprosopi (niskog lica); nego kada se taj indeks poredi u izmjerenih pojedinaca, onda se nagje, da ih je 29, odnosno 52·7% chamaeprosopa, a 26, t. j. 47·3% leptoprosopa (visokog lica). Ako sad već iz te činjenice same, da je kako chamaeprosopija, tako

i leptoprosopija gotovo pojednako zastupana, nesumnjivim načinom slijedi, da su Španjoli mješovito pleme, te ćemo za to naći nepobitan dokaz, ako isporedimo indeks lica s indeksom glave. Megju onima, koje smo mi mjerili, nagjeno je, — uzevši na oko indeks glave (ali ne indeks lubanje), — da su 4 dolichocefala, 19 mesocefala i 23 brachycefala. Od ovih su 2 dolichocefala chamaeprosopi i 9 leptoprosopa, a najposlije 17 brachycefala chamaeprosopi i 15 leptoprosopa. Iz ovakog poredanja slijedi, da su obje forme lica na svaku od one tri grupe lubanja gotovo pojednako podijeljene.

Većinom duguljasto rasporene oči imaju, — osim nekoliko izuzetaka, — ravna, prosječno 30·3 *mm* duga očna šipila. Samo su u dva slučaja konštatovana kosa šipila, ali je u oba slučaja samo jedno oko bilo krivo.

Nos ima izmjerivši ga od korijena do vrška, prosječnu dužinu od 80 *mm* i prosječnu širinu od 33 *mm*. Nosni korijen u 9% je dubok, u 55% srednje dubljine, a u 36% sploštен. U 44% konštatovan je pràv, u 20% konkavan, a u 34% konveksan nosni hrbat. U 64% bio je srednji, u 34% šiljat, a samo u 2% tup nos. Naduvena nosna krila bila su u 66%, sploštena u 34%. Nozdrve najposlije bijahu u 48% prave, u 36% spuštene, a u 6% uzvinute. Po tome Španjoli imaju velike nosove srednje širine i različitog oblika, megju kojima pràvi pretežu, ma da i šiljasti i konveksni hrptovi i spuštene nozdrve nijesu rijetke. Tupi se nosovi u Španjola samo rijetko kad nahode.

Usta, mahom sastavljena od podebelih, nešto nabulih usana, imaju pri razlikama izmegju 41 *mm* i 61 *mm* srednju širinu od 51 *mm*. Ona se dakle u razmjeru prama dužini tijela (31:1000) mogu označiti kao široka.

Dužina ušiju variira izmegju 51 *mm* i 71 *mm*, osrednja je dakle 37 *mm*.

Često odmaknute uši imaju, osim rijetkih izuzetaka, odvojene resice, te su u razmjeru prama visini tijela vrlo velike.

Bosanski Španjoli pri razlikama od 744 *mm* do 980 *mm* imaju prosječni obim prsiju od 851 *mm*, gledeći na dužinu tijela iznosi on dakle 521 *mm* na 1000 *mm*. I ako se dakle oni, koje sam ja izmjerio, i ne mogu mahom označiti tjesnogrudima, pošto je srednji obim prsa za 34 *mm* viši od dužine tijela, to opet moram istaknuti, da je od prilike u 35% izmjerenih bio manji nego polovica dužine tijela, ili drugim riječima, da je više nego treći dio bosanskih Španjola tjesnogrud.

Rašírene ruke najposlije pokazuju osrednju širinu od 1693 *mm*, koja je po tome za 59 *mm* viša, nego prosječna dužina tijela, ma da u 13% izmjerenih za ovom zaostaje.

Iz našeg razmatranja dobivamo ovu spoljašnu sliku bosanskih Španjola. Oni su srednjeg uzrasta, često tjesnogrudi, a ne rijetko i malog uzrasta, megju kojima plećat gorostas, kada se ponegdje zadesi, tim više udara

u oči. Glava različitih oblika, megju kojima je mesocefalni najobilatije zastupan, odlikuje se gotovo tipičnom, u svim nuancama mrkom, većinom valovitom ili kudravom kosom. Crvena se kosa nahodi ponegdje, plava sasvim rijetko kada. Niska, široka lica nahode se baš tako često, kao i visoka i uska, a oba ta tipa većinom su svjetla; visoko, usko i pràvo čelo imaju većinom crnomanjasti Španjoli sa mrkim, ne rijetko sivim, ali rijetko kad plavim očima. Isto tako imaju velike, pràve, prije široke nego uske nosove, koji se u 34% razviju u prave pravcate semitske nosove. Tupi su nosovi rijetki. Ako sad još dodamo široka usta sa ponešto nabulim usnama i velikim, ponešto klapavim ušima, onda pred sobom imamo antropološki vjernu, ako možda i ne potpunu sliku bosanskog španjolskog Jevrejina.

Pošto se rezultat moga izučavanja veoma razlikuje od dojakošnjih nazora, koji su se u antropološkom pogledu razvili o bosanskim Španjolima, valja mi, da predusretnem kakoj dvoumici o identičnosti bosanskih s drugim Španjolima, spomenuti, da je većina danas u Bosni naseljenih Jevreja amo došla iz Carigrada i iz Salonika, a samo mala čest iz Italije. Veliki dio bosanskih Španjola potječe od 30—40 familija, koje su god. 1604. sa Naftali-bin-Mandžurom, bankirom bosanskog valije, Baltadži-Mehmed-paše, iz Carigrada i Salonika amo došle. Mnoge su se familije kasnije doselile iz Rumelije, Srbije i Bugarske, isto tako pojedine iz Padove i Mletaka. Iz toga nadalje, što bosanski Jevreji mahom pripadaju „sefardičkoj“ šljedbi, što od vajkada imaju koje španjolska, koje talijanska imena, kao n. pr. Alchali, Chavio, Pereira, Albachari, Calderon, Danon, Gaon, Altaraz, Pinto, Finzi, Maestro, Montiljo, Papo, Pardo i t. d., a najposlije, što izmegju sebe govore španjolski, s turskim i bosanskim primjesama, slijedi čisto i jasno, da su bosanski Jevreji pravi Španjoli, te će se i u antropološkom pogledu jedva razlikovati od drugih Španjola.

Sad i ako se, kako je mojim mjerenjem utvrgjeno, izmegju Španjola i drugih, naročito ruskih Jevreja u antropološkom pogledu opažaju nekoje razlike, to one ipak nijesu tako bitne naravi, da bi se na tom temelju mogle istaknuti onako oštro razlučene dvije grupe Jevreja, kako je to Ikow učinio. Isto tako, kao što nema židova, koji bi se mogli nazvati „Nesemićanima“, nema — bar u Evropi — ni takvih Jevreja, koji bi se smjeli označiti kao „čisti Semićani“. Po mome sudu svi su Jevreji mješovitog plemena, u kome su — po svoj prilici — nesemitski elementi jače zastupani nego semitski.

Натписи из Никопола (Превеса) у Епиру.

Прије кратког је времена набавио босанско-херцеговачки земаљски музеј мале надгробне натписе, који потјечу из Никопола, града, што га је Август утемељио послије побједе код Акција. Биљешка о провенијенцији овог нахођаја позната је само гледе натписâ под тачкама 1.—3., али нема сумње, да и 4. натпис потјече с истог мјеста; плоча је начињена од истог материјала, има једнаки облик, а садржај јој приликује садржају свих других натписа.

Те плоче ваљда потјечу из гробнице сличне колумбарију; од чавала и загвоздица није се на њима могло распознати трага. Аналогне плоче објавили су К. Геројанис и Е. Санто у „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XIV., стр. 114., тачка 2. *a*—*f* и XV., стр. 127., тачка 1.

1. Мраморна плоча, висина 0·295, ширина 0·22, дебљина 0·03; само предња и стражња је страна углађена; линије слабо запаране.

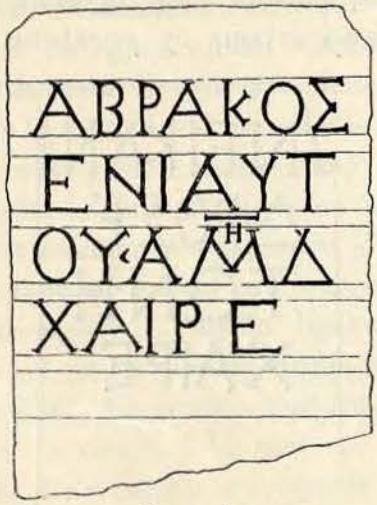

Слика 1.

Објавио К. Геројанис на означеном мјесту XIV., стр. 114., тачка 2. *a*. *Ἄβρακος, ἐνιαυτοῦ α′ (= 1) μη(νῶν) δ′ (= 4), χαῖρε.*

2. Мраморна плоча, сасма храпаво остављена; висина 0·295, ширина 0·24, дебљина 0·03. *Γλαύκη, ἐτῶν με′ (= 45), χαῖρε.* (Исп. *сл. 2.*).

3. Мраморна плоча доље с десна одломљена; висина 0·33, ширина 0·185, дебљина 0·021; само предња и стражња страна углађена.

Објавио по Геројанис-у Е. Санто на означеном мјесту, XV., стр. 128, тачка 2. *Εὐθάλασος, ἐτῶν με′ (= 45), χαῖρε.* (Исп. *сл. 3.*)

Слика 2.

Слика 3.

4. Мраморна плоча; висина 0·29, ширина 0·185, дебљина 0·021; горња, предња и стражња страна су углађене.

Слика 4.

Νείκανδρος, ἐτῶν η′ (= 8), χαῖρε.

Сарајево, у октобру 1894.

Карло Пач.

O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni.

Piše

Franjo Fiala.

Godine 1891. je gospodin Hugo Jedlička, inžinir zemaljske vlade, u nasutoj gradini Čungaru, koju i Čongarom zovu i koja leži od prilike za jedan sat jugozapadno od kotarskog mjesta Cazina, za pokušaj na nekoliko mjesta prekopavao, pa je gospodin rudarski satnik Radimsky uspjehe tih pokušaja objavio u 3. svesku „Glasnika“ 1894. pod naslovom „Gradina Čungar kod Cazina“.

Radnje rečenog gospodina inžinira stegle su se na dva jarka, od kojih jedan, 31 *m* dug i 3 *m* širok, teče duž nasipa, dok drugi, 12 *m* dug i 3 *m* širok, na prvi u njegovu produšku upada u pràvom kutu (vidi rečenu publikaciju, sl. 1.).

U proljeću godine 1894. nagjoše seljaci u velikom jarku na jednom odronjenom mjestu broncanu kacigu, koju je kotarski predstojnik cazinski, gospodin pl. Szirmay poslao zemaljskom muzeju.

Radi tog znamenitog nahogjaja odasla visoko zajedničko ministarstvo financija gospodina dra. Moritza Hoernesa i mene na ono mjesto, gdje je nagjen, da u jednu ruku pobliže izvidimo prilike, u kojima je nagjen, a u drugu da eventualno raskopamo grobove, ako bi takih bilo.

Od onoga, koji je našao kacigu, mogosmo na samom mjestu ovo doznati.

Kaciga je nagjena u jednom grobu. Grob je bio 1·2 *m* duboko pod površinom čungarskog nasipa, taman na onome mjestu, gdje na veći jarak upada produžak manjeg. U njemu bijahu tri kostura, i to jedan odraslog čovjeka i dva od prilike desetgodišnje djece, koja su ležala na desnoj strani onoga čovjeka. Na prsima kosturovim ležahu dvije željezne stremenke ili halke, *slike 1.* i *2.*, $^1/_3$ i $^1/_2$ nar. vel. To ili su bile ručice štita ili kake drvene posude; kraj nogu, s otvorom gore okrenutim bila je postavljena broncana kaciga. Osim toga da su se u zemlji, koja se čini kao da je masna, našli tragovi drvenom uglju i fragmenti ilovastih rbina. Mi od toga ništa više ne mogosmo naći.

Od jednog komada iskovana kaciga ima oblik šešira s uskim perom uokolo i jednostavnim povorom duž glave, tako da se je slobodno može

nazvati kacigastim ili šljemovitim šeširom. (Vidi *tablu I.*, $^1/_3$ nar. vel.) Niže pera smještena su dva tenećeta tako na oblik koluta, da ih drže u širini od 6 *mm* uzvrnuta i za njih prikovana pera. Ova dva polukružna tenećeta, koja zajedno čine kolut, imaju s obiju strana dva zaliska, za koje se pričvršćivao remen podbradač. Prema zjalu šešira ti su zalisci

Slika 1.

Slika 2.

u širini od 5 *m* okomito previnuti na pera, a pri temelju previnutog dijela ima 21 probušena ušica u razmacima od 30 *mm*, koje su valjda služile za pričvršćivanje postave od jarine ili od kože.

Na prednjoj i stražnjoj strani kacige, ima ondje, gdje se svršava povor, po jedno broncano dugme. Jesu li ta dugmeta samo imala dekorativnu svrhu ili su služila za pričvršćenje kriste, ne mogu pouzdano da reknem. Jedina je ornamentalna dekoracija toj kacigi trak, kojim je opasana, i koji sastoji od usavaćenih kolobara i palmeta. U kolobarima izveden je usavaćenom crticom, koja markira pravac glavnog sjena jedne kruglje, takav efekat, kao da su jedna do druge nanizane i plastički se ističu. Taj kacigasti šešir ima ove dimenzije:

Obim na spoljašnjem okrajku pera . . .	930 *mm;*
obim kacige	650 *mm;*
dugi premjer pri perima	295 *mm;*
poprečni premjer „	285 *mm;*
unutrašnji dugi premjer kacige	215 *mm;*
unutrašnji poprečni premjer kacige . . .	205 *mm;*
visina kacige	205 *mm.*

Od našeg eksemplara poznate su mnoge analogije. Najsličnija je ona godine 1878. kod Vača u Kranjskoj nagjena kaciga[1]); razlikuje

[1]) Deschmann i Hochstetter: „Prähistorische Ansiedlungen in Krain". „Denkschrift der matem.-naturw. Classe der Academie der Wissenschaften" XLII. sv., Beč 1879. — Hochstetter: „Die neuesten Gräberfunde von Watsch in St. Margarethen". „Denkschrift der matem.-naturw. Classe der Academie der Wissenschaften" XLVII. sv., Beč 1883.

Tabla I.

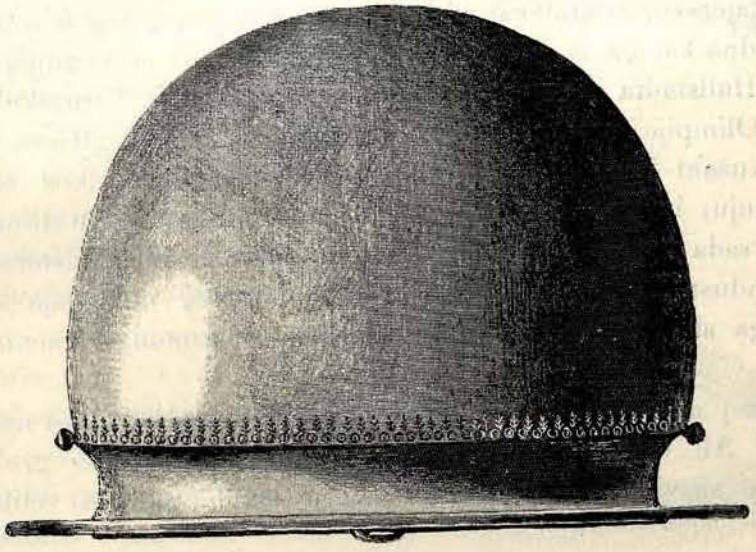

1.

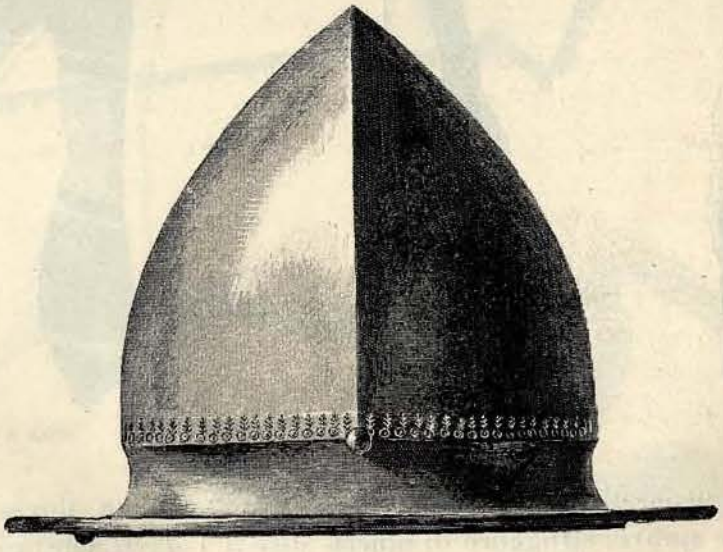

2.

se samo ponešto izvijuganim perima i time, što nema dugmeta na oba kraja povora.

Nadalje valja našem tipu još pribrojiti:

20 kaciga sa djelomice etrurskim natpisima, nagjenih 1812. kod Negave u Dônjoj Štajerskoj; fragmenat od Dernave u Kranjskoj, koji je u ljubljanskom muzeju; jedna kaciga iz Idrije u Kranjskoj s natpisom u ranijoj latinštini[1]); kaciga iz Hallstadta u Gornjoj Austriji[2]); isto takva iz Etrurske[3]); glasovita kaciga iz Olimpije s grčkim posvetnim natpisom, kojim „Hiero, Deinomena sin i Sirakužani Zevsu kao desetinu tirhenskog plijena kod Kume“ ovaj dio posvećuju; i serija kacigâ u gregorijanskom muzeju u Rimu.

Da li sada ta kaciga pripada kojoj srednjo-italskoj ili istočno-alpinskoj metalnoj industriji, to je za odregjenje doba našeg nahogjaja svejedno; u oba nam ga slučaja valja pribrojiti starijem željeznom vremenu halštatske perijode.

U maloj mjeri pokušanim prekopavanjem nije, na žalost nagjen kakav novi grob. Ali to nije isključeno, da se ne bi još našlo grobova, kada bi se nasip sasvim raskopao. Za sada je samo nagjena velika množina

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

našaranih i nenašaranih ilovastih rbina, dva krstolika ilovasta pršljena, dvije koštane sprave, strugalice ili dlijeta, *slike 3.* i *4.*, $^2/_3$ nar. vel., nekoliko komada broncane žice nikakog oblika i više fragmenata našarane lončarske

[1]) U zbirkama dvorskoga muzeja u Beču.

[2]) Sacken: „Das Grabfeld von Hallstadt“, tab. VIII., sl. 6., Beč 1868.

[3]) Lindenschmidt: „Die Alterthümer der heidnischen Vorzeit“ I. knj., III. sv., tab 2., sl. 5., Mogué 1864.

robe grčkog ili italskog postanja; jedan komad sa veoma istaknutim okrajkom, s užim i širim rgjastim trakama, prikazan je u *slici 5.*, u nar. vel. Gradina „Čungar“, vidi crtež i presjek, *slika 6.*, takav je tip, koji se vrlo razlikuje od svih drugih prehistoričkih gradina u našoj zemlji. Impozantni, 7·5 *m* visoki, 77 *m* dugi i 46 *m* široki nasip, koji zatvara ulaz i kome se uz zapadni pristranak prostire samo naselište (castelliere), ima premca samo u dvije druge gradine cazinskog kotara, o kojima ću ovdje da progovorim.

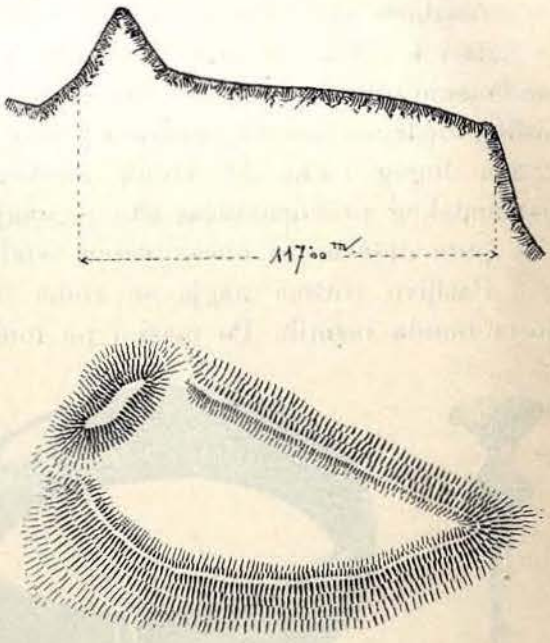

Slika 6.

Na zapadnom obronku Čungara ima uska, potočićem natopljena dràga. Prešavši preko nje, uzlazi se sjevero-zapadnim pravcem kroz selo Osredak do sela Gradine, gdje se u morskoj visini od 385 *m* uzdiže Mali Čungar, koji još zovu „Velika i Mala Gradina“.

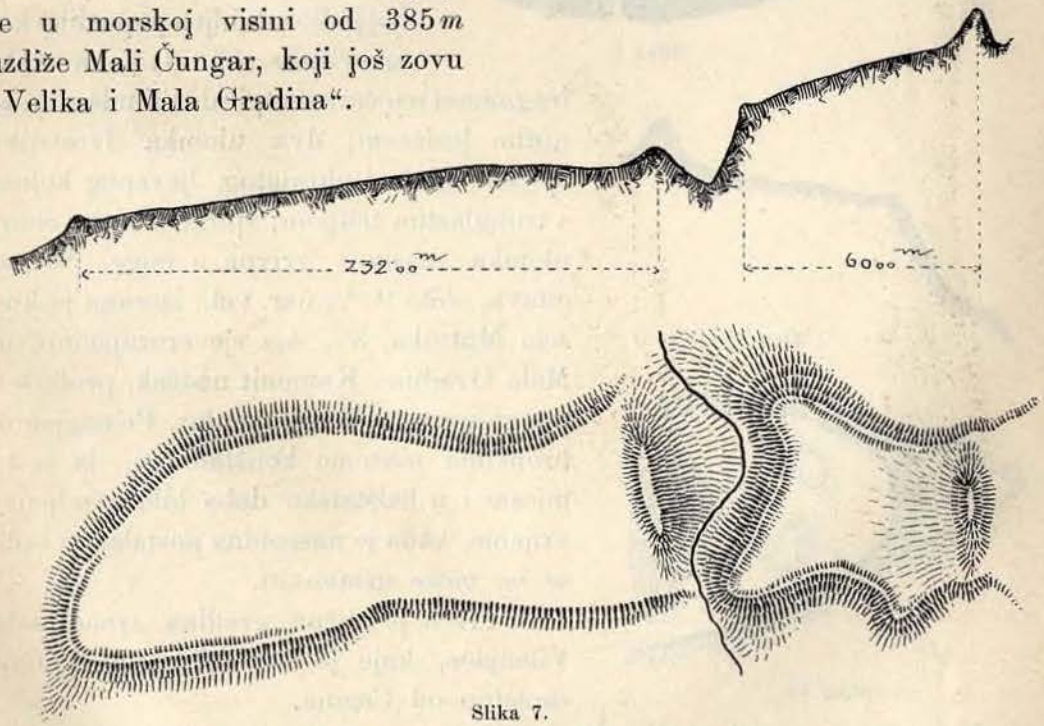

Slika 7.

Sva je gradina malim prodolom razdijeljena na dva dijela, na južni, „Veliku Gradinu“ i sjeverni, „Malu Gradinu“. *Slika 7.* prikazuje nam crtež i presjek zemljišta od sjevera prama jugu.

„Velika Gradina“ omegjašena je na južnoj strani 51 *m* dugim, 7 *m* visokim, ponešto na oblik polumjeseca savijenim zemljanim nasipom.

Zemljište se za tim u dužini od 60 *m* spušta u duboki prodô, iz koga se uzlazi k „Maloj Gradini“. I ovdje ima nasip, koji zatvara ulaz, ali su mu manje dimenzije, nego onome pred „Velikom Gradinom“. Ostanci niskog bedema, veoma obrasli šipragom, vide se na sjeveroistočnoj strani 232 *m* dugog i oko 51 korak širokog kastelijera. Ovuda još nije bilo sistematskog prekopavanja; što je nagjeno, slučajno je nagjeno, kako se više puta dešava pri obragjivanju zemlje.

Pažljivo tražeći nagje se rbinâ od ilovastog sugja u obje gradine dosta onuda rasutih. Po masi i po tome kako su pečene, posve su slične onima na Čungaru. Našarani mi komadi nijesu dospjeli u ruke. Broncanih stvari našli su seljaci više puta na Maloj Gradini. Od tih su ovi predmeti dospjeli u zbirke zemaljskog muzeja: fragmenat jedne bočke s raščlanjenom glavicom, gornji joj je dio udubljen poput lijevka, gravirana, *slika 8.*, $^2/_3$ nar. vel.; fragmenat naočaraste špiralne fibule s utaknutim ježičcem; dva ulomka dvostruke špirale; ulomci plosnatog, ljevenog koluta s trouglastim trupom; špiralna žica i četiri ulomka masivne grivne s noge. Slična, čitava, *slika 9.*, $^2/_3$ nar. vel., izorana je kod sela Mutnika, $3^1/_2$ *km* sjeverozapadno od Male Gradine. Kamenit nadžak, probušen popunjuje za sada taj inventar. Po nagjenim broncima možemo konštatovati, da je to mjesto i u halštatsko doba bilo naseljeno; vrijeme, kada je naseobina postala, za sada se ne može ustanoviti.

Slika 8.

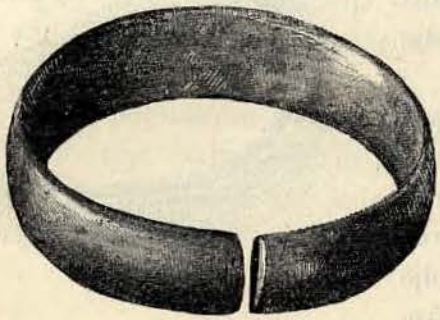

Slika 9.

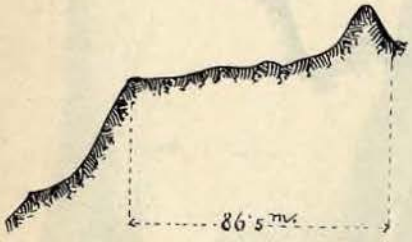

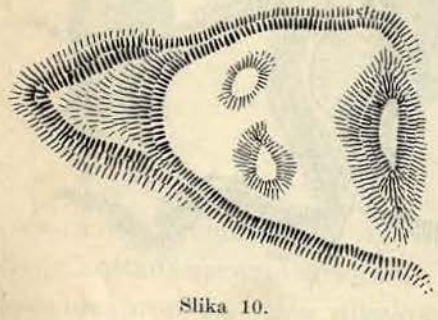

Slika 10.

Treća je slična gradina iznad sela Vilenjače, koje je šest kilometara jugozapadno od Cazina.

U crtežu i presjeku, *slici 10.*, vidimo gotovo 10 *m* visok i 35 *m* dug zemljani nasip, kojim je zagragjeno oko 100 *m* dugo i 45 *m* široko naselište. Po nasipu i u gradini rasuta je množina ilovastih rbina čungarskog tipa; drugih predmeta ovuda se još nije našlo.

Te tri ovdje prikazane prehistoričke gradine razlikuju se od onih u srednjoj i južnoj Bosni, te se i nehotice mora pomišljati, da te gradine treba pripisati drugim plemenima nego onim ilirskim, koja su bila naseljena u južnim krajevima.

I u sjeverozapadnoj Bosni nagjeni artefakti iz halštatskog doba upućuju na sjeverno kulturno središte, što se naročito tumači Savom kao prometnim putem.

Možda su u onom kraju bili naseljeni Japudi.

Сјенице у Босни и Херцеговини.

Приопћио

О. Рајзер, кустос земаљског музеја.

Једва да је икоја птичија фамилија својим животом корисниja и својим кретњама убавија него сјенице. И ако у њих за право о пјевању не можемо говорити, опет се не може порећи, да се вабљење њихово, нарочито у прво пролетно доба, веома угодно доимље уха људског.

По томе, што су све врсте, које находимо у нашем подручју, махом станарице, излазе нам поједини заступници фамилије тим драгоцјенији, што помажу оживљавати зимску пустош. Први јасни сунчани трачак и у дане циче зиме изваби весели тај народ из густог грања, гдје је почивао прошлу ноћ, те онда птичице с веселим звиждуком полете кроз безлисне крошње и грмље, тако да се понегдје нагомилани снијег на земљу спраши.

Не види се веселим птичицама, да им у те дане често ваља патити љуту невољу. Ако је благо вријеме, онда су им зарезници сакривени под кором, да ондје презиме, као и њихова јајашца, угодна храна; али када љута студен ледом оцакли и дебло и гране, онда множина тих најкориснијих птица погину, као жртве глади и студени. Ту човјек може и треба да помогне, па да уређујући хранилишта, просипајући сјеме од сунцокрета, вјешајући на подесним мјестима животињске лешине и т. д. учини колико може за уздржавање сјеница, које тако љуто страдају.

Када у рано прамаљеће топлије сунчане зраке, а још више југовина растали лед са дрвећа и грмља, онда ти за сјенице настане весео живот. Сад има доста хране, па гласно звиждећи вабе мужјаци женке.

На срећу свимколиким сјеницама у Босни не треба за дуго тражити подесна мјеста за гнијездења, таких овуда има тушта и тама. Пошто су јаја снесена, има женка доста времена да смишља, како ће прехранити онолико потомство. Када се млади извале, онда се она без одмора и умора натјече с мужјаком у добављању хране, а тиме човјеку постаје највећим добротвором. Када једноћ цијела дружба полети, онда ти буде весела живота како у шуми, тако по вртовима,

и по дрвљу у пољу. Из почетка млади још просјаче храну у старих, који се без престанка труде, касније их виђаш живе као живо сребро у лову на зарезнике. Тако се помало примиче јесен, те посматрач у то доба године може да види сјенице, гдје по фамилијама једна за другом лете украј шума, уз обале потока и ријека и т. д., па хитро и брижно претражују грање и свагдје само кратко вријеме проведу. Тако својом веселом игром забављају како безазлена шетаоца, тако и шумара на самотном чекању. Тако те умилне птице проживе годину. Толико хтједох као увод рећи прије, него што пријеђем на описивање појединих врста и фамилија.

Скуп сивих сјеница обично се означује укупним именом врсте *Poecila*, те у Босни и Херцеговини има три заступника, наиме:

Poecila palustris (L.) = *P. montanus* Baldst., Gebirgssumpfmeise, горска сивка.

P. fruticeti (Wallgr.) = *P. communis* Baldst., Sumpfmeise, сивка.

P. lugubris Natt. Trauermeise, сјеница туробница.

Између обје прве врсте има множина прелазних облика, по којима би се могло питати, да ли она прва није тек само облика оне друге. То нам потанко разјашњује најновије, савјесно и опсежно разлагање орнитолога Празака у Бечу.

Толико стоји, да и у Босни *P. montanus* више живи у горовитим крајевима, а *P. communis* више по равницама, и то нарочито на сјеверу. У Бугарској пошљедњи облик још никако није нађен. — Сјеница туробница необично је проширена у нашем подручју, пошто као чедо југа своју праву домовину находи у шумовитим крајевима Херцеговине, али је и станарица у горским крајевима средње Босне, те је овуда има до 1000 *m* морске висине. Али према Сави још се је није виђало. Може се дакле за све три трсне сјенице рећи, да су неодвисно од форме земљишта настањене по свем подручју.

Ексемплара типичног сивића има у музејској збирци из околице сарајевске (Кошева, Требевић), са Козаре планине, из Главатичева и из краја око Борака у Херцеговини и т. д. Ко потанко разликује, одмах ће типску форму сивића распознати по нешто ситнијем и њежнијем гласу од горског облика с великом црном пјегом на гркљану и у затиоку, и по зеленим ивицама летних пера. Сјеницâ таквог шара поубијано је и конзервирано на Хранисави, на Озрену (код Сарајева), на Требевићу, код Коњица и у Клековачи планини.

Биологија обију ових трсних сјеница доста је позната. То мање вриједи за сјеницу туробницу. Боравиште ове велике сјенице познаје се вазда по њеном, врапчијем гласу сличном дозивању: цер, цер!

Она је нестална, па је често баш није лако згодити из пушке. То најлакше за руком пође у касно јесенско и зимско доба, кад се скита по безлиснатим хвојевима воћака. Једноћ, 22. марта 1890., пође ми за руком, те сам једним јединцатим метком убио и мужјака и женку, пошто сам се дуже времена за њима шуњао, — а то је риједак случај. Све настојање, да се из Босне и Херцеговине добију јаја сјенице туробнице, остало је доселе посве безуспјешно, ма да у појединим крајевима Херцеговине не ће баш бити одвише тешко налазити их, па тако се поуздана јаја од *P. lugubris* још увијек добивају из неисцрпивих збирки одличнога испитивача дра. Крипера у Атени.

Осим горе наведеног краја посматрао сам и убио ту занимљиву врсту код Пазарића, Локава код Стôца, Завале, Билећа, Драчева, Подхума и Главатичева. У задњим мјестима живи она нарочито у пространом храстовом шипрагу, а чини се, да тамо амо гнијезди и по распуклинама у стијењу.

Parus ater L., Tannenmeise, борова сјеница. Станујући једино у црногоричким шумама по Босни, не салази борова сјеница никада у низине, него се цијеле године крије по висовима. Име јој додуше ни у њемачком ни у нашем језику није право, пошто јој је оморика *(Picea excelsa)* дража од сваке друге црногорице. Тако она оживљава горњи шумски појас свих планина сарајевског котара, те је поновно прикупљена код Вареша, на Озрену, на Хранисави, на Игману и код Довлића (Требевић). И неколико је јаја од ње нађено у предјелу код Ступња испод Јахорине.

11. јуна 1889. прикупио сам у планинама код Сарајева полетарце, који су се излегли у некој напуштеној мишјој руши. Шар борове сјенице чини се, да је у овим земљама прилично сталан, док у другим балканским земљама веле да има знатних одлика.

Parus cristatus L., Haubenmeise, крунаста сјеница. Као што је боровој сјеници најдража оморика, тако крунаста сјеница најволи бити у борићима, али се понешто находи и по другој црногорици. У нашим је земљама свуда много рјеђа него ли прећашња, али се ипак по планинским шумама код Сарајева и уопће у централној и јужној Босни готово свуда находи. У клековини *(Pinus montana)* Пласе планине код Јабланице, гдје сам 23. јула 1889. убио старог мужјака, ваљда је стигла највишу међу докле је раширена. На југу балканског полуострва чини се да само до Олимпа допире, гдје ју је констатовао др. Крипер. Она је, како је познато, најљепушнија од европских сјеница а познаје се, гдје је има, по њеном гласном ћурликастом звиждуку. Јаја се од ње до сада у Босни и Херцеговини нијесу нашла.

Parus major L., Kohlmeise, јасеница. Куд год ногом стушиш у босанским шумама, пољима и ливадама, свуда ти једна од првих међу птицама у очи удари јасеница, која је проширена готово по свој Европи. Свуда је воле што је тако жива и весела, а спрам људи питома, па није далеко вријеме, када ће се њена добра својства и у нашег народа упознати и цијенити. Предалеко би ме одвело, када бих хтио набројити сва она мјеста, гдје је у Босни и Херцеговини виђана и убијана, те само ваља примјетити, да је, како се чини, у неким предјелима Босне и Херцеговине потпуно надомјешћује *P. lugubris,* која је исте величине.

И једног дјеломичног албина те сјенице ваља овдје споменути, кога је госп. Варош убио у пољу код Дервенте, те га најљубезнијим начином послао музеју. У те је птице све црно перје јасно-сиво, а жуто је перје за један тон отвореније. Јаја од те сјенице има музеј више легала, која се од јаја из других страна одликују особито крупним мрким шаром.

Parus coeruleus L., Blaumeise, плавић. Тај је без сумње најрјеђи између сјеница, које се обично виђају, те ја само мало крајева познајем, у којима се може сматрати гњездарицом. Као такве могу назначити горске долине котара фочанског до Чемерног седла, побочне долине уз долину Неретве и благе продоле котара прозорског. Али чим јесен наступи, виђају се плавићи удружени по фамилијама и у другим крајевима земље, па се особито радо појављују у грмљу, које се повлачи дуж обала уз ријеке. Неки су почетници наше науке на основу површног посматрања уствр дили, да се у Босни и Херцеговини находи и источна лазурна сјеница (интензивно модра, мјесто жутог бијело перје) као гњездарица (!), па се је та новост на жалост стрелимице раширила по литератури. Ја овдје само још једноћ могу поновити, да то никако није истина, па можемо бити задовољни, ако течајем најближих 50 година један пут у најљућој зими један ексемплар те азијатске сјенице стигнемо на коме мјесту у Босни и Херцеговини за наш музеј. Помоћни препаратор Сантаријус мислио је једноћ, да је виш Борачког језера упознао једну лазурну сјеницу, али се је у брзо увјерио, да је то само био албинистички индивидуум плавића, који је у друштву своје врсте весело тамо амо лијетао. Још сам ова мјеста нашег подручја нашао забиљежена, гдје је нађен плавић: Сарајевско поље (септембра 1887. и новембра 1889.), Босанска Рача (4. септембра 1889.), Петровићи код Сарајева (21. септембра 1890.), Рогатица (16. новембра 1890.) и т. д.

Чини се паче, као да је модрина у босанског плавића интензивнија, него у сјеница из сјеверних страна, али је до сада премало материјала за испоређивање при руци, те се још не може о томе изрећи поуздан суд.

Acredula caudata L. и var. *rosea* (Blyth.), Schwanzmeise, дугорепка, бјелоглавка, млинарић. Пошљедња одлика дугорепке, која за чудо више припада западној Европи, много је обичнија у Босни. Само се находе појединн ексемплари чисто бијеле главе, па је питање, да ли ове сјенице и гнијезде у земљи. Даље на истоку Балканског полуострва уопће се није нашла типична дугорепка. Љети и у пољећу находе се овуда појединн парови на далеку простору, па их опажају само веома тачни посматрачи. У јесен насупрот скитају се хрпимице и опћу пажњу навраћају на се, те су украс природи, која се спрема на зимски починак. Сада се истом види, колико бјелоглавки има у земљи. Нарочито по кусастим старијим деблима и по пристранцима, обраслим густом шикаром најрадије борави, особито ако онуда имаде боровице.

Тако се је у боровичином жбуну почетком априла 1891. недалеко богословије рељевске нашло гнијездо дугорепке. Било је као вазда веома умјетно заокружена кеса, обавијено лишајем и још није било довршено. Али је у њему већ било пет свјежих јаја.

Ексемплара дугорепке има земаљски музеј из Јањића, Кошевске долине код Сарајева, из околице Хутовог блата у Херцеговини, из Рогатице од Ивановог кланца и из Билећа. Она се броји у најумилније и најкорисније птичице свога друштва.

Од обију других врста, које живе на балканском полуострву и то мјестимице у великој множини: плазице или мошњарке — *Aegithalus pendulinus* (L.), Beutelmeise — и базговке или бркате сјенице — *Panurus biarmicus* (L.), Bartmeise, — за прву је вјероватно, за другу није, да би се могла наћи у Босни и Херцеговини. За базговку нема оних пространих и густих трстика у нашој земљи, који су главним условом за њезин боравак. Насупрот је за мошњарку у сусједној Србији близу босанске међе код Шапца више пута утврђено по браћи Домбровскима, да онуда живи као гњездарица, па и збиља веле, да су је виђали у Бијељини. У подручју Хутовог блата, гдје по нечијем казивању гнијезди, узалуд смо је тражили ја и други, насупрот је честа гњездарица при близом Скадарском језеру. Можда ће коме читаоцу ових редака срећа послужити, да сада, у зимско доба, гдје лишће не заклања дивно умјетно гнијездо мошњарке, нађе такво гнијездо, па да тако птичију фауну земље обогати лијепом једном врстом.

Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský**.

Prigodom opisivanja nekropole na Jezerinama kod Pritoke blizu Bišća već sam našao prilike, da progovorim o jedanaest nasutih gradina i naseoba prehistoričkog vremena iz bliže okoline bihaćke[1]).

1 | 300.000.

Slika 1.

Ljubeznoj pripravnosti geometra za evidenciju, gospodina Julija Graunera u Bišću, valja da zahvalimo za nacrt petnaest drugih gradina

[1]) Vidi: „Glasnik" 1893., str. 37 i d., 237 i d., 369 i d. i 575 i d.

iz kotara bihaćkog, koje nam uz opisane već kod Jezerina gradine i pronagjene sojenice u Uni kod Ripča[1]) i Golubića najbolje dokazuju, da je taj kraj već u predrimsko doba prilično gusto bio naseljen.

Situacija ovih daljih gradina vidi se iz pregledne karte *slika 1.*, na kojoj su zabilježene znakom, običajnim za utvrde.

1. Gradina Pod i Groblje.

Pô sata puta sjeverno od mjesta Čavkića u općini Založju, gdje smo u ritu Gromilama već upoznali ostanke rimske naseobe[2]), uzdižu se dva izolirana čunja, Pod i Groblje nazvana, u kojima se već po obliku njihovu mogu naslućivati prehistoričke gragjevine. Pobližim pretraživanjem potvrgjen je taj nazor, te su oba rečena čunja u *slici 2.* prikazana u tlocrtu i presjeku.

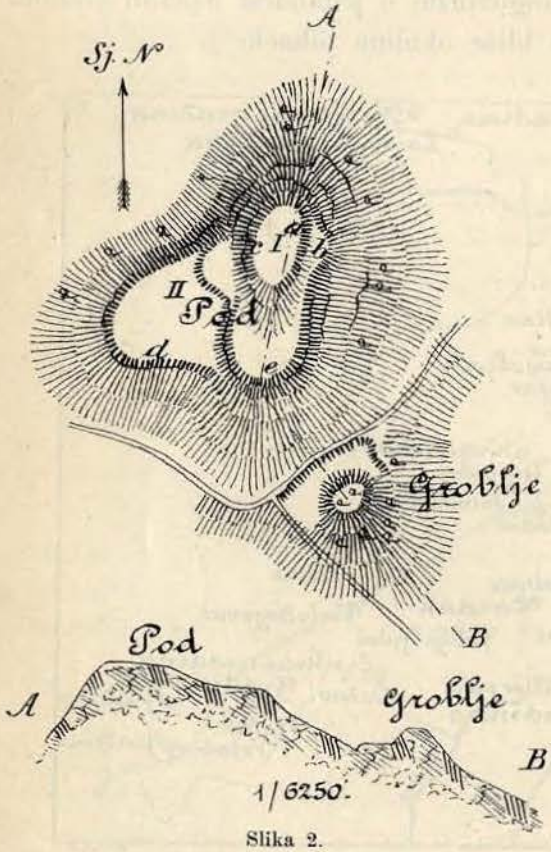

Slika 2.

Nasuta gradina Pod ima eliptički zaravanak od 150 *m* sjevero-južne dužine i 55 *m* istočnozapadne širine, kome sjeverni dio zaprema viša, takogjer eliptička glavica. Na zapadnoj strani hvata se tog nutarnjeg grada I. 100 *m* duga i 80 *m* široka, na obluk zaokruženo predgragje II., nešto niže od grada I.

Radi okomitih pristranaka prirodnog zaravanka na hridu većinom nije trebalo umjetne utvrde, pa se na pojedinim mjestima takogjer kao n. pr. u *a*, *b*, *c* i *d* jasno poznaju tragovi kamenitih bedema. Na južnoj strani glavne gradine, kod *e* nagje se nasuprot množina žeženih, bezobličnih zemljanih gruda i crvene zemlje, tako da ti se čini, kao da je na ovom mjestu bio nasip od pečene zemlje. Množina rukom gragjenih ilovastih rbina, djelomice sa zaparanim i šrafiranim trokutima ornamentirane, kao i komadi lijepa sa duvara često se nahode u Podu, te je ondje nagjen i ulomak žrvnja.

[1]) Vidi: „Glasnik" 1893., str. 129 i d.
[2]) Vidi: „Glasnik" 1893., str. 53.

Čunjak Groblje, koji je jugoistočno od Poda, od prilike 20 *m* visok, te dominira nad ukupnom okolinom, po svojim je pristrancima još gušće zasut vrlo primitivnim, rukom gragjenim ilovastim posudama i komadima lijepa sa duvara, nego Pod. Na njegovom, mladom šumicom zaraslom zaravanku ima nadalje množina uspravljenog, malenog, neobragjenog kamenja, koje po kazivanju ondašnjih žitelja označuje grobove nekadašnjeg groblja, koje je ovdje bilo. Ja bih rekao, da se je Grobljem u prvo vrijeme naseobina na Podu služila kao žrtvištem.

2. Gradina Ograda.

Južno od opisanih gore čunjeva, a u zračnoj liniji od prilike 1100 *m* odonud, nalazimo u Čavkiću na nekoj ravnoj uzvisini, koja se zove Ograda, drugu nasutu gradinu, kojoj tlocrt i presjek prikazuje pridana ovdje *slika 3.* To je nepravilno eliptički nasip, koji je od jugoistoka prama sjeverozapadu 165 *m* dug, te ima najvišu širinu od 107 *m.* Žiteljima one okolice nije Ograda poznata pod imenom gradine, ma da znaju, da je taj njezin nasip podignut ljudskom rukom.

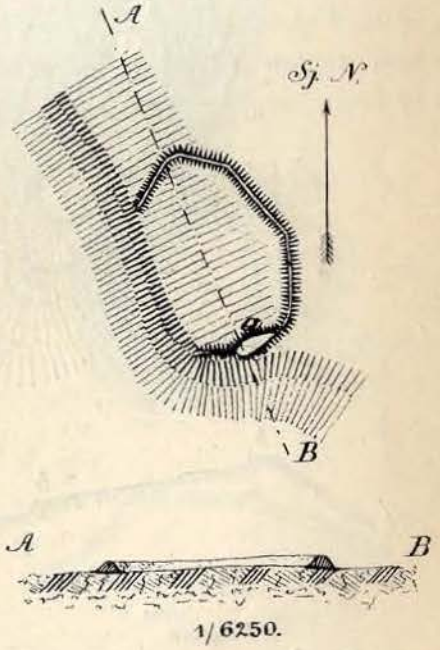

Slika 3.

Zaravanak, koji lagano opada, samo je sa sjevera, istoka i juga zagragjen nasipom, koji se na zapadu s obje strane naslanja na strmi obronak. Nasip je podignut od kamena i zemlje, iznutra je 2 *m*, a s polja 3 *m* visok, ali se na južnoj strani poput gromile uzdiže od visine od 5 *m* iznutra, a do 6 *m* s polja, čime Ograda veoma slična izlazi gradnji većine nasutih gradina kotara županjačkog[1]).

U nasipu i izvan njega sva je zemlja izorana i usijana, te samo pristranci i glavica nasipa zarasli su gustom šipragom, pa se za to ovuda nijesu mogle prikupljati ilovaste rbine, ma da bi se iza žetve za cijelo mogle naći.

[1]) „Glasnik“ 1894., str. 285 i d.

3. Gradina na Loninoj kosi.

Ta je gradina u jednoj šumi iznad livada Megjugorje u općini Grmuši na jednoj uzvisini Grmeć-planine, a ima, kako to pokazuje *slika 4.*, od sjeverozapada prama jugoistoku pruženu eliptičnu podobu. Ukupna joj je dužina 244 *m*, a najveća širina 77 *m*, a neravni joj nutarnji prostor ogragjen je jednostavnim nasipom, koga samo na sjeveroistočnoj strani nema. Na jugoistočnoj strani, gdje je pristranak manje strm, prigragjen je pred glavnim nasipom *b*, još jedan kratki spoljašnji nasip *c*. Visina je glavnog nasipa *b* na sjevernoj strani 6 *m*, na zapadnoj 4 *m*, a na južnoj 2 *m*. Prednji nasip *c* takogjer je samo 2 *m* visok.

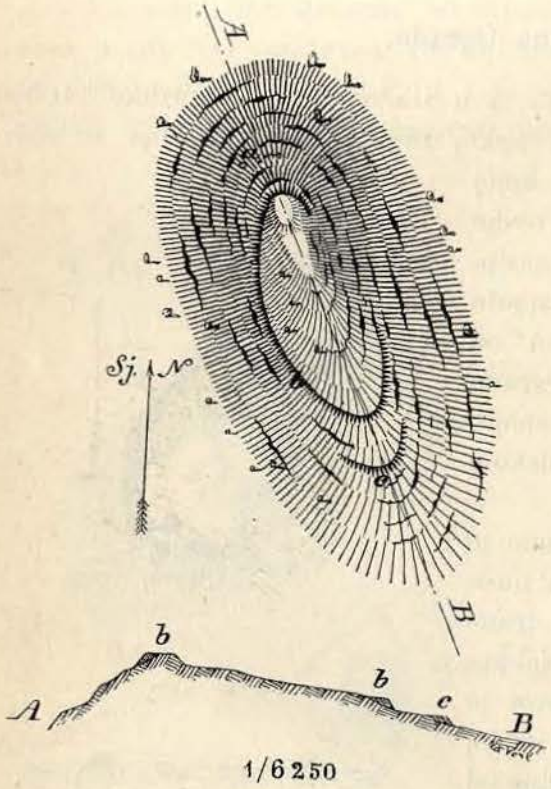

Slika 4.

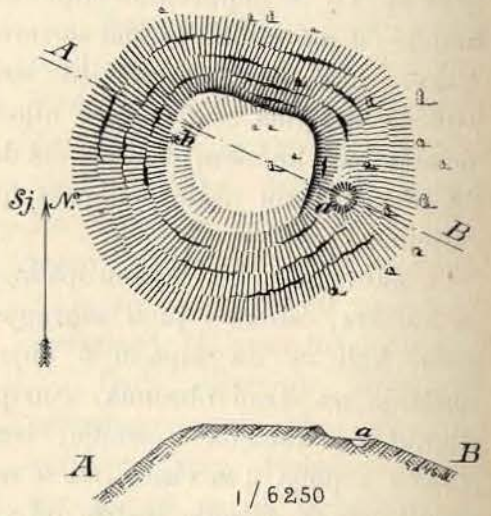

Slika 5.

Po narodnom pričanju potječe ime brdu Lonina kosa otuda, što je neki čovjek iz onoga kraja na gradini našao ilovast lonac. Po prostoru, ogragjenu nasipom ima podosta rbinâ od ilovastog sugja, gragjenog rukom.

4. Gradina Baljevac.

Gotovo dva kilometra po zračnoj liniji nailazimo sjeverozapadno od rečene Lonine gradine u području općine Grmuše, na glavici od 449 *m* morske visine, djelomice šumom, a djelomice visokom paprati obrasloj, drugu jednu gradinu, nazvanu Baljevac, koja je prikazana u *slici 5.*

Zaravanak joj ima nepravilan, okruglast oblik od 130 *m* dužine i 110 *m* širine, te je samo sa sjevera i istoka zagragjen 2 *m* visokim kamenitim nasipom, koji iznutra prelazi u ravninu.

Na zapadnom kraju zaravanka stoji mala gromila *b*, visoka od prilike 50 *cm*, a na istočnom pristranku brda ima jama *a*. U okolici nasipa ima dosta ilovastih rbina od sugja gragjenog rukom, pa za to gradinu Baljevac isto tako smatram prehistoričkom naseobom kao i Loninu kosu.

5. Crkvina Zapoljak.

Pri opisivanju jezerinske nekropole, rekao sam, da sam megju ostancima srednjega vijeka u okolici bihaćkoj našao i crkvenu razvalinu Crkvinu kod sela Tihotine u općini Pritoci[1]).

Pri pobližem pretraživanju toga mjesta pokazalo se megjutim, da ta Crkvina nije crkvena razvalina, nego nasuta gradina, koja je u mnogo kasnije vrijeme upotrebljavana kao groblje, kako to svjedoči ondje nagjen krst od pješćenjaka i više uspravljenog lomljenog, po prilici 20 *cm* visokog kamenja, koje je služilo kao nadgrobno kamenje. Bez sumnje je gradina zbog toga dobila ime Crkvine, te ja naročito primjećujem, da tamo zidinama nema ni traga.

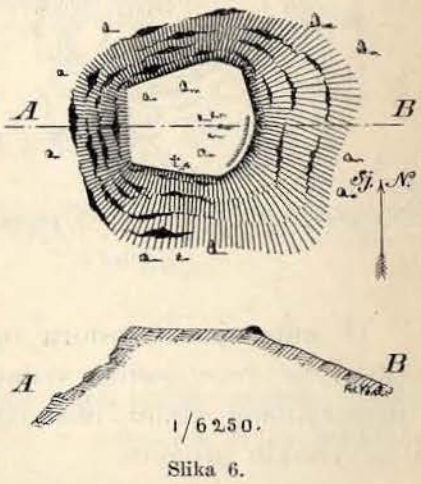

Slika 6.

Gradina, *slika 6.*, leži od prilike četvrt sata puta južno od mjesta Tihotine na ošumljenoj glavici od nešta preko 500 *m* morske visine, koja se vidi već iz daleka. Ravni joj zaravanak nepravilnog oblika dug je 110 *m*, širok 95 *m*, a samo sa sjevera, istoka i juga ogragjen jednostavnim kamenitim nasipom, pri čemu su sa zapada okomite stijene služile kao prirodna utvrda. Nasip se prama istoku uspinje na spoljašnjoj strani do 2·5 *m*, ali je iznutra samo 50 *cm* visok. U utvrdi, a naročito u južnom joj dijelu leže mnoge rbine od sugja, gragjenog prostom rukom, te je to, sudeći po obliku i položaju, bila prehistorička naseobina.

Zapadno od glavice, na kojoj je gradina, stoji pri kraju jedne terase osam gromila s premjerom od 3 *m* po prilici i 50 *cm* visokih.

---

[1]) „Glasnik zem. muz." 1893., str. 60.

6. Hrgarska gradina.

Dosta daleko jugoistočno od mjesta Hrgara ima na niskoj, bukvom obrasloj glavici krševite visoravni Hrgara, i to sjeverozapadno od erarske kuće lugareve, gradina Hrgarska gradina, kojoj je tlocrt i presjek prikazan u *slici 7.*

Hrgarska gradina čini vrlo nepravilnu elipsu, od jugozapada prama sjeveroistoku duga je 168 *m*, ima maksimalnu širinu od 90 *m*, a uokolo je ogragjena jednostavnim kamenitim nasipom. S polja je nasip na jugu visok do 6 *m*, na sjeveru pak jedva 2 *m*, dok iznutra posvuda pomalo prelazi u ravninu.

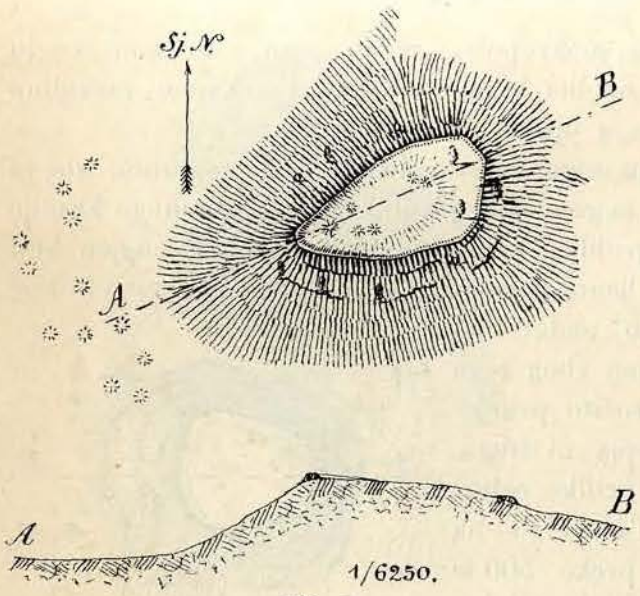

Slika 7.

U nutarnjem prostoru toga nasipa, koji dominira cijelom okolicom, veoma je ispremiješan sloj crnice pepelom, gotovo je crn, a ima po njemu množina rbinâ od ilovastog sugja gragjenog rukom, isto tako fragmenata od tkalačkih utega i žeženog ilovastog grumenja. Po tome je gradina svakako bila nastanjena.

U nutarnjem prostoru ogragjenog zaravanka ima šest gromila, od kojih dvije veće dostižu visinu od $1^1/_2$ *m* i premjer od 6 *m*. Na zapadnoj i jugozapadnoj strani ima izvan gradine 66 malenih, djelomice jedva 50 *cm* visokih gromila.

7. Nasuta gradina Podić.

Na jednom, ne baš poglednom mjestu krševite visoravni Leskovi klanac, nedaleko jugozapadno od ceste Bihać-Petrovac u području sela Gorjevca, općine Račić, našao je gosp. Grauner slučajno u ritu Podiću nasutu gradinu, za koju žitelji onoga kraja kao takvu nikako ne znaju, te je prikazana u *slici 8.*

Gradina Podić, posve nepravilnog oblika, ima najveću dužinu od 170 *m* i najveću širinu od 100 *m* po prilici, te je uokolo ogragjena

jednostavnim kamenitim nasipom, koji se s nutarnje strane slabo uzdiže iznad zaravanka.

Ta gradina megjutim po tome izlazi osobito zanimljiva, što oko nje ima osam, do 8 *m* dubokih jama, kojih se neposredno hvata bedem, koji prelazi u njihove bokove, pa se za to ovdje spoljašnja visina nasipa ne može pravo prosuditi. Očevidno ono kolo „dolina“ oko Podića čini bitan dio njegove utvrde.

Slično upotrebljavanje jama ili dolina u kršu za jaču utvrdu gradinâ nalazimo doduše i na drugim mjestima, kao n. pr. pri gradinama kod Lipe u kotaru livanjskom i kod Kovača u kotaru županjačkom, ali se obje pošljednje gradine samo svaka na jednoj strani hvataju poveće doline, dok je Podić takim dolinama upravo opasan. Isto je tako gradina Tutunlug kod Miostre u kotaru cazinskom samo sa sjeverne strane jače utvrgjena trima vrlo dubokim jamama, koje su jedna tik druge, isto tako Crnkića gradina kod Ćukova u kotaru bihaćkom, o kojoj će kasnije biti govor takogjer sa sjeverne strane, ali samo dvjema dolinama.

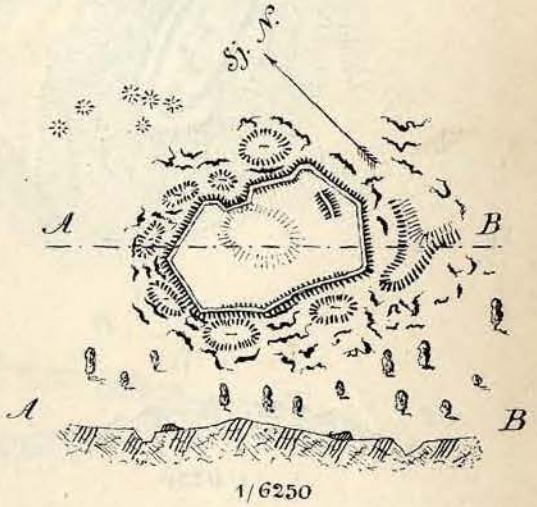

1/6250

Slika 8.

Podić je sasvim zasut rbinama od ilovastog sugja gragjenog rukom, pa kako žitelji onoga kraja pripovijedaju, nagjene su onuda već i čitave posude.

Sjevero-zapadno od te stare naseobine ima osam malih gromila, visokih od prilike oko 75 *cm* i s premjerom od 4 *m*, a vele, da ih u susjednoj šumi ima još više.

Za čudo je, što ovdje već po drugi put nailazimo na gradine s imenima Pod i Podić, što bi dakle značilo pod, uravnjenu površinu, pa bi se i po drugim krajevima Bosne iz imena „Pod“ moglo zaključiti, da ondje ima ogragjen prostor.

8. Gradina Drenovača.

Južno od sela Lohova upoznali smo već jednu gradinu, Lohovsku gradinu, te smo napomenuli, da u samom području rečenog mjesta, i to

jugoistočno od Lohovske gradine tik do hrvatske megje ima još jedna druga nasuta gradina, Drenovača[1]).

Drenovača je po zračnoj liniji od prilike 1600 *m* udaljena od Lohovske gradine i leži na 579 *m* visokoj, na daleko poglednoj kamenitoj pustoj glavici jedne brdske kose. Ona je, kako *slika 9.* pokazuje, eliptičkog oblika, pružena od jugoistoka prama sjeverozapadu, te pri dužini od 170 *m* ima najvišu širinu od 70 *m*. Ta je gradina uokolo opasana nasipima, i to sa zapada sasvim jednostavnim, 2 *m* visokim, s istoka i juga nasuprot dvostrukim nasipom, koji se uzdiže do 4 *m* visine. Izmegju oba pošljednja nasipa vodio je od juga put do unutrašnjeg zaravanka, a pred spoljašnim nasipom ima na sjevernoj strani, gdje je pravi ulaz, još prigragjen na obluk izveden nasip.

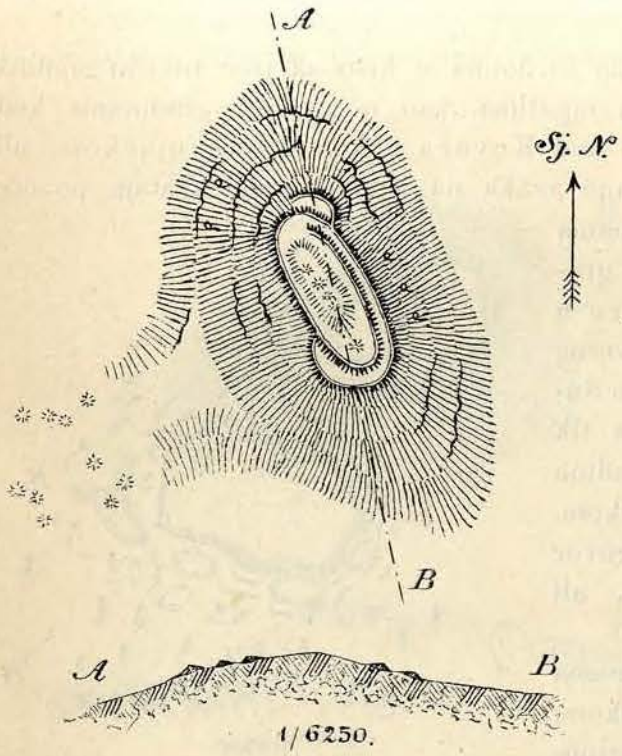

Slika 9.

Po cijelom unutrašnjem prostoru rasuta je množina ilovastih rbina od sugja gragjenog rukom. Nadalje ima u gradini sedam malih gromila s premjerom od 3 *m* i 50 *cm* visine, onda na pašnjaku, koji se na jugozapadnoj strani spušta sa gradine, 26 gromila s premjerom od 6 *m* i 1 *m* visokih.

9. Crnkića gradina.

Pô sata južno od žandarske kasarne Begovca u općini Lipi i blizu muktareve kuće u Ćukovima uzdiže se pri kraju krševitog zaravanka, koji se strmo spušta prama Ćukovima, a ima od prilike 740 *m* morske visine, niska, mladom šumom obrasla, vrlo kamenita glavica, na kojoj je prilično komplicirana nasuta Crnkića gradina, *slika 10.*

Ona sastoji od nutarnjeg grada *a*, koji je opasan jednim kamenim nasipom tik uz ostrminu, koji se sa sjeverozapada, istoka i jugoistoka

[1]) „Glasnik“ 1893., str. 48 i d.

s obje strane hvata ostrmine, te čini nepravilan lûk; bedemi se tom unutarnjem gradu na sjeverozapadu uzdižu do 3 *m*, a na jugoistoku do 5 *m*. Ulazi se s istoka kroz dubok ugao bedema, te su pred gradom na toj strani na položitom pristranku prizidana dva predgragja *b* i *c*. Unutrašnje

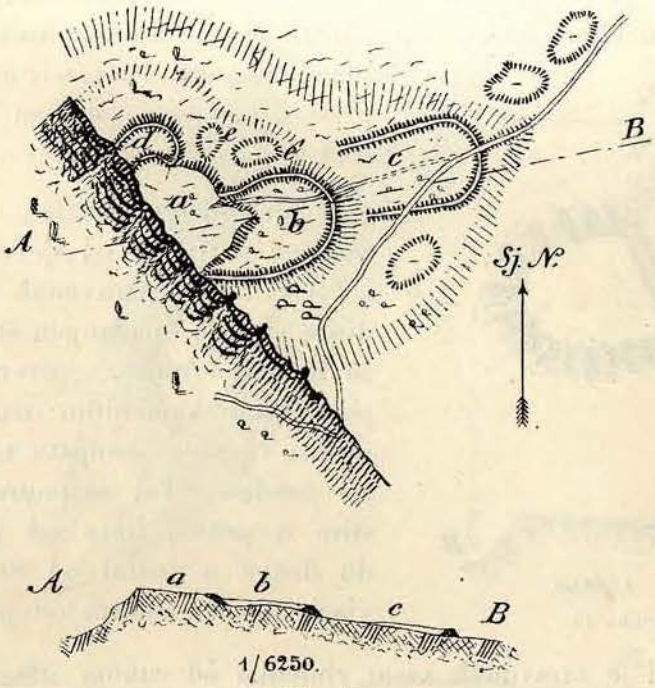

1/6250.

Slika 10.

od ta dva predgragja, *b*, ima u lûk izveden, spoljašnje *c* ima zaobljen četverouglast nasip, kroz koja dva nasipa put vodi do prilaza k unutarnjem gradu.

Treće, maleno predgragje *d*, s bedemom svedenim u lûk, prigragjeno je na sjeverozapadnoj strani unutarnjem gradu. Osim toga zaštićuju tu gradinu i dvije duboke krševite doline ili jame, koje su na sjevernoj strani uz nutarnji ugao nasipa nutarnjeg grada *a* i predgragja *b*.

Sva ta, dobro zasnovana utvrda duga je 280 *m* pri najvišoj širini od 170 *m*. Zemlja je u svoj utvrdi, naročito pak u *a* i *b* crna i puna množine mrkih i crvenkastih rbina od sugja gragjenog rukom, megju kojim se često nahodi i žeženo ilovasto grumenje i tkalačke utege i t. d. Ta je gradina dakle bez sumnje bila naselište.

Južno izvan nasipa ima na zaravanku sedam malih gromila, visokih od prilike 50 *cm* s premjerom od 3—4 *m*.

10. Gradina kod Pratnica blizu Doljana.

Ako smo u gore opisanoj Crnkića gradini upoznali nasutu gradinu kompliciranog oblika, to je opet gradina kod Doljana primjer tim jednostavnije gragjevine te ruke.

Ona leži južno od brda Malog Ljutoča sjeverozapadno od sela Doljana na nekome kûku, izbočenom prama desnoj obali rijeke Une, u malom mjestu Pratnicama, a tlocrt i presjek prikazan joj je u pridanoj ovdje *slici 11.*

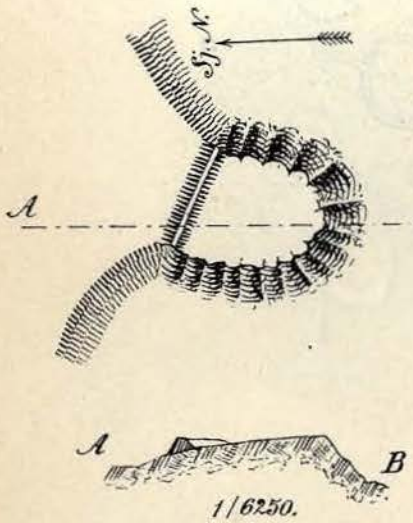

Slika 11.

Na zapadnoj, južnoj i istočnoj strani zaštićen je 105 *m* od sjevera k jugu dugi i 90 *m* široki zaravanak te gradine sa dosta strmim opadanjem stijena, pa se je za to činilo nužno, sjevernu mu stranu poprečnim kamenitim nasipom utvrditi prama ravnom zemljištu te terase, što je iza gradine. Taj se poprečni nasip prostire u pràvoj liniji od jedne ostrmine do druge u dužini od 86 *m*, s polja je visok 6 *m*, a iznutra od prilike 2 *m*.

Ogragjeni je zaravanak zasut rbinama od rukom gragjenih ilovastih posuda.

11. Gradina Čardak kod Doljana.

Sjeverozapadno od sela Doljana zaprema jedna gradina glavicu niskog i ne baš poglednog brijega izmegju dva dôla. Tu gradinu narod onoga kraja zove Čardakom.

Kako *slika 12.* pokazuje, ima ta prehistorička gradina od jugozapada prama sjeveroistoku pružen oblik od 370 *m* najviše dužine i 130 *m* najviše širine, koja se prama jugoistoku sužava, a svud je unaokolo opasana jednostavnim kamenitim nasipom. Poprečni nasip, koji sa sjeveroistočne strane zagragjuje zaravanak, u sredini je uzdignut poput gromile, s polja do 5 *m*, iznutra do 2 *m*, a s polja ima pred njim 50 *cm* dubok jarak. Na ostale tri strane visina je nasipu iznutra neznatna, ali je s polja vrlo različita, tako da na istočnoj strani dostiže do 6 *m*, a na zapadnoj strani u sjevernijem dijelu 5 *m*, u južnijem dijelu 3 *m*, a na jugozapadnom rtu samo 2 *m*.

U južnom dijelu zagragjenog zaravanka, koji je samo ponešto zasut rbinama rukom gragjenog ilovastog sugja, stoji devet gromila *b*, od kojih je najviša 1 *m* visoka.

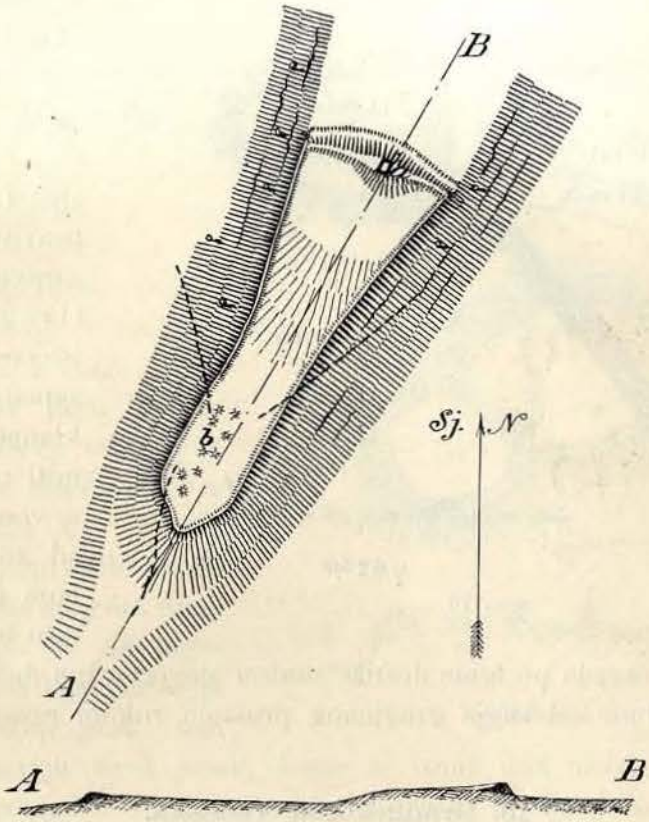

1/6250.

Slika 12.

Još su spomena vrijedni temeljni zidovi malog turskog čardaka *a*, koji je stajao na poprečnom nasipu, te od njega gradina ima svoje današnje ime.

12. Gradina Kliševićka.

Isto tako s poprečnim nasipom i jarkom pred njim, kao ova gore opisana gradina, ima nasuta gradina od prilike $^1/_4$ sata puta južno od mjesta Kliševića na osamljenom brdu, na desnoj obali Une, koje se na južnoj strani svršava kûkom od 531 *m* morske visine.

Ta utvrda, *slika 13.*, sastoji od same Male Gradine, koja zaprema južni dio utvrde, te pri sjeverojužnoj dužini od 166 *m* ima najvišu širinu od 95 *m*. Na zapadnoj, južnoj i istočnoj strani zaštićena je okomitim stijenama i strmim pristrancima, a samo je na sjevernoj strani od predgragja,

koje narod zove Velikom Gradinom, razdijeljeno poprečnim nasipom, dugim 95 *m*. Taj pràvi, poprečni nasip podignut je od zemlje s kamenom pomiješane, s polja je visok 6 *m*, iznutra pak samo 3 *m*, a na sjevernoj je strani pred njim oko 1·5 *m* dubok i pri dnu 4 *m* širok jarak.

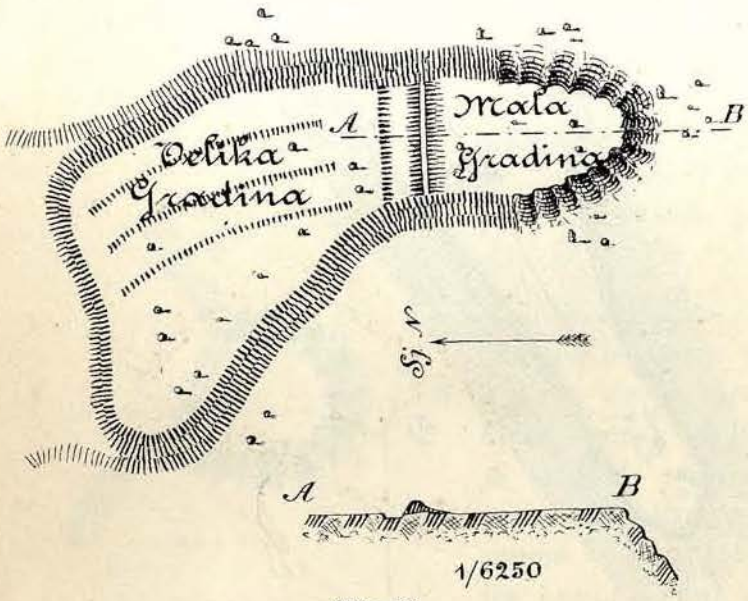

Slika 13.

Zapadno od nasipa i jarka leži nepravilno upriličeni zaravanak Velike Gradine, koji sa istočne, sjeverne i zapadne strane zaklanjaju samo okomiti obronci, te pri sjeverojužnoj dužini od 260 *m* u sjevernom dijelu ima najvišu širinu od 245 *m*.

Svakolika utvrda po tome dostiže znatnu sjeverojužnu dužinu od 468 *m*.

Ilovaste rbine od sugja gragjenog prostom rukom razasute su svuda po gradini.

13. Gradina kod Teočaka.

Sjeveroistočno iznad sela Teočaka leži na okruglastoj, gore uravnjenoj, krševitoj glavici od 981 *m* morske visine, koja na sjevernoj i istočnoj strani strmo opada, eliptička gradina Teočak.

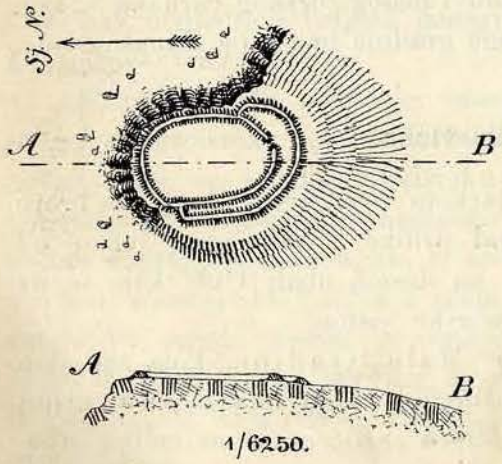

Slika 14.

Ona je, kako pokazuje *slika 14.*, uokolo opasana od prilike 2 *m* visokim kamenitim nasipom, a ogragjeni je zaravanak pri sjeverojužnoj dužini od 105 *m* širok 62 *m*. Na zapadnoj i južnoj strani hvata se glavnog nasipa prednji nasip, koji s njime uporedo teče, a visok je 1 *m*, te sam nema ulaza, ali je očevidno služio za višu zaštitu tvrgjave, koja s te strane ima pristup, a naročito i ulaza na jugoistočnoj strani.

Zajedno s tim prednjim nasipom ima gradina sjeverojužnu ukupnu dužinu 142 *m* pri najvišoj širini od 100 *m*.

Po površini te na visoko podignute gradine nije nagjeno ilovastih rbina.

14. Gradina i Crkvina u Vrtoču.

Na ravnoj uzvisini od 711 *m* morske visine nalazimo sjeverno od Han-Surlina u Vrtoču oveću nasutu gradinu, koja je uokolo opasana nasipom, podignutim od kamena i zemlje, a sastoji od nutarnjeg grada *a* i predgragja *b*. Oblik joj je, kako *slika 15.* pokazuje, nepravilna elipsa, koja se na jugu svršava rtom, a duga je od sjevera prama jugu 295 *m*, pri najvišoj širini od 140 *m*. Nasipi dostižu visinu od 1 *m* iznutra, a oko 2 *m* izvana. Samo pred poprečnim nasipom, koji nutarnji grad dijeli od predgragja, te na jugozapadnom svom kraju ostavlja otvor u nutarnji grad, ima prama predgragju širok jarak, kome se iznad dna uzdiže na 6 *m* visine.

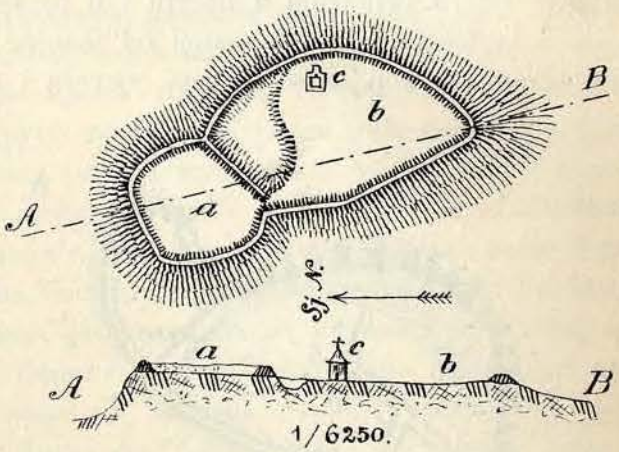

Slika 15.

U predgragju te gradine sagragjena je u novije doba nova crkva u Vrtoču, *c*, koja stoji na temeljima prijašnje, sredovjeke crkve, nazvanima Crkvinom.

Oko te crkve leže starobosanske nadgrobne ploče, od kojih su tri prikazane u pridanoj ovdje *slici 16.* Prva od njih je za čudo na jednoj kratkoj strani zaobljena i ukrašena polumjesecom, kako ga često nahodimo, dok nasuprot oba druga imaju pravokutan oblik a na njima su, takogjer ne rijetke podobe ljiljana i krsta.

Slika 16.

Slika 17.

Ali mora da je u vrtočkoj gradini ili u najbližoj njenoj okolini bilo i rimskih grobova, jer kraj crkve leži poklopac kamenitog rimskog sarkofaga, *slika 17.*, dug 2·2 *m*, a širok 1·3 *m*, koji je ukrašen zabatima.

Od ostanaka, koji su onuda nagjeni, valja da se spomene jedan mali broncani fragmenat, ulomak žrvnja, razbijena taljika (Schmelztiegel) od ilovače i množina ilovastih rbina od sugja gragjenog rukom.

15. Gradina Čučevo u Vrtoču.

U općini Vrtoču ima dva sata sjeverno od rečenog Han-Surlina u morskoj visini od 1091 *m* na najvišoj, ošumljenoj, ali vrlo kamenitoj glavici brda Čučeva, koje se gotovo posve osamljeno uzdiže, gradina, koju *slika 18.* prikazuje u tlocrtu i u presjeku.

I ta nasuta gradina sastoji od manjeg nutarnjeg grada *a* i od većeg predgragja *b*, koji su sa zapada, sjevera i djelomice sa sjeverozapada opasana 2—3 *m* visokim kamenitim nasipom, a sa južne i zapadne strane dovoljno zaštićena okomitim stijenama. Ukupna dužina te utvrde od jugoistoka prama sjeveroistoku iznosi 360 *m*, a najviša joj je širina na južnom kraju 170 *m*.

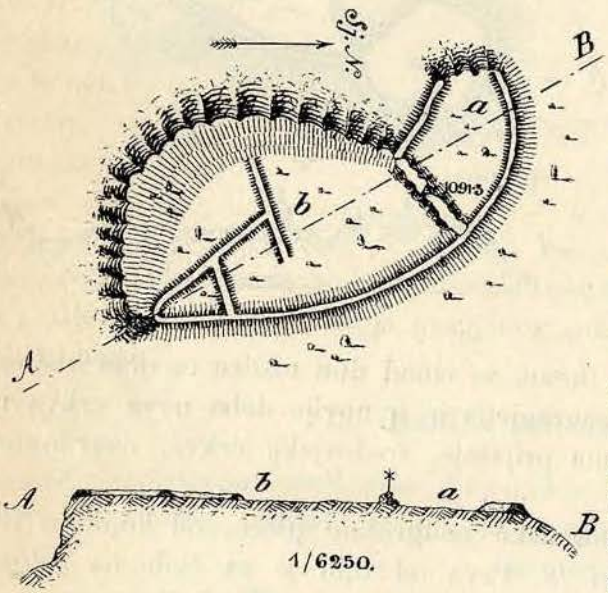

Slika 18.

Pri toj gradini udara u oči, što poprečni nasip, koji nutarnji grad dijeli od predgragja, te bez otvorenog prolaza teče u pravoj liniji od glavnog nasipa jugoistočno donle, gdje zapadna strana strmo opada, nije podignut od prikupljenog kamenja kao ostali nasipi, nego sastoji od velikih kamenitih šuljeva i hridina.

U južnom dijelu predgragja ima još drugih kamenitih nasipa raznog pravca, ali im je svrha i nekadašnja skupna slika nejasna.

U nutarnjem prostoru utvrde nije po površini nagjeno ilovastih rbina, što bi u ostalom moglo biti zbog toga, jer je obrasla šumskim drvećem, kome je lišće pokrilo zemlju. A i to se lako može misliti, da ta gradina, koja je tako daleko na strani od svakog prometa i na tako visoku mjestu podignuta, nije bila naseobina, već samo sklonište narodu onoga kraja, kad bi otkud navalio dušmanin.

Римски останци из долине Неретве.

(Лисичићи и околица.)

У долини Неретве, која обилује римским старинама[1]), нашло се је у најновије вријеме опет неколико споменика, који припадају томе времену. Они су подијељени на три мјеста: Коњиц, Лисичићи и Обре; међу њима особито се истиче друго мјесто. Да је на наводњеном плодном пољу пред Лисичићима била римска насеобина, то се је већ a priori могло судити; новији то нахођаји у пуној мјери потврђују. Лисичићи су прама Коњицу у једнаком односају, као Сарајевско поље прама Сарајеву, Бишће поље прама Мостару, Травањско поље прама Травнику. Римљани — по свој прилици за старијима се мјестима поводећи, која су већ прије постојала — бираху за своје насеобине поља, док се је средњи и нови вијек, нарочито од времена турског господства, више повлачио у брда[2]). Код Лисичића била је ваљда варош, којој су депенденције биле Коњиц и у једној побочној долини (један сат сјеверозападно од Лисичића) Обре. До сада смо, истина, како ће се видјети из овог што слиједи, тек гробље нашли.

Вриједно је спомена, да је овуда келтички елеменат, ваљда измијешан с илирским, био подлога романизовању[3]).

Лисичићи.

Ниже жељезничке станице у Лисичићима нашао сам 18. јуна 1894. на њиви С. Мехагића, званој Црквина, субштрукције правокутне зграде, од прилике 10 *m* дуге и 8 *m* широке. Потање се није могла

---

[1]) Испореди у најновије доба: В. Радимски: „Римски гробови близу Мостара“, „Mittheilungen“ I., стр. 303 и д.; „Бишће поље код Мостара“ на истом мјесту II., стр. 3 и д.; Ф. Фиала „Гласник“ 1893. стр. 526. Пач: „Главатичево“, „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., стр. 84.

[2]) Испореди: M. Hoernes: „Alterthümer der Hercegovina“ II., стр. 893 и д.

[3]) Дјеломично потискивање илирског елемента келтичким конштатовао је и за Млетачку C. Pauli: „Altitalische Forschungen“ III. „Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler“ стр. 351; испореди: A. Bertrand и S. Reinach: „Les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube“ стр. 177. — Нахођаје из ла-тенског доба у Босни и Херцеговини поредао је В. Радимски у „Гласнику“ 1893.

Овај камен од оног под бр. 1. наведеног без сумње није у погледу доба раздалеко; биће паче, да потјече из исте радионице; на њему је исти орнаменат и на оба се находи оно писме, о коме смо горе говорили.

3. Дôњи дио вапненасте плоче с фризом; висина 0·76, ширина 0·765, дебљина 0·25; исписано поље вишеструко оквирено, исплављено.

Слика 3.

Објављен по једном препису у музеју у „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., стр. 83.

У 7. реду прва четири писмена нијесу потпуна; простор за њих није досегао, пошто је 6. ред нешто косо с лијева доље на десно горе усјечен.

. . . ie Imscelio maritus coniugi carissimae et sibi posterisque suis; b(ene) m(erenti).

Као готово сва имена на лисичићким каменима тако и име *Imscelio* дојако није посвједочено. Можда га треба ставити у један ред са *Posaulio* у бр. 1.

Како се из тога види, и овдје се и мушка и женска имена једнако свршавају.

4. Вапненаста плоча са два поља, у дôњем натпис, у горњем на средини вишеструко уоквирен трокут с једном протомом, а лијево и десно углови с доље обрнутим делфинима. Исписана површина тако је исплављена, да до сада још није за руком пошло повољно је ријешити.

5. Релијеф[1]). Лов. Десна половица вапненасте плоче, висина 0·87, ширина 1·05, дебљина 0·28; ширина оквира 0·11, највиша висина

[1]) Ловова на јелене има и на средовјекним босанско-херцеговачким споменицима врло често. M. Hoernes: „Alterthümer der Hercegovina“, стр. 811, вели: „Јахачи с испруженим лу̑ком нишане, пред њима јелен, кога још пред јахачем прогоне два пса“. Исп. 610, 802, 803, примј. 1, 822, 824, 906, примј., 908, 910, 911, 912. „Dinarische Wanderungen“, стр. 338. По находишту и по изради шкулптуре нема међутим сумње, да потјечу из римског времена.

релијефа 0·025. Релијефно је поље правокутно удубљено. Јахач попустио узде, а прати га вижле, које пред њиме трчи[1]), прогони у шуми (гори) јелена, који скоком бјежи. *Слика 4.* Тако се без сумње ситуација има схватити; тек ју је „умјетник“ неспретно изразио. Излази, као да ће и јахач и коњ сад, нà, ударити о дебло, а пас да попут мачке јелена хоће с дрвета да стјера. И коњ није успио; насупрот се за обје друге

Слика 4.

животиње не може клесару порећи познавање природних облика. Од јахача очувала се је само контура лијеве надлактице, лијеве подлактице и лијева рука, која држи узде. Да ли и како је десна рука била оружана, не може се право рећи; о луку не може бити говора, ако је држала копље, онда га морала држати веома окомито. Коњска је орма тачно назначена, крошња дрвета назначена је са два листа пуповима слична и буздованастим лишћем.

Пошто се је овдје очевидно хтјела приказати епизода из живота покојниковог, то тај споменик служи као прилог за проучавање фауне далматинске у старо вријеме; данас је јелен у Босни и Херцеговини изумр'о.

[1]) О сликама вижлади у Далмацији исп.: R. v. Schneider: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., стр. 59.

Исто ће тако с гробишта на Црквинама потјецати ови каменови у џамији лисичићкој:

1. Шуљ од вапненца, висина 1·25, ширина 0·6, дебљина 0·3. Над натписом, саструганим у горњем дијелу 0·62 висок, сасвим осакаћен релијеф; између оба на једној пријечки D M. — У предворју (софи) лијево узидан у дувар.

Слика 5.

Ред 8. И на овом се натпису виђа прије свега туђ знак; без сумње је и онако ријетко писме Z, можда с незнања, необично израђено. И иначе се поткрало доста погрјешака, оне стоје у томе, да је вертикална црта при дну слова испуштена, наиме F мјесто E (р. 5. и 6.) и I за L (р. 6.) и обратно криво стављено E за F (р. 7.).

D(is) M(anibus). Aur(elio) Nu[mer?]iano fratri pientissimo, def(uncto) an(norum) XXVI, et Aur(elio) Valerio av(u)ncu[l]o, def(uncto) an(norum) XL, Aur(elius) Dazas p(ro) p(ietate).

Dazas бијаше дојако непознат, исп. *Aur. Dazanus* у C. I. L. III 3349. (Стôни Биоград), *Dases, Dasa* „Гласник“ 1894.

2. На истом мјесту вапненаст шуљ; ваљда римски.

3. На истом мјесту десно вапненаст шуљ; висина 1·75, ширина 0·70, дебљина 0·30; сасвим оструган и чрчкаријама из новијег доба накажен; исписано поље распознаје се само још као плитка удубина; доље има руна за насађивање с каналом за сађевање. Камен је овдје већ лежао у вријеме војне 1878., како то свједочи урезана примједба једног чешког војника.

Из Радешине, сасвим близу (западно) Лисичићима, потјече ова врло остругана вапненаста плоча, која је сада у музеју; висина 1·46, ширина 0·63, дебљина 0·25. Два поља, у горњем попрсја трију високо

опасаних жена, с предњом страном лица и с дугом косом, која се с обје стране спушта, друга и трећа спуштају десну руку, друга полаже, како се чини, левицу на прса. Шта остале руке чине, не може се разабрати. У другом пољу има натпис и 0·27 висока, чиста, очевидно за натпис одређена површина. Оба су поља растављена пријечком, на којој су усјечена писмена D M.

Слика 6.

D(is) m(anibus). Aur(eli . . .) Ti[t]i . . . atae matr(i) inf(elicissimae), def(unctae) [a]n(norum) LXXV.

За одређење доба томе натпису служи нам осим имена *Aurelius (Aurelia)* још коса разређена у омашне рудасте коврчке, којима је глава сасвим оквирена, те се на дугачко спуштају, што особито бијаше модом у госпођа за доба Северове династије. О томе нека се нарочито испореде обличја на новцима, онда слике Јулије Домне и Плаутиле.

Из Лисичића, вели се, да потјече и Митрасов релијеф, о коме је био говор у „Гласнику“ 1894., стр. 346; други опет као находиште наводе Трусину (општина Подхум).

Обре.

Тик потока Риловца (из кога је великом силом извучен), лежи надгробни камен с релијефом, посве исплављеним натписним пољем и подножјем. Висина 1·86, ширина 0·72, дебљина 0·27.

У врло удубљеној, по једним ступом фланкираној и с горње стране у лȗк сведеној пањези, попрсје једног мужа с лицем напријед обрнутим, који пружајући десницу, кажипут и средњи прст, на прса их поставља. Одјевен је туником, која је на десном рамену прибодена фибулом, и тогом. Горе у лијевом и десном углу по једна розета. Горе рупа за насађивање.

Коњиц.

Глава женске штатуе у животној величини од бијелог мрамора; врло оруњена, особито нос, уста и брада. Укупна висина 0·295, дужина лица 0·170, ширина лубање 0·174; почетак косе до носног коријена 0·044; унутрашња ширина очију 0·031; спољашна ширина очију 0·096; одаљеност ушних љуштурица 0·121. Гледа право преда се, зенице издубљене на облик полумјесеца. Коса је ушчешљана до затиока, овдје прикупљена и као широка, поједнака, нестегнута плетеница напријед положена преко тјемена; пред ушима по једна коврчица. Овакво је чешљање косе карактеристично за обје задње трећине трећег и за прва два деценија четвртог вијека. Уз ту моду пријањају све царице, почевши од Сабиније Транквилине, супруге

Слика 7.

Гордијана III., па до Галерије Валерије, кћери Диоклецијанове[1]). Глава дакле пада у то вријеме. Исту фризуру има трогодишња *Aurelia Procula* на једном надгробном камену из Зенице[2]).

Ако с том ношњом испоредимо горе, стр. 717, описано чешљање власи, онда можемо да конштатујемо чињеницу, која није без вриједности за карактеризовање римског живота у нашој земљи, да су римске моде и овамо улазиле и прихваћане биле, да су се за оним, што је када у римским будоарима било „chic“ и „pshut“, вјерно поводиле госпоће уз Босну и Неретву.

---

[1]) Аналогне фризуре из порајнских земаља код: F. Hettner: „Die römischen Steindenkmäler des Provincial-Museums zu Trier“, стр. 136 и д., бр. 313 и д.; исп.: Eduard von Sacken: „Die antiken Sculpturen des k. k Münz- und Antikencabinetes in Wien“, стр. 52; Daremberg et Saglio: „Dict. des antiqu. s. v. coma“; Krause: „Plotina oder die Costüme des Haupthaares bei den Völkern der alten Welt“, стр. 176.

[2]) „Mittheilungen“ I. стр. 278., таб. I., сл. 1. Амо припада натпис стр. 276., бр. 5.

Она, којој је подоба приказана у реченом мраморном кипу, чини се, да је била угледна госпођа, којој је њена својта, или можда и њена општина подигла споменик. Царице редовно носе диадем.

Глава, која је сада у музеју, била је од петнаест година у Домина Крижанића из Шпиљана. Нађена је у Коњицу у хрпи прикупљених каменица на земљишгу Ибрахим-аге Хаџића уз десну обалу Трешанице. Налазиште и околиш зове се Црквина, гдје да је по локалној традицији била црква. При тежању земље нашли су се ондје останци зидина.

Још бих овдје због близине налазишта напоменуо познату, али даље непримијењену биљешку о једној без сумње римској штатуи, коју наш народ поштује као светачки кип[1]).

Тај се кип спомиње у шематизму[2]) о. Бакуле: „*Čelebići* (на Неретви, југоисточно од Лисичића) *trium arcium rudera habet et novam Schismaticorum ecclesiam, cuius supra maiorem portam est statua ex pulchro lapide sanctum indeterminatum repraesentans, qui dum latino stylo exaratus esset, Schismatici alioquin imperiti inepto instrumento orientalem statuae formam tribuendi praesumentes, ipsam haud parum deturparunt. Statua porro dicta tempore P. Michaelis Kobača in Dônji Čelebići penes domum cuiusdam Haćim Arnautović, Schismatici e terra eruta est, quam ubi primum Kobača suadente sacra veneratione coli coeperunt. Quoad animalium infirmitates ceu prodigiosam experti sunt, hodieque experiuntur. Dolendum tamen ad pedes huius statuae latinas aliquas extantes litteras significatum non referre.*“

У Сарајеву, мјесеца октобра 1894.

Карло Пач (Patsch.)

---

[1]) О данашњем светковању древних споменика у Далмацији испореди: R. v. Schneider: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., стр. 36.

[2]) У издању од године 1867.; код М. Хернеса: „Alterthümer der Hercegovina“, стр. 599.

Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894.

Priopćio

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Pristup.

Cesta, što od Podromanije vodi u Rogaticu pravcem od sjeveroistoka na jugozapad, dijeli područje gromila rogatičkih na dvije gotovo jednake polovice. Sjeverno područje, pravi Glasinac, dovršen je radnjama prijašnjih godina posvema; radnje godine 1894. svršavale su se u južnom dijelu područja u predjelu općine Sočice, u mjestima Rusanovići, Vrlazije, Rudine, Strane, Golubovići, Jarevići, Ilijak i Brezije.

Taj je kraj bregovit s prosječnom visinom od 800 *m*, a s juga je ograničen oko 970 *m* visokom brdskom kosom, koja se u okomitim stijenama spušta na rijeku Praču. Prama sjeveru uspinje se zemljište po malo do visine Glasinca. Taj kraj ima toplije podneblje nego Glasinac. Kukuruz, mohunjače i šljive dobro ovuda rode, dok na Glasincu ne mogu da rastu. Sjenokoše su srednje vrste, pa u suhim godinama lasno iznevjere. Taj je predio krševit i oskudan vodom. Ja znam samo za jednu jedincatu česmu, koja svu godinu drži vodu, i iz koje se služi osam sela. U prijašnje doba mora da su prilike u pogledu vode drugojačije bile. Niže Rusanovića, $^1/_2$ kilometra na jug, poznaju se tragovi, kuda je negda tekao potok, koji se je gubio u ponoru. Žitelji onoga kraja dovode presahnulost toga potoka s time u svezu, što se je srušila česma kod sela Rabara oko 6 kilometara sjeverozapadno od Rusanovića. Ja sam priču, koja se o tome pripovijeda, objavio u II. svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen“, str. 319. Od cjelovitih šuma slabo se više šta vidi, mali hrastovi gajići i grmlje, u blizini sela oveće branjevine čine u opreci s pustim Glasincem vrlo prijatan kraj. Taj je kraj gusto naseljen, te mora da je i u srednjem vijeku dobro bio poznat, kako to svjedoče mnogi nadgrobni biljezi iz onoga vremena, što ih onuda imade. Najimpozantnija im grupa, stećci kod Vlagjevina, pripadaju znamenitostima zemlje, koje vrijede da se vide. Veće su nekropole kod Golubovića, Vrlazija, Rusanovića i Dobrače. Kroz ovaj kraj vodio je put

od sredovjekog trgovačkog emporija Prače preko Hrenovića i Gosinje u Rogaticu i Višegrad. Kod Varošišta prostiru se na daleko razvaline, kod Preboševića su ostanci sredovjekog mosta, a kod Jarevića i Vrlazija raspoznaju se stare gradine na prehistoričkim nasipima.

Od rimskih starina obreteni su ove godine na brijegu „Glave“ kod Rudina ostanci od skulptiranog kamenja. Novaca iz III. i IV. vijeka dosta se nahodi u tome kraju. Naročito na istočnoj strani, kod Rogatice ima poviše rimskih spomenika. Što se tiče prehistoričkih gromila, to ih onuda ima velika množina. Mjestimice su tako na gusto zgrtane, — tako kod Rusanovića, — da onome predjelu daju neki žalobiti karakter. O zaokruženim nekropolama za pravo ne može ovuda biti govora, jer eto svuda ima grobova i to vazda u malim zaokruženim hrpama. Ali da prijegled olakšam, razdijelio sam ih u ovom izvještaju o nahogjajima po mjestima, a gdje ujedno bijaše prehistoričkih gradina, po ovima.

Naslikane su samo one rukotvorine, koje su za kolo glasinačkih oblika nove, ostale se po nomenklaturi, konformnoj onoj u prijašnjim izvještajima, lako mogu raspoznati.

Izvještaj o nahogjajima.

Vrlazije.

Mjesto se složilo pri dnu oko 1000 *m* visoke Gosinje planine. Nekropola se prostire na jednoj uzvisini zemljišta, nazvanoj Borci, koja se prama istoku po malo spušta, a dominira nad njom brdo Gradić. Na potonjem brdu ima prehistorička gradina, a u njenoj uravnjenoj nutrinji nagjeno je nekoliko puta tesano kamenje i sredovjeke željezne sprave, iz čega slijedi, da se je ta prehistorička gradina upotrebljavala u srednjem vijeku.

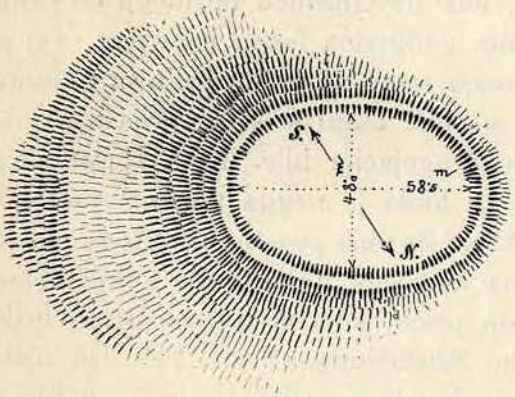

Slika 1.

Slika 2.

Nasuta gradina ima oblik elipse, kojoj su osi duge 48 *m* i 58 *m*. Od lomljenog kamena, šljunka i zemlje podignuti nasip je mjestimice još 0·75 *m* visok, nekadašnja glavica njegova mora da je, sudeći po ruševini, bila široka 3 *m*. Od ulaza ništa se više ne vidi. *Slika 1.* prikazuje nacrt, *slika 2.* profil

nasute gradine u presjeku od jugoistoka prama sjeverozapadu. Mjesto Borci niže Gradića zaprema mala jedna nekropola. Nijesam skoro vidio na onako malom prostoru zgrnutu toliku množinu različitih grobova na okupu, kao ondje. Trinaest gromila, 48 sredovjekih biljega, sredovjekih turskih grobova, starijih i novijih pravoslavnih grobova, svi tijesno jedni uz druge, čine čudnovatu sliku.

Mnogi sredovjeki biljezi bili su nasagjeni na glavicama gromilâ, dok su stariji turski grobovi često složeni uz okrajke prehističkih gromila. Znanstveno je istraživanje gromila time vrlo otegoćeno. U jednu je ruku nutrašnjost grobova kasnijim sahranjivanjem već bila razrovana, u drugu vrlo je bilo mučno raspoznavati skelete, da li su prehistorički ili sredovjeki.

Gromila I.

Od lomljenog i prikupljenog kamenja, pusta; premjer 7 *m*, visina 0·5 *m* Na vrhu bio je sredovjek biljeg na oblik tumbe. U gromili bijahu osim kasnije sahranjenih ostanaka još ostanci triju skeleta, kojim se orijentiranje nije moglo raspoznati. Od rukotvorina, koje nijesu bile u naročitoj svezi sa skeletima, nagjene su ove:

Ilovasta zdjelica sa stalkom, visina 45 *mm*, premjer 18 *mm*, *slika 3.*, $^1/_1$ nar. vel., broncano zrno, špiralni prsten od broncane žice, fragmenat niza špiralnih koričica, iverje od željeznog noža i dvije ornamentirane rbine od ilovastih posuda, *slika 4.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 4.

Slika 3.

Gromila II.

Dužina 17 *m*, širina 9 *m*, visina 0·75 *mm;* od lomljenog i prikupljenog kamenja; pusta.

U istočnom dijelu bila su dva skeleta, položena u jednoj liniji od juga prama sjeveru, s ovim prilozima: dvije broncane kvrgaste fibule, jedna broncana čunolika fibula, jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje i s nožicom od četverouglaste plojke, fragmenti narukvice od broncanog tenećeta na odskok ispisani, pet komada niza od broncanih špiralnih

koričica, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, dva probušena komadića jantara, fragmenti željezne kopljane plojke i ornamentirani fragmenti ilovastih posuda, *slike 5., 6.* i *7.*, $^1/_1$ nar. veličine. U ostalijem dijelo-

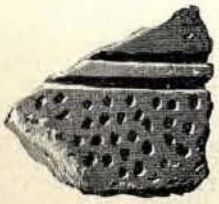

Slika 5.

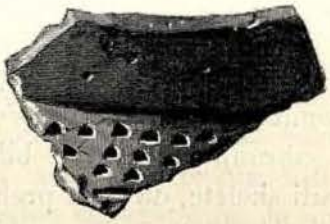

Slika 6.

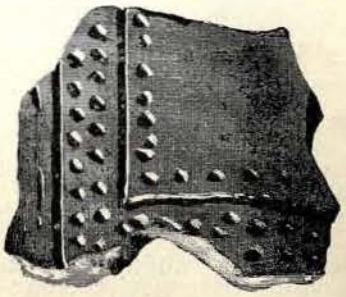

Slika 7.

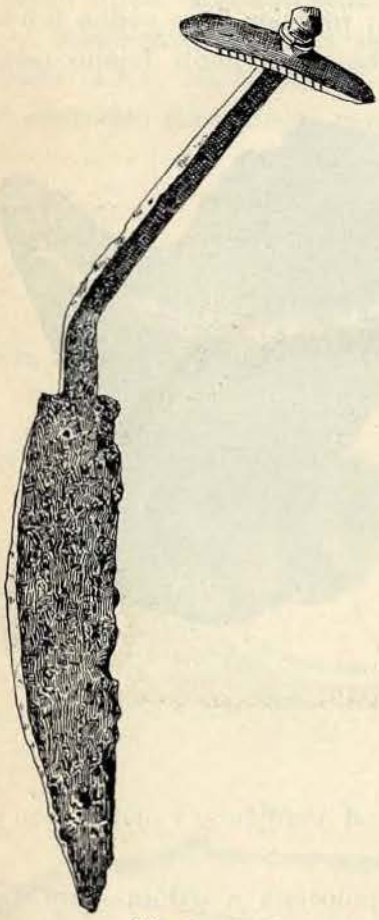

Slika 8.

vima gromile još su iskopani ostanci od šest kostura. Jedan tik uz kraj, imao je malenu, savinutu, željeznu oštricu od noža i kratak rimski bodež, *slika 8.*, $^2/_3$ nar. vel. U nasutom materijalu nagjena je broncana, sredovjeka brnjica. Pošljednji kostur čini se da potiče od kašnjeg sahranjivanja iz rimskog doba.

Gromila III.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m*; od masivnih šuljeva sa nešto prikupljenog kamenja na glavici; pusta.

U istočnoj polovici ostanci od pet kostura, pri jednome dvostruka špirala od broncane

Slika 9. *a*.

Slika 9. *b*.

žice, pri drugome fragmenti gvozdenog kopljanoga tulca, pri trećemu cilindričko jantarovo zrno s rebarcem po sredini, visina 19 *mm*, premjer 28 *mm*, *slika 9. a*, $^1/_1$ nar. vel. i isto takvo eliptičko, *slika 9. b*, $^1/_1$ nar. vel. Pri drugim skeletima samo fragmenti od ilovastih posuda.

Gromila IV.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamenja; pusta. U južnom dijelu bilo je smješteno sedam skeleta, za tri moglo se je ustanoviti orijentiranje od sjevera prama jugu. Pri jednoj lešini našao se slomljen nadžak od nekakog dioritus ličnog kamena, dužina 140 *mm*, visina

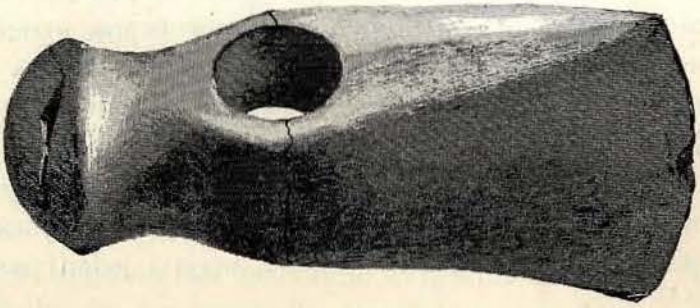

Slika 10.

pri bridu 58 *mm*, premjer jame za toporište 23 *mm*, *slika 10.*, $^2/_3$ nar. vel.; uz drugu lešinu fibula na obluk s jednom petljom i s trouglastom plojkom nožice, nasavaćenom i sa tri na odskok iskovane guke ukrašenom, *slika 11.*, $^1/_1$ nar. vel.; nadalje prsten od ljevenog bronca, broncano dugme, fragmenti naočaraste špiralne fibule od broncane žice, pet špiralnih koričica od broncane žice, fragmenti savinutog gvozdenog sjekača s držalicom, košću obloženom i jedno jantarevo zrno. Pri ostalim lešinama samo su nagjene dvije cjevčice od broncanog tenećeta, ilovast tkalački pršljen i fragmenti ilovastih posuda s ručicama.

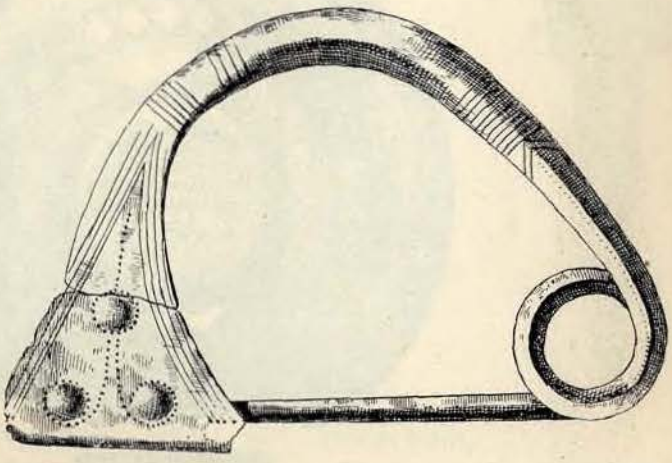

Slika 11.

Skeleti te gromile nijesu ležali na samorodom živcu, nego na različitim nivoima, u procjepu megju šuljevima.

Gromila V.

Premjer 8 *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Na pet mjesta ostanci od kostura, izmegju njih mrtvačka paljevina. Pri

mrtvačkoj paljevini nagjen je samo grumen zelenog staljenog stakla i nekoliko sasvim u trosku zbijenih komadića bronca. Drugi bez reda po gromili razasuti prilozi ne pokazuju nikaka traga od vatre i pripadaju skeletima. Inventar je ovaj: tri naočaraste špiralne fibule od broncane žice, dvije fibule na obluk sa dvije petlje i na dva mjesta probušenom nožnom plojkom od bronca, četiri broncane nakitne grivne, jedna broncana čunjolika fibula, jedna broncana pinceta, gravirana, jedan oblûk broncane fibule, jedan broncani privjesak na oblik oinohoe, dva broncana privjeska na oblik šipke sa devet nasagjenih plojki[1]), dva okrugla broncana zrna, četiri probušena komada jantara, dvije male dvostruke špirale od broncane žice, jedno zrno od jasno-zelenog stakla, fragmenti broncanih dvostrukih bočki, mali željezni nakitni kolutić, fragmenti od tri sploštena željezna nakitna kolutića, jedna željezna savijena oštrica od noža, tri fragmenta željeznih kopljanih plojki, nekoliko rbina od ilovastog sugja i jedan pasji zub.

Gromila VI.

Premjer 8·5 *m*, visina 1 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Na glavici četiri sredovjeka stećka na oblik tumbe. Osim kasnijeg sahranjivanja iz

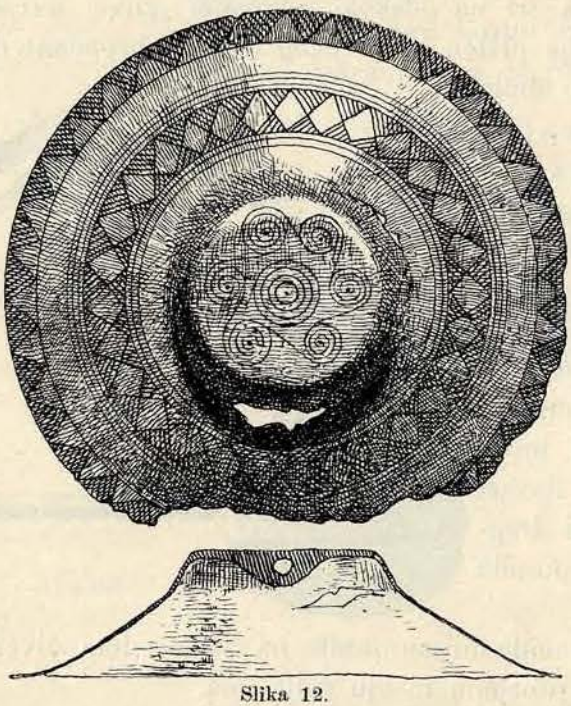

Slika 12.

srednjeg vijeka, nagjena su u gromili još dva kostura; pri jednome moglo se je konštatovati orijentiranje od sjevera prama jugu. Uz ovaj bili su

[1]) „Uspjeh pretraživanja prehističkih gromila na Glasincu 1893.“, „Glasnik“ 1893., str. 54.

ovi prilozi: jedno broncano dugme s ušicom, obilato nasavaćeno; *slika 12.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna špiralna narukvica od broncane žice, jedan broncani prsten na oblik špirale, četiri špiralne cjevčice od broncanog tenećeta i jedna slomljena broncana toka bez zagvozdica Uz drugi bila je pràva jedna željezna noževa oštrica, *slika 13.*, $^2/_3$ nar. vel., i željezni zaponac, *slika 14.*, $^1/_1$ nar. vel.

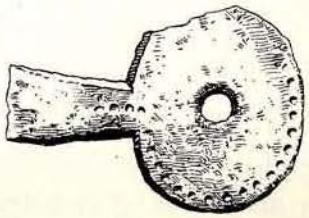

Slika 14.

Slika 13.

Gromila VII.

Premjer 12·5 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama: osam u fragmentima očuvanih kvrgastih broncanih dugmetastih fibula, dva fragmenta broncanih kvrgastih fibula, dva fragmenta broncanih fibula na obluk, broncani lančić, šest okruglih broncanih zrna, jedan broncani privjesak na oblik šljive, dva broncana privjeska na oblik oinohoe, dva privjeska na oblik dvostruke bradve, jedan broncani privjesak na oblik potkove, *slika 15. a*, $^1/_1$ nar. vel., devet

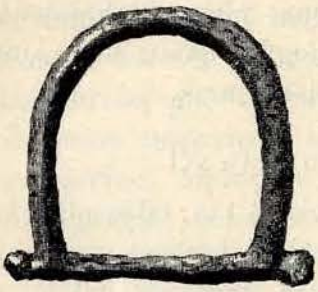

Slika 15. *a.*

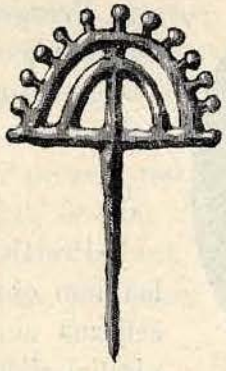

Slika 15. *b.*

duguljastih, trouglastih broncanih zrna, pet naočarastih, broncanih privjesaka, dva kruglјasta broncana privjeska, jedan fragmenat jedne broncane pincete, četrdeset malih broncanih dugmeta, dvadeset broncanih nakitnih kolutića, premjer 1 *cm*, nîz od broncanė špirale, tri lančića od broncanih nakitnih karičica, jedna bočka od ljevenog bronca[1]), *slika 15. b*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti bočki s glavicom na oblik ljestvica, deset fragmenata naočarastih, broncanih privjesaka, tri fragmenta broncanih

[1]) „Nahogjaji iz glasinačkih gromila“ od dra. Hoernesa, sl. 184., str. 8., XIX. sv. „Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien“.

privjesaka na oblik šljive, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, jedno emaljirano zrno, 38 jantarevih zrna, jedan željezni prsten i jedan fragmenat željeznog kopljanog šiljka.

Gromila VIII.

Premjer 11·3 *m*, visina 1·2 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; izmiješan zemljom. Oko osam skeleta, orijentiranih od sjevera prama jugu, na jednom mjestu mrtvačka paljevina. Pri jednom skeletu dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje, dvije koričice od broncane špiralne žice. Rbine od ilovastog sugja po gromili rasute.

Gromila IX.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Pet od zapada prama istoku orijentiranih skeleta. Od rukotvorina nagjen je izrezuckan veprov zub, jedna broncana naočarasta špiralna fibula, zrno od dvrste (Kalkspath), brnjici sličan nakit od željeza, *slika 16.*, $^1/_1$ nar. vel., i fragmenat kamenitog nadžaka, *slika 17.*, $^1/_1$ nar. vel.

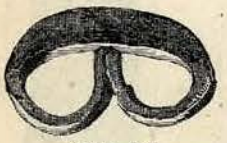

Slika 16.

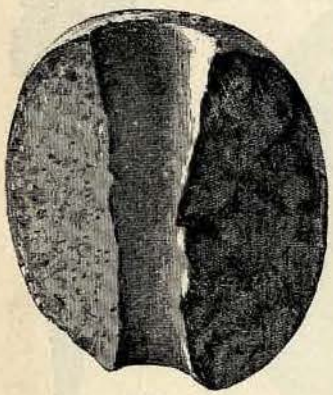

Slika 17.

Gromila X.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Sahranjena lešina s fragmentima željeznog kopljanog šiljka i mrtvačka paljevina s ilovastim rbinama.

Gromila XI.

Premjer 7·5 *m*, visina 1 *m;* od zemlje i kamena; ledinom obrasla. Ostanci kostura, uza nj grbava željezna noževa oštrica, fragmenti takve, željezna pisaljci slična sprava, fragmenat jantarevog zrna i ilovaste rbine.

Gromila XII.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·75 *m;* od zemlje i kamena; ledinom obrasla. Nespaljene kosti i ilovaste rbine.

Gromila XIII.

Premjer 7 *m*, visina 0·45 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. U južnoj polovini od zapada prama istoku orijentiran kostur; pri glavi mu

dva naušnjaka ili šljepoočnjaka, svinuti kolutovi od broncane žice s utaknutom srebrnom krugljicom, *slika 18.*, $^1/_1$ nar. vel., na prsima špiralna cjevčica od broncane žice. Svakako je ovdje sahranjena lešina iz najranijeg vremena srednjeg vijeka. (Seoba naroda.)

Rusanovići.

Ovuda ima tolika množina gromilâ, da se to mjesto mora smatrati središtem u južnoj sferi njihova područja. U većim hrpama se nahode u samom mjestu, nadalje na glavicama Grkovići, Pod Petrovcem, Malom i Velikom Drijenjaku; ostale su rasute po pašnjacima, rijetko kad na obragjenoj zemlji. Dva i pô kilometra južno od Rusanovića megju selima Jarevićima i Golubovićima nahode se tri gradine vrlo na blizu jedna drugoj; jednu od njih, koja je na glavici, kotiranoj sa 872 *m*, opisao sam već u I. svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen“, str. 162; drugi nasip opasao je oko 930 *m* visoku strmu glavicu Rudinice; osnova ima oblik elipse, kojoj su osi dugačke 120 *m* i 40 *m*, s ulazom na južnoj strani. Bedem je nasut od velikog lomljenog i prikupljenog kamena, danas još ima visinu od 1 *m* i mora da je u svoje vrijeme pri šljemenu bio 3 *m* debeo. Treća je gradina niže obiju gore spomenutih, na jednoj strmoj glavici Jarevićkog brda, bedem se u njegovu obimu više ne može jasno raspoznati; unutrašnji prostor pokazuje tragove sredovjeke neke gragjevine. Mjesto se zove „Mali Gradac“. Obje druge prehistoričke gradine naziva narod sad Gradac, sad Gradina. Ta dva mjesta, obrasla gustom mladom šumom, još nijesu prekopana.

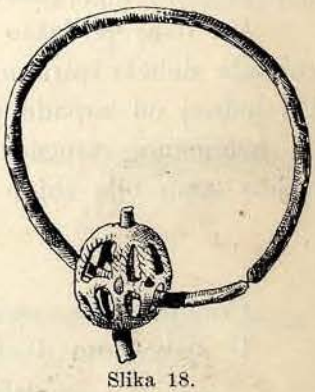

Slika 18.

Gromila I.

Premjer 11 *m*, visina 0·8 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; obrasla ledinom. U svemu nagjeno je šest kostura, orijentiranih od zapada prama istoku. Pri onome, koji bijaše u sredini, nagjen je prsten od srebra, *slika 19.*, $^1/_1$ nar. vel. Pri južnom okrajku gromile iskopan je malešan kauri-pužić i željezna strijela, *slika 20.*, $^1/_1$ nar. vel., a megju ostalim skeletima dva okrugla oblutka, iverje od željeznog koplja, malo okruglo broncano zrno, spaljene životinjske kosti i grude sažežene ilovače. Od ilovastih posuda nagjeni su fragmenti jedne zdjelice sa suženim zjalom i neke posudice debelih bokova s ručicama.

Slika 19.

Slika 20.

Gromila II.

Premjer 7 *m*, visina 0·8 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U južnom dijelu dva od zapada prama istoku orijentirana skeleta, pri jednom broncani gravirani zaponac s krstolikom središnjom rozetom i jedan fragmenat željeznog noža, pri drugom ilovasto zrno i broncan zaponac. U sjevernom dijelu nagjeni su ostanci skeleta s množinom fragmenata od ilovastog sugja.

Gromila III.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. U njoj bijaše trinaest skeleta; dvanaest ih je bilo orijentiranih od zapada prama istoku; pri jednom od istoka prama zapadu.

Uz ovaj je ležao na sredini probušen broncani zaponac, nekoliko komada debele špiralne žice od srebra i probušen komad kamena rožnjaka. Pri jednoj od zapada prama istoku orijentiranoj lešini nagjena je počelica od broncanog tenećeta, gravirana, pričvršćena na glavi. Uz druge su lešine samo bile rbine od sugja.

Gromila IV.

Premjer 9 *m*, visina 0·85 *m*, od lomljenog kamena i šljunka; pusta. U sjevernom dijelu ostanci jednog skeleta, u južnom dijelu mrtvačka paljevina s velikim okruglim broncanim zrnom, ukrašenim ilovastim zrnom, *slika 21.*, $^1/_1$ nar. vel., ostanci broncanih fibula na obluk i s dugmetom, broncani privjesak na oblik oinohoe, zdrobljeni komadići jantara, ostanci fino izragjene ilovaste zdjelice sa staklom i prostih ilovastih posudica.

Slika 21.

Gromila V.

Premjer 9·5 *m*, visina 1·4 *m;* kamen i zemlja; šikarom obrasla. Nespaljene ljudske kosti i ilovaste rbine po gromili razasute.

Gromila VI.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m*, zemlja i kamen; ledinom obrasla. U sredini ostanci kostura s broncanim novcem Dioklecijanovim i fragmentima ilovastog sugja rimske provenijencije.

Gromila VII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Željezni nakit, inače prazna.

Gromila VIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Sasvim prazna.

Gromila IX.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina i ostanci od dva skeleta. U sredini dvije od zapada prama istoku orijentirane lešine sa željeznim kopljanim šiljkom, jednim sferičkim pupčastim dugmetom od bronca[1]), s jednim broncanim dugmetom s rasporima i dva broncana otvorena nakitna kolutića, omotana broncanim špiralnim nizom.

U južnom dijelu ostanci od dva kostura sa tri broncane naočaraste špiralne fibule, jedna broncana plohasta fibula, dva broncana privjeska na oblik oinohoe i ostanci ilovastog sugja.

Gromila X.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. U sredini kostur s broncanim zaponcem.

Gromila XI.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XII.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XIV.

Premjer 10 *m*, visina 0·6 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Posve prazna.

Gromila XV.

Eliptičke osi pri temelju 15 *m* i 7·5 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; zarasla hrastovom šikarom. U istočnom dijelu od zapada prama istoka a u zapadnom dijelu od istoka na zapad orijentirana lešina. Od priloga samo ilovaste rbine.

[1]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ I. sv., str. 91, sl. 106.

Gromila XVI.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·4 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. Nasred gromile ležala su dva od zapada prama istoku orijentirana kostura.

Slika 22.

Uz jedan nagjeni su ovi prilozi: tri broncane fibule na obluk sa dvije petlje i s četverouglastom dvostruko probušenom nožnom plojkom, jedan fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule, jedna broncana fibula s dugmešcima, jedno ornamentirano ilovasto zrno, *slika 22.*, $^1/_1$ nar. vel., isto takvo neornamentirano zrno, pet broncanih sitnih dugmešaca, dva broncana okrugla zrna, četiri komada broncanog špiralnog nîza, fragmenti željezne noževe oštrice i ilovaste rbine.

Gromila XVII.

Premjer 7·3 *m*, visina 0·4 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. Mrtvačka paljevina sa dvije broncane naočaraste špiralne fibule i jednom, pisaljci sličnom željeznom spravom.

Gromila XVIII.

Premjer 9·3 *m*, visina 0·6 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. Posve prazna.

Gromila XIX.

Premjer 10·1 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; pusta. Ostanci od dva kostura, ilovaste rbine.

Gromila XX.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·5 *m;* kamen i zemlja; pusta. U sredini ostanci skeleta, uza nj broncana bočka kruglaste glavice i broncana fibula na obluk sa dvije petlje.

Gromila XXI.

Premjer 10·3 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje; pusta. Mrtvačka paljevina s tragovima lomače. Od rukotvorina ovo: tri fragmenta broncanih

Slika 23.

čunolikih fibula, jedan fragmenat broncane kvrgaste fibule, fragmenti fibule s dugmešcima, jedan fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule, jedan privjesak od bronca na oblik dvosjekle bradve, isto takav na oblik kladivca, *slika 23.*, $^1/_1$ nar. vel., dva naočarasta broncana privjeska, jedan trouglasti broncani privjesak, pet okruglih broncanih zrna, osam broncanih nakitnih kolutića,

deset broncanih šipki iz okovica na pojasu, jedno broncano bačvasto zrno, jedan probušen brus, jedan fragmenat takvoga, fragmenti željeznog koplja i jedan od željeznog noža.

Gromila XXII.

Premjer 11 *m*, visina 0·6 *m;* prikupljen kamen i zemlja; ledinom obrasla. Na istočnoj strani mrtvačka paljevina s ostancima kostura, uz koji su nagjeni komadi željeznog noža i jednog željeznog kopljanog šiljka, velika broncana toka s rasporima[1]) i željezna cjevčica od 2 *mm* u premjeru (iglarica?). U zapadnom dijelu ostanci skeleta sa tri probušena komadića jantara, jedna broncana kvrgasta fibula i ilovaste rbine.

Gromila XXIII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; pusta. Ostanci kostura sa dva komada broncanih cjevčica od špiralne žice i ilovaste rbine.

Gromila XXIV.

Eliptičke osi pri temelju 13·5 *m* i 7 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla. U sjeveroistočnom kvadrantu dva od zapada prama istoku orijentirana kostura, u jugoistočnom kvadrantu jedna od istoka prama zapadu položena lešina. U zapadnoj polovici gromile ostanci kostura. Uz dvije naprvo spomenute lešine bili su ovi prilozi: fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, cjevčica od svinutog broncanog tenećeta, okruglo broncano zrno, mala špiralna narukvica od broncane žice, jedne špiralne koričice od broncane žice, jedne željezne noževe oštrice i jedan gvozdeni kopljani šiljak. Ilovaste rbine razasute po gromili.

Gromila XXV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·55 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U zapadnoj polovici gromile dva od juga prama sjeveru orijentirana skeleta, uz prvu lešinu dvije masivne gravirane grivne od ljevenog bronca[2]).

Broncana i emaljirana zrna, fragmenti od dvije željezne špiralne fibule i dvije broncane plojke od fibula s plojkom, *slika 24.*, $^1/_1$ nar. vel. (dekoracija je zanimljiva, jer su ovdje klinci s plosnatim glavicama utaknuti)

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 97, sl 151.

[2]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 94, sl. 116.

uz drugu dvije masivne gravirane grivne od ljevenog bronca, počelica od broncanog tenećeta, gravirana i ilovaste rbine.

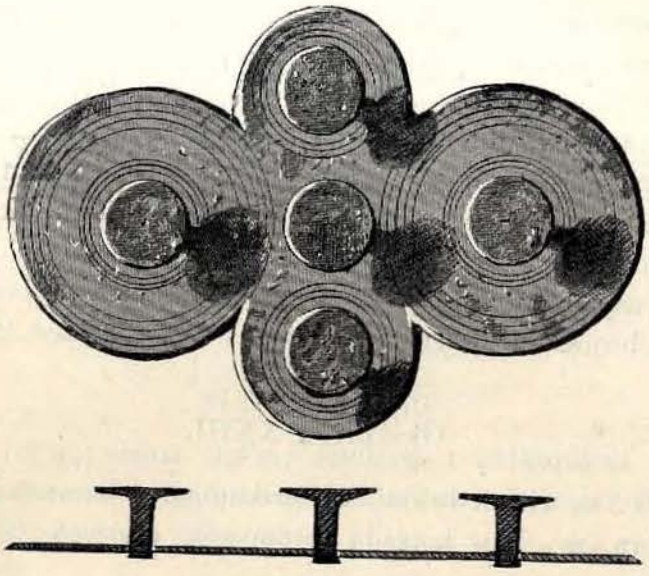

Slika 24.

U jugoistočnom kvadrantu od istoka prama zapadu orijentiran kostur bez priloga.

Gromila XXVI.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog kamena; pusta. Sasvim prazna.

Gromila XXVII.

Premjer 11 *m*, visina 1 *m;* zemlja i lomljeni kamen; ledinom obrasla. U sjeverozapadnom kvadrantu dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura bez priloga. U jugoistočnom kvadrantu tri od zapada prama istoku orijentirane lešine, uz jednu tri željezna nakitna kolutića, premjer 45 *mm*, sploštен broncani nakitni kolutić i fragmenti od ilovaste posude.

Gromila XXVIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·35 *m;* od zemlje i kamena. Ledinom obrasla; prazna.

Gromila XXIX.

Premjer 7·8 *m*, visina 0·4 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; ostanci kostura.

Gromila XXX.

Premjer 8·7 *m*, visina 0·9 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U gromili bijahu četiri kostura, koji su svi bili sahranjeni uz krajeve.

U sjeveroistočnom kvadrantu situirani kostur bio je orijentiran od sjevera prama jugu, a uza nj bijahu ovi prilozi: jedan broncani plosnati kolut, četiri broncana privjeska na oblik šljive s rasporima, jedan broncani zaponac, jedan broncani privjesak na oblik priprosto modeliranog konja, *slika 25.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan fragmenat željezne fibule na obluk sa dvije petlje i jedno željezno bačvasto zrno, *slika 26.*, $^1/_1$ nar. vel. U južnom dijelu ležala su dva od zapada prama istoku orijentirana skeleta, uz koje su bila dva plosnata broncana nakitna kolutića, jedna mala broncana toka, četiri emaljirana zrna i dva ulomka od željeznih noževih oštrica. Četvrti uz istočni kraj položeni kostur imao je na glavi počelicu od broncanog tenećeta, a blizu glave ležalo je razasutih 200 broncanih dugmešaca s ušicama, premjer 7 *mm.* Nešto podalje od kostura iskopana je grivna od ljevenog bronca.

Slika 25.

Slika 26.

Gromila XXXI.

Premjer 8·8 *m*, visina 0·55 *m;* prikupljeni kamen i zemlja; ledinom obrasla. U sredini tragovi mrtvačke paljevine, inače prazne.

Gromila XXXII.

Premjer 7·1 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Samo nekoliko nespaljenih ljudskih kosti i iverje od željeznog kopljanog šiljka.

Gromila XXXIII.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·8 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini ostanci od tri kostura, a u sjevernom dijelu tragovi paljevine. Ukraj jednog skeleta ležala je broncana fibula iz ranog la-tenskog doba s nogom na oblik zmijske glave, fragmenti lončića s ručicama od fino složene ilovače.

Gromila XXXIV.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m;* od zemlje i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXXV.

Premjer 14 *m* i 12 *m*, visina 0·9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena, šljunka i zemlje. Obrasla šikarom.

U sredini osam od sjevera prama jugu orijentiranih nespaljenih lešina, megju njima nagjeni su ovi rukotvori: jedan prsten od broncane žice, jedna narukvica od broncane žice, savijene na oblik špirale[1]), isto takva dječija narukvica, osam špiralnih koričica od broncane žice, jedno okruglo broncano zrno, jedno jantarevo zrno, jedno koštano zrno i fragmenti obluka od željezne fibule. Tik uz sjeverni kraj nagjeni su fragmenti savijenog željeznog sjekača, jedan probušen brus, tri špiralne koričice od broncane žice, jedan ovalni željezni kolut i dvije cjevčice od broncanog tenećeta, ispisane na odskok, *slika 27.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 27.

Uz sjeverozapadni kraj našla se željezna fibula na obluk, ulomci takve fibule i željezni nakitni kolut. Uz istočni kraj tragovi mrtvačke paljevine, ukraj nje malešan, kruglji sličan lončić; fragmenti ilovastog sugja bili su razasuti po svoj gromili.

Gromila XXXVI.

Premjer 8·5 *m*, visina 1 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini ležalo je pet od zapada prama istoku orijentiranih i jedan od istoka prama zapadu orijentiran kostur.

Iznad ovih lešina mogle su se razabrati sagnjile hrastove daske, na kojima su ležali ostanci skeleta, kasnije sahranjenih. Ukraj prvobitno sahranjenih lešina nagjeno je četrnaest špiralnih koričica od broncane žice, narukvica od špiralno savijene broncane žice i pet ornamentiranih fragmenata od ilovastog sugja, *slika 28* i *29.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 28.

Slika 29.

Gromila XXXVII.

Premjer 4 *m*, visina 0·6 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla, prazna.

Gromila XXXVIII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·8 *m;* prikupljen i lomljen kamen i nešto zemlje; ledinom obrasla. U istočnoj polovici dva od juga prama istoku orijentirana na samorodom tlu položena, u zapadnoj polovici dva od zapada prama istoku orijentirana, 30 *cm* iznad samorodog tla u kamenu

[1]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 93, sl. 112.

položena kostura. Ukraj drugog kostura u zapadnoj polovici našle su se dvije masivne, gravirane grivne od ljevenog bronca, dvije fibule na obluk sa dvije petlje, s fasoniranom (usukanom) stremenkom od bronca, jedno okruglo broncano zrno i dvije broncane fibule s plojkom. U istočnoj polovici stajao je uvrh glave jedne lešine ilovast lončić s jednom ručicom; ukraj njega bili su fragmenti srebrnog špiralnog kolutića.

Gromila XXXIX.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla.

Tri kostura, orijentirana od istoka prama zapadu, jedan od zapada prama istoku. Ukraj jedne lešine ilovasti pršljen, ukraj druge oblutak, a ukraj treće broncani zaponac s ispercima uokolo, i krstolikom rozetom na sredini. Ilovaste rbine razasute po gromili. Skelet *z—i* nije imao priloga.

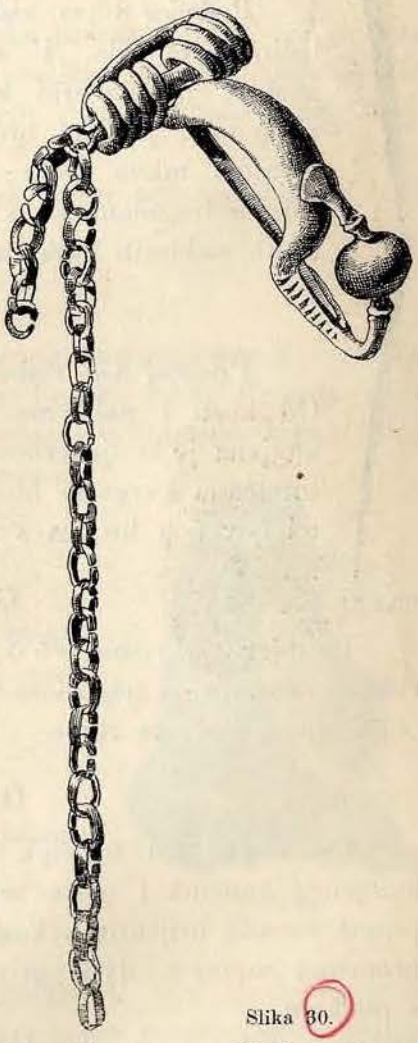

Slika 30.

Gromila XL.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; ponešto ledinom obrasla.

Našle su se tri, od zapada prama istoku orijentirane, nespaljene lešine.

U jugoistočnom kvadrantu nagjena je željezna motika i ovalni željezni okovni biočuzi, oba objekta valjda iz srednjeg vijeka.

Gromila XLI.

Premjer 7 *m*, visina 0·65 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U istočnoj polovici gromile ležala su tri od zapada prama istoku orijentirana kostura.

Ukraj najjužnije sahranjene lešine iskopano je šest broncanih la-tenskih fibula, s lančićima na kraju špirale, *slika 30.*, $^1/_1$ nar. vel., i jednom trouglasto savijenom broncanom žicom. Megju drugim kosturima našle su se dvije noževe oštrice, fragmenat jednog željeznog kopljanog šiljka i fragmenti zdjelice sa stalkom od fino složene ilovače.

Gromila XLII.

Premjer 9 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Dva od zapada prama istoku orijentirana kostura.

Gromila XLIII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Mrtvačka paljevina i ostanci kostura; od rukotvorinâ fragmenti željeznog kopljanog šiljka, od broncane pincete i ilovaste rbine.

Slika 31.

Gromila XLIV.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·65 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini od zapada prama istoku orijentiran kostur; uz sjeverni kraj mrtvačka paljevina s jednim ilovastim pršljenom, jednom broncanom kvrgastom fibulom i jednim fragmentom takve fibule, s jednom broncanom čunolikom fibulom i jednim fragmentom, s jednim oblukom broncane fibule, pet broncanih nakitnih kolutića i ilovastim rbinama.

Gromila XLV.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Od kosti i paljevine ništa se nije moglo naći. Od rukotvorinâ nagjena je u sjevernom dijelu broncana naočarasta špiralna fibula, broncana kvrgasta fibula, špiralna cjevčica od broncane žice i bočka od ljevenog bronca s okruglom glavicom; *slika 31.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila XLVI.

Premjer 9 *m*, visina 0·5 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla. Ostanci kostura sa željeznom oštricom od noža i broncanim privjeskom na oblik šljive, ilovaste rbine.

Gromila XLVII.

Osi elipse pri temelju 8 *m* i 6 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla. U sredini od istoka prama zapadu orijentiran kostur s počelicom od broncanog tenećeta, dva broncana zaponca, dvije grivne od ljevenog bronca i jezičac od fibule s plojkom.

Gromila XLVIII.

Premjer 5 *m*, visina 0·6 *m;* iz kamena i zemlje; pusta. Mrtvačka paljevina sa zrncem iz zelenog stakla i fragmentima jedne broncane fibule s plojkom.

Gromila XLIX.

Osi elipse pri temelju 7·5 *m* i 9 *m*, visina 0·8 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U zapadnoj polovici nagjen je od zapada prama istoku orijentiran kostur s broncanom pincetom, broncanim, uokolo isperenim zaponcem, dva željezna kopljana šiljka s plojkom na oblik lovorikovog lista i sa željeznim mačem, kome je balčak dvoper, a jabuka zvonolika; sve je to ležalo pri nogama kosturovim.

Južno od kostura bijaše mrtvačka paljevina, blizu nje nagjene su dvije masivne grivne od ljevenog bronca, ali se na njima nijesu raspoznavali tragovi vatre.

U istočnoj polovici ležala su dva od istoka prama zapadu orijentirana kostura. Ukraj jednog ležala je pri glavi velika množina polomljenih srebrnih špiralnih kolutića i sitnih jantarevih zrna, na podlaktici dvije masivne narukvice od ljevenog bronca.

U zapadnoj polovici još su nagjeni fragmenti željezne bočke i od željeznih noževa i kopalja.

Gromila L.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·6 *m*; od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla; po gromili razasute čitave i spaljene ljudske kosti. Prilozi: jedan ilovasti pršljen, jedna broncana pinceta, sedam emaljiranih zrna, jedna broncana fibula na obluk, tri fragmenta broncanih kolutića i jedna željezna plojka.

Gromila LI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m*; zemlja i prikupljen kamen; ledinom obrasla. U njoj bijahu samo spržene ilovaste grude.

Gromila LII.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m*; prikupljen kamen i zemlja; ledinom obrasla. Prazna.

Slika 32.

Gromila LIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·9 *m*; ledinom obrasla. U njoj bijaše množina životinjskih kosti, priprostih ilovastih rbina i jedan ornamentiran komad držalja, *slika 32.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila LIV.

Premjer 11·3 *m*, visina 0·6 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla.

Ostanci sahranjenih ondje kostura sa devet probušenih, rezanih komada jantara, dvije broncane okovice sa pojasa, jedan nakitni kolut od bronca i fragmenti od tri željezna kopljana šiljka. Rbinâ vrlo mnogo.

Gromila LV.

Premjer 6·7 *m*, visina 0·5 *m*; kamen i zemlja; ledinom obrasla. Ostanci skeleta sa dvije željezne noževe oštrice i jednim broncanim zrnom.

Gromila LVI.

Premjer 6 *m*, visina 0·4 *m*; zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla. Od zapada prama istoku orijentiran kostur bez prilogâ.

Gromila LVII.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m*; zemlja i prikupljen kamen; ledinom obrasla. Nekoliko nespaljenih ljudskih kosti i jedan broncani fragmenat fibule. Pri kraju gromile nagjeno je jedno izdubljeno mjesto; u dubljini od 0·95 *m*

Slika 33.

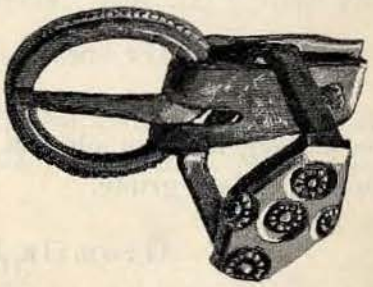

Slika 34.

nagjen je gvozden krst, *slika 33.*, $^1/_1$ nar. vel.[1]), jedan željezni zaponac od pojasa, *slika 34.*, $^1/_1$ nar. vel. i željezna okovica sa štapa ili koplja uz nekoliko ostanaka od kostura. Taj pobočni grob reprezentira kasnije sahranjivanje prvog doba srednjeg vijeka.

---

[1]) Slične nahogjaje objavio je Lindenschmidt iz franačkih i alemanskih rednih grobova.

Gromila LVIII.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·45 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina s ovim prilozima: savijena noževa oštrica od

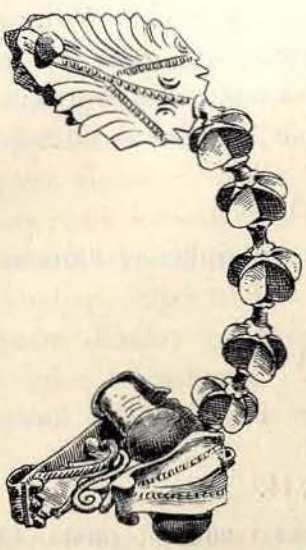

Slika 35. *a*.

Slika 35. *b*.

željeza, jedan željezni tok od kopljane motke, množina fragmenata od dvije ilovaste posude s nožicom od vrlo fine ilovače, i srebrna fibula na šarnijere, *slike 35. a* i *b*, $^1/_1$ nar. vel. Pobliže ću o tom zanimljivom komadu govoriti u zaglavku.

Gromila LIX.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Nema kosti, samo željezna oštrica noža.

Gromila LX.

Premjer 7 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci kostura i jedna željezna pinceta.

Gromila LXI.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Željezna pinceta.

Gromila LXII.

Premjer 8 *m*, visina 0·4 *m;* prikupljeni i lomljeni kamen; pusta. Ostanci kostura i rbine ilovastog sugja.

Gromila LXIII.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·9 *m*; kamen i zemlja; šikarom obrasla. Prazna.

Gromila LXIV.

Premjer 8·6 *m*, visina 1·5 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Četiri kostura od sjeveroistoka prama jugozapadu, jedan od juga prama sjeveru orijentiran. Od priloga iskopana su dva ispupčena broncana dugmeta, fragmenat jedne broncane naočaraste špiralne fibule i lûk od željezne fibule na obluk sa dvije petlje.

Gromila LXV.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m*; od zemlje, prikupljenog kamena i šljunka. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXVI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m*; lomljen i prikupljen kamen; pusta. Ostanci kostura.

Gromila LXVII.

Premjer 9 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje; pusta. Ostanci od tri kostura u istočnoj polovici, jedna špiralna cjevčica od broncane žice i ilovaste rbine.

Gromila LXVIII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·6 *m*; od lomljenog, prikupljenog kamena i zemlje. U istočnoj polovici od sjevera prama jugu orijentiran kostur s masivnom grivnom od ljevenog bronca i željeznom fibulom na obluk.

Gromila LXIX.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. U sjevernom dijelu ostanci kostura s ilovastim rbinama i fragmentima krstolikog broncanog dugmeta.

Gromila LXX.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·6 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Prazna.

Gromila LXXI.

Premjer 10 *m*, visina 0·4 *m*; od prikupljenog kamena, šljunka i zemlje; pusta. U južnom dijelu kostur s fragmentima željeznog kopljanog šiljka i mrtvačka paljevina s ovim prilozima: jedna broncana kvrgasta fibula sa dva privješena kolutića od fibule, jedna broncana čunasta fibula, jedna broncana fibula na obluk, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule,

jedna broncana toka, jedan broncani privjesak na oblik oinohoe, dvostruko broncano dugme, dva broncana privjeska na oblik šljive, fragmenti bočke od ljevenog bronca, deset malih broncanih dugmeta s ušicom, četiri nakitna koluta od bronca, dvije željezne noževe oštrice, fragmenti od željeznih kopljanih šiljaka, jedan brus, čunoliko izbrušeni kamen i ilovaste rbine.

Gromila LXXII.

Osi elipse pri temelju 10 *m* i 8 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Na tri mjesta mrtvačka paljevina. Pri prvoj partiji rogozu sličan, gvozden kopljani šiljak, 68 *cm* dug, 37 *mm* širok, isto takav na oblik lovorikovog lista, 50 *cm* dug, 46 *mm* širok i jedan 31 *cm* dug, a 38 *mm* širok; na drugom mjestu željezni kopljani šiljak, 43 *cm* dug i željezni kopljani šiljak, 19 *cm* dug i 20 *mm* širok, uz to fragmenti broncane kvrgaste fibule; pri trećoj partiji najposlije fragmenti željeznog kopljanog šiljka, tri željezna i dva broncana nakitna kolutića i 44 *cm* dug a 30 *mm* širok željezni sjekač s koštanim drškom; ilovaste rbine, troska.

Gromila LXXIII.

Premjer 5·6 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Ostanci kostura.

Gromila LXXIV.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog kamena i šljunka; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine s valovitim ornamentom.

Gromila LXXV.

Premjer 5·8 *m*, visina 0·4 *m;* prikupljen i lomljen kamen; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXXVI.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena i šljunka. Ilovaste rbine s valovitim ornamentom i fragmenat narukvicâ od crne staklene paste. Lešine nespaljene.

Gromila LXXVII.

Premjer 8·4 *m*, visina 0·8 *m;* kamen i zemlja; ledinom obrasla. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXXVIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·6 *m;* prikupljen i lomljen kamen; pusta. Prazna.

Gromila LXXIX.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m;* prikupljen i lomljen kamen; pusta. Tri kostura, kojim se ne može ustanoviti orijentiranje. Pri jednome željezni kopljani šiljak, probušen brus i broncano zrno; uz drugi brus, fragmenat željeznog kopljanog šiljka, željezna noževa oštrica i dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje; pri trećemu fragmenat od broncanog zrna, probušen brus, željezna igla, fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule i fragmenat željeznog noža.

Gromila LXXX.

Osi elipse pri temelju 15 *m* i 10·2 *m;* visina 0·6 *m*. Od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Četiri kostura, kojim se orijentiranje više ne mogaše odrediti. Pri prvome broncan zaponac s ispercima uokolo i broncano zrno, pri drugome željezni kopljani šiljak i bačvasto zrno, pri trećem špiralna narukvica od broncane žice, a pri četvrtom sferičko ispupčeno dugme od bronca.

Gromila LXXXI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·35 *m;* lomljen i prikupljen kamen; pusta. Nekoliko ostanaka od kostura.

Gromila LXXXII.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·65 *m;* lomljen i prikupljen kamen; pusta. Prazna.

Gromila LXXXIII.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Pet od zapada prama istoku orijentiranih kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXXXIV.

Premjer 10·8 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje; pusta. U jugozapadnom kvadrantu pet kostura.

Ukraj prvog od njih nagjen je broncani zaponac s krstolikom rozetom u sredini, dva željezna zrna na oblik bačve, jedno emaljirano zrno i jedan broncani privjesak na oblik šljive; ukraj drugog prsten od broncane žice i broncano dugmešce; ukraj trećeg prsten od broncane žice i ilovaste rbine.

Gromila LXXXV.

Premjer 20 *m*, visina 1·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; pusta. U sjeveroistočnom kvadrantu dva kostura, u sjeverozapadnom kvadrantu dva od zapada prama istoku orijentirana, u sredini jedna, a uz jugozapadni

kraj dvije nespaljene lešine, potonje su kasnije, u srednjem vijeku sahranjene. Prilozi: dvije ornamentirane ilovaste rbine, 59 rezanih gmiza od jantara, jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje, jedna broncana dugmetasta fibula, jedanaest broncanih privjesaka u obliku sjekire sa dvije oštrice, pet svežnja broncanih kolutića za nakit, dva zuba od psa, petnaest sitnih broncanih kolutića, dva broncana dugmeta, ukrašena s krstovima, *slika 36. a,* nar. vel., jedan prsten od broncanog tenećeta, dva broncana probušena dugmeta, fragmenat narukvice od crne paste, jedan broncani privjesak u obliku šljive, šest broncanih gmiza, tri velika broncana dugmeta s prorescima, deset malenih broncanih dugmeta, fragmenat broncane ukosnice, osam malih gmiza od jantara, fragmenti gvozdenih noževa i kopalja i fragmenat gvozdene naprave za umetanje mača, vezene broncanom žicom, *slika 36. b,* u nar. veličini.

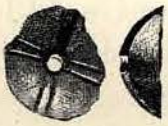

Slika 36. *a.*

Slika 36. *b.*

Gromila LXXXVI.

Premjer 11 *m,* visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini mrtvačka paljevina s ovim prilozima: jedna broncana bočka, *slika 37. a,* $^1/_1$ nar. vel., sedam broncanih nakitnih kolutića, pet šipki od okovice od pojasa, jedan broncani fragmenat nakita, *slika 37. b,* $^1/_1$ nar. vel., i iverje od gvozdenih kopalja i noževa.

Slika 37. *b.*

Slika 37. *a.*

Gromila LXXXVII.

Premjer 8 *m,* visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sjevernoj polovici dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura, ukraj jednog bio je probušen brus, kratak željezni kopljani šiljak i broncana plohasta fibula, ukraj drugog broncano krstoliko dugme, broncana fibula na obluk sa dvije petlje, privjesak od bronca na oblik šljive i dva broncana dugmeta.

Gromila LXXXVIII.

Premjer 8 *m,* visina 0·6 *m;* od zemlje i kamena; ledinom obrasla. Ostanak skeleta s pravom željeznom oštricom od noža i jednom okovicom od palice.

Gromila LXXXIX.

Premjer 6 *m*, visina 1 *m;* kamen i zemlja. Ostanci kostura, govegje kosti i ilovaste rbine.

Gromila XC.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* kamen i zemlja; ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina.

Gromila XCI.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci od kostura i ilovaste rbine.

Gromila XCII.

Premjer 17 *m*, visina 1·75 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. U južnoj polovici nagjeno je osam kostura. Orijentiranje im se više

Slika 38.

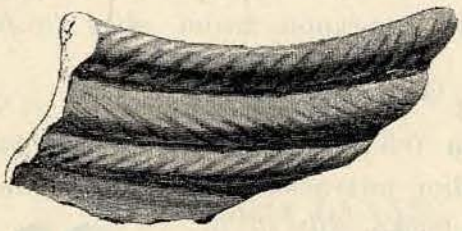

Slika 39.

nije moglo ustanoviti. Sve su kosti nagjene 0·7 *m* iznad samorodog tla. Ukraj jedne lešine nagjena je srebrna ukosnica, *slika 38.*, $^1/_1$ nar. vel., i fragmenti ornamentirane posude od fine ilovače, *slika 39.*, u plastu gromile željezni streličin šiljak, *slika 40.*, $^1/_1$ nar. vel.

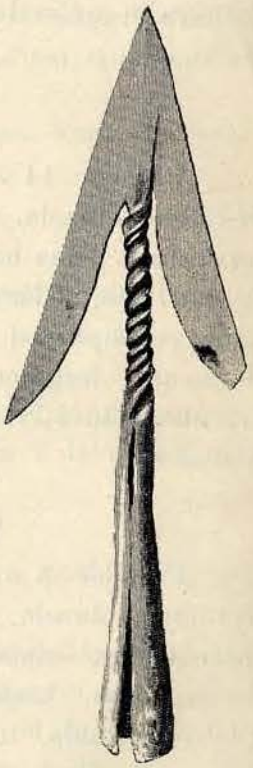

Slika 40.

Gromila XCIII.

Visina 0·6 *m*, premjer 9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Prazna.

Gromila XCIV.

Premjer 10 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. U istočnom dijelu jedna od zapada prama istoku orijentirana, nespaljena lešina, ukraj nje željezni mač sa dvoperim balčakom i zdjeličastom jabukom,

dvije velike fibule na obluk sa dvije petlje, jedna broncana čunolika fibula, jedna mala broncana fibula na obluk sa dvije petlje, jedan željezni nož i fragmenat željeznog koplja.

Gromila XCV.

Premjer 7 *m*, visina 0·35 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XCVI.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m*; od zemlje i kamenja; pusta. U istočnom dijelu od sjevera prama jugu orijentiran skelet, a ukraj njega ovi prilozi: jedno okruglo broncano zrno, jedan broncani privjesak na oblik šljive, jedno broncano zrno na oblik bačvice, jedno broncano krstoliko dugme, četiri mala okrugla broncana dugmeta s ušicama, pet komada špiralnih cjevčica od broncane žice, dva željezna kopljana šiljka i jedan željezni sjekač.

Gromila XCVII.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·7 *m*; od zemlje i kamena; ledinom obrasla. U istočnoj polovici tri lešine.

Pri prvoj, od sjevera prama jugu orijentiranoj lešini ležala je broncana pinceta, okruglo broncano zrno, fragmenti željezne špiralne fibule i željezni kopljani šiljak. Ukraj druge, isto tako orijentirane lešine našla su se dva željezna kopljana šiljka, malen željezni šiljak od sulice, dvije broncane naočaraste špiralne fibule, jedno broncano zrno i jedan broncani obluk od fibule. Ukraj treće lešine, kojoj glava bijaše spaljena, ležale su dvije broncane fibule s dugmetima, dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje i dvije masivne grivne od ljevenog bronca.

Gromila XCVIII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·7 *m*; od zemlje i kamena. Dvije od istoka prama zapadu orijentirane lešine, ukraj jedne broncano bačvasto zrno i ilovaste rbine.

Gromila XCIX.

Premjer 6 *m*, visina 0·4 *m*; kamen i zemlja; pusta. Prazna.

Gromila C.

Premjer 6 *m*, visina 0·55 *m*; zemlja i kamen; ledinom obrasla. Prazna.

Golubovići.

Gromila I.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m*; zemlja i kamen, ledinom obrasla. Dva skeleta, orijentirana od istoka prama zapadu; od priloga samo četiri broncane špiralne cjevčice.

Gromila II.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·5 *m*; kamen i zemlja; obrasla ljeskovim šipragom. Nešto ostanaka od lešine i dva ahatova zrna.

Gromila III.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·4 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Prazna.

Jarevići.

Gromila I.

Premjer 6·3 *m*, visina 0·8 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Tri lešine orijentirane od zapada prema istoku.

Nagjeni su ovi prilozi: jedan broncani zaponac sferičkog oblika, jedno broncano zrno, jedan broncani privjesak na oblik šljive, koričice od broncane špiralne žice i željezni sjekač.

Gromila II.

Premjer 6 *m*, visina 0·65 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Nešto ostanaka od kostura.

Gromila III.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m*; kamen i zemlja; ledinom obrasla. Kosti od dva kostura, od priloga ilovast pršljen i ulomak broncanog prstena.

Gromila IV.

Premjer 7·6 *m*, visina 0·7 *m*; od kamena i zemlje; pusta. Nešto ostanaka od kostura.

Gromila V.

Premjer 10 *m*, visina 0·9 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Četiri od istoka prama zapadu orijentirana kostura.

Gromila VI.

Premjer 10 *m*, visina 0·75 *m*; od kamena i zemlje; ledinom i šipragom obrasla. Ostanci kostura i koričice od broncane špiralne žice.

Gromila VII.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·9 *m;* od kamena i zemlje; šipragom obrasla. Prazna.

Gromila VIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·45 *m;* kamen i zemlja; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila IX.

Premjer 12 *m*, visina 1·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; šipragom obrasla. Ostanci od više kostura, jedan špiralni kolut od broncane žice, prsten od broncane žice i isto takve špiralne koričice.

Narod naziva ovu gromilu „Crkvicom".

Gromila X. (Blizu sela Dobrače.)

Premjer 17 *m*, visina 2 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. U gromili oko dvadeset od zapada prama istoku orijentiranih lešina. Od

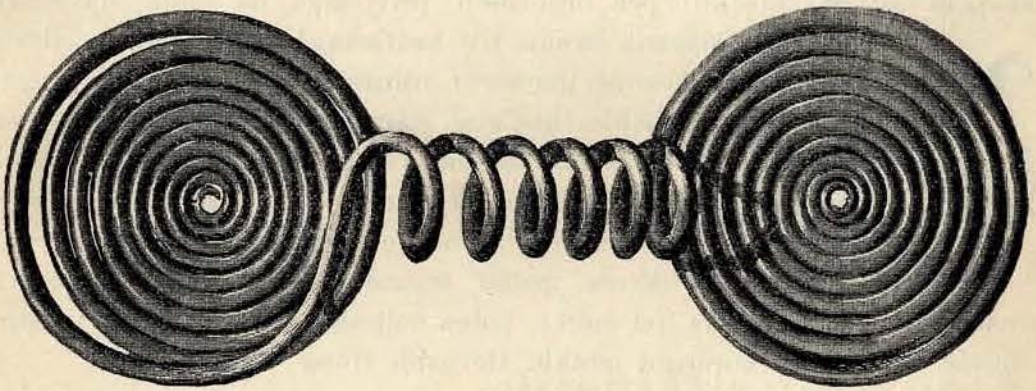

Slika 41.

priloga nagjeni su razasuti ovi: velika broncana dvostruka špirala, *slika 41.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan fragmenat od takve, mala broncana dvostruka špirala, komadić broncane žice i nakit od bronca, *slika 42.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje i sa četverouglastom nožnom plojkom, jedna željezna špiralna fibula na obluk, *slika 43.*, $^1/_1$ nar. vel., jedno zrno od tučnjaka (Speckstein) i ilovaste rbine.

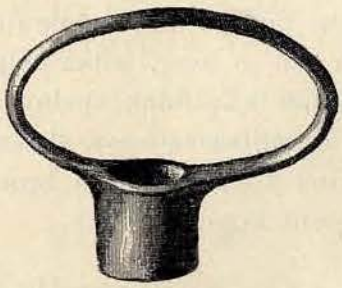

Slika 42.

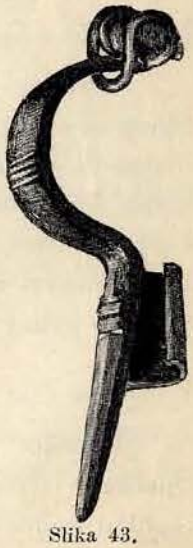

Slika 43.

Rudine u Ivan-polju.

Gromila I.

Premjer 11·7 *m*, visina 0·8 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; ledinom obrasla. Nešto nespaljenih ljudskih kosti i napola otvorena gravirana grivna od ljevenog bronca, jedno jantarevo zrno i dvije broncane špiralne cjevčice.

Gromila II.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·75 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; sasvim prazna.

Ilijak.

Gromila I.

Premjer 14 *m* i 8·4 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci sahranjenih lešina i mrtvačka paljevina.

Prilozi pripadaju, sudeći po ocaklenoj spoljašnosti, spaljenim lešinama. Iskopani su ovi objekti: pet broncanih privjesaka na oblik šljive, tri okrugla broncana zrna, tri bačvasta broncana zrna, devet okruglih broncanih puceta s ušicama, dva broncana puceta s nastavcima, sličnim krilima, *slika 44.*, $^1/_1$ nar. vel., sploštено, plojci slično broncano dugme, četiri fragmenta naočarastih špiralnih fibula od broncane žice, četiri broncana nakitna koluta, jedan fragmenat broncane fibule s dugmetima, jedna broncana narukvica, jedan komad jantara, jedan probušen brus, dva željezna šiljka od sulice, jedna željezna noževa oštrica i jedne željezne okovice za kopljanu motku. Ilovastih rbina samo ponešto.

Slika 44.

Gromila II.

Premjer 7 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti ležale su razasute po svoj gromili. Inventar nagjenih ostanaka bio je ovaj: jedan željezni nož, jedan broncani zaponac, jedna broncana fibula na obluk, jedna broncana kvrgasta fibula, jedno koštano zrno, četiri jantareva zrna, dva fragmenta broncanih privjesaka, tri broncana nakitna kolutića, jedna broncana ukosnica, broncana špiralna traka i jedan željezni kopljani šiljak.

Gromila III.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti. Od priloga jedna broncana ukosnica i jedan željezni kopljani šiljak.

Gromila IV.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti, nekoliko ilovastih rbina.

Gromila V.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m;* od lomljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini dva od istoka prama zapadu orijentirana kostura. Od rukotvorina nagjena je samo jedna broncana špiralna cjevčica, dno neke posude, na kojoj je kao biljeg otisnuta špirala, *slika 45.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 45.

Gromila VI.

Premjer 7 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci jednoga kostura bez priloga.

Gromila VII.

Premjer 9 *m*, visina 0·9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Nešto ostanaka od kostura i tragovi mrtvačke paljevine. Od priloga nagjena su dva ulomka željeznih kopljanih šiljaka, tri zrna od šarenog emalja, jedan broncani kolut i jedno okruglo plosnato broncano zrno.

Gromila VIII.

Premjer 6·5 *m*, visina 1·1 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci kostura.

Gromila IX.

Premjer 7 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila X.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Nespaljene i spaljene kosti, bez priloga.

Gromila XI.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti. Nagjeni su ovi ostanci: jedno broncano zrno, ulomak dvostruke špiralne fibule i jedan mali broncani kolutić.

Rudine kod Rusanovića.

Gromila I.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini tri od zapada prama istoku orijentirana kostura, uz kraj na četiri mjesta mrtvačka paljevina. Po gromili razasuti nagjeni su fragmenti

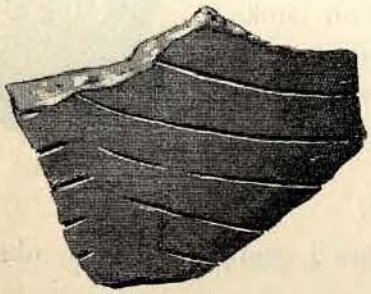

Slika 46.

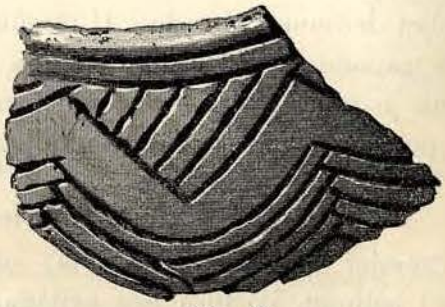

Slika 47.

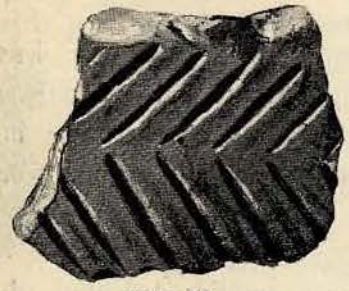

Slika 48.

Slika 49.

Slika 50.

ornamentiranih ilovastih posuda, *slika 46.—49.*, $^1/_1$ nar. vel., medvjegji zub, broncana špiralna cjevčica i jedna rimska crna staklena pasta, *slika 50.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila II.

Premjer 6 *m*, visina 0·8 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. Unutri nekoliko spaljenih ilovastih gruda, inače prazna.

Gromila III.

Premjer 10 *m*, visina 1 *m;* najdônji sloj bio je od šljunka tučanika, srednji od šljunka i zemlje, najgornji od kamenitih šuljeva. U sredini nagjene su na samorodom tlu sprženе ilovaste grude i u kreč sažeženi komadi vapnenca. Na većim kamenitim šuljevima vigjali su se ponegdje tragovi vatre. Megju kamenjem nagjena je množina spaljenih ljudskih kosti. Čini

se, da su ovdje lešine na istom mjestu i spaljene i sahranjene. Od priloga nagjena su dva fragmenta broncanih fibula na obluk (jezičac od željeza, pokretan u šarnijeru); broncana puceta iz okovica sa željeznim jezičcem, fragmenti broncanih ukosnica, jantareva zrna, fragmenti željeznih noževih oštrica i ilovaste rbine. U sjeveroistočnom kvadrantu nagjeno je devet kostura, i to šest na samorodom tlu, orijentiranih od zapada prama istoku i tri u jednom višem sloju, orijentirana od sjevera prama jugu. Pri skeletima, orijentiranim od zapada prama istoku, nagjene su ove rukotvorine: pet broncanih fibula sa šarnijerima, s broncanom kvrgastom stremenkom i željeznim jezičcem, *slika 50.*, $^1/_1$ nar. vel.[1]), četiri broncana prstena sa

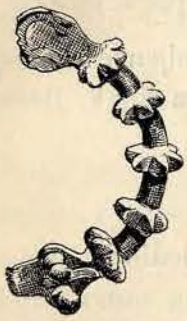

Slika 51.

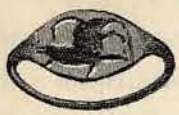

Slika 52.

Slika 53.

Slika 54.

Slika 55.

Slika 56.

Slika 57.

graviranom plojkom, *slika 51.*, $^1/_1$ nar. vel.[2]), jedna broncana la-tenska fibula (nožica odlomljena), *slika 52.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna broncana ukosnica, jedna broncana bočka s trouglastom glavicom, *slika 53.*, $^1/_1$ nar. vel., srebrni naušnjaci, *slika 54.*, $^1/_1$ nar. vel.[3]), jedan fragmenat srebrne ukosnice, jedan broncani lančić, jedan broncani privjesak na oblik ptice, jedna cjevčica od broncanog tenećeta, četrdeset malih, modrih staklenih zrna, četiri bijela staklena zrna, *slika 55.*, $^1/_1$ nar. vel., i 26 probušenih jantarevih komada. Od sjevera prama jugu orijentirane lešine, uz koje je razmjerno slabo

[1]) Oblikom nožne plojke slične su ove fibule srebrnoj fibuli sa šarnijerima, prikazanoj na str. 741., slika 35. *a* i *b*.

[2]) Gravire su na kolutastim plohama vrlo nejasne, na jednoj mi se čini, da je orao, na drugoj psu slična životinjska podoba. Zemaljski muzej ima iz kraja kod Dodone seriju analognih kolutova, ali se na njima gravire jasno raspoznaju.

[3]) Oblik naličan na la-tenski.

bilo priloga, nagjene su samo dvije broncane kvrgaste fibule, jedan željezni trouglasti streličin šiljak, *slika 56.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan željezni šiljak od koplja, fragmenti od željeznih noževih oštrica i ilovaste rbine.

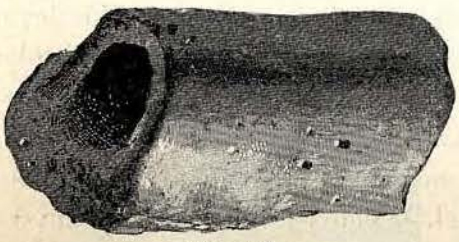

Slika 58.

Gromila IV.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Fragmenti sahranjenih, nespaljenih lešina sa tri mala broncana dugmeta i ilovastim rbinama, *slika 57.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila V.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Nešto nespaljenih ljudskih kosti; od prilogâ željezni suličin šiljak, ilovasto zrno, broncana ukosnica i ilovaste rbine.

Gromila VI.

Premjer 15 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Po gromili mnoštvo ostanaka od kostura. Od rukotvorina samo željezno iverje i ukosnica od broncane žice.

Slika 59.

Slika 60.

Gromila VII.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Devet od zapada prama istoku orijentiranih kostura, ukraj jednog jedan srebrni naušnjak ili šljepoočnjača, *slika 58.*, $^1/_1$ nar. vel. Megju kosturovima nagjen je jedan strelični šiljak od kremena, *slika 59.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila VIII.

Premjer 19 *m*, visina 1·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. Ostanci množine kostura i rbine od ilovastog sugja.

Strane.

Gosinja planina na južnoj strani dosta se strmo spušta u dolinu Prače. Iznad sela Strana vodi jedini put od Gosinje u dolinu rijeke. Ondje, gdje staza vodi niz stijene, vide se na jednoj maloj glavici ostanci prehistoričke gradine na oblik trapezoida, nacrt *slika 60.*

Nasip je nasut samo od kamenja, danas još visok je 1 *m* i mora da je nekoć bio širok oko 3 *m*.

Niže toga mjesta i na zaravanku iznad njega ima nekoliko gromila. Ali kada zagješ u sami trup Gosinje, onda ti oko

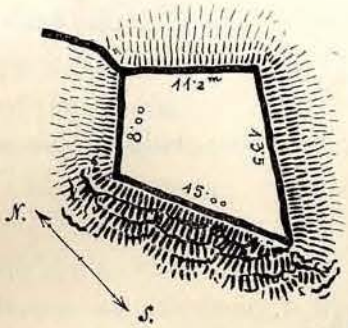

Slika 61.

Slika 62.

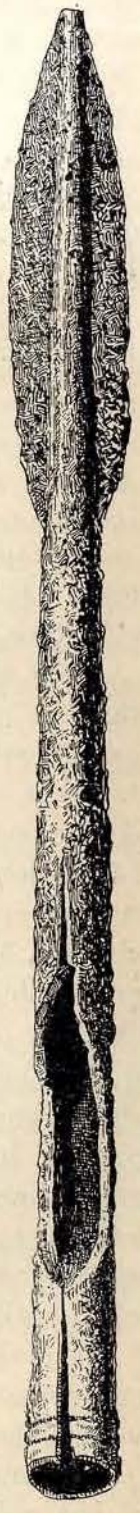

Slika 63.

ne vidi drugo, već same sive kamenite gromile. Ono nekoliko gromila, koje su bile oko utvrde, opisane su u ovom što slijedi.

Gromila I.

Osi elipse pri temelju 10·5 *m* i 5·5 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

Ostanci kostura po gromili razasuti. Od priloga bili su tri ilovasta pršljena, mala ilovasta zdjelica, *slika 61.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije narukvice od broncane špiralne žice, jedan željezni kopljani šiljak, *slika 62.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna željezna noževa oštrica i jedan zub od divlje svinje.

Gromila II.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila III.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Ostanci od sedam kostura, orijentiranje nije se više moglo konštatovati. Priloga slabo bijaše, a sastojahu samo od jednog željeznog kopljanog šiljka i od jedne broncane ukosnice.

Gromila IV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·8 *m;* od šljunka i lomljenog kamena. Bile su u njoj ljudske i životinjske kosti. Nagjene željezne sprave i fragmenti iz srednjeg su vijeka.

Gromila V.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Tri kostura bez priloga.

Gromila VI.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; pusta. Nešto ljudskih kosti.

Gromila VII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Osim nešto ljudskih kosti prazna.

Prijegled.

I. Prijegled nahogjajâ.

Tečajem ovogodišnjeg pretraživanja raskopane su 154 gromile; u stotini bili su grobovi s kosturima, u devet grobovi s paljevinom, u 17 bilo je kostura i paljevine a 28 bilo je posve praznih.

119 ih pripada starijoj željeznoj perijodi, tri la-tenskoj perijodi, pet rimskom vremenu, a jedna pada u doba seobe naroda.

Inventar nahogjajâ, koji u 1000 po prilici objekata obuhvata 807 brojeva, obuhvata 561 broj bronca, 126 željeznih sprava, 11 rukotvorina od srebra, 53 ilovasta rukotvora, 16 kamenih sprava, 12 koštanih, 16 brojeva (146 objekata) jantarevog nakita i 12 brojeva (57 objekata) staklenih i emaljnih zrna. Fibula nagjeno je 125; u njima su zastupani ovi oblici: jedna broncana fibula na obluk s jednom petljom s trouglastom nožnom plojkom (grčka fibula), 30 broncanih fibula na obluk sa dvije petlje, tri željezne fibule na obluk sa dvije petlje, 27 broncanih naočarastih špiralnih fibula, tri željezne naočaraste špiralne fibule, devet broncanih plohastih fibula, osam broncanih čunolikih fibula, petnaest broncanih fibula s dugmetima, dvanaest broncanih kvrgastih fibula, jedna srebrna fibula sa šarnijerima, sedam broncanih fibula sa šarnijerima, jedna broncana fibula iz ranog la-tenskog doba, šest broncanih fibula iz srednjeg la-tenskog doba, jedna broncana fibula iz kasnijeg la-tenskog doba i jedna željezna fibula iz doba rimskih careva.

Tipovi, karakteristični za grobove s paljevinom, kao fibule s dugmetima, kvrgaste i čunolike fibule, prama broju grobova s paljevinom slabo su zastupane.

Najzanimljiviji je komad ovogodišnjeg prekopavanja u slici 35. *a* i *b*, $^1/_1$ nar. vel., prikazana srebrna fibula sa šarnijerima; ponešto neuspjela palmeta, gravirana na plojki glave, kanda nas upućuje na grčki uzor. Posve

neobičan je ukras nožne plojke sa dva zglavka. Oblikom stremenke slična je onim dvjema grčkim fibulama, o kojima Undset govori u „Berliner Zeitschrift für Ethnologie“, sv. XXI., 1890, str. 217, a prikazuje ih u slici 25. i 26.; nadalje jednoj fibuli, koju sam ja našao na Debelom brdu kod Sarajeva[1]), onda sedam komada nagjenih ove godine u jednoj gromili kod Rudina, od kojih je jedna prikazana u slici 50. i jednoj još neobjavljenoj fibuli u zemaljskom muzeju, koja potječe iz južne Albanije. Konštrukcija glave i šarnijera veoma je slična jednoj broncanoj fibuli iz Stóca[2]). Po vremenu padao bi naš komad pod kraj halštatskog doba.

Rečenih sedam broncanih fibula sa šarnijerima, što su nagjene u jednoj nekropoli kod Rudina, posve su slične rečenom, po Undsetu opisanome tipu, slika 25., kao i fibulama s Debelog brda i iz južne Albanije. Jednome za Glasinac i ujedno za Bosnu novomu tipu pripada onih šest broncanih fibula srednjeg la-tenskog doba, slika 30., izvještaja o nahogjajima, što su nagjene u jednoj gromili nekropole kod Rusanovića.

Osebnost njihova stoji u lančiću, što je pričvršćen za špiralni zavoj, kakih se pače na naslikanom komadu vide dva. Čini se, da ti lančići nijesu služili za ukras, već za sastavljanje dviju fibula. Analogije su tomu dvije srebrne la-tenske fibule od Lautracha (Vorarlberg[3]), dvije broncane iz okolice bolonjske[4]) i dvije isto takve od Sommebionne[5]), Francuska, okrug Marne.

Od nekolicine gromila sa čisto rimskom sadržinom jedna je od prilike datirana broncanim novcem od Dioklecijana.

II. O znamenovanju nekropolâ.

Prigodom arheološkog kongresa u Sarajevu, august 1894., bilo je izmegju mene i dra. Hoernesa s jedne i gospodina dra. S. Reinacha s druge strane razgovora o nekropolama u rogatičkom kotaru, o njihovu znamenovanju i svezi s prehistoričkim gradinama. Diskusija se zbog kratkoće vremena nije mogla dovršiti, pa se je za to gospodin dr. Reinach poslužio svojim spisom „Le Congrès de Sarajevo[6])“, da razloži svoje mnijenje.

Rečeni gospodin toga je mnijenja, da su ukupne nekropole rogatičkog kotara, koje su u literaturu uvedene pod imenom „Glasinačke gromile“,

[1]) „Glasnik zemaljskog muzeja“ 1894. „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu“, tabla XIII. slika 2.

[2]) „Glasnik zemaljskog muzeja“ 1893., str. 235, slika 4.

[3]) „Mittheilungen der Centralcommission für Erhaltung der Baudenkmale“ 1881., str. 88.

[4]) Brizio, op. laud., pl. VI., 11.

[5]) Morel: „Champagne souterraine“, pl. XIII., slika 1.

[6]) „Le Congrès de Sarajevo, Extrait de l'Anthropologie“, nº 5, 1894. Paris, G. Masson, Editeur.

sačinjavale „campus sanctus“ više ilirskih plemena, a gradine da su bile žrtvišta. Računajući od prilike ima u rogatičkom kotaru ukupno oko 20.000 gromila. Ako se na svaku gromilu računaju tri mrtvaca, onda to čini 60.000. Ako u pogledu doba nekropola uzmemo, kako dr. Montelius od prilike računa, 1100.—1500. godina prije Isusa, dakle 600 godina za temelj, onda na jednu godinu dolazi 100 mrtvaca, što pri minimalnom umiranju od 1% i pretpostavivši konštantnost naseobe, čini idealni broj žiteljstva od 10.000 glava u doba haltštatske kulture. Uz to još valja primijetiti, da je jedan postotak gromila, koji pripada drugim kulturnim epohama, posve zanemaren. Danas u rogatičkom kotaru na 149.153·3 *ha* zemlje žive 23.254 duše, dakle više nego dva puta onoliko, koliko u prehistoričko doba. To sam ja primijetio u diskusiji od 21. augusta u pošljednjoj sjednici kongresa.

Na ovo gospodin dr. Reinach odgovara što slijedi: „Trajanje halštatskoga doba valja datirati od 800 do 500 god. prije Isusa, i tako sniziti na 300 godina. Time je broj žiteljstva već povišen na 20.000. Sad još valja priračunati robove i zanatlije, koji nijesu sahranjivani u grobnicama, čime se broj žiteljstva već povišava na 30.000. Toliki narod Glasinac ili pravo, rogatički kotar, nije mogao hraniti, pa za to većina gromila mora da pripada dalje nastanjenim suplemenicima, koji su svoje mrtvace dopremali na „campus sacer“, da se ondje sahranjuju.“

Na to sam ja slobodan da ovo primijetim. Prije svega ništa nas ne sili, da trajanje halštatske kulture snizimo na 300 godina (od 800 do 500 prije Isusa).

Pa i da uzmem početak sa god. 800. kao istinit, onda još uvijek ostaje otvoreno pitanje, kojoj ćemo kulturi priračunati doba od 500 pr. Is. do rimske okupacije, koja je za naš kotar tek poslije rogjenja Kristova izvršena. Najstariji natpis toga kotara pripada svršetku prvog vijeka po Hristu, a poznati rimski nagjeni novci tek drugome vijeku. La-tenskoj kulturi u nekropolama naših gromila samo se slabo nahodi traga, te nahogjaji te kulturne epohe jedva čine ½%. To je za razdoblje od 300—400 godina svakako premalo. Jesu li možda Iliri u la-tensko doba odstupili od starog običaja, pa svoje mrtve sahranjivali u ravnim grobovima? To nije vjerojatno, pošto je baš ono nekoliko la-tenskih objekata nagjeno u gromilama. Nadalje još bi to ostalo nerazjašnjeno, za što bi poslije u rimsko doba, pa do kasno u vrijeme seobe naroda opet bio poprimljen stari obred sahranjivanja u gromilama.

Ja sam tvrdo uvjeren, da se je halštatska kultura na jugu i u teško pristupačnim centrima zemlje održala najmanje do rimske okupacije. Ostanke njene kanda su još nahodili Slovjeni, koji su mnogo kasnije doselili,

jer se u našim halštatskim grobovima nekoliko puta nagjeni oklop prsa, sastavljen od množine rasporenih broncanih dugmeta, u našoj narodnoj nošnji održao pod imenom tôka. Ja dakle, apstrahirajući od prvobitnog datiranja dra. Montelinsa (1100.—1500.) ostajem pri datiranju 800 do od prilike 100 pr. Is., dakle pri trajanju od najmanje 700 godina, pri čemu još preostaje 200 godina za la-tenske utjecaje i za romanizovanje. Što se tiče sahranjivanja robova na Glasincu, to ću da iz svog trogodišnjeg iskustva ovo navedem. Gotovo u svakoj gromili, gdje je sahranjeno više mrtvaca, jedan je, a kadšto i više njih bez priloga; samo pogdjekoja ilovasta rbina dokumentira njihovo pripadanje halštatskom vremenu. Isto se tako vrlo često nahode gromile, u kojima su samo takve lešine, kadšto i male nekropole samo s takvim gromilama. Kad je tako, onda nam ne treba daleko tražiti, gdje su sahranjivani robovi. Nalazimo ih u kosturima i mrtvačkoj paljevini u glasinačkim gromilama bez priloga. Na drugi način sahranjivanja robova neda se pravo pomišljati, jer način, kako su mrtvaci sahranjivani u glasinačkim gromilama, najprimitivniji je, što može biti. Lešine ili paljevina često je zaklonjena jedva 0·5 *m* visokim kamenitim pokrovom; klijetki nema nikada. Da su robovi eventualno sahranjivani u ravnim grobovima, to se ne može pomišljati, jer se nikada ne može pomišljati, da su gospoda sahranjivana s manje truda i jeftinije od roblja.

To me sve ovlašćuje na zaključak, da je narod rogatičkog kotara (Glasinac i t. d.) prije manje nego više od 10.000 duša iznosio, da onih 20.000 gromila predstavljaju grobove razdoblja od 700 godina, i da je taj narod mogao živjeti u kotaru, koji danas hrani 24.000 duša.

Po tome nema ni potrebe, da smišljajući „campus sacer", tražimo drugo razjašnjenje za onolike gromile u tome kotaru.

Protiv ovakog svetog grobišta govori i to, što se tako mnogobrojne gromile nahode na više mjesta u Bosni i Hercegovini. Tako ih po svem kotaru petrovačkom i po Dônjem Uncu ima gotovo još više nego u rogatičkom kotaru; one pripadaju takogjer halštatskoj perijodi, kako je to utvrgjeno nahogjajima u više raskopanih gromila. Ogromna ih množina ima u kotarima stolačkom, bilećkom, gatačkom, nevesinjskom, ljubinskom i ljubuškom u Hercegovini; u njima ima koje halštatskih ukopa, koje grobova s kamenitim sanducima, u kojima mrtvaci čuče, — valjda iz neolitičkog doba. U ostalom mogu se gromile naći razasute po svoj zemlji; samo sjeverozapadni kut i sjeverne ravnice izuzimlju se od toga. Tako su nagjene oveće nekropole kod Foče, Tjentišta, Višegrada, Sarajeva, Trnova, Vlasenice, Kladnja, Kalinovika i t. d.

I izvan Bosne u susjednom sandžaku ima na polju Dônje Matoroge velika množina gromilâ. Ako ćemo u tijem nekropolama nazirati

„campus sacer“, onda ćemo najposlije doći do toga, da je polovica Bosne i Hercegovine bila posvećena mrtvacima, što se i za tako zvane primitivne narode narodno-ekonomički ne bi moglo opravdati.

Gospodin dr. Reinach s tim „campus sacer“ u svezu dovodi i prehistoričke gradine rogatičkog kotara, pa ih shvaća kao žrtvišta, koja mu pripadaju.

Ja se ne protivim tome, da je u jednoj ili drugoj od one 42 do danas poznate gradine u kotaru bilo žrtvište; samo mi nikako ne ide u glavu, šta će kod žrtvišta oni gorostasni bedemi, udešeni za obranu, i po načinu situiranja kao zaštite nad ulazima u doline, koji je način proveden skoro u svim gradinama, one mogu prije imati fortifikatorsko nego sakralno značenje. Dojakošnjim prekopavanjem tih gradina slabo se je šta utvrdilo, osim da su iz istoga doba kao i gromile. Pokućstvo, kao prosto ilovasto sugje, nešto kosti od govečeta, konja, divlje svinje, jelena i psa, koštane rezbarije, pa nešto bronca i željeznog oružja, to je sav inventar nagjenih stvari. U kulturnim slojevima nigdje nijesu nagjene veće mase životinjskih kosti ili koštanog uglja, po čemu bi se moglo pomišljati na sakralno znamenovanje tih mjesta. Ali su glasinačke gradine služile različitim svrhama, ima megju njima jako utvrgjenih skloništa, selima sličnih naseoba, inokosnih stanova, a eventualno i žrtvišta.

Brojnija naseljenost pojedinih kotara u Bosni i Hercegovini i nahogjenje množine gromila, što je s time u svezi, samo je pošljedica za stočarstvo veoma podesnog položaja onih krajeva. Prostrani pašnjaci, okruženi planinama, u kojima je ljeti nikad bolja alpinska paša, za stočarstvo su veoma podesni faktori. Pa i danas još kotari rogatički i petrovački (uključivo područja ispostave D. Unac), u kojima ima najviše gromilâ, po svome stočarenju zapremaju odlično mjesto u zemlji.

Увјет Хрвоје, војводе спљетскога и опћине дубровачке проти Остоји, краљу босанскому.

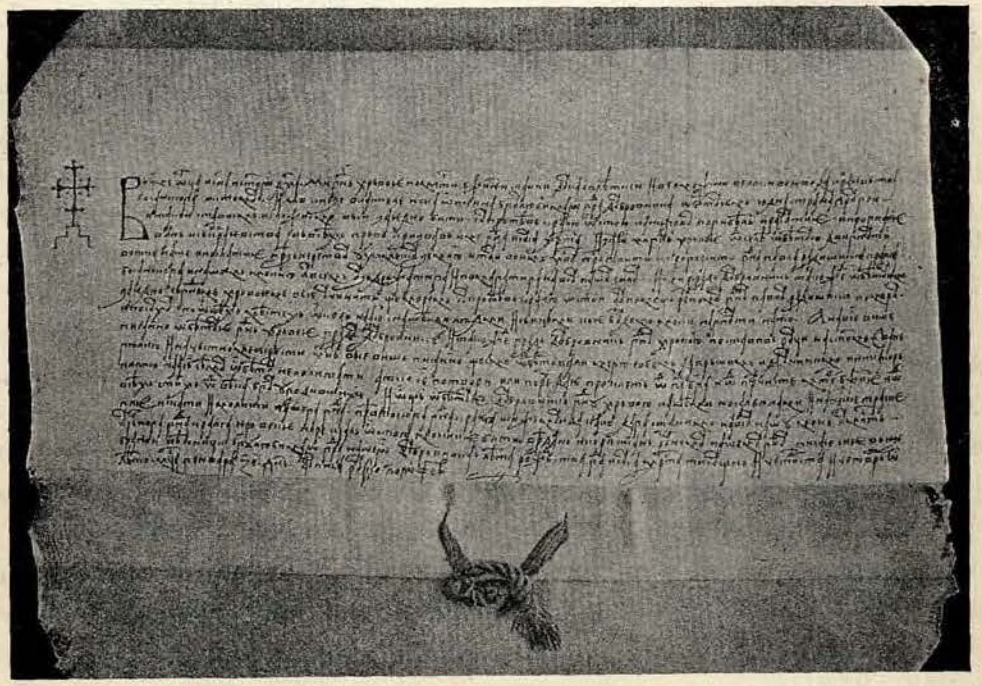

Чита се: 1) Вь име ѡ҃ца и с҃на и светога д҃ха. ми г҃дь хрьвоіе по м҃лти б҃жиіеи славни дꙋка сплѣтски҃ и велможни велики воіевода кр҃аљевьства. 2) босанскога. и ктомꙋ. и ми кнезь властеле и вса ѡпкина б҃гꙋ любимаго грⷣа дꙋбровника. ѡбѣтꙋіемо іедна страна дрꙋгои҃ — 3) и такои стависмо и сложисмо вси заіедно бити. сꙋпротѣвь кралю ѡстои на ніегову погибѣль и расꙋтиніе и прогнаніе 4) вань ись краіевства вь всѣхь прьво призвавь име г҃на исꙋса хр҃та. и затѡ ми г҃дь хрьвоіе ѡⷣ селѣ ѡбѣтꙋю доигнꙋти. 5) воиске наше и послати іе прѣзь неретвꙋ ꙋ хлмьскꙋ землю и тꙋи вь име х҃во проиавити и прогласити. г҃на павла радишкиіа краліа. 6) босанскога и нашомь мокию ꙋ всем ꙋзьдрьжати га и помагати га на всꙋ нашꙋ силꙋ. и ми градь дꙋбровникь такожде ѡбѣтꙋіемо. 7) заіедно сь г҃номь хрьвоіемь вьсе ꙋчинити што моремо сꙋпротѣвь кралю ѡстои҃. а ꙋ помоћ рⷱ҃еномꙋ г҃нꙋ павлꙋ радишкию по морꙋ. 8) и по сꙋхꙋ по

ωвѣхь мѣстехь ѿколо наась с нашьми людми и сь инѣми кое бꙋдемо моки нагнꙋти на то. а на ꙋсе оние. 9) писанно ѿбѣтꙋе гнь хрьвое градꙋ дꙋбровникꙋ и такоже градь дꙋбровникь гнꙋ хрьвою. постано рꙋчи на стомь еванꙉ 10) глелию и на вьстномь крьсти хвѣ вьсе оние писанно що ѿбѣтоvали мегю собомь да вршимо и да ꙋчинимо и никакорь. 11) нитко наась сѣмꙋ ѿбѣтꙋ не полиписати. а тко се потвори или поре да не проклеть ѿ га бга и ѿ прчисте мтре бжие и ѿ. 12) всѣхь стихь ѿ вꙁка бгꙋ ꙋгодницихь. и ѿчь ѿбѣтꙋе дꙋбровникь гнꙋ хрьвою нашѣми посалбинами и на наше тракие 13) ние искати и молити нашега гна. прнсовкога гна крала шижьмꙋнда како да га стаnимо на всꙋ нашꙋ моиь ꙋ мть — 14) ꙋ реногa гна кралa ерь веке нере кралъ ѿстоиа моки ке бити вѣдань и корнстань реномꙋ нашемꙋ гнꙋ. писа се сие вь ꙁе 15) бранои вꙁкничи бгꙋ любимагѡ гра нашегѡ дꙋбровника. лѣта рожства га исꙋса хрта тисꙋчно и vетинста и vетортѡ 16) лѣто. мца генвара зі. днь. а ꙋписа рꙋско логѡфеть.

Листина је писана на пергамени, дугој 32 *cm*, високој 17 *cm*. Пергамена је у дну подврађена на $3^1/_2$ *cm*. Посред подвратка је црвени свилени прошивак, а на прошивку је уплетен гајтан, гдје је висио печат, ал је сада листина, на жалост, без дотичнога печата. Листину ми је добростиво уступио госп. В. Адамовић, књижевник у Дубровнику, те је сада у мојој збирци старина̂, а знаменита је у толико, јер се понешто разликује од сличне листине, коју је обjелоданио Павле Карано-Твртковић у „Србскіи Споменицы“, на стр. 119—120 под бр. 88. и Фр. Миклошић у *„Monumenta Serbica (Viennae 1858.)“* на стр. 252—253.

Обе листине разликују се у правопису, те је у Миклошићевом поименце испуштено ь или је замијењено са а и обратно.

Н. пр.: „— ва име ωць и синь и светогь дꙋхь. ми господинь хравое, по милости божиен славни дꙋкь спалички и весωможани велики воевода кралевастав боснаскогь и ка томꙋ“ и т. д.

Сам текст обих листина једнак је, само се на крају вели у мојој, да је писана у Дубровнику вь изебраnои вꙁкничи, дочим је Миклошићева писана ꙋ звевaи; моју ꙋписа рꙋско логωфеть, а Миклошићеву миливои днѣакь. По Ђ. Даничићу („Рјечник из књижевних старина српских“ I., стр. 371) налази се споменути град у Босни, те се о њему овако пише: — „звевaи град у Босни; држао га је војвода Хрвоје, а послије је сједио у њему краљ Стјепан Остојић: писано ꙋ звевaи. М. 252. — писань ꙋ нашемь градꙋ ꙋ звевaю. М. 283. — подь звеваемь П. 176. И сад имају зидине од њега на ријеци Крупи између Бање Луке и

Јајца. Земљ. Бос. 47.“ О Хрвојину ђаку Миливоју у Даничићу нема потањих вијести, док о Руску, сину љекара Христофора, имамо података из доба, када бијаше логофет града Дубровника. Медо Пуцић у „Споменици Сръбски од 1395. до 1433. (I.)“ пише о Руску Христофоровићу, те наваћа документе од XXXI.—XXXIV. *(Reformationes majoris et generalis consilii communis Ragusii incoat. an. MCCCLXXXXV indictione III. de mense...)*

Ево првога и задњега закључка:

„Die XXVII. nov. 1395.

Prima pars est de confirmando ad salarium nostri comunis pro uno anno proximo futuro, a die finiti sui termini Ruschum magistri Xpofori scribam sclavichum et de dando eidem de salario pro dicto anno ypp̃os centum sexaginta cum modis et condicionibus consuetis et cum pacto quod ipse teneatur scribere quidquid ei fuerit commissum scribi pro serenissimo comite tam in litera latina quam in litera sclavicha absque alia solucione recipienda a comuni.

Die XXIII. Dec. 1421. in maj. cons.

Prima pars est de faciendo gratiam de comprestando Ruscho cancelario de denariis nostri comunis cum fidejussione idonea, et si captum fuerit de comprestando sibi dictum aut pro uno anno aut pro duobus salarium suum.“

Даље М. Пуцић пише и о Христофору, оцу споменутога Руска:

„Руско се не именује нигђе другче него ли сином *„magistri Christophori“*, а ко је *„magister Christophorus?“* Из записа великог вѣћа зна се, да су тако звали једног талианскога лијечника с Беневента кои биаше на служби Републике.“

„Die 7. Octob. 1385.

Prima pars est de firmando magistrum Xpoforum de Benevento phisicum olim salariatum nostrum ad salarium nostri comunis pro uno anno p̃xmo futuro cum salario ypp̃orum septingentorum et affictus domus ipsi dando pro dicto anno.“

Име је Руска логофета *(cancellarius)* споменуто много пута у домаћијем листинама, колико ми је познато до тридесет и шест пута. У некијем повељама пише он о себи овако: ꙗ рꙋсіко сінь мешьтра ісрнстофала лѣісара логофеть дꙋбровачьісн пнсахь и т. д., а доста ће пута: а ꙋпнса рꙋсіко логофеть. боже помнлꙋн га. Кад се испитају листине хитро написане од Руска, слободно га је убројити у прве наше логофете, а то и по великој хитрини, правилности и обилности дјела.

Руско служио је много година славној опћини дубровачкој, и то не просто као *cancellarius* (логофет), него још и као посланик

за знаменита питања код сусједнијех дворова; све нам то засвједочавају различите листине града Дубровника.

Наведена листина писана је у Дубровнику дне 17. јануара, два дана послије звечајске листине, те је према тому дупликат савезнога уговора, од кога је свака странка задржала по један ексемплар.

Кнез Павао Радишић, који би имао био наслиједити Остоју, ако се овај свргне, живио је у Дубровнику. Тај је Радишић био жарки присташа босанске цркве, а и дубровачка су властела нагињала на босанску цркву.

Вид Вулетић-Вукасовић.

Dva rimska natpisa iz Pecke.

(Ispostava Varcar-Vakuf.)

Na lijevoj obali potoka Kruševljaka nagjena je kod Pecke Dônje uz cestu Prolog-Halapić-Glavice-Crna Gora-Pecka-Banjaluka „množina rimske opeke"; Ph. Ballif[1]) zaključio je iz toga, da je ondje bila „drevna naseobina".

Revnoj upravi ispostave u Varcar-Vakufu pošlo je za rukom te je u Pecki D. na zemljištu Save Azarije našla oba niže prikazana kamena, koji su sada u muzeju, koji Ballifov zaključak sada potkrepljuju i natpisima.

Slika 1.

1. Ara od vapnenca; visina 0·96, širina pri gornjem kornižu 0·51, inače 0·44; debljina pri gornjem kornižu 0·34, inače 0·32; profilirane su i obje pobočne površine; otražnja strana neobragjena; ispisana površina korodirana i odbijena. Ispod natpisa ima oštećeno poprsje, koje se u crtežima jasno raspoznaje, — po svoj prilici samoga Jupitra; jer je teško pomisliti, da bi se anonimni posvetnik htio u slici ovjekovječiti. Oba izbočena mjesta na kosi valjda potječu od trake. Da li je glava bila bradata, ne može se raspoznati.

Red 1. Hasta iza V samo je slučajna ošteta kamena, kao i ona pod njom. Ona nema dužinu ostalih pismena, klesar je samo uklesao I O V, što slijedi iz špacija izmegju I i O, O i V, i onda onaj izmegju V i drugog O.

Red 2. Oba X novovjeka su podražavanja pismena X u MAXIMO, kao što je uopće cijeli kamen črčkarijama nakažen.

Iov(i) op(timo) maximo.

---

[1]) „Strassen" I. str. 21.

2. Sanduk za pepeo s odvojenim temeljem od vapnenca; poklopca nema. Visina 0·44, širina pri temelju 0·74, inače 0·71, debljina pri temelju 0·53, inače 0·47. Unutrašnja pravokutna 0·51 duga, 0·30 široka, 0·25 duboka udubina nakockana je. Ispisana površina, lijevo izlizana, ima oblik tabule ansate. Ušice i uglovi iznad i ispod nje ukrašeni su po jednom rozetom, odnosno lišćem. Dobra radnja, lijepa pismena.

Slika 2.

Red 1. Izmegju A i E bio je već isprva kamen oštećen, pa za to veći špacij izmegju oba slova.

Aeli(i) Nepos et Dasa Sabbonis (filii) pa(t)ri carissimo, qui vixit ann(os) LXX. b(ene) m(erenti) memoriam p(osuerunt).

Natpis pripada, kako to ime *Aeli* i oblici pismena pokazuju, prvoj polovici drugog vijeka. Porodica je gragjansko pravo stekla pod Hadrijanom ili Pijem; otac i jedan sin još imaju ilirska prezimena, dok je nećak već primio rimsko ime.

Dasa (isp. C. I. L. III 1262: *Dasa Suttinis),* genetiv *Dasantis* (C. III 2768: *lettus Dasantis,* C. XX.) ilirsko je ime; nalazi se i pod oblikom *Dases* genetiv *Dasentis* (C. III 4276: *Bato Dasentis fil[i]us . . . Dases pater).* Bez sumnje takogjer ilirsko ime, *Sabbo* inače nije posvjedočeno.

Čudnovato je, da ime oca, kome je spomenik upravo namijenjen, nije postavljen na glavnije kakvo mjesto; možda je bio na poklopcu.

Ovdje još priopćujem čitanje dvaju natpisa, koji su nagjeni blizu Pecke. Oba su kamena već objavljena, ali ne bez pogriješaka. Sada su u muzeju.

1. Brdo kod Jajca.

Ara od vapnenca; visina 1·0, širina pri temelju 0·63, inače 0·49, debljina pri temelju 0·46, inače 0·4; jako profilirana, pa i na obje pobočne površine,

otražnja strana neobragjena; površina korodirana. Nagjena u Brdu kod Jajca na polju Alage Čelagića.

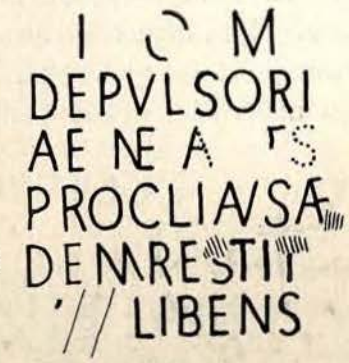

Slika 3.

Ć. Truhelka „Mittheilungen“ II., str. 92 i d., gdje su samo pročitani redovi 1. i 6.

U r. 3. provedeno je razlučivanje slogova, jer, kako se čini, nije megju AE i NE, pa onda izmegju te ligature i A ništa bilo; površina je ovdje još toliko očuvana, da bi se urezi dosta dubokih pismena morali raspoznati; znak prije S sa nerazumljivo savijenom vertikalnom hastom po mome je sudu samo ošteta kamena, koji je na ovome mjestu osobito stradao. Ponešto veći interval megju A i S tumači se neravnošću ispisane površine, koja je već isprva bila.

U r. 6. nije preostatak pismena V sasvim pouzdan; površina je ovdje odronjena; ali veliki špacij prije LIBENS kazuje nam, da su tu ispala od prilike tri pismena.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) depulsori Aeneas Proclianus aedem restit(uit) libens.

Aeneas, po imenu sudeći rob, bio je po svom drugom imenu prije svojina Procula. Možda je on bio *servus publicus;* opravak kapele svjedoči, da je on raspolagao sredstvima, kako se to može razumjeti za čovjeka, koji je bio *servus publicus,* te je od općine primao neku vrstu plaće *(cibaria*[1]*)* Dvostruka imena imala su osim općinskih robova i carska služinčad i sluge pojedinih rimskih familija. „Ta dvostruka imena mogu se shvatiti kao izražaj nekog neizvjesnog položaja izmegju pravog slobodnjaka i pravog roba[2])“.

Udara u oči, gdje gragjevni natpis takogjer nije na prednjoj strani kapele, već na oltaru bogu posvećenu. Isplatiće se, ako se ostanci zdanja samog otkopaju, koje će, sudeći po obliku pismena, pripadati prvom ili drugom vijeku.

[1]) Mommsen: „Staatsrecht“ I.[3], str. 323.

[2]) Mommsen na dr. mj., str. 323, primj. 3., isp.: „Archäolog.-epigraph. Mittheilungen“ XV., str. 57.

2. Šarići kod Jajca.

Odlomak desne strane nekog vapnenastog bloka; visina 0·76, širina 0·66, debljina 0·34; ispisano polje i očuvana pobočna površina profilirana; vrlo lijepa pismena, bez sumnje iz prvog vijeka. Nagjeno na kršćanskom groblju u Šarićima, gdje je upotrijebljen kao nadgrobna ploča.

Slika 4.

Ć. Truhelka: „Mittheilungen“ II., str. 93, s nekim razlikama. R. 7. megju drugim i trećim D nema interpunkcije. Popunjenja u r. 2.—7., koja su na slici punktiranjem naznačena, lako se izvode iz prostornih razmjera. Mučnije je protumačiti samo natuknute ostanke od pismena ELV ili LLV u r. 1. U 2. redu nije ta riječ, koja je tim pismenima bila zapisana, nastavljena; sigle ti ostanci takogjer nijesu, jer bi inače špaciji veći bili i ne bi bile ispuštene interpunkcije. Riječ, ili od više pismena složena kratica jedne riječi dovršena je dakle u 1. redu. Prije *matri* moglo je samo stajati ili *cognomen*, ili gradsko dostojanstvo gospogje[1]); da je bila ugledna gospogja, to svjedoči u r. 7. izražena počast, koja joj je ukazana.

Ali rimsko žensko ime ne svršava se na ELV ili LLV, niti se tako skraćuje; na kakvo stranačko ime, koje se svršava na u, kao *Matsiu, Dresiu, Dentusucu*, ne ćemo po onom skroz na skroz rimskom natpisu takogjer promišljati; u ostalom i ne pristaje ni jedno od onih, koja su nam dosele poznata, na naša pismena. Ostaje dakle samo druga mogućnost; u prvom je redu bilo izrečeno dostojanstvo. Dostojanstva su izražavana ili dodavanjem imena grada, kao n. pr. *augur col(oniae) Apul(i)*

[1]) Na ime sina, koji bi kamen postavio, kao od prilike *[Quinti]llu[s]* ne može se pomisliti; poslije V ništa dalje ne slijedi.

(C. I. L. III 1217 *Apulium)* ili za svećeničke činove naznakom božanstva, kao *flamen divi Augusti, sacerdos Dianae Augustae Laphriae* ili najposlije naprosto samo *flaminica, sacerdos* i t. d.

Na pismena ELV ili LLV niti pristaje ime kakvog božanstva, niti oznaka kakvog čina, do koga su ženske mogle doći, niti potpuno ispisano, niti skraćeno. Mora dakle da je ovdje bilo spojeno ime dostojanstva s imenom grada. Megju dalmatinskim štacijama samo se u itineraru Antoninovom spominje jedno mjesto PELVA. Meni se čini veoma vjerojatno, da to ime — skraćeno — vidimo u našim pismenima, tim više, što je kamen nagjen uz rijeku Plivu, koje je ime valjda metatezom postalo od Pelve. Ime grada ostalo je dakle rijeci, kao što je po Konstantinu Porfirogenetu *de admin. imp.* 33, spomenuto mjesno ime Bona ostalo rijeci Buni kod Mostara[1]).

Tomaschek[2]) i Kiepert[3]) tražili su Pelvu kod Ličtana u Livanjskom polju; kasnije su je potonji *(forma orbis antiqui)* i Hoernes[4]) premjestili u Dalmaciju, istočno od Vrlike. O. Blau i Ć. Truhelka[5]) htjeli su radi sličnosti imena *Saritte* po zvuku premjestiti u Šariće.

Ja dakle čitam.

. . . (Imena djece) . . . . . (Ime matere) . . . . . .

? flaminicae municipii P]elv(ensium), [mat]ri [opti]mae et [pi]entissimae [v]ivae [pos]uerunt. [L(oco)] d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).

Da li su Šarići — Pelva bili municip ili kolonija, ne može se ustanoviti; da je bio grad, svjedoči r. 7.

Sarajevo, u septembru 1894.

Karlo Patsch.

---

[1]) Isp. o Buni: K. Jireček „Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien" str. 25. i d. — M. Hoernes: „Alterthümer der Hercegovina" str. 507. To isto vrijedi za Naronu, kojoj razvaline leže u današnjem potoku Norinu. (Isp. Salona — sada Solin).

[2]) „Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete", Isp. H. Cons „La province Romaine de Dalmatie", str. 229—231.

[3]) C. I. L. III tabl. III.

[4]) „Alterthümer der Hercegovina" II., str. 930 i d.

[5]) „Mittheilungen" II., str. 90.

GRČKO
ZEM
SARAJEVO

Старобосански писмени споменици.

Пише

др. **Ћиро Трухелка.**

1. Судијска столица.

Ажбот у своме дјелу: „Bosnien und die Hercegovina“ стр. 105, репродуцира занимљив један споменик из средњег вијека као гроб Ивана Павловића у Буковици. При неком свом путу у долину Неретвице наишао сам на тај споменик, па се потрудих, да на самом мјесту одгонетнем натпис и да споменик фотографишем. Пошто је љевало као из кабла, изашла ми је слика сасвим мутна, те ја за већу сигурност тај споменик још и нацртах. На темељу тих двију слика приређене су овдје придане слике тога у сваком правцу презанимљивог споменика.

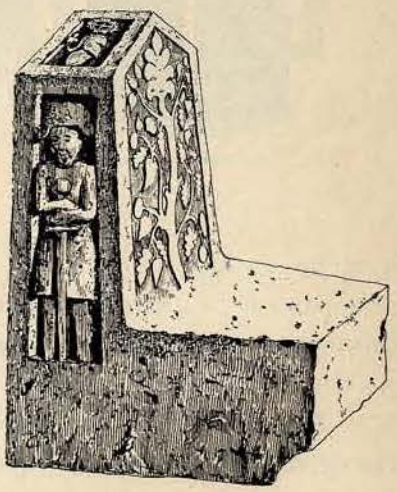

Столица војводе Ивана Павловића.

Како се на први поглед види, не може тај споменик никако бити надгробни камен, како га је Ажбот схватио, него је то каменита столица, каквих смо доселе у Босни на неким мјестима могли конштатовати као засебне локалне облике, па га таквом означује и натпис, који изријеком гласи: СН Є СТО ПАВЛОВНѦ ИВАНА (Си[ј]е стô Павловића Ивана), а не како Ажбот вели: „Сије гроб Павловића Ивана“.

У велико занимљив излази тај споменик својим лијепим шкулптурним украсом. Наслоњача приказује дебло, о коме виси цвијеће и род. На десној страни наслољаче приказана је мушка подоба са шеширом на глави, која објема рукама држи балчак мача. Мач има исти облик, како га виђамо на релијефима средовјеких надгробних споменика, а и у неколико оригиналних комада у нашем земаљском музеју.

На противној страни столице види се женска подоба с круном на глави, која у рукама држи округао неки предмет. Једна страница шљемена показује горњи натпис, а друга неку хералдичку композицију.

Наслоњача столице

Десна страна столице.

Лијева страна столице.

Грб и натпис на страницама шљемена.

Тај је грб оваки: На десно наклоњен срцолик штит без икаке хералдичке тинктуре, над њим кацига са распореним визиром, као накит кациги округло коло са дванаест дугмета. Вео, који се десно спушта низ кацигу, свршава се љиљаном.

Прва се помисао при читању тога натписа намиће, коју је и Ажбот изрекао, да он потјече од Иваниша Павловића, сина Павла Радиновића. Али када грб испоредимо с познатим нам печатима најодличнијих заступника те фамилије, онда налазимо разлике, по којима ћемо можда грб Павловића попунити моћи.

Грб, који је на печатима Павловића, портално је здање с кулама. На једноме отиску печата Радослава Павловића, датираном од године 1421., састоји то портално здање од једне куле, на каснијим виђамо три кренелиране куле (7. априла 1432.), а на једном од 5. октобра као хералдички додатак, који није без вриједности, љестве, прислоњене пред отвором портала.

На једној повељи Иваниша Павловића од 29. септембра 1442., видимо такођер три кренелиране куле: али то је био печат његовог оца, како то видимо из натписа: СН ПЕЧАТЬ ВОЄВОДЄ РАДОСАВ ПАВЛОВИЋА ✝.

У хералдичком приказивању на нашем споменику нема те тинктуре, а то можемо тако разјаснити, да би јој мјесто било у срцоликом штиту, али ондје ништа не можемо да нађемо, јер се је или пропустило, ондје је израдити, или јер је можда касније саструган из поља штитовог.

Али по нашем споменику можемо да грбу на печату Павловића још придамо нов један елеменат — крмиларско коло, које је служило као украс кацигин.

Попунити можемо тај фрагментарно сачуван, а можда и тако изведен грб, успоредивши га печатом војводе Иваниша Павловића, који се налази на његовој листини од 25. марта 1458., те је сада у ц. кр. архиву у Бечу.

И печат је на жалост оштећен, али добро се баш разазнају тинктуре у штиту, које на нашем споменику фале.

У штиту иду с десног горњег на лијеви дôњи крај три попречна прутића, више штита је шљем, а на шљему урес, који се по аналогији нашег споменика може тумачити крмиларским колом . . .

Оваких је каменитих столица већ више познато, те је двије из Ошанића описао владин савјетник Херман, а једну из Бишћа поља рударски сатник Радимски.

Некадашња се сврха тих столица једино тако право тумачи, да су то биле кнежевске или судијске столице, са којих су великаши земље својим кметовима судили под ведрим небом.

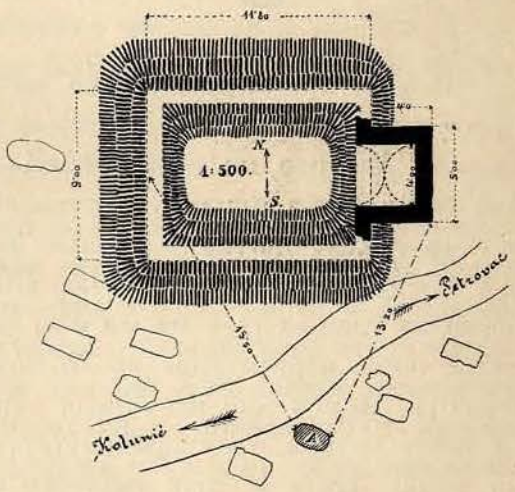

Тлоцрт рушевине код Панађура.

Име Павловића веже се још за једно мјесто у близини столице, а то су развалине на некадашњем насељишту.

Ваља још примијетити, да се једна стијена у околици зове краљевски стô.

2. Глаголски натпис из Крајине.

Већ лањске године јавио је земаљском музеју школски управитељ госп. П. Мирковић, да украј црквеног подора Панађура код Колунића, што га је он год. 1890. описао у „Гласнику“, има надгробна

плоча с глаголским натписом. Сада на основу снимка, што нам га је спремио котарски уред у Петровцу, можемо да репродуцирамо тај у гдјекојем правцу занимљиви натпис.

Како се види из приданог овдје цртежа (страна 3.), лежи тај надгробни камен јужно од цркве тик уз пољски пут, који онуда пролази. Облика је нешто необичног: 2 *m* дуга, 1·10 *m* широка, 25—31 *cm* дебела плоча, којој су уске стране заобљене у полукруг.

Натпис у једном реду подијељен је на два дијела, од ових је један на дугој страни, други на горњој страни украј савијеног окрајка. Натпис гласи:

А. 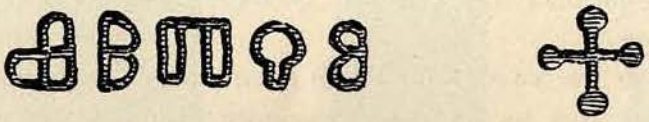

Б. 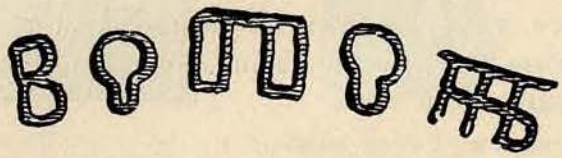

Већ из крста, који служи као почетни знак, видимо, да се натпис првог дијела мора читати с лијева на десно. Прво је писме ⟐, друго ⟑, онда т, четврто по својој прилици наопако написано ⟐, а пошљедње има облик, који приликује ћирилском знаку ћ, Ѧ. Писме ћ. које је у старој словјенштини служило за гласове *ие* и *је*, употребљавало се је у Босни, како из епиграфских споменика XIV. до XVI. вијека видимо, често за глас ⊢◁ *(ја)*, па ми и за овај глаголски натпис можемо судити, да се њиме изриче глас *ја*. По томе би се тај дио натписа имао читати Остоја. Други дио на горњој страни плоче, такођер има пет знакова, од којих четири прва приликују горњем реду, али се читају с лијева на десно. Пети је знак заплетен и сам се по себи тешко може одгонетнути. Али пошто је у првом дијелу име, то у другом можемо очекивати презиме, а ово као патронимикон има у нашег народа суфикс *ић*. Можемо дакле у оном заплетеном знаку називати лигатуру ових двају писмена. Прама карактеру нашег натписа добила би у глаголици писмена *ић* овај лигирани облик: Пошто је пошљедња хаста, ваљда по непажњи клесара изостала, то је онда настао облик: Ваља нам дакле цијели натпис читати „Остоја Остојић“.

То је други, на босанском земљишту досад пронађени глаголски натпис. И први је нађен у Крајини, и то у тврђи Бужиму, гдје је био узидан изнад портала. Оба натписа припадају оном културном кругу, који се од Истре почевши дуж Јадранске обале повлачи преко сусједних подручја Хрватске, Далмације, и како из оба речена натписа видимо и преко оних дијелова Босне, који су се прије називали Турска Хрватска. У тим крајевима не само што је глаголица вијековима била сакрално писмо, него је и опћенито служила за писмено опћење, а у Босни нам се разјашњава с погледом на сусједну Лику, гдје је до посљедњих вијекова глаголица била обичајна.

Натпис колунићки, ма да по тексту има мању вриједност, у толико је знаменит, јер сада означује југоисточну периферију, до које се је ширило подручје глаголице с ове стране Велебита. О особи, која се у натпису спомиње, не можемо за сада ништа поближе рећи, исто тако ни о свези натписа с некадашњим манастиром Панађуром, пошто у том погледу оно мјесто није поближе испитано.

Писмо само означује прелазни штадиј од округле угластој глаголици, што се нарочито види у знаковима за писме о, па би се по томе могао поставити у вријеме на крају XIV. или на почетку XV. вијека.

3. Натпис из Допазака.

Добротом котарског стражмештра власеничког, Томе Драгичевића, добио је земаљски музеј снимак занимљивог натписа из мјеста Допазака код Бирча[1]). Господин Драгичевић пише у заједници с господином Вулетићем-Вукасовићем о томе натпису што слиједи:

„Натпис је знаменит и потјече из XV. или XVI. вијека. Налази се на сјеверној страни надгробног камена, па се писмо као и оно од Влађевине код Рогатице чита с десна на лијево, те је ваљда из истог времена. На јужној су страни само два реда, али се читају с лијева на десно. Камен, што је на брijегу Љуто Брдо код Допазака, је саркофаг од вапненца без темеља, дуг 2·13 *m*, висок 66 *cm* и широк 88 *cm*. На стражњој је страни, како се то и на снимку види, озлијеђен. Код Љутог Брда још је 21 стећак на облик саркофага, пет на облик тумбе и три су плочаста, али без натписа.“

---

[1]) По једној примједби Драгичевићевој разумијева се под Бирчем сјеверни дио власеничког котара. То је тим знаменитије, пошто се је до сад узалуд настојало установити мјесто старог Бирча, или како се у старим повељама такођер назива: Борче, Борач, Берец (Beregcz) итд. некадашња дједовина војводског племена Павловића. Испореди о томе радњу писца и К. Хермана о „Олову“ у овом листу, год. 1889.

Овдје приопћујем текст и читање натписа, које се од Драгичевића битно разликује:

А. 1. ЬN ЬVНТЭΛНМ ОΛН7Ь4Д НЖЭΛ ЭƆЬ
НЧЬПОД ОТНNЭМЭΛП НΛМЭӡ ЭОВƆ
ОДОЯ МЭОВƆ ȣƆ М ԁТЭΛ ԁƆІНВЯЯП ԁХ
О7 ȣМȣМОƆІ ԁƆІѢВОΛV НNНΛОВ ԁ ԁМ
5. ОƆІ Ρ ȣNѢДОПƆНО7 НТНЖȣΛƆ ѢД
Ѣɘ ԁNЯѢВ ЭШРЖȣΛƆ ѢДО7 ȣМ
ЄШ

Б. 1. Н СЄ ПНСА ДРАГНША СНNЬ ЄГОВЬ

У томе натпису наилазимо прије свега на неке осебности у примјењивању појединих писмена, тако Ѣ, које у старобосанским натписима обично заступа глас Ꙗ *(ја)*, овдје пак коректно, као и у ћирилици у рјечима VΛОВѢІСЬ, ГОДѢ, БѢШЕ. У ријечи ГОНСПОДѢNȢ стоји мјесто Н *(и)*. Али глас Н заступа и писме Є у СВОЄ (2. ред) и СВОЄМЬ (3. ред).

Име МНΛЄТНV (1. ред) написано је погрјешно са V *(ч)* мјесто са Ћ *(ћ)*, а у 3. реду налазимо према фонетичком говору неких крајева ІС *(к)* мјесто Х *(х)* у ријечи ПРАВНІСЬ мјесто ПРАВНХЬ.

Вриједно је такођер споменути, да у овом натпису за лабијал *љ*, које се иначе ипак вазда написује само једноставним Λ, налазимо знак ΛН *(љи)*.

Из истакнутих погрјешака, као и из тога, што је већи дио писма на лијево обрнут, те је по томе наопако усјечен, слиједи, да је скулптор невјешт био писму, па ћемо по томе лако разумјети, што је у петом реду у ријечи ГОСПОДѢNȢ написао излишно Н, док су у другом реду изостала два писмена, која читајући морамо накнадити.

Ваља нам дакле натпис овако читати:

А. 1. АСЄ ΛЄЖН ДРАГНΛО МНΛЄТН(Ћ)Ь NА
СВО(Н) ӠЄМΛН ПΛЄМЄNНТО(Н Ȣ) ДОПАЧН-
ХЬ ПРАВН(Х)Ь ΛЄТЬ М(=40) СȢ СВОН МЬ РОДО-
МЬ · ВОΛНNН VΛОВѢІСЬ ІСОМȢ МȢ ГО-
5. ДѢ СΛȢЖНТН ГОСПОДНNȢ А ІСО-
МȢ ГОДѢ СΛȢЖАШЕ ВѢР[А]NЬ БѢ
ШЄ

Б. Н СЄ ПНСА ДРАГНША
СНNЬ (N)ЄГОВЬ

При колацјонирању пријеписа са снимком пријазно ме је потпомогао професор Спрку (Петроград).

GRAD SARAJEVO

4. Натпис из Рогатице.

У десном углу прочеља православне цркве у Рогатици узидан је древни надгробни камен, на коме је уклесан средовјек надгробни натпис занимљивог садржаја.

Надгробни је камен 2·15 *m* дуг, 0·90 *m* широк, а исписано му је прочеље и једна побочна страна.

Читању натписа у првих десет редова нема никаке потешкоће, изузевши осми ред, гдје је погрјешно двоструко написано слово ⲚⲎⲆⲞ у ријечи ⲚⲎ ⲆⲞⲂⲢⲬ. На жалост је пошљедњи слог натписа посве нејасан и замршен, тако да се то мјесто само проблематички може тумачити. На крају натписа додано је невјештом руком још неколико слова, која су се код преноса камена са првашњег мјеста и при смијештању на садашњем оштетила. Но може и то бити, да су уклесана на којој од страница, што су сада у дувар узидане. Та слова тако су неразумно репродуцирана, да би узалудан труд био, хтјети их одгонетнути, па нам се ваља задовољити нагађањем, да су наставак оне скулпторске сигнатуре, којој се почетна писмена виде над првим редом. (Сравни *слику 1.* и *2.* на *табли I.)*

Натпис гласи:

А. 1. СЄ ПН|СА| . . . . . .
✝ ВА ИМЄ ѠЧАИ |СН|
ⲚⲀⲎ СВЄТОГА Д|Х|А СЄ
ЛЄЖИ ДОБРИ Б|О|Г
ДАѦ ДОБРОГАДОМ
5. ЬШЄ ѠЗРѢⲚОВИⲎⲦА Ь
СИⲚЬ Ѹ ТОИ ДОБА
ѸМРѢХЬ ⲚИ СЄ

Б. БѢХЬ ѠМРАЗИЛЬ ЗЛѸ ⲚⲎⲆⲞ ЛИДОБРѸ
И ІС ТОМЄ ЗⲚАШЄ ВСАІСЬ МЄ ЖАЛАШЄ ДО
10. БРЬ ХОТѢХ ЮⲚАІС БИТИ АЛИ МИ СМРѢТЬ
ПРѢІСРАТИ ѠИДОХЬ ѠТ ОЧА ВЄОМИ ПЄⲦАѠⲚА
ИПС ⲚⲚИО ВСОИМОИѠИ ДРЖⲚИ ИБЛМЬЛМЬО ВТИПЛХЬ
ІС МОЄМЛЬВС
МЬ ПОѪИ РАⲚD ДИⲚО ХРⲚЛЬ Ѡ

✝ *Ва име оца и сина и светога духа. Се лежи добри Богдан доброга Домше Озрјеновића син. У тој доба умрјех ни се бјех омразил злу ни добру и кто ме знаше всак ме жалаше. Добр' хотјех јунак бити али ми смр(је)т прјекрати и одох от оца веоми печаона. и п(о)клонио всој мојој др(у)ж(и)ни . . . . . к моем' вс(и)м поћи.*

У заглавној ставци, која је накнадно усјечена, чини се, да је било име Р(А)ДАНЬ СНЬ ХРАN(Н)ѢА ω.... По томе гласи цијела сигнатура са почетком више првог реда: СЄ ПН[СА] РАДАНЬ СНNЬ ХРАN(Н)ѢА ω...

5. Натпис из Пуховца (Зеница).

Од прилике три сата пута у источном правцу од Зенице уз Бабин поток има код мјеста Пуховца на малој узвисини стећак с овим натписом:

† АСЄ ЛЄЖН ДОБРН Гⷭ҇Ь ГОСТЬ МНШЛЄNЬ ІСОМУ БНШЄ ПР[НРЄДНО] ПО УРЄДБН АВРАМЬ СВОЄ ВЄЛНІСО ГОСТОЛУБСТВО [ГОСПОДН] NЄ ДБР ІСАДА ПРНДЄШЬ ПРНДЬ Гⷭ҇А NАШЄГА НСУ[ХА] ЄⷭО[ГА СПО] МЄNН Н NАСЬ СВОНХЬ РАБОВ ПНСА Г М

Тај се натпис чита лако и јасно, те му не треба даљега коментара, пошто се попуне на оштећеном десном окрајку саме собом казују.

Необично нам је име покојниково: ДОБРН Гⷭ҇Ь ГОСТЬ МНШЛЄNЬ.

Гост бијаше виши свећеник богумилске шљедбе, па се пита, да ли је и тај ГОСТЬ МНШЛЄNЬ био таквим. Овакоме назору говори у прилог то, што се он назива ГОСПОДНN, — а то је титулатура, која се у старобосанским натписима даје само веома високим личностима, — па онда и то, што му се наводи само име, односно редовничко име, а не и породичко презиме. Све доселе познате богумилске свећенике познајемо једино по њиховом имену.

Ставка која слиједи: ІСОМУ БНШЄ ПРНРЄДНО ПО УРЄДБН АВРАМЬ СВОЄ ВЄЛНІСО ГОСТОЛУБСТВО, могла би се тумачити у свези са оним мишљењем, да покојници иза смрти долазе у Абрахамово крило, али таког мишљења у богумила није било, јер су ови осуђивали цио стари тестаменат. Ваља нам дакле, ако ту фразу хоћемо да доведемо у склад с назором, да је Мишљен био богумилски свећеник, помишљати на једног Абрахама од крви и меса, једног пријатеља или заштитника Мишљеновог.

Име скулптора на крају натписа изгубило се на жалост, пошто се оба почетна писмена ГМ, која су још одржана, не могу згодно попунити.

С погледом на знаменовање натписа ваља још припоменути, да тај стећак није истесан нарочито за Мишљена, већ да је на његову гробу употријебљен по други пут на начин, који се противи опћенитом схваћању облика таких споменика.

Стећак је наиме тумба с темељном плочом, дуга 2 *m*, широка 1·2 *m*, висока 1 *m*. Али је та тумба постављена наопако, темељ горе, а вршак при земљи, а онда се је на десној половици једне побочне стране

Табла II.

Уз чланак „Старобосански писмени споменици".

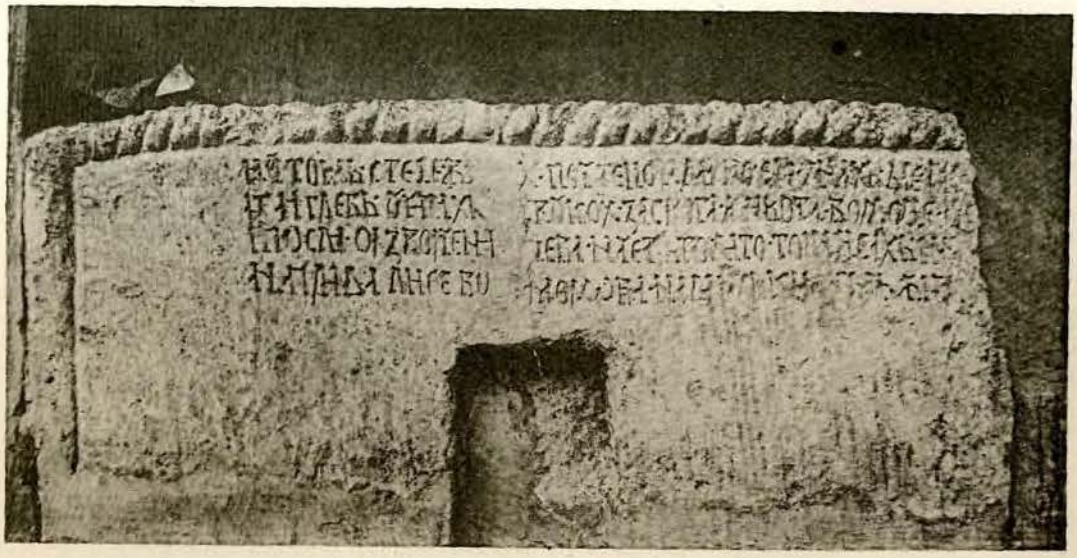

Слика 1. Натпис из Горњег Турбета код Травника.

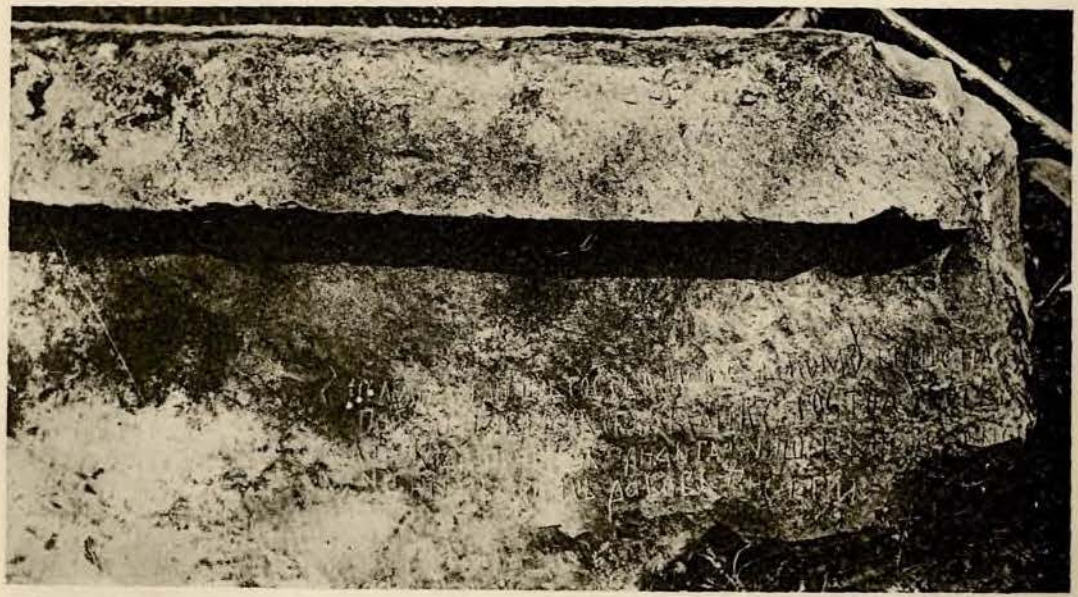

Слика 2. Натпис на Пуховцу (Зеница).

усјекао натпис у четири реда. У онакво вријеме, када је богумилство било у цвијету а монолитске некрополе обичајне, мучно је замишљати тако криво схваћање опће познатог облика.

Госп. П. Мирковић, школски управитељ у Зеници, од кога смо примили прву вијест и први препис тог натписа, нашао је стећак изврнут, с исписаним писменима на тлима, па се тиме тумачи, што се је у мекој миљевини запарани натпис уопће одржао, док се остали дио стећка веома оштетио.

Ми натпис репродуцирамо по фотографији, начињеној на саму мјесту (ср. *слику* 2. на *табли II.)*.

6. Старо-босански натписи из околице Лашве.

Господин професор у надбискупском сјеменишту у Травнику о. А. Хофер, наш заслужни сурадник, заузео се од неколико година, да сачува старе споменике Лашве, те је до сада похранио лијепу збирку старина у надбискупској гимназији у Травнику. Међу тима има и неколико босанских натписа, од којих ми је пријазно послао отиске, да их приопћим.

1. Најзнаменитији је натпис из Горњег Турбета, нађен на цести пред неколико година. (Ср. *слику 1.* на *табли II.)*

Већ у својој радњи о „Босанчици“ истакао сам тај натпис у овом листу (год. I., свез. 4.) ради љепоте писма, које се у стилистичком погледу ослања на готику, те нам је уз грађевне останке јајачке и уз неке печате босанских владара новим доказом, да је готски слог, који је некоћ свом средњом Европом владао, ушао и у Босну, те овдје оставио својих споменика. Већ из стилистичних разлога уврстио бих тај споменик међу најстарије писане споменике босанске, а и поглед на хисторички развитак земље јамчи нам, да тај споменик није могао бити писан послије пада Босне (1463.).

Оригинал натписа је плоча, сада сломљена на двије поле, а натпис сам је крњав, јер му нема почетка, а нарочито имена покојниковог.

Натпис гласи овако:

Н ѹТОМЬ · СТЕѦЄ · Ж////Х · ПОѴТЄNОН СМНРNО ЄРЄ ЗNАХЬ · ДА Є · ѹМ//////
А ТАН ГРЄБЬ · ѹѴНNНХЬ/////ЗВѹІСОХ · ЗА СВОГА · ЖНВОТА · БѹДѹѦЄ · С////
АПОСЛН · ѹЗВѹѴЄNН////ГРЄБА NАѴЄВРЬТО · ЛНТО · ТОН · ПНСАХЬ · NАС АМ
N А ПРНДАЛН СЄ · БО/////Мѹ · ѠБА NА МѢХЫСН////МЬ · ЖНѴ

У том натпису опазићемо прије свега старински облик партиципа на „ће“ у ријечима СТЄѦЄ (од стајати) и БѹДѹѦЄ мјесто БѹДѹѦН.

Натпис је на средини и на крају окрњен, како се може разабрати из приложене слике. Док сам у прва три реда могао окрњена слова погодити, није ми то у четвртом пошло за руком, како бих хтио.

Читам према тому:

„И у том стеће, живих почтено и смирно, јере знах, да је умрити; а тај греб учиних и узвукох га свога живота будуће сином; и посли узвучениа греба на четврто лито тој писах на камен; а придали се богу мому оба на мјехки . . . . м жића . . . . .“

Вриједно је истакнути у том напису лијепу азбуку. Ето је по оригиналу:

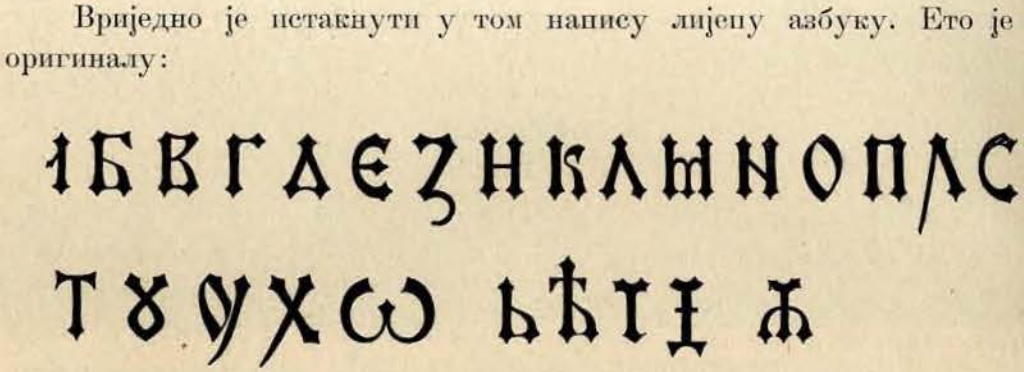

2. Други натпис налази се на дугуљастој плочи миљевине, те је такођер фрагментаран, а сва је прилика, да је од двије руке писан, како се на камену самом спомиње. Камен тај донешен је испод Појске у Травник.

Почетак је натпису у трећем реду, за тим наставак на првом и другом. Четврти је ред нејасан, те је ваљда касније додан.

На камену разабиру се ова слова:

ꙋ ⲛⲁ ⲥⲣⲁⲧⲛⲏⲱ

2. ⲁⲥⲉ ⲡⲏⲥⲁ ⲃⲩⲕⲁⲱⲓⲓⲓⲛ ⲥⲃⲟⲙⲃ ⲅⲛⲏ ⲕⲟⲏ ⲙⲉ ⲃⲏⲱⲉ ⲃⲉⲟⲙⲁ ⲥⲃⲃⲗⲩⲇⲏⲩ ⲍⲁⲧⲟ ⲙⲟⲗⲩ ⲃⲁⲥⲃ ⲅⲟ

3. ⲥⲡⲟⲇⲟ ⲛⲉ ⲛⲁⲥⲧⲩⲡⲁⲏⲧⲉ ⲛⲁⲛⲃ ⲉⲣⲉ ϫⲉⲧⲉ ⲃⲧ ⲃⲏⲧⲏ ⲕⲁⲕⲟ ⲟⲛⲃ ⲁ ⲛⲃ ⲛⲉ ⲙⲟⲣⲉ ⲕⲁⲕⲟ ⲃ

1. ⲃⲃ ⲏⲙⲉ ⲱⲧⲁ ⲏ ⲥⲏⲛⲁ[ⲁ]ⲍ ⲃⲟⲅⲇⲁⲛⲃ ⲛⲁ ⲇⲣⲁⲅⲏϫⲁⲛⲟⲃⲏ ⲕⲁⲙⲉⲛ ⲡⲟⲥⲧⲁⲃⲏⲭⲃ

4. ⲏ ⲇⲁ ⲃⲏⲥⲧⲉ ⲇⲁ ϫⲉⲧⲉ ⲩⲙⲣⲏⲧⲏ. ⲏ ⲃⲥⲏ ⲃⲏ ⲇⲟⲙⲩ ⲡⲟⲅⲏⲛⲩⲧⲏ ⲡⲣⲁⲃⲏ ⲁⲡⲩⲥⲧⲏⲥⲗ

5. ⲥⲉ ⲡⲏⲥⲁ ⲅⲟⲭⲃ ⲁⲃⲁ ⲩⲉⲧⲏ
ⲥⲉ

Читам: *„В' име отца и сина. Аз Богдан' на Драгића нови камен поставих' Асе писа Вукашин свом' гдни (!), који ме бише веома с'блудио* (sic!) *зато молу вас господо не наступајте на н' јере ћете вѣ бити како он' а он' не море како ви.“*

И да виете[1]*), да кете умрити и вси ви дому погинути прави а пусти слава чети . . . .*“

Доље: „*Се писа Гошт се . . . . .*“. Оно неколико слова ситно урезано више прве бразде, нијесам могао у склад довести с осталим текстом, те су ваљда касније уметнута. (Ср. *слику 3.* на *табли I.*)

3. Осим ових натписа сабрао је госп. проф. Хофер на Брајковићком гребљу код Биле неколико млађих натписа, који нам занимљивим начином илустрирају формални развитак босанчице у потоње вријеме.

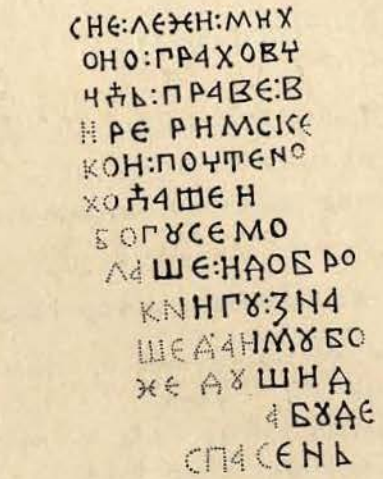

„*Сие лежи Михојо Граховчик' праве вире римске, кои почтено хоћаше и Богу се молаше и добро книгу знаше, дај му Боже души да буде спасен'.*“

Натпис налази се на стећој плочи са крижем у гробљу Винишћа више Брајковића.

4.

„*Се лежи Навао Плавичик' а пише Миливој.*“

Стећа плоча са крижем у брајковићком гробљу. Натпис на горњем вијенцу плоче.

---

[1]) Мјесто: „И да видите“.

5. 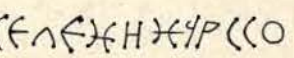

„Се лежи Жарко.“

6. 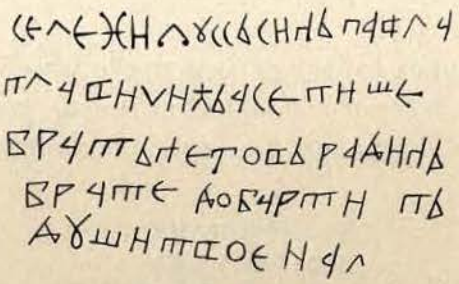

„Се лежи Лука син' Павла Плавичића. Асе пише брат' негов' Радин'. Брате добар ти (са)н' души твоје на л[ито . . .]

Натпис на уској страни плоче на истом мјесту.

7. Натпис из Царевца, котар гламочки.

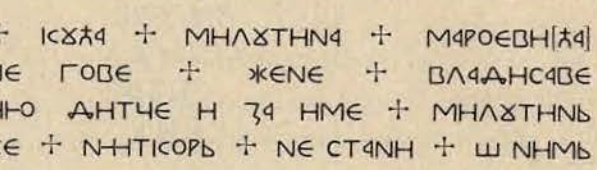

„Се † кућа † Милутина † Маросвића и негове † жене † Владисаве и њиу дитце; и за име † Милутинь да се † ништорь † не стани † ш нимь.

Натпис је на дугој страни једне плоче, која је на горњој страни украшена лозом. Дужина 1 *m*.

Табла I.

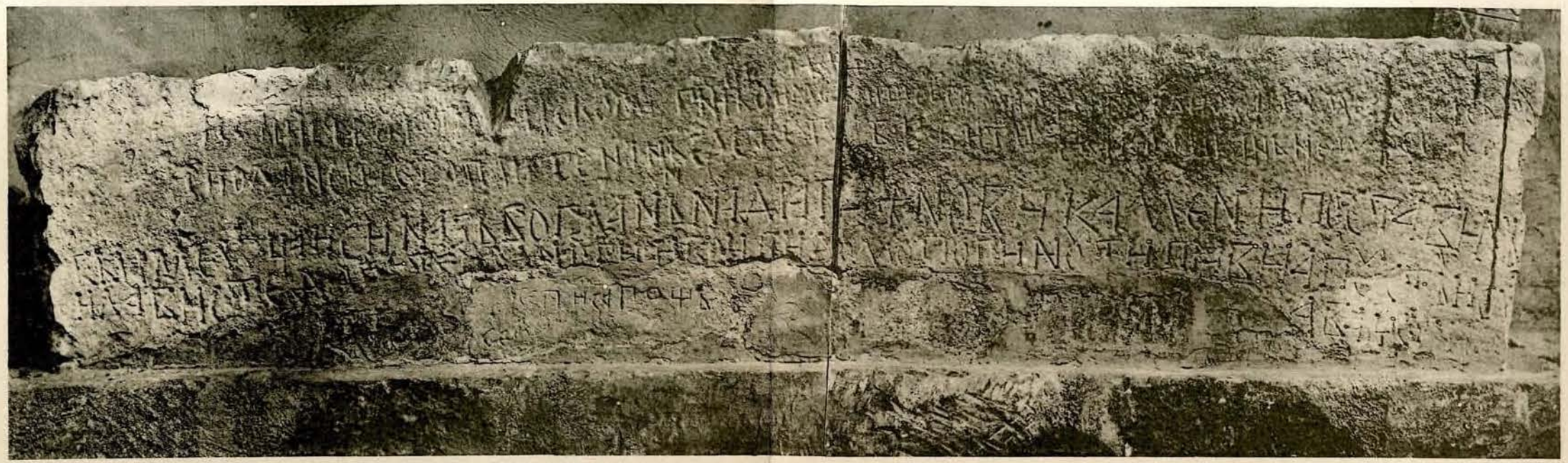

Слика 3. Натпис испод Појске, сада у Травнику.

Слика 1. Прочеље натписа рогатичког.

Слика 2. Побочна страна натписа рогатичког.

Tabla I.

Uz članak „Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda „l'Onorato Bocchese".

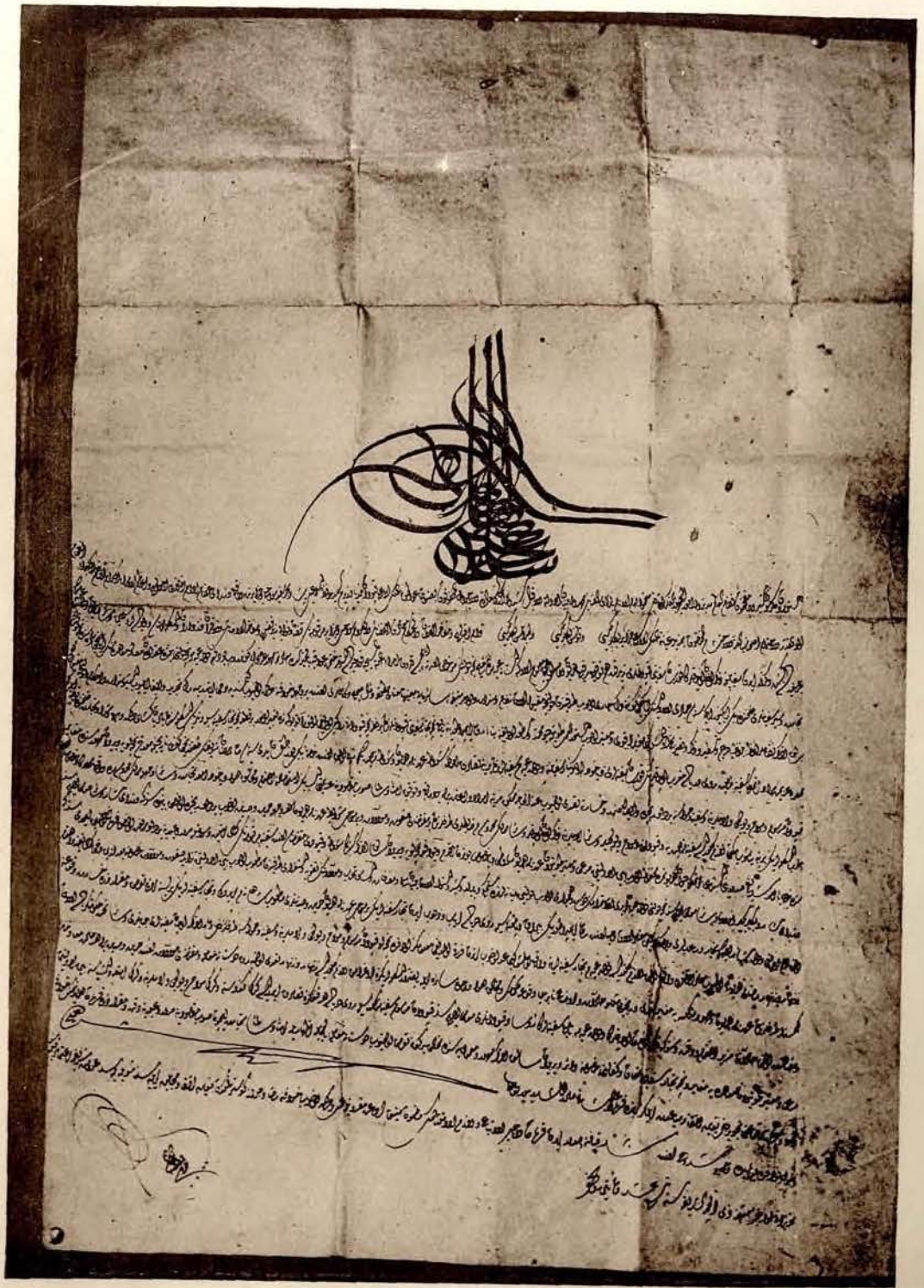

Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda l'Onorato Bocchese.

Priopćio

Ali efendija Kadić.

Gospodin Franjo Radić, učitelj u Korčuli, vrijedni saradnik „Glasnika“, priposlao je nedavno original fermana, što ga iznosimo na priloženoj tabli. Ovim fermanom, koji se čuva u jednoj odličnoj obitelji na rečenom dalmatinskom ostrvu, podario je sultan Selim III. godine 1219. po hedžri (1804. po I.) trgovačkom brodu l'Onorato Bocchese pravo, da slobodno brodi po Sredozemnom moru i da svagdje u otomanskom carstvu bez smetnje može pristajati u lúke.

Ferman je pisan na čvrstom papiru, gragjenom rukom (t. zv. Schöpf-papier). Visina mu je 82 *cm*, a širina 55 *cm*. Na vrhu pokazuje uz ime božje (Allah) tugru sultana Selima III., sina sultana Mustafe. Ispod ove dolazi vještom rukom napisani tekst, koji po mojem prijevodu ovako glasi:

„Vi moji visoko poštovani i preuzvišeni veziri, upravitelji svijeta i najznamenitijih uredaba, koji sa svojim svijetlim umom pravo sudite; — vi stupovi sreće i blagostanja, i nosioci dobrote i napretka, koji ste obdareni sa svijem božjim milostima; — na po se Ti moj vezire i morski kapetane, Sejid-Hafiz-Smajil-paša i vi veziri, koji vladate na obalama Sredozemnog mora i u Alžiru, to jest Ti alžirski begler-beže, i vi tuniški i tripolski begler-bezi, čija slava neka je trajna; — nadalje vi na pomenutim mjestima namještene kadije, ponosi svoga staleža; — vi uzoriti dizdari, nadzornici luka, vojvode i svi kapetani mojih brodova, koji brode po Sredozemnom moru, kao i vi kapetani gusarskih lagja; — vi dakle svi do sad spomenuti, čim vam prispije ovaj previšnji ferman, treba da znate ovo:

Njemački poslanik, koji se nalazi u mojoj prijestônici, uzor-kršćanin — pošljedak mu dobar bio! — po imenu kavalijer de Šterner, pozivajući se na ugovor, sklopljen ovaj put megju mojim i njemačkim carstvom, po kome su u pogledu trgovine i plovidbe potvrgjene sve do danas izdane uredbe megjunarodnog prava, za tim na ostale pogodbe, koje su utvrgjene

megju obje države sve do 2. džemaziul-evela 1202., i napokon na ovaj ugovor kao i na onaj od 9. ramazana god. 1197., pristupio je pred prag mojeg Veličanstva, te je zamolio za moju previšnju zapovijed, da kapetan na trgovačkom brodu, zvanom „Onorato Bocchese“, koji je podanik rimskog imperatora, i koji želi trgovačkim poslovima putovati po Sredozemnom moru, na svome putu bude siguran, i da svagdje u mome carstvu kao i na otvorenom moru po mogućnosti bude prijateljski primljen.

Ovim povodom znadnite vi gore pomenuti veziri i dostojanstvenici, da je moja carska volja, da se ugovori, koji postoje megju mojim i njemačkim carstvom, koje uvijek od nas pomoći traži, tačno vrše po želji obiju strana i da se uslijed našeg susjedstva i prijateljstva što više nastoji uzdržati i povisiti dobro prijateljstvo megju ove dvije države. Dalje je moja carska volja, da su trgovci i podanici pomenute države prema zakonima, koji postoje, sigurni i slobodni na otvorenom moru, i da nije moja carska volja, da se njima kakove neprilike čine; ako bi se — ne daj Bože — što takvo dogodilo, to je upravo onako, kao da se je dogodilo kojemu brodu naše države.

Za to se ne smije protiv rečenog njemačkog kapetana i protiv njegovih mornara i stvari desiti nikakov nepovoljan ili nezakonit postupak ni po vama, ni po vašim mlagjima, naročito pak po gusarskim i brodskim kapetanima. Naprotiv kad se on sastane s kojim brodom moga carstva, ili se zbog nepovoljnog vremena ili zbog drugih prilika iskrca u kojoj luci, imaće se s njim prijateljski postupati koliko je više moguće, a do potrebe treba mu priskočiti u pomoć. Na to izdajem ovaj previšnji carski ferman. Po njegovom previšnjem sadržaju treba se vladati, i nije slobodno protiv njega raditi.

Izdano koncem mjeseca zilhidže godine 1219.“

GRČKO
ZEMALJSKI MUZEJ
SARAJEVO

Врсте, варијете и одлике риластих кукаца из рода „Otiorrhynchus“ (подразреда „Dodecastichus Stierlin“).

Приопћио

Виктор Апфелбек.

По данашњој литератури не може се провести детерминација у Босни и Херцеговини многим врстама, а и ендемичким формама заступаних дванаесторотраких отиоринха, па и у колико има о њима литературе, то је тај веома разнолики род у њој дјеломице криво схваћен, нити је довољно познато њихово готово неограничено разликовање по различитим одликама.

То ме је потакло, да ту теготну групу на темељу материјала, над сваку мјеру богата врстама и индивидуима из најразличитијих крајева и висина обрадим. За тај посао био ми је поврх преопсежног материјала босанско-херцеговачког земаљског музеја при руци међу осталим укупни богати материјал ц. кр. дворског музеја у Бечу, кр. уг. народног музеја у Будимпешти, „musea civica“ у Генови и многих великих, типима богатих приватних збирки. Осим тога добио сам типова и матиријала за испоређивање од господе: кустоса Људевита Ганглбауера (Ganglbauer, Беч), дра. Билца (Bielz, Сибињ), дра. Бранчика (Brancsik, Тренчин), Е. грофа Брандиса (Травник), А. Карета (Carret, Шартре, Chartreux), дра. Чизера (Chyzer, Будимпешта), К. Даниела (Монаков), И. Даниела (Инголштад), И. пл. Фривалског (v. Friwalsky, Будимпешта), др. Р. Гестра (Генова), дра. пл. Хајдена (Heyden, Бокенхајм, Bockenheim), И. Кауфмана (Kaufmann, Беч), дра. Г. Краца (Kraatz, Берлин), проф. Л. пл. Мехеља (v. Méhely, Брашов), Е. Меркла (Немет-Богшан, Német-Bogsán), Ј. Б. Новака (Задар), дра. Петрија (Шесбург, Schässburg), дра. Питона (Ремирмон, Remiremont), Ј. Б. Рено-а (Renaud, Лијон), Е. Рајтера (Reitter, Паскау), дра. Шилског (Schilsky, Берлин), дра. Шрајбера (Schreiber, Горица), А. Фиртла (Viertl, Печух) и Ј. Вајса (Weise, Берлин). Госп. др. Г. Стирлин, (Stierlin), који је за познавање отиоринхâ, нарочито по своме дјелу

„Revision der europäischen Otiorrhynchus-Arten“ стекао великих заслуга, био је тако пријазан, па је на се узео тај труд и детерминирао је веома теготни босански материјал додекастикâ. На жалост већином не могох да пристанем уз његову детерминацију, што ме је најпослије потакло, да цијелу фамилију додекастикâ сам потанко штудирам и прерадим.

Ја овдје додајем табелу за одређивање свих доселе познатих и више нових врста додекастикâ, као и систематски прије̇глед о њима уз назнаку, докле су по ономе, што се данас о њима зна, проширени[1]).

Conspectus analyticus.

1. *prothorax et elytra rude granulata vel rude rugosogranulata* 5
— *prothorax et elytra subtiliter confertimque granulata vel (elytra) subtiliter rugosa* 2
— *prothorax subtiliter disperseque granulatus; elytra subtilissime disperseque granulata, inter grana subtiliter confertimque punctata* **Heydeni** Stierl.
2. *antennae tenues, elongatae, funiculi articulis externioribus latitudine evidenter longioribus* 3
— *antennae breviores, robustiores, coactae, funiculi articulis externioribus latitudine vix vel non longioribus, in ♀ subglobosis; tarsorum articulo secundo in ♂ transverso* 4
3. *rostrum longum, angustum, basi epicranio (post oculos) evidenter angustius, apicem versus evidenter angustatum; elytra longius inaequaliusque pubescentia, subtilissime granulata parce subrugosa* . . . . **mastix** Olivier.
— *rostrum breve, latum, basi epicranio (post oculos) vix angustius, apicem versus subangustatum; elytra brevissime aequaliterque pubescentia, subtiliter confertimque transversim-rugosa* . . . . . **turgidus** Germar.

---

[1]) Употребљавана литература:

Schönherr: Synonymia insectorum. Genera et species Curculionidum.
Olivier: Entomologie ou histoire naturelle des insectes.
Germar: Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa.
Stierlin: Revision der europäischen Otiorrhynchus-Arten.
Stierlin: Bestimmungstabellen der europäischen Coleopteren IX. Curculionidae.
Seidlitz: Die Otiorrhynchiden s. str. nach den morphologischen Verwandtschafts-Verhältnissen ihres Hautskelets etc.
Seidlitz: Fauna transsylvanica.
Redtenbacher: Fauna Austriaca. II. наклада.
Schilsky: Systemat. Verzeichniss der Käfer Deutschlands etc.
v. Heyden, Reitter и Weise: Catalogus Coleopterorum Europae, Caucasi et Armeniae rossicae. Ed. 1891.
Brancsik: Die Käfer der Steiermark.
Ormay: Supplementa faunae coleopterorum in Transsylvania.
„Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft“ in Wien.
„Deutsche entomologische Zeitschrift“ XXV., XXIX.
„Jahrbuch des naturhistorischen Landes-Museums von Kärnten“, св. XVIII., 1886.
Müller: Terminologia entomologica, II. наклада.

4. *corpus elongato-ovatum, elytra in ♂ lateribus parum dilatata, apicem versus sensim angustata, confertim aequaliterque murine pubescentia, abdominis segmentum anale in ♂ fere planum . . spec. nov.* **Reiseri** Apfelb.
— *corpus coactum, elytra in ♂ lateribus multo magis dilatata, apicem versus magis angustata, dispersissime pulverulenta, atra, subnitida, antennae breviores, funiculi articulis externioribus latitudine non longiores, abdominis segmentum anale in ♂ evidenter foveolatum spec. nov.* **vranensis** Apfelb.
5. *rostrum basi epicranio evidenter angustius* 6
— *rostrum basi epicranio vix angustius* 9
6. *elytra in ♂ ovata, in ♀ breviter-ovata* 7
— *elytra oblongo-ovata* 8
7. *rostrum evidenter bicanaliculatum, elytra non metallice-pubescentia* **inflatus** Schönh.
— *rostrum vix bicanaliculatum, elytra evidenter metallice pubescentia* **geniculatus** Germar.
8. *elytra in ♂ pone medium magis compressa, evidenter carinulata in ♂ et in ♀ ad apicem oblique decidentia* . . . . . **pulverulentus** Germar.
— *elytra in ♂ pone medium subcompressa, subcarinulata, ad apicem praerupte, in ♀ perpendiculare decidentia* . . . . . **dalmatinus** Gyllh.
9. *abdominis segmentum anale in ♂ planum, non foveolatum* 10
— *abdominis segmentum anale in ♂ evidenter foveolatum vel apice profunde transversim-impressum* 14
10. *elytra apice conjunctim rotundata, apices non productae, elytra in ♂ non vel vix carinulata, antennae coactae* 11
— *elytra apice singulatim acuminata, apices imprimis in ♀ evidenter nonnihil productae, elytra in ♂ evidenter carinulata, antennae elongatae* **consentaneus** Schönh.
11. *elytra valde aequaliter rugoso-granulata* 12
— *elytra valde inaequaliter rugoso-granulata* 13
12. *elytra griseo — non metallice — pubescentia, tarsorum articulus secundus in ♂ transversus, antennae robustae, coactae, abdominis segmentum anale in ♂ confertim flavo-griseo crimitum . . . spec. nov.* **Speiseri** Apfelb.
— *elytra virescenti-griseo, plus minusve evidenter metallice pubescentia, tarsorum articulus secundus in ♂ latitudine evidenter longior, antennae tenuiores, subelongatae, abdominis segmentum anale in ♂ apice crinibus longis, auratis fasciculatum* . . . . . **contractus** Hampe.
13. *elytra flavo-vel virescenti-griseo, non metallice-pubescentia, tarsi angustiores, tarsorum articulus secundus in ♂ sub-transversus, abdominis segmentum anale in ♂ apice fasciculatum (ut in contracto)* **dolomitae** Stierl.
— *elytra valde metallice-pubescentia, tarsi latiores, tarsorum articulus secundus in ♂ evidenter transversus, longitudine evidenter latior, abdominis segmentum anale in ♂ fasciculatum (ut in contracto) spec. nov.* **aurosignatus** Apfelb.
14. *abdominis segmentum anale in ♂ plus minusve profunde foveolatum et vix vel brevisime crinitum* . . . . . **obsoletus** Stierl.
— *abdominis segmentum anale in ♂ apice profunde transversim-impressum, longe crinitum, apice fasciculatum* . . . . . *nov. spec.* **Moldovensis** Apfelb.

Табела с одређивањем.

1. Штитац и покриље крупно-зрно или крупно наворано . . . 5
— штитац и покриље ситнозрни, или је покриље фино наворано . . 2
— штитац фин, али није густозрнаст, покриље врло фино на ријетко зрнасто, међу зрнцима густе и фине тачке, или још једноћ врло фина зрнца . . . . . **Heydeni** Stierl.
2. Пипци танки, на дуго пружени, спољашни чланци пипака очевидно дужи нег шири 3
— пипци краћи, дебљи, стиснути, спољашни чланци пипака једва да се опазе дужи нег шири, у ♀ готово кругласти, други чланак ноге у ♂ попречан 4
3. Кљунић дужи, ужи, од главе јасно одијељен, с тога при дну очевидно ужи него задњи дио главе (непосредно при очима измјерен). Томенат дужи и више неједнак, горња страна по тиме излази блиједо-зелена, шкулптура покриља зрнаста, није никако или само мјестимице попријеко наворана . . . . . **mastix** Olivier.
— кљунић краћи, широк, од главе неопазице или једва одвојен, за то при дну веома незнатно ужи него отражњи дио главе (непосредно при очима измјерен); томенат врло кратко и готово поједнако поредан, горња страна по томе излази сјајнија и црна или мрка као катран, шкулптура покриља није зрнаста, него густо и фино попречно наворана, само при дну и према рту веома фино зрнаста . . . . . **turgidus** Germar.
4. Тијело пружено, покриље ♂ слабо избочено и прама рту помало сужено, анални сегменат у ♂ готово раван, томенат густ и поједнак, горња страна излази блиједо-зелена . . nov. spec. **Reiseri** Apfelb.
— тијело здепасто, покриље у ♂ са стране пуно више избочено и прама рту више сужено, анални сегменат у ♂ с очевидном, великом, плитком јамом, томенат врло слаб и налик на прашину, горња страна по томе излази интензивно црна и сјајна, пипци су још краћи и више стиснути, спољашни чланци пипака (flagelli) нијесу дужи нег шири . . . . . nov. spec. **vranensis** Apfelb.
5. Кљунић при темељу много ужи него отражњи дио главе (непосредно при очима измјерен), па се за то слабије примјећује гдје је одвојен од главе 6
— кљунић при темељу посве мало ужи него отражњи дио главе, с тога од ове није или је једва одвојен 9
6. Покриље у ♂ јајолико, у ♀ широко јајолико 7
— у оба спола дугуљасто јајолико[1]) 8
7. Кљунић већином са двије разговијетне бразде до дужини, пјеге длачицâ (томенат) сиве, жућкасто-сиве или загасито-сиве, не металичне . . . . . **inflatus** Schönh.
— кљунић већином никако или сасвим слабо избраздан, пјеге длачица (томенат) зеленкасте или шућкасто-зеленкасто златне, под ситнозором вазда јасно металичне . . . . . **geniculatus** Germar.

---

[1]) У ♀ је покриље у свих додекастика шире него у ♂, али само *inflatus* и *geniculatus* широко и јајолико, у свих других врста више мање дугуљасто јајолико.

8. Покриље у ♂ већином дебље, иза средине стиснуто, у оба спола прама рту попречно опада . . . . . **pulverulentus** Germar.
— покриље у ♂ слабије, иза средине стиснуто (undeutlich gekielt), много окомитије, у ♀ окомито се спушта . . . . . **dalmatinus** Gyllh.
9. Анални сегмемат у ♂ раван, без јамице 10
— анални сегменат у ♂ с очевидном јамицом или при рту дубоко попријеко утиснут 14
10. Покриље у оба спола при рту заједнички заобљено, рт није продужен, покриље у ♂ није никако или готово неопазице заоштрено (carinulata), пипци стиснути 11
— рт у покриља особито у ♀ врло јасно продужен, покриље у ♂ већином јасно стиснуто, пипци пружени . . . . . **consentaneus** Schönh.
11. Скулптура врло поједнака 12
— скулптура врло неједнака 13
12. Томенат сив, не металичан, други чланак ноге у ♂ попречан, пипци дебели, стиснути, анални сегменат у ♂ с густом, жућкасто-сивом длаком . . . . . nov. spec. **Speiseri** Apfelb.
— томенат зеленкасто-сив, више мање врло металичан, други чланак ноге у ♂ није попријеко дужи него шири, пипци слабији, више пружени, анални сегменат у ♂ при рту с дугим као злато жутим китицама . . . . . **contractus** Hampe.
13. Томенат жућкаст или зеленкасто-сив, није металичан, ноге уже, други чланак ноге у ♂ нешто попречан, једва шири нег дужи, у ♂ анални сегменат китњаст . . . . . **dolomitae** Stierl.
— томенат врло јак, металичан, ноге шире, други чланак ноге у ♂ јасно попречан, очевидно шири нег дужи, у ♂ анални сегменат китњаст . . . . . nov. spec. **aurosignatus** Apfelb.
14. Анални сегменат у ♂ с више мање дубоком јамицом, длачицама једва обрастао, или су врло кратке . . . . . **obsoletus** Stierl.
— анални сегменат у ♂ при рту дубоко и попречно утиснут, с дугим длачицама, при рту с обје стране има длачице у китицама . . . . . nov. spec. **Moldovensis** Apfelb.

Систематски пријеглед додекастикâ с назнаком, гдје их има.

1. *Heydeni* Strl. Истра, Хрватска, Босна и Херцеговина, Далмација (приморје), 600 *m*.
2. *mastix* Oliv. Дôња Аустрија, Штајерска, Угарска, Крањска, Корушка, Истра, Хрватска, горе средоземне
   ab. *pruinosus* Germ.
   ab. *scabricollis* Germ.
3. *turgidus* Germ. Далмација, Херцеговина, Босна западна, Хрватска јужна, 1800 *m*
   ab. *dulcis* Germ.

ab. *velebiticus* Apf.[1])

var. **brevipes** Apf.[2]) Херцеговина

var. **bilekensis** Apf.[3]) Херцеговина (Билек).

4. **Reiseri** Apf. Планине средње Херцеговине[4]), 1800—2000 *m*

5. **vranensis** Apf.[5]) Планине средње Херцеговине, 1800—2000 *m*

6. *inflatus* Schönh. Шлеска, Угарска, Ческа, Моравска, Тиролска (?), Приморје, Хрватска, Босна сјеверна, Крањска, Корушка, Штајерска, средоземне горе.

ab. *picipennis* Strl.

ab. *salebrosus* Schönh.

var. *florentinus* Apf.[6]) Италија сјеверна.

7. *geniculatus* Germ. Шлеска (?), Моравска, Ческа, Аустрија дôња и горња, Баварска, Тиролска, Штајерска, Угарска, Хрватска, Босна источна и сјеверна.

ab. *capellae* Apf.[7]) Хрватска, Босна.

var. **Ganglbaueri** Apf.[8]) Босна јужна; 1000—1600 *m*

var. **Eppelsheimi** Apf.[8]) Босна јужна; 1600—1700 *m*

var. **herbiphagus** Apf.[8]) Планине јужне Босне 1800 *m*.

8. *pulverulentus* Germ. Дôња Аустрија, Штајерска, Крањска, Корушка, Тиролска, Приморје, Истра, Хрватска, Далмација сјеверна, Угарска, Босна, Бугарска.

ab. *periscelis* Schönh.

ab. *adumbratus* Dej.

ab. *Hopfgarteni* Strl.

var. **orni** Apf.[9]) Босна јужна, 500—1000 *m*.

var. *rumicis* Apf.[10]) Ердељске Алпе, Коџа-Балкан, 1800—2000 *m*.

9. *dalmatinus* Gyllh. Далмација средња и јужна, Херцеговина, Црна Гора, Италија, 0—500 *m*.

ab. *lauri* Stierl.

---

[1]) *rostro paulo longiore; elytris rugosis et parce sub-granulatis.* Велебитска брда.

[2]) *elytris lateribus parum dilatatis, apicem versus paulatim angustatis; pedibus brevioribus, tibiis multo brevioribus, incurvis, basin versus non tuberculoso-dilatatis.*

[3]) *minor, angustior, elytris lateribus parum dilatatis, apicem versus subangustatis;* ♀ *elytrorum interstitiis subconvexis. Long.* ♂ *7·0 m,* ♀ *8·0—8·5 mm.*

[4]) Види додатак.

[5]) Види „Гласник зем. муз." VI., 1894., 2.

[6]) *multo major, prothorace lateribus valde dilatato, latitudine multo breviore, subtilius granulato, pedibus nigris, robustioribus, femoribus valde incrassatis. Long. 11·0 mm.*

[7]) *minor, angustior,* ♂ *tibiis anticis subtilius denticulatis.*

[8]) Види: „Wissenschaftliche Mittheilungen des bosn.-herc. Landes-Museums", св. II.

[9]) *rostro latiore; prothorace magno, robusto, longiore, latitudine vix breviore, convexiore; elytris fortius, inaequaliter rugoso-granulatis; pedibus nigris.*

[10]) *rostro multo breviore latioreque, capite paulo longiore; elytris nitidis, nudis, vel tomento subtilissimo maculatim condensato variaegatis.*

var. **velezianus** Apf.[1]) Херцеговачке планине, 1800—2000 *m.*

10. *Consentaneus* Schönh. Далмација, Херцеговина, Црна Гора, Италија, 0—300 *m*

var. *crivoscianus* Apf.[2]) Далмација јужна, 1000—1600 *m*

var. **dryadis** Apf.[3]) Херцеговачке планине и Црна Гора, 2000 *m*

var. **preslicensis** Apf.[4]) Херцеговачке планине, 300—1200 *m.*

11. **Speiseri** Apf.[5]) Херцеговачке планине и Црна Гора, 1700—2200 *m.*

12. *contractus* Hampe. Ердељске Алпе, у подалпинском појасу.

13. *dolomitae* Kiesenw. Тиролске Алпе.

14. *aurosignatus* Apf.[6]) Босна јужна и источна, 1000—1600 *m.*

ab. *obscuripes*[7]) Apf.

var. **vlasuljensis** Apf.[8]) Херцеговачке планине и Црна Гора, 2300 *m*

var. *rhodopensis* Apf.[9]) Бугарске Алпе јужне, 2000 *m.*

15. *obsoletus* (Miller) Stierl. Алпе аустријске, крањске, корушке.

var. **versipellis** Apf.[10]) западна босанска планина Клековача, 1800—1900 *m*

var. *aethiops* Apf.[11]) Јужно-босанске планине и јужна Угарска (Карашпебеш), 1800—2000 *m*

var. **vicinus** Apf.[12]) Планине јужне Босне, 1800—2000 *m*

var. *bulgaricus* Apf.[13]) Бугарске планине, 2000 *m.*

16. *Moldovensis* Apf. *spec. nov.* Јужна Угарска (Молдово).

---

[1]) *rostro multo breviore, pedibus rubropiceis, geniculis nigris; elytris tomento maculatim condensato vestitis.*

[2]) *capite rostroque angustiore; rostro capite dimidio fere longiore, apicem versus paulo angustato; prothorace lateribus magis rotundato-ampliato; elytrorum tomento minus maculatim condensato.*

[3]) Види: „Гласник зем. музеја“ VI, 1894., 2.

[4]) *minor, capite rostroque angustiore; rostro brevi, capite vix longiore; prothorace subtilius, confertissime granulato; elytris inaequaliter parce ruguloso-granulatis; pedibus tenuioribus, rufis, geniculis nigris.*

[5]) Види: „Гласник зем. музеја“ VI., 1894., 2.

[6]) Ibidem.

[7]) *pedibus obscurioribus vel nigris.*

[8]) Види „Гласник зем. муз.“, VI. 1894., 2.

[9]) *prothorace fortius granulato; rostro paulo longiore; elytrorum maculis minus metallescentibus.*

[10]) *antennis longioribus, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; tomento densiore; pedibus rufopiceis, femoribus parce vel omnino nigris.*

[11]) *omnino niger, nitidior, vix vel subtilissime tomentosus, fere nudus; rudius granulatus; elytris multo profundius rudiusque punctato-striatis; antennis pedibusque nigris (rarissime tibiis femoribusque parce rufopiceis).*

[12]) *major, robustior; niger, confertissime valde aequaliter cinereo-tomentosus; subtilius granulatus; prothorace convexiore longioreque; antennis pedibusque nigerrimis; elytris (imprimis in ♀) multo latioribus, lateribus magis rotundato-ampliatis. Long. 10·0—11·0 mm, lat. 4·0—5·0 mm.*

[13]) *minor, confertim inaequaliterque cinereo-tomentosus; prothorace angustiore et minus convexo; antennis nigris, graciliorbus, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus, pedibus nigris.*

Додатак.

Попис нових врста.

Dodecastichus Reiseri Apf., *spec. nov.*

Oblongo-ovatus, niger, pubescens, rostro lato, capite vix longiore et paulo angustiore, apicem versus paulatim angustato, carinato, vix canaliculato; prothorace longitudine paulo latiore, lateribus parum dilatato, confertim subtilissimeque granulato; elytris lateribus parum dilatatis, apicem versus paulatim angustatis, apice conjunctim rotundatis, pube cinerea confertissime aequalissimeque vestitis, punctatostriatis, interstitiis confertim subtilissimeque granulatis; antennis mediocribus, sat robustis, rufis, funiculi articulis externioribus latitudine vix longioribus, subglobosis, pedibus rufis, geniculis nigris, tibiis posticis subdenticulatis. Long. 7·0—9·0 mm.

♂ *tarsorum articulo secundo transverso, segmento anali plano, non foveolato.*

♀ *elytris lateribus magis dilatatis, rostro latiore et paulo breviore. In alpibus Hercegovinae (Čvrsnica-planina).*

Дугуљасто јајолик, црн, сва горња страна, подједнако и на густо финим длачицама обрасла; кљунић широк, нешто ужи и једва дужи него глава, од ове једва одвојен, према рту по мало сужен, слабо заоштрен (carinulata) и једва избраздан; проторакс узак, нешто шири него дужи, по странама врло мало проширен, густо и врло фино зрнаст; покриље у ♂ врло уско, по странама слабо избочено и понешто према рту сужено, финим пикњицама посуто и испрутано, простори између њих веома фино, густо и подједнако зрнасти, с врло кратким сивим длачицама врло густо и подједнако обрасли; пипци нешто дуги, доста дебели, мрки; спољашни чланци (Geisselglieder) врло мало или једва дужи него шири; ноге мрке с црним чланцима и кратке. Дужина 7·0—9·0 *mm.*

У ♂ други чланак ноге попречан, анални сегменат раван, без јамице, отражње голењице слабо назубљене.

У ♀ покриље шире, по странама јаче избочено, па за то више зашиљено, кљунић шири и нешто краћи.

Ту врло занимљиву врсту донио је господин кустос О. Рајзер из Чврснице планине (Херцеговина) у више ексемплара, гдје у алпинском појасу живи под камењем. Најсличнији D. mastix-u у хабиту, али (нарочито ♂) много витији, разликује се од овога краћим, ширим, од главе мање одвојеним кљунићем, витијом

подобом, краћим и дебљим пипцима, краћим чланцима (Tarsen); у ♂ попречни други чланак ноге, сасвим поједнако распоређен томенат и равни анални сегменат у ♂.

Од облика turgidus лако га је распознати по густо зрнастом покрилју, по краћим, дебљим пипцима и ногама, нарочито по спољашним чланцима пипака (flagelli) и попречним другим чланцима ноге у ♂, као и по штицу, који је по странама мање проширен, по гушћем томенту и једноставно, понешто назубљеним голењицама у ♂.

Од облика obsoletus лако се распознаје по сасвим фино и поједнако зрнастом покрилју и штицу, краћем кљунићу и т. д. Он чини природан прелаз између облика mastix и turgidus, има сличну шкулптуру као mastix, глава пак му је и поједнако распоређени томенат као у облика turgidus, али се од обиј добро разликује кратким дебљим пипцима и ногама и уским штицем.

Dodecastichus Moldovensis Apf., *spec. nov.*

Oblongo-ovatus, niger, parce cinereo-tomentosus; rostro carinato, plano, capite paulo longiore, apicem versus (in ♂) evidenter angustato; prothorace evidenter confertimque granulato, lateribus modice dilatato, sub-convexo, latitudine breviore; elytris sat profunde punctato-striatis, interstitiis inaequaliter confertimque granulatis, lateribus parum rotundato-ampliatis, pone medium sat compressis, tomento cinereo maculatim sub-condensato variegatis; antennis mediocribus, nonnihil incrassatis, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; pedibus rufis, geniculis nigris. Long. 9·5 mm.

♂ subtus impressus, segmento anali apice profunde transversim canaliculato, fasciculato, tarsorum articulo secundo transverso.

♀ elytris paulo latioribus, lateribus magis rotundato-ampliatis, pone medium minus compressis; rostro apicem versus minus angustato. Moldowa, Hungaria merid. (a dom. E. Merkl communicatus).

Дугуљасто јајолик, црн, слабо обрастао сивом длаком; кљунић заоштрен, није избраздан, нешто дужи од главе, према рту у ♂ очевидно и поједнако сужен; штитац крупно и доста на густо зрнаст, по странама понешто проширен, слабо сведен, шири нег дужи; покриље по странама нешто избочено, у ♂ иза средине по странама врло стиснуто, с доста дубоким траковима од пикњица, између ових крупно и густо зрнасто, с више мање густим и жућкасто сивим длакастим пјегама; пипци средње дужине, понешто удебљани, спољашни чланци пипака нешто дужи него шири; ноге мрке с црним чланцима. Дужина 9·5 *mm.*

У ♂ анални сегменат при рту дубоко, попречно утиснут и дугом длаком обрастао; други чланак ноге изразито попречан.

У ♀ покриље нешто шире, нешто више избочено, иза средине мање стиснуто; кљунић према рту мање сужен. Госп. Е. Меркл прикупио код Молдове (јужна Угарска). Он је близу сродан са D. obsoletus, али се од њега разликује аналним сегментом, који је у ♂ при рту попречно и дубоко утиснут и дугом длаком обрастао, пјегавим покриљем и дужим пипцима; од D. contractus разликује се грађом аналног сегмента, попречним другим чланком ноге и неметаличким пјегама покриља; од облика pulverulentus, — коме је врло сличан — грађом кљунића, аналног сегмента, попречним другим чланком ноге и много краћим, стиснутим пипцима.

GRČKO - RIMSKA ZBIRKA
ZEMALJSKOG MUZEJA
SARAJEVO

Književnost. — Књижевност.

Materialien zu einer Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha). Velika 8°, str. 204, sa tri table u bojama i jednom kartom. Beč 1894. Izdanje bos. herc. zemaljskog muzeja u Sarajevu. u nakladi Karla Gerolda i sina, cijena 5 for.

Pod ovim je naslovom prije nekoliko dana izašla knjiga, koju je napisao gosp. Othmar Reiser, kustos pri bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju, o proučevanju ptičijeg svijeta kneževine Bugarske, uključivo Istočne Rumelije i Dobruče.

Za učenjake, koji ne žale truda, te raspolažu dovoljnim novčanim sredstvima, pružaju zemlje na balkanskom poluostrvu široko polje rada u svijem granama nauke. I ako se dojako već istakoše mnogi vrijedni radnici u raznijem strukama znanstvenog istraživanja balkanskih zemalja, to ipak onuda još imade ovakog posla u izobilju.

Gosp. Reiser bijaše u sretnom položaju, da se je kao izaslanik našeg muzeja o trošku zemaljske vlade u tri puta mogao uputiti u Bugarsku i Istočnu Rumeliju, da proučava tamošnju faunu. Kako mu je bugarska vlada u svakom pogledu išla na ruku, to mu je sretno napredovao znanstveni rad njegov, koji je u ovom djelu sada izašao iz štampe. Da što savršenije prouči bugarsku faunu, putovao je Reiser po Bugarskoj u tri razna godišnja doba i svaki put po nekoliko mjeseci: godine 1890. u proljeću, god. 1891. u jesen, a 1892. god. u ljetu. Na taj način mogao je Reiser sebi stvoriti živu sliku o bogatstvu tamošnje faune i sabrati bogatu lovinu, koja se sada čuva u ornitološkoj zbirci našeg muzeja.

Ne ću da potanko nabrajam krajeve i mjesta, kojima je Reiser prolazio, jer će sve to u zanimljivom obliku čitatelj naći izloženo u ovom djelu i u dodanoj karti, koja pregledno crta veliki put, što ga je prevalio rečeni ornitolog. Ipak ću samo u kratko da istaknem glavnije momente njegovog znanstvenog proučavanja.

Prvi je put Reiser krenuo iz Sofije u Lom-Palanku, niz Dunav do Silistrije, kroz Dobruču u Varnu i Burgas, odakle se željeznicom vrati u Sofiju. U svakom ovom mjestu boravio je po više dana, loveći i posmatrajući tamošnji ptičiji svijet. Osobito bogat bijaše lov u Svištovu, Varni i Burgasu. Godine 1891. bavio se ponajviše oko Burgasa, da dočeka ptice, koje u jesenje doba u velikim jatima sele u toplije krajeve. Ovuda se Reiser nije dosta mogao da nadivi množini i raznolikosti ptica. Mnogobrojna jata dolijetahu sa sviju strana na Crno more, da se tu ili odmore ili da ondje prezime.

Na trećem putovanju godine 1892. ostavi Reiser već proučene ravnice, te preko Etropola i Kazanlika pogje ravno u planine balkanske i u rodopske gore.

Veliko bogatstvo bugarske faune može se lako protumačiti, kad sebi zamislimo, da se ondje miješaju područja baltičke, pontičke i sredozemne faune. Ovako je bilo Reiseru moguće, da mimo onih 73 vrsti, koje su za Bugarsku već prije zasvjedočene u literaturi i u onim eksemplarima, koji se čuvaju u zbirkama u Sofiji, konstatira još 240 drugijeh vrsti. Megju ovima imade ptica, koje su nam već poznate iz Austro-Ugarske i Bosne-

Hercegovine; od ovih hoćemo samo da istaknemo: bjeloglavog sipinara (lešinara), orla krstaša, sokola selca, žunu *(Picus lilfordi)*. Ali je gosp. Reiser prvi mogao da konstatira za Bugarsku jedanaest novih vrsta, a povrh toga i tri vrste, koje se do sada u Evropi nikako nijesu našle i kojim je domovina Mala Azija; ove su: žuna, zvana *Picus syriacus*, vivka, *Eudromias asiaticus* i bjelguza, *Saxicola amphileuca*. Potonjoj ptici veoma je slična *Saxicola stapazina*, koja se nalazi u Hercegovini. Osim toga našao je Reiser ševu, *Otocorys penicillata*, koju nahodimo i na Vran-planini kod Županjca, za tim u velikoj množini krunatog brljka *(Pastor roseus)*.

Konačno mi valja navesti još po koju interesantniju pticu bugarsku, kao: *Panurus biarmicus* (bradata sjenica), *Sitta syriaca, Accentor alpinus, Buteo desertorum, Budytes melanocephalus, Phasianus colchicus* itd.

Kako već rekoh, ovaj kratki prikaz Reiserovog djela ne ide za tim, da čitavu knjigu iscrpim, nego jedino, da upozorim na njen bogati i zanimljivi sadržaj, kojim će se ornitologija obilno koristiti. *S.*

GRČKO-RIMSKA ZBIRKA
ZEMALJSKOG MUZEJA
SARAJEVO

Различито. — Različito.

О румуњском натпису ћириловским писменима на једној сабљи у Дубровнику.

Приопћио **П. Сирку**, професор у Петрограду.

Господин Вид Вулетић-Вукасовић у својој биљешци, штампаној у „Гласнику земаљског музеја“ од године 1890. на странама 417 и 418 под насловом: „Румуњски натпис ћирилскијем писменима на старинској сабљи у Дубровнику“, објавио је текст овога натписа, како га је он преписао с ове сабље, која је власништво дубровачког банкијера госп. Ника Бошковића.

Госп. писац чини се да је тога мнијења, да је то старо-босанска сабља, и ако је на оном мјесту додао, како је чуо од госп. Ђорђа Алексића, трговца дубровачког, да је та сабља донесена из Арнаутлука. Није нам на оном мјесту госп. писац протумачио, зашто он мисли, да је натпис на сабљи румуњски; то је свакако требао разјаснити, јер оно, што он чита, нема никакове сличности с румуњским ријечима. Није ми намјера, да се подробније бавим с онијем, што госп. Вулетић вели о тој сабљи, пошто читаоци опис њен могу наћи на наведеном мјесту „Гласника“ и у ванредном дјелу „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, свезак I., страна 499. Ја ћу само да наведем, да сам почетком септембра године 1894. имао прилику видјети ту сабљу. Судећи по радњи и направи њезиној, могу казати, да она непотиче раније од конца XVII. или прве половине XVIII. вијека, и да се она ни по израдњи, ни по писменима натписа не може означити каким особитим производом. И једно и друго одговара сасвијем добу, које сам напрво истакнуо.

Писмена су ћирилска а ријечи одиста румуњске, које овако читати треба: На једној страни . . . **ѣ чѣ мари де асꙋпра саꙋ поменить. Фачерѣ школеи пе сама клерꙋлꙋ.**

На другој страни: **а кърꙋе лꙋкрꙋ маи маре темею ачет̑а ꙗсте касъ ѧкѣие клерꙋль тоате ачелѣ. К.**

У пријеводу значе те ријечи: . . . велика, горе споменута. Зидање школе под управом клира, којега је рад врло темељит. Ово је за то, да клир све то прикључи. К.

Каким поводом и којом је пригодом овај натпис израђен, не да се утврдити. Од прве ријечи натписа може се читати једино закључно слово **ѣ**, које се обично изговара као *е* или *ја*, те према томе излази, да је прва ријеч била женског рода; но слова, од којих се је та ријеч састојала нијесу читљива. Између ријечи **лꙋкрꙋ** (= рад или ствар) и **маи маре** (= више или врло) морао би правилно стајати глагол: **е кꙋ** (= est cum) и тада би изашло: **лꙋкрꙋ е кꙋ маи маре темею** (= opus [lucrum] est cum majore fundamento.) Но могао би овдје пристајати и глагол **аре** (= habet, има) и тад би изашло: **лꙋкрꙋ аре маи маре темею** (opus [lucrum] habet

majus fundamentum), што значи: „рад има више темеља“. Слово К на крају држим ја за име онога, који је израдио ту сабљу, дотично натпис на њој. Што се пак тиче мјеста, гдје је сабља израђена, ја мислим, да се оно свакако налази у земљама, гдје станују Румуњи; ја при томе мислим на Брашов (Kronstadt) у Трансилванији, гдје се је прошлих вијекова израђивало врло фиших ножева и других ствари од гвожђа.

За моје мнијење говори управо и она околност, што је та сабља добављена из Арнаутлука. У Влашкој било је увијек доста Арнаута, особито у оно доба, када су онамо владали Фанариоти. Онамо бијаше такођер доста турских војника арнаутске народности у оном добу, када су Османлије у више пригода навaљивале на румуњске кнежевине. Уз влашке кнезове-Фанариоте бијаху Арнаути или као придворна гарда, или као највјернији и најближе слуге (тјелесна стража) господара свога. С тога се лако даде помислити, да је један такав војник уз друге ствари заплијенио и ову сабљу, или да ју је вјерни слуга Арнаутин понио са собом, кад се од свог румуњског господара вратио у своју постојбину.

Le Congrès de Sarajévo par M. Salomon Reinach.

Extrait de l'„*Antropologie*“, No. 5, 1894.

Kongres u Sarajevu od Salomona Reinacha.

Posebni otisak iz br. 5. lista l'„*Antropologie*“ u Parizu 1894.

Gospodin pisac, koga imadosmo čast da lično upoznamo prilikom znanstvenog kongresa u Sarajevu (vidi svezak 3. od ove god.), pruža nam u svojoj lijepoj radnji općenit prijegled o raspravama kongresa i ujedno crta utiske, što ih je dobio za svoga boravka u Bosni. Ne će biti zgorega a valjda ni odviše neskromno, ako priopćimo našim čitaocima barem dva kratka izvoda iz opširnog spisa gosp. Reinacha. Taj učeni pisac ovako piše:

„Kongres ili konferencija? Mogla bi se upotrijebiti i jedna i druga oznaka, ali je svakako izvjesno, da je sastanak u Sarajevu imao poseban značaj. Mjesto znanstvenih piknika (teferića), kod kojih može svak sudjelovati, ko plati izvjestan prinos, imadosmo ondje sastanak arheologa, koji biše pozvani od zemaljske vlade, sa mandatom njihovih dotičnih vlada u džepu, a ne samo, što nijesu trebali doprinašati ništa, već bijahu ćak za čitavo vrijeme, dok su njihove radnje trajale, gosti zemlje. Ima još jedna razlika i ta se sastoji u ovom: Dočim dnevni red na sastancima arheologa i antropologa obično nije sa svijem ustanovljen, jer se individualnoj inicijativi mnogo prepušta, bijaše u Sarajevo pozvanim učenjacima unaprijed opredijeljen zadatak, da odgovore na izvjesna pitanja, koja se tiču istraživanja u zemlji tečajem zadnjih godina, te da ova pitanja prouče i svojom raspravom razbistre. Ovaj je način vrlo pogodan, što najposlije ni ne treba opširnije obrazložiti. Ko je ikad sudjelovao kod kongresa, sastavljenim po općenitoj formuli, znade, da se tu mnogo prazne slame mlati, da stiska radoznalih ili nenadležnih mnogo neprilika prouzrokuje, da oslabi interes za skupne izlete. S druge je pak strane teško slijediti primjer bosanske vlade, ne samo radi toga, što je sjajno gostoljublje zbilja bilo skopčano sa znatnim troškovima, nego i radi toga, što je izbor pozvanih već po sebi vrlo delikatna stvar, koja može postati vrelom neugodnosti i reklamacija.

Nastojao sam saznati, koja su načela ovom prilikom rukovodila bosansku vladu kod organizacije sarajevskog sastanka. Evo, što saznadoh: Pitanje izbora pozvanika bijaše prijedmet dugotrajnih studija u prirodoznanstvenom muzeju u Beču i to pomoćju čitave knjižnice. Prije svega se išlo za tijem, da budu po mogućnosti sve zemlje zastupane, pak onda su izabrane ličnosti, o kojima se na temelju njihovih radnja moglo pretpostaviti, da će kod diskusije stavljenih pitanja uspješno moći sudjelovati."

(„Congrès ou conférence? L'une ou l'autre désignation peut être admise, mais ce qui est certain, c'est que la réunion de Sarajévo a présenté un caractère tout particulier. Au lieu d'un de ces picnics *scientifiques, accessibles à tous ceux qui veulent payer une cotisation, nous avons eu là une consultation d'archéologues, préalablement désignés par le gouvernement local, investis d'un mandat par leurs gouvernements respectifs, et qui, loin d'avoir à supporter une cotisation quelconque, ont été traités en hôtes publics pendant toute la durée de leurs travaux. Autre différence: tandis que dans les congrès d'archéologie et d'anthropologie, les ordres du jour sont toujours un peu vagues et laissent toute liberté à l'initiative individuelle, les archéologues convoqués à Sarajévo ont eu à étudier et à discuter quelques questions précises, se rapportant toutes aux recherches faites dans le pays même au cours de ces dernières années.*

Ce système présente de grands avantages, sur lesquels il est presque inutile d'insister. Tous ceux qui ont assisté à des congrès suivant la formule usuelle savent, combien il s'y dépense de paroles vaines, combien la cohue des simples curieux ou des personnes incompétentes ajoute d'embarras et enlève d'intérêt aux excursions faites en commun. D'autre part, il n'est pas douteux que l'exemple donné par le gouvernement bosniaque ne soit difficile à suivre: non seulement, en effet, l'hospitalité ainsi pratiquée au profit d'invités assez nombreux entraîne des dépenses très considérables, mais le choix même des invités est chose bien délicate, pouvant donner lieu à des froissements et à des réclamations. J'ai essayé de connaître les principes dont s'étaient inspirés, à cet égard, les organisateurs de la réunion de Sarajévo, et voici ce que j'ai appris. La question du choix des invités a été longuement étudiée à Vienne, au Musée des sciences naturelles, en présence d'une bibliothèque parfaitement tenue à jour. On a voulu d'abord, autant que possible, que les différents pays fussent représentés; puis, le choix s'est porté sur les personnes qui, par la nature de leurs travaux, paraissaient pouvoir intervenir le plus utilement dans la discussion des questions posées.")

Pošto je učeni pisac čitav kongres tačno i duhovito opisao, završuje svoj članak ovako:

„Ove zemlje, nekad cvjetne pod rimskim gospodstvom, padoše za tijem u tamu varvarstva, u kojoj ostadoše kroz deset vijekova. Od kada je Austro-Ugarska preuzela upravu ovijeh pokrajina, probudiše se iste za civilizaciju brzinom upravo čudesnom, te pružaju sjajno svjedočanstvo za to, šta može da polući inicijativa darovitog muža, za koga mučni poslovi vladanja nemaju nikakovih poteškoća. Da primjetimo još ovo: Usprkos neke vrste individualnog sustezanja, zahvalan je narod Bosne i Hercegovine vladavini, koja respektira sve vjeroispovijesti i koja štiti i unapregjuje svačiji interes, koja nastoji, da popravi težak položaj seljaka, pružeći ovijema zgodu, da mogu svoje proizvode prodati. Jedan član kongresa[1]) izrazio je svoje osjećaje u slijedećem latinskom epigramu, kod kojega neka ispriča istinitost mislî srednjost forme. Taj epigram glasi:

En caput altollens redimitum fronde renatâ
Bosnia rectori plaudit amica suo,

[1]) To bijaše gosp. Reinach. *Ured.*

Bosnia Romulidùm quondam ditata triumphis,
Praemia virtutis nunc capit Austriacae!“

(„Florissantes sous l'empire romain, retombées depuis dans une barbarie dix fois séculaire, les provinces dont l'Autriche-Hongrie a pris la tutelle renaissent à la civilisation avec une rapidité qui tient du prodige, admirable témoignage de ce que peuvent la suite dans les idées et l'initiative d'un homme de talent auquel le gouvernement dont il relève ne crée pas d'obstacles. Hâtons-nous de l'ajouter: malgré des résistances individuelles, la partie saine de la population bosniaque rend hommage à un régime qui, respectant toutes les croyances, garantit et favorise tous les intérêts, qui s'efforce d'améliorer, en ouvrant des débouchés à leurs produits, la condition encore si misérable des paysans. C'est ce qu'un membre du Congrès exprimait dans cette épigramme latine, où la justesse de la pensée fit excuser la médiocrité de la forme:

En caput altollens redimitum fronde renatâ
Bosnia rectori plaudit amica suo,
Bosnia Romulidùm quondam ditata triumphis,
Praemia virtutis nunc capit Austriacae!“)

Народни лијекови из билинства у Босни.

Прибиљежио учитељ **Х. Фазлагић.**

Учени лијечник госп. др. Леополд Глик први је почео овдје у нашим крајевима сабирати народне лијекове из билинског свијета. Ту своју штудију издао је у „Гласнику земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ год. 1892., књига II., а у уводу истакнуо је ово: „Биљевних лијекова има у народа у Босни толико, да би требало многогодишњих штудија и сабирања повише њих, да се могу потпуно приказати“.

Даље вели: „Пабирчење из велике залихе у Босни и Херцеговини употребљаваних биљевних лијекова, што овдје слиједи има ту сврху, да се пажња даљних кругова сврати на тај предмет и да потакне даље штудије о томе. Ја се надам, да мој слаби покушај не ће остати осамљен“.

То ме је потакло, да сам и ја почео сабирати таке лијекове, те сам кушио оне биљке, које госп. др. Глик није споменуо у својој расправи.

На крају описа о употребљавању појединих биљки споменуо је госп. др. Глик и вриједност дотичне биљке у садашњој научној медицини. Пошто сам ја томе сасма невјешт, нијесам се могао тога дотицати, но ја мислим, да ће ова збирчица и без тога нешто допринијети етнографској штудији о народним лијековима у Босни и Херцеговини[1]).

1. Босиље (босиљок) *(Ocymum basilicum* L.). Осушена грана босиља, која је прегодинила, замаче се у мед, размућен водом, па се њоме по голу тијелу шкропи сугребљиво чељаде. Шкропи се на прагу ћенифе (прохода).

Очињем виду помаже много мирисање сухог босиља.

2. Буника *(Hyoscyamus albus* L.). Из чаурица бунике, које су већ сазреле, узме се сјемена, па се њиме каде уста и зуби, и то ради зубобоље.

---

[1]) Имадете право; јер се код сабирања народних лијекова у првом реду иде за тим, да се тачно сазна, које биљке и како наш народ употребљава. Ми желимо, да и Ви и други наставе овај корисни рад. *Уред.*

3. Драча *(Paliurus aculeatus* L.). Жути колутићи од драче са зрнцима сјемена кухају се у води, те се та вода пије од мајасила, од кашља и т. д. Веле, да је добро пити ту воду и од обола (сушице).

4. Фатмачичек *(Althea rosea* L.). Осушени цвјетови од фатмачичека кухају се у води, те та вода ублажује кашаљ „рикавац“. Исту воду пију од сушице. У случају, ако нема цвијета, тад кухају корјење тога цвијета и употребљују ту воду против истих болести.

5. Кахва *(Coffea arabica* L.). Такођер се кахва узима као лијек. Тоз кахвени помијешају са шећером на модрој артији. Кад је думан у глави или каква сметња у мозгу, баци се на ватру та смјеса заједно са модром артијом и каде болесника на томе диму.

6. Кумрино грожђе (ботаничко име ове биљке није ми познато).

7. Краставица *(Cucumis sativus* L.).

8. Опих *(Apium graveolens* L.).

9. Мишјакиња *(Anagallis arvensis* L.).

Пошто много имаде грлобоље по свијету, то наш народ познаје неколико трава, којима се она лијечи; понајглавније употребљава али ове четири биљке.

Набере се тазе кумриног грожђа, па се онако привије на ону страну грла, гдје боли.

Краставац из туршије расцијепа се на пола и привија се на бôно грло.

Лист од опиха привија се на грло, а тако и трава мишјакиња.

10. Кукуруз *(Zea mays* L.). Имаде једна врста кукуруза, коју народ зове „париски кукуруз“. Тај се кукуруз куха у води, те се даје ономе (обично дјеци), који у утроби има гујавице. Даље имаде друга врста кукуруза, којом се ублажује кашаљ. Кукуруз се скуха у води. Кад кога напане кашаљ, умлачи се кукурузна вода, попије се неколико, а кашаљ пресијече.

11. Крумпир (кртола) *(Solanum tuberosum* L.). Када боли глава, расцијепи се цијела кртола и меће се на шљепочнице, те вади ватру и ублажује болове.

12. Купина *(Rubus* L.). Жиле од купине варе се у води и та се вода пије, те се њоме лијече сви болови у прсима. Здраво је том водом прса прати.

13. Лесандра *(Nerium Oleander* L.). Кора од олеандера потопи се у морску воду, а ако коре нема, могу подниjет младе гранчице и жиле. Овом се водом перу они, који су сврабљиви.

14. Мак *(Papaver rhoeas* L.). Осушени цвјетови кухају се у води и та се вода пије од мајасила.

15. Маслина *(Olea europaea* L.). Исјецкају се жиле од маслине, те се то добро укуха у води. Онај, коме је велика сметња у мозгу, или га непрестано нешто боли у глави, кâди се и пари том водом, покривши главу чаршафом. Вода дакако мора бити врела.

16. Пиринач *(Oriza sativa* L.). Пржи се пиринач у долафу кахвеном. Тако попржен самеље се у млину, те се то брашно размућено с водом пије од срдобоље.

17. Пипун *(Cucumis melo* L.). Језгре од шпица пипуна самељу се у млину, те се примијешају с водом. То пију они, који не могу да мокре.

18. Помоћница *(Solanum nigrum* L.). Овој се трави приписује велика љекарска моћ. Црне бобе, кад сазрију једу се од свију болести у трбуху. Ако нема црних боба, онда се лишће те биљке куха и вода пије.

19. Повратић. *(Chrysanthemum parthenium* Bers.). Грану повратића мећу у воду, кад се коме загасује. Повратић се употребљује, кад се когод лијечи бајањем. Набаје се грана повратића и тим се обложе болесни дијелови болесника.

20. Оскоруша *(Sorbus domestica* L.). Сухе оскоруше једу се од пролјева.

21. Равент *(Rheum raponticum* L.).

22. Линцура *(Gentiana lutea* L.).

У народном лекарству ове се двије биљке увијек заједно узимају. Корјен се иситни, па се покисели у боци воде. Ту воду пију на ште срца. Колико се воде троши, толико се и надолијева. Том водом лијечи се сушица и све болести у грудима. Надаље се том водом чисте груди од кашља и избацивања (балгама). Некоји потопе те двије биљке у чисту лозову ракију, коју ради истих болести пију.

23. Шкрабутина *(Clematis flammula* L.). Сок од ове биљке веома је жесток. Шкрабутином се лијечи напетак. Стуче се лишће ове биљке, па се метне у кору од ораха и привије на напетак.

24. Шипак (шиш) *(Punica granatum* L.). Кору од шипка спрже на ватри, те се оним лугом посипају по напетку. Овим се лугом такођер лијечи и вади огањ.

25. Шљива *(Prunus domestica* L.). Ко је затворен, те не може обављати нужде, куха шљиве у води, те пије воду и једе шљиве.

26. Трешња *(Prunus cerasus* L.). Ако су шупљи зуби, па боле, мећу у шупље зубе трешњеве смоле. Смола се растопи у зубу, запријечи приступ ваздуха и бол одмах проће.

27. Троскот (пир) *(Agropyrum repens* Beauw.). Стуцкају се жиле од троскота, потопе се у ракију у каквој било посуди, те се та ракија пије против сухој болести.

28. Туња *(Cydonia vulgaris* L.). Сјеменке (шпице) кухају се у води и та се вода пије против провора.

29. Пазија (ботаничко име ове биљке није ми познато). Изажме се лишће од пазије, те се онај исцијеђени сок из листа пије против стајања мокраче.

Čudnovati običaj u muslomanskih seljaka oko Prozora.

Priopćio kadija **Sadik Eff. Ugljen.**

Putujući Bosnom i Hercegovinom, opazićeš veliku razliku izmegju muslomana varošana i onijeh, koji stanuju po selima. Osim razlike u spoljašnosti i nošnji, u njihovom privatnom i javnom životu, pa dakako i u zanimanju, naći ćemo nekojih razlika i u nekim čisto vjerskim stvarima. Hajde zagji u naša sela, gdje žive sami muslomani, ili u ona, gdje su izmiješani s kršćanima, pa će ti izmegju ostalog i to udariti u oči, da se u većine muslomanskih seljaka žene ne kriju ni od muslomana, niti od žitelja drugih vjera, nego žene njihove hodaju otkrivene kao i one drugih mileta, ma da se to protivi islamu.

Kada pomislimo, da se naši seljaci većim dijelom tvrdo drže vjere i njenih propisa, i da su seljaci uopće pobožniji od svoje braće varošana (šeherlija), to će nam onaka njihova navika svakako biti za čudo, zašto se seljak musloman (balija) u pogledu krijenja žene strogo ne drži šerijata.

Ja sam o ovome već odavno stao razmišljati, no sve moje propitkivanje i istraživanje bijaše uzalud, nikako nijesam mogao stići kraja ovom pitanju. Tek nedavno,

kad sam zbog nekih poslova bio u Prozoru, pogje mi za rukom, da upoznam pravi uzrok ovoj čudnoj pojavi.

Ovaj uzrok ima svoje vrelo u starom jednom običaju, koji na prvi pogled izlazi kao neka vrsta tajnog ropstva. Ovo umišljeno ropstvo dovodi muslomanski seljak u šerijat, te misli, da ovako protiv šerijata i ne griješi, kad mu se žena ne krije.

Pokušaću da opišem taj običaj.

Pošto se momak zagleda s curom, te je isprosi u njezinih roditelja ili staratelja, ili je i bez pitanja ovijeh, ali s njezinom dragom voljom dovede u svoju kuću, on će ravno otići do kadije na mehkemu (šerijatski sud), da zatraži ženidbenu dozvolu. Kad primi tu dozvolu, koja u kratki glasi: da imam dotičnog sela može vjenčati tu i tu curu s tim i tim momkom, uzme mladoženja ljude šahide (svjedoke), te s njima polazi k imamu, kojemu ga je kadija uputio. Imam ovrši vjenčanje, pri kojem su činu rijetko kad prisutni mladoženje; obično su nazočni samo zastupnici i svjedoci momka i cure.

Na donesenoj ženidbenoj dozvoli zapisaće imam ispod kadijina potpisa: da je ovršio vjenčanje uz toliko mehra (ženidbena pogodba) u prisutnosti mladoženja, odnosno njihovih zastupnika i svjedoka, te će ovu svoju primjedbu potpisati i onda spis uručiti mladoj ili njezinom zastupniku

Sada slijedi dova (molitva), koju imam uči, a onda se još čini tebrik (čestita se) i popije se šećerli-kahva.

Ovime je vjenčanje svršeno, no u naših seljaka muslomana nadovezuje se onaj običaj, koji — kako već rekoh — nema nikakova posla s vjerskim propisima. Kad će naime svatovi ustati da pogju od imama, turiće mladoženja ili njegov zastupnik ruku u džep i zagrabiće nešto nebrojenih para te ih dati mladoj, ako je prisutna, a ako je nema, njezinom zastupniku, a mlada ili zastupnik njen prima taj novac i ne pitajući za što ga daje, te ga turi u svoj džep. U to društvo otigje od imama. Seljački je narod sada tog mišljenja, da je mladoženja za onu šaku para ženu kupio, a ona misli, da je za taj novac prodana i da je odsad robinja svog supruga. Kako pak po šerijatu robinju ne treba kriti ni od koga, to sada naš seljak drži, da svoju ženu ne mora kriti i da ne griješi protiv vjerskih propisa, što je ne krije.

Dakako da je ovakovo mišljenje muslomanskih seljaka labavo i neosnovano, jer po šerijatu žena nikada nije robinja svog muža, nego je ona slobodna kao i muž, i ako je ovaj po šerijatu stariji od žene.

Odakle i kakim se načinom ovaj običaj uvukao u glavu našeg seljaka, teško je iznaći, osobito ako uzmemo u obzir fakat, da smo mi muslomani starosjedioci u Bosni i Hercegovini i da u ovim zemljama taman od Kulina bana ovamo ropstvo u užem smislu nikako nije bilo poznato. Dogagjalo se dakako, pa bi u prijašnje doba, za otomanske vladavine trgovac ili kaki velikaš u Bosnu doveo iz Carigrada ili Male Azije po kojeg roba, no robovanje takog čovjeka trajalo bi kratko vrijeme, jer pod bosansko-hercegovačkim obzorjem ropstvo nije moglo uspijevati, bijaše za nj ovdje neplodno zemljište.

Ostavljam vještijem peru, da istražuje izvor, iz kojeg se gore opisani narodni običaj uvukao u krugove našijeh seljaka muslomana, ja tek htjedoh, da ga ovdje istaknem kao čudnovatu etnološku činjenicu.

ZBIRKA
SARAJEVO

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.